

Зміст

Українознавство: теорія, методологія, практика

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання.....	6
Токар Л. К. Деякі особливості розвитку українознавства в кінці XX – на початку XXI ст.	33
Обушний М. І., Воропасва Т. С., Мостяєв О. І. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства.....	43
Ярошинський О. Б. Історія українознавства в творчій спадщині Володимира Шевченка.....	55

Україна – держава

Лук'яненко О. М. Соціально-інформаційна політика Української держави в сучасних умовах.....	67
Шевченко М. М. Інформаційно-аналітична діяльність у системі державного управління України: проблеми та перспективи.....	75

Україна – суспільство

Зеленько Г. І. Становлення інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні.....	83
Дух Л. І. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні.....	92
Кизименко І. О. Суспільно-політичні рухи в Україні 90-ті рр. XX ст.: історіографія проблеми.....	100

Україна – освіта

Кожолянко Г. К. Традиційна календарна обрядовість українців у системі патріотичного виховання та освіти.....	110
Сова М. О. Інновації як чинник модернізації вищої освіти України.....	120
Федотова О. О. Значення життєвих компетенцій у процесі виховання молоді.....	128
Сидоренко М. М., Троянський В. А. Проблеми гуманітарної освіти в сучасних медичних вищих навчальних закладах та шляхи їх розв'язання.....	135
Бондарець О. В., Терещенко Л. Я. Формування мовної компетенції в професійному спілкуванні як один із складників виховання національної гуманітарно-технічної еліти.....	143

Дуда Н. М., Магазинщикова І. П. Світоглядно-культурні аспекти екологізації освіти у вищій школі України.....	150
Кухаренко В. М. Особливості підготовки науково-педагогічних кадрів.....	155
Скакальська І. Б. Навчально-освітня діяльність гімназій на Волині першої половини ХХ ст.	165
Зуляк І. С. Українознавство в системі культурно-освітньої діяльності “Просвіти” в Західній Україні у міжвоєнний період.....	178

Україна – мова

Радевич-Винницький Я. К. Лінгвонаціологія як інтегральний складник українознавства (Концентр «Україна – мова»).....	189
Шутак Л. Б., Собко І. О. Мовний фактор у процесі розбудови Української держави.....	208
Демчук Л. Р. Мова як національна ознака українця.....	216
Пономаренко А. Ю. Перспективи розвитку української фразеографії.....	224
Баран Л. О. Формування національно-мовної свідомості Івана Франка.....	229

Україна – словесність, література

Бублейник Л. В. <i>Слово</i> як об’єкт художнього зображення у Ліни Костенко.....	237
--	-----

Україна – культура, матеріальна і духовна

Пилипенко В. Ю., Стьопін А. О. Українська культура у вимірах сучасності.....	249
Яцина О. А. Україна і російська культурна експансія до 1917 року (спроба періодизації).....	256
Смоляк П. О. Традиційні елементи Великого Водосвяття в західно-подільській йорданській обрядовості.....	263
Барташук О. Ю. Деформації громадських форм святкової комунікації в циклі календарної звичаєвості подолян (20–30-ті рр. ХХ ст.).....	272
Осипчук О. Ю. Суспільно-політичні чинники в динаміці змін традиційної культури українців передмістя Києва другої половини ХХ сторіччя.....	288
Боян С. П. Календарна обрядовість бойків у сучасних дослідженнях українознавців (до історіографії проблеми).....	296

Україна – історія

Горбань Т. Ю. Ідея національного самовизначення в українській політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ століть.....	303
Баран О. Я. Українознавчі студії галицької сільської інтелігенції (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.).....	311

Левітас Ф. Л., Котюк В. О. Етнонаціональні процеси в Україні в умовах національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: історичний досвід і сучасність.....	321
Гай-Нижник П. П. Формування органів державної влади та управління ЗУНР (1918 – 1920 рр.).....	326
Дацків І. Б. Здобутки дипломатії гетьманату Павла Скоропадського.....	349
Бевз Т. А. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів.....	368
Терлецька І. В. Сталінізм в Україні: історіографічне осмислення трагедії українського народу (1991-2008 рр.).....	386
Терес Н. В. Українознавчий вимір державотворення радянської доби (друга половина ХХ ст.).....	400

Україна – філософія

Скакун І. О. Перспективи філософії антропоцентризму в контексті гуманітарного розвитку України.....	412
Довбня В. М. Проблема свободи людини у творчості Григорія Ващенка.....	419
Чорний В. С. Сутність військової організації держави (соціально-філософський аналіз).....	437

Україна – ментальність, доля, історична місія

Андрушко В. Т., Огірко О. В. Етнопсихологічні риси українців.....	448
Сніжко В. В., Федоренко О. А. Геополітична парадигма україноцентризму.....	456

Українці у світі

Кравченко О. В. Розвиток українського шкільництва у Польщі.....	465
Боднар В. В. Основні фактори формування тримовної освіти в Придністров'ї.....	478
Рудницька-Юрійчук І. Р. Світова рада дошкілля – координаційний орган українського дошкілля в США і Канаді.....	486

Українознавчі центри

Дякова О. В. Роль освітньо-наукових закладів у збереженні ідентичності української діаспори західноєвропейських країн.....	492
---	-----

Відомості про авторів.....	506
-----------------------------------	-----

УКРАЇНОЗНАВСТВО: теорія, методологія, практика

Кононенко П.П., Кононенко Т.П.

УКРАЇНОЗНАВСТВО ХХІ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ І ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Здійснено дослідження та системне висвітлення розвитку українознавства. Виокремлено ключові проблеми методології українознавства та окреслено шляхи їх розв'язання. Стверджується, що доля України, світового українства та українознавства є взаємозалежними, мають природну здатність до самовідтворювання.

На початку 20-х років ХХ століття Максим Рильський написав свої знамениті двовірші: «Нове життя – нового прагне слова» та «Я натовився од екзотики, од хитро вигаданих слів...».

Частина критиків захлиналися в екстатичному твердженні: принциповий неокласик, поет еллінської старовини нарешті відчув на собі переможну ходу більшовицького інтернаціоналізму, побачив, що світ ділиться на «так і ні, на біле і червоне», отже – за класово-партійними критеріями, й заговорив мовою нової системи та її ідеології.

М.Рильський дійсно відчув на собі, як відчував і все життя, тотальний тиск антидемократичної, антинаціональної, антидуховної, бо цинічно не інтелектуальної системи і її влади, – однак історія засвідчила: могутній талант поета-ерудита відчув непереборне тяжіння не до нового режиму, а до глибин нового життя, до нової, відповідної йому, мови, яка не тільки не відчужувалася від національної і зарубіжної (сучасної й еллінської) класики, а, як і М.Зеров, кликала до ad fonts – до джерел! – та до могутнього Тичинівського: «Хлюпни нам, море, свіжі лави, // О земле, велетнів роди!».

Запанували пігмеї й підняли на щит процеси тотальної люмпенізації, у тому числі (і найперше!) в структурах інтелігенції, її культурно-мистецьких еліт. Ідея була унікальною: творити пролетарську культуру, позбавлену, як того вимагав в Україні Невський, «селянських, солдатських й інтелігентських впливів».

Багато хто вірив, що здійснюється революційне оновлення соціального, національного, мовно-культурного, релігійного життя, – та вже перші роки існування СРСР переконували: йдеться про хитро замасковану ідеологією метаморфозу російсько-царської імперії – в імперію російсько-більшовицьку. Символом сили, що рухала переміни, став терор.

Як писав П.Тичина, –

*Стріляють серце, стріляють душу –
Нічого їм не жаль...
...Місто в мальованих плакатах:
людина людину коле.
Читаємо списки розстріляних і дивуємося,
що на провінції погроми.
Все можна виправдати високою метою –
та тільки не порожнечу душі
...Над двадцятим віком
кукіль та Парсифаль
(«Замість сонетів і октав»).*

Поезія завжди йшла в авангарді життя, навіть науки. Тому що в час нищення ленінськими мародерами нової української революції та молодій суверенній республіки вона побачила: з численних мільйонів терористичній навалі тих, що знали «монголи ми, монголи с раскосыми очами» (О.Блок), «ніхто не радів, не співав. Огняного коня вітер гнав – огняного коня в ночі. І тільки їх мертві розплющені очі відбили красу нового дня. Очі» (П.Тичина). І, подібно Скорбній матері П.Тичини, бачачи конвульсії цивілізації та присмерки культури, приходили до висновку:

*Не будь ніколи раю
У цім кривавім краю!*

В тому краю, який віками був зріднений із античним світом і якому великий Й.Г.Гердер пророкував у грядущому долю і роль нової Еллади.

Співці еллінізму М.Рильський, М.Зеров, П.Филипович не могли прийняти ідеології нового всесвітнього хама. І його брутальній ідеології протиставили ідеал новочасного Микули Селяниновича з його ідеалом творення старого-нового Києва, традиційно-нової духовності і культури, виражених категоріями нової методології та мови.

Так окреслилася битва історичної України, її інтелігенції з брутальним світом оновлюваної імперії.

Кожна сила послуговувалася своєю системою мови: гуманістичної і терористичної.

Форми боротьби за умов тотального переслідування інакомислячих були різними: одноступенчав М.Грушевського історик О.Гермайзе, розпочинаючи лекції в Київському університеті, діяв так. Спочатку він наводив якусь цитату з «найвеличнійшого генія К.Маркса», далі – із писань

його «найвірнішого друга Ф.Енгельса», завершував «мудрими заповідями продовжувача їхньої справи В.Леніна», а потім просив покласти ручки й казав: – А тепер перейдемо до вивчення правдивої історії та пошуку істини.

Діяла наукова методологія аналізу історії та реальної дійсності.

На кінець історії вийшов з ідеєю українознавства як виразу філософії буття та інтегруючої національної ідеї Сергій Єфремов.

Феномен української мови та її ролі і місії відстоюють митрополит І.Огієнко та А.Кримський.

Ідеї національної науки утверджують В.Вернадський, М.Кравчук, О.Богомолець.

Методологію українознавчої освіти, науки, культури та підготовки інтелігенції впроваджують у життя партійні очільники О.Шумський та М.Скрипник.

«Відродження нації» В.Винниченка знаходить продовження в науково-критичній творчості діячів культури й мистецтва, ставлячи як основоположний критеріальний ракурс емоційно-інтелектуальних та досвідних досліджень сакраментальне М.Хвильового: «Україна чи Малоросія?!» Орієнтація на власні сили, на Європу чи на Москву?!

Більшовизм відповідає терорам голоду і геноциду, знищенням всіх інститутів НАН та патріотичної інтелігенції, кореневої системи нації, її історичної творчості та культури – селянства; як і за Петра I та Катерини II – позбавленням України основ державності та активної внутрішньої політики і міжнародної ролі.

М.Хвильовий і М.Скрипник та П.Любченко на знак протесту вдаються до вняткового методу: самострілів.

У крові топиться повстанський селянський рух. На місце мільйонів загиблих на Терен України експортуються сотні тисяч росіян. Росіяни та євреї займають головні державні посади.

Сотні тисяч представників цвіту української інтелігенції гинуть або від розстрілів, або в концтаборах, висилках, тюрмах.

Брутально нищиться українознавча та українотворча методологія, серцевиною якої була українська національна ідея.

Як показують В.Винниченко в полемічному творі «Слово за тобою, Сталіне?», І.Багряний у романі «Сад Гетсиманський», В.Барка у збірці поезій «Океан», Є.Маланок у повістях, романах в Україні є всі ознаки цивілізаційно-культурного колапсу: відчуження людини від сім'ї і роду, від природи, історії, традицій, від мови, етики і моралі, зрештою – людини від себе самої (від її сутності). Йде нищення Сковородинської «внутрішньої людини»; громадяни суспільства стають «гвинтиками» в соціальній машині, не оригінальними світами, а, як зазначав у драмі «Прометей» П.Тичина, тільки «числами».

Панували тиранія й закони тюрми. Бо на це й скеровувала ідеологія та методологія нової держави, жахливого монстра нищення всього живого, суверенного, демократичного, правового, гуманістичного й спрямованого на безкінечні війни в ім'я світової імперії як наслідку дії ленінсько-сталінського «інтернаціоналізму».

За умов II Світової війни до 10 мільйонів загиблих в час геноциду фізично загинуло ще понад 10 мільйонів українців. Імперії і цього було мало: в ім'я «єдиної і неділимої» новочасної імперії треба було депортувати з рідних теренів не лише татар та інгушів, а, згідно з наказом Берії та Жукова 1944 р., і всіх українців.

Нас порятувала транспортна система: для десятків мільйонів вона була замала.

Однак і далі головною метою, а відтак і методологічною засадою, залишається ліплення «нової історичної спільності людей – радянського народу», – за умов існування якої неминуче зникали б проблеми розвитку національних мов і культур, систем освіти, науки, виховання, бо мали зникнути і самі нації та національні держави. Адже фундаментальними засадами тієї методології були: диктатура імперської ідеології (лицемірно афішована як пролетарська, інтернаціоналістська) як ядро метрологічної системи; підміна науки ідеологією і перетворення її в ерзац-релігію; повне ігнорування принципів історизму, джерелознавства, об'єктивності і повноти та всебічності дослідження, аналізу й висвітлення фактів, процесів, людей; рішуча негація до проблем національних, гуманістичних, генетико-психологічних та етноантропологічних, екологічно-культурних; особливо – мовних; поділ наук на фундаментальні та прикладні (а до останніх відносили найперше науки про людину, народознавство та націєтворчість).

1988 року в Москві було проведено Всесоюзний з'їзд освітян.

1989 р. мною (П.К.) було подано в журнали статтю «З'їзд відбувся – проблеми залишаються». Опублікувати її аж у 1990 р. наважилася лише редактор ж. «Радянська школа» (№1) Марія Велемець.

У статті відзначалось: проблеми залишаються, оскільки ось якими були контури тогочасної дійсності, а в її системі – освіти, науки, педагогіки: лозунг часу – дбаймо за перебудову в усіх сферах життєдіяльності! Дорогу – гласності...

Це породжувало надії.

Проте навіть у доповіді міністра Г.Ягодіна наголошувалось: «дещо зроблено», однак питання «куди і як іти» лише загострювались. Відчувалося, що і з'їзд, і декларації про перебудову використовуються хіба що для заспокоєння розбурханих республік шляхом випускання пари з киплячого котла.

Прикметно: українські (добре підібрані) делегати особливого хвилювання не виявляли, вважаючи, що Україна – колонія спокійна.

А вона таки кипіла: кипіла з часу геноциду; боротьби ОУН і УПА за державну незалежність; у час відчайдушної енергії опору шістдесятників і т.зв. «дисидентів» – представників Гельсінської фаланги борців за права людини; відродження Товариства української мови ім. Т.Шевченка і, зрештою, в могутньому потоці всенародного Руху.

Кипіло і зарубіжне українство на всіх континентах планети, маніфестуючи свою позицію. Не лише сотнями художніх, наукових, публіцистичних творів, а й епохальною «Енциклопедією Українознавства» та дослідженнями про голодомори, гулаги і сандармохи, мордовські і

соловецькі концтабори, про злочинне нищення селянства, інтелігенції, національної мови, культури, освіти, науки. Про їх затруєння антиукраїнською, антинауковою методологією, що поставало не лише з досліджень української суспільної думки («Українська суспільно-політична думка ХХ століття» Т.Гунчака і Сольчаника), а й із писань самих лідерів КПРС та радянської імперії типу: «Росія без України неможлива», «Куркулі – скажений ворог радянської влади... Смерть їм!» (В.Ленін); «Якщо не візьмемося негайно за ситуацію в Україні – Україну можемо втратити»; а Україна – це її селянство й інтелігенція; «Селянство становить головну армію національного руху... без селянської армії не буває і не може бути потужного національного руху. Це і мають на увазі, коли говорять, що національне питання є по суті справи питання селянське» (Й.Сталін). Ось чому втримати Україну – це означало розгорнути в ній тотальний терор насамперед проти селянства...

В руслі теоретичних настанов вождів обґрунтовують методологію досягнення мети й російські інтелігенти. «Щоб існувала велика Росія, необхідно втілити не лише українську культуру в тіло культури російської, а й тіло української нації в тіло нації російської» (Г.Федотов). «Если враг не сдаётся – его уничтожают» (М.Горький). Ніякої української ні мови, ні нації не існує; це вигадка польських та австрійських ідеологів (О.Солженіцин). Цементувала зазначену нісенітницю антинаукова фальшива теза про історичну єдність українського, російського, білоруського народів, з якої Ленін й виводив свою аксіому: при єдиній дії пролетарів великоросійських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови. А оскільки цинічно задекларована єдність пролетаріату була априорі нереальною, то й вільної України і не могло бути. Амінь.

На з'їзді освітян цього, зрозуміло, не говорили, – але усе те мислилось і знайшло відображення в існуючій тоді методології освіти й науки. А говорилося про те, що «неефективна система народної освіти є однією з перешкод перебудови суспільства, в якому девальвованими виявились як освіченість, так і сама освіта».

Один з доказів: свого часу за рівнем розвитку дітей СРСР знаходився на третьому місці у світі; а в кінці 80-х років – уже на 42...

Лікар – правда. Але чи володіємо ми правдою?

Очевидно, що «перебудову» гальмують «надмірна централізація (нагадаємо: програми навіть для дитсадків на Україну присилалися з ...Москви; тому для виховної роботи вчителів дозволялося використовувати «Садок вишневий коло хати» та уривок із «Сивої ластівки» Б.Олійника) і формалізм; недостатній розвиток ініціативи та творчості педагогів, консерватизм, косність, спроби розв'язувати нові проблеми старими методами».

Зала жваво реагувала, коли міністр Ягодін говорив: «Робота по інтернаціональному й патріотичному вихованню ведеться без урахування національних традицій і культури кожної республіки». Великої шкоди завдає «відсутність наукових принципів педагогіки», фактично незадовільна робота АПН. Ще й тому «аналізу існуючого стану та плану

виходу із кризи не здійснено й досі». І тому ж стає модним критикувати існуючий стан освіти, особливо – методології, педагогіки та методики. Але де конструктор?!

Камо грядеші?!

І тут посилалися традиційні поради передусім щодо форм виховання й навчання з наголосом на такому ж традиційному: все вирішує інтернаціональне виховання.

А зміст, ідея, концепція й ідеал освіти? Її зміст і критерії рівня та ефективності? – Це знову лишалося поза увагою та аналізом.

У цей момент причиною своєрідного розколу присутніх став виступ декана філологічного факультету Київського університету Петра Кононенка, який наголосив: методика, технологія роботи – це дуже важливо.

Однак пора ставити питання про мету, зміст і критерії оцінки освіти й науки. А тому визначальній ролі набувають принципи методології і тип системи освіти: вона має стати: 1) правовою; 2) демократичною; 3) гуманістичною; 4) національною. Національною змістом і формами, єдністю виховання й навчання, народної і академічної педагогіки.

Національна критеріальність свідомо була поставлена останньою. Це тепер ми відкрито й аргументовано говоримо про роль національної ідеї в бутті, свідомості, освіті, науці, державному будівництві. А тоді говорити не про національну специфіку (отже, елементи форм), а про національну наснаженість та концепційність було ще небезпечно.

І склалася логічна ситуація: після мало не моторошної тиші раптом спалахнули бурхливі оплески одних і саркастичні вигуки – інших.

Серед перших були грузини й литовці, молдавани і ... росіяни. Тақ-так! Росіяни, бо чесніші із них помічали: російська освіта стає не тільки безнаціональною, а й – цілком закономірно – догматично антигуманною, глухою до покликів душі.

А от серед інших опинилися білоруси і... українські шкраби, як говорили в 20-х роках ХХ ст.

Не доводилося дивуватися білорусам: це саме їх гостро картав біля входу до Мінського університету М.Хрущов, прочитавши привітання йому білоруською мовою, мотивуючи це тим, що «чем больше русского языка – тем больше социализма». Наслідок відомий: на філфак там набирали 450 студентів, і всіх – на відділення... русистики. Охочим дозволялося записатися на білорусистику в групи, яких... не існувало.

Було зрозуміло і щодо представників з України: там були добре відфільтровані «інтернаціоналісти», для яких національне уявлялося не інакше, як вороже.

Але і росіяни продовжували аплодувати! Тоді й малороси пожвавились, – однаке, коли ми повернулися в Україну, про демократичну, правову, гуманістичну, національну освіту говорилося хіба що крізь зуби. Парадокс полягав у тому, що їх не розуміли навіть представники «старшого брата», а як бути без його указуючого перста, як відповісти на питання Шевченкове: ми – хто, «чії, яких батьків діти?.. Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем, чого жадаєм?» та М.Хвильового: то «Україна, чи

Малоросія?»). І орієнтуватися маємо на власні інтереси та сили чи на Європу або Москву? – законсервовані малороси не знали. А точніше – боялися й не хотіли. Жили або деформованими знаннями історії, або аморальними ідеологічними (класово-партійними) приписами, або задавненим страхом терористичних десятиліть.

А видужання й відродження таки ж мало прийти! Мало заявити про свою життєву мету і волю нового типу суспільство. Для цього, як поучав Г.Сковорода, необхідно було формувати й плекати в собі та інших (всією системою виховання й навчання) «внутрішню людину» – людину, спраглу любові до своїх мами й тата, мудрості і духовно-душевної енергії та почуття єдності роду, до своєї рідної природи і мови, величі й слави та високої місії культури, праці, етико-естетичної творчості та історичної місії і нації, й Батьківщини.

Кожна людина і нація талановиті, покликані звершити лише їм призначену життєтворчість, – однак і особа, і нація можуть повністю самореалізуватися лише на шляху глибокого самопізнання та знання світу природи й людей, усвідомлення, що характер кожного зумовлюється його природою, кліматом, традиціями й ментальністю саме свого середовища, кров'ю і духом, волею та енергією своїх Землі, Неба й історії, того, що передусім «в своїй хаті своя правда і сила, і воля», тільки виражаючи долю і образ народу можна внести вагоме *своє* в світові цивілізацію та культуру, посісти місце рівного і шанованого не лише об'єкта, а й суб'єкта історичного процесу розвитку світової цивілізації та культури. Сірі й стандартні і породжувати, формувати можуть лише сірих та безособових, як і вчив тов. Сталін, «гвинтиків» великого знеособленого соціуму. Людей – ляльок на цирковій арені абсурду.

Ось чому душа має хилитися до землі, а очі – стреміти до неба, знаючи: як для всесвіту джерелом життя є всезагальні внутрішні закони та космічний розум – Сонце, так для людини – Серце, а для всього народу – Слово – універсальний феномен виразу єдності буття і свідомості, історичної пам'яті та трансцендентної сили енергії і любові, життя і безсмертя.

Творити нове суспільство – це творити «внутрішню людину» в лоні сім'ї, природи, мови, культури, великих традицій, Нації, Батьківщини і Бога.

Арістотель визначав: людина – це характер, що виражається в керуванні волі індивіда, – у його меті та способі досягнення її.

Марксизм-ленінізм оголосив людину «сукупністю усіх суспільних відносин».

За надання переваги визначенню Арістотеля і зазначення однобокості бачення людини Марксом, зокрема – недооцінки ним біопсихічної родової зумовленості сутності людини, автора докторської дисертації «Проблеми гуманізму в українській літературі» П.Кононенка 1971 року було піддано остракізму.

Подібний суд чинився й тоді, коли на чільну позицію виносили слова Т.Шевченка: треба виховувати в душі родо-національних традицій, інакше «вийде подоба французика або, боронь боже, куцого німця, а про тип, або

сказати б, про фізіономію національну, і натяку не буде. А по-моєму, нація без своєї власної, тільки для неї властивої, характеризуючої риси схожа просто на кисіль, і самий несмачний кисіль» («Близнець»).

Закономірно, що в світлі диктату офіційної методології буржуазно-ідеалістичними були оголошені національна ідея і національний ідеал, генетика й кібернетика, етнопсихологія, етнологія і антропологія, а в руслі усього того – і метод системного, цілісного, об'єктивного аналізу та синтезу.

Неважко зрозуміти, що говоримо не лише про минуле та переборене.

На першій Міжнародній конференції «Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства» (1992) та на Міжнародній конференції 1993 р. «Українознавство у розбудові держави» наголосимо: вже нового типу держави – Суверенної України, – в яких брали участь представники 31 зарубіжної країни, було сказано: зазначувана антинаукова марксистсько-ленінська методологія формально є немов би засудженою, але фактично – усе ще домінуючою в Україні.

Реально відбулася хіба що зміна вивісок: СРСР – на СНД, а СНД – на Україну. Фактично ж залишилась пануючою методологія підлеглості України як провінції керівному імперському центру. Підлеглості й адміністративної: партійних, державних органів – союзним, освітніх, наукових, культурологічних – також «всесоюзним». Уводилися й камуфляжні новшества: спільно створювалась асоціація академій наук СНД, а затим – ректори Московського і Київського університетів заходилися творити асоціацію університетів СНД. Знову-таки, орієнтуючись не на університети найрозвиненіших країн – Англії, Франції, Німеччини, Італії, – а на ті, що надавалися творенню вигідної для Москви єдності провідних інституцій республік.

Своєрідною відповіддю на ті реставраційні потуги було створення Міжнародної асоціації «Україна і світове українство», Інституту українознавства та Українського гуманітарного ліцею при ньому (тепер – Гуманітарний ліцей Національного університету імені Тараса Шевченка).

Центр ваги було перенесено передусім на об'єкт і на методологію розвитку освіти й науки: *об'єкт – Україна і світове українство* у всій повноті цих понять, а відтак і акценти, рівні та критерії: Україна як об'єкт багатомісячного історичного процесу в безмежності і єдності планетарно-часо-простору та як суб'єкт із власною метою, роллю та шляхом розвитку в еволюції світової цивілізації і культури.

Україна мала поставати як космічно-земний феномен у його внутрішній сутності та її багатоманітних зовнішніх виявах, а тому й бачиться в цілісній системі органічно пов'язаних граней кристала: Україна – природа; Україна – етнос; Україна – мова; Україна – рід, нація і держава; Україна – культура; Україна у міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля; Україна – історична місія. І все те не як сума окремих складників, а як єдність взаємозалежних клітин, питомого цілого. Є феномени природи, мови, державної і національної політики, культури у їх автономній екзистенції – однак жодна із проблем їх розвитку не може бути розв'язана поокремо.

Зрозуміло, що в цю систему включалися й елементи крає-, країно-, природо-, суспільствознавства, – однак саме як елементи універсальної системи українознавства.

Поставив зумовлений викликами часу новий підхід, нові принципи бачення: історизму, опертя на джерелознавство та всю повноту досліджуваних фактів, явищ, процесів, історичних подій та осіб, аналізованих в системі синхронних і діахронних порівнянь та зіставлень, максимально можливої об'єктивності при синтезі, оцінці і прогностичності та конструктивній спрямованості досліджень.

Зрозуміло, що за таких умов мали постати принципово відмінними еволюція, історія й доля українського (як і інших) народу, світового українства, їх ролі у міжнародному поступі, а тим самим і сам образ України. Для ідеологів та стовпів імперії це було найстрашнішим. Тут методологія стикалася з політикою і державотворенням аж до існування, а то й переділу державних кордонів, міри суверенітету кожного народу.

Тож не дивно, що не лише В.Скопенко з його українознавством як сумою елементів фольклору і етнографії, з своїми підголосками, а й інші фанатики української провінційності оголосили українознавству війну.

Застосовували різні прийоми: одні відмовляли українознавству в праві на статус науки; інші зводили його до вже зазначеної суми елементів фольклору та етнографії, релігіє-, крає- й народознавства; ще інші неприховано дискредитували його як аналог теорії буржуазного націоналізму (хоча в концепції українознавства було чітко зазначено: воно не призначається для протиставлення іншим народам, а тим більше – для ворожнечі з ними: українознавство – наука знань про українство, наука любові, етики, життєтворчості, – а це корисно всім); декому хотілося знаходити в розробленій НДІУ концепції хоч якісь хиби та неточності й надати саме їм вирішального значення, а то й протиставляти з лукавими намірами концепції теоретиків і практиків нового етапу українознавства (скажімо, П.Кононенко і В.Крисаченка).

«Вершини сягнули представники Інституту українознавства НАН (директор – акад. Я.Ісаєвич): вони оголосили, що займаються співпрацею різними галузями українознавчих наук (філологією, історією, психологією...), – але це не означає, що є предмет українознавства. Отже, за логікою, що українознавство є наукою, а вони є науковим інститутом. Позаздрила б і унтер-офіцерська вдова...

Найприкріше, що цинічно ігнорувався досвід першої чверті ХХ ст., коли українознавство було енергетичним джерелом не лише науки в цілому, освіти, культури, а й науки державотворення, а його лідерами були як І.Франко, М.Грушевський, С.Єфремов, такі В.Вернадський, М.Кравчук, О.Богомолець, М.Скрипник, О.Шумський.

Це позначилося на змісті та рівні не лише частини досліджень, а й праць, що претендують навіть на роль підручників. Ось перед нами один із них: «Українознавство» Т.В.Лепехи. Навчальний посібник для ВНЗ (К.: Просвіта, 2005).

У книжці немало правильних тверджень, зокрема й про те, що «Україна – одна з найбільших країн Європи...» з площею 603700 км², чисельністю –

48 млн. 457 тис. громадян та, як це не дивно, – з 130 національностями і народностями... Воїстину приїхали!

А далі – структура (композиція, що є виразом концепції) такого плану «Державна символіка України. Виникнення мов. Зародження, формування та розвиток освіти. Книгодрукування... Становлення української літературної мови. Лексика, фразеологія. Традиції духовної культури українців. Релігійні вірування... Усна народна творчість. Дозвілля. Народні розваги. Українська діаспора у світі».

Що й про що, то хай і надто інформативно, – але добре. Як добре, що й про мову, релігію та дозвілля, – але де ж тут – Україна, а відтак і українознавство?! Схоже до підходу керівництва МАУ, яке створило на конгрес десятки секцій та підсекцій, на яких говорилося про все, хто що хотів, – але секції українознавства так і не виокремило.

Можна зрозуміти відповідального редактора посібника, що спеціалізується в Інституті української мови і фахово безпосередньо не причетна до українознавства. А як зрозуміти рецензента проф. А.К. Мойсієнка, який працював в Інституті українознавства, мав би знати, що то є Україна і українознавство, – проте благословив для студентів ВНЗ працю, невідповідну її назві? І говоримо про це ще й тому, що подібних сміливців знаходимо немало. Спокушає мода. Але якою ж постає перед світом Україна? Державою людей, що живуть лише мовою, віруваннями та дозвіллям?!

Тому й насторожує брак методологічного мислення та реалізації наукових принципів. І, на жаль, не лише в царині навчальної літератури. То – похідне.

Визначальне – в масштабах і на рівнях не лише науково-освітніх, а й науково-політичних, державотворчих.

Про останнє скажемо коротко: тому ж, що проблемами розвитку тепер уже суверенної України займаються не так професіонали, як політичні партії, конфесії, парламентські фракції, регіональні групи, які дбають не стільки про перспективи всього суспільства, скільки про свої корпоративні та власні інтереси й дивляться на своїх опонентів або через призму старих імперського часу правил, або й наче через мушку збройного прицілу, – ми не маємо ні концепції, ні науково-виваженого плану перспективного розвитку країни. Часом пливемо, куди дме вітер.

Панує ідеологія вульгарних (іменованих ринковими) правил та уявлень, емоцій та ситуаційних реакцій. При цьому сферах не власне ринкових, економічно-торгівельних; ринкові (нерідко неприкрито баришницькі) підходи застосовуються до родинних відносин, виховання, освіти, науки, культури, творчої праці та сфери мистецтва. Наслідок відомий – криза бездуховності, заповненості ЗМІ, телебачення, книговидання. Один грузинський поет свого часу дав образ Грузії як корабля в морі, на який звозиться всіляке сміття. Чи не хочемо перенести цей образ на Україну?!

Набули агресивної енергії спроби нав'язувати проєкти аж до таких, згідно з якими інтереси однієї групи суспільства чи регіону мають бути обов'язковими, як те бачимо, зокрема, з проєктом узаконення мови чужої

держави як обов'язкової, для всіх. Інтелігенція часом лише суче дулі в кишенях, «витріщивши очі»...

Суспільство лихоманить. Воно втрачає чітку перспективу, а з тим оптимізм і стабільність.

Причина – і у відсутності аналітичних узагальнень досвіду минулих епох, зокрема й державного розвитку з часу Київської Русі, Гетьманщини, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і до «благодатних» років інтернаціоналізації буття і свідомості, коли домінантою життя був тотальний терор: ідеологічний, соціальний, національний, державно-політичний, науково-освітній, економічний (як у 1921, 1932 – 33, 1947 роках) у сферах культури, релігії, законодавства, преси...

Нову Україну могли будувати нові – «внутрішні» люди: з відповідною суверенній державі ідеологією та методологією, правовою системою, мораллю, етикою, психікою, культурою, а тому й кадровою політикою.

І тут закономірно на чільну позицію виходить українознавство.

Чому українознавство?

Бо й в історико-теоретичній парадигмі воно мало постати інтегральною домінантою поступу: як «філософія і політика», за визначенням І.Франка, М.Грушевського, В.Вернадського, С.Сфремова, держави, спроможна ідентифікації та сприяти об'єднанню всіх верств і сил суспільства на ґрунті української національної ідеї. Дієздатної як в Україні, так і в зарубіжному країнстві.

Що це реально – маємо переконливі докази: українська національна ідея утримувала народ від розпаду і зникнення до ХХ ст. Українознавство стало могутнім стимулом національної революції 1917 – 1920 років, а потім і державно-культурного відродження 20-х років. Як зазначає юрист-міжнародник проф. Володимир Василенко, зумовлена й наснажена ним «українізація об'єктивно була продовженням хвилі національного піднесення, викликаного проголошенням УНР і національно-визвольними змаганнями. Національне відродження України породило несприйняття і стурбованість кремлівського керівництва, перед яким, як раніше перед урядом Російської імперії, постала необхідність, але набагато масштабніша, приборювання українського сепаратизму» («Голодомор 1932 – 1933 років в Україні...» – «Дзеркало тижня» № 37, 04.10.2008, с.20).

Запрацювала гільйотина терору.

Доля українознавства в 30-80-ті роки також ідентифікувалася з долею української нації і держави: його знищували заборонами, знищували судовими процесами, тюрмами, нищенням інтелігенції, геноцидами і чорнобильями. Часом – вербуванням в ряди інквізиторів цинічних манкуртів із самих українців.

Історія повторилась на грані ХХ – ХХІ століть: українознавство постало як речник оновлюваної України.

На сьогодні це визнана 17 міжнародними науковими конференціями та конгресами науково-освітня та державотворча система: впроваджуються розроблені НДІУ й рекомендовані МОН програми з українознавства в усі ланки освіти та виховання в республіці. Аналогічні програми з 1 по 12 класи впроваджуються в майже 300 шкіл українознавства в США. В дусі

принципів розробленої нами методології розвивають наукові напрямки українознавчі інститути, центри, кафедри в Грузії, Болгарії, Австралії, Бразилії, Канаді, США, Молдові, Литві, Німеччині, Італії.

Нову сторінку життя відкриває лист МОН університетам України про необхідність відкриття у ВНЗ центрів (кафедр) українознавства, які вже існують у Києві і в Кривому Розі, в Севастопольському міському гуманітарному університеті (ректор М.І. Лапінок) та Таврійському національному університеті (де відкрито факультет української філології та українознавства задля підготовки відповідних кадрів, ректор М.В. Багров), розроблена програма діяльності центра (кафедри) українознавства в Донецькому національному університеті (ректор В.П. Шевченко).

Це обнадіює на успіх відродження великої традиції, коли з ініціативи міністра освіти, митрополита І.Огієнка заспівувачами процесу творення української України були саме ВНЗ.

Однак не можемо не пам'ятати: 1918 р. Рада Київського університету відхилила проект його українізації. Переважили українофобські сили, – а в 1992 році войовничу опозицію українознавству посів ректор цього університету В.Скопенко. Нині центр українознавства в Національному університеті ім. Т.Шевченка, розвиваючи ініціативу Інституту українознавства, що сформувався саме в цій національній святині, активізує свою роботу в складі філософського факультету (декан А.Є. Конверський). Заслуговує на увагу досвід МАУП (ректор М.Ф. Головатий): тут було створено кафедру (зав. П.П. Кононенко), яка веде заняття для першокурсників усіх факультетів на основі розроблених нею програм, підручника, методичних матеріалів. Настала пора діяти в цьому ж дусі й всім іншим ВНЗ.

Але постала і мало відрадна картина: у більшості ВНЗ при вивченні іноземних мов ведеться і курс країно (Англії, Франції, Німеччини, Росії...) знавства. За кабмінівським ДСТУ та Державним Стандартом у тих же ВНЗ державна (українська) мова не вивчаються на рівні, необхідному вже не учням, а інтелігенції, – тому не ведеться й відповідне країно – українознавство.

Абсурд, але тільки зараз окреслилася перспектива його переборення. Організаційного. Важливого чинника, але не єдиного.

Знову з усією гостротою постає проблема методологічна.

Один її аспект – державно-політичний – постає сам собою: коли б у державі була науково-розроблена ідеологічна концепція розвитку суспільства, то у відповідності з нею розвивалася б і методологія розвитку освіти та й самої науки.

Чисельні академії в Україні від цього першорядного завдання фактично відсторонилися (і з причини того, що існуючі керівні інституції також фактично відсторонили їх на маргінесі). На початку 90-х років була розроблена Державна програма «Україна ХХІ століття. Освіта». Обнадійлива програма. Але не менш абсурдно, що в процесі її «поліпшення», у тому числі й працівниками МОН та АПН, з ДС, з навчальних програм, підручників, посібників, методрозробок усе більше витруювалася домінанта патріотична й насичувалася складова

«інтернаціоналістська», іменована щоправда, дуже по-модному: інтерглобалістська. Досі розігрується, скажемо прямо – з позиції гонитви за модою, без глибокого проникнення в сутність, карта «Болонського процесу», внаслідок якого Україні нав'язується фальшиво трактований фетиш декларації про мови певних (нерідко вимираючих) етногруп (іменованих у нас меншинами) і підноситься в ранг таких мова російська та ставиться над усіма іншими і навіть над державною, хоча в тій декларації сказано протилежне: сприяти існуванню тих мов неприпустимо за рахунок мови корінної нації! Державна мова має бути одним з наймогутніших чинників єднання суспільства, а в нас мови перетворюють на чинник диференціації й антагонізму. На жаль, і на рівні політичному. Так само політичного забарвлення набувають і спроби найголовнішим засобом навчання учнів та студентів зробити курси типу «світова історія», світова культура й література та географія, – і тим самим остаточно усунути українознавство. При цьому не гребуючи і цинічними, безвідповідальними прийомами, як те робив, до прикладу, заст. міністра В.Огнев'юк, відповідаючи навіть Президенту про долю українознавства, що воно не просто живе, а панує в усій системі навчально-виховних предметів...

І це при тому, що зусиллями його подібних українознавств «тихою сапою» було вигребене як предмет з інваріантної частини ДС, затвердженого Кабінетом Міністрів 1998 року.

Проведені НДІУ МОН міжнародні конгреси «Українська мова учора, сьогодні, завтра» та «Українська освіта у світовому часопросторі», на основі заповнених майже 40 тисяч анкет учнями, батьками, студентами, професорами, громадськими і державними діячами понад 30 країн, з тривогою відзначила протилежне: 1) у багатьох навчальних закладах їхні керівники українознавство ліквідували; 2) вся система програм, підручників, навчальної літератури насправді мало українознавча, а то й повністю вихолощена від нього.

Кого ж ми формуємо? І чи дивно, що понад 50% школярів на питання, де вони бачать застосування своїх сил і здібностей, назвали... інші країни, а не свою Батьківщину.

Зрозуміло, що тут велика «заслуга» й батьків, котрі виховували дітей за фальшиво «інтернаціоналістськими» графаретами. Продуктом української системи виховання та освіти є й численні депутати Верховної Ради, міністри, котрі ухвалюють закони, укази, програми, не володіючи ні професійною, ні патріотичною та методологічною підготовкою.

Тому й бачимо проблему українознавства та його методології саме в руслі відповідності його «філософії і політиці» держави. А також чому НДІУ МОН серед найпершочерговіших завдань одразу ж поставив питання відродження великих традицій та поглядів світочів українознавства – і вітчизняних, і зарубіжних.

«Художнику – немає скутих норм. Він – норма сам в своєму стилі», – писав І.Драч. І це – істинно. Однак істинне виражала і Ліна Костенко: «При майстрах якість легше: вони – як Атланти держать небо на плечах і від того була висота».

Справді: автори і «Велесової книги» та «Літопису Аскольда», Київського і Галицько-Волинського та Густинського літописів, літописів Величка, Грабянки, Самовидця, «Історії Русів» писали кожен у своєму стилі. Проте аналіз усіх творів засвідчує, що вони керувалися і загальними правилами: писати історію свого народу (його славу), прочитавши (проаналізувавши) її «від титла до коми», а здійснивши це, спитати себе: «хто ми? чий, яких батьків діти?» та «Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем?» (Т.Шевченко). При цьому керуючись принципом: «Невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший, може, часами, ніж інші, але суспільство, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу!» (М.Грушевський).

Правду, не зневіру, а силу: – ось в ім'я чого писали мудреці і патріоти літописці про те, як виникла наша земля, хто в ній почав урядувати та «як руська земля постала є».

Так за сивих віків зачиналося українознавство, кореспондуючись до часопростору від сотворіння світу та розподілу земель синами Ноя до подій Національно-визвольної революції XVII ст. та занепаду однієї з найзначніших держав Європи.

Так поставали критерії й міра, аналіз, висновки і прогноз та пророцтво! Часом говорять: але ж тоді не було навіть терміна українознавство! Але це – плід формально-механічного мислення, бо й людина, і держава, нація спочатку народжуються, а потім одержують ім'я. Та й воно може зазнати модифікацій, бо все і в метафізичному, і в духовному світі перебуває в постійному русі і якісних змінах. Хто пригадає всі назви теперішніх Англії, Франції, Італії?..

Щоб запанував науковий принцип історизму в ім'я правди, віри та сили й було здійснено воістину подвижницьку працю: підсумовано зроблене попередниками; розроблено Концепцію й державну програму «Українознавство в системі освіти, науки, культури, мови, державотворення». Теоретичні питання новочасного українознавства розробляють В.Крисаченко, Я.Калакура, Л.Токар, В.Піскун, Т.Кононенко, М.Недюха, О.Семашко, М.Обушний, О.Мостяєв.

Фундаментом теоретичних праць та іншої різнорідної тематики стають капітальні дослідження джерелознавства Я.С.Калакури.

При цьому джерелами стають не лише лінгвістичні тексти, а й кам'яні, архітектурні, мистецькі пам'ятки типу артефактів Мезенської культури, святилища 18 – 20 тисяч років Прикарпаття і Закарпаття, Кам'яної Могили, Трипільської та інших культур (різноетнічного походження), славетні пам'ятки Черняхівської, Празько-Корчацької, Києво-Руської цивілізаційних формацій.

Величезну роль відіграють археологічні, антропологічні, демографічні дослідження, започатковані В.Хвойкою, Х.Вовком і узагальнені Даниленком та В.Бараном, підсумком чого й стали висновки авторів праць Володимира та Ярослава Барана про походження українського народу, зокрема про те, що 1) коріння слов'янства у товщах неоглядної історії; 2) ніколи єдиного східнослов'янського племені не існувало; 3) українці

мали свою державу, а отже й релігію, мову, культуру, – коли їхніх теперішніх сусідів, та ще й іменованих «старшими братами», не існувало в природі. Формация їх як етносів і держав припадає на значно пізніші століття. Не випадково ж Києву відзначалося 1500, а Москві 800 років.

Це були без перебільшення епохальні українознавчі відкриття, бо вони: 1) ставили і українознавство, й інші науки на дійсно історичний ґрунт; 2) свідчили, що «правду», «віру» і «силу» можна віднаходити лише при слідуванні принципам наукової методології, – а наука має стати **цілісною комплексною системою**. Це означає, що своїм автономним шляхом можуть іти і археологія та лінгвістика, і антропологія, географія, космологія та культурологія, релігіє, право-, державознавство, – однак не випадково Т.Шевченко готував до випуску «Буквар» і «Лічбу» (арифметику), географію, космологію й «історію» своєї бідної Батьківщини; великий Кобзар (до речі, і археолог) знав: аналізуючи кожен колір поокремо, феномена веселки не розкрити. Не розкрити й феномена Україна, препаруючи й диференціюючи її на частини.

Українознавство – наука синтезу здобутків усіх інших наук, і просто кумедними поставали побоювання, що воно витіснить історію й географію, соціологію, психологію і культурологію – та краєзнавство. Як дерево має стовбур і гілки, великі ріки – притоки, мови – діалекти, так українознавство є стовбуром інших галузей знань.

І особлива його роль – у сфері виховання: тільки воно може дати цілісний часопросторовий образ України і тим самим сформувати цілісний світогляд та патріотичний ідеал людини. Учнів не варто закликати бути патріотами України – їм необхідно всебічно показати, за що її можна любити й пишатися тим, що ти є її сином. Бути готовим сказати, як О.Гончар: «Дякую Богові, що дав мені щастя народитися українцем». А отже, і брати від неї матеріальні та духовні блага і турбуватись про неї, як про найріднішу матір, незалежно від того, бідна вона чи багата, вільна чи пригноблена. «Все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину» (В.Симоненко), – як не вибираємо ми собі іншої планети, хоча й літаємо на інші та славимо Сонце (і як світовий Розум) і Місяць, і зорі.

Але зізнаємось чесно: ми не просто молимо: «Боже, великий, єдиний, Нам Україну храни». Замість того, щоб активно відстоювати суверенітет і честь Батьківщини – ми нерідко досі покладаємося лише на Бога: як засвідчили міжнародні конгреси з проблем української мови, освіти, науки, кризовий стан цих світових феноменів тепер зумовлений уже не чужим втручанням. Усе наявне – то продукт нашого рідинного, освітнього, державно-культурного, інформаційного впливу, про який ми всі осудливо говоримо, але який не дуже намагаємось змінити власною діяльністю. Щоправда, усе те – інерційне сповідування старої імперської ідеології й методології.

Чого варте, що в наших концепціях виховання й освіти досі на перший план випинаються т.зв. загальнолюдські і лише як вимушений довідок до них – національні цінності. Хоча відомо, що інтер (національне) означає не без, не над, не поза, а саме міжнаціональне. Кореневе – національне. І цим

сьогодні заклопотані навіть найрозвиненіші країни Європи, оскільки й над нею нависає примара мороку асиміляції, усереднення, знеособлення і людей, і цілих націй, – а це означає початок присмерків усієї цивілізації та культури. Тому в Англії ведеться предмет «Велика Британія і світ»; у Франції «Я і моя Франція»; у Москві – москвознавство, в РФ – російське народознавство. Всі борються за свою самобутність, бо одномірність та одноликність можуть породити лише аналогічні трафарети.

Зате у нас навіть деякі ректори ВНЗ наперегонки кидаються впроваджувати арабістику і германістику, юдаїстику і русистику..., – і хіба «нейтральні» до українотворення. Забуваючи, до речі, що, як пише Б.Олійник у збірці «Із окупаційного зошита», – «Гей, Водо із глибин, коли рождався світ»:

*Ти пам'ять бережи со днів світотворення!
То вглянься ж чесно у життєпис свій,
Народе, не минувши світла й тіні!
Хай не ляка тебе безодня глибини.
Ти зри, Народе, і не бійся правди,
Що корінь твій – з тієї давнини,
Де не було ще Риму і Еллади!*

(Пам'ять Води).

На дошках оголошень всіх міст бачимо заклики вивчати іноземні мови, – і загалом це корисно, – однак спробуйте побачити при цьому запрошення до поглибленого вивчення державної – української! І не дивно, адже маємо ректорів, які володіють багатьма іноземними й не володіють українською. Порушуючи Конституцію, як порушують її численні державні службовці; але в правилах посідання відповідальних посад дотримання конституційних норм не передбачено, – а тому не дивно, що не усуваються ті з них, що й не можуть послуговуватись і українською культурою, наукою, правовою системою, народною творчістю та дбати про їх розвиток. Працюють, як з підкореними колоністами. Бо хіба може манкурт думати про життя, як питає себе герой роману Ч.Айтматова «І довше віку триває день», коли він не здатний думати про смерть (у цьому випадку – рідного батька).

Ми й досі починаємо знайомитися (свідомо не кажемо «вивчати») з історією власного народу лише з IX століття. Бо тільки так московці могли адаптуватися до слави Київської Русі, а далі й привласнити її собі, – а нам думати лінь.

Історія етносу-нації, держави, мови, культури, міжнародної ролі українців ставиться з ніг на голову. Окрім невігластва, ми прищеплюємо ще й антипатріотизм, аморалізм та манкуртизм.

І це – не лише у висвітленні історичного процесу, коли він ліпиться на вигідних для сусідів фактах, а й при характеристиці історичних осіб та їхніх діянь.

Так, відповідальніші історики, як М.Брайчевський, В.Крисаченко, Я.Дашкевич, наші сходознавці Степан і Сергій Наливайки, на основі порівняльного етно-державного та лінгвістичного аналізу мов та подій і давноминулих епох і діянь історичних осіб показали: упродовж тисячоліть

на землі українській взаємодіяли десятки племен, існувало багато держав і державних союзів, а ще в індійському, арабському, еллінському, грецькому і римському світах та в Скандинавії знали як Трою, пелазгів, етрусків, галлів, скіфів, сарматів (без яких не уявити цивілізації і культури Європи, а отже – і нас, українців), так і їхніх героїв – вихідців з нашого Терену (зокрема філософа Анахарсиса і Геракла, Ахілла, Аполлона...). А без цього, як встановити правду про взаємодію грецьких і римських міст на території праукраїни з нашими далекими предками та як погодитися з тим, що ті культурні міста існували посеред населення, за нашою термінологією, «дикунів» по 70 – 100 років, а також, як могло статися, що з хаосу раптом виникає таке історичне диво, як могутня Київсько-Руська імперія – суперниця Візантії й союзниця багатьох провідних європейських держав?!

Методологія апологетичного зображення чужого й поблажливого, вибачливого, а то й нігілістичного у власній еволюції була потрібна московсько-більшовицькій неоімперії: так зручно було показувати українців і бездержавними, і до XIV ст. безнаціональними та цивілізованими лише з приходом московських або польських, угорських колонізаторів, отже – не суб'єктом, а лише об'єктом історичного процесу, безвольними підійками інших народів (од германців до монголо-татар, литовців, поляків, московців, австро-угорців, німців...), а тому лише споживачами чужих мов і культур.

При цьому панівною була підступна методологія нищівної дискредитації як державних мужів України, полководців, так і діячів патріотичної ідеології та культури.

І не лише була. Сьогодні з не меншим фанатизмом і аморальною, брутальною настирністю українофоби типу «бузини» висміюють Ярослава Мудрого і Богдана Хмельницького, Івана Виговського й Івана Мазепу. І не просто висміюють, а протиставляють їм як ідеал Андрія Боголюбського – гвалтівника Києва й синовбивців Івана Грозного та Петра I; більше того – як кращих українців – автора Наказу 1944 р. про виселення всіх українців з України Георгія Жукова та керманича геноциду 1932 – 33 рр. Йосипа Сталіна.

І справа тут не тільки в цинічно організовуваних підрахунках «народних» голосів, а, знову-таки, і в свідомій політиці керівників газет (типу «Сьогодні» та «2000»), котрі керуються волею українофобів-власників та й своєю – свідомо антидержавною, українофобською – методологією.

Вже говорилося, що має велике значення обрахунок мільйонів жертв геноциду, – але то тільки арифметичний вираз головного – причин всеукраїнської трагедії, до яких відносимо і методологію злочину не лише проти українського селянства, а й проти всього людства, а найперше – проти національно-визвольних рухів, що достатньо чітко виявляли Ленін і Сталін, наголошуючи: «Кулаки – бешеный враг Советской власти... Смерть им!» (Ленін). В Україні «плохо по партийной линии... Плохо по линии советской... плохо по линии ГПУ... Если не возьмемся за положение на Украине, Украину можем потерять...» І не тільки як житницю Росії. Росія не може існувати без України як імперія, – пише філософ Г.Федотов. Тому потрібно вмістити українську культуру в тіло

російської, а тіло української нації в тіло нації російської. Оскільки в Україні образ нації найповніше виражає селянство – смерть йому (лицемірно кваліфікованому куркульством).

«Крестьянство, – розкриває політику тотального етнотерору Сталін, – представляет основную армию национального движения... Без крестьянской армии не бывает и не может быть мощного национального движения. Это имеют ввиду, когда говорят, что национальный вопрос есть по сути дела вопрос крестьянский». Це мали на увазі творці новочасної імперії й тоді, коли ерихонські труби сталіністів і їхні українські поплічники підступно славили як рушійну силу поступу робітничий клас. Славили, звичайно ж, знаючи, що селянство – феномен вічний, а тогочасна формація робітничача – тимчасова, змінна.

І в час голодоморів відбулося понад 30 тисяч повстань та бунтів. Селянських. Тому на підтримку державно-політичній прийшла допомога й культурно-мистецька, зокрема а особі М.Горького, який проголосив: «Если враг не сдается, его уничтожают!».

Знищують і фізично. Та не менш страшно, що – методологічно-морально. Як те робилося в 20 – 30 рр. ХХ ст., а згодом у світлі казуїстичного переслідування «ворогів народу», коли в ім'я «благоденствія» останнього розстрілювали, вшали, мордували в концтаборах сотні тисяч української інтелігенції та ідейних борців за свободу з лав ОУН та УПА, а водночас тероризували патріотів на «всенародних» судилищах... Співучасниками ставали зомбовані селяни, робітники, інтелігенти, «ангелами» – захисниками їх інтересів – судді і прокурори з їхніми режисерами кагебістами, що добре знаємо з історії судів над членами Гельсінської групи правозахисників та «Собору» О.Гончара.

І знову драма була не лише в поведінці засліплених громадян минулого, а й – ще більше! – у поведінці сучасних «істориків», які штовхають до гільйотини носіїв духу національної гідності і моралі, які боролись з реакційною системою, але часом, щоб вижити, робили певні позитивні жести у бік сильніших за них недругів: як Данило Галицький та Іван Мазепа, М.Хвильовий і М.Скрипник, М.Руденко й Д.Павличко. На цій підставі принциповим критикам вся українська нація й історія здаються маловартісними і, як наслідок, українські герої постають зрадниками, а вороги й дійсні зрадники – героями. Так було з об'єднаними силами польських і російських воєначальників і мужніх та мудрих, величних гайдамаків. Про них і українські блюдолизи писали: «разбойники, воры». Та ще Т.Шевченко дав зразок методологічного підходу, заявивши: «Брешеш, людоморе!» Боротися, гинути чи волочити до Сибіру кайдани разбойник не стане.

Щодо сучасної ситуації напрям розв'язання проблеми дав Іван Дзюба: у 60-ті рр. ХХ ст. окреслились яскраві ознаки літературного відродження, і особлива вага його була в тому, що «Українське літературне відродження було провісником ширшого легального національного руху...»

Його репрезентантами були не лише О.Довженко й П.Тичина, М.Рильський, А.Малишко, О.Гончар, а й Д.Павличко та Ліна Костенко,

І. Драч, М. Вінграновський і Б. Олійник, В. Симоненко, В. Марченко і В. Стус... Так, у їх писаннях були й «жахливі» покінування у бік влади, – пише І. Дзюба в передмові до зб. «Берло» І. Драча, – але варто мати на увазі слова Гайдеггера з есею «Гельдерлін і істота поезії»: поети минулого завжди були тематизовані історією, а поети сучасності – проблематизовані нею. Через це і митці часом помиляються разом із суспільством, роблять не найкращі ходи, бо можуть перебувати в полоні не лише влади, а й внутрішньої ідеї. І головне тут не те, які зроблено нехарактерні відступи, а те, чи вирвалася людина з власного полону та що вона зробила в ім'я правди, свободи, краси і гідності людської та честі.

Відповідно маємо ставитися й до людей інтелектуальної праці, зокрема істориків та українознавців: різною мірою, але більшість із нас була в полоні догматичної, антиукраїнської ідеології, а тому робила її служанкою й методологію. Та змінились умови, розкрились приховані чи свідомо викривлені владою глибини історії, – і людина дістала право вибору.

Наукова методологія не має права як осуджувати уведених в оману, відсторонених від правдивої інформації, так і виправдувати й далі фальсифікаторів історії, послаючись на обставини.

Обставини – річ реальна. Однак і кожна особа має обов'язок вибирати: йти дорогою облуплення інших, чи, прозрівши, мужньо боротись за істину. Як те робили М. Брайчевський і О. Компан, І. Дзира і Я. Дашкевич.

Наукова методологія українознавства є не тільки аналітичною, а й морально-етичною. Тому вона має все пояснювати (як, чому, з якими наслідками щось відбулося), але не все виправдувати чи й вихвалити.

Вона має бачити, що Макаренко був здібним організатором, однак мусить об'єктивно відзначити, що його московсько-ідеологічна орієнтація збивала його і на хибний шлях, зокрема – на певність, що має виховувати всіх чекістами та влаштовувати ганебні судилища над дітьми, запідозреними в українстві.

І це – на їх рідній землі!

І тим більше має бачити корифеїв українознавчої науково-педагогічної думки, починаючи з великого князя Володимира Мономаха й митрополита з числа вітчизняних мислеників Іларіона, філософів Лазара Барановича і Костянтина Транквіліона-Ставровецького та Феофана Прокоповича, поетів-філософів Т. Шевченка й І. Франка, видатних педагогів Б. Грінченка й Софії Русову, Костянтина Ушинського, Сергія Єфремова й Івана Огієнка, Григорія Ващенко й Михайла Кравчука, Миколу Зерова, Олександра Довженка, Михайла Стельмаха, і так – до Михайла Гориня і Василя Овсієнка, Василя Сухомлинського і Василя Захарченка, Анатолія Погрібного... І бачити їх потрібно, як у професійній, так і в патріотичній іпостасях, багатогранними натурами, які мали право сказати від усього серця і «Любів Україну», і «Серце відаю дітям».

Учитель, професор, вчений без великого серця й любові – це не «внутрішня людина» Г. Сковороди, а муляж у салоні мадам Тюссо (ще карикатурніше – в Київському горе-пантеоні).

Потрібно підносити людей воістину героїчної, подвижницької життєдіяльності, не повторювати гірких уроків пережитого, про які,

зокрема, пристрасно говорив наш славний поет і археолог, історик-українознавець Олег Ольжич, пам'ятаючи про джерела та причини нашої і слави, і руїнних процесів та беручи до уваги рівень не лише професійних знань і умінь, а й силу та зміст патріотичного ідеалу, волі до життя і творчості, психіки, спрямованої на творення храмів гуманістичного національного життя, а не на їх руйнацію.

«Дух руїни, дух степу, – наголошував Ольжич 1941 р., – покутує в психічному укладі нашого народу від княжої доби, через гетьманщину й визвольні змагання 1917 – 20 років аж по сьогоднішній день».

На цій підставі грань української ментальності в цілому трактують як винятково негативну. І її необхідно враховувати, – одначе не з українофобських, а з об'єктивно-історичних наукових позицій. «Міжусобиці й бунти бували й у інших народів». Достатньо взяти до уваги історію Англії й Франції, Туреччини чи Росії. «Але інші народи успівали оформитися в держави й виховати, деколи жорстокими способами, своїх громадян на здисциплінованих і карних членів національної і державної спільноти.

Ми, українці, не успіли цього зробити з різних причин. І через безперервну агресію сусідів, і через безхарактерність, брак волі, а то й корисливість малоросів-кирпогнучкошиєнкових, котрі були козаками, а з часом ставали «здрібнілими мікромалоросами» (С.Маланюк) – прислужниками колонізаторів, і через жадобу наживи та кар'єри, і через малодухість та низьку національну культуру, а відтак і самосвідомість та психічну ущербність.

Не виробили ми достатньо ефективних для подолання руїни й державних законів.

Та й це ще не все. «У нас Духа руїни можна було усунути лише моральною силою, солідарною, моральною поставою громадянства взагалі, а провідних, відповідальних за долю українського народу одиниць зокрема.

Одначе так не сталося. У нашому суспільстві велася жорстока боротьба всіх проти всіх. У нас, коли появився якийсь авторитет – а фактично завдаток на авторитета, – його негайно стягали на долину і тут мотлошили усіма способами і засобами, щоб тільки він не став, не дай Бог, авторитетом для ширших мас громадянства». І це – в найкритичніші моменти народного життя... (О.Ольжич. Вибрані твори. – К., 2007).

Неважко помітити, що так було не лише за часів І.Мазепи та кошового Калнишевського, І.Франка і М.Грушевського, В.Винниченка й С.Петлюри, Є.Коновальця, С.Бандери. Так є і сьогодні, на доказ чого достатньо взяти цинічні нападки на В.Чорновола чи В.Ющенка за їх українськість. На багатьох інших політиків і вчених – поборників української національної ідеї.

Та й хіба тільки у сферах державно-політичних?

Брутальній дискредитації було піддано й організаторів українознавчого руху. І, на жаль, не лише ідеологічними опонентами, а й деякими формальними прихильниками навіть із числа працівників Інституту українознавства, які не утруднювали себе глибокими аналітичними

роздумами. Однак за всяку ціну прагнули або догодити певним владним особам, або вивищити своє хай і руйнуюче, але осібне Я.

Це не торкається тих, хто володіє глибинами утвердженої і підтвердженої міжнародними конгресами концепції, прагне системою наукового аналізу фактів, явищ, процесів, принципів, критеріїв і наслідків поглибити теорію українознавства. Навіть системою полемічних прийомів. Але зовсім інша справа, коли люди не згоджуються з чужою думкою чи концепцією тільки тому, що не мають реальної своєї. Не подобається, тож – «Не позвалям!» – і все.

Відомо, що Президент України Віктор Ющенко запрошував для розгляду проблем гуманітарної сфери в республіці, у тому числі й українознавства. Було розглянуто концепцію, програми, підручники, стан впровадження їх у практику життя всіх виховних і навчальних закладів та перспективи розвитку української освіти, науки, культури як органічних складових державотворення на ґрунті української національної ідеї. Було очевидним, що й на нинішньому етапі українознавство має бути і «політикою та філософією держави», і наукою моралі та етики, любові й краси. 9 жовтня з приводу впровадження українознавства в систему освіти й науки відбулася широка нарада в Міністра освіти й науки І.О.Вакарчука, заст. міністра П.Полянського та начальників департаментів. Аналізувалися стан їх в Україні і зарубіжжі, програми, підручники, складові ДС, зважувалися й висловлювалися конструктивні пропозиції тих педагогів шкіл і ВНЗ, що добре обізнані з теорією і практикою життя. Та не могло не шокувати войовниче критиканство певних теоретичних засад та принципів побудови програм і підручників з боку тих, що реального українознавства і в вічі не бачили. За принципом критиків «Собору», котрі заявляли: загалом то я роману не читав (не зміг), але певен, що він антипартиїний і націоналістичний. Або як написав один романіст у спогадах: «Це було 1991 року. Я тоді, щоправда, ще не народився, але добре пам'ятаю, що...».

Біда, але не смертельна, коли частина сучасних і педагогів, і урядуючих кіл досі живе ідеологією й «етикою» суловських часів (або й «времен очаковских и покоренья Крыма», тож «сужденья черпают из забытых газет» (О.Грибоедов) та не мислять категоріями уже суверенної України і всього світового українства. Тому єдине, що їх цікавило, це за рахунок яких предметів вставити українознавство до ДС та скільки годин відвести, а загалом – чи не поставити його в число факультативів.

«Український етнос, його мова, культура, держава у небезпеці, а ви про кількість годин на факультатив, – спалахнув один з професорів. – Невже не розумієте цього?!»

Частина таки не розуміє. На жаль, і з числа керівників закладів, що вперто усувають українознавство з навчальних планів; і навіть із числа представників АПН, що досі ревно й талановито перелицьовують старі ідеологічні схеми та інструкції, пафосно пропагують за свої, хоча насправді запозичені в зарубіжних учених і педагогів концепції та особливо модні терміни, не враховуючи: ті авторитети нерідко висловлюють дійсно розумні думки, однак сказані не про Україну. А про зовсім іншу дійсність, її проблеми та категорії мислення й діяння.

Не віддають наші педагоги-академіки дітям сердець, не віддають! Чи то не мають? Чи не хочуть розуміти, що інновації – не в модних словесних комбінаціях, а таки в принциповому реформуванні змісту і духу науки й освіти, їхніх підвалин: що без міцного фундаменту стіни храму не стоятимуть, скільки їх не розцяцькують та не підпирай слупами старих струхлявілих будов.

А підвалини – це таки «філософія та політика» і методологія розвитку держави, нації, людини.

Ще раз повернемося до згадуваного підручника з українознавства та чималої кількості йому подібних: автори цих «оригінальних» творінь так і не замислились над першоосною своїх писань. І не усвідомили, що українознавство – наука, цілісна система знань і переконань про Україну і світове українство. Не так про елементи етно-, крає-, країно- релігій-, фольклорознавства, а таки про Україну як трансцендентно-історичний феномен діяльності поколінь, про Терен, що являє собою цілісність етносу і природи, мови й культури, держави і нації, ментальності й долі, міжнародної ролі та історичної місії народу.

І наука про Україну, як *показують* у своїх синтезуючих, аналітичних працях (а не декларують та не інкрустують оповідь про буття і свідомість, спосіб життя, зумовлені лише елементами зужитих знань не так з фундаментальних життєвих основ, як його зовнішніх проявів, до того ж довільно дібраних із сфер етнології і фольклору, весіль і розваг, за якими ледве помітними бовваніють контури тяглого в просторі й часі буття народу і його свідомості) В.Баран і Я.Калакура, Л.Токар і В.Сніжко, Т.Кононенко і В.Борисенко, В.Крисаченко і С.Єрмоленко, Ю.Фігурний, А.Пономаренко і О.Ярошинський, О.Хоменко і С.Плачинда, Степан та Сергій Наливайки, В.Коротя-Ковальська, І.Ворончук та Г.Кожоляноко і Я.Радевич-Винницький, П.Шкрібляк.

Наголошуємо: наука про Україну і світове українство – це науки про багатівікову генезу українського етносу (див.: Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і його перспективи) і природи, мови й культури, держави і нації, міжнародної взаємодії, ролі та місії народу через розкриття багатівікової еволюції буттєвих і психо-культурних чинників, причин і наслідків їх розвитку; до того ж як у суб'єктній категоріальності та природній автономності, так і – особливо – у природозумовленій цілісності та взаємозалежності тих констант.

Неможливо лише емпіричним науково-дослідним шляхом пізнати сутність жодної з складових (концентрів) України і світового українства та розв'язати проблеми буття і розвитку етносу, природи і мови, нації, держави, культури, міжнародної перспективи українства, беручи лише їхню автономну екзистенційність, – бо ніщо із того не існує саме по собі у всьому часо-просторовому огромі.

Час і простір, рух і якісні зміни в процесі всебічних взаємозалежностей – це категорії і буття, і кожного із концентрів, – тому й методологія має базуватися на філософії єдності трансцендентної і метафізичної зумовленості сутностей, їх історичної природи та причинно-наслідкових модифікацій.

З урахуванням цих принципів ми і творили програми, в яких ще з дошкільного віку та I – IV класів даються концентри в єдності: **Я і моя сім'я, мій рід, мій народ, я і моя природа** (в їх біофізичному, екологічному і культурно-духовному началах); **Я і моя мова**: і як засіб спілкування, але й як джерело самоусвідомлення, почуттів та мислення (*cogito ergo sum*: мислю – отже, я існую), єдності людини й природи, епох і поколінь, носія пам'яті душі й інтелекту людини, джерел праці, моральності, етики, краси, а тим самим – самосвідомості й етно-національної самоідентифікації на рівнях прав і обов'язків, способу життя і творчості, любові до життя та Слова, яке, як переконливо і яскраво показує С.Єрмоленко («Мова і українознавчий світогляд»), стало образом буття та й самої Нації; **Я і моя культура**: матеріальна, духовна і духовна (як синтез вірувань, філософії і мистецтва) від часу артефактів Королевого (якому обраховують 500 тис. – 1 млн. років) до святилиць Прикарпаття, Закарпаття і Мезина, Кам'яної Могили й Трипілля, пізніших культур, що, як показують В.Баран, Г.Кожоляно, В.Борисенко, С.Плачинда, А.Пономаренко, Я.Радевич-Винницький, Б.Ажнюк, – були етапами й цивілізаційно-культурними формаціями народу. Культура – як феномен української історії, долі, ментальності, творця і міри людини, держави, нації у їхній внутрішній сутності та міжнародній ієрархічності, у поведінці в сім'ї, праці і побуті, у спілкуванні з представниками інших націй, у ставленні до національних цінностей та надбань нашого й інших народів, у мові і мовленні. **Я і світове українство** – як світовий харизматичний етнос, його мова, культура й людиновиховний та державотворчий досвід.

Доля, ментальність, місія українства.

Цілком розуміло, що в кожному класі обсяги і якісний рівень знань та розумінь поширюються та поглиблюються. На ще вищому історико-методологічному рівні розкривається сутність українознавства у ВНЗ.

Всі учасники зустрічей у Президента В.А.Ющенка та Міністра освіти й науки І.О.Вакарчука були однастайні: 1) українознавство має бути обов'язковим предметом ДС, у всіх ланках виховання й освіти, обов'язковою клітиною інваріантної частини; 2) українознавство у ВНЗ має стати підсумковим інтегративним, а тому й методологічно та змістовно аналітичним, якісно вищого рівня, бо інтелігенція має бути учителем суспільства, а цю місію можна виконати лише за умови підготовки не на шкільному рівні, а такі критеріїв і понять вищої школи, іншого типу мислення; 3) українознавство має бути відновлене в інваріантній частині ДС; 4) вищим навчальним закладам (за прикладом Таврійського і Севастопольського університетів) необхідно розгорнути підготовку кадрів українознавців.

Ми вже маємо програми від «Українотворця» Л.Касян та О.Семенюченка для батьків і педагогів виховних закладів до програм 1 – 4 (Т.Присяжної) та 5 – 12 класів (Л.Касян, О.Семенюченко) і ВНЗ (А.Пономаренко). Є й підручники чи посібники для вищих навчальних закладів та більшості класів початкової й середньої школи, створених у Києві (Л.Яресько, Т.Якшина) і Львові (П.Сікорський, ціла група педагогів різних шкіл), у Чернівцях (Т.Мінченко, її колеги) та Кривому Розі (проф.

А.Козлов, С.Ковпик). Розроблені програми й підручники для дистанційної форми вивчення українознавства (Т.Кононенко, В.Лукашенко, Т.Варзар, Ю.Сіренко).

Гарними посібниками з українознавства є Концепція освіти й науки співробітників НДІУ з усіх центрів українознавства; видання наукових вісників і журналу «Українознавство» та 21 том Збірника наукових праць за матеріалами міжнародних конгресів і конференцій, авторами яких є педагоги і вчені всіх областей України та понад 30 зарубіжних країн; праці «Українська освіта і філософія родинності», «Українська освіта у світовому часопросторі», «Концепція національно-державницького виховання» Петра і Тараса Кононенків; моніторинг з української мови А.Пономаренко, література як українознавство О.Хоменка та колег по відділу, культура як українознавство В.Ковальської, Л.Баранівської; аналітично-наукова й освітянська праця «Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою» М.Дробнохода.

Нового типу дослідженнями стали історичного та теоретико-методологічного спрямування праці Я.Калакури, М.Недюхи, Т.Бевз, В.Солдатенка, В.Улянича, Г.Філіпчука.

А особливо важливими – теоретико-практичні методозробки й дослідження, зокрема на основі експедиційного українознавства, П.Шкрібляка, І.Зеленчука, Я.Зеленчука, здійснені на ґрунті освітньо-навчальної практики шкіл і вузів Івано-Франківщини й Львівщини, Закарпаття, Тернопільщини, а також А.Козлова, С.Ковпик – криворізьких вузів і шкіл.

Практично класикою стали інноваційні програми українознавства та їх втілення в практику освітньо-виховної роботи наших славних колективів – ліцею Донецького університету, Українського гуманітарного ліцею Національного університету імені Тараса Шевченка (директор – заслужена вчителька Г.Сазоненко), Львівської школи-гімназії №56 (директор – заслужена вчителька Г.Лопушанська), Сімферопольської школи-гімназії (директор – заслужена вчителька Н.Руденко), 191 київської школи-гімназії ім. П.Тичини (директор – Н.Дроздович), а також майже 300 шкіл українознавства США (голова Шкільної Ради акад. Є.Федоренко), Паризької школи мистецтв (директор О.Місталь), шкіл Польщі, Грузії, Казахстану, Придністров'я, Молдови, Риги та ін.

Знаменням відродження впровадження українознавства 20-х років ХХ ст. нині стала підготовка кадрів українознавців у Київському педагогічному університеті ім. М.Драгоманова, в Таврійському національному університеті (ректор – Герой України М.В. Багров) та в Севастопольському міському гуманітарному університеті, створення центру (кафедри) українознавства в Донецькому університеті (ректор – Герой України В.П. Шевченко).

Критерієм ефективності українознавчого виховання та освіти стали конкурси з українознавства, в яких щороку збільшується кількість учасників (120 – 2005 р., 360 – 2006 р., понад 400 в 2007 р.), при цьому це учасники з усіх областей України, а також із різних країн світу – від

Австралії, США до Санкт-Петербурга і від Парижа до Грузії й Таджикистану.

Твори – дослідження учнів і студентів засвідчують: вже народилася нова молода Україна. Філософією її українознавчих досліджень є: «Українська мова – моя мова», «Україна – світова держава», «Я люблю Україну, бо вона моя» (видані брошури за проектом Б.Жебровського).

Для цієї генерації молоді вже немає відчуття бездержавності й меншовартості, їм чужа ідеологія поділу України на Схід і Захід, Південь і Північ та Центр, неприйнятний національний нігілізм. Україна – неподільна і рідна, – і це особливо яскраво та принципово виражається не тільки у творах учнів 191 школи-гімназії ім. П.Тичини (Київ), а й в учнів Чернігівщини та Донецька, Сумщини, Криму і Запоріжжя, де, як ми розуміємо, особливо фанатично прагнуть диференціювати та денационалізувати людей українофобські партійно-конфесійні політики, оскільки розуміють: носії ідеології старого проімперського типу – вони можуть панувати і далі лише за умови збереження старої отруйної методології.

І все ж з жалем доведеться зазначити ще один парадокс нашої дійсності: серед частини студентства розвитку прогресивної тенденції майже не спостерігається: патріотично-дослідницький ентузіазм школярів у значній частині з них гасне, оскільки вся система вищої освіти не стимулює глибин пізнання і творчості; наукові школи в більшості вузів розпалися; академії віддалилися від університетів та інститутів, молоді кадри професорів і доцентів або й самі не пройшли належної методологічної підготовки, або не бачать реального стимулювання до системних, принципово новаторських пошуків та підготовки обдарованих науковців. Багато з них звергає свої погляди до зарубіжних різного роду центрів.

Особливо негативну роль відіграло узаконене МОН і АПН зменшення у ВНЗ гуманітарних предметів, фактична технізація не лише навчального процесу, а й мислення та психіки, часом катастрофічна девальвація культури, до того ж – в мисленні не лише студентів, а й викладачів.

Стає модною люмпенізація кадрів людей з вищою освітою, яку вони ототожнюють із фетишем свободи. На жаль, свободи від гуманістичної культури й патріотизму, від високих критеріїв честі та від ідеалів.

Прикро вражають вступники до аспірантури: багато з них володіють хаотично зібраними знаннями та відсутністю логічно і концепційно мислити.

А це означає, що вони не готові виправляти загрозливе становище вже державного будівництва, не забезпеченого принципами і засадами не лише стратегічного, а й тактичного концепційного мислення та діяння.

Знає руйнації село, не відроджується в плані національної культури місто, нидіє в прострації духу не залучена до державних справ інтелігенція. Що ж далі?

Чи усвідомимо і задіємо дух творення, методологію реформ у всіх сферах буття і свідомості суспільства, поставивши в центр характеру й волі творення «внутрішньої» людини?! Щоб відродити віру кожного у те, що він буде щасливим і знаним лише з Батьківщиною, рідною Землею і

нацією, мовою і культурою, тобто – з долею і душею рідного народу, – а про Батьківщину знатиме, що вона неодмінно «Огністим видом засяє у народів вольнім колі» (І.Франко). Потрібно лише, щоб про це дбав кожен, а в Україні відчули себе питомою частиною народу представники всіх етносів, соціальних верств та інтелектуальних еліт.

І тут – питання питань: єдність теорії й практики.

Щоб виразити цілісність українського світу у його багатстві та різноманітності, – і дослідження та висвітлення українознавством має здійснюватися як окремими представниками науки та освіти, всієї системи державного управління та виховання, так і цілими колективами. Має враховуватися, що український етнос, його мова, культура, конституційний, державотворчий і релігійний досвід є явищами світовими, а тому й досвід українознавці мають узагальнювати світовий – і 50 мільйонів в Україні, і 30 мільйонів майже у 100 країнах планети.

З огляду на це творилися навчально-виховні програми з українознавства: по-перше, авторство їх, тобто досвід практичного українознавства, обіймає не тільки узагальнюючу працю педагогів та вчених, прізвища яких зазначені на текстах програм, а й теоретично-практичний синтез десятків вітчизняних і зарубіжних українотворців. Зокрема: Придністров'я й Молдови (Володимира і Валентини Боднарів, Людмили Чолану); Австралії (Марка Павлишина і Галі Кошарської), Болгарії (Лідії Терзійської), Великої Британії (проф. Дінглі), Грузії (Отара Баканідзе, Реваза Хведелідзе, Ганни Матвеевої), Данії (Маргарети Кепінської-Якобсен), Бразилії (Віри Селянської-Вовк), Італії (Михайла Пришляка, Оксани Пахльовської), Німеччини (Юрія Бойка-Блохіна, Дарини Бойко-Блохіної), Польщі (Михайла Стемпеня, Володимира Мокрого, Марка Сирника, Стефана Козака), Румунії (Магдалени Ласло-Куцюк), Словаччини (Юрія Бачи, Михайла Романа), США (Тараса Гунчака, Богдана Ясинського, Наталки Данчук, Євгена Федоренка, Івана Головінського, Дмитра Штогриня, Юрія Гаєцького), Канади (Ярослава Розумного, Мирослава Шкандрія), Угорщини, Франції (проф. Конта, Олени Місталь), Японії (Кадзуо Накаї), Росії – де є великий досвід ліцейної та гімназійної освіти і де має бути у Москві відкрита українська школа.

Надзвичайно вагомий внесок здійснили Василь Цимбалюк і Катерина Плівачук, світлої пам'яті подвижники освіти любомудри Володимир Шевченко та Анатолій Погрібний.

Синтез індивідуально-колективних досліджень став нормою і в сфері наукового українознавства.

Яскравий доказ – і праці та видання відділів історії, теорії, методології (зав. відділу Л.Токар), етнології (завідуючі В.Баран, Ю.Фігурний), природи й екології (зав. відділу В.Сніжко), мови (завідувачі С.Єрмоленко, А.Пономаренко), культури (завідувачі А.Мокренко, В.Коротя-Ковальська), освіти (завідувачі Т.Усатенко, Л.Касян), геополітики і геостратегії (зав. відділу В.Крисаченко), історичних пам'яток українознавства (зав. відділу І.Ворончук), міжнародних зв'язків (зав. відділу І.Пасемко), філософсько-

психологічних проблем (зав. відділу Т.Кононенко), сектор державотворення (завідувач В.Улянич), керівників філій П.Шкрібляка, В.Лукашенка, А.Козлова.

І особливо – у підготовці й виданні три- і п'ятитомних праць «Українська земля і люди», «Український етнос у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі», авторами яких є науковці всіх відділів НДІУ, а також зарубіжних українознавчих центрів, зокрема США, Канади, Росії за воістину гігантської роботи Тетяни Лебединської (Санкт-Петербург) та Віктора Ідзя (Москва).

Не переоцінити ролі в сприянні підготовки й видань Івана Кураса і Анатолія Толстоухова, Петра Тронька і Омеляна Прицака, Валерія Смолія і Ярослава Яцківа, Дмитра Павличка й Івана Драча, Івана Васюника й Івана Вакарчука, Юрія Мушкетика і Яреми Гояна, Віталія Стріхи, Анатолія Конверського, Леоніда Губерського, Миколи Дробнохода та ін. – і як фахівців, і як керівників.

В утвердженні українознавства як «політики і філософії держави» винятково важлива роль належить Президентові України, Почесному голові Міжнародної Ради з питань освіти, науки, культури, державотворення Віктору Андрійовичу Ющенку.

Україна кличе своїх дітей до праці й до боротьби. Будьмо вірними історичному обов'язку.

Токар Л.К. (Київ)

**ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ
РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА
В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Стаття присвячена осмисленню нової парадигми розвитку українознавства як синтетичної науки, значення її концептуальних та теоретико-методологічних засад у вирішенні проблем історичного поступу українського народу на початку ХХІ ст.

Історичний досвід, безперечно, підтверджує, що проблеми розвитку людства, як і самої Природи, можуть бути відповідно осмисленими й вирішеними тільки в єдності, у всій повноті складників цілого, у всьому часі й просторі їх прояву.

Але той же досвід засвідчує й інше: хоч процес цей відбувається за єдиними законами та їх сприйняття, бачення повноти, особливостей взаємодії на різних етапах розвитку у свідомості людей відображається по-різному. А за таких обставин логічним постає і той факт, що суспільні науки, українознавство, зокрема, на різних етапах виділяють лише певні його особливості, а науковці відповідно домовляються про періодизацію процесу пізнання, як і періодизацію самої науки. Для останньої ж це завжди пов'язано з осмисленням, визначенням та вирішенням ряду нових завдань, орієнтирів і пріоритетів розвитку.

Зокрема, до числа проблем, які постали перед українським народом на початку ХХІ ст., слід віднести: суттєве розширення можливостей прояву його природної сутності, прискорення життєвих процесів у матеріальній і духовній сферах і, зокрема, у використанні засобів комунікації, обміні досвідом, застосуванні новітніх технологій і одночасно наростання деструктивних процесів унаслідок порушення природної логіки взаємодії: Людина – Природа – Довкілля – Екологія; посилення міграційних процесів, подальше руйнування традиційних етносоціальних відносин; загострення взаємодії соціального і національного внаслідок формування нової глобальної системи економічного й політичного життя, повернення до переважно приватної форми власності зі всенаростаючою роллю олігархічного й іноземного капіталу; порушення логіки взаємодії та взаємовпливів окремих сфер, галузей та інших складників цілого, посилення їх впливу, нерідко негативного, не лише на ту чи іншу сферу і галузь буття, а й на розвиток цілого: кожної людини, нації й народу.

І як наслідок – наростання загроз для самодостатнього розвитку народу і його країни. Тепер усе відчутнішою стає економічна залежність України, зокрема в таких визначальних галузях господарювання, як: енергетика, металургія, машинобудування, застосування наукоємних технологій і навіть сільськогосподарське виробництво. Але це тільки частина проблеми. Хоч зовні й здається, що Україна тепер вільна у прийнятті власних стратегічних і політичних рішень, але виходячи з логіки

взаємозалежності цілого та його складників і цей аспект незалежності породжує все більше сумнівів.

Тож однозначно можна сказати, що прискорення ритму життя, набуття ним не тільки більшої масштабності, багатоплановості, повноти, а й суперечностей прояву в таких важливих сферах, як: екологія, економіка, наукоємні технології, ідеологія, політика, культура, етносоціальні відносини тощо – невідворотно поставили спільноту перед необхідністю виходу на якісно новий рівень свідомості й світобачення, вироблення спроможності мислити й діяти відповідно до власних покликань, особливостей та ритму життя, а не залишатися лише пасивним спостерігачем і споживачем.

На жаль, останні 17 років після проголошення політичної незалежності України переконливо засвідчили, що все багатоманіття нерозв'язаних її проблем і тепер можна вмістити у фразях, що стали вже притчею во язиціх: «Ми не знаємо яку державу будуємо» і «Маємо те, що маємо». Такі ж візії (та ще й з вуст провідників) не побуджували до бачення перспективи й творчої дії. Проте куди йдемо та як маємо діяти й зараз не зрозуміло спільноті.

Неготовою до пошуку відповідей на злободенні питання розвитку виявилась і українська гуманітарна наука, не говорячи вже про її участь у підготовці нової генерації кадрів дослідників, освітян та управлінців. І головною причиною такої її «ефективності» стала неспроможність сформуванню цілісного бачення всього спектра проблем і завдань, які постали перед спільнотою. Невідповідність ця обумовлена насамперед нерозробленістю теоретико-методологічної бази науки, неадекватністю її дослідницьких проєктів. Гуманітарна наука і тепер свої висновки та рекомендації продовжує формувати й подавати, головним чином, на основі дослідження процесів лише в певних галузях і аналізує їх нерідко без будь-якого зв'язку та взаємодії з іншими складниками розвитку цілого.

І як наслідок, переважну більшість проблем і нині ми бачимо й намагаємося вирішувати переважно на чужий манер, забуваючи, що відповіді на свої запитання ми можемо і маємо віднаходити лише в самих собі, що найбільша загроза, яка існує для нас, знаходиться не десь, не в комусь, а в нас самих. Втрата самих себе, своєї ідентичності й є тепер найбільшою загрозою для народу України.

А серед причин, які можуть призвести до цього, перш за все слід назвати: втрату історичної пам'яті, спроби розглядати себе поза межами історичного процесу, його тяглості й неперервності; деформацію раціонального (природного) співвідношення в бутті народу між природним і соціальним, між «моїм» і «нашим»; порушення логіки й ієрархії в системі основоположних ідей цілого та його складників: національної ідеї й національних інтересів, національної ідеї й економіки; національної ідеї й ідеологій політичних партій та рухів; національної ідеї й державної стратегії та політики розвитку; національної ідеї й культури тощо.

Тому не випадково на початку ХХІ ст. у розвитку науки самопізнання як єдиної системи наукових інтегративних знань особливої гостроти набуває проблема вироблення все більш чіткої й оптимальної його

концепції, теоретико-методологічних підвалин, осмислення закономірностей, принципів і методів добування наукового знання, формування інструментарію науки.

Це диктується, **по-перше**, вимогами принципово нового етапу розвитку українського народу, **по-друге**, новим статусом науки самопізнання як науки синтетичної, покликаної формувати знання про Україну та її народ як єдине ціле, виробити основи нового світобачення, творення й самотворення. Такий статус українознавства зобов'язує осмислювати не лише логіку його внутрішнього розвою, спрямованість і функції, а й виробити єдину і струнку систему методологічних орієнтирів, їх сутнісного й категоріального виразу, які були б покладені в основу розвитку всіх наук про українство, критичне переосмислення накопичених знань про Україну та її народ у всьому часі і просторі їх прояву.

До того ж важливо, щоб уся робота по вивченню процесу формування знання про минуле й сучасне народу та осмислення його проєкцій на майбутнє не звелася до механічного поєднання знань та висновків, здобутих галузевими науками, збирання до купи вже відомого раніше, а відповідала б найвищим критеріям і стандартам сучасних міждисциплінарних досліджень.

Це важливо, оскільки на цьому шляху одночасно необхідно розв'язати завдання – подолати глибоку кризу методології науки й осмислити нову теоретико-методологічну парадигму самопізнання й самотворення українського народу.

Методологія розвою суспільних і гуманітарних наук, яка ще донедавна була всезагальною в дослідженнях науковців, перетворила наукове пізнання у різновид політичної міфології, а науку про людину й спільноту – у придаток до політичної пропаганди.

Такий підхід дискредитував себе і тепер має відійти в минуле.

Складність цього процесу постає сильніше коли врахувати, що все це відбувається в умовах глибокої духовно-моральної кризи, засилля безпринципного прагматизму й зневіри в гуманістичні підвалини людського поступу.

Світоглядна й методологічна культура як об'єкта, так і суб'єкта знань і відповідно наукових гуманітарних досліджень усе ще залишається невідповідною.

Наука самопізнання тепер уперше постала перед дилемою відтворення ієрархічної єдності в підходах як у пізнанні сенсу життя розумного взагалі, так і в таких його проєкціях як життя конкретної людини, нації і народу, зокрема. Такі зміни диктують зростаючі вимоги до рівня свідомості й самосвідомості не лише дослідників, а й кожної окремої людини і народу загалом. Нині в українській спільноті на всіх її рівнях, і найвідчутніше в роботі науковців, освітян, управлінців гостро не вистачає методологічних знань для самореалізації своєї як загальнолюдської, так і етнонаціональної сутності. Процеси тут відбуваються все ще переважно на засадах інтуїції та емоцій. За умов незалежності, може, як ніколи раніше, стало відчутним, наскільки необхідна якісно нова методологія розвитку українського народу як цілого, так і в його проєкціях щодо кожної зі сфер і галузей буття. Не

дивно, що й тепер у наукових статтях, газетних публікаціях, у виступах політиків, передачах по радіо, на телебаченні, вуличній рекламі вже надто часто трапляються всякого роду недоречності, світоглядна плутанина в тлумаченні основоположних понять і категорій науки, коли як рівнозначні вживаються поняття «національна ідея» і «загальнодержавна ідеологія». Ще й сьогодні тут можна прочитати й почути що розвиток економіки України має стати нашою національною ідеєю, що сама робота є національною ідеєю.

На з'їзді, що відбувся в травні 2007 р. у Калиті, однозначно було проголошено, що якість відтепер має стати національною ідеєю українців. В іншому випадку народний депутат України на 5-му телеканалі (5 травня 2007 р.) з не меншою «переконаністю» заявляє, що національної ідеї, яка б об'єднала всіх на Сході і на Заході, в Україні взагалі немає.

То ж не складно побачити, що і в даному випадку свідомо чи несвідомо відбувається підміна понять «національна ідея» і «політична ідеологія», які відрізняються і за своїм походженням, і за призначенням.

В умовах ідейного безладу великої шкоди завдають і українські прибічники «суфійської мудрості», коли у своїх лаконізмах проголошують, що сутність української людини відтепер розкривається в грошах, що «розумний не може бути бідним», що запровадження європейських стандартів має стати основою нашого майбуття, що наша освіта має навчати українських студентів ідентифікувати себе з європейцями і т. ін.

Усе це лише підтверджує: **по-перше**, що в уявленнях спільноти свідомо чи несвідомо закладаються підвалини неабиякої світоглядної плутанини й невибагливості, і що в системі її ідеалів, орієнтацій, оціночних критеріїв і духовних цінностей хтось дуже хотів би змістити акценти;

по-друге, що напрацювання та видання українознавців, у т.ч. і праці науковців НДІУ МОН України, які мають незначні тиражі, поки що не стали надбанням провідників спільноти, освітян, учнів і студентів, широкої української громадськості.

Не випадково ці та деякі інші проблеми в усій своїй багатоплановості та гостроті й стали об'єктом найпристраснішого обговорення на щорічній Міжнародній науковій конференції «Українознавство XXI ст.: нові вимоги, проблеми та методологія розвитку».

Під час її роботи особливо наголошувалося на невмінні наших кадрів свідомо, на наукових засадах визначити мету, пріоритети розвитку та засоби розв'язання існуючих проблем: консолідація українського народу на засадах національної ідеї, національні інтереси, побудова національної держави і громадянського суспільства в Україні тощо. Саме вирішення цих болючих питань тепер, як ніколи раніше, робить актуальною науку цілісного самопізнання й самотворення народу, критичне переосмислення його історичного досвіду, вироблення більш дієвих механізмів самореалізації.

Усе, що раніше пізнавалося на засадах інтуїції, емоційно-психологічних устремлень народу, тепер потребує більшої зваженості, системного підходу, глибокого наукового аналізу. У процесі творення нової України рівною мірою стають небезпечними як спроби недооцінки досвіду та уроків

попередників, так і дилетантизм у справах сьогодення, акцентація уваги лише на окремих сторонах історичного процесу, оцінка досвіду та уроків лише з емоційних підстав та політичних уподобань.

І запобігти всьому цьому можна лише за умови вирішення проблем розвитку на основі цілісної науки про людину, націю і народ України, забезпечення відповідної підготовки нового покоління кадрів на засадах наукового українознавства.

У наш час, напевне, кожен, хто займається науковими дослідженнями знає, що плідними й доцільними вони можуть стати лише за умови, коли чітко й обґрунтовано визначено мету, завдання, пріоритети та підходи щодо організації процесу пізнання, коли вони в своїй основі зрозумілі й сприйнятні спільноті, коли, говорячи мовою науки, вироблена концепція наукового пізнання. І це принципово як у досягненні мети дослідження, так і в розвитку самої науки. Наголошуємо на цьому не випадково, бо й сьогодні ще в розумінні мети, завдань і змісту українознавства (а отже, й у визначенні предмета науки), особливостей його розвитку все ще існує різнобачення якщо не за формою то по суті. Це підтверджує, зокрема, і той факт, що хоч у ВНЗ України вже діє понад 40 кафедр і кілька факультетів з назвою «українознавство», та читається там переважно, як і раніше, всього потроху: історія й література, мова й етнологія та деякі інші дисципліни з україністики. Чи погано це? Напевне, ні! Але чи це те, про що тепер має йти мова і, що так важливо й необхідно для нашого самоусвідомлення та самовдосконалення?

Уже сама постановка проблеми та характер її обговорення на вказаній Міжнародній науковій конференції лише підтверджує важливість і невідкладність більш глибокого і всебічного осмислення нашого буття під новим кутом зору й відповідно розроблення інструментарію цього процесу. Бо ще І. Кант у «Пролегоменах» застерігав, що перш ніж пізнавати, необхідно дослідити засоби пізнання й саму спроможність пізнання.

Ідучи за логікою великого філософа і в даному контексті поставимо перед собою запитання, а чи могли б ми про все це ствердно сказати стосовно власної спроможності цілісного пізнання (самопізнання) українського народу на засадах доробку лише окремих галузевих дисциплін з україністики в тому вигляді, як вони існували до 90-х рр. ХХ ст. Необхідно було виробити таку спроможність і засоби пізнання (самопізнання) українського народу.

Такої позиції незмінно дотримуються й науковці НДІУ МОН України на чолі з його директором проф. П. Кононенком, визначаючи завдання, напрями та засоби розвитку сучасного українознавства.

З перших днів діяльності Інституту (4.XI.1991 р.) ключовими положеннями його концепції стали концепти:

по-перше, що українознавство має стати єдиною системою наукових інтегративних синтетичних знань про Україну та її народ у їх часо-просторовій єдності;

по-друге, що інтегративне синтетичне українознавство є наукою, а не ідеологією і не політикою в їх окремішності. Останні ж, як і інші складники цілого, можуть і мають творитися їх чинниками на засадах науки

самопізнання. Але неодмінним є те, що в її (науки) основі лежить велика сутнісна ідея об'єкта чи нації, чи народу як природного явища. Тому українознавство спрямоване на дослідження саме цілісної ідеї української нації і народу як самодостатнього природного явища, на всебічне наукове осмислення, висвітлення й утвердження знань про історичний поступ народу, досвід і уроки його розвитку та перспективи в майбутньому;

по-третє, що процес пізнання об'єкта, формування й поширення знань про нього відбувається на основі методів диференціації, інтеграції й синтезу знань і що ці методи не є антиподами. Вони діалектично єдині у своєму застосуванні, тому не можуть оптимально й доцільно використовуватися поодиночі. І будь-яка спроба протиставити інтегративне синтетичне українознавство його складовим (за концепцією НДІУ МОН України «концентрам українознавства») – знанням та розумінню ролі природи, історії, мови, культури, етнонаціогенезу тощо у розвитку людської спільноти може виникнути лише внаслідок несформованості розуміння діалектичної єдності методів пізнання цілого.

При цьому єдність тут важлива в оцінці й аналізі процесу не лише в просторі (сферах буття: економічній, політичній, духовній тощо), а й неодмінно в часі. Інакше не можна зрозуміти ролі тягlosti історичного процесу, значення його досвіду та уроків у самореалізації народу. Логіка ж підходу тут однозначна: від простого й одиничного до все більш складного й загального;

по-четверте, що процес пізнання об'єкта (народ і країна) та оптимізація знань про нього, як і його розвиток, є процесом неперервним. І саме тому новітнє знання не може розвиватися без будь-якого зв'язку з попереднім, витоками, підставами та важливими етапами свого становлення.

На жаль, люди нерідко схильні до перебільшення значимості свого часу і своїх суджень про нього. Декому здається, що саме його час і його судження тільки й відтворюють сутність буття, процес його пізнання, а тому й є вершиною у поступі.

Та виокремленість будь-якого етапу з історичного контексту може привести лише в глухий кут. І чи не тут маємо шукати першопричини тієї плутанини й різноголосся в розумінні сенсу, перспектив і засобів розвитку, характерних для нашого часу;

по-п'яте, що наука українознавство є визначальним чинником процесу самопізнання, самовдосконалення й самореалізації українського народу, а її розвиток обумовлений потребою все більшої повноти знань про нього. То ж процес цей буде наближати нас до тієї його межі, де об'єкт і предмет науки мали б складати єдине ціле – оптимальне знання про Україну та її народ. Наголосити на цьому необхідно ще й тому, що і в наш час декому здається, що українознавство – це не об'єктивна реальність, а скоріше витвір суб'єкта, данина політичній моді.

Принаймні так інтегративне синтетичне українознавство ще й на початку XXI ст. сприймається не тільки окремими управлінцями в системі освіти, а й у ряді академічних інститутів.

Навіть спроба НДІУ МОН України долучити представників академічної науки до підготовки Державної цільової програми «Українознавство»

зустріла тут неабияке заперечення. Бо в інтегративному українознавстві вони побачили загрозу «дублювання наукової проблематики, якою займаються установи НАН України...» А створення такої програми було б нічим іншим, як підміною «цілих самодостатніх наукових галузей, дисциплін, напрямів (академічної науки на інтегровану?) у єдину універсальну дисципліну «Українознавство», чим, на їхню думку, заперечувалася б «вже існуюча відпрацьована методика наукового дослідження».

Для окремих науковців виявилось зовсім незрозумілим, «що «українознавство» виступає як наука. У проєкті програми задекларовано, що сума (?) наукових дисциплін гуманітарної сфери... є основою науки, що називається «українознавство». З цього огляду, що таке наука, про «українознавство» як науку некоректно вести мову»¹.

Незрозуміло, правда, на чому побудовані докази шановних колег з академічних інституцій про те, що інтегративне синтетичне українознавство – це не що інше як механічне об'єднання напрацьованих галузевих гуманітарних наук їх прозаїчне дублювання. Поспішність таких висновків є не просто некоректною і непродуктивною, а й завдає неабиякої шкоди спільному й творчому вирішенню важливих і невідкладних завдань розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу.

І останнє, може, чи не найважливіше: розвиток українознавства, як і самопізнання будь-якого іншого народу, є необхідною умовою формування світоглядних позицій кожної окремої людини, нації, народу, вироблення на їх основі методологічних, ідейних, стратегічних та політичних установок щодо мети, змісту, напрямів та засобів поступу. Шукати відповіді на проблеми свого буття народ може і має лише в самопізнанні й самоусвідомленні власної сутності. Бо народ, який шукає відповіді на проблеми власного буття десь, у когось, поза межами власної сутності, є народом хворим або таким, що ще не сформувався. І тут є потреба дещо конкретизувати. Не так давно (10 жовтня 2008 р.) в Інтернеті з'явилася ціла добірка матеріалів актиукраїнознавчого спрямування. Автор у статті «Воспитание новых янычар, или «украиноведение», характеризуючи діяльність НДІУ МОН України, визначає його як один із основних центрів «ідеологічного обґрунтування націоналізму в Україні».

І хоч оцінка ролі Інституту вже надто висока, але вона однозначно помилкова. Бо українознавство, за концепцією НДІУ МОН України, ніколи не визначалося тільки як політична ідеологія націоналістичного, правого, лівого, ліберального чи ще будь-якого іншого політичного руху. **Це – наука.** Але як наука про ціле – український народ і його країну, воно неодмінно може і має стати основою структурування та наповнення змістом усіх складників цілого, у т.ч. й вироблення ідеології, стратегії, політики, напрямів та засобів дії. І тільки від чинників цих складників, у даному випадку політичних партій, рухів та їх провідників залежатиме,

¹ Див: Відгук Інституту народознавства НАН України на проєкт Державної цільової програми «Українознавство», вх. № 3492, 13.X.2003 р.

наскільки вони готові сприйняти доробок науки і розгорнути на його основі програми своїх політичних дій.

У цих, як і в деяких інших публікаціях антиукраїнознавчого спрямування, українознавство подається не інакше, як наука про давноминуле, про архаїку, як ідеалізація хуторянства й місництва, як знання, які повністю відірвані від сьогодення, як наука, що покликана протиставити українську культуру, українське буття – культурі й буттю інших народів, зокрема, російському. Тут немає потреби повторюватися. Бо логіка концепції українознавства НДІУ МОН України повністю заперечує такі та подібні твердження. До того ж і сам автор цього матеріалу зовсім не проти вивчення минулого, він тільки проти того, щоб українці шукали там окремо від росіян своє коріння. Його турбує лише те, щоб вони не стали яничарами, які не знають свого минулого – споріднення з російськими коренями. Але про яку ж рідню тоді йде мова? Може, про Андрія Боголюбського, Петра Першого чи Катерину II? І чи не з цієї метою нам тепер пропонують переглянути всю нашу історію, відновити в духовному і фізичному сенсі пам'ятники царів, імператорів та іншу таку рідню. То ж, як бачимо, життя вносить свої корективи. Тепер нескладно побачити, що, на відміну від попередніх століть, коли головним засобом анексії і упокорення народів була фізична сила і зброя, у наш час таким засобом стає духовність, світогляд і свідомість людей, засоби комунікації та масової інформації. І цілком зрозуміло, чому таке занепокоєння у наших опонентів викликає українознавство. Бо саме воно виходить на цілісне осмислення і нашого минулого, і нашого сьогодення в їх єдиному історичному контексті. А те, що в ньому провідна роль належить сьогоденню, не може бути будь-яких сумнівів. Минуле тут не ради минулого, а для сьогодення та ще більше для майбутнього.

Ці та деякі інші факти, зокрема, «безкорисливі» застереження «доброзичливців» на зразок, що час національних держав та етнонацій уже минає, що майбутнє за країнами ліберально-демократичного спрямування та політичними націями тощо вказують на досить непросте входження українознавства в нову парадигму свого розвитку як наукового інтегративного знання, як синтетичної науки. При цьому проблеми тут виникають найрізноманітніші: від наукового несприйняття, політичних заперечень до власної організаційно-управлінської байдужості, фінансових і навіть містечкових перепон, коли прихильники галузевого підходу до вивчення об'єкта – України та її народу – через побоювання бути «поглинутими» якоюсь «універсальною» наукою, категорично заперечують сам феномен українознавства як науки.

Усе це робить невідкладним вирішення ряду як наукових, так і організаційно-політичних завдань.

Враховуючи особливу роль українознавства у формуванні ідейних і світоглядних основ буття українського народу, пізнання сенсу, мети, завдань та засобів його консолідації, побудови національної держави і громадянського суспільства в Україні, важливо в найближчий час повернутися до розроблення, прийняття та реалізації Державної цільової програми «Українознавство».

У системі заходів по її реалізації особливу увагу необхідно звернути на формування духовної сфери на якісно нових засадах, а в наукових дослідженнях перш за все зосередити увагу на подальшому, більш глибокому розробленні концептуальних, теоретико-методологічних, історіографічних та історіософських підвалин науки самопізнання та технологій впровадження наукового доробку в суспільно-політичне й державне життя, в систему науки, освіти та виховання. З цією ж метою є потреба більш активно використовувати існуючу в державі систему підготовки та перепідготовки кадрів, засоби масової інформації, наукові планові видання, систему Інтернет.

На базі НДІУ МОН України бажано було б створити постійно діючу структуру (інститут, факультет, ін.) перепідготовки та підвищення кваліфікації вчителів, викладачів українознавства та організаторів освітньо-виховного процесу, керівників курсів та інститутів підвищення кваліфікації; розробити й запропонувати іншим інституціям, які здійснюють перепідготовку кадрів (усіх рівнів і напрямів), курс з українознавства, який би став складовою їх освітніх програм.

У системі аспірантури й докторантури необхідно суттєво розширити спеціалізацію аспірантів, докторантів та здобувачів за українознавчою проблематикою. З метою більш активної підготовки нової генерації дослідників із числа студентської молоді МОН України у своїх наукових проектах бажано було б передбачити й такий, наслідком реалізації якого мало б стати вироблення рекомендацій ВНЗ у підготовці магістрів українознавства.

У видавничих планах Міністерства, починаючи з наступного року, доцільно було б започаткувати замовлення на підготовку та видання програм, навчальних планів, підручників, посібників, наукових та освітніх довідників, збільшення тиражу журналу «Українознавство» з тим, щоб усі ці видання стали надбанням кожної шкільної та бібліотеки ВНЗ, викладачів у системі освіти.

При складанні нового «Базового навчального плану» як загальноосвітніх, так і ВНЗ, вважати необхідним відновити дію положення Постанови Кабінету Міністрів України (від 5.VIII.1998 р.) про включення в нього українознавства як окремої навчальної дисципліни і домогтися неодмінного його виконання. А спеціальність «українознавство» включити до переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців.

До планів Міністерства освіти і науки бажано також включити і щорічний конкурс із українознавства для учнів ЗНЗ та студентів ВНЗ як конкурс загальнодержавної ваги з тим, щоб до участі в ньому долучити й молодь з української діаспори.

При національних університетах доцільно створити окремі факультети й кафедри українознавства.

Як здається, настав час і в структурі Міністерства освіти і науки створити спеціальний підрозділ (відділ), який би оперативніше вирішував питання розвитку українознавства як науки та впровадження її здобутків у систему освіти й виховання, у т.ч. і через вивчення, узагальнення та поширення кращого досвіду. А в планах науково-дослідних робіт Міністерства при проведенні конкурсу наукових проєктів, передбачити й конкурс за напрямом «Українознавство».

У зв'язку з подальшим зростанням ролі українознавства як базової науки й освітньої дисципліни у формуванні світогляду, розвитку свідомості українського народу, як визначального чинника продукування методологічних знань при визначенні мети, засобів його самореалізації та враховуючи особливу роль у цих процесах НДІУ МОН України, як організатора і координатора наукових досліджень не лише в Україні, а й за кордоном, розглянути можливість надання Інституту статусу національного, де, крім уже означених напрямів наукових досліджень, здійснювалася б і системна робота з перепідготовки та підвищення кваліфікації наукових, педагогічних, управлінських кадрів і кадрів сфери культури.

Вирішення цих, як і деяких інших проблем розвитку сучасного українознавства однозначно буде сприяти посиленню його життєвої потуги, а отже дасть змогу більш цілісно і послідовно впливати на процеси самопізнання, самовдосконалення й самореалізації українського народу.

Обушний М.І., Воропасва Т.С.,
Мостяєв О.І. (Київ)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

У статті аналізуються теоретико-методологічні засади сучасного українознавства. Бачення українознавства як інтегративної системи знань про Україну й українство дає змогу окреслити предметне поле цієї науки.

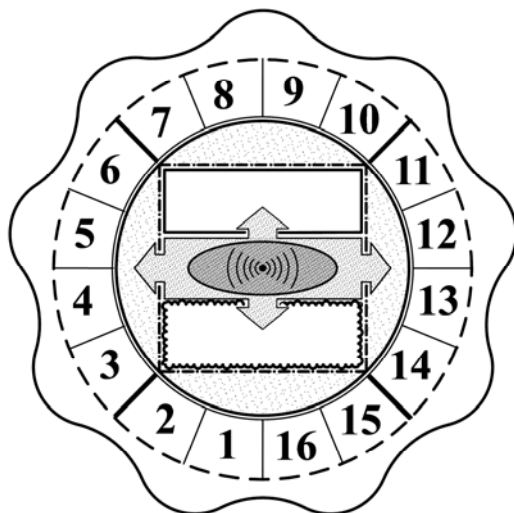
Характерною рисою сучасного наукового пізнання є розвиток інтегративних і комплексних досліджень. Утвердження сучасного українознавства як інтегративної системи знань про Україну й українство відбувається в епоху становлення постнекласичної науки, якій властиві тенденції поступового переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції. Вивчення будь-якої науки розпочинається з визначення об'єкта дослідження, тобто з того, до якої сфери природи чи суспільного життя належить те, що ми хочемо з'ясувати. Отже, об'єктом будь-якої науки є те загальне, на що спрямовано процес дослідження.

Об'єктом українознавства є реальний український світ, який творився і трансформувалася упродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття і свідомості українців як нації. Саме український світ як об'єкт українознавства надає визначеності й окресленості сукупності українознавчих знань, інтегруючи їх у гносеологічну цілісність. Нині українознавство перебуває на шляху від об'єктно орієнтованої сукупності міждисциплінарних досліджень до окремої науки, яка має свій предмет дослідження і систему теоретико-методологічного інструментарію.

Предметом українознавства є українство як загальноцивілізаційний феномен, закономірності та особливості його формування і розвитку в часо-просторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними. Саме українознавство як інтегративна система знань покликана дати відповідь на сукупність питань, пов'язаних з виникненням, розвитком та формами буття українства, розкрити його внутрішню єдність, зокрема, чинники його формування, цілісності, безперервності у часі, підстави та способи трансформації національної свідомості, культури, державності, способи ширення та перспективи розвитку українства у світі тощо (див. рис. 1).

Основні поняття, які входять до структури предметного поля українознавства: українці, українськість, українство, українська людина, Україна, український соціум, природа України, українська культура, український світ, загальнолюдська цивілізація тощо.

Українськість (як системоутворюючий чинник етнічного й національного буття українців) – це історично сформована адаптивно-еволюційна система ознак і властивостей, які вирізняють українську людину, українську спільноту й українську культуру з-поміж інших аналогічних об'єктів (феноменів).

- Умовні позначки:**
- (((∞))) - українськість;
 - - українська людина;
 - - українці;
 - - Україна;
 - - природа України;
 - ⊕ - український соціум і напрямки його життєдіяльності;
 - - українська культура;
 - - українство;
 - - український світ;
 - - загальнолюдська цивілізація;
 - №1-№16 - виміри українського світу.

Рис. 1. Структура предметного поля українознавства

Українська людина (як антропо-психо-соціальна реальність і соціокультурний тип) – це типовий представник українського народу, особа, що є носієм української етнічності (етнічний українець) або українського громадянства (політичний українець).

Українці (як етносоціальна реальність) – це модерна східно-європейська нація (яка є одночасно і етнічною, і політичною), основне населення України.

Україна – це територія, країна (як єдність народу, природи і культури), а також суверенна, незалежна держава у Східній Європі, титульним народом і основним населенням якої є українці. Україну потрібно

розглядати як етнонаціональну, соціокультурну, геоекономічну та геополітичну реальність, основними складовими якої є українська **природа**, українська **культура** й український **соціум** (у нерозривній єдності “спільнотного” і “суспільного”).

Український соціум (як єдність “спільнотного” і “суспільного”) – це історично утворена сукупність людей, об’єднаних спільним проживанням на теренах України, подібністю загальних умов життя, поділом праці, нормами поведінки, а також реальними взаємовідносинами в процесі спільної практичної та духовної діяльності.

Природа України (як екогеографічна реальність) – це сукупність особливостей органічного й неорганічного світу з усіма взаємодіями й зв’язками, а також рослинного й тваринного світу, кліматичних умов і рельєфу України, які є об’єктом діяльності й пізнання української людини й української спільноти.

Українська культура (як етноісторична реальність) – це система базових цінностей і самобутніх надбань, створених українським народом протягом його історії, а також способів і засобів їх творення, у яких закріплюються і передаються від покоління до покоління досягнуті результати культуротворчої діяльності українців. Це збірне поняття, що відображає надбіологічні аспекти життєдіяльності українського народу.

Українство (як загальноцивілізаційний феномен) – це збірне поняття, що охоплює й етнічних, і політичних українців, а також представників української діаспори. Системоутворюючим фактором буття українства як великої соціальної групи є українськість в її етнічній, культурно-мистецькій, громадянсько-політичній та інших формах.

Український світ – це онтологічна реальність, об’єднана в цілісність певними соціокультурними, етнонаціональними, суспільно-історичними, геоекономічними, геополітичними ознаками. Визначальними категоріальними характеристиками українського світу є цілісність, універсальність, самобутність, самодостатність, саморозвиток, єдність і взаємоопосередкованість усіх його вимірів.

Виміри українського світу: 1) географічний, 2) антропологічний, 3) демографічний, 4) господарсько-економічний, 5) мовно-мовленнєвий, 6) етнопсихологічний, 7) духовно-світоглядний (що охоплює міфологічний, релігійний та ін.), 8) культурно-мистецький, 9) морально-правовий, 10) науково-технологічний, 11) освітньо-виховний, 12) національний, 13) державницький, 14) військово-оборонний, 15) геополітичний, 16) екологічний. При цьому виміри № 1, 2, 15, 16 обумовлюються специфікою української природи, виміри № 3, 4, 5, 6 – специфікою української етнічної спільноти, виміри № 7, 8, 9, 10 – специфікою української культури, виміри № 11, 12, 13, 14 – специфікою українського суспільства. Наскрізними вимірами українського світу (які не локалізовані на схемі) є буттєвий, енергетичний, інформаційно-комунікативний та історичний.

Загальнолюдська цивілізація – це спільність (сукупність) людей планети Земля.

Інтегративна парадигма дає можливість не тільки визначити предметне поле українознавства, а й окреслити той *внутрішній міжгалузевий контур*, у межах якого можна коректно вивчати будь-які виміри українського світу (в різних масштабах), при потребі залучаючи ресурси суміжних наукових дисциплін (ті науки, на основі яких постали спеціалізовані галузі українознавства, були і залишаються для українознавства *суміжними науками*). *Метатеоретичний* дослідницький рівень українознавчої науки представлений *загальним* українознавством, яке виконує щодо спеціальних галузей українознавства методологічні функції, вирішуючи також питання світоглядної інтерпретації наукових результатів. *Теоретичний* дослідницький рівень представлений *спеціальними галузями* українознавчої науки: антропологічне, археологічне, географічне, господарсько-економічне, демографічне, екологічне, етико-правове, етнологічне, історичне, культурологічне, лінгвістичне, мистецьке, педагогічне, персонологічне, політичне, психологічне, релігійне, соціологічне, стратегічне, філософське українознавство¹. Спеціалізовані галузі українознавства спроможні виробляти теорії середнього рівня, які дають змогу якісно осмислити й упорядкувати окремі сфери досліджуваної реальності. *Науково-прикладний* дослідницький рівень представлений прикладним українознавством, яке реалізує можливості практичного застосування результатів українознавчих досліджень в освітньо-виховній і суспільно-політичній сферах, а також для вирішення геополітичних і геоекономічних проблем та завдань стратегічного прогнозування цивілізаційного поступу України.

Археологічне, географічне, господарсько-економічне, демографічне, екологічне, історичне та стратегічне українознавство вивчають ті виміри українського світу (№ 1, 2, 15, 16), які обумовлюються специфікою української природи. Антропологічне, археологічне, демографічне, етнологічне, історичне, лінгвістичне, психологічне, релігійне українознавство досліджують ті виміри українського світу (№ 3, 4, 5, 6), які обумовлюються специфікою української етнічної спільноти. Археологічне, етико-правове, історичне, культурологічне, мистецьке, філософське українознавство вивчають ті виміри українського світу (№ 7, 8, 9, 10), які обумовлюються специфікою української культури. Історичне, культурологічне, педагогічне, персонологічне, політичне, соціологічне, стратегічне, філософське українознавство досліджують ті виміри українського світу (№ 11, 12, 13, 14), які обумовлюються специфікою українського суспільства.

Подібне бачення структури предметного поля і трьох дослідницьких рівнів українознавчої науки дає змогу наочно продемонструвати великі *інтегративні можливості* сучасного українознавства. Адже подібні концептуальні підходи уможливають застосування всіх варіантів наукової інтеграції: 1) *горизонтальної* (між спеціальними галузями та

¹ Ці галузі були виокремлені у працях таких українознавців, як Г. Наш, В. Горський, В. Крисаченко, О. Мостяєв, М. Стельмахович та ін.

напрямами українознавства), 2) *вертикальної* (між дослідницькими рівнями українознавчої науки, які репрезентують різні рівні узагальнення та інтерпретації наукового матеріалу), 3) *діагональної* (між різними науковими школами, концептуальними підходами, а також між природничою та соціогуманітарною парадигмами в українознавстві).

Запропоновані категоріальні “одиниці” предметного поля є вузловими пунктами сучасних українознавчих досліджень. При цьому основою для виявлення і формулювання *законів та закономірностей українознавства* є його предметне поле, а засобами – головні дослідницькі методи.

Таким чином, центральне положення у предметному полі українознавства займає українськість як системотворчий чинник буття українського народу. Поняття “українська людина” є наскрізним ланцюгом, що з’єднує всі проблемні сфери українознавства. Інакше кажучи, українська людина розглядається як особа, адаптована до певного довкілля, як носій українськості, самотутніх традицій, творець і транслятор української культури.

Під поняттям «*українство*» ми розуміємо українців не тільки як автохтонний етнос, що обіймає певні терени від найдавніших часів до сьогодні, а й як світовий феномен (включаючи українців, які проживають у понад 60 країнах світу і не втратили своєї національно-культурної ідентичності). Таке розуміння поняття включає й численну українську діаспору, яка, до речі, вплинула й на розбудову теорії та методології українознавства, яке протягом 1920–1980-х рр. ХХ ст. розвивалося значною мірою, а у 1930–1950-ті рр. виключно – у науковій спільноті української діаспори. Крім того, без впливу українського американського та канадського лобі значно важче було б на міжнародному рівні визнати легітимність, незалежність Української держави.

Подібний підхід дає можливість вирішити важливе питання, – а як бути із етнічними поляками В. Липинським та В. Антоновичем, росіянами Д. Донцовим та М. Скрипником, татариним А. Кримським та іншими етнічними неукраїнцями, які зробили вагомий внесок у розбудову української науки, посилення національної самосвідомості, особисто пов’язавши свою долю з українською нацією? Тобто поняття «*українство*» має врахувати наявність значної кількості українців іншоетнічного походження.

З іншого боку, ототожнення *українства* тільки з нацією як політичною спільнотою громадян держави Україна, виключає із предмета українознавства українців діаспори, етнічних українців, байдужих до своєї національної належності тощо. Тому принагідним стає широке *синтетичне розуміння* *українства*, у якому має бути поєднано різні природні, соціокультурні та інші виміри. Серед комплексу вимірів зупинимося на аналізі основного в контексті визначення *українства* – етнокультурного виміру. Останній визначається наявністю хоча б однієї з чотирьох *ознак*:

етнічне походження та самоідентифікація;

усвідомлення спільної з іншими представниками етносу історичної долі та часової перспективи;

залученість у український культурно-інформаційний простір;

свідома діяльність з поширення української культури.

У першому та другому випадках йдеться про ідентичність як соціально-психологічну основу українства; у третьому та четвертому – про активні прояви українськості, тобто діяльність, присвячену поширенню форм та ідей української культури.

Проте співпричетність до українського культурно-інформаційного простору може бути як підсумком пасивної етнізації, так і дієвого акту самовизначення особистості. Тому до представників українства можна віднести не тільки українців за походженням, а і всіх тих, хто свідомо відносить себе до української спільноти, будучи учасником українського культурного та політичного буття. До кола поняття «*українство*» можна відносити як етнічних українців, так і активних та свідомих представників неукраїнців – тих, хто пов'язав свою долю з Україною, зокрема, здійснив вагомий внесок у розвиток української культури, науки, державності.

Такий підхід дає змогу розглядати українські *етнос та націю* як форми розвитку українства: у першому випадку це традиційна мовно-культурна спільнота, у другому ж – культурно-політична спільнота, що стає активним суб'єктом, здатним інтегрувати інші етнонаціональні елементи на даній території чи в межах даної держави.

Етнічне походження, традиційна культура, антропологічний та господарсько-культурний тип, екогеографічні компоненти природного середовища слід розглядати як об'єктивне підґрунтя, що закладає органічну основу для постання українства. У такому випадку не тільки свідоме сприйняття, розуміння та пропагування української культури, а й наявність у особистості українських ментальних ознак та відповідних неусвідомлюваних проявів українськості також входять до предмета українознавства. Так, Ф. Прокопович та М. Гоголь по-своєму представляють українство, і своєрідні вияви їхньої українськості входять до кола дослідницьких інтересів українознавства.

Зрозуміло, що до українського етносу не можна зараховувати трипільців, кімерійців, скіфів, готів, печенігів, половців і навіть кримських татар – вони не є носіями української етнічності і творцями української етнокультури. Однак вони підпадають під інший вимір предметного кола українознавства – територіальний. Не тому, що проживання на території робить їх українцями, а тому, що вони мешкали на території України як геопросторової реальності і були включені в процес географічно зумовленої соціокультурної адаптації, залишивши слід (подекуди досить вагомий) в українській національній культурі. А це пов'язує їх із подальшим розвитком України як цілісності – єдності спільноти та її території, що пройшла дві соціально-економічні фази – доіндустріальну та індустріальну; і яка також пройшла декілька політичних фаз, що завершилися інституюванням та міжнародним визнанням української державності.

Етнокультурний вимір українства набуває нової якості в індустріальну добу, адже етнокультура трансформується в національну культуру. Із поширенням літературної мови, широким тиражуванням україномовної літератури художнього та наукового змісту, поширенням масової освіти,

зростанням ролі засобів масової інформації, із постанням українських громадських організацій та партій українство презентує себе як *активна культурна та суспільна сила, що домагається утвердження своєї політичної суб'єктності*.

Хоча українці тривалий час не мали власної державності, однак ідея держави та державницькі традиції існували з часів Київської Русі. Як довів М. Грушевський, саме ця ідея призводила до періодичного відновлення Української держави. Її виявами були Галицько-Волинське князівство з його домаганням об'єднати всі південні князівства колишньої Русі; ця ідея знаходила втілення в часи існування Гетьманщини та Запоріжжя, її вияви знаходяться у «Пактах і конституціях» Пилипа Орлика, в «Історії русів», вона проходить “червоною ниткою” у козацьких літописах тощо.

Разом з тим в індустріальну добу ця ідея набуває якісно нового звучання, стаючи складником домагань та елементом програми спочатку небагатьох представників та громад української інтелігенції, а з часом – широкою потребою українства.

З самого початку такі домагання реалізуються в процесі боротьби за громадянські права, перш за все, за культурне громадянсько-політичне самоутвердження у межах держав, між якими було розподілено територію України. На тлі цих змін національна ідентичність дедалі більше стає предметом особистої рефлексії та свідомого вибору.

Природним підсумком самоорганізації українства і стало домагання політичного суверенітету нації спочатку у формі самоврядування, автономії і, врешті, державності. Та не слід забувати, що такий перелом відбувся на старій органічній основі етнічного українства та пов'язаної із ним культури, зокрема, і політичної та правової, на ґрунті трансформації давньої державницької ідеї. Тому нація не є запереченням етнічної фази розвитку, вона впливає та виростає з «етнічного».

Вагомою складовою українства є *українська діаспора*, яка почала формуватися ще в XVI ст., коли українські козаки разом із російськими землепрохідцями освоювали простори Поволжя, Уралу, Сибіру та Далекого Сходу. Більш масові переселення, переважно з політичних мотивів, відбувалися пізніше, зокрема на початку XVIII ст., після Полтавської катастрофи сформувалася українська політична еміграція в Європі (Швеція, Османська імперія, Франція).

Під терміном «українська діаспора» ми розуміємо українців, які тривалий час проживають поза українською етнічною територією (у бездержавні часи) та поза межами сучасної незалежної України. На теренах проживання вони зазнають часткової асиміляції, хоча залишаються деякі, нехай і ефемерні, зв'язки із землею своїх батьків. Разом із тим, у них стійко зберігається відчуття національної ідентичності у межах української спільноти. А оскільки вони залучені до українського культурного простору та, як правило, є суб'єктами ширення української культури, їх слід розглядати як частину українства. У той же час вони, особливо покоління, народжені поза межами України, залишаючись етнічними українцями, стають членами інших політичних націй. Тому для їхньої характеристики найчастіше вдаються до поєднання етноніма та політоніма («українські

канадці»), або етноніма і громадянства («українець Канади», «українець США»).

Звісно, що окреслене предметне поле українознавства не є вичерпним – адже науковці постійно піднімають нові й нові проблеми, пов'язані з формуванням та розвитком українства, як і загалом українського світу.

За умов, коли українознавчі дослідження набули раніше небаченого розвитку, винятково актуальними стають проблеми розробки теоретико-методологічного інструментарію українознавства. З урахуванням того, що українознавство як наука про українство, багато в чому поповнюється новими знаннями з інших наук, які фрагментарно вивчають Україну, її народ, тому розробка теоретико-методологічного інструментарію українознавства (виділення українознавчих закономірностей, категорій, методів, принципів, функцій і т. ін.) набуває особливої значимості.

Зазвичай шлях становлення будь-якої науки розпочинається з накопичення знань. Це завдання значною мірою українознавцями уже вирішено. При цьому зауважимо, що будь-яка сукупність знань (навіть велика) не може претендувати на статус науки, якщо в ній відсутні закони (закономірності), тобто стисло сформульовані теоретичні положення, які й визначають сутність явищ та об'єктивно існуючий між ними взаємозв'язок. Повторюваність вияву закону є закономірністю.

Звісно, що українознавча наука має свої закони й закономірності, котрі покликані відображати специфіку предмета дослідження. Українознавці у плані виявлення закономірностей чи тенденцій розвитку як досліджуваного предмета, так і самої українознавчої науки, також чимало зробили. Сьогодні українознавці продовжують роботу по виявленню нових українознавчих закономірностей та їх систематизації.

За умов уконституювання українознавства як інтегративної науки та навчальної дисципліни наявний стан дослідження поставлених проблем є цілком виправданим і потребує додаткової аргументації. Основоположними для українознавства є закони, що визначають сутність процесу виникнення, розвитку і форм буття українства як загальноцивілізаційного та соціокультурного феномена.

За роки незалежного розвитку України вітчизняні українознавці накопичили певний досвід розробки теоретико-методологічного інструментарію українознавства, зокрема, його законів та закономірностей. Окремі з них вважають доцільним їх диференціювати на дві групи законів, по-перше, «...законів розвитку досліджуваного об'єкта, тобто України й українського народу як цілого, і по-друге, законів або закономірностей розвитку самої науки»¹.

Зараз ми виходимо з того, що закономірності українознавства можна виявити з його предметного поля, яке, власне, і покликало «до життя» саму науку – українознавство.

¹ Токар Л.К. Об'єкт і предмет українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 128.

Переважна більшість соціогуманітарних наук при типологізації закономірностей користується т.зв. тригруповою класифікацією: загальні, особливі та одиничні.

Загальні закони – це ті закони, що охоплюють явища та взаємозв'язки, властиві всім суспільствам і спільнотам відповідно до специфіки предмета дослідження. Будь-яка наука типу українознавства (полоністика, росієзнавство, германістика, китайістика тощо) покликана при вивченні свого предмета дослідження враховувати загальні закономірності, що застосовуються однотиповими з українознавством науками, і в цьому контексті ці закономірності можна класифікувати за різними критеріями: етногенетичними, суспільно-політичними, етнопсихологічними, культурно-історичними, геополітичними тощо.

Прикладом загальних закономірностей, пов'язаних, зокрема, з етногенезом у всіх однотипових з українознавством наук є: *взаємозалежність природного середовища (земля (територія), довкілля) та формування певного типу етнічності*. Природні та географічні чинники багато в чому визначають антропологічні та фізіологічні особливості представників спільнот, впливають на етно-популяційну диференціацію (зокрема, відбувається кореляція кордонів спільнот з природно-географічними рубежами ландшафтно-кліматичних зон), господарсько-культурний тип, специфіку культури, психічний склад, моделі поведінки та форми політичного устрою народів світу. Культура виробляється у ході взаємодії спільноти з природним середовищем. У процесі такої взаємодії окреслюються основні способи життєдіяльності спільноти і формується їх соціокультурне середовище. До числа загальних закономірностей українознавства, пов'язаних з етногенезом, також слід віднести перетворення етнічної маси народу в націю тощо.

Особливі закони – це ті, що характеризують розвиток та прояв загальних законів у певній конкретній системі чи загальноцивілізаційному вимірі. У нашому випадку, в українській спільноті. Інакше кажучи, особливі закони розкривають сутність загальних закономірностей з урахуванням особливостей українства як світового феномена. Так прояв загальної закономірності – взаємозалежності природного середовища та формування певного типу етнічності в особливому, українському баченні, буде мати такий вигляд: пограничне положення українських земель – одна із визначальних ознак формування українського етносу, його історії та культури. В. Липинський із сукупності означених вище чинників вивів свій закон, який назвав «закон землі». Ця своєрідна закономірність, «закон землі», впливає на психологію народу, накладає відбиток на риси його соціального, родинного та політичного укладу. Сам факт проживання на певній землі (території) сприяє виникненню своєрідної прив'язаності до рідної землі, лояльності й обов'язків щодо країни проживання та її народу.

Протягом більшої частини своєї історії країна з самого початку протистояла тиску Степу та пов'язаної з ним кочової людності, трохи пізніше – світу ісламу, останні три століття – північному сусіду. Цим чинникам належить важлива роль у системі життєзабезпечення, визначаючи як фізіологічну адаптацію українців до природного

середовища, так і соціокультурну, пов'язану з господарською діяльністю та соціальною поведінкою. Це, по-перше, виявляється в особливостях матеріальної культури українців (харчуванні, одязі, житлі тощо), у народній медицині. По-друге, відбувається психологічна адаптація до природного й соціокультурного довкілля, що виявляється у специфічних традиціях, звичаях та обрядах. І, врешті, по-третє, формується специфічна національна свідомість, квінтесенцією якої є ідея національної держави та уявлення про рідну землю, Батьківщину.

Свій специфічний прояв має і така загальна закономірність, як перетворення етнічної маси народу в націю. В особливому її прояві вона матиме такий вигляд: перетворення української етнічної маси в українську націю. При цьому зауважимо, що сьогодні процес перетворення етнічної маси в націю відбувається як за етнічним, так і за політичним принципом або ж за змішаним сценарієм.

У кожній державі соціально-економічні, політичні, духовні та інші впливи на процес формування націй неоднакові. Одним із завдань кожної, власне, національної науки (у нашому випадку українознавства) й є дослідження цих впливів, точніше, проявів особливих законів при формуванні української нації (тривалий поділ території України між сусідніми державами, бездержавність, роздвоєність національних еліт тощо).

Виявлення цих закономірностей як особливого прояву загального й є одним із дослідницьких завдань українознавства як науки.

Одиничні закони – це закони, що регулюють взаємовідносини етнічної, національної чи соціальної спільноти з представником (індивідом), що ідентифікує себе з певним типом етнічної, національної чи громадянської спільноти.

У тісному взаємозв'язку із законами українознавства перебувають його категорії, що покликані виражати сутність даного предмета, його вузлові пункти, сходинки пізнання законів. Тому вони невіддільні від законів і у них розкриваються необхідні зв'язки, фундаментальні положення науки, суттєві елементи її структури.

Умовно категорії (основні поняття) українознавства можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування й розвитку. До загальних категорій українознавства слід віднести: «Україна», «українці», «українознавство», «україністика», «українство», «українськість», «українська людина» тощо.

Найуживанішими поняттями (категоріями) структури є: «український світ», «український простір», «Українська держава», «етнічні меншини», «національні меншини», «українська нація», «українська територія» тощо.

З числа категорій функціонування слід виокремити такі: «українська культура», «українська ментальність», «український характер», «геополітична реальність» тощо.

До категорій розвитку слід віднести: «українське культуротворення», «українське культурозбереження», «українські культурні несення», «українські культурні запозичення» тощо.

Категорії українознавства широко використовуються іншими, дотичними до українознавства науками. Проте їх використання не означає, що вони перестають бути категоріями українознавства, як і використання українознавчою наукою категорій інших наук не означає втрати ними належності до своєї науки.

Важливим теоретико-методологічним інструментом, що використовує українознавство при проведенні досліджень, виступають його *принципи*. До їх числа слід віднести принципи інтегративності, історизму, системності, об'єктивності, наступності (спадкоємності), світоглядної зорієнтованості, поєднання історичного й логічного, системно-структурний принцип тощо. Звісно, що ці принципи широко використовують як вихідні положення та методологічні засади й інші науки. Проте в українознавстві ці принципи виявляються по-особливому.

Принцип інтегративності передбачає об'єднання, координування окремих частин, аспектів розглядуваного предмета українознавчого дослідження в єдине ціле. Здійснення цього принципу – не просто всебічний розгляд предмета із урахуванням методології та теоретичних надбань із різних наук. Воно передбачає реалізацію теоретичного синтезу, коли створюється нове знання, які не виводяться із окремих аспектів об'єкта, що розглядається, наприклад, суто з політичної або економічної системи, або тільки зі своєрідних історичних чи геополітичних умов. Нове знання утворюється із системного вивчення специфічних рис предмета розгляду – українства. У такому дослідженні має йтися про виявлення різноманітних системних чинників, що підтримують цілісність, самотність та специфічність українства, роблять його таким, яким воно є, дають можливість йому відтворюватися й розвиватися в просторі та часі. Інтегративний підхід у галузі біографічних досліджень потребує з'ясування того, що робить окрему особистість частиною українства або виявляє її причетність до нього. Принцип інтегративності передбачає розгляд будь-якого дослідницького компонента українознавчої науки всебічно, з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх чинників впливу на розвиток суспільних явищ і подій, що стосуються українства.

Принцип історизму «...орієнтує українознавця на послідовно історичний підхід як до суспільних процесів, подій і явищ у житті України й українського народу, так і до розвитку українознавчих знань, врахування конкретних умов, у яких жив і творив українознавець, у яких видавались його праці, утверджувались наукові концепції. ... На засадах принципу історизму можна виявити (як приклад. – *авт.*) провідні тенденції етногенезу, вивести його закономірності, встановити його взаємозв'язок з державотворенням»¹.

Принцип системності в українознавстві передбачає розгляд і пізнання явищ на основі системного підходу. Цей принцип вимагає від кожного українознавця вивчати складові буття українства системно, спираючись

¹ *Калакура Я.С.* Методологічний інструментарій українознавця // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 176.

при цьому на наукові здобутки інших наук, що вивчають український світ фрагментарно.

Принцип об'єктивності вимагає від дослідника бути максимально об'єктивним при висвітленні українознавчих проблем, «...уникати упередженого ставлення до тих науковців, чий погляд «не вписується» у прийнятну схему або виходять за межі усталених конструкцій»¹.

Особливе місце в українознавстві відводиться принципам наступності та світоглядної зорієнтованості. Якщо принцип наступності покликаний забезпечити висвітлення подій та явищ у логічній спадкоємній послідовності, то головне призначення принципу світоглядної зорієнтованості – формування цілісного світогляду українців, як основи їхнього світосприймання та буття.

Прикладом того, як українознавство використовує універсальний дослідницький принцип поєднання історичного та логічного, може бути наступне пояснення: логічне виступає способом пізнання історичного через теоретичне осмислення подій, фактів, явищ, процесів до широких наукових узагальнень.

Будь-яка наука не може бути наукою без використання спеціальних дослідницьких методів. Тому українознавство як інтегративна наука використовує комплекс міждисциплінарних дослідницьких методів: аналіз та синтез; порівняльний, проблемний, ретроспективний, біографічний метод, методи соціологічних досліджень, метод контент-аналізу, методи етнопсихології тощо.

Широко застосовується в українознавстві біографічний метод. «Він дає можливість персоніфікувати всі події і явища українського суспільства, простежити долю людей, зміни в їхньому житті, внесок провідних науковців у розвиток знань про українство. Біографічний метод дає змогу уникнути механічного описування життя тієї чи іншої особи, орієнтуючи на з'ясування структури всього її життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис усього покоління певної епохи»².

Окремо слід зупинитися на значимості сучасних інформаційних технологій у роботі з українознавчими джерелами. Створені електронні системи науково-довідкової інформації через систему Internet відкрили нові можливості збору та обробки інформації з українознавчої проблематики у режимі онлайн.

¹ Там само. – С. 177.

² Там само. – С. 180-181.

Ярошинський О.Б. (Київ)

ІСТОРІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ШЕВЧЕНКА

У статті висвітлюється внесок відомого вченого-українознавця В.І. Шевченка (1940-2006 рр.) у розвиток українознавства, аналізуються його праці з історії українознавства. Стверджується, що напрацювання вченого зберігають свою значущість і актуальність для сьогодення.

Знаковим за своєю вагою і значенням у формуванні наукових засад українознавства є сучасний етап його розвитку. Наукове осмислення цього процесу належить до важливих і актуальних завдань українознавства, оскільки дає змогу глибше з'ясувати генезис формування системи знань про Україну й українознавство, простежити наступність, тяглість, спадкоємність багатьох теоретичних ідей і положень, що висуваються в наш час, а також з'ясувати значення новітніх досліджень для подальших українознавчих студій. Як відомо, для інституціоналізації нового напрямку наукової творчості вирішальне значення має внесок видатних учених.

Розвиток науки українознавства сьогодні тісно пов'язаний із здобутками наукової дослідницької школи, творцем якої став на початку 90-х рр. ХХ ст. професор П.П. Кононенко. Праці провідних вітчизняних учених П.П. Кононенка, Т.П. Кононенка, Л.К. Токаря, В.Д. Барана, Я.С. Калакури, С.Я. Єрмоленко, В.І. Шевченка, М.П. Недюхи, В.С. Крисаченка та інших науковців, які належать до цієї наукової школи, на наш погляд, стали вагомим внеском до скарбниці української науково-освітньої думки і потребують прискіпливого фахового вивчення і популяризації.

Метою пропонованої статті є висвітлення внеску одного з яскравих представників названої плеяди науковців-українознавців – Володимира Ісаковича Шевченка у розвиток науки українознавства, аналіз його праць, що стосуються історії українознавства.

За понад 35-літню професійну наукову діяльність В.І. Шевченко написав понад 120 наукових статей і досліджень, у тому числі й 6 книг¹. На жаль, ця чудова людина і талановитий учений уже пішов із життя, а його наукова спадщина ще очікує на свого дослідника. На сьогодні про В.І. Шевченка та його науковий доробок **написано** лише кілька

¹ Найбільш вагомі з них: Концепція пізнання в українській філософії: Курс лекцій для вузів. – К.: ІСДО, 1993; Філософія: історія і сучасність. – Чернівці, 1996; Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI – початок XVIII ст.). – К.: СтилоС, 1999; Філософська зоря Лазаря Барановича. – К.: Український Центр духовної культури, 2001; Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ). – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007; Українська філософія в системі українознавства: Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у вищих навчальних закладах. – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008.

біобібліографічних робіт, зокрема П.П. Кононенком¹, Ю.С. Фігурним і О.Б. Ярошинським². В.М. Довбня в окремій розвідці проаналізував погляди В.І. Шевченка, що стосуються ключових проблем української філософії³. Втім, на нашу думку, збільшення пласту подібних праць уже на часі.

Так сталося, що важливий етап плідної наукової діяльності В.І. Шевченка, а саме – зацікавлення ним проблематикою розвитку історичних та теоретичних засад українознавства як науки, виявився останнім у житті вченого. Відомо, що у 2003 р. доктор філософських наук, знаний професор Чернігівського інституту економіки та управління В.І. Шевченко виявив бажання виступити на XII щорічній Міжнародній науково-практичній конференції «Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні» (17-18 жовтня 2003 р.). Його доповідь «Філософсько-світоглядні складники методології українознавства» мала серйозний резонанс серед слухачів. Відтоді розпочалася його тісна співпраця з колективом Науково-дослідного інституту українознавства, з'явилися друком статті, що ввійшли до скарбниці українознавчої науки. Найвагоміші з них, це: «Філософсько-світоглядні складники методології українознавства», «Філософсько-освітня думка Лівобережної України та потреби її дослідження» (2004), «Українознавство в структурі наук в Україні», «Українознавство як методологія національного самопізнання», «Українознавчий вимір регіону», «Філософсько-освітній потенціал українознавства» (2005), «Українознавство та історія України», «Українознавство як філософія», «Українська філософія в структурі українознавства», «Стан української освіти в Україні (Відповіді на питання анкети НДІ українознавства МОН України)» (2006) тощо.

У багатьох із цих праць учений торкався й питання історії становлення українознавства як науки. В.І. Шевченко обгрунтовано вважав, що є всі «підстави розглядати українознавство саме як науку, що синтезує організаційні, історико-фактологічні, культурологічні, науково-теоретичні та навчально-педагогічні аспекти пізнання життя людини в Україні й світі». При цьому він наголошував: «Це означає, що при концептуальному оформленні українознавства як науки, тобто на початку 90-х років ХХ ст., методологічно обгрунтовано були розставлені відповідні наголоси. Зокрема, акцентувалася необхідність організаційної основи, котра б

¹ Кононенко П. Шановний любодумре! // Шевченко В.І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ). – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – С. II-IV.

² Фігурний Ю.С., Ярошинський О.Б. Володимир Ісакович Шевченко – визначний національний філософ і вчений-українознавець // Шевченко В.І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ). – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – С. 237-243; Фігурний Ю. Він дружив з мудрістю (До першої роковини від дня смерті Володимира Шевченка) // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 301-304; Фігурний Ю.С., Ярошинський О.Б. Володимир Ісакович Шевченко – непересічний національний філософ і вчений-українознавець // Фігурний Ю.С., Ярошинський О.Б. Світочі українознавства. – К., 2008. – С. 124-136.

³ Довбня В.М. В.І. Шевченко: поворот до проблематики української філософії // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 399-412.

забезпечила допомогу і сприяння людям різних вікових груп в освоєнні відомих і створенні нових навичок життєдіяльності в Україні на ґрунті її цінностей, науки, мистецтва та історії. Але подальша реалізація цього концептуального проекту вимагає уточнення складових засад методології українознавства»¹.

Цілком поділяючи таку думку вченого, разом з тим хотілося б окремо зупинитися на його твердженні про часовий відрізок виникнення наукового українознавства. У цитованій вище роботі дослідника «Філософсько-світоглядні складники методології українознавства» В.І. Шевченко ще раз наголошує, що «українознавство як наука виникло тільки на початку 90-х років ХХ ст., тобто разом із створенням Інституту українознавства, як науково-дослідної установи, із заснуванням кафедр українознавства у вищих навчальних закладах і початком викладання навчального курсу українознавства»².

Не заперечуючи цю слушну думку, а також і те, що лише у формі соціального інституту українознавство, по суті, поєднує різні напрями дослідження України та забезпечує їх наступність, а також підготовку фахівців-українознавців, а все це разом узятє означає, що українознавство конституювалося й як система наукових досліджень, і як навчальна дисципліна, й як професія, вважаємо за необхідне зауважити й на тому, що сьогодні, окрім НДІ українознавства МОН України, цю наукову галузь вивчають і інші поважні установи. Йдеться про Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут історії України НАН України, Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Український інститут національної пам'яті тощо. Наукова об'єктивність зобов'язує нас згадати про ці установи, але при цьому мусимо наголосити, що в сучасній Україні саме Науково-дослідний інститут українознавства має найпотужніший кадровий потенціал і найширший (вірніше сказати – всебічний) спектр досліджень проблем українознавства взагалі й є беззаперечним провідником розвитку українознавчих студій не лише в столиці та в академічних колах, а й у культурно-освітній сфері в масштабах усієї країни.

Зазначимо, що початки формування знань про Україну та її людність сягають ще античних часів (Гомер, Геродот), тривають за доби киевської, де особливу роль починають відігравати літописи (насамперед «Літопис Аскольда» та «Літопис Руський»). З ними погоджується й В.І. Шевченко, який спеціально наголошував на тому, що викладені вище міркування про специфіку основного принципу зв'язку українознавства та функціонуючих в Україні наук не є довільними, а спираються на тривалу тенденцію етноцентрично-філософського осягання буття “в Україні” та буття України “серед інших”. Зокрема, вже в “Изборнику Святослава 1073 р.” укладач цього збірника Іоан звертає увагу на те, що існує

¹ Шевченко В.І. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 24-25.

² Там само. – С. 22.

насамперед суще (складне), утворене із сутностей (частин), через що знання про події потрібно будувати з урахуванням вимог принципу співвідношення суцього і сутностей. Це означає, що вивченню підлягають перш за все стале й непорушне та перемінне й плинне. Тобто треба вивчати спосіб буття єдиного (України) і численні властивості існування складових частин його як суцього¹.

Разом з тим у дослідженнях В.І. Шевченка з історії формування українознавства віднаходимо деякі судження про хронологічні рамки цього процесу. Так, наприклад, у своїй праці «Українознавство у структурі наук в Україні», вчений стверджує, що «під кінець XIX і в перші десятиліття XX ст. в українознавстві були сформовані сучасні тлумачення взаємовідношень суцього і сутностей, мікрокосму й макрокосму, цілісного знання про українське буття та знань про окремі його фізичні, географічні, соціокультурні, політичні, антропологічні та інші складові частини. Таким тлумаченням стало вчення про поступ, основи якого створили М. Драгоманов, І. Франко, С. Подолинський та інші українські мислителі вказаного періоду. В наш час це вчення певною мірою модернізувалося й набуло форми вчення про концентричність перемін»². При цьому в цій же роботі він водночас зауважує, «що в Україні спроби систематизації наукових знань були ще у XVIII ст. (науково-навчальна робота професорів Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму), проте належним чином вони не реалізувалися³. Раніше, тобто починаючи з XVI – XVII ст., українське буття також тлумачиться в контексті *єдності принципу суцього і сутностей, взаємодії мікросвітів та макросвіту*. Зокрема, вважається (Л. Баранович, І. Галятовський та ін.), що в єдиному світі “духовної України” безладно виникають і зникають, народжуються і помирають “світики”, тобто окремі люди зі своїми уявленнями та знаннями про обставини й умови життя в межах цілого – української спільноти. Причому макрокосм українського буття інтерпретується значною мірою як метафоричне “море”, сутності якого (світи окремих людей) постійно перемішуються, хвилюються, взаємодіють між собою різними способами аж до взаємного знищення»⁴.

Тому, зазначає В.І. Шевченко, українознавча оповідь про Україну “в цілому” постає з XVII ст. як погляд на неї з позиції “людини-світика”, що не вичерпує “великий світ”, складений із сукупності суперечливих та взаємно доповнюючих знань багатьох людей⁵. Вчений вказує, що при цьому проводилася високопатріотична й героїко-моральна думка, згідно з якою оволодівати знаннями про “весь світ” та вміти їх красномовно викладати українську молодь закликає сама “батьківщина, що так часто зазнавала спустошень”⁶.

¹ Шевченко В.І. Українознавство у структурі наук в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 48.

² Там само. – С. 49.

³ Там само. – С. 40.

⁴ Там само. – С. 48.

⁵ Там само. – С. 48.

⁶ Прокопович Теофан. Філософські твори. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1. – С. 103.

При цьому він вважає, що принципове значення вчень про поступ і концентризм полягає в тому, що завдяки їм воно набуло теоретико-методологічної завершеності в системі наук, виробило оригінальну концепцію перетворень у природі й суспільстві, а наявність такої концепції підкреслює також суть загального сприйняття світу в межах українознавства. Витоки ж цього вчення, за В.І. Шевченком, знову-таки, пов'язані із інтерпретацією взаємовідношення суцього і сутностей як поступу, що трапляється ще у творах часів Київської Русі: зокрема питання “пошестя” людей і сутностей аналізувалися вже в “Изборнику Святослава 1073 года”, а питання “поступування” серед стихій та людських світів належали до провідних тем українознавчо-філософської думки XVI–XVII ст. Далі, у творчості Г.Сковороди, “світ світів” зображується диференційованим на окремі світи народів та осіб, котрі формуються і функціонують навколо свого “серця”. Український світ, як і інші національні світи, вчив Г.Сковорода, також має власне “серце” або центр. Кожен “малий світ” при цьому є “колом”, яке зчеплене з іншими “колами”, через що “світ світів” мислиться Г.Сковородою як сув’язь “сердець” разом із своїми “колами”¹.

Згодом, суттєво розширившись в аспекті і формальному і змістовому, наукові осяги України й українського світу підносяться на новий щабель у козацьких літописах (Самовидця, Грабянки, Величка), в «Історії Русів», творчості Г.Сковороди, І.Котляревського, М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка, В.Антоновича, М.Драгоманова, Лесі Українки, І.Франка та багатьох інших. Адже формуючись ще в XIX ст. як вчення про український народ і його життєтворчість серед народів планети, українознавство наріжно поставило проблему національного самопізнання.

Свідченням цього є, безумовно, твори М.Максимовича і М.Гоголя, у яких тема національного самопізнання представлена в оновлених, порівняно з працями попередників (І.Борецький, С.Косов, Г.Сковорода тощо), гностичних і методологічних формах. Згодом, уже у працях П.Куліша, написаних у XIX ст., національне самопізнання розглядається головним серед усіх досліджень буття українців. Важливо, що українознавчі студії П.Куліша сперті на аналіз документальних і фольклорних пам’яток про український народ у його геополітичному й соціально-економічному становищі. Саме це й дало П.Кулішеві підставу в “Попередженні”, вміщеному на перших сторінках праці “Історія возз’єднання Русі”, зробити висновок: якщо українці не знатимуть себе як народ, то й не зможуть самостійно керувати власним суспільним життям. Більше того, не прагнучи самопізнання, підкреслював П.Куліш, ми власноручно створюємо соціально-політичну ситуацію, в умовах якої віддаємо себе іншим народам у рабство, самі даємо їм можливість, щоб вони керували нами. Рабство, власне, й буває в такому становищі, коли “ми

¹ Шевченко В.І. Українознавство у структурі наук в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 49.

не відаємо, що і як нам робити; отже, прийдешність свою надаємо влаштовувати комусь другому”¹. Тобто нездатність до національного самоуправління, а воно, з погляду П. Куліша, можливе лише на базі національного самопізнання, є основною і типовою ознакою рабського існування.

М. Драгоманов аналізує суспільне буття в контексті відношень “Україна і центри” (центри цивілізацій і держав), у яких кожен “центр” впливає на інші “центри”. Спираючись на такі погляди, І. Франко вважав, що буття народів, як і окремих соціальних груп, являє собою “поступ”, тобто своєрідний неспинний рух “хвиль” впливів та взаємовпливів, що виходять із різних центрів планетарного буття людей. Вже у 30-ті роки ХХ ст. С. Русова вважала, що, будучи переміною в розумінні та привласненні сутностей, поступ започатковується, як правило, окремою творчою особистістю, захоплюючи у свій теоретико-діяльний обшир все нових і нових людей. Тому-то поступ і набуває форми концентризму, бо весь час зосереджує увагу на пізнанні взаємодій сушого і сутностей, єдиного і його частин, мікрокосму й макрокосму, зрештою, різноманітних центрів і концентрів².

На початку ХХ ст., спираючись на доробок попередників, визначні українські вчені – М. Грушевський, В. Вернадський, Д. та В. Дорошенки, С. Єфремов, Д. Багалій, І. Стешенко – спромоглися концептуалізувати обриси українознавчого дискурсу як системи наукових знань, у координатах яких досліджується не лише спосіб життя, а й спосіб мислення українців. Українознавство в їхніх дослідженнях виразно постає науковою системою знань, яка виявляється важливим чинником історичного процесу.

Річ у тім, зауважує В.І. Шевченко, «що факт усвідомлення необхідності українознавства досягається на початку ХХ ст. насамперед С. Єфремовим, і належить до царини філософії»³. Обґрунтовуючи потребу в українознавстві, цей мислитель звернув увагу на те, що “офіційна наука”, особливо “університети в Україні, просто гребували наукою про рідний край, ставлячи ту само місію, якій все слугувало в централізованій Росії”⁴.

Цілком логічним є твердження В.І. Шевченка, що подальші українознавчі дослідження особливо активізувалися протягом перших десятиліть ХХ ст. Вони також здійснювалися із орієнтацією на вирішення питань національного самопізнання. Про українців та українське буття, відзначав у 20-ті роки минулого століття С. Єфремов, пишеться багато, але безсистемно. “Настає тверезої праці час, а для неї потрібно насамперед наукового знаряддя й тих тривких підвалин, що дає позитивне знання з усіх ділянок того, що в широкому розумінні складає науку про наш рідний край

¹ Куліш П.А. Історія возсоединения Руси. – СПб.: Общая польза, 1874.

² Шевченко В.І. Українознавство у структурі наук в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 49.

³ Шевченко В.І. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 22.

⁴ Єфремов С. Українознавство // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 71, 72.

– українознавство”. Основою українознавства, на думку С. Єфремова, мав би бути синтез досліджень з української історії, географії, етнографії, економіки, мови та мистецтва¹.

В.І. Шевченко зазначає, що з переліку дисциплін, на основі яких С. Єфремов вважав доцільним розробляти українознавство, випадала українська філософія. Вважаємо таке твердження дещо перебільшеним і нав'язаним сучасним місцем філософії в системі українознавства, чого, звичайно ж, зважаючи на історичні обставини неможливо було досягти на межі XIX – XX ст. Цьому є доказом і твердження самого В.І. Шевченка, який додавав, що філософія у працях П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова та деяких інших попередників С. Єфремова розглядалася основоположно-узагальнюючим чинником українознавства, що включає в себе історію, економічне вчення, мовознавство, географію, антропологію, етнографію України тощо. Дана обставина була представлена філософськими факультетами Київського та Львівського університетів, де історія, філологія, етнографія тощо вважалися філософськими дисциплінами. Національно-культурне коріння філософії при цьому особливо не акцентувалося, хоча враховувалися відмінності між філософськими вченнями, сформованими в різних країнах².

У цьому контексті слід зупинитися й на оцінці В.І. Шевченком, власне, самої історії та її місця в системі українознавства. Вчений, визначаючи історика, як оповідача, вважає, що «навряд чи можна вважати оповідача, тобто історика, ще й пророком чи суддею, який взявся оцінювати минуле»³. При цьому аргументом до такого твердження В.І. Шевченко обрав чомусь твердження (до речі, не підтвержене прямою цитатою) відомого хірурга М. Пирогова, який нібито мав на увазі «неможливість існування історика-судді як науковця»⁴. Крім того, автор стверджує, що коли починається розмова про “історію України”, засвідчує, що історія – це сукупність інтерпретацій подій та явищ природи й суспільства, які не об'єднані ні спільною методикою, ні загальною філософською методологією⁵. «Сумнівність інтерпретацій історії України як особливої науки, – зазначає В.І. Шевченко, – зовсім не заперечує ні того, що історія України є навчальним предметом, ні того, що історію України представляє сукупність переказів і оповідей (документів, свідчень, наукових і художніх узагальнень, тлумачення традицій, архаїки, поточних подій тощо) про різні аспекти українського буття. Одночасно ці перекази й оповіді вивчаються, стають базою для нових переказів і узагальнень, постають предметами окремих спеціальних наук. Вчені часто користуються несумісними дослідницькими методиками, основна частина яких нерідко запозичається з

¹ Там само.

² *Шевченко В.І.* Українознавство як методологія національного самопізнання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VI. – С. 27-28.

³ *Шевченко В.І.* Українознавство та історія України // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 65.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 66.

природознавства (математико-статистичні розрахунки, фізичний або хімічний аналіз архаїчних речей тощо). Особливо це стосується наук про надра, ландшафт, екологію, а також антропології, археології, археографії, етнології, демографії, соціологічних, економічних, політичних та інших досліджень, котрі разом з усними переказами та поетико-міфологічною літературою, власне, й утворюють історію України, яка, безумовно, відрізняється від навчальних книжок і монографій під назвою «Історія України». Підручники й монографії характерні відбором відповідного матеріалу, розраховані на навчання конкретної верстви осіб під певним кутом зору на Україну або ж систематизацію інформації в межах світорозуміння її конкретним істориком. Проте різнопредметні оповіді про Україну, тобто її історія, ніколи не підпорядковуються вимогам якоїсь раз визначеної точки зору або одному методу»¹.

Цілком очевидно, що В.І. Шевченко, як фаховий філософ, на жаль, не зважав на сучасний стан розвитку історичної науки як в Україні, так і в світі. Адже саме таке уявлення дало йому можливість стверджувати, наприклад, що «будучи сукупністю різноманітних наукових і ненаукових знань, що накопичуються й поширюються в Україні на основі різноманітних способів дослідження окремих її сторін, а також внаслідок теоретичного розчленування цих знань на більш конкретні предмети, що досліджуються на основі спеціалізованих методик, історія України нагромаджує величезний безладний інформаційний матеріал»². При цьому, нівелюючи значення національної історії у піднятті національно-духовної гордості українства у прагненні до здобуття власної державності, він твердить, що лише «практичне ж українознавство виявило себе політичним рухом за державну самостійність, який потребував національно орієнтованої, системної світоглядної науки про Україну, функцію якої і стало виконувати українознавство»³. Разом з тим, автор (водночас заперечуючи самого себе) визначає українознавство тезою «Українознавство як єдність теорії та історії України»⁴ і додає, що «значну роботу в даному дослідницькому напрямку провели: М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Багалій, С. Єфремов та інші науковці та громадсько-політичні діячі, котрі на основі знання (історії) України виробляли новий погляд і нову філософсько-методологічну науку, яка й набула назву українознавство»⁵. Говорячи про досвід національної державності 1917–1920 рр., який заклав в українському суспільстві засади цілісного розуміння України, В.І. Шевченко, серед інших, саме істориків – Д. Багалія, М. Грушевського, В. Липинського – називає теоретиками україноцентризму, як базового філософсько-світоглядного принципу пізнання України в єдності її внутрішнього субстанціонального змісту та міжнародних взаємодій.

¹ Там само.

² Там само. – С. 67.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 69.

⁵ Там само. – С. 68.

Згодом В.І. Шевченко знову зазначає, що українознавство в I пол. ХХ ст. поширюється в українському суспільстві переважно теоретико-пізнавально, скоріше навіть як науково-дослідна й навчально-освітня програма, що ґрунтувалася на усвідомленні історії України, особливостях українців як самодостатньої нації та її світової статусу. Але соціально-інституційно українознавство почало реалізовуватися як наука про цілісність України й українського геокультурного терену тільки з 90-х років ХХ ст., коли при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка було створено Інститут українознавства, що переріс у сучасний НДІ українознавства МОН України¹.

Загалом же, додає дослідник, у теоретико-пізнавальному насамперед у сучасному науковому й навчально-освітньому планах, українознавство конституювалося переважно до 30-х років ХХ ст.

Зі свого боку зазначимо, що ще в 1918 р. В. Вернадський, президент щойно створеної Української академії наук, наголошував на необхідності впровадження спеціальних дисциплін з українознавства до програм середньої та вищої школи. Саме з 1918 р. починають виходити українознавчі видання всіх відділів Української академії наук. 1920 р. С. Сфремов видає перший навчальний посібник «Українознавство», а згодом Д. Дорошенко друкує свій вкрай важливий для подальших українознавчих студій «Огляд української історіографії». За Д. Дорошенком, коли на першому етапі розвитку українознавства вчені, які були насажені глибокою любов'ю до рідної землі, свого народу, бажаннями прислужитися його поступові, зосереджували свою увагу на початках наукового осмислення української історії, етнографії, мови, письменства, то відтепер українознавство вже формується як єдина система знань. 1941 р. у Кракові вийшов перший том «Енциклопедії українознавства» за редакцією І. Раковського та Є. Геленського. У 1949 р. на еміграції видається «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича.

На початок ХХ ст. виявилися дві реальності:

а) українознавство досягло чіткої наукової окресленості і в окремих галузях його: етнології та демографії (праці Ф. Вовка), фольклористики, мовознавства, історіософії й історіографії, економіки, географії, соціології, літературо- і мистецтвознавства тощо;

б) водночас воно стало на шлях системної науки, що в особі І. Франка, О. Потебні, М. Грушевського, митрополита Іларіона, а також у працях Всеукраїнської академії наук набуло доцільної інтеграції окремих галузей і постало як теоретично-методологічна основа не лише всіх напрямів науки: гуманітарних, суспільно-економічних, природно-технічних, – а й освіти, культури, державного управління.

У «Матеріалах...», підготовлених І. Стешенком та О. Дорошкевичем, рекомендувалися такі напрями й форми українознавства: Історія України на нижчих щаблях освіти; Історія України в середніх ланках освіти; Історія

¹ Там само. – С. 67.

України до курсу вищого концентру; Програма курсу української мови та літератури; Проект програми географії (природи й населення України): а) для середніх навчальних закладів; б) для старших класів середніх навчальних закладів.

До всіх розділів додавалися методичні поради й списки літератури. Інтенсивна робота ВУАН у галузі українознавства зумовила значно ширший обсяг поняття українознавства. Академік С. Єфремов у своєму посібнику 1920 р. дає таку структуру предмета, призначеного стати наукою про рідний край. Вступ та розділи: I – Національна проблема; II – Українська справа (з підрозділами: загальні підстави, громадський рух, завдання, закордонна Україна, школа, церква, утиски на українстві, цензура, протиукраїнські праці); III – Історія; IV – Географія; V – Етнографія; VI – Економіка; VII – Мова; VIII – Письменство; IX – Мистецтво; X – Мемуари. Листування. Автобіографії. Спомини. XI – Показчики та довідники. АН (академія наук) упродовж 1918-1930 рр. засвідчує, що в той час було видано тисячі українознавчих праць усіма відділеннями академії, і це й підготувало фундамент майбутніх українознавчих енциклопедій. Гарантом нових успіхів та досягнень стала взаємопідтримка державою науки й освіти.

Втім такий радянський режим злякався й такого розвитку українознавства. І після 1930 р. зникає навіть термін українознавство. З часом і за різних умов його заміниками виступають крає-, країно-, народо-, суспільствознавство¹. На жаль, повносиле утвердження науки про українців на «материковій» Україні було в насильницький спосіб перерване майже на 70 років. Перерване, але не припинене. Українознавство розвивається (хоч і не так інтенсивно й не повносяжно), так би мовити – під «маскуванням».

Після 1930 р. набуває поширення народознавство. Коли його висвітлювали професіонали-патріоти, воно відігравало й позитивну роль, бо привертало увагу хоч би до історії, етнології, фольклору українців. Проте загалом воно ставало й на позиції антиукраїнства, бо за офіційними програмами йому відводилася роль знаряддя асиміляції: орієнтувало на розгляд України як багатонаціональної республіки, у якій головною проблемою є не самопізнання й розвиток внутрішніх сил. Найважливішою метою проголошувалося створення “єдиної” мови, економіки, культури і при цьому такою мовою мала стати не українська, а “державна” – російська.

Вершиною цієї піраміди виступало суспільствознавство, яке орієнтувало на такий феномен, як “нова історична спільність людей – радянський народ”. І тим самим фактично узаконювало зникнення України як нації, держави, мови, культури. А водночас і усувало українознавство як систему та основу освіти, виховання, культури, державобудування. Нарешті, у 1950-1960 рр. видається УРЕ. Все, хоч і в закамouflьованому вигляді, дало змогу зберегти основи українознавства за часів СРСР.

¹ Кононенко П.П. Українознавство. – К.: Заповіт, 1994. – С. 13-21.

Зі свого боку В.І. Шевченко додає, що знання про українське життя певним чином було представлене і в системі освіти. Проте писалося і викладалося все це переважно з точки зору одного із напрямів німецької філософії (гегелівсько-марксистського), який був перетлумачений у Росії і репресивно впроваджений в Україні під назвою “марксистсько-ленінська філософія”¹. Все це й дає нам підставу, наголошує він, вслід за зробленими ще в 30-х рр. ХХ ст. висновками Д. Чижевського, твердити, що в Україні продовжує залишатися гостра потреба в такій системній науці, котра б надала множині функціонуючих спеціалізованих наук нової якості, тобто такого теоретико-методологічного та досвідно-фактологічного синтезу, завдяки якому й утворюється національна наука не в розумінні присутності наук “на Україні”, а в розумінні особливостей філософської та соціокультурної інтерпретації наук².

Погоджуючись із В.І. Шевченком, що подолати руйнівну для становлення українознавства як науки спадщину радянської доби можливо лише завдяки її систематизації в потужній науковій установі, додамо також, що для інституціоналізації нового напрямку наукової творчості вирішальну значущість має, як обґрунтовано підкреслює П. Гнатенко, “внесок видатних учених у певну галузку науки. Саме цей внесок нерідко перетворює галузку наукового пізнання в самостійну науку”³.

Усе це означає також, що українознавство не виключає необхідності багатьох наук, котрі вивчають Україну, але в своєму методологічному аспекті воно не співпадає зі структурою національного самопізнання. По суті, структура національного самопізнання в найзагальнішому розумінні включає в себе вирішення трьох питань, котрі були в центрі наукових досліджень раніше і тепер. Як справедливо зазначає В.І. Шевченко, насамперед це питання “Хто такі українці?”, що прояснювали П. Куліш, М. Драгоманов, М. Грушевський, а в наш час – В. Баран, О. Пріцак тощо. Другим, очевидно, слід вважати питання “Як бути українцем?”, котре опинилося в центрі досліджень М. Шлемкевича, В. Липинського тощо, а в наш час – у працях П. Кононенка, А. Погрібного, Г.Філіпчука й інших вчених. Зрештою, третім, що задає структуру національного самопізнання, необхідно вважати питання “На що спроможні українці, проживаючи серед народів планети?” Це питання останніми роками досить успішно досліджують І. Дзюба, Т. Гунчак, М. Михальченко тощо⁴.

«Сказане, – наголошує Володимир Ісакович, – стосується й українознавства як галузки наукової творчості, основні інституційні форми

¹ Шевченко В.І. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 23.

² Див.: Шевченко В.І. Українознавство у структурі наук в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 40.

³ Див.: Гавалешка О. Українська наука: перехід від військових завдань до вирішення мирних проблем, зумовлених економічною доцільністю // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація. – К.: “КМ Академія”, 2004. – С. 4.

⁴ Шевченко В.І. Українознавство як методологія національного самопізнання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VI. – С. 37-38.

якого склалися в Україні, по суті, тільки впродовж 90-х рр. ХХ ст. Безумовно, нами враховується і той факт, що в теоретико-пізнавальному аспекті українознавство започатковується досить давно, що переконливо показав у своїх працях директор Науково-дослідного інституту українознавства МОН України П. Кононенко. Проте сталості інституційності воно набуває лише протягом 20-х – 30-х років ХХ ст. в українській діаспорі – в Чехії, Німеччині, Франції, Канаді тощо, словом, за кордоном, а не в самій Україні. Адже саме в ті роки більшовицько-радянською владою в Україні був репресований С. Єфремов. Разом з іншими дослідниками світового становища українського народу він прагнув надати українознавству провідного соціально-інституціонального статусу в системі Академії наук України (перетвореної нині на Національну академію наук) та в суспільстві»¹.

Сучасний етап історії розвитку українознавства В.І. Шевченко бачив таким чином: «Лише у формі соціального інституту українознавство, по суті, поєднує різні напрями дослідження України та забезпечує їх наступність, а також підготовку фахівців-українознавців. Усе це разом узятє означає, що українознавство конституювалося і як система наукових досліджень, і як навчальна дисципліна, і як професія. Кожен аспект українознавства має власну структуру, але вся структура українознавства як науки складається з інституційного, теоретико-аналітичного, історико-фактологічного, мистецько-культурологічного, навчально-педагогічного і філософського аспектів. Проте ключовим серед них виступає методологічний, отже, філософський аспект. Дане твердження аж ніяк не применшує значущості всіх інших аспектів, бо інституційно українознавство, у складі якого функціонує й українська філософія, має один спільний для всіх його складових предмет – українську людину та її життя на території власної Вітчизни й у Всесвіті»².

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що важливою заслугою В.І. Шевченка у царині українознавства є його думки, що доповнюють наші знання з історії українознавства, формують вузлові проблеми українознавчої науки, окреслюють сучасні тенденції у вітчизняній науковій думці. Він тільки розпочав багатопланове дослідження історії розвитку українознавства, на жаль, фізична смерть зупинила його на початковому етапі цієї об'ємної і складної роботи. Але йому вдалося зробити багато корисного на основі вивчення цілого масиву джерел та публікацій, створених протягом історії України.

Тому вважаємо за потрібне в подальшому приділити увагу поглибленому вивченню українознавчих пластів спадщини чернігівського українознавця, зокрема тих його думок, що стосуються теоретичного підґрунтя українознавчої науки.

¹ Шевченко В.І. Українознавство у структурі наук в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 31-32.

² Шевченко В.І. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 22-23.

УКРАЇНА – ДЕРЖАВА

Лук'яненко О.М. (Київ)

СОЦІАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розглядаються основні тенденції соціальної політики Української держави. Авторка аналізує інформаційний механізм підвищення ефективності соціальної політики держави в умовах соціальних трансформацій. На підставі аналізу сутності соціальної політики зроблено спробу комплексного вивчення її інформаційної складової.

Останні роки продемонстрували чітку залежність процесів стабілізації / дестабілізації сучасних держав від того чи іншого функціонування їх інформаційних інфраструктур. Тобто на сьогодні з'явився новий тип інструментарію, до якого виявилися неготовими сучасні держави. Такий стан справ є свідченням інерційності держави в управлінні інформаційним простором, що затримує вирішення багатьох політичних, економічних, соціальних, дипломатичних і військових завдань.

Аналіз **публікацій** з проблем інформаційної та соціальної політики, що поряд з великою кількістю праць, присвячених практичним аспектам їх здійснення, дослідження багатьох учених зосереджені на загальнотеоретичних аспектах змісту інформаційної та соціальної політики¹. Проте філософського аналізу інформаційного механізму

¹ Почепцов Г.Г., Чукут С.А. Інформаційна політика: Навч. посіб. – 2-е вид., стер. – К.: Знання, 2008. – 663 с.; Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті. – К.: Генеза, 2004. – 208 с.; Социальная информатика: Основания, методы, перспективы / Отв. ред. Н.И. Лапин. – 2-е изд., стер. – М.: КомКнига, 2006. – 216 с.; Каньгин Ю.М. Основы когнитивного обществознания (информационная теория социальных

здійснення соціальної політики на сучасному етапі становлення громадянського суспільства в Україні у філософській літературі авторці не траплялося.

Метою даної статті є виокремлення загальних філософських положень, які, на наш погляд, визначають роль і місце соціально-інформаційної політики Української держави в розбудові громадянського суспільства.

Попередньо зауважимо, що інформаційна політика визначає закони функціонування інформаційної сфери. Коли ефективно працює система ЗМІ суспільства, це дає змогу швидко вишукати нову еліту, активно обговорювати нові проекти, сприяти прозорості влади, наближати її до населення. Законом взаємодії влади і населення є адекватне функціонування комунікації між владою і населенням. Не тільки населення має чути владу, а й влада має прислухатися до думки і слова свого населення¹.

Нинішня соціально-політична ситуація переконливо доводить, що консолідація суспільства, задля подолання ним глибокої кризи, можлива лише на ґрунті політики, спрямованої на побудову демократичної, соціальної, правової держави. Як свідчить світовий досвід, перехід від однієї суспільно-політичної системи до іншої завжди супроводжується падінням рівня життя населення, а отже, зростанням нестабільності. Через те особливої ваги набувають питання суспільної ролі держави, її участі в соціально-економічній та інформаційній сферах, форм і методів державного регулювання, загальних напрямів стабільного розвитку держави й суспільства. Це проблеми, у розв'язанні яких зацікавлені як нові соціальні групи, що виникли в перехідний період, так і ті, що потребують державної підтримки.

Вирішити означені проблеми можна лише на основі нової стратегії реформ, що має свої теоретичні витоки в концепції соціальної, правової держави. Структурні функції останньої спрямовані на забезпечення соціальної безпеки, тобто надання всім громадянам гарантій прав на самореалізацію, соціальний захист, зміцнення соціального партнерства між державою, роботодавцями і профспілками.

Зменшення кількості бідних, скорочення розвитку між багатством та злиднями (через гнучке державно-правове регулювання), перерозподіл ресурсів (через прогресивне оподаткування), створення надійної і міцної системи соціального забезпечення – усе це сприяє підвищенню стабільності, уникненню соціальних і політичних катаклізмів.

Дослідження взаємозв'язку між соціальною політикою і політичною стабільністю в інформаційному суспільстві² показують, що поряд з

систем). – К.: Українська академія інформатики, 1993. – 236 с.; Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін.; За заг. ред. Б.М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.; *Заветный С.А.* Личность и общество: проблемы и перспективы управления. – К.: Изд-во ПАРАПАН, 2008. – 256 с.

¹ *Поченцов Г.Г., Чукут С.А.* Інформаційна політика: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008. – С. 12.

² *Дубас О.П.* Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті. – К.: Генеза, 2004. – 208 с.

ефективною соціально-економічною політикою все більшої ваги набуває інформаційна складова соціальної політики, що є однією з головних передумов набуття суспільством стійкого стану, який дає змогу ефективно функціонувати за умов різних впливів, зберігаючи при цьому структурну цілісність і спроможність контролювати процес суспільних змін. Водночас відомо, що економічні кризи, спад виробництва, погіршення рівня життя населення, «полярні» диспропорції в розподілі доходів часто спричиняли руйнації політичних систем. Таким чином, завданням соціальної політики є створення умов для підвищення рівня життя населення, котре, у свою чергу, також зацікавлене в соціальному розвитку суспільства. Громадяни мають бути переконані в тому, що найважливіші інститути держави й суспільства здатні адекватно і своєчасно реагувати на їхні потреби.

У контексті зазначеного, варто акцентувати увагу на економічному аспекті соціального управління, у якому представлені життєво важливі економічні взаємодії, пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ, без яких неможливе людське існування. Історія проілюструвала, які великі соціальні й духовні потрясіння викликають такі інформаційно-значимі показники, як рівень цін на товари та послуги, розмір заробітної платні, пенсії. Мова йде в даному випадку не лише про їх реальне наповнення, скільки про інформаційний зміст. Повідомлення уряду про підвищення цін, як свідчать історичні події, здатні перевернути країну. Мав рацію Ф. Енгельс, котрий стверджував, що людина перш ніж займатися філософією, релігією, мистецтвом, має їсти, пити, одягатися, хоча Сократ також справедливо зазначав, що людина живе не для того, щоб їсти, пити й одягатися. Тому і в економіці проявляються дві сторони: матеріальна та інформаційно-духовна. Економіка має забезпечити людину всім необхідним для існування, а духовне виробництво наповнити сенсом її існування.

Слід зазначити, що державно-правове регулювання соціально-економічних процесів стало у II пол. XX ст. характерною рисою розвитку більшості західних країн, де державна влада набула соціально-економічної легітимності¹. Такий досвід є особливо цінним для України, суспільство й економіка якої опинилися в глибокій кризі, ускладненій відсутністю злагоди між численними політичними силами з питань стратегії суспільного розвитку. Усунути економічні причини соціальної несправедливості, як свідчить історія, можливо лише через активне державне регулювання, яке є характерною рисою діяльності соціальної, правової держави.

¹ Социальная информатика: Основания, методы, перспективы / Отв. ред. Н.И. Лапин. – 2-е изд., стер. – М.: КомКнига, 2006. – С. 34; *Каныгин Ю.М.* Основы когнитивного обществознания (информационная теория социальных систем). – К.: Украинская академия информатики, 1993. – 236 с.

Аналіз показує, що становлення соціальної держави в нашій країні – це справа майбутнього¹. Шлях до соціальної держави ускладнюється тими обставинами, що нам доводиться водночас створювати надійний фундамент майбутньої соціальної держави і вирішувати нагальні проблеми перехідного періоду. Існуюча система забезпечення соціальної безпеки громадян потребує перегляду, адже її механізми нездатні розв'язати соціальні проблеми. Через те основними характеристиками перспективної моделі соціальної безпеки мають стати як соціально-економічна, так і соціально-інформаційна ефективності.

На думку вітчизняних дослідників Г. Почепцова та С. Чукут, запорукою розвитку будь-якої держави є ефективна *інформаційна інфраструктура*, оскільки це:

1) Дає змогу різко скоротити час на висунення та обговорення нових ідей, проектів, людей.

2) Дає змогу розробляти найефективнішу галузь економіки – економіку інформації, економіку з виробництва нових знань.

3) Спрямує країну на той самий шлях розвитку, яким іде сьогодні все людство.

Соціальні зміни не дають сьогодні змоги використовувати старі моделі управління інформаційним простором. Серед найважливіших *характеристик* дослідники зазначають такі:

1) Катастрофічне зростання інформаційних потоків, що робить процес контролю майже неможливим.

2) Поява таких нових видів комунікацій, як Інтернет, що поєднують в собі одночасно індивідуальні й масові характеристики, тоді як усі процеси контролю зорієнтовані або на індивідуальні, або на масові комунікації.

3) Демократизація суспільства не дає змоги взагалі застосовувати старі системи контролю.

4) Бюрократичні системи контролю (на кшталт міністерств чи відомств, а саме тільки їх здатна породжувати держава) можуть відстежувати лише сталі показники (наприклад, мова, газети чи канал), вони нездатні реагувати на змінні, динамічні показники².

Тому завданням держави в цьому плані стає не розповсюдження однієї й тієї самої інформації по всій країні, а забезпечення розповсюдження різноманітної інформації, альтернативних думок, але з поданням потужної державної думки. Тут значна увага приділяється саме інформаційному простору, оскільки саме він використовується як інструментарій для вирішення соціальних, політичних чи економічних завдань.

Таким чином, окремого розгляду потребує соціально-інформаційна політика держави в умовах розбудови громадянського суспільства. Ця

¹ Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін.; За заг. ред. Б.М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.

² Почепцов Г.Г., Чукут С.А. Інформаційна політика: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008. – С. 13.

політика спрямована на забезпечення функціонування цілісності системи, якою керують в інтересах доведення, роз'яснення соціальної інформації.

У змістовному плані соціально-інформаційна політика, як особливий вид державно-суспільної діяльності, включає в себе дві найважливіші підсистеми:

- 1) Підсистему державної інформаційної політики.
- 2) Підсистему інформаційної політики інститутів громадянського суспільства.

Важливими *напрямами* соціально-інформаційної політики є:

1) Забезпечення поступового розвитку соціальної сфери і трансформації соціально-політичних та соціально-економічних цілей.

2) Формування та вдосконалення правових і законодавчих основ соціальної політики. Становлення і розвиток демократії як найбільш поширеної форми політичного режиму, що характеризується низкою вимог, серед яких найбільш важливими є: верховенство права і закону; пріоритет прав і свобод громадян над інтересами держави; рівність усіх перед законом і судом; дотримання демократичних процедур вироблення та прийняття законів.

3) Гуманізація соціально-інформаційної діяльності. Цей напрям відповідає сучасним гуманістичним тенденціям і охоплює широкий спектр діяльності людей від освіти до конкурентної боротьби.

Соціально-інформаційна політика об'єднує в систему принаймні чотири її складові:

- 1) Політику інформатизації у соціальній сфері.
- 2) Політику інформаційної безпеки у соціальній сфері.
- 3) Політику в галузі масової інформації у соціальній сфері.
- 4) Політику в галузі інформаційного забезпечення функціонування соціальної сфери.

З огляду на зростання ролі інформації в умовах соціальних трансформацій варто розглянути суспільні функції соціально-інформаційної політики. За умови адекватного потребам конкретного соціуму забезпечення, зазначені функції відіграють значну роль у гармонізації держави та громадянського суспільства. До таких функцій, зокрема, відносяться: просвітницька, аксіологічна, контрольно-критична, зворотного зв'язку, комунікативна, футурологічна. Розглянемо їх послідовно.

Просвітницька функція спрямована на збагачення знань, задоволення потреб реципієнтів інформації щодо певного кола питань або галузі знань. Не обмежуючись лише простим переліком фактів, інформація має містити відповідні пояснення, коментарі, тлумачення, оскільки значна частина реципієнтів може бути невідповідною до їх сприйняття. Так, за умов роздержавлення власності повідомлення про її обсяг, темпи і навіть перелік об'єктів не розкривають усієї сутності процесів, що відбуваються. Необхідна, наприклад, інформація про різноманітність форм роздержавлення, відмінність корпоратизації та приватизації, сертифікатної та грошової приватизації тощо. Для розкриття глибинної сутності багатьох явищ та процесів часто потрібно проаналізувати їх походження, генезис.

Тому важливим складником просвітницької функції є гносеологічний аналіз. Чим важливішою та масштабнішою є подія, тим глибшим, різнобічнішим та кваліфікованішим має бути коментар до неї, що особливо актуалізує роль і місце постаті коментатора в інформаційному процесі.

Аксіологічна функція відрізняється від просвітницької методами порівняння схожих, аналогічних явищ, процесів, рішень і з'ясування на цій основі їх недоліків і переваг. Йдеться про аксіологічну оцінку минулих та сучасних подій для об'єктивнішої їх інтерпретації. Однак особливого значення ця функція набуває, коли суспільство опиняється перед вибором одного з кількох варіантів рішень і з'ясування на цій основі їх недоліків і переваг. За таких обставин ЗМІ мають спрямувати громадську думку до найоптимальнішого. Наприклад, така ситуація склалася в Україні напередодні і відразу після здобуття нею незалежності з вибором партійної системи. Це питання широко дебатовалося у ЗМІ (і не лише), а висновок був практично одностайним: незважаючи на деякі позитивні риси однопартійності (наприклад, мобільність суспільства), переваги багатопартійності були цілком очевидними, що, власне, й зумовило вибір громадської думки, настроїв народу саме на її користь. І навіть те, що українська модель багатопартійності виявилася не найоптимальнішою, не знижує обґрунтованості вибору.

Контрольно-критична функція спрямована на здійснення суспільного контролю. Реальна дійсність завжди містить підстави для претензій, критичних зауважень на адресу держави, її органів, посадових осіб, політичних партій та громадських організацій. Бюрократизм, порушення прав громадян, невиконання програмних обіцянок політичних партій, депутатів, інші ситуації вимагають відповідного реагування. ЗМІ виявляють такі вразливі місця, доводять їх до відома різних структур, посадових осіб, пропонують шляхи подолання проблем, контролюють дієвість критичних сигналів. На жаль, так буває не завжди. Інтегрування критично-контрольної функції ЗМІ може звести їх діяльність нанівець, демонтувати один із найважливіших механізмів громадського контролю і впливу на владу та політику.

Сутність функції зворотного зв'язку полягає у з'ясуванні засобами ЗМІ, наскільки своєчасно надходить інформація до реципієнтів, адекватність сприйняття і тлумачення її. Реалізація цієї функції сприяє вдосконаленню самих ЗМІ, значно зміцнює їх позиції у відносинах з позицією автора чи навіть колективу редакції, владними структурами. Адже одна річ, коли публікація відображає, інша – коли на їх підтримку виступають широкі верстви населення. Тому аналіз відгуків, публікацій, огляд листів – неодмінна складова роботи ЗМІ. Більшість газет, радіо-, телепрограм схильні оприлюднювати відгуки, які збігаються з їх думками. Тому нерідко в різних газетах з приводу одних і тих самих подій, фактів, публікацій з'являються різні, іноді діаметрально протилежні, читачькі відгуки. Однак аналіз навіть протилежних підходів дає підстави для роздумів та висновків.

Комунікативна функція передбачає встановлення та розвиток зв'язків між реципієнтами. ЗМІ надають їм можливості шукати і знаходити однодумців, «спільників», об'єднуватися для досягнення єдиної мети,

утворювати формальні та неформальні організації, підтримувати одне одного. За схемою Г. Лассуелла, комунікація здійснюється як структурна ланка, що відповідає на запитання: хто повідомляє – про що – як, яким каналом – кому – з якою метою – з яким ефектом? У системах політичної комунікації, зумовлених ЗМІ, особливо виділяється електоральна комунікація. Акт голосування в цій системі розглядається насамперед як відповідь тих, ким керують, на комунікативні дії тих, хто керує. В Україні, внаслідок несформованості критичного поля для функціонування думки, яку репрезентує громадянське суспільство як цілісність, відсутній системний зв'язок обміну соціальною і політичною інформацією, який структурує суспільно-політичну діяльність, надає їй нового значення, формує громадську думку й забезпечує розвинену, цілеспрямовану політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів.

Футурологічна (прогностична) функція покликана забезпечити науковий аналіз перспектив суспільно-політичного розвитку. Сутність її полягає в тому, щоб на підставі закономірностей суспільного розвитку, екстраполяції їх у майбутнє визначити основні риси, контури цього майбутнього, відсікаючи всілякі псевдонаукові спекуляції. Адже тільки обрнтовані прогнози можуть бути основою для реалізації футурологічної функції ЗМІ. Тим більше, що на сучасному етапі існує значна кількість технічних засобів для систематизації інформації про соціальні та політичні процеси та прогнозування основних напрямів їх розвитку, планування суспільно-політичної діяльності, обрахування наслідків політичного вибору під час прийняття політичних рішень, контроль за виконанням цих рішень тощо. Їх використання дає змогу автоматизувати проведення досліджень, комп'ютеризувати аналітичну діяльність у процесі вироблення порад, розробити політичні варіанти, моделювати ймовірні наслідки, відібрати остаточне рішення.

Жодна з перелічених функцій не реалізується відокремлено. Навпаки, більшість інформаційних акцій водночас реалізує кілька, а часто їх усі. А їх розмежування здійснюється для детальнішого аналізу діяльності засобів масової інформації, спрямованої на розв'язання взаємопов'язаних стратегічних завдань: розвиток політичної культури і політичної соціалізації громадян, формування й посилення громадської думки в суспільно-політичному житті. Варто зазначити, що засоби масової інформації своєю діяльністю здатні перетворити примітивний натовп на справжній народ, виправдовуючи при цьому назву «четверта влада». За таких умов використовують такі види соціального управління як пропаганду, агітацію та інформування.

Підходячи до аналізу пропаганди, агітації, інформування з точки зору суспільного ідеалу, вони, в переважній більшості, підсилюють вплив політики, права, мистецтва, релігії, науки на розум і поведінку людей¹. Разом з тим ці види соціального управління не мають однакових

¹ *Заветный С.А.* Личность и общество: проблемы и перспективы управления. – К.: Изд-во Парпап, 2008. – С. 139.

управлінських можливостей. Так, інформування виступає як засіб для реалізації нагальної потреби людини в отриманні інформації, необхідної для прийняття рішення, будучи, таким чином, визнаною основою управління. Проте інформування, по своїй суті, не має примусового характеру, оскільки надає особистості можливість самостійно визначитися стосовно тієї чи іншої інформації. Що стосується агітації та пропаганди, то вони поряд із подачею інформації передбачають, а інколи й нав'язують слухачам, глядачам відкрито чи потаємно своє ціннісне ставлення до певної інформації, виконуючи в такий спосіб роль духовного примушення. Тому, наскільки великими є їхні можливості як у позитивному, так і в негативному плані, існує велика кількість історичних фактів. У зв'язку з цим постає питання, звідки засоби масової інформації черпають цю силу, що представляє собою механізм підсилення, який використовує система управління в особі засобів масової інформації для досягнення власних цілей. Напевно, основою цього механізму є потреби людини, які, мов імператив, диктують їй свою волю. В нашому випадку такою потребою є інформація, за допомогою якої людина отримує можливість орієнтуватися не лише у фізичному світі, а й у соціальному та духовному.

Таким чином, засоби масової інформації, надаючи ту чи іншу бажану інформацію, набувають можливості цілеспрямовано й посилено впливати на людину й суспільство. При цьому ступінь підсилення їх впливу залежить не лише від потреб людини в інформації, а й від її характеру та форми подачі. В даному випадку найбільш привабливою є нова інформація, що життєво важлива для адаптації людини або соціальної спільноти до постійно мінливих змін навколишнього середовища. Важливо також пам'ятати про те, що засоби масової інформації поряд із різноманітним форм подачі інформації мають великі можливості багаторазового повторення тієї чи іншої інформації, що також посилює її вплив на цільову аудиторію.

Питання розробки перспективної парадигми соціально-інформаційної політики України є окремою складною темою і потребує ретельного дослідження, що авторка і ставить за мету під час подальшої роботи у цій сфері.

Шевченко М.М. (Київ)

**ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

У статті досліджується феномен інформаційно-аналітичної діяльності в широкому діапазоні її практичних проявів, а також її роль і місце в системі державного управління України та міжнародних відносинах.

На початку ХХІ ст. філософському переосмисленню підлягають усі проблеми сутності людини, людського життя, глобальні проблеми екології, міжнародної та національної безпеки. Іде філософський пошук співвідношення між прагненням суспільств зберегтися в статичному стані і прагнення безмежно розвиватися, не відстаючи від динамічного розвитку світової цивілізації.

Підлягають філософському переосмисленню і проблеми розробки та імплементації ефективної стратегії національної безпеки, визначення геополітичних та гео економічних пріоритетів, національних інтересів сучасної держави. Розв'язання зазначених проблем становлять запоруку успішної національно-політичної еволюції.

Ця обставина й визначає зв'язок загальної **проблеми** з найбільш важливими науковими та практичними завданнями дослідження проблем інформаційно-аналітичного забезпечення внутрішньої та зовнішньої політики України.

Проблеми, пов'язані з інформаційно-аналітичною діяльністю, стали предметом наукового дослідження соціологів, політологів, фахівців державного управління¹. Тому **мета** цієї статті полягає в подальшому дослідженні сучасних проблем інформаційно-аналітичної діяльності у сфері державного управління України та міжнародних відносин, а також визначення перспективних шляхів їх вирішення.

У ХХ ст. аналітична діяльність перетворилася на професійну. Аналітики різних спеціалізацій роблять величезний вплив на прогрес практично у всіх сферах суспільного життя. В багатьох країнах з'являються інтелектуальні корпорації, «фабрики мізків», інформаційно-аналітичні відділи та служби в органах державної влади, компаніях, банках, політичних партіях. Бурхливо розвиваються ринки аналітичної інформації, інтелектуального продукту, методичного і програмного забезпечення його отримання. Це обумовлено низкою *обставин*: 1) ускладнюються об'єкти й процеси суспільства, які є

¹ Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.; Панарин И.Н. Технология информационной войны. – М.: «КСН+», 2003. – 320 с.; Артюшин Л.М., Костенко Г.Ф. Теоретичні засади стратегії воєнної безпеки суспільства і держави. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 176 с.

складними й надскладними, поліструктурними й поліфункціональними, динамічними системами, поведінку яких неможливо однозначно передбачити; 2) соціальні структури передових країн відрізняються значним інноваційним тонусом. Вони змінюють себе, не зберігаючи постійність на тривалих етапах розвитку. Відповідно схеми їх розуміння, прийняті експертним середовищем, вимагають також постійного оновлення; 3) у житті сучасної людини збільшується число різноманітних чинників, що впливають на розвиток подій, тобто життєдіяльність людей має динамічний ситуативний характер; 4) у соціальному управлінні людина стикається з проблемами, які вимагають осмисленого вирішення. Проте вирішити їх у автоматичному режимі досить часто виявляється неможливо, оскільки вони, окрім типових рис, характеризуються неповторністю, що диктує неоднозначність; 5) ускладнення соціальних систем призводить до зростання їх нестійкості, виникнення кризових ситуацій, дії чинників ризику. Варто зазначити, що під управлінським ризиком розуміють здійснення управлінської діяльності в умовах невизначеності, коли причинно-наслідковий результат не дає змоги ухвалити оптимальне рішення для досягнення поставленої мети. Тому прагнення unikнути втрат і спонукає аналізувати ситуації з метою отримання інформації, яка й дає можливість подолати невизначеність; 6) соціальна динаміка неминуче породжує величезні й суперечливі потоки інформації, які доводиться переробляти при ухваленні управлінських рішень. І тут важко обійтися без ефективних аналітичних технологій – системи переробки і виробництва управлінської інформації¹.

Таким чином, складність і неоднозначність процесів, ризик і прагнення отримати добрий результат, різноманіття інформації та відсутність достовірного знання визначають необхідність застосовування аналітичної діяльності.

Аналіз перебігу соціальних змін ХХ ст. дає змогу констатувати, що інформаційна аналітика (інформаційно-аналітична робота) в сучасному світі – це продукт низки конструктивних тенденцій, які характеризують розвиток людської спільноти в контексті глобалізації та інформатизації. При цьому необхідність ефективної діяльності в умовах нового інформаційного режиму призвело до створення засад системи інформаційно-аналітичної діяльності (ІАД). На відміну від розвинених країн Заходу, де формування інформаційної аналітики відбувалося шляхом поступового влаштування інформаційно-аналітичних елементів в інформаційну структуру суспільства, в Україні становлення інформаційно-аналітичної діяльності (як особливої галузі діяльності) відбувалося в стислі терміни, в обстановці максимальної інтенсифікації всіх процесів і вирішення багатьох соціально-економічних і зовнішньополітичних проблем.

¹ Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – С. 244-245.

Процес формування спеціалізованих закладів чи підрозділів у складі різних організацій, які займалися інформаційною аналітикою в своїй галузі, було ініційовано всім початком вітчизняних політичних, економічних та соціальних реформ на початку 1990-х років. Аналітичні служби з'явилися у всіх сферах діяльності, де концентрувалися, опрацьовувалися могутні потоки інформації з метою прийняття соціально значимих управлінських рішень. Саме тому ці служби почали створюватися в органах державної влади, в органах ЗМІ, у сфері бізнесу, при політичних партіях та рухах.

У даний час методологія, методика й техніка аналітичної діяльності є тим скарбом, який поки що не використовує повною мірою держава для підвищення ефективності внутрішньої та зовнішньої політики. За цим криються складні доленосні проблеми, які визначають перспективи розвитку Української держави¹. Назвемо найважливіші з них: 1) потреби формування та здійснення виваженої зовнішньої та внутрішньої політики України щодо попередження й прогнозування політичних наслідків реалізації геополітичних і гео економічних доктрин сучасних центрів впливу. Перед нашою країною стоять наступні завдання: визначення загроз національній безпеці у зовнішній політиці, подолання синдрому «лімітрофності» через визначення магістрального напрямку суспільного розвитку, зняття дилеми «Схід – Захід» шляхом здійснення геополітичної самоідентифікації. Це передбачає наявність та ефективне функціонування стратегічної культури управлінської еліти, складовими якої є інформаційна та аналітична культури; 2) перехідний характер поставторитарного суспільства і держави, різноманіття варіантів їх розвитку. Країни – вихідці з СРСР вступили в епоху демократичних реформ, коли людство накопичило значне число моделей демократичного розвитку. Перед ними стоїть завдання: як створити ефективну систему соціального й державного устрою, яка могла б інтегрувати свою власну сутність, потреби й досвід з досягненнями інших народів. Головне тут полягає в тому, щоб виробити правильний і ефективний варіант свого історичного шляху, зробити якомога менше помилок при історичному позиціонуванні суспільства. Без соціально-філософської, історичної та іншої аналітики ця проблема принципово нерозв'язна; 3) потреби адміністративної реформи, яка вимагає впровадження аналітичної діяльності в життя держави як ефективного засобу якісного оновлення системи державної влади, розгортає всебічну її інституалізацію. Розвиток державної аналітики необхідно розглядати як надійний шлях досягнення зрілості державності. Вона передбачає чітку спеціалізацію урядовців, наявність відповідної їх професійної підготовки, визначення змісту й алгоритмів діяльності різного роду інформаційно-аналітичних підрозділів. У концепції адміністративної реформи України, наприклад, цілком правомірно ставиться завдання інформатизації

¹ Шевченко М.М. Лімітроф України // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – Вип. 24. – С. 206-216; Шевченко М.М. Методологічні засади аналізу міждержавного протиборства // Нова парадигма. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – Вип. 68. – С. 125-133; Суржин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – С. 245-246.

державного управління, яке передбачає побудову на єдиній методологічній і програмній основі державної інформаційно-аналітичної системи «Адміністративна система України»; 4) практичні потреби державних службовців, яким за службовим обов'язком доводиться займатися інформаційно-аналітичною діяльністю. Вони потребують знань технологій інформаційної та аналітичної діяльності для вироблення умінь і навичок їх застосування. Але найголовніше, їм необхідне добре розроблене інформаційно-методичне забезпечення аналітики, якого вони не мають. Уявлення про те, яким має бути інформаційно-методичне, технічне й технологічне забезпечення аналітичної роботи в державних органах, – розпливчасте й неконкретне; 5) практичні потреби працівників дипломатичного корпусу та фахівців з міжнародних економічних відносин. А. Камінський у книзі «Вступ до міжнародних відносин», провівши історичний аналіз ролі аналітичної роботи в дипломатичній діяльності, робить висновок про те, що «дипломат має два основні завдання: репрезентувати свою державу в чужій державі чи на форумі міжнародної організації і звітувати про державну чи міжнародну організацію своєму урядові. В такому сенсі вплив дипломатів на формування міжнародних відносин повинен бути дуже вагомим, але він визначається не тільки їхньою офіційною функцією, а й особистими здібностями й талантом, укладом міжнародних відносин, характером режиму і навіть технікою зв'язку. Сьогодні, коли зв'язок уможлиблює постійний і справний контакт між сторонами, роль дипломата зводиться не раз до функції інформатора і кур'єра»¹. І далі дослідник зазначає: «Дипломати зобов'язані не тільки звітувати «нормальним порядком» про країну, до якої вони вислані, а й, як звичайно, часто займатися розвідкою. Навіть більше: певні розвідувальні функції певних категорій дипломатів вважаються самозрозумілими. Збір, наприклад, військової інформації військовими аташе чи економічно-торговельної – економічними чи господарськими аташе – є загальноприйнятним. Це стосується наукових та інших аташе»².

У книзі В. Попова «Сучасна дипломатія» висуваються наступні *вимоги* до аналітичної роботи дипломата:

Перше, вона має мати не поверхневий, побутовий, а науковий характер і ґрунтуватися на врахуванні й глибокому розгляді всіх факторів, які торкаються тієї чи іншої проблеми; на основі реальної картини сьогодення дипломат має зробити висновки і надати рекомендації уряду.

Друга вимога – своєчасна інформація має ґрунтуватися не на одному, а на численних і різноманітних джерелах, безперечно, найбільш достовірних.

Третя вимога. Оскільки дипломатію цікавить насамперед політика уряду, то вона має ґрунтуватися на урядових документах, законах і розпорядженнях уряду, висловлюваннях його керівників, думках урядової еліти, в тому числі і в парламенті.

¹ Камінський А. Вступ до міжнародних відносин: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1995. – С. 29.

² Там само. – С. 31.

Четверте. Аналіз буде більш правильним і точним, якщо дипломат добре знає країну перебування і глибоко розуміє в ту проблему, з якої надає інформацію, тобто знає політику та економіку країни, її політичний устрій, її партії та лідерів – урядових і опозиційних, її історію, характер нації (або націй).

П'яте. Аналіз має будуватися на найновіших даних з проблеми, яку вивчають. Якщо інформація застаріла ще до часу її складання, то й прийняте центром рішення може бути неповним і навіть невірним.

Шосте. Одна із помилок, і навіть вад деяких дипломатів – повідомляти таку інформацію та надавати такий аналіз подій, який би не лише не драгував уряд, а навіть пестив його слух. Робиться це зазвичай в такий спосіб: негативні факти опускаються або пом'якшуються, а якісь позитивні оцінки виносяться на передній план. Це самий небезпечний шлях і досить часто така інформація може стати запорукою неправильного рішення уряду. Інформація має бути максимально об'єктивною. Дипломат повинен мати мужність повідомляти максимально правдиву інформацію, якою б вона не була.

Сьоме. Надаючи інформацію (особливо із ЗМІ), не варто сліпо вірити їй (навіть солідна газета може бути дезінформована). Варто обов'язково всіма можливими (легальними) засобами її перевірити її¹.

В основі сучасних професійних дій при виконанні експертом-міжнародником свого функціонального призначення лежать глибокі теоретичні знання і методологічні навички. Як правило, методологічна робота експерта-міжнародника здійснюється у формі політичного аналізу, що є мистецтвом реконструкції не тільки раціональних мотивів та інтересів людей, а й їхніх ірраціональних дій, що не піддаються класифікації. Тому політичний аналіз є одним із найбільш складних видів діяльності, тим більше, що його кінцевим результатом має бути прогноз. Методологічна робота як основна ознака професійного мистецтва виявляється у високому рівні теоретичних знань і методологічних навичок, що забезпечують успіх у даній функціональній сфері.

Основними ознаками експерта як методолога є: 1) уміння коректно ставити проблему в питальній формі; 2) критичний підхід, схематизація, програмування, конструювання, нормування, онтологічний аналіз при пошуку відповіді на поставлене питання, тобто не стільки у пізнанні традиційних знань, скільки одержання нового (конкурентоздатного) знання; 3) класифікація знань про предмет аналізу при максимально можливому їх нормуванні (вимірі); 4) типізація знань через створення складних композицій і формування відповідних типів мислення; 5) облік розходжень і множинності позицій дослідників стосовно предмета аналізу з об'єднанням їх у єдиний фокус; 6) об'єднання знань не за схемами предмета аналізу, а за схемами діяльності людей; 7) поєднання знань про мислення зі знаннями про діяльність; 8) методологічна рефлексія

¹ Див.: Панарин И.Н. Технология информационной войны. – М.: «КСН+», 2003. – С. 156-160.

(метаметодологія, самоменеджмент) – самоаналіз власних розумових і практичних дій з одержаними при цьому результатами¹.

Метаметодологія (самоменеджмент) – це вища ознака професійного мистецтва експерта. У цьому зв'язку мікроструктура професійної діяльності експерта наступна: що робити? (мотив) – для чого робити? (мета) – як робити? (спосіб) – що отримати? (результат). У разі невдачі відшукується її причина у теоретичних і практичних діях і цикл повторюється. Тобто метаметодологія передбачає наявність у експерта-міжнародника високої кваліфікації двох методологій – методології вирішення професійних завдань та методології пізнання розумової діяльності людини.

Є сенс зауважити, що роль, яку виконувала інформаційно-аналітична діяльність у житті держави на різних етапах історичного розвитку, різні. В традиційних аграрних суспільствах потреба в ній виникала від випадку до випадку. Вона застосовувалася в придворних інтригах, при веденні військових дій, пошуку виходів з екстремальних ситуацій. В епоху індустріального розвитку, коли традиція перестає відігравати основну роль у житті суспільства і зростає вплив нововведень, аналітика вже стає потребою в осмисленні техніко-економічних чинників. Інформаційна, постіндустріальна цивілізація виводить цю діяльність на передові рубежі. Вона починає визначати всі сфери розвитку суспільства. Важливу роль вона відіграє в життєдіяльності держави, в реалізації влади. Постійна динаміка демократії, процеси виборів, гра політичних сил, зміцнення прав людини, глобальні трансформації в системі міжнародних відносин виступають могутніми стимулами розвитку аналітики. Інформаційно-аналітична діяльність у сучасному державному управлінні виконує декілька найважливіших функцій: управлінську, діагностичну, попереджуючу, пізнавально-ментальну. Кожна з функцій концентрує в собі той результат, який дає аналітика.

Отже, призначення інформаційно-аналітичної діяльності полягає як в отриманні прямого результату, що зводиться, зрештою, до обґрунтування оптимального управлінського рішення, так і непрямого результату, коли інформаційно-аналітична діяльність змінює саме уявлення управлінців про ті об'єкти і процеси, які аналізувалися. При цьому важко навіть оцінити, що важливіше: ухвалити правильне рішення або кардинально змінити саме бачення явища, парадигму його розуміння, а отже, саму систему управлінських рішень. У ряді випадків, коли йде реформування того або іншого соціального об'єкта або процесу, цей непрямий результат виявляється важливішим прямого.

Застосування інформаційно-аналітичної діяльності в управлінні може здійснюватися у декількох варіантах².

Перший варіант організації аналітичної роботи полягає в тому, що

¹ Артюшин Л.М., Костенко Г.Ф. Теоретичні засади стратегії воєнної безпеки суспільства і держави. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 14.

² Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – С. 272-273.

саме значення і зміст інформаційно-аналітичної роботи не розуміє керівництво. Тут відсутня будь-яка її організація. Аналітиків розглядають як нероб (іноді цілком справедливо), яких потрібно чимось зайняти. І їх займають якою завгодно «потрібною роботою», але тільки не інформаційно-аналітичною. Результати від цього виявляються плачевними як для підрозділу, так і для його керівника й самих аналітиків. Підрозділ втрачає динаміку розвитку, керівник перестає ефективно керувати, а аналітики втрачають навички інформаційно-аналітичної діяльності.

Другий варіант здійснюється за старим принципом: «На полювання їхати – собак годувати». Він означає, що управлінець стикається з назрілою проблемою, яку важко відразу зрозуміти. Ось тут-то і згадують про інформаційно-аналітичну діяльність і аналітиків, які мобілізуються на аналіз проблеми. Звичайно, проблему можна зрозуміти і вирішити, але ефект від мобілізаційного типу інформаційно-аналітичної роботи виявляється незначним. Тут завжди багато метушні і помилкової глибокодумності. Крім того, погано формується досвід аналітики, не складаються її технології, практичний ефект виявляється незначним.

Третій варіант організації інформаційно-аналітичної роботи припускає моніторинговий підхід, коли виділяється низка ключових напрямів діяльності аналітиків, які формують бази даних, накопичують і застосовують методики, формують власний досвід. Переваги такої організації полягають у тому, що відстежується генезис проблем, систематично виробляються рекомендації щодо їх вирішення. Але при всій привабливості цієї моделі в ній можна виділити істотні недоліки. Ця система має замкнутий характер. Їй нецікаві ті проблеми, які виходять за рамки компетенції управлінського органу, при якому працює аналітична служба. Досить часто вона закрита для зовнішнього досвіду. В ній не працюють ринкові механізми, які примушують підтримувати високий тонус професіоналізму, ефективність і результативність діяльності.

Четвертий варіант організації інформаційно-аналітичної роботи поки що не отримав втілення в практику багатьох поставторитарних країн. Він припускає створення не тільки аналітичних інституцій, а й сприятливого і конкурентного середовища їх функціонування. Йдеться про формування незалежних комерційних аналітичних центрів, «фабрики мізків», консалтингових фірм, суспільних організацій аналітиків. Державні аналітичні служби в даному випадку мають вступати в контакти із незалежними комерційними аналітичними організаціями, координувати їх роботу по вирішенню найскладніших проблем, які торкаються інтересів багатьох суб'єктів державної та міжнародної політики. Основне завдання держави тут полягає в створенні правових, моральних, інформаційно-методичних і кадрових основ аналітичного простору.

Сучасний стан інформаційно-аналітичної діяльності в органах державної влади не забезпечує ефективність реформування суспільства. Недостатня увага до аналітичних технологій може призвести в найближчій перспективі до загострення багатьох проблем національної безпеки. На думку вітчизняного дослідника Ю. Сурміна, необхідні наступні перетворення, які дають можливість змінити положення справ на краще:

1) створити систему відбору і соціального просування аналітиків як найважливішої частини інтелектуального капіталу суспільства, його національного надбання. Визначити систему стимулів для оволодіння аналітичною діяльністю; 2) налагодити підготовку фахівців у галузі політичного аналізу, які володіють сучасними методами аналізу державної політики, що використовують комп'ютерні технології і відрізняються творчістю, дослідницькою культурою і розвинутою професійною етикою; 3) розпочати підготовку навчально-методичної літератури й інформаційно-комп'ютерного забезпечення аналітичної діяльності. Створити портфелі типових аналітичних технологій для різних рівнів і підсистем державного управління та місцевого самоврядування; 4) сформувати мережу експертних рад, центрів управлінського консультування, «фабрик мізків», національних аналітичних корпорацій; 5) підготувати державну програму розвитку інформаційно-аналітичної роботи, у якій особливу увагу надати національній безпеці в галузі високого інтелекту, розвитку аналітичних технологій, кадровому забезпеченню, організації моніторингу складних і доленосних проблем суспільства; 6) закласти інфраструктуру ринку інтелектуального продукту й аналітичних технологій, зміцнити його правові основи, сформувати на ньому загальнонаціональні правила гри; 7) широко використовувати зарубіжний досвід організації аналітичної роботи в органах державної влади, налагоджувати співпрацю зі світовими аналітичними центрами¹.

Таким чином, перед вітчизняною управлінською та науковою елітами постало завдання формування нової парадигми інформаційно-аналітичної діяльності, яка б пододала надмірну інертність системи державного управління та неспроможність швидкої адаптації її до змін в умовах глобалізації.

Питання розробки перспективної парадигми інформаційно-аналітичного діяльності є окремою та складною темою і потребує ретельного дослідження, що автор і ставить за мету під час подальшої роботи у цій сфері.

¹ Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – С. 273-274.

УКРАЇНА – СУСПІЛЬСТВО

Зеленько Г.І. (Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті висвітлюються особливості становлення інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні. З'ясовуються форми взаємодії держави та громадянського суспільства.

Питання стану та дієвості інститутів громадянського суспільства є одним із показників рівня розвитку та ефективності демократії взагалі. Проте в постсоціалістичних країнах, на відміну від країн сталої демократії, цей процес відбувається неначе в зворотному напрямі. Громадянське суспільство виростає з демократії, а не демократичні інститути та процедури формуються під впливом набуття суспільством рис громадянського. У цьому контексті найбільш гострим є питання повноцінності й адекватності політичних інститутів та процедур, їх здатність сприяти набуттю суспільством рис громадянського. Тому структурно-функціональні аспекти сформованої владної моделі в Україні великою мірою обумовлюють процеси формування повноцінного громадянського суспільства.

З точки зору структури органів державної влади, важко заперечити, що переважно вони відповідають критеріям демократичної держави. Також важко заперечити, що в Україні в основному створена нормативно-правова база для розвитку та функціонування інститутів громадянського суспільства та забезпечення різноманітних форм політичної участі громадян. Водночас статистичні та соціологічні дані свідчать, що за кількістю громадських організацій Україна істотно поступається, наприклад, постсоціалістичним країнам Центрально-Східної Європи, низьким є рівень членства громадян у громадських організаціях та політичних партіях, рівень довіри громадян до інститутів громадянського

суспільства, покликаних артикулювати їхні інтереси, незадовільною є робота органів місцевого самоврядування тощо. Тобто це дає підстави стверджувати про наявність істотного розриву між формальними та реальними характеристиками громадянського суспільства в Україні. Пояснення подібного стану речей, на наш погляд, має як історичне, так і сучасне, суто реалістичне підґрунтя.

Якщо звернутися до форм самоорганізації українського соціуму, які склалися історично, то неможливо не помітити, що на українських теренах суспільство та держава існували переважно автономно, а форми суспільної самоорганізації істотно відрізнялися від тих, які розвивалися, скажімо, на території країн Західної або Центрально-Східної Європи. Головна причина, на переконання автора, у тривалих періодах відсутності державності. Одним з домінуючих чинників, який обумовив специфіку суспільної самоорганізації було те, що влада у свідомості суспільства ототожнювалася з чимось „чужим”. Причому ця тенденція прослідковується ледь не з часів Київської Русі, адже саме з цим періодом пов'язують концепцію про норманське походження слов'ян і те, що „варяги були покликані на князівство до Києва”. Більш виразно ця тенденція проявилася в наступні періоди української історії: період монголо-татарської навали, Речі Посполитої, і особливо Російської імперії (згадаймо заборону Запорізької Січі, рівень закріпачення українських селян порівняно з селянами інших регіонів Російської імперії, Валуєвський указ і політику русифікації тощо). Протягом усіх періодів бездержавності на українських територіях домінувала політична еліта, яка в своїх діях керувалася рішеннями “чужої влади”, заперечуючи будь-які, навіть примітивні, можливості впливу суспільства на ці рішення.

Водночас в українській історії були нечисленні періоди, коли інтереси місцевої еліти й суспільства збігалися, викликаючи появу масових виступів населення, на кшталт Народно-визвольної війни 1648-1657 рр., діяльності Центральної ради у 1917-1918 рр. Але у ході подібних виступів змінювалася інституційна структура суспільства, навіть робилися спроби утвердити українську державність, проте консолідації суспільства і політичної еліти практично не спостерігалось. Реакційна політика “чужих” урядів не могла не позначитися на ментальності українського населення. Запроваджувані зміни негативно відображалися в суспільній свідомості і виробили інстинкт самозбереження, який полягає у закритості та несприйнятті будь-яких реформ, ініціатором яких виступала держава (звідси й прислів'я “Моя хата скраю...”), що свідчить про наявність суспільного відчуження.

Деструктивний вплив на взаємини держави та суспільства мав характер політичних інститутів радянського періоду історії України, коли відбулася заміна демократичних інститутів і процедур імітаційними: парламентаризм, виборча система, незалежна судова система, норми права та гарантії їх забезпечення тощо. При цьому конкурування з капіталістичною системою, яке вимагало розвитку наукомістких галузей виробництва, призвело до підвищення життєвого рівня, позитивних зрушень у соціальній структурі суспільства. Але штучне, навмисне

звуження каналів політичної участі суспільства і формальне залучення суспільства до прийняття політичних рішень, високий рівень централізації соціалістичної системи проблему забезпечення цивілізованих форм інтеракції держави та суспільства радше ускладнив, призвівши до втілення психології “подвійних стандартів” і придушення будь-якої суспільної ініціативи. На відміну від попередніх часів, у цей період самоорганізація не могла відбуватися поза політичною сферою. Але відносини суспільства і держави будувалися за патрон-клієнтелістською схемою і, зрозуміло, не були рівноправними.

Політичне відчуження породило в межах України своєрідний феномен, який полягає у наступному: за відсутності каналів політичної взаємодії влади й суспільства на українських територіях протягом періоду бездержавності розвинулися форми політико-демократичної самореалізації громадян поза політичною сферою. Вже з XVII ст. більшість українських міст керувалися на основі магдебурзького права, масовим явищем на українських територіях стали братські школи, які створювалися органами місцевого самоврядування тощо. Навіть за соціалістичного періоду Радянський Союз, будучи системою мобілізаційною, стимулював масове утворення об’єднань громадян за інтересами, неполітичні рухи, які хоча й перебували під тотальним контролем держави, були формою суспільної самоорганізації.

З II пол. 80-х – початку 90-х рр. XX ст. форми самоорганізації українського суспільства докорінно змінилися. З лібералізацією політичного режиму, після започаткованої М. Горбачовим у 1985 р. політики перебудови в Україні почали створюватися умови для формування альтернативних суспільно-політичних ідей, виразниками яких стали суспільно-політичні рухи. Із набуттям Україною державного статусу та конституюванням принципів плюралізму через внесення змін та доповнень до конституції УРСР на початку 90-х рр. XX ст. було забезпечено умови для розширення політичної участі суспільства і вдосконалення самоорганізації в тому числі й у політичній сфері. Причому різке падіння рівня життя призвело до того, що процес занепаду інститутів самоорганізації поза політичною сферою був обернено пропорційним самоорганізації за політичною ознакою (масова поява політичних партій і руйнування звичних неполітичних організацій).

Поряд з політичними формами суспільної самоорганізації в Україні дещо пізніше відроджуються і з’являються нові форми суспільної самоорганізації поза політичною сферою. У цьому сенсі визначальну роль мала одна з основних її передумов – громадська самоідентифікація – система мотивацій суб’єкта, яка формується на основі певних ціннісних установок, політичних та соціальних орієнтацій. Неможливо заперечити, що нові політичні та економічні умови, які сформувалися в Україні на межі 80–90-х рр. XX ст. мали суттєвий вплив на життєдіяльність українського суспільства, створивши для нього широкі можливості для політичної та громадської участі, розвитку нових форм суспільної самоорганізації. Але перманентні політичні та економічні кризи 1990-х – 2000-х років на фоні криз суспільного розвитку, спричинених суто політичними факторами

(криза ідентичності, легітимності, проникнення, розподілу та участі) призвела до подальшого відчуження держави й суспільства. У скрутних ситуаціях громадяни скоріше готові були покладатися на самих себе або ж на найближче оточення – сім'ю, колег по роботі, людей зі схожими поглядами, інтересами. Тобто в ситуації кризового послаблення інтеграції та соціальної захищеності на перший план вийшли індивідуальні форми реагування, прагнення до суто індивідуальної вертикальної мобільності і соціального виживання за принципом „кожен сам за себе”, які реалізуються в діапазоні – від кримінальної поведінки до різноманітних форм підприємницької діяльності.

З утвердженням принципів місцевого самоврядування і поступовим зростанням довіри до органів самоврядування як органів влади доволі інтенсивно в українському суспільстві відбуваються процеси колективної інтеграції та самоорганізації в межах локальних співтовариств – місцевих громад. Причому на цьому рівні українські громадяни демонструють високий рівень залучення до вирішення тих чи інших місцевих проблем – від упорядкування своїх під'їздів, будинків, дитячих майданчиків, дворів до колективних акцій, пов'язаних з життям міста, селища чи села. У цей період перевага надавалася спонтанним формам самоорганізації, які не вимагають постійної зайнятості чи відповідної інституціалізації.

Водночас громадяни України демонструють небачено низький рівень членства в добровільних громадських організаціях: 87,2% громадян не належать до жодної з організацій. При цьому спостерігається низький рівень довіри до органів державної влади і, що основне, невіра в їх ефективність. Так на запитання «Якби уряд України ухвалив рішення, що обмежує Ваші законні права й інтереси, могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» лише 8,2% респондентів дали позитивну відповідь проти 63,2% респондентів, які відповіли негативно¹. Показово й те, що рівень зацікавленості громадян України політикою є одним з найвищих у Європі: «дуже цікавлюсь» 11,5%; зовсім не цікавлюсь – 15,2%².

Рівень задоволеності населення тим, як функціонує демократія в Україні залишається надзвичайно низьким: число тих, які зовсім незадоволені або переважно незадоволені сягає майже 60% проти 26,6% тих, хто задоволений або переважно задоволений³. Показово й те, що ставлення до демократії як бажаного для країни державного ладу істотно трансформувалося: якщо у 2006 р. 53,5% громадян вважали, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України, то в червні 2007 р. 42,8% вважали так⁴.

Це свідчить про розрив між бажаними потребами суспільства у можливостях впливу на владу і реальними можливостями. Крім того, слід відзначити, що недовіра до інститутів громадянського суспільства, зокрема

¹ Українське суспільство 1992 – 2007 р. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 13.

² Там само. – С. 15.

³ Там само. – С. 26.

⁴ Там само. – С. 32.

політичних партій, призводить не лише до низького рівня членства в них, а й до скепсису більшості членів партій щодо власного членства в партії. Отже, членство в партії навіть незначним суспільним прошарком сприймається без обов'язкового занурення у справи партії. Тобто психологічно, за своїми інтересами та орієнтаціями, за насиченістю життя політичними контактами члени партій мало відрізняються від більш пасивної частини населення. За результатами соціологічних опитувань, протягом 1994-2003 рр. близько 83 % громадян України не належали до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів¹. Все це свідчить про те, що формалізовані форми політичної участі – робота в політичних партіях, профспілках, громадських організаціях все ще залишаються нерозвиненими. При цьому абсолютна більшість громадян України власну громадянську позицію схильна реалізовувати посередництвом участі у виборчих кампаніях, коли явка виборців досягає 70-80%.

Причина таких специфічних форм самоорганізації українців лежить, на наш погляд, у існуючому механізмі взаємодії влади та суспільства, який суттєво трансформувався від початку 90-х рр., як змінилася і динаміка, співвідношення та мета політичних акторів. Загалом у цьому процесі можна виокремити два етапи:

1) З кінця 80-х – середина 90-х рр. ХХ ст. політична сцена характеризувалася масовою появою політичних та неполітичних структур громадянського суспільства. Якісний же склад політичної сцени визначався співвідношенням, з одного боку, прихильників і активними діячами КПУ, опозиції всередині КПУ, які виступали за докорінну перебудову всіх суспільних сфер, спочатку в межах СРСР, пізніше за тісної взаємодії в межах СНД, з іншого, представниками сил націонал-демократичного спрямування, які виступали за динамічний рух у напрямі європейських політичних та економічних структур. У цей період на політичній сцені України з'явилася велика кількість політичних партій та громадських організацій, недержавних економічних структур, які є частиною громадянського суспільства. У ті роки рівень політичної участі суспільства був, напевне, найвищим за період незалежності й обумовлювався, з одного боку, відчуттям причетності суспільства до перетворень у державі, а з іншого, – навіть успереч недостатності політико-правового забезпечення, уможливленого досить високим рівнем лібералізму держави, чий виборчі органи були сформовані цілком легітимним шляхом (парламентські вибори 1993 р. та президентські вибори 1994 р., за висновками спостерігачів, були більш демократичними, ніж усі наступні).

2) Наступний період, який розпочався з середини 90-х рр. ХХ ст., характеризується зміною параметрів української політичної сцени, формальними підставами для чого став Конституційний договір 1995 р. і Конституція України 1996 р. З одного боку, запровадження на початку 90-х рр. спрощеної процедури реєстрації політичних партій і недостатньо

¹ Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / За ред. Н. Паніної. – К., 2003. – С. 19.

ефективної з точки зору політичного структурування, виборчої системи сприяли подальшій появі численних громадських організацій і політичних партій, як і численних парламентських фракцій, які артикулюють різноманітні інтереси суспільства. Нині в Україні зареєстровано близько 150 політичних партій і близько 3000 об'єднань громадян та громадських організацій. Кількість партій, які балотуються до парламенту, регіональних та місцевих рад є надзвичайно великою, надзвичайно довгими є й списки кандидатів на посаду президента держави. Проте за визначенням політичної науки – це кількісні ознаки громадської самоорганізації та її вищої форми – громадянського суспільства, які не є визначальними при визначенні рівня їх міцності і впливовості. Якісні ж характеристики інститутів громадської самоорганізації визначаються культурою суспільної участі, яка базується на громадській відповідальності і суб'єктивній впевненості в корисності, а головне – ефективності своєї участі. Своєю чергою, культура політичної участі визначається насамперед (класифікація за Г. Алмондом і С. Вербою) ступенем укорінення в суспільному житті демократичних ідеалів і цінностей, з одного боку, та здатністю суспільства в разі необхідності задіяти демократичні інститути й механізми для реалізації загальнонаціональних і групових інтересів.

Щодо українського суспільства проблеми постають тоді, коли ціннісні системи і світоглядні установки вступають у взаємодію з реальністю, що призводить до розриву між ставленням до демократії і громадянського суспільства та їх інструментальними можливостями, що підтверджують соціологічні опитування. Так, українці загалом розуміють сутність демократії, пов'язуючи її з концепцією необмежених прав людини (66% респондентів), свободою зібрань, віросповідання, економічним процвітанням (51%), хоча ключові політичні свободи згадували лише 36% респондентів. Водночас рівень песимізму щодо стану демократії був небачено високим і становив 64%. Причому 58% з них вважали, що більш демократичною Україна й не стає¹.

Отже, при загалом позитивному ставленні до демократії, більшість респондентів все ж критично ставиться до інструментальних можливостей вітчизняної демократії: 69% українців не вірять, що участь у голосуванні забезпечує їм вплив на процес ухвалення рішень у державі проти 25% тих, що вірять; 78% громадян взагалі не вірять або сумніваються, що такі люди як вони, можуть мати вплив на рішення уряду. При цьому лише 25% респондентів вважає, що запобігти ущемленню їхніх прав здатні місцеві суди або міліція (25%). Не довіряє цим органам відповідно 50% і 58%. Реальними ж засобами захисту своїх прав вважають нелегітимні способи участі („неправові практики”) – використання особистих зв'язків і знайомств, вирішення проблем за допомогою хабара. Водночас переважна більшість українців не вважає, що партії, профспілки, ЗМІ та інші громадські організації є інструментами для захисту їхніх інтересів.

¹ Опитування Міжнародної фундації виборчих систем в межах проекту „Ставлення та очікування: Опитування громадської думки в Україні за 2003 р.”

Реалією українського сьогодення є недовіра до суспільних та політичних інститутів, які функціонально призначені захищати права громадян. Низький рівень політичного включення громадян пояснюється, по-перше, звуженням простору публічної політики, тим, що громадяни не відчують реальної здатності впливати на політику держави, по-друге, тим, що українське суспільство все ж залишається суспільством споживацьким, де більше 60% перебувають за межею бідності, тому зусилля громадян спрямовані на елементарне виживання та адаптацію до нових умов життя.

Крім того, якщо в радянській системі існувало своєрідне „державне замовлення” на суспільну самоорганізацію, як суттєву умову професійної самореалізації, то нині такого замовлення не існує. Відповідно й життєва енергія громадян нині спрямовується в інші сфери. А, власне, політична діяльність стає справою професіоналів в особі „політичного класу” і його безпосереднього оточення (активістів та волонтерів політичних партій, співробітників ЗМІ, аналітиків, іміджмейкерів тощо).

Водночас українці відчують, що в політиці зникає дух змагальності, що участь у політиці дає людині змогу впливати на зміну власного життя, захисту власних позицій. Підтвердженням цьому є низький рівень довіри до органів державної влади. Так, у 2003 р. Верховній Раді і Кабінету Міністрів довіряло ледь більше 7% громадян, Президенту Л.Кучмі – близько 11% проти 60% тих, хто не довіряє. Показово, що й зі зміною облич на вищих щаблях влади протягом 2004 – 2007 рр. рівень довіри до цих органів влади знову ж таки залишається низьким. З одного боку, очевидно, що й парламент і Президент скомпрометували себе перманентною політичною кризою, яка триває фактично з 2004 р. З іншого боку, спостерігається природна недовіра громадян до органів державної влади. Крім того, найбільш корумпованими органами громадяни вважають саме органи державної влади, фіскальні органи, органи правопорядку та суди. А серед груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, називають у першу чергу мафію та злочинний світ – 42,7% опитаних, лише потім підприємці та бізнесмени – 28,9% опитаних та чиновники – 24,5% опитаних¹.

Виборчі цикл 1998 р., 2002 р. (парламентські вибори) та 2000 р. і 2005 р. (президентські вибори) продемонстрували широке використання нелегітимних або напівлегітимних засобів впливу на рішення виборців або й відверте спотворення результатів волевиявлення через тотальне застосування адміністративного ресурсу, маніпулювання рішеннями судів, залучення фіскальних органів, „ручне” управління економікою через видачу або позбавлення ліцензій на певний вид бізнесової діяльності тощо. Водночас партії, як основна форма політичної самоорганізації, в свідомості громадян перетворилися в „елітні угруповання”, які неспроможні виконувати функцію артикуляції групових і суспільних інтересів. Скоріше

¹ Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / За ред. Н. Паніної. – К., 2003. – С. 18.

поглибив подібне ставлення до партій перехід до пропорційної виборчої системи з закритими списками і без застосування преференційної системи голосування. Тобто виникла ситуація, коли виборець не в змозі вплинути на якісне наповнення партійних виборчих списків.

Наведені аргументи свідчать про утвердження в Україні корпоративної моделі взаємодії держави і суспільства. Як відомо, корпоратизм – це різновид авторитаризму, який утверджується в суспільствах з досить розвиненим економічним і соціальним плюралізмом, де мобілізація громадян досягла необхідного рівня для їх ефективної політичної участі. Як система, корпоратизм обмежується представництвом інтересів нечисленних, недобровільних, незмагальних, ієрархічно організованих, функціонально різних, визнаних або ж створених державою, які мають монопольне представництво в обмін на контроль за обранням лідерів та артикуляцією вимог. Наслідком утвердження корпоративної моделі відносин держави та суспільства є свідоме відсторонення суспільства від процесів прийняття політичних рішень і свідчить про появу небезпечних тенденцій “збільшення кількості держави” у суспільно-політичних процесах.

Зауважимо, що збільшення “кількості держави” у політичних та економічних процесах є загальносвітовою тенденцією й обумовлене процесами глобалізації та взаємоускладненням соціальних систем. У цьому випадку держава найкраще здатна здійснювати функцію арбітра. Водночас збільшення „кількості держави” у західних країнах відбувається за рахунок розширення політико-правових гарантій функціонування позаполітичних структур, а також розширення форм політичної та неполітичної участі громадян через запровадження нових механізмів взаємодії у сфері виробництва та управління.

В Україні посилення ролі держави також об’єктивно обумовлене, по-перше, активним залученням до процесів глобалізації, що посилює роль держави як арбітра; по-друге, потребами подальшого регулювання внутрішнього життя при високому рівні соціального розшарування і необхідності подальшого законодавчого забезпечення суспільно-політичних та економічних процесів.

Проте збільшення “кількості держави” в Україні відбувається на шкоду формуванню громадянського суспільства і виявляється у згортанні політичної участі. Натомість влада дедалі більше вдається до мобілізованої політичної участі, характерної для тоталітарних та авторитарних держав – символічного залучення мас до політичного життя з тим, щоб імітувати власну суспільну підтримку. Внаслідок цього в державі маємо як політичне відчуження, так і кризу політичної участі – ситуацію, коли правляча еліта не в змозі створити інституційні основи для задоволення зростаючих потреб участі в політиці, які надходять від нових соціальних груп. Важко заперечити, що в нашій державі різноманітним групам інтересів, у тому числі й політичним структурам громадянського суспільства – політичним партіям, забезпечено політико-правові умови діяльності. Але в умовах перманентного конфлікту з представниками правлячої еліти опозиція визнається де-юре, а не де-факто. Створено ілюзорні форми політичної участі – опозиційні сили формально

мають право на змагальність, але реальна структура розподілу і відтворення влади не дає їм реальних шансів на успіх, що й пояснює „феномен Майдану”.

Опосередковані можливості парламенту впливати на формування виконавчої влади унеможливило досягнення процедурного консенсусу, який “передбачає відмову від власного варіанту вирішення певних проблем на користь переможця на виборах”. Тим самим вибори як обов’язковий атрибут представницької демократії, замість інституту, який надає можливості різноспрямованим політичним силам на змагальній основі впливати на політичний процес у державі, перетворюються в суто формальну процедуру, не забезпечуючи процес ротації політичної еліти.

Отже, після більш ніж десятиріччя реформ Україна постала перед уже традиційною проблемою, яка специфічним чином вирішувалася в Радянському Союзі – реалізацією реального народовладдя, яке в термінах політичної науки пов’язане саме з розширенням каналів політичної участі як умови вдосконалення форм суспільної самоорганізації і відповідно набуття суспільством рис громадянського, і подолання політичного відчуження влади та суспільства.

Сучасна політична наука напрацювала достатньо багатий арсенал рецептів, які за умови їх умілого використання здатні суттєво прискорити трансформаційні процеси у транзитних державах, не спотворюючи ментальні та соціокультурні характеристики їх суспільств. Найбільш оптимальним варіантом подолання політичного відчуження (у термінах М. Вайнера) є інституційна адаптація – створення ефективних виборчих процедур та електоральних інститутів, вдосконалення партійної системи і створення умов для подальшого формування організованих груп інтересів. В Україні, зважаючи на розвинені форми суспільної самоорганізації, реалізація цієї стратегії має орієнтуватися на широке залучення громадян до прийняття політичних рішень через удосконалення його інституційних структур: розширення каналів впливу парламентських партій на прийняття політичних рішень через прерогативу формування уряду; широке залучення політичних партій до формування окружних виборчих комісій та надання права висунення власних кандидатів у депутати до місцевих представницьких органів влади; забезпечення імперативного характеру депутатського мандата, який створює канали взаємодії виборців і депутатів та сприяє політичній структуризації як парламенту, так і суспільства. Як відомо, останнім часом у нашій державі прийняті закони, а також зміни до Конституції, які передбачають відповідну інституційну адаптацію.

Проте проблема подолання політичного відчуження перебуває не лише в інституційній площині. Наступним етапом її подолання є процедурна адаптація. Нині громадяни держави потребують відчуття реальної причетності до процесів реформування в державі. Задля цього доцільно вести мову про створення в системі владних інститутів спеціальних підрозділів для зв’язку з організаціями громадянського суспільства, не обмежуючись виключно їх реєстрацією та контролем.

Ще однією поширеною формою взаємодії держави та громадянського суспільства може стати членство представників організацій громадянського суспільства в різноманітних радах та комісіях, які працюють при парламентах та урядах, як такі, що мають найдетальнішу інформацію про проблеми інститутів громадянського суспільства й стан громадської думки.

Дух Л.І. (Харків)

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті розкрито передумови, проблеми та напрями становлення громадянського суспільства, визначено значення та роль правової держави у цьому процесі, охарактеризовано основні інститути громадянського суспільства в Україні. Проаналізовано головні перешкоди формування повноцінного громадянського суспільства в Україні, прогнозовано можливі напрями подальшого суспільного розвитку.

Подальший демократичний розвиток України потребує утвердження інституту громадянського суспільства як невід'ємної складової демократії. Процес його становлення в Україні є складним і суперечливим, зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має багато закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна держава, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне саме для неї. Нормативні документи визначають важливість усіх ланок суспільства в цьому процесі, важлива роль відводиться освіті, так Національна доктрина розвитку освіти (указ Президента України від 17.04.2002 р.) визначає мету розвитку освіти, яка “полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України” (ст. 1). У ній зазначено, що освіта є рушійною силою розвитку громадянського суспільства “в умовах становлення в Україні громадянського суспільства, правової держави, демократичної політичної системи освіта має стати найважливішим чинником гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості. Передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, культурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання” (ст. 9).

Питання сутності та розвитку громадянського суспільства у своїх публікаціях висвітлювали, окрім зарубіжних авторів, і українські досліджувачі: В. Бебик, В. Мельниченко, В. Журавський, В. Горбатенко, С. Кириченко, О. Шумилов та інші. Більшість авторів відзначають специфіку його формування в Україні. Окремі вчені, визначаючи сутність громадянського суспільства, відносять до нього систему недержавних відносин (А. Кочетков), інші – усі суспільні зв'язки, що виникають поза сферою політики (А. Одинцова, О. Самородний), а треті – сукупність виробничих відносин, що зв'язують громадян. Суттєвим є те, що громадянське суспільство має бути основою політичного життя, вносити в

останнє демократичні риси й якості, сам дух звільнення особи від державного диктату – основа основ громадянського суспільства¹.

Європейський досвід утвердження громадянського суспільства в країнах, які стали на шлях демократичного розвитку, свідчить, що цей процес є складним і тривалим. Так, Дж. Кін зокрема, стверджує: “Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов’язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою”²; а відомий європейський політолог, голова лондонської школи економіки Ральф Дарендорф із сарказмом зауважив: “...для того, щоб впровадити в життя нову Конституцію потрібно 6 місяців, для створення нової економічної системи – 6 років, а для створення громадянського суспільства – щонайменше 6 десятиліть”³.

Громадянське суспільство в Україні може опинитися під серйозною загрозою стагнації. На сьогодні лише незначна частка громадян усвідомлює, що собою являє та для яких цілей має бути громадянське суспільство, неусвідомлена також роль пересічних громадян у його розбудові. Інститути громадянського суспільства мають коригувати державну політику, одночасно мають сприяти посиленню можливостей держави. Слабка держава шкодить громадянському суспільству, в ідеальному варіанті – держава й громадянське суспільство розвиваються разом, а не за рахунок один одного. Завданням статті є визначення основних проблем громадянського суспільства в Україні, поширення знань про громадянське суспільство та його завдання, визначення перспектив його розвитку в Україні.

Поняття “громадянське суспільство” походить від політичних традицій давньоримської республіки, “*civilis societas*” означало об’єднання вільних людей у державу, яка підкоряється встановленим законам і має за мету захист спільних інтересів своїх громадян. Між державою і законом

¹ Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.-метод. посіб. / За заг ред. В. Бебіка. – К.: ІКЦ “Леста”, 2006. – 248 с.; *Мельниченко В.* Чатовий соціальної гармонії – громадянське суспільство // Віче. – 2001. – № 8; Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / Упоряд.: М. Рогозін, О. Сухомлинська. – Донецьк, 2001; Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд.: І. Підлуська та ін. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – 288 с.; Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / За ред. С. Рябова. – К.: АСК, 2001. – 247 с.; Концепція громадянської освіти в Україні. Громадянська освіта: Книга для вчителя / Р.А. Аришесвський та ін. – Львів: Вид-во ТЕКА, 2002. – С. 8-16; Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд.: І. Підлуська та ін. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – 288 с.; Побудова ефективної політичної партії / Упоряд.: І. Підлуська, О. Грязнова, В. Зяматін. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – 289 с.; *Попова О.В.* Политическая идентификация в условиях трансформации общества. – СПб., 2002. – 258 с.; Розвиток громадянського суспільства в Україні / Упоряд.: Л. Шара, І. Підлуська, Л. Кудіна та ін. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2002. – 60 с.; *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. – К., 2000. – С. 33; *Шумилов О.* Громадянське суспільство в Україні: історія, сьогодення і перспективи // Сучасність. – 2000. – № 6.

² Див.: *Попова О.В.* Политическая идентификация в условиях трансформации общества. – СПб., 2002. – С. 51.

³ Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.-метод. посіб. / За заг ред. В. Бебіка. – К.: ІКЦ “Леста”, 2006. – 248 с.

римляни не бачили різниці, кожен, хто був вільним, входив до складу державного римського народу. У XVII – XVIII ст. поняття “громадянського суспільства” набуває нового значення – це штучне утворення, такий стан людських відносин, який є наслідком свідомого втручання у стосунки людей, “суспільна угода” громадян та держави. Джон Локк (1632 – 1704 рр.) у “Двох трактатах про правління” (1690 р.) стверджував, що “люди у природному стані мають право на життя, свободу, власність і для того, щоб їх захистити, об’єднуються в громадянське суспільство і утворюють державу. Влада утвореної ними держави не повинна поширюватися далі, ніж це потрібно для збереження цих прав і свобод, а також служіння загальному благу у суспільстві”. Тобто громадянське суспільство є первинним, “держави і уряд – вторинні”, і “можна розігнати уряд і зберегти громадянське суспільство, здатне призначити новий уряд. Можна навіть замінити уряд шляхом революції, не порушуючи при цьому безпеки громадянського суспільства”.

Отже, подано розуміння громадянського суспільства як структурованого суспільства громадян, які об’єднуються для захисту власних прав та інтересів і створюють державу. Така держава має допомагати громадянам регулювати суспільство.

Адам Сміт стверджував, що на державу в громадянському суспільстві слід покладати лише мінімальну кількість обов’язків, головним чином, пов’язаних із охороною власності, громадського правопорядку і безпеки.

Найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення громадянського суспільства належить Дж. Александеру: “громадянське суспільство – це сфера людської солідарності”.

Більшість сучасних політологів визначають громадянське суспільство як систему самостійних та незалежних від держави суспільних інститутів і встановлених ними незалежних відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх добровільних об’єднань.

Основними функціями громадянського суспільства є створення оптимальних умов для задоволення потреб та інтересів його членів, формування політичних інститутів, захист власних основ. Саме в громадянському суспільстві реалізуються основні, невід’ємні права людини: на життя, свободу, особисту недоторканість, на свободу слова, думки, релігійних переконань, на право володіти майном, брати участь в управлінні суспільними справами.

Аналізуючи передумови виникнення та існування громадянського суспільства, політологи визначають його зв’язок із правовою державою, ринковою економікою та демократичним політичним режимом. Демократичний політичний режим виступає гарантом прав людини, створює умови, за яких можлива реалізація інтересів громадян. Передумовою існування громадянського суспільства є правова держава, головним завданням якої є захист громадянського суспільства від діяльності, спрямованої на обмеження прав і свобод громадян. Правова держава підпорядковує свою діяльність громадянському суспільству і

конкретній людині, відповідає перед ними за свою діяльність, це – два полюси суспільного розвитку.

Як відомо, умовно людина проводить життя в двох сферах: приватній і суспільній (поєднує державу і громадянське суспільство). Приватна сфера – є сферою абсолютної свободи, потреб, інтересів, які людина задовольняє без втручання держави. Тут людина діє на свій страх і ризик, орієнтується на свої уявлення про норми й цінності. Державна сфера – найвужча і є частиною суспільної сфери життєдіяльності людини. Тут панують закон, примус, обов'язок. Держава захищає інтереси не стільки окремої особи, а загальносуспільні (загальнонародні). Особистість може себе відчувати вільною в певних рамках, встановлених державою. Між цими двома сферами розташоване громадянське суспільство. В ньому реалізуються як приватні, так і колективні інтереси й потреби. Тут діють як окремі особи, так і їх добровільні об'єднання. В громадянському суспільстві панує плюралізм поглядів, ідей, цінностей, рішення приймаються шляхом діалогу, на основі компромісу. Тут відбувається зв'язок між окремим індивідом на основі їх розуміння важливості спільного блага та блага держави.

Громадянське суспільство в Україні може формуватися, існувати та досягти своєї мети лише за певних умов. Воно має сконцентрувати свої зусилля на тому, як побудувати відносини з державою, щоб створити ці умови.

Одним із напрямів діяльності громадянського суспільства є формування політичної системи загалом і державних органів зокрема. В демократичних суспільствах це відбувається шляхом виборів з участю народу. Формуючи політичну систему, і в першу чергу, державу, громадянське суспільство очікує, що держава своєю діяльністю забезпечить людям рівні умови в усіх сферах життя; буде діяти в інтересах усього суспільства; регулюватиме основні цінності громадянського суспільства та права людини; забезпечить максимально сприятливі умови для існування та захисту громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це суспільство громадян, які мають невід'ємні права і свободи; сукупність інститутів і відносин, які є наслідком діяльності громадян, спрямованої на задоволення їхніх інтересів і потреб; політичний союз громадян, які беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави та здійснюють контроль над нею.

Можна виокремити головні ознаки громадянського суспільства: пріоритет суспільства над державою, громадянських прав над державними законами; визнання людини, її прав і свобод найбільшою суспільною цінністю; економічна, ідеологічна, політична свобода громадян та їхніх добровільних об'єднань; ринкові відносини; подолання відчуження людини від засобів виробництва та результатів її трудової діяльності; наявність розвиненої соціальної структури та відповідна система представлення її інтересів через політичні партії; громадські організації, рухи тощо; плюралізм і толерантність в усіх сферах суспільного життя; надійна та ефективна система соціального захисту; усвідомлення особою інтересів

суспільства і держави, її здатність добровільно обмежувати власні потреби та інтереси для суспільного блага.

До *інститутів*, які утворюють внутрішню структуру суспільства, належать:

добровільні громадські об'єднання: економічні, культурно-мистецькі, освітні, наукові, захисту прав громадян, благодійні тощо;

громадські рухи і політичні партії (останні – на перших стадіях свого формування, поки вони ще незадіяні в механізмах здійснення влади);

незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку;

громадська думка як соціальний інститут;

вибори та референдуми як засіб громадського волевиявлення й захисту інтересів;

залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (суди присяжних, ДНД, охоронні відомства тощо).

У розвинених демократіях є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільно-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

Вважається загальноновизнаним, що своїми діями громадяни мають створити певні умови, здатні забезпечити існування громадянського суспільства. Громадяни в умовах дієздатного громадянського суспільства об'єднуються в громадські організації та рухи і мають змогу впливати на державотворчі процеси.

Громадські об'єднання можуть реалізувати себе у вигляді формальних та неформальних громадських організацій та рухів.

Можна виділити *типи* громадських організацій та рухів в Україні:

за спонукальними мотивами виникнення: соціально-усвідомлені – жіночі (Союз українок, Союз жінок України), молодіжні (СНУМ, Спілка українських студентів), спілки ветеранів, Червоний Хрест, Міжнародна Амністія тощо; ціннісно орієнтовані – ТУМ ім. Т.Г. Шевченка, “Просвіта”, “Знання”, “Чорнобиль” тощо;

залежно від визначених цілей: соціально-ціннісні – Федерація профспілок України, Спілка офіцерів України, Національна конференція профспілок тощо;

політизовані – об'єднання “Нова Україна”, Українська ліга християнської молоді, Громадянський конгрес України, Соціалістичний конгрес молоді України тощо; неполітизовані – Всеукраїнське товариство рибалок та мисливців, Ліга східних єдиноборств тощо.

за характером діяльності: конструктивно-орієнтовані – “Діти Чорнобиля”, Товариство охорони природи тощо; спрямовані на пізнавальну діяльність – Пен-клуб, Спілка краєзнавців; національного напрямку – Товариство “Русь”, Товариство угорської культури, Товариство циган “Рома” тощо.

Очевидно, що основи традицій громадянського суспільства в Україні беруть початок із практики місцевого самоврядування в давньоруських містах, яке було вдосконалено в XVI–XVII ст. завдяки появі цехових об'єднань, церковних братств, освітніх закладів тощо. Однак виникнення

традицій не гарантувало їх усталення та розвиток, що й сталося в Україні у XVІІІ ст. – після поділу Української держави між Російською й Австрійською імперіями. Галичині, яка відійшла під управління Габсбургів, пощастило в цьому плані більше, бо тут були умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. А тому вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у цьому регіоні був наявний широкий спектр інституцій громадянського суспільства: релігійні, молодіжні, жіночі, спортивні, культурно-освітні, наукові організації, кооперативи, професійні та кредитні спілки, політичні партії і незалежна преса.

У Східній Україні умови виявилися надто несприятливими для встановлення інституцій громадянського суспільства, а прихід до влади більшовиків на початку ХХ ст. звів нанівець навіть зародкові тенденції до цього. Авторитаризм радянської системи взагалі не сприяв розвитку громадських організацій, які одержавлювались і ставали партійними придатками, а тим більш не підтримував інших складових громадянського суспільства. Інституції громадянського суспільства становили реальну загрозу тоталітарній системі. У 60-х роках, у часи хрущовської відлиги, намітилися деякі позитивні тенденції до відродження інституцій громадянського суспільства, чому сприяв дисидентський рух, а також поява різноманітних неформальних об'єднань на зразок груп рокерів, хіпі, футбольних фан-клубів, самвидаву та ін. Термін “громадянське суспільство” в сучасному розумінні з'являється на пострадянських територіях тільки наприкінці 80-х – на початку 90-х років. Перші паростки громадянського суспільства в Україні зростали хаотично, відбувалося стихійне творення найрізноманітніших рухів, асоціацій, організацій паціфістів, націоналістів, феміністок тощо.

Та й на шляху входження поняття “громадянського суспільства” в українську свідомість та втілення його ідей у життя поставало немало перешкод, які частково не зняті й досі. Вітчизняний дослідник проблем громадянського суспільства М. Рябчук визначає три головні *перешкоди* формування повноцінного громадянського суспільства в Україні:

державний патерналізм, громадянська пасивність та відчуженість;

мовно-культурна різноманітність населення, яка стоїть на заваді творення спільних загальнонаціональних інституцій громадянського суспільства;

відсутність справжніх економічних реформ, які сприяли б утвердженню економічно сильного, стабільного і незалежного від держави громадянина¹.

Можна додати також відсутність демократичної традиції в усіх сферах українського життя від політики до побуту, що отримує особливий яскравий прояв у роботі мас-медіа, у проведенні виборів, роботі судової системи та правоохоронних органів, у спробах лобювання інтересів незахищених верств населення та в низькій культурі побутової поведінки громадян.

¹ *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. – К., 2000. – С. 33.

Становлення громадянського суспільства в Україні потребує: впровадження правових засад у діяльність держави, обмеження її втручання в приватну та суспільну сферу життєдіяльності людини; через діяльність державних органів створення умов для існування в суспільстві розвинених економічних, соціальних, релігійних та інших відносин поза межами втручання держави; створення реальних правових можливостей для ефективного та всебічного контролю за державними органами; забезпечення участі громадян у прийнятті політичних рішень, подолання відчуженості громадян від влади; розвиток місцевого самоврядування; забезпечення реальних можливостей громадян бути економічно незалежними власниками; розбудови державних органів; забезпечення ефективної системи соціального захисту; формування громадянської свідомості, високої політичної культури; перетворення загальнолюдських цінностей в індивідуальні переконання громадян. Більшість із цих завдань на сьогодні є нездійсненими.

Два десятиріччя тому поняття “громадянського суспільства” в Україні було маловідоме, але сьогодні воно активно обговорюється й аналізується широко загалом: чи існує громадянське суспільство в нашій державі, яка його історія, які складові, як визначити рівень його розвитку, яку роль відіграють у ньому держава, громадські організації, ЗМІ, як усі ці чинники мають взаємодіяти? Індикаторами розвитку громадянського суспільства в Україні має бути не лише кількість громадських організацій, а й якість їхньої роботи, а також рівень демократичності в державі. Громадянське суспільство задля свого ефективного функціонування потребує активних громадян, які мають розвинені громадянські цінності і чесноти – це певний тип особистості з високим рівнем індивідуальної автономії як у відношенні до соціуму загалом, так і до державної влади зокрема. Це самодостатня особистість, здатна до конструктивної взаємодії з іншими в ім’я спільних інтересів та цінностей і спроможна підкорити власні приватні інтереси суспільному благу, це компетентна, толерантна особистість.

Особливі сподівання у зв’язку з цим пов’язані з формуванням громадянських та демократичних цінностей у підростаючого покоління, оскільки система світоглядних цінностей та орієнтирів засвоюється людиною саме в молоді роки. Адаптуючись до сучасного життя в суспільстві, молодь створює свої ціннісні орієнтири, систему ідеалів та моральних настанов.

У суспільстві, зокрема серед освітян, усвідомлюється необхідність впровадження комплексу соціально-педагогічних заходів для зміни існуючої ситуації з метою підготовки молоді до життя в умовах правової демократичної держави і громадянського суспільства.

Процес побудови громадянського суспільства в Україні має цілий ряд особливостей, найбільш важливими серед яких є: по-перше, розбудова демократичної, правової, соціальної держави охоплює всі без винятку сфери суспільного життя; по-друге, в силу історичних обставин не склалася власна традиція побудови громадянського суспільства, тому його інститути необхідно не просто відновити, а переважно створити наново.

Українські політологи оцінюють сучасний етап становлення громадянського суспільства в Україні досягненнями та прорахунками в різних суспільних сферах – державно-правовій, економічній, соціальній, відзначають низький рівень політичної культури, державний патерналізм та споживацьку психологію громадян України.

На думку В. Бебіка, аналіз сучасного суспільно-політичного стану, коли громадянське суспільство в Україні робить перші самостійні кроки, свідчить про можливість кількох *сценаріїв* його розвитку:

згортання громадянського суспільства і реставрація в будь-якому вигляді тоталітарного режиму;

консервація на тривалий час існуючого стану справ і відповідно тяжіння до авторитарних методів управління;

поступовий еволюційний розвиток демократії та зміцнення громадянського суспільства¹.

Останній сценарій за нинішніх умов є найімовірнішим, проте не можна виключати і реалізацію перших двох варіантів розвитку подій в Україні.

Отже, висновками з даного дослідження є твердження про те, що громадянське суспільство і правова держава взаємопов'язані і неможуть існувати одне без одного. В Україні зароджуються основи громадянського суспільства і декларативно визначена правовою нашою державою, є самотутні тенденції розвитку, проте іншого шляху до демократії немає. Важливим є спільне вирішення суспільних проблем, пошук різними соціальними групами тих шляхів, які ведуть до взаємовигідного здійснення спільної мети, своєрідне “з'ясування взаємин” між цими групами, зацікавленими верствами населення з точки зору здійснення їхніх інтересів. Без цього вирішення проблем будь-яка політика втрачає сенс як суспільне явище, знецінюється. Для дієвого громадянського суспільства необхідна система заходів, насамперед – просвітницьких, із залученням закладів освіти; підходи, методи та форми такої роботи потребують подальшого дослідження.

¹ Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.-метод. посіб. / За заг ред. В. Бебіка. – К.: ІКЦ “Леста”, 2006. – С. 74.

Кизименко І.О. (Київ)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ
В УКРАЇНІ 90-ті рр. ХХ ст.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Робота присвячена комплексному та об'єктивному аналізу вітчизняної історіографії суспільно-політичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст., розкрито основні підходи, методики та особливості вивчення цієї проблеми українськими науковцями. Подана детальна характеристика історичної та політичної літератури з питань становлення багатопартійності та формування партійної системи в 90-х рр. ХХ ст. в Україні, аналізуються їх основні історіографічні етапи, визначаються актуальні проблеми подальших наукових розвідок з історії політичних партій, громадських організацій, профспілкового, жіночого та молодіжного рухів. Автор висвітлює ряд дискусійних питань та історіографічних проблем.

Відродження та розбудова української державності, формування її політичної системи, необхідність проведення конституційної реформи зумовлюють збільшення ролі політичних партій та громадських організацій. Саме їх зусиллями має розвиватися в нашій державі громадянське суспільство, притаманне розвинутим демократіям. Вищезгадані процеси потребують об'єктивного, всебічного вивчення вітчизняними науковцями. Зважаючи на це значна частина українських учених насамперед гуманітарного профілю зосередилася на аналізі виникнення та розвитку багатопартійності в Україні, становлення та трансформації її політичної системи, діяльності профспілкових, жіночих, молодіжних організацій. Ці проблеми стали темами досліджень провідних українських вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ.

Актуальність дослідження та його наукове значення зумовлюється необхідністю підбиття підсумків, осмислення тих аспектів сучасної історії України, які пов'язані з досвідом та уроками державного будівництва 1990-1999 рр.

Історіографія суспільно-політичних рухів в Україні 90-х рр. ХХ ст. є складовим компонентом історіографії новітньої історії України, без неї неможливо простежити тенденції розвитку української історичної думки, встановити закономірності приросту і збагачення історичних знань, примноження методів історичного пізнання.

Сучасна українська історична наука має своїм завданням ретельно проаналізувати науковий доробок вітчизняних учених, які вивчають згадані питання, визначити головні напрями та етапи досліджень українського суспільно-політичного руху, розкрити основні методи та підходи науковців до вивчення цих проблем, показати вплив суб'єктивного чинника на розробку цієї досить заполітизованої теми.

Необхідність історіографічної розробки даної теми посилюється також і відсутністю спеціального її дослідження.

Суспільно-політичний рух в Україні 90-х рр. ХХ ст. є одним з недовідомих вивчених явищ в її новітній історії. Існує ряд дисертаційних досліджень, у яких автори торкаються окремих аспектів суспільно-політичних рухів. Їх можна поділити на три основні групи: розвідки, присвячені історіографії становлення багатопартійності в Україні¹, дослідження з історіографії питання місця і ролі політичних партій та громадських організацій у процесі формування української державності², історіографічні роботи з питань трансформації партійної системи та аналізу ідеологічних орієнтацій політичних партій³.

У працях першої групи подано короткий аналіз історичних праць початку 1990 рр., у яких висвітлено історію створення політичних партій та громадських організацій, боротьба за своє утвердження. Ці роботи суттєво розширюють загальну картину еволюції суспільно-політичних рухів, дають можливість порівняти основні підходи та тенденції їх розвитку в історичній науці.

Роботи другої групи багатосторонньо та досить критично висвітлюють політичне життя України, роль і місце політичних партій та громадських організацій у історико-політологічних дослідженнях. Їх цінність полягає у вивченні основних поглядів та участь у державотворчому процесі, у тематичному охопленні значної кількості аспектів становлення політичних структур.

Дисертаційні дослідження, у яких подається історіографія з питань трансформації партійної системи та аналізу ідеологічних орієнтацій

¹ *Астахова К.В.* Виникнення багатопартійності в СРСР (1985 – 1991): Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1991; *Богомаз К.Є.* Громадсько-політичні рухи і партії в Україні в другій пол. 80-х – початок 90-х рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1992.

² *Головенько В.А.* Український молодіжний рух у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз основних періодів): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1995; *Корнієвський О.А.* Молодіжний рух в новітній історії України (II полов. 80-х – початок 90-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; *Коляка І.В.* Студентський рух в Україні (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ століття): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994; *Саламатіна Т.М.* Проблеми аграрних відносин в діяльності сучасних політичних партій України: Дис. ... канд. політол. наук. – К., 1993; *Томенко М.В.* Проблема государственности в программных документах и деятельности современных политических партий Украины (историко-политический анализ): Дис. ... канд. политол. наук. – К., 1992.

³ *Бабій С.І.* Формування багатопартійної системи в Україні: порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду: Дис. ... канд. політол. наук / Одес. держ. юрид. акад. – Одеса, 1999; *Гарань О.В.* Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989 – 1991 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996; *Ковтун В.М.* Політичні партії сучасної України: аналіз ідеологічних орієнтацій: Дис. ... канд. політол. наук. – К., 1996; *Маларчук В.А.* Проблеми представительства политических партий Украины во властных структурах (90-е годы): Дис. ... канд. политол. наук. – Донецьк, 1996; *Марчук В.В.* Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (др. пол. 80-х – перша пол. 90-х рр.): Дис. ... канд. політол. наук. – К., 1996; *Пуфлер С.Ф.* Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації: Дис. ... канд. політол. наук. – К., 1998; *Терзі О.С.* Питання організації державної влади в програмних документах та діяльності сучасних політичних партій України (1989 – 1996 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997; *Шведа Ю.Р.* Формування багатопартійної системи в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1996.

політичних партій, характеризують собою ідеологічно-пошукові орієнтири лідерів і рядових членів партій, політиків, науковців. У них аналізуються можливості, основні ідеологічні та практичні завдання політичних партій та обґрунтовується історичний досвід національно-державного будівництва. Ці праці є основою для розуміння ідеологічних постулатів політичних партій, вони є поясненням багатьох аспектів їх діяльності. Особливе значення мають узагальнюючі видання з історіографії історії України, які розкривають особливості та результати історичної науки на тому чи іншому її етапі, висвітлюють діяльність історичних наукових установ і закладів¹, а також наукові роботи, у яких ґрунтовно описано процес формування суспільно-політичних рухів в Україні, створення гуртків, об'єднань, організацій та трансформування їх у партії².

Отже, у сучасній українській історичній науці стан розробки теми представлено недостатньо, і лише за деякими аспектами можна дослідити еволюцію історико-політологічної думки суспільно-політичних рухів в Україні в 90-х рр. ХХ ст.

Мета наукової роботи полягає в комплексному та об'єктивному аналізі історіографії суспільно-політичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст., розкритті основних підходів, методик та особливостей вивчення цієї проблеми вітчизняними науковцями.

Суспільно-політичні процеси в Україні протягом років незалежності стали предметом особливої уваги з боку вітчизняної історіографії. Свій внесок в осмислення подій останнього десятиліття зробили політологи, соціологи, правники, культурологи, філософи.

Політичне життя Української держави в цей період характеризується виникненням і поступовим удосконаленням багатопартійної політичної системи, діяльністю багатьох політичних партій і громадських організацій, громадсько-політичних рухів, які виражали соціально-економічні, політичні та національні інтереси як усього українського народу, так і певних соціальних верств та груп населення і намагалися впливати на державотворчий процес.

У центрі уваги науковців опинилися процеси зародження і становлення демократичної системи в країні. Значний інтерес у багатьох учених викликала історія здобуття незалежності, роль політичних партій та громадських об'єднань у формуванні Української держави, аналіз результатів президентських і парламентських виборів, конституційного процесу тощо³.

¹ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999; Україна за роки незалежності 1991 – 1998 / Під ред. В.М. Литвина, П.І. Гайдуцького. – К., 1999.

² Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці (суспільно-політичний розвиток України у др. полов. 80-х – перш. п. 90-х рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1995; Литвин В.М. Україна: політика, політики, власть: на фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К., 1997.

³ Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К., 1997; Головаха Є.І. Стратегія соціально-політичного розвитку України. – К., 1994; Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994;

Відродження політичного життя українського суспільства, пом'якшення радянського режиму на кінець 1980 – початок 1990 рр., а згодом розпад СРСР, мало наслідком зростання впливу на суспільне життя новостворених політичних партій, які виступили за незалежність України, її демократизацію, розбудову нової держави. Державотворчий процес в Україні неможливий без подальшої демократизації суспільства, важливим елементом якої є розвиток партійної системи, формування громадянського суспільства. Нагальна потреба сьогодні – визначити роль і місце політичних партій у державотворенні, актуалізувати наукові дослідження з партійно-політичної тематики.

У працях вітчизняних дослідників розглядаються важливі аспекти ролі суспільно-політичного руху у формуванні незалежної держави. Однак з-поміж опублікованих робіт немає жодної, де хоча б ставилося завдання всебічно проаналізувати хід державного будівництва в Україні та вплив політичних партій і громадських організацій на цей процес. Крім того, як правило, це робилося відповідно до ідеологічних позицій авторів, тому їх висновки відображають здебільшого суб'єктивне бачення.

Проаналізувавши праці українських істориків можна дійти висновку, що вони надають великого значення впливу громадських об'єднань та організацій на державотворчі процеси в Україні, особливо на початковому їх етапі. Професійні спілки, на думку колишнього голови Федерації профспілок України О. Стояна, хоча не керувалися і не керуються політичними амбіціями, однак саме вони є провідною силою в забезпеченні соціально-економічних прав працюючого населення, що є необхідною соціальною основою всіх інших процесів у державі.

Більшість дослідників українського жіночого руху звернули увагу, що в ньому є досить сильна національна державницька складова й одну з його течій можна визначити як м'який національний фемінізм, однак, на думку цих учених, в Україні недостатньо реалізовується потенціал як жіночих організацій, так і жіноцтва загалом. Причинами цього є ігнорування як багатьма державними структурами, так і більшістю політичних сил проблем українського жіноцтва, а також криза жіночого політичного лідерства.

Дослідники українського молодіжного руху схиляються до думки, що молодіжні громадські організації на початку 1990 рр. відігравали одну з провідних ролей у боротьбі за незалежність та розбудову Української держави, були школою виховання громадянської позиції, з якої вийшла низка яскравих політичних та громадських лідерів.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993; Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність / Під. ред. Ю.Шемшученка. – К., 1997; *Паніна Н.В., Головаха Є.І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1998 рр.): Соціолог. показ. – К., 1999; Парламент України: вибори 98 (документи, статистика, бібліографія). – К., 1998; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 1998; Україна за роки незалежності 1991-1998 / В.М. Литвин, П.І. Гайдучкий (наук. ред.). – 2-е вид. перероб., доп. та розшир. – К., 1999; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998.

Сучасну вітчизняну історіографію можна хронологічно поділити на три основні періоди: 1-й період – 1990-1993 рр. – роботи, пов'язані з процесом становлення демократизації та партійного будівництва; 2-й – 1994-1996 рр. – дослідження, у яких аналізується процес багатопартійності в Україні; 3-й – 1997-1999 рр. – роботи, що узагальнюють досвід політичного розвитку незалежної Української держави.

Розглядаючи питання історіографії політичних партій України 90-х рр. ХХ ст., можна виділити досить велике коло проблем, яке досліджують науковці.

Одне з центральних питань, якому присвячено найбільше наукових робіт, стосується питання становлення багатопартійності та аналізу суспільно-політичних рухів України.

Після десятиліть панування однопартійної системи дух свободи та демократії охопив різні політичні сили. В країні за відносно короткий проміжок часу (1991-1994 рр.) сформувалися нові політичні партії, що активно висвітлювали вітчизняні науковці. В цей період з'явилися журнальні статті, у яких учені досліджували розвиток багатопартійності та аналізували діяльність суспільно-політичного руху в Україні. Цим проблемам присвятили свої статті В. Литвин, Т. Кузьо, М. Кириченко¹.

Розглянувши наукові праці, у яких піднімаються питання становлення та трансформації політичної та партійної систем нашої держави (В. Черепанов, М. Примущ, Є. Пуфлер)², можна дійти висновку, що їх автори стверджують: ці політичні структури перебувають лише в процесі становлення й остаточно їх формування є справою майбутнього.

Проаналізувавши дослідження окремих напрямів українського політикуму можна дійти висновку, що українські науковці вважають досить перспективними такі напрями українського політикуму, як консерватизм (С. Гелей)³, соціал-демократія (М. Попович, В. Медведчук)⁴. На їхню думку, незважаючи на теоретично сприятливі умови їх розвитку, на кінець 1990-х рр. ці течії не набули відповідного впливу в суспільстві й не здобули відповідних симпатій електорату через недостатню

¹ *Литвин В.М.* Новейшие политические партии и рабочие движения // Политика и время. – 1991. – № 3. – С. 25-54; *Його ж.* Феномен партії // Віче. – 1992. – № 6. – С. 57-61; *Його ж.* Партії як форма політичної організації общества // Политика и время. – 1992. – № 1. – С. 62-102; *Його ж.* Левые, правые и центр // Политика и время. – 1992. – № 4. – С. 65-71; *Кузьо Т.* Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти // Політологічні читання. – К., 1993. – № 1. – С. 9-16; *Кириченко М.* Багатопартійність. Процес пішов – інша справа – куди // Віче. – 1993. – № 9. – С. 23-29.

² *Черепанов В.О.* Роль партійно-політичного спектра в розвитку суспільства // Актуальні проблеми державного управління. – 1999. – № 3 (5). – С. 43-49; *Примущ М.* Типи партій та партійних систем // Схід. – 1999. – № 3 (27). – С. 9; *Пуфлер Е.Ф.* Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації: Дис. ... канд. політ. наук. – К., 1998.

³ *Гелей С.* Консерватизм у політичній практиці сучасної України // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 11-14; *Гарань О., Майборода О.* Деякі питання ідеологічної ідентичності лівих політичних партій України // Волинь у новітній історії української державності: Зб. наук. праць. – Луцьк, 1999. – С. 253-267.

⁴ *Попович М.* Демократична і соціалістична ліва в Україні і чи є у неї майбутнє? // Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи. – К., 1997. – С. 3-16; *Медведчук В.* Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. – К., 2000.

структуризацію українського суспільства та недовіру як до партій загалом, так і до окремих осіб у їх лавах зокрема (С. Головаха)¹.

Занепокоєння українських політологів викликало зростання електорального впливу лівих партій (О. Гарань та О. Майборода)², а також лівих та правих радикалів (Ю. Махінла, Т. Базюк)³. Це пояснюється популістськими гаслами вищезгаданих політичних сил, соціально-економічними проблемами в країні, а також ностальгічними настроями електорату.

Вивчивши історіографію діяльності Народного Руху України (О. Ковтун, О. Гарань, Г. Гончарук)⁴, можна стверджувати, що в ній домінує думка про визначальний вклад Народного Руху в боротьбу за незалежність та становлення української державності, але з II пол. 1990 рр. він втратив частину свого впливу, оскільки не зміг виробити нових програмних засад та методів політичної боротьби, які б відповідали тодішнім умовам.

Значна частина дослідників акцентувала увагу на незначному впливі українських партій на суспільство, проаналізувала причини цих негараздів і поклала значні сподівання на запровадження в 1998 р. пропорційно-мажоритарної системи виборів до Верховної Ради (С. Бабій, О. Бриндак, І. Калмакан, О. Майборода)⁵. Однак, на думку В. Базіва, вибори 1998 р. не спричинили значних зрушень у процесі політичної структуризації суспільства та не зумовили значних об'єднавчих процесів у партійному середовищі⁶.

Проблему громадських об'єднань широко аналізує українська суспільна наука. Найбільш глибоко її розробляють А. Білоус, В. Бебик, В. Журавський, В. Кремінь, В. Якушик, Л. Угрин, М. Михальченко, М. Томенко, О. Корнієвський, С. Рябов, Т. Базовкін, Ф. Рудич⁷.

¹ Головаха Е. Сучасний стан українського суспільства і перспективи соціал-демократії. Современное состояние и перспективы социал-демократии // Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи. – К., 1997. – С. 17-26.

² Гарань О., Майборода О. Деякі питання ідеологічної ідентичності лівих політичних партій України // Волинь у новітній історії української державності: Зб. наук праць. – Луцьк, 1999. – С. 253-267.

³ Махінла Ю. Політичний радикалізм у сучасній Україні: маргінальні угруповання чи реальна сила? // Нова політика. – 1997. – № 2 (10). – С. 16-18; Базюк Т. СНПУ – ГКУ. Партійне оформлення регіонального сепаратизму? // Українські варіанти. – 1997. – № 1. – С. 28-30.

⁴ Ковтун В.М. Історія Народного руху України. – К., 1995; Гарань О.В. Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України. – К., 1993; Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997.

⁵ Майборода О. Політичний простір України // Вітчизна. – 1998. – № 1-2. – С. 13-14; Бабій С.І. Формування багатопартійної системи в Україні: порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду: Дис. ... канд. політол. наук. – Одеса, 1999; Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст.: Дослідження. – Одеса, 1997.

⁶ Базів В.А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. – Львів, 1999.

⁷ Базовкін Т., Кремінь В. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994; Бебик В. Основи теоретичної та практичної політології. Підручн. – К., 1994; Білоус А. Політичні об'єднання України. – К., 1993; Журавський В. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). – К., 1999; Корнієвський О., Якушик В. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К., 1997; Михальченко М., Журавський В.,

Перелічені автори займаються загальними питаннями даної проблеми: характеристика, становище, оцінка, формування та становлення громадського руху.

Здобутком сучасної української історіографії можна вважати те, що дослідники характеризували загальний стан громадського руху, дали класифікації його основних складових, а також запропонували визначення поняття „громадянське суспільство” та „громадська організація”. Зокрема, громадський рух визначається як один із засобів участі у суспільних процесах через колективні форми прояву соціальної активності на засадах спільних інтересів (О. Корнієвський)¹. А. Романюк переконаний, що невід’ємними ознаками громадської організації є незалежність від держави та неприбутковість².

Вітчизняні дослідники схиляються до думки, що громадянське суспільство – це суспільство з великим рівнем політичної соціалізованості індивідуумів, у якому громадяни можуть добровільно та незалежно захищати як власні інтереси, так і інтереси суспільства загалом (М. Дейчаківський)³. Також у публікаціях на згадану тему домінує думка, що як кількісні, так і якісні показники свідчать, що громадянське суспільство в Україні перебуває лише в процесі становлення.

Українські дослідники досить ґрунтовно охарактеризували загальний стан громадського руху та провели класифікацію громадських об’єднань, розкрили суть поняття „громадська організація”. О. Корнієвський та В. Якушик⁴ визначили громадський рух як один із засобів участі в суспільних процесах через колективні форми прояву соціальної активності на засадах спільних інтересів.

Дослідники профспілкового руху схиляються до думки про необхідність дотримання соціального партнерства, взаємодії, досягнення розумних компромісів у співпраці профоб’єднань з роботодавцями та урядом України. Однак наукові дослідження з цих питань торкаються майже виключно діяльності Федерації профспілок України й водночас відсутні роботи, у яких би розглядалися інші професійні спілки, підходи щодо забезпечення своїх членів, як правило, відмінні від ФСП, і носять інколи

Танчер В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997; *Рябов С.* Політологія: Словник термінів і понять. – К., 1996; *Рябов С., Томенко М.* Основи теорії і політики. – К., 1996; *Томенко М.В.* Абетка українського політика. – К., 1997; *Угрин Л.* Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об’єднань України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Львів, 1997; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К., 1998.

¹ *Корнієвський О.А.* Молодіжний рух в новітній історії України (друга полов. 80-х – початок 90-х рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993.

² *Романюк А.* Що таке громадська організація // Громадські ініціативи. – 1998. – Вип. 7. – С. 5.

³ *Дейчаківський М.* Громадянське суспільство і недержавні організації // Пост Методика. – 1997. – № 2 (16). – С. 8-12.

⁴ *Корнієвський О.А., Якушик В.М.* Молодіжний рух та політичні об’єднання в сучасній Україні. – К., 1997.

радикальний характер. Вивчення саме цієї тематики є дуже перспективним і актуальним напрямом подальших наукових досліджень.

Одним із чільних напрямів досліджень суспільно-політичного руху є вивчення історії, ідейних витоків, теоретичного підґрунтя та сучасного стану й перспектив українського жіночого руху. Роботи з цієї проблематики відзначаються оригінальними підходами та прагненнями до подолання стереотипів, однак іноді вони є феміністично заангажовані, що досить часто стає на заваді неупередженій розробці проблеми. Більшість науковців схиляється до думки, що, незважаючи на значні традиції та об'єктивну необхідність розвитку жіночого руху в Україні, йому перешкоджають недостатня демократичність українського суспільства, патріархальні стереотипи як української інтелігенції, так і широкого загалу, ігнорування інтересів українського жіноцтва багатьма державними структурами, а також недостатня законодавча база.

Значне місце у дослідженнях українських учених займає вивчення проблем молодіжного руху. На початку 1990 рр. перші ґрунтовні збірники довідково-документального характеру на цю тему було підготовлено та видано Міністерством України у справах молоді і спорту та Українським НДІ з проблем молоді.

У І пол. 1990 рр. І.О. Андрусів, В.А. Головенько, І.В. Коляка, О.А. Корнієвський, О.О. Єригін у своїх наукових працях¹ дослідили історію українського молодіжного руху протягом ХХ ст., участь студентської молоді у політичній боротьбі, їх взаємодію з партіями та громадськими організаціями. Згадані дослідники звернули увагу на високу громадську активність молодих людей у цей період і значний їхній вплив на український політикум.

Українські дослідники II пол. 1990 рр. М. Бебик, М. Головатий, Д. Диновський² досить ґрунтовно досліджували як окремі аспекти молодіжних рухів, так і його основні тенденції та перспективи. Всі вони схиляються до думки, що, незважаючи на зростання кількості молодіжних організацій, молодь бере дедалі меншу участь у суспільно-політичному житті країни. Як засіб покращення згаданої ситуації пропонується активізація виконання національних програм патріотичного виховання молоді, підвищення рівня її політичної освіти.

¹ Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1995; Корнієвський О.А. Молодіжний рух в новітній історії України (II полов. 80-х – початок 90-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Єригін О.О. Особливості формування і діяльності студентських громадсько-політичних об'єднань в умовах становлення багатопартійності в Україні: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Харків, 1993; Коляка І.В. Студентський рух в Україні (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ століття): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994; Андрусів І.О. Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг”. – Івано-Франківськ, 1992.

² Диновський Д.М. Регіональне управління у сфері ювенальної політики України // Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми: Зб. наук. пр. – Львів, 1998. – Ч. 11; Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996.

Внаслідок проведеного дослідження підсумуємо, що важливою проблемою, яка викликала значний інтерес науковців, є роль суспільно-політичного руху у процесі формування Української незалежної держави. Особлива увага приділялася початку 1990 рр., коли саме новостворені партії та громадські організації були рушієм боротьби за незалежність України та розбудови її державності. Одні з перших приділили увагу цим процесам представники Київської наукової школи В. Бебик, О. Корнієвський, В. Кремень, А. Слюсаренко, О. Соскін, М. Томенко.

У дослідженнях середини 1990 рр. Д. Видріна, Ф. Джоса, В. Журавського, В. Литвина, В. Піховшика, Д. Табачника, М. Томенка звертається головна увага на вплив політичних сил щодо трансформації політичного устрою, становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні, взаємовплив нації та держави.

Як окремий напрям дослідження можна виділити роботи, у яких проаналізовано питання становлення та діяльності політичної опозиції в кінці 1980 – на початку 1990 рр. XX ст. (К. Богомаз, О. Гарань, Г. Гончарук, В. Євдокимов, М. Самойлик, О. Терзі та ін.). У них розглядаються проблеми виникнення НРУ та його місце у державотворчих процесах цього періоду. Науковці також звернули увагу, що саме в рухівському середовищі сформувалися такі яскраві лідери загальнонаціонального масштабу, як І. Драч, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, В. Чорновіл, В. Яворівський, котрі пізніше стали провідниками українських політичних партій.

Значний вклад у розробку проблеми внесли вчені, які зосередилися на аналізі підходів різних політичних течій до проблеми державного будівництва. М. Примуш переконаний, що лібералізм орієнтується на парламент, а консерваторам де вподоби сильна виконавча влада. У соціалістів, на його думку, немає стійких схильностей до підтримки тих чи інших гілок влади, оскільки будь-яка система влади, за умов їх контролю над нею, не суперечать їхнім завданням. Ю. Махінла, розглянувши підходи радикальних політичних сил, звернув увагу на їх антидемократичний, а в ультралівих і антидержавний характер. Автор також переконаний у зростанні впливу радикалів на суспільне життя країни. На його думку, завданням національної демократії є витіснення цих сил з політичного поля України. Досить оригінальними підходами відрізняється Ф. Джос, який стверджує, що як ліві, так і праві політичні партії початку 90-х рр. XX ст. прагнули до утвердження української державної незалежності, щоправда мали різні методи та відмінні тактичні завдання.

Теоретики та лідери українських політичних партій активно звертаються до політичного досвіду західноєвропейських країн, досить часто ідентифікуючи себе з відповідними напрямами західноєвропейського політикому. Найбільш характерні такі спроби для СДПУ(о), яка в процесі передвиборчих перегонів досить часто апелювала до здобутків соціал-демократичних партій країн Заходу. Хоча такі матеріали мають досить кон'юнктурний характер, однак вивчення досвіду зарубіжних держав, аналіз можливостей його перенесення на український ґрунт є досить цікавими й мають певне практичне значення. Вищезгадані тенденції прослідковуються насамперед у роботах лідера СДПУ(о) В. Медведчука.

У науковій літературі прослідковується думка, що важливу роль у боротьбі за незалежність України та розбудові її державності зіграли громадські об'єднання та організації. В книзі колишнього голови Федерації профспілок України О. Стояна „Наш гіркий мед” всебічно розглядаються складні взаємини профспілок з їх головним опонентом – урядом України в процесі боротьби проти масової затримки виплати заробітної плати, зuboжіння більшості населення України. В ній автор наголосив, що профспілки не керувалися і не керуються політичними амбіціями і мають дотримуватися принципів соціального партнерства, вирішення складних проблем шляхом переговорів, а не силовими методами.

Дослідники вітчизняного жіночого руху звернули увагу, що в ньому існує досить сильна національна складова. Н. Зборовська переконана, що український фемінізм включає досить сильну державницьку компоненту, яка визначається як м'який національний фемінізм. О. Рибак та Н. Кутузова звернулися до спадщини ідеологів українського жіночого руху, зокрема Н. Кобринської, ідеї якої мають сильне національне забарвлення. В статті О. Лень та В. Підгорної детально проаналізована співпраця жіночих неурядових організацій з виконавчою та законодавчою владою і наголошено на недостатньому забезпеченні нею прав українських жінок. Водночас згадані автори зазначили, що ці організації є нечисленні та не впливові й тому не можуть представляти та лобювати інтереси всіх українських жінок.

Дослідник українського молодіжного руху О. Корнієвський переконаний, що саме зорганізована молодіжна спільнота на початку 1990 рр. виявила себе індикатором оцінки загальної ситуації в суспільстві. Молодіжні організації стали школою виховання громадянської позиції, у якій сформувалася низка політичних та громадських лідерів загальноукраїнського масштабу.

УКРАЇНА – ОСВІТА

Кожолянко Г.К. (Чернівці)

ТРАДИЦІЙНА КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ У СИСТЕМІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ

Серед найважливіших проблем цивілізаційного розвитку є збереження й розвиток традиційної духовної культури, яка є одним із основних складників національної ідеї. Національно-патріотичне виховання в системі освіти має включати вивчення витоків народу, його віри, традиційної календарної обрядовості, елементи яких і до сьогодні суттєво відрізняють духовну культуру українців від інших народів та в повному обсязі засвоєння української національної ідеї.

У природі існує чотири пори року, зумовлені сонячно-земними обертаннями. Ці космічні ритми українці втілили у свою духовну культуру, встановивши визначальні свята.

Обов'язковими складниками календарної обрядовості були: вшанування предків, обрядовий стіл, передбачення майбутнього, ритуальні обходи й вітання, ряження й маскування, драматичні сценки й розваги, пісні й словесні побажання тощо.

Календарна обрядовість відбивала основні прагнення людини: забезпечити високий урожай та плодючість худоби, досягти успіхів у ремеслах та промислах, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього у позитивному плані, а загалом – забезпечити добробут і щастя сім'ї.

Свята календарного циклу були тим чинником, який задовольняв духовні й естетичні потреби людей, у них проявлялись їхні вірування, почуття, таланти, гостинність.

Обрядовість є надбанням народу, результатом його багатовікової творчості та цілеспрямованої діяльності багатьох поколінь. Вона вбирала в

себе й відображала побут народу, його традиційну культуру, звичаєвість, ставлення людини до навколишнього середовища, моральність.

Основним джерелом існування в давніх українців було збиральництво, мисливство й раннє землеробство. Нетривалі періоди достатку змінювалися періодами недоїдання. Коли вдавалося добути їжі вдосталь, давні буковинці спільно родом-громадою, поселенням відзначали цю радість – влаштовували святкування, обіди, танцювали навколо багаття, обмінювалися дарунками тощо. Часто це відбувалося певної пори року: із закінченням зими й приходом весни, скресанням криги на озерах і річках, у час дозрівання деяких плодів. Поступово такі святкування ставали традицією.

Оскільки наші предки перебували в тісному зв'язку з природою, то в них виробилося вірування, що в природі все народжується, живе й умирає; що частинки природи як живої, так і неживої, мають душу й мислення, можуть спілкуватися з вищими надприродними силами (богами, стихіями). Людина була переконана і вірила, що більшість духів природи добрі й прихильні до людей, що можна примусити всі сили природи через умовляння, заклинання, ворожіння творити добро для певної особи, сім'ї, роду, а неприхильні сили можна відвернути, знешкодити магічними діями та словами.

Першооснова всіх народних календарних звичаїв – праця землероба, а весна – найважливіший період для сільськогосподарської діяльності. Весною відбувалися основні роботи землероба: оранка, сівба, вигін худоби, висадка розсади – від яких залежав добробут людей упродовж усього року. Тому у весняний період люди ще більш уважно й детально, ніж узимку, спостерігали за явищами навколишньої природи, прагнули пристосуватися до них, щоб зробити свою працю більш вдалою і продуктивною. Відчуваючи свою залежність від природних сил, селянин намагався всіма силами захистити себе й свою працю від небажаних стихійних лих, звертаючись і до магічних дій.

Найцікавішими і найдавнішими є різдвяно-новорічні свята буковинців. Їх можна вважати справжньою окрасою всього календарно-обрядового циклу. Ці свята – то цілий набір заходів, де представлені музичні, поетичні, театральні, карнавальні дії, ритуальні страви, заклинання, ворожіння та молитви.

Не менш захоплюючими є весняні, літні та осінні свята буковинців, як, наприклад, Великдень, Мерцішор, свята Юрія, Купала, Маковія, Спаса тощо.

Кожен народ має свою власну історію, свої культурні надбання, відзначається своїми культурними особливостями, кожен народ зробив свій внесок до світової культури. Саме культура є багатим джерелом для розуміння різних аспектів як матеріального, так і духовного життя народу. Культурний розвиток будь-якого суспільства характеризується спадковістю, традиційністю й багатогранністю.

На початку ХХІ ст. стало цілком очевидно, що серед найважливіших проблем загальноцивілізаційного розвитку є збереження й розвиток традиційної духовної культури, яка є одним із основних складників

національної ідеї. Щодо національної ідеї, то вона передбачає наявність у народу у часопросторовому вимірі власної держави, мови, освіти, релігії, культури, науки, права, війська, соціально-економічних факторів, міжнародних відносин, етнодержавницької психології та ментальності, філософії життя (етики, моралі), історичної місії народу.

Витоки традиційної духовної культури українського етносу за різними джерелами простежуються більше ніж від десяти тисячоліть. Протягом тисячолітньої історії в українців формувалася багатогранна духовна культура. Зберігаючи свої характерні риси, свою традиційність, духовна культура як продукт певних соціально-економічних умов тісно пов'язана з ними і під їх впливом, разом з іншими факторами, в ході історичного процесу постійно видозмінювалась. Але на відміну від змін соціально-економічного характеру, процеси в духовній культурі проходять дещо повільніше. Тому, як правило, традиційні форми та явища культури мають більшу стійкість і в часі переживають соціально-економічні умови, що їх покликали до життя.

Сучасна культура українців має багато рис традиційного і нового, використання традиційного в новому, існування змішаних форм.

У Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та в Конституції України (1996 р.) зазначається, що держава забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичну свідомість і традиції, національно-етнографічні особливості, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Але як далеко від декларацій і законів до практичного втілення їх у життя. В Україні протягом років її незалежного існування спостерігається тенденція до ігнорування питання щодо національно-культурного відродження українського етносу, відмова від державної національної ідеї, яка у кінцевому варіанті так і не вироблена і не затверджена на державному рівні.

В Україні, де українці становлять майже вісімдесят відсотків від усього населення, на державному рівні не визначено і не підтримано української національної ідеї. Замість підтримки української нації пропагується створення політичної нації, що є виправданим хіба що у країнах зі збірним населенням (США, Канада, Австралія), які сформувались у новий час із переселенців. Відповідно немає належної підтримки щодо відродження українського етносу, його історичної свідомості і традицій, утвердження функціонування української мови в усіх сферах життя. В Україні на початку XXI ст. створилася така ситуація, що, наприклад, єврею в Чернівцях і Києві живеться краще, ніж у Ізраїлі, а росіянину краще, ніж у Росії. Лише українцеві на власній автохтонній землі місця не залишилося. Він змушений емігрувати для створення належних умов проживання в Італію, Іспанію, Португалію, Росію, Канаду, США тощо. Більше третини працездатного населення Буковини зараз знаходиться поза кордонами України.

Життєвий досвід високорозвинених європейських країн показує зовсім протилежну українській картину влаштування економічного і культурного життя їхніх мешканців. Об'єднавшись у кордонах Європи на економічному

рівні, ці країни (Франція, Англія, Німеччина, Чехія, Польща, Іспанія та ін.) всіма державними і громадськими засобами пропагують і підтримують мову переважаючої в тій чи іншій країні нації, її етнічну культуру, відповідно і національну свідомість.

За роки незалежності (від 1991 р. і до нашого часу) у системі освіти й виховання молодого покоління українців відбулися значні зміни. Українська система освіти шукає шляхи вдосконалення набуття знань учнями шкіл і студентами вищих навчальних закладів. Відповідно й зміст освіти зазнав значних змін. Виникає запитання, чи ці зміни включають комплекс питань, що покликані формувати патріота своєї країни, українського народу?

Сучасна українська педагогічна наука визначає, що зміст освіти ґрунтується на системі наукових знань, умінь і навичок, у процесі оволодіння якими має забезпечуватися всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їхнього світогляду, моралі та поведінки, підготовка до суспільно-громадського життя та праці¹.

Традиційно так склалось у системі освіти України, що освітні програми спрямовані на набуття учнями необхідних знань, вироблення певних умінь і навичок з оволодіння систематизованими знаннями про природу, суспільство, людину, виробництво тощо. Вирішення цих завдань створює умови, коли учні та студенти засвоюють багато матеріалу, який швидше за все, ніколи в житті їм не знадобиться. У той же час як учнів, так і студентів школа і ВНЗ не готують бути патріотами свого краю, своєї країни, захисниками свого народу.

Навіть порівняно з радянськими часами освітньо-виховна сфера діяльності школи і ВНЗ значно втратила. Оскільки у 1960–1980-х рр. минулого століття в системі освіти одне з важливих місць займало виховання моральних якостей людини, які ґрунтувалися на моральному кодексі „будівника комунізму” та на інтернаціональних засадах громадянина тодішньої багатонаціональної радянської країни.

Тобто зараз спостерігається таке становище, коли зміст освіти та виховання не зовсім відповідає потребам суспільства, не спрямований на здобуття життєвого досвіду, не формує достойного громадянина України. За період незалежності зміни, що відбулися в галузі освіти України за останні роки, лише поглибили переобтяження навчальних програм та підручників фактичним матеріалом.

Нормативна база формування сучасного змісту освіти в середній школі закладена в Законі України про загальну середню освіту².

У 2000 р. було розроблено Державний стандарт початкової загальної освіти¹, базовий навчальний план початкової школи, який складається з

¹ *Фіцула М.М.* Педагогіка: Навч. посіб. – 2-е вид., випр., доповн. – К.: Академвидав, 2005. – С. 99.

² Закон України „Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 року № 651–XIV, розділ V, „Державний стандарт загальної середньої освіти”. Сторінка „Законодавство України” сайту Верховної Ради.

освітніх галузей: мова та література, математика, здоров'я та фізична культура, технології, мистецтво, людина і світ. У жовтні 2003 р. комісія Міністерства освіти і науки затвердила Державний стандарт базової і повної середньої школи, де було визначено сім навчальних галузей: мова та література, математика, суспільствознавство, природознавство, естетична культура, здоров'я та фізична культура, технології.

Чи звернута увага на засвоєння учнями нових матеріалів та поглядів на історію й культуру українського народу, на формування національно-патріотичних почуттів у студентів та учнів у програмах і стандартах української системи освіти? Можна відповісти одним словом – ні.

За час від 1991 р. українська школа зазнала змін та переглядів навчальних програм, підручників та посібників. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2000 р. № 1717 було введено нову сітку годин і нові навчальні програми в перших класах 4-річної початкової школи, які поступово переходять на нові навчальні плани та програми протягом наступних років. Основна і старша школа в перехідний період працюють за 11-річною структурою, але за оновленими навчальними програмами передбачено передумови для профільного навчання в старшій школі, що також підтверджує необхідність створення нових програм і навчальних матеріалів. При цьому залишається незмінною загальна кількість навчального часу для виконання програм (у загальноосвітніх навчальних закладах I ступеня – 175 робочих днів, II–III ступенів – 190). Однак гранично допустиме навантаження учнів за базовим навчальним планом у середній школі III ступеня, наприклад, становить в середньому 33–36 навчальних годин на тиждень згідно з постановою Кабінету Міністрів України "Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання", що порівняно з 1997 р. (30–33) свідчить про збільшення навчального часу².

Щодо вищих навчальних закладів України, то перехід у 2003 р. на систему освіти, відому в Європі як Болонська, призвів до різкого скорочення аудиторного навчального навантаження. При цьому під скорочення було піддано предмети й курси, які якраз і покликані формувати національно-патріотичні почуття у студентів (це навчальні курси спеціальності „історія” та „етнологія”: „Етнологія”, „Українська етнологія”. „Українське народознавство”). За новою системою освіти вищої школи тепер студенти самостійно мають освоювати основні положення цих курсів. Досвід навчання (з 2004 р.) за новою системою освіти вищої школи показав, що студенти недостатньо оволодівають гуманітарними знаннями. Питання ж традиційної духовної культури українців залишаються їм на самостійне вивчання, що нічим не може бути виправданим.

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2000 р. № 1717 „Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання”. Права бібліотека „Інфодиск”: Законодавство України, 2004.

² Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні. Проект. – К.: Генеза, 1997. – С. 13.

Відбулися зміни в ряді навчальних дисциплін: підручники історії України хоча й оновлено новими фактами, додано багато матеріалів, які за часів СРСР не висвітлювалися; у підручниках української та зарубіжної літератури надруковано твори авторів, які раніше не згадувалися, проте цілий ряд ґрунтовних положень витоків українського етносу, джерельної бази давньої історії та культури українців, формування національної свідомості через здобутки традиційної духовної культури ще належного місця у підручниках і посібниках не знайшли.

Окрім цього, освітні цілі, відображені в законі „Про загальну середню освіту” та стандартах, передбачають, що їх зміст ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, багатокультурності, світського характеру освіти, системності, інтегрованості, єдності навчання й виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави. Таке широке визначення цілей не досить чітко описує кінцеві результати навчання, які мають бути спрямовані на набуття учнями життєвого досвіду, що дасть змогу дитині навчатися, виконувати соціальні завдання та реагувати на потреби часу і не враховує того, що учні та студенти мають бути виховані в національно-патріотичному дусі.

Більшість гуманітарних дисциплін ставлять за мету оволодіння учнями лише знаннями та вміннями, переважно окресленими словами „знати, мати уявлення”, а не чітко визначають, що саме вони мають уміти застосувати у життєвій практиці¹. Крім того, не ставиться мета оволодіння основними положеннями української національної ідеї, навколо яких уже майже два десятиліття ведуться дискусії. Не заперечуючи того, що одним із шляхів оновлення змісту освіти й узгодження його з вимогами часу та сучасними проблемами, інтеграцією до європейського та світового освітніх просторів є орієнтація навчальних програм на набуття ключових знань, умінь, навичок, які б дали змогу особистості ефективно здійснювати діяльність або виконувати функції, що підлягають досягненню певних стандартів у галузі певної професії або виду діяльності, на створення ефективних механізмів їх запровадження та зміну змісту навчальних підручників і посібників, варто звернути увагу й на формування світогляду молодого покоління громадян України. Зробити це можна лише через включення до навчальних програм матеріалів про витоки українського етносу та його багатотисячолітню історію розвитку, про гуманно-виховну та національно-патріотичну функцію календарної обрядовості.

Реалізація змісту освіти має допомогти випускнику загальноосвітнього навчального закладу та ВНЗ визначити своє місце в житті, виховати його патріотом свого краю, своєї країни, свого народу. А для цього він має бути конкурентоспроможним, мобільним, уміти інтегруватися в суспільство, бути справжнім громадянином своєї країни, захисником свого народу. Саме цьому покликані сприяти нові навчально-виховні технології:

¹ Освіта України. Нормативно-правові документи. До II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. – К.: Міленіум, 2001. – С. 209.

особистісно орієнтована, групова навчальна діяльність, технологія розвиваючого навчання, формування творчої особистості, модульно-рейтингове навчання, нові інформаційні технології. При цьому має бути звернута особлива увага на оволодіння учнями і студентами основних засад духовної культури українського етносу.

Для прикладу можна взяти навчальний курс у ВНЗ „Українська етнологія”. Найперше цей курс мають вивчати студенти гуманітарного профілю як обов’язковий навчальний курс, а студенти негуманітарних спеціальностей – за самостійним вибором. При цьому як обов’язковий навчальний курс він має ознайомлювати студентів з новітніми матеріалами щодо походження українського народу, витоків та розвитку його духовної культури. Життя показує, що у ВНЗ вкрай потрібні навчальні курси „Українознавство” та „Витоки українського народу”.

Студенти мали б ознайомитися з теорією про існування на теренах України держави, яка виникла ще 8 тис. років тому. Це час, коли не існувало ні шумерійської, ні давньоіндійської, ні давньоєгипетської цивілізацій. Ця теорія ґрунтується на прийнятому у світовій історичній науці методі дослідження через використання історичної пам’яті народу (усна народна творчість, етнографічні матеріали з духовної культури: звичаї сімейної та календарної обрядовості) та давніх писемних джерел¹.

В українців були більш давні родичі – відомі як склавини та сколоти, венеди й енети, русени й боруси, оріяни та орачі-араторес². При ознайомленні з цими матеріалами потрібно вказати попередні ланки нашого родоводу й державності, залучаючи менш відомі джерела³.

Як свідчать джерела, найбільш давніми з усіх слов’янських народів є українці⁴. Серед великої кількості доказового матеріалу виділяється орнаментика українських вишиванок та писанок, яка має аналогії серед прикрас місцевих мисливців на мамонтів, про яких згадують і казки („Про богатиря Димка та його зятя Андрушка” тощо). Давнину витоків українського етносу в більш ніж двадцять тисячоліть наводить „Велесова книга”⁵ та вказує один із міфів Київщини⁶. Є дати й пізніші. 7000-6200 роками до н.е. датується початок найпершої держави Аратти та канонічного зображення Березині; VII-V тис. до н.е. – „Супойський

¹ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.

² Шавли Й. Венеты: наши давние предки. – М., 2003; Шилов Ю. Витоки етносу й цивілізації слов’ян // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Збірник. – Чернівці, 2005; Шилов Ю.А. Истоки славянской цивилизации. – К., 2004; Шилов Ю.О. Арійські традиції запорожців // Козацьке лицарство – основа національного виховання. – К., 2004; Шилов Ю. Прадавні перекази й заповітні карби козаків України // Етнос. Культура. Духовність. Збірник. – Чернівці, 2006.

³ Велесова книга / Переклад та коментар Б.І. Яценко. – К., 1995; Велесова книга / Ред. та упоряд. Г. Лозко. – К., 2002; Славянские Веды / Состав. и комм. А.И. Асов. – М., 2004.

⁴ Кобилох В.О. Українські козацькі назви у санскриті. – Львів; К.; Донецьк, 2003; Наливайко С.І. Індодарійські таємниці України. – К., 2004; Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. – К., 2000.

⁵ Велесова книга / Переклад та коментар Б.І. Яценко. – К., 1995.

⁶ Шилов Ю. Витоки етносу й цивілізації слов’ян // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Збірник. – Чернівці, 2005.

переказ” козацтва; V тис. до н.е. – виникнення легенди про Золоту очеретину озера Оврут; раніше 3102 р. до н.е. – легенди Савур-могили; не пізніше середини II тис. до н.е. – спогади про (б)рахманів у великодній обрядовості (писанкарстві); від часів Аратти до XVIII ст. існував звичай сватання дівчатами парубків (за пісню „Ой ізйди, місяць...” та ін.)¹.

Ю.О. Шилов, С.І. Наливайко та ін.² відносять трипільську культуру (5400-2200 рр. до н.е.) Дунайсько-Дніпровського регіону до найпершої в світі держави Аратта, яка з’явилася близько 6200 (чи 7000) р. до н.е. внаслідок угоди про взаємоіснування між північно- та південнопричорноморськими нащадками „свідерців-євразійців”. Зокрема, Ю.Шилов вказує, що на теренах України початково існувала праїндоевропейська спільнота, ядром якої стала лісостепова Аратта. А оболонкою того ядра став степовий Аріан (близько 5000-1500 рр. до н.е.) – спільнота кочових скотарів, що почала складатися біля кордонів держави своїх родичів-хліборобів³.

Світовою практикою і суспільними науками доведено, що кожен народ володіє здобутками духовної культури, які відрізняють його від інших народів, що впливають на суспільну свідомість, формують моральні норми поведінки тощо. Вони передаються з покоління в покоління через звичаєві норми, родовідну пам’ять. Але чи досить цього у наш час, коли спостерігається поширення урбанізованої, уніфікованої культури, розповсюдження у всьому світі глобалістичних тенденцій, наявні спроби поглинення одних народів іншими з метою розширення впливу тієї чи іншої країни на певні регіони світу?

Нові тенденції у розвитку світової цивілізації вимагають надання більшої уваги в системі освіти питанням ознайомлення учнів і студентів з основними здобутками традиційної культури українського народу, формування в них умінь і навичок з відтворення прогресивних, духовно високих, морально змістовних елементів традицій, звичаїв, обрядів.

Відомо, що життя людини має матеріальну й духовну складові. Якщо питання матеріальної культури людини – як окремої особи чи цілого народу – знаходиться в полі зору й їм приділяється належна увага в системі освіти, то більшість питань духовної культури залишилося поза межами навчальних програм.

Багато вчених висловлюють думку, що з прийняттям нової віри у IX-X ст. в Україні було втрачено багато здобутків народу у сфері духовної культури. Так, наприклад, філософ, етнолог, мовознавець В. Шаян писав: „Коли зважимо далі найважчу втрату нашої дохристиянської історії... тоді зрозуміло, що це є втрата найбільша. Нарід без історії є історичним

¹ Там само.

² Білоусько О.А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. – К., 2002. – С. 98-99; Кикешев Н.И. Прародины и предки. – М., 2003. – С. 94-98; Кишишин А.Г. Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа // Образ – смысл в античной культуре. – М., 1990. – С. 33; Наливайко С.І. Індодарійські таємниці України. – К., 2004. – С. 42-57; Шаян В. Проблема української віри. – Лондон, 1972. – С. 7-14.

³ Шилов Ю.А. Прародина ариев: История, обряды и мифы. – К., 1995.

безбатченком. Він затрачує основу своєї національної свідомості. Ми втратили її найважливішу частину.

І врешті втрата самої віри – власної, нашої прастарої віри, виплеканої тисячами літ прапředками для наших прапředків, поглибила оце наше „безбатченківство” в історії, почуття без власного духовного ґрунту, без віри самої нації у своє власне завдання і велич признання в історії”¹.

У дохристиянські часи наші пředки не виділяли віру і релігію в окрему сферу людського існування, а намагалися кожен етап життєвого процесу наповнити віруваннями й морально-виховним змістом. Досить лише проаналізувати сімейні звичаї чи календарну обрядовість, яка перепліталась із віруваннями. Цілий ряд морально-етичних, патріотичних і виховних дій супроводжували весільну обрядовість, свята Різдва-Коляди, Нового року, Великодня, Купала тощо.

Зокрема, національно-патріотичне виховання молоді має відбуватися через ґрунтовне ознайомлення з давніми віруваннями українців, оскільки саме в давній етнічній вірі можна простежити шанобливе ставлення людини до навколишнього середовища, до природи. У давні часи праукраїнці добре розуміли те, що вони є частинкою природи і що порушення гармонії в природі може призвести до небажаних результатів і в природі, і в житті людини.

Ще в середині XIX ст. Тарас Шевченко писав у творі „Близнюки” (10.VI.1855): „Питання питань усіх поколінь – виховання. Кого і як виховувати? Багато кому здається, що головне – це призначити вихованців до вимог часу, особливо – професійно-виробничих. А народні традиції? То чиста умовність! Одначе, якщо добре подумати, то коли ми заради презренного срібляника вчинимо наругу над священними билинами старовини, то що ж тоді з нас буде? А вийде який-небудь француз або, боронь Боже, куций німець, а про тип, або, сказати б, про образ національний і мови не буде. А по-моєму, нація без своєї власної, лише їй властивої, характеризуючої риси схожа просто на кисіль, і самий несмачний кисіль”.

Хоч ці слова були написані великим українським генієм півтора століття тому, вони повністю актуальні й сьогодні, коли у потоці глобалізації все більше звучать висловлювання про необхідність створення політичної нації, яка не обов’язково має враховувати традиції та національні засади основної і переважаючої чисельно інші етнічні меншини в Україні нації українців.

Отже, українці належать до нації з давньою культурою і релігією. У традиційних звичаях і обрядах втілилися висока мораль, своєрідний світогляд, вірування, глибока шана до пředків, зразкові родинні звичаї, висока екологічна культура з поважним ставленням до природи та її явищ.

В обрядових дійствах, символах, атрибутах втілені уявлення, ідеї, образи, які викликають у людей певні переживання. Обряди доповнюють, збагачують, урізноманітнюють наше повсякденне життя, наш побут.

¹ Шаян В. Проблема української віри. – Лондон, 1972. – С. 20.

Особлива роль у патріотичному й освітньому процесах належить календарній святковості та обрядовості. Календарна обрядовість насамперед має виховне значення. Витоки цих обрядів сягають сивої давнини, коли наші предки відчували себе органічною частинкою Матері-Природи, обожнювали її стихійні сили, славили землю, ставилися бережливо до всього живого. Любов до природи, землі та, власне, й до людей виховувалась у дітей при допомозі могутніх засобів народного календаря.

Календарні звичаї, традиції, обряди – це не додаток до життя, а саме життя, вияв його національного характеру, творчості. Всі вони чітко діляться за порами року – весняні, літні, осінні, зимові. У давнину народний календар починався навесні (у березні). Після завершення річного циклу весною пробуджується природа, активізується людське життя. Відповідно до циклічності природи людина будувала і своє життя, досягаючи максимум гармонії.

Традиційна культура – це та золота ниточка, що з'єднує минуле з майбутнім, і ми не маємо права її розірвати. Потрібно все найцінніше, що було і частково ще є в народній культурі, відродити, поставити на службу виховання громадян суверенної України. Тільки через любов до рідної мови, духовної культури, через пізнання ідентичності і неповторності етносу, осягнення витоків народу ми зможемо продовжити своє існування як нація, як народ, як людство.

Через патріотичне виховання й освіту потрібно поступово повернути до життя давні гарні й мудрі звичаї, що вчили злагоді, миру й добру. Адже обряди – невід'ємний елемент духовної культури народу, вираження його психології, світосприйняття, способу мислення, смаків тощо.

Загальний **висновок** можна зробити такий: у контексті національно-патріотичного виховання та освіти має бути обов'язковим вивчення традиційних календарних звичаїв та обрядів, а також інших складників духовної культури та засвоєння української національної ідеї.

Сова М.О. (Київ)

ІННОВАЦІЇ ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У роботі розкривається сутність і класифікація інновацій, основні напрями інноваційної діяльності в системі вищої освіти України.

У сучасних умовах прискорення науково-технічного прогресу і зростання темпів соціально-економічного розвитку, виникла необхідність у модернізації освіти, визначальним чинником якої є впровадження інновацій у педагогічний процес вищої школи.

Активізація інновацій підтверджується практичною діяльністю урядових і міждержавних органів, які прийняли за останні роки декілька **законодавчих актів** з цієї проблеми, що значно вплинули на модернізацію системи вищої освіти. Законодавчу базу у сфері інновацій складають: базові закони – «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про інноваційну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про спеціальний режим інвестиційної і інноваційної діяльності технологічних парків», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України; спеціальні закони, положення яких спрямовані на регулювання відносин на стадії розробки програм, – Закони України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про державні цільові програми». Удосконалення законодавчої та нормативної правової діяльності у галузі відображено у таких основоположних нормативних актах: закон «Про освіту», «Про вищу освіту», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст., Концепція державної молодіжної політики в Україні, Концепція модернізації освіти в Україні на період до 2010 р., Програма Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків». У цих документах підкреслюється, що інноваційна політика є могутнім важелем, за допомогою якого має здійснюватися прогрес в економіці, підвищуватися ефективність виробництва, зростати конкурентоздатність фахівців на ринку праці.

Актуальність порушеної проблеми зумовлена необхідністю наукових розробок щодо модернізації вищої освіти з позицій інноваційного підходу.

Мета наукової статті – теоретично обґрунтувати феномен інновації як чинника модернізації вищої освіти України.

Термінологічний аналіз поняття «інновація» дає можливість зазначити, що українському перекладу найбільшою мірою відповідає слово «нововведення», а точніше «інноваційна діяльність». У словниковій літературі термін «нововведення» визначається як цілеспрямована зміна, що вносить у середовище впровадження нових стабільних елементів (новизни), які викликають перехід системи з одного стану в інший.

У педагогічних дослідженнях пропонується відрізнити значення понять «новизна», або «новий засіб» (вони вважаються синонімами), та «інновація» – «нововведення». Новизна – це саме засіб (новий метод, методика, технологія, програма тощо), а інновація – це процес освоєння цього засобу. Наскільки ефективніший той або інший новий засіб порівняно зі старим, наскільки його використання дає змогу отримати вищі результати при таких самих витратах фізичних, моральних сил, а також за колишніх матеріальних, фінансових умов визначається в процесі інноваційного експерименту, де у практиці навчання перевіряються заявлені нововведення. Інновації впроваджуються у різних складових освітнього процесу: у змісті; організації; методиках і технологіях; системі управління.

У Законі України «Про інноваційну діяльність» *інновації* розглядаються як новостворені (застосовані) і вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва або соціальної сфери¹.

За даним законом у тлумаченні понять «інноваційна діяльність» і «інноваційний продукт» акцент ставиться на комерціалізації набутого результату, що реалізується у вигляді нового удосконаленого технологічного процесу і використовується у практичній діяльності. Так, *інноваційна діяльність* подається як «діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів». Отже, *інноваційний продукт* – це результат науково-дослідної розробки, який відповідає вимогам, встановленим цим Законом. У тлумаченні *інноваційної продукції* – «нових конкурентоздатних товарів чи послуг» наголошується на такому її визначальному показнику як конкурентоздатність на ринку.

У контексті даної роботи інновації розглядаються як актуально значимі та системо-самоорганізуючі новоутворення, що виникли на основі ініціатив і нововведень, які стають перспективними для еволюції освіти й позитивно впливають на розвиток її та всього полікультурного простору освіти.

Слушним є тлумачення поняття «інновація» або «інноваційна діяльність», пропоновані у працях Ф.І. Безлюдного, М.З. Згуровського, В.Н. Лапіна, які розглядають цей феномен як процес або діяльність, коли здійснюється стратегія **прориву** на базі реалізації ідеї, відкриття або технічного винаходу, доведених до комерційного використання та здобуття економічного ефекту. Тут *інноваційна діяльність* виступає як діяльність, що веде до створення принципово нового продукту, нової послуги, нового знання, внаслідок чого появляється те, чого раніше не було. Характерною ознакою інновації є вихід продукту або послуги на ринок.

¹ «Законодавство України у сфері інноваційної діяльності». Р. 1, ст. 1 // У зб. законодавчих актів. За станом на 25 травня 2007 р. / Верховна Рада України: Офіційне видання. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 152 с. (Бібліотека офіційних видань).

На підставі викладеного відзначимо, що методологія дослідження сутності феномену «*інновація*» ґрунтується на тлумаченні даного поняття як кінцевого результату інноваційної діяльності, що втілюється у вигляді нового продукту, впровадженого на ринку, нового або поліпшеного технологічного процесу, що використовується у практичній діяльності.

Економічні важелі інновацій визначають стратегію їх розвитку та специфіку в сучасній вищій школі України, яка прагне стати у майбутньому високорентабельною й привабливою галуззю економіки. Йдеться про введення елементів ринку в інноваційну діяльність у системі вищої освіти з метою її взаємоузгодження із сучасною економічною кон'юнктурою¹. Створена ситуація зумовлена об'єктивною необхідністю, зокрема вимогами економічного розвитку поєднати освіту, науку, виробництво та бізнес в інноваційну модель, згідно з якою процес набуття знань стає інтегрованим, спрямованим на міждисциплінарне вирішення комплексних проблем.

Порівнюючи позиції розгляду інновацій у вищій школі, науці, економіці, відзначимо, що інновації в освіті означають перш за все максимальне наближення її до власного предмета – знань. Для економіки вони є допоміжними чинником, хоча і досить значимим; наука займає позицію випереджаючого знання. Мова про освітні інновації йде тоді, коли практична реалізація нового знання відбувається у сфері освіти і спрямована на виконання завдання поліпшення її якості завдяки новим технологіям. Здійснення цього процесу і створює передумови для економічних інновацій.

У наукових працях подаються різні підходи до класифікації інновацій. Існують пропозиції для їх розподілення таким чином: за масштабом новизни – міжнародні, державні, регіональні, локальні; за типом – продуктові, технологічні, сировинні, організаційно-управлінські, збутові, соціальні, інфраструктурні; за розповсюдженням – одиничні та дифузні; за сферою використання – для внутрішнього використання на підприємстві або в організації, для накопичення на підприємстві, призначені для продажу; за сферою впровадження – у виробництві, науці, соціальній роботі, сфері послуг.

У наведених класифікаціях відсутні кількісні характеристики, що призводить до суб'єктивності прийняття рішень про віднесення певного продукту чи процесу до розряду принципово нових інновацій.

Аналіз розглянутих підходів дає змогу зауважити про доцільність застосування класифікації, згідно з якою інновації диференціюються за ступенем новизни на: *псевдоінновацію*, пов'язану з удосконаленням існуючої технології (підвищення ефективності інновації в межах 1,0-1,3 ЕΣ може бути досягнуто за рахунок поліпшення організаційних заходів, ергономіки, умов праці); *політишену інновацію*, що вдосконалює існуючі продукти, якісні та вартісні характеристики яких покращені за рахунок

¹ Зубарев А.Н. Деньги за инновации – в регионы // Наука та інновації. – 2006. – Т. 2. – № 3. – С. 139-142.

використання більш ефективних компонентів і забезпечують максимальне пристосування існуючої технології до вимог ринку; *інновацію*, представлену технологічними рішеннями, що вимагають нових компонувальних і функціональних змін та підвищують ефективність процесу в $1,61 - 1,99 E\Sigma$; *базову інновацію* – як продукту, який реалізує й комерціалізує ідею, відкриття, винахід, що уможливило прорив у конкретній галузі, а також передбачає освоєння принципово нових технологічних рішень, що підвищують ефективність діяльності суб'єктів у декілька разів ($E\Sigma \geq 2$). У формулюванні характеристик інновацій міститься їх кількісна оцінка, вироблена на основі моделювання «життєвого циклу» інноваційної технології або продукту з використанням методу співвідношення двох динамічних моделей потенційного E_p і реального ефекту $E\Sigma$ інновації.

Педагогічні інновації за обсягом або масштабом перетворень нововведень класифікуються на: *приватні* (одиничні), не пов'язані між собою; *модульні*, які становлять комплекс приватних, пов'язаних між собою, що відносяться, наприклад, до однієї групи предметів, однієї вікової групи тощо; *системні* – які опановують весь ВНЗ.

Процеси створення, освоєння та розповсюдження інновацій утворюють **інноваційний процес**. Він починається з виникнення ідеї і закінчується її комерційною реалізацією. З цих позицій структуру інноваційного процесу складають такі основні елементи: дослідження, виробництво і споживання інновацій. Кожний з них виконує певну функцію у загальному процесі: у сфері дослідження інновація створюється, у виробництві – тиражується і потім переміщується у сферу споживання, з якої поступає зворотна інформація про якість продукції, дані про потребу в інноваційних продуктах.

Інноваційні процеси диференціюються за такими формами: простий внутрішньоорганізаційний (природний), який передбачає створення та використання нововведень всередині однієї організації; простий міжорганізаційний (товарний), відзначається тим, що нововведення виступає як предмет купівлі-продажу; розширений, який проявляється у виникненні нових виробників нововведень, що сприяє (через взаємну конкуренцію) удосконаленню споживацьких властивостей випущеної продукції.

Основними етапами інноваційного процесу є: 1) аналітичне вивчення проблем (пошук рішень та формування ідей у вигляді концепції, вибір пріоритетних досліджень); 2) наукові розробки і передпроектні пропозиції; 3) розробка проектів інноваційного розвитку (організація процесу та система застосування інноваційних продуктів).

В умовах освітнього простору ефективність інноваційного процесу значною мірою визначається тим, яким чином його суб'єкти взаємодіють між собою як елементи колективної системи створення та використання знань. Отже, серед ключових завдань вищої школи є задоволення кадрових потреб сучасної економіки і формування нового мислення в суспільстві на основі поєднання інтелектуальних і матеріально-технічних ресурсів.

Система вищої освіти в Україні має значний інтелектуальний потенціал і відомі наукові школи. Університети співпрацюють з науковими установами НАН України, виробництвом і бізнесом. Створюються науково-навчальні центри й комплекси, бізнес-інкубатори й технологічні парки, спільні кафедри та дослідницькі лабораторії, у яких бере участь обдарована молодь. Такі центри виступають «саморегульованими системами», що дає змогу розгорнути науковий бізнес у межах вищого навчального закладу, а також інтегрувати науку, освіту, виробництво і бізнес в інноваційний комплекс. Розробка наукомістких виробництв за рахунок співпраці власних освітніх, інженерних і наукових кадрів має зацікавити національний бізнес.

Інноваційна діяльність у системі освіти здійснюється за такими напрямками.

Інновації організаційно-управлінського напрямку, що ґрунтуються на діючій нормативній правовій базі. Серед них виокремлюються такі *утворення*, які є значущими для розвитку освіти:

розширення реальної академічної та фінансової автономії вищих освітніх закладів. Університети повинні мати право формувати свою стратегію, вибирати свої пріоритети у навчанні й впровадженні наукових досліджень, витрачати свої ресурси, профілювати свої програми й встановлювати свої критерії для прийому професорів і студентів, мати організаційні свободи. Вісім університетів виступили з ініціативою проведення експерименту з поширення автономії ВНЗ IV рівня акредитації з намаганням розробити модель функціонування навчальних закладів із розширеними правами автономії та визначити механізми реалізації вказаного статусу;

введення контрактних форм відносин освітніх закладів з державними і приватними замовниками. Значно збільшився прийом студентів за рахунок коштів юридичних і фізичних осіб. Вирішується питання про можливість поєднання процесів цільового прийому та цільової контрактної підготовки;

істотне поліпшення управління вищими освітніми закладами. Змінилися форми взаємовідношень між керівниками ВНЗ і установами (міністерствами), які ґрунтуються на основі строкового трудового договору. У ньому розкриваються права й обов'язки як керівника ВНЗ, так і міністерства. Ефективність управління збільшується за рахунок підвищення правової та економічної кваліфікації керівників.

Інновації в змісті освіти. Важливими чинниками підвищення якості підготовки фахівців є адекватні зміни у змісті освіти:

введення другого покоління державних освітніх стандартів вищої освіти. Із впровадженням їх у дію зміст професійних освітніх програм наближений до потреб ринку праці й виробництва та відповідає довгостроковій стратегії розвитку освіти. Розширюються можливості освітніх установ при підготовці кадрів з урахуванням регіональних особливостей організації виробництва, інтересів студентів при виборі тієї або іншої спеціалізації в своїй майбутній діяльності (через курси на вибір дисципліни спеціалізації);

створення навчальних програм дисциплін, які носять рекомендаційний характер, з урахуванням сучасних вимог суспільства, виробництва та економіки. ВНЗ самостійно розробляють ці програми з урахуванням специфічних особливостей, виробництва, інноваційної продукції, вживання технічних засобів навчання в конкретних умовах. Так, державна освітня програма «Підручник» передбачає підвищення якості змісту підручників, надасть можливість запровадити ефективну процедуру використання державних коштів на їх виготовлення та розповсюдження;

організація практичного навчання на базі передових підприємств. У зв'язку з тим, що ВНЗ істотно розширили сферу освітніх послуг, питання про практичну підготовку студентів із використанням бази тільки навчально-експериментальних майданчиків неможливе. Багато вищих навчальних закладів на договірних умовах з підприємствами вирішують питання практичного навчання студентів;

розширення сфери освітніх послуг, які створюють привабливість національної освіти й культури. Робота в ринкових умовах примусила освітні установи відкривати нові спеціальності вищої освіти, збільшувати число програм для перепідготовки кадрів. На сьогодні вищі навчальні заклади України реалізують 164 освітні програми (спеціальності), однак їх варто скоротити з урахуванням досвіду європейських країн. З цією метою при МОН України створено міжгалузеву робочу групу та визначено концептуальні засади формування нового переліку напрямів і спеціальностей, зрозумілого для навчальних закладів і роботодавців. Планується також формування національної системи кваліфікацій, адаптованої до європейської, що зумовлено необхідністю реалізації стратегії навчання впродовж усього життя та усунення бар'єрів між країнами через відсутність «прозорості» кваліфікацій.

Інформаційні та методичні інновації:

консолідація інформаційних ресурсів (створення відкритих університетів, комп'ютеризація бібліотек, формування єдиного електронного каталогу видань ВНЗ тощо);

створення інформаційної мережі освітніх установ України;

застосування електронних ресурсів для дистанційного навчання.

Інновації інтеграційного спрямування:

укріплення мережі ВНЗ I-II рівня акредитації. Через інтеграцію по горизонталі (об'єднання, ліквідація декількох) та інтеграцію по вертикалі, яка передбачає включення цих навчальних закладів до складу університетів, академій, інститутів, установ вищої освіти. Це надає можливість ефективніше реалізовувати систему ступеневої освіти, скорочувати терміни навчання, зменшувати витрати на підготовку спеціалістів. Разом з тим, у ВНЗ країни відбувається позитивна кількісна еволюція, що виражається у зниженні потенціалу ВНЗ I-II р.а. та збільшення потенціалу університетів III-IV р.а. Деякі технікуми перетворені у філіали університетів або академій і продовжують реалізацію програм закладів I-II р.а.;

створення університетських комплексів шляхом інтеграції освітніх, наукових, технологічних, виробничих установ і організацій з метою

реалізації освітніх програм різних рівнів, підвищення ефективності та якості освітнього процесу, використання інтелектуальних, матеріальних та інформаційних ресурсів для підготовки кадрів і проведення наукових пошуків з пріоритетних напрямів. Вища освіта у сфері наукової співпраці, поряд з традиційними дослідженнями, обмеженими рамками університетських лабораторій, почала виконувати нову для неї функцію (раніше властиву тільки галузевій науці) – доведення досліджень до конкретних технологічних рішень. Практична реалізація цієї функції здійснюється завдяки створенню системи «освіта – наука – виробництво», сформованій на нових інституційних засадах і за умов взаємодії¹. У цій тріаді роль вищої освіти полягає у встановленні взаємозв'язку між вказаними складовими як по вертикалі, зокрема як постачальника педагогічних кадрів, освітніх технологій та методик, так і по горизонталі (наука та виробництво), забезпечуючи промисловість інженерно-технічними та управлінськими кадрами, а академічну та галузеву науку – науковими. В Україні формується система дослідницьких університетів, які стають осередками елітарної вищої освіти. Національні університети вивчають дану сферу співпраці і відповідні принципи, вибудовуючи інноваційну інфраструктуру та розвиваючи співтворчість з установами НАН України, наукомістким виробництвом і бізнесом. Створено Центр євроінтеграції та інноваційних технологій, Центр інформаційних технологій, Інститут економіки промислового розвитку МОН та НАН України, Інститут педагогіки вищої технічної освіти МОН та АПН України, Інститут гуманітарних проблем МОН та НАН України, регіональне відділення Інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Серед основних процесів комерціалізації науки через інноваційні структури основними є технологічні (наукові) парки, бізнес-інкубатори, центри трансфер технологій. Розвиток мережі центрів трансфер технологій розглядається як опанування механізмом виконання Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» і створення підприємницького простору, сприятливого для застосування інновацій в економіку країни. У цьому контексті опрацьовується проект створення університетського трансферцентру за підтримки Департаменту інновацій та трансферу технологій МОН України, Торгово-промислової палати України та відповідних установ інших країн. Трансферцентр виступає як самостійна інноваційна структура, що поєднує науку, вищу освіту, технологію, виробництво і ринок, набуваючи ознак венчурної фірми. За підтримки банків і інших потужних організацій та підприємств центри, що побудовані на принципах ринкових відносин і поєднують у своїй діяльності підготовку наукових, інженерних, економічних кадрів, розвиток інновацій, створення перспективних навчально-наукових лабораторій, мають вести розробки наукомістких технологій. На цих засадах створюються інноваційні моделі організації педагогічного процесу

¹ Федуллова Л.І. Інтеграція науки та освіти // Економіка знань та її перспективи для України. – К.: Ін-тут економічного прогнозування, 2005. – С. 84.

у вищій школі, творчої діяльності науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, ґрунтовної практичної підготовки та опанування технологіями наукомісткого виробництва.

Забезпечення якості освіти, підготовка та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів:

ліцензування та акредитація освітніх закладів. Основне завдання атестаційної експертизи – встановлення відповідності підготовки кадрів державним освітнім стандартам і перевірка якості підготовки фахівців. На основі матеріалів атестації та оцінки акредитацій цих показників проводиться державна акредитація і встановлюється вид і статус освітнього закладу. З метою удосконалення існуючої системи ліцензування та акредитації в МОН України планується створити Національний освітній акредитаційний центр, який має зосередити увагу на експертизі змісту освіти, масштабних освітніх проектів, а також підручників і посібників;

трансформація системи підготовки кадрів шляхом збільшення держзамовлення на підготовку кадрів для інноваційної діяльності, створення сприятливих умов для реєміграції з інших країн кваліфікованих фахівців із «дефіцитних» спеціальностей, використання засобів «електронної освіти»;

зміцнення взаємодії ВНЗ із замовниками та роботодавцями по визначенню поточної та перспективної потреби в кадрах, впровадження цільової контрактної підготовки спеціалістів, взаємовигідна співпраця з метою зміцнення навчально-експериментальних і базових організацій, використання моніторингу працевлаштування випускників;

проведення моніторингу якості викладання, що полягає в оцінці діяльності викладача безпосередньо споживачами його послуг – студентами. Ця оцінка анонімна, тому її результати є коректними. Мотивація і ставлення до роботи викладача, який отримав негативну оцінку студентів, різко змінюється здебільшого у позитивному напрямі. У деяких ВНЗ активно використовується такий інструментарій впливу на підвищення якості навчання;

створення дієвого фінансового та інвестиційного механізму з елементами самофінансування і саморозвитку, розширення багатоканального фінансування, включаючи засоби, одержувані від платної освітньої, підприємницької діяльності, спонсорські, добродійні та інші цільові внески, введення диференційованих нормативів бюджетного фінансування, використання системи державного освітнього кредитування. Особливої уваги заслуговує здійснення політики підтримки масового створення об'єктів ринкової інфраструктури інноваційної діяльності, зокрема щодо формування нових інноваційних інституцій (технопарків, дослідницьких центрів, лабораторій) у складі виробничих підприємств, науково-виробничих комплексів та інших корпоративних структур; формування фінансово-координаційних інститутів інноваційного розвитку, залучення інституційних інвесторів до інноваційної діяльності;

розвиток інформаційно-консультаційної служби через формування єдиної структури управління цієї служби за наявності відповідного державного центру.

Успішна реалізація провідних напрямів освітянської діяльності сприятиме поглибленню і зворотності інноваційних тенденцій у модернізації вищої освіти в Україні. Наслідками впровадження окреслених шляхів має бути: створення умов та досягнення європейського рівня підготовки фахівців з вищою освітою, що гарантуватиме їх конкурентоздатність у світовій спільноті; поліпшення кадрового складу ВНЗ; розвиток наукових і науково-педагогічних колективів; здобуття нових науково-технічних результатів, що забезпечать перехід економіки на вищий технологічний рівень. Цими діями створюються засади для інноваційного розвитку освіти та економіки.

Перспективи розвитку вищої школи вбачаються в її готовності приєднатися до міжнародного співробітництва на основі інноваційного підходу в освітянській та науковій сферах на умовах, вигідних для української держави.

Федотова О.О. (Київ)

ЗНАЧЕННЯ ЖИТТЄВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

У статті розглядається проблема виховання в молоді життєвих компетенцій у контексті сучасних глобалізаційних процесів. Порівнюються завдання навчально-виховного процесу ряду зарубіжних країн. Основну увагу приділено значенню духовних цінностей для формування національно-свідомої особистості.

Політичні та соціальні процеси, що відбуваються в Україні і спрямовані на утвердження демократичних засад розвитку держави, зумовлюють необхідність відповідних змін у всіх сферах суспільного життя, в тому числі і в галузі освіти, складовою якої є виховання. На сучасному етапі школа виступає загальноосвітнім навчально-виховним закладом, що організовує свою діяльність на ґрунті національної культури і національних традицій, який за змістом, формами роботи має відповідати національно-культурним потребам України, її становленню й розвитку як суверенної держави.

Головною метою діяльності школи, як записано в директивних документах, є формування і розвиток високоінтелектуальної, свідомої особистості з громадською позицією, готовою до конкурентного вибору свого місця в житті. У Законі України “Про загальну середню освіту” (651 – 14) визначені завдання освіти, акцентується увага на вихованні громадянина – патріота своєї Батьківщини, готового до подальшої освіти і трудової діяльності, з вільними політичними і світоглядними переконаннями; на формуванні творчої особистості учня, свідомого

ставлення до обов'язків; вихованні поваги до національних цінностей нашого народу; виробленні навичок здорового способу життя¹.

Виховання розвиненої особистості, здатної самостійно вирішувати питання, пов'язані із вибором пріоритетів власної життєдіяльності, на сьогодні є досить **актуальним** питанням. На педагогічному рівні, у засобах масової інформації чимало уваги приділяється формуванню свого роду “міні набору” ціннісних орієнтирів, що мають, так би мовити, сприяти самовизначенню молоді, її становленню та подальшому утвердженню в соціокультурному середовищі. Зважаючи на недостатню розробленість, окреслена проблема є достатньо актуальною та потребує висвітлення. Деякі аспекти вказаної теми **досліджувалися** у роботах І. Єрмакова, О. Овчарука, В. Краєвського, О. Хуторського, К. Баханова тощо.

У Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) відзначено, що слабким місцем нашої школи є несформованість у частини її випускників належного рівня національної свідомості, достатньої життєвої компетентності, соціального розвитку, уміння опрацьовувати інформацію, володіння іноземними мовами. Модель навчання, яка склалась у сучасній школі, може бути охарактеризована як предметна. Нові суспільно-економічні відносини, а також зміна системи вимог до випускників обумовлюють необхідність її корекції. Існуюча модель навчання надмірно орієнтована на здобуття знань, але при цьому недостатньо враховуються діяльнісний, ціннісно-мотиваційний, емоційний аспекти навчально-пізнавальної роботи учня. Вивчення окремих предметів часто не узгоджується з цілісним становленням особистості учня, яке має відбуватись у навчально-виховному процесі. Як виховання, так і навчання не мають зводитись лише до вербальної взаємодії вчителів та учнів, формувати в останніх споживацько-споглядальне ставлення до життя. Отже, чи замислюємося ми над тим, які саме життєві критерії популяризуємо та наскільки вони співвідносяться з духовними засадами українців як нації.

Школа як соціальний інститут завжди відігравала величезну роль у вихованні молодого покоління. Але сьогодні школа у свідомості багатьох (насамперед батьків і учнів) перестала бути центром виховання й втратила колишній соціальний статус. Тому базисними стають інститути, економічно орієнтовані на формування індивіда як продукту “суспільства споживання”, характерними рисами якого виступають індивідуалізм і меркантильність. Проте дослідники в цій галузі, що цілком природно, саме зі школою пов'язують перспективу відродження духовності в нашій країні. І тут на передній план виступає проблема популяризації національних цінностей, що обумовлюють наповнення такої комплексної інтеграційної науки, як українознавство. З того приводу глибинними життєвими компетенціями, визначеними усім ходом багатовікового шляху українського народу, завжди вважалися: збереження історичної пам'яті та

¹ *Овчарук О.В.* Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: К.І.С., 2003. – С. 23.

традицій, вшанування батьків, патріотичне ставлення та відданість Батьківщині, утвердження глибинної моралі на основі дотримання канонів православної віри, плекання рідної мови, виховання національної гідності тощо.

Економічна конкуренція, що підсилюється міжнародною, актуалізує потребу в компетентній особистості, яка володіє творчим мисленням. Тому нагальним завданням процесу навчання виступає не тільки підвищення рівня інтелектуального розвитку учнів, а й формування індивідуальних ціннісних систем – моральної позиції, або духовної орієнтації. Самі знання у ціннісному розумінні нейтральні: вони можуть бути спрямовані як на благо, так і на шкоду людині й людству. Тим часом ставлення індивіда до знань не є ціннісно нейтральним, тому що знання мають індивідуально-адаптивний характер. Отже, саме духовні цінності визначають характер використання знань і вектор суспільного розвитку. Таким чином, головною метою виховного процесу стає формування особистості з розвиненим інтелектуальним і моральним потенціалом, здатної здійснювати вільний і соціально відповідальний вибір.

Виникає питання – які ж критерії є визначальними у вихованні молоді на сучасному етапі? І, власне, кого ми виховуємо? Як констатується в “Законі про освіту”, “національна виховна система” має будуватися з урахуванням ціннісних орієнтирів і мотивів поведінки, обумовлених дією ментальних механізмів протягом тисячолітньої історії конкретної національної культури, а також відповідно до попередніх педагогічних традицій, що довели свою ефективність і відповідають специфіці менталітету даного суспільства. Отже, українська виховна система, орієнтована на впровадження західної культури, на сьогодні погіршає самооцінку ролі, власне, людського фактора, що виявляється у нехтуванні внутрішнім світом особистості на користь зовнішніх, техніко-економічних (культивація індивідуалістичних якостей особи, її самореалізація, самовираження й т.д.) чинників. Саме у такий спосіб розробники псевдонаціональних життєвих компетенцій відмовляються від урахування дійсно національних засад багатовікового досвіду вітчизняної культури.

Однак виховання підприємницьких якостей у школярів під впливом ринкової економіки буде так чи інакше причиною загострення суперечок, пов'язаних із проблемами індивідуалізму, за яких психологічний і духовний світ людини відходить на узбіччя громадського життя, а соціальні інститути – знеособлюються.

Формування у вихованців позитивної самооцінки на сьогодні передбачається досягти за допомогою включення до навчальних програм цілих блоків нових дисциплін. Однак у цьому процесі можна виділити, як мінімум, декілька напрямів. Наприклад, у школах Китаю посилення людинознавчої орієнтації виявляється в скороченні шкільного навчального навантаження та відродженні традицій ідейно-морального виховання й суспільної практики. Одним із найважливіших завдань педагогіки Китаю є

практичне засвоєння моральних понять¹. Духовний розвиток конкретизується в документах як виховання патріотизму, почуття колективізму й духу співробітництва – тези, що переходить із документа в документ протягом усього розвитку держави й відповідає національним освітнім традиціям.

У школах США означена проблема вирішується через введення до навчально-виховного процесу чималої кількості загальноосвітніх предметів. У контексті морального виховання, програми американської школи спрямовані, головним чином, на формування в учнів почуття власної гідності.

Завдання педагогіки Російської Федерації ґрунтуються на патріотичному вихованні, основаному на збереженні національних цінностей. Поряд із цим, складні тенденції процесу глобалізації вимагають орієнтації на основні критерії загальноосвітньої політики в галузі освіти. З того приводу наприкінці 90-х рр. російські дослідники реалізували спробу втілити в життя концепцію загальної освіти під кутом зору світових тенденцій. У процесі цього експерименту автори врахували досвід і точку зору знаних російських педагогів, учених, працівників культури, а також служителів церкви. Респонденти висловилися проти включення до навчально-виховного процесу цілого ряду дисциплін, які, на їхню думку, були зайвими. До категорії непотрібних предметів, зокрема потрапили: етика, естетика, етикет, історія мистецтв, світова художня література та ті дисципліни, що є невід’ємними для формування будь-якої освіченої людини².

Особливої уваги заслуговують результати навчально-виховного процесу в Японії, система виховання якої вже з початку 80-х рр. піддалася повному перегляду у зв’язку зі збільшенням дитячої злочинності, у чому громадськість звинуватила нав’язану за роки окупації американську модель морального виховання. У сучасному японському суспільстві цінуються люди із широкою загальною освітою, добре виховані, здатні до співробітництва.

Досвід Японії стає сьогодні досить актуальним для України, оскільки настав час визнати необхідним повернення до вітчизняних традицій у сфері виховання підростаючого покоління. Слід визнати, що у вітчизняному навчально-виховному процесі істотно змінилися склад і діяльність суб’єктів виховання. Як вважає відомий український дослідник М. Сенченко, наслідками орієнтації на чужі цінності стають “...руйнування національної свідомості та самосвідомості, моральний розклад, примітивізація і спотворення людської свідомості та ставлення до життя, “дебілізація” значної частини населення країни”³.

¹ Старша школа зарубіжжя: організація та зміст освіти / За ред. О.І.Локшиної.– К.: СПД Богданова А.М., 2006. – С. 19.

² Громыко Ю.В., Давыдов В.В. Концепция экспериментальной работы в сфере образования // Методология педагогики: Сб. статей. – М., 1997. – Вып. 4. – С. 8.

³ Сенченко М.І. Незалежність України і ЗМІ // Інтернет-статті Української консервативної партії. – 2007. – 16 квітня / <http://ukrvybir.com/index.php>.

У вітчизняній педагогіці характерними рисами нової культури виховання стають плюралізм і варіативність виховних практик, зростання ролі психологічних і педагогічних технологій, збільшення ступеня свободи суб'єктів навчально-виховного процесу, що загалом відповідає існуючим європейським рекомендаціям.

У різні часи в Україні по-різному розглядалося питання змістовного наповнення виховного процесу. Багато в чому це залежало від типу політичної влади, яка ставила перед педагогікою певні завдання, виходячи з власних інтересів. Так, скажімо, за радянської доби пріоритетними *задачами* виховання молоді окреслювалися:

- 1) Формування матеріалістично-діалектичного світогляду.
- 2) Активна боротьба з намаганнями нав'язати "вороже світорозуміння" та ідеалістичне бачення світу.
- 3) Сприяння становленню пролетарсько-класової свідомості, гострої ненависті до класового ворога.
- 4) Розвиток особистості в душі пролетарського інтернаціоналізму.
- 5) Викриття шовінізму та національної ворожнечі.
- 6) Організація підростаючого покоління для участі в соціалістичному будівництві.
- 7) Вміння активно долати перешкоди.
- 8) Забезпечення політехнічного виховання дітей.
- 9) Прищеплення навичок колективної праці¹.

Отже, як бачимо, життєві компетенції формувалися на основі комуністичної ідеології та принципу ідеологічної одноманітності. Однак не перебільшуючи значення соціалістичної педагогіки, зауважимо, що вітчизняні дослідники разом із ідеологічними орієнтирами радянської доби частково або повністю відкидають з поля зору виховання ті риси характеру, що формують ціннісне відношення до людини та її життя, праці, держави й суспільства.

Необхідно зазначити, що в систему виховання під впливом процесів глобалізації сьогодні починають проникати закони ринку, що викликають цілий ряд суперечностей, найбільш гострим серед яких є втрата навчально-виховним процесом широкої освітньої місії й переорієнтація на потребу сучасного ринку. При цьому навіть західні дослідники, які знайомі з досвідом виховання багатьох поколінь – продуктів ринкового суспільства, вказують на патологічні прояви т.зв. "ринкової орієнтації характеру". Наслідком стає деформація вимог моральності, що заміщаються критеріями раціональності. При цьому авторитет моралі або істотно знижується, або повністю атрофується, і починає процвітати відверто хижачька "ділова" модель поведінки, яка нівелює цінності трудового виховання. Таким чином, відбувається переорієнтація свідомості дитини в бік задоволення утилітарних потреб. У контексті української системи виховання діаметрально змінюється оцінка таких моральних понять, як жадібність,

¹ Про вимоги до дит. п'єси: Обіжник НКО до всіх Райінспектур Наросвіти, ОНЮ, пед. та дит. видань, до всіх вид-в, від 2.XI.1930 // Бюлетень НКО. – 1930. – № 37. – С. 16.

агресивність, егоїзм, речовизм тощо. Категорії “національні” і “загальнолюдські цінності”, “духовність” все частіше витісняються зухвалою пропагандою, що прославляє заповзятливість, багатство, культ сили, мистецтво комерції, які історично не співвідносяться з ціннісними пріоритетами українця, в освітній простір якого наполегливо впроваджуються споживчі компетенції споживчого суспільства як єдино гідного способу життя.

Утім величезний досвід і практичні досягнення української педагогіки дають можливість стверджувати, що в Україні протягом століть склалося чимало цінних традицій і форм виховної роботи, які історично не могли сформуватися інакше як відповідно до рис національного характеру, на що свого часу вказував видатний український педагог К. Ушинський, який був глибоко переконаний у тому, що суспільне виховання в першу чергу є “продуктом тривалого історичного розвитку нації, який не можна запозичити в інших народів”¹. Сьогодні ж дитині прищеплюється “прагнення до самодостатності”, а виховні програми спрямовані на формування вмій і навичок, необхідних в умовах зростаючої конкуренції. Суть нових підходів виховної роботи зводиться, головним чином, до формування в особистості т.зв. “лідерських якостей”, які, за результатами досліджень, властиві американській моделі свідомості й відсутні в ментальному світогляді українців.

Впровадження філософії прагматизму на українському ґрунті навряд чи буде сприяти оздоровленню нашого суспільства, як не сприяло воно ефективності виховання американського суспільства, що на сьогодні явно не можна назвати благополучним у моральному відношенні. Ще К. Ушинський виявив недоліки виховання, орієнтованого на ранню незалежність і культивуацію в тих, кого навчають, “високого поняття про самих себе й свої права”².

Свобода без дисципліни перестає бути свободою як такою і переростає у всездозволеність. Сучасні заклики до свободи людини та демократії, що є ключовими поняттями в міжнародних концепціях виховання для ХХІ ст., не базуються на необхідності дисципліни і тому призводять до руйнування особистості.

В основу української педагогічної традиції завжди покладалися більш гуманні принципи: не прагнення до лідерства та індивідуального самовираження, а взаємне співробітництво; елементом моральної підготовки розглядалася робота в колективі, взаємодопомога й постійна взаємозалежність, що виховує, за словами знаного українського педагога А. Макаренка, “правильні взаємини між людьми”. Дисципліна в системі виховання була включена до моральних категорій. Причому поняття дисципліни ототожнювалося не з муштрою чи страхом покарання, що зараховуються А. Макаренком до категорії педагогічних пороків, а з

¹ Ушинський К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. – М., 1998. – Т. 1. – С. 195.

² Там само. – С. 293.

“захищеністю, упевненістю у своєму праві, шляхах і можливостях для кожної окремої особистості”¹.

Сьогодні результати впровадження ідей демократії в практику навчально-виховного процесу у розвинених країнах також не можна назвати оптимістичними. Так, скажімо, на неможливості втілення демократичних ідеалів у практику сучасних американських шкіл наголошують навіть авторитетні американські педагоги Р. Мошер, Р. Кенні, Е. Гаррод. Проголошення свободи у виборі навчальних дисциплін та вільного графіка відвідування занять (властиві освітнім традиціям США), закликів до свободи особистості тощо призводять частіше до розпливчастості змісту освіти й до послаблення дисципліни з усіма негативними наслідками того. До речі, про некоректність відмови від класичної системи “директивних” методів навчання свідчать нові напрямки реформування освіти у США.

Отже, некритичне запозичення чужого досвіду та формування життєвих компетенцій особистості під тиском серйозних глобалізаційних процесів може призвести до втрати національною системою освіти вже існуючих педагогічних досягнень, які отримали світове визнання.

В умовах глобалізації інформаційних процесів вітчизняним реформаторам системи національної освіти слід замислитися, для життя в якій державі вони виховують своїх громадян, і виробити відповідну політику та стратегію, які будуть спрямовані насамперед на збереження вітчизняної системи виховання. Досягти цього можливо шляхом введення до програми середніх навчальних закладів як обов’язкового предмета – українознавства, що є базовою дисципліною для розуміння як національних цінностей, так і всіх типів життєвих компетенцій.

¹ Хрестоматія по педагогіці / Под ред. С.Н. Полянского. – М., 1967. – С. 407.

Сидоренко М.М.,
Троянський В.А. (Чернівці)

**ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНОЇ
ОСВІТИ В СУЧАСНИХ МЕДИЧНИХ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ**

У статті аналізуються проблеми освіти в сучасних медичних вищих навчальних закладах та досліджуються шляхи їх розв'язання. Автори наголошують на важливості доцільного та ефективного використання гуманітарної освіти при формуванні світогляду майбутніх медичних фахівців.

Важливою ланкою системи вищої медичної освіти є її гуманітарна складова – предмети, що формують знання про людину й суспільство.

Це насамперед історія і мова, культурологія, філософсько-соціологічні, правові, релігієзнавчі, психологічні, морально-етичні дисципліни. Звичайно, їх роль у навчально-виховному процесі недооцінити неможливо. Особливо це стає зрозумілим, коли йдеться про формування світогляду, цілісних орієнтацій, загальної культури і громадянської позиції людини, її патріотизму. На жаль, студенти вищих навчальних медичних закладів відчують на собі як „залишковий принцип” фінансування, так і тенденцію до протиставлення фундаментального спеціальному, гуманітарного – природничо-науковому. За таких умов усталені стереотипи викладачів, інфантильність студентів стають на заваді викристалізації особистісних якостей майбутнього фахівця як гуманіста.

З іншого боку, суперечливість завдань щодо гуманізації суспільних відносин, особливості здобування вищої освіти за ринкових умов об'єктивно детермінують тенденцію до людинознавства. Звідси – необхідність гуманітаризації вищої освіти в країні як однієї з умов реалізації зазначеної тенденції.

Дослідження показують, що доринкові уявлення про детермінацію економічних, соціально-політичних та духовних феноменів, про просторово-часові параметри людини – головного об'єкта дослідження та реального впливу в соціогуманітарних та медичних ВНЗ, особливо висхідні „спрямовуючі” умонастроїв людей вступають у суперечність із результатами аналізу сучасних опосередкувань, створюють особливу соціально-психологічну базу сприйняття традиційних цінностей на фоні тих, що створюються в наші дні.

Сприйняття інформації та її психічна переробка пов'язані з особливостями стереотипізації та аргументації, залежать від фізіологічних даних студента й конкретних соціальних умов його буття. Різноманітне соціально-політичне середовище, яке пронизує процес навчання й

виховання, сприяє трансформації суперечливих ідей, своєрідних відчуттів, асоціативної та умовної значущості пропонованого матеріалу¹.

Абсолютизація ж будь-якого (економічного, соціального, політичного чи духовного) детермінізму як позапросторових та позачасових постулатів починає викликати у студента відчуття відчуження штучної теорії оптимізму, як теоретичного шлаку, що заважає розвитку суспільства й медицини як однієї зі сфер його гуманізації. Принаймні про це засвідчили масові анкетування та інтерв'ювання студентів Чернівецьких національного університету й державного медичного університету в останні роки.

У свою чергу, нестабільність у всіх сферах життя, відсутність гарантій життєдіяльності, часто антигуманна діяльність верхніх ешелонів влади посилюють формування меркантилізму, розчарування, розпусти, наркоманії, деформують особистісні інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, мотиви та стимули.

У ситуації, що складається, перевести попередні уявлення студентів за рахунок педагогічної творчості викладачів на рівень понятійних структур із збереженням адекватності реальних процесів стає все важче, оскільки, крім зазначеного, дається взнаки деструктивна діяльність ряду політичних партій та кримінальних груп, які поглиблюють деградацію суспільної свідомості, прискорюють формування неадекватного емоційного фону в студентів для засвоєння фундаментальних знань, світоглядних основ саморозуміння, самоконтролю й самоорганізації.

Сучасні викладачі соціогуманітарних знань, філософських дисциплін знаходяться під „перехресним вогнем” наявної ситуації й завдань по формуванню фахівців вищої кваліфікації. Надмірна ідеологізація цих профільів у недавньому минулому з одного боку, „залишковий принцип” фінансування вищої освіти та офіційне зменшення питомої ваги гуманотворчих знань порівняно з природничонауковими галузями сьогодні, державна переорієнтація в духовних цінностях, зміна стереотипів самих вихователів об'єктивно сприяє формуванню у майбутніх фахівців специфічного мислення, пов'язаного з утворенням стійких психологічних бар'єрів на шляху засвоєння істини, відчуження від гуманістичних ідеалів на ґрунті розчарувань життєвою практикою, невиразністю дій найвищих гілок влади або ж відверто антигуманною спрямованістю цих намагань.

Є чимало й гносеологічних моментів, які справляють негативне ставлення до гуманітаризації вищої освіти. Одним із них є строкатість систем понять, різні ступені їх абстрактності, суперечності, які виникають у процесі узгодження змісту природничонаукового, технічного й гуманітарного, біологічного та соціального підходів до людини. Адже на спеціальних кафедрах медичного інституту, які є профільними в такому ВНЗ, абсолютизація конкретного підходу в неоднозначній соціально-побутовій обстановці з акцентуванням спеціалізації формує

¹ Філософські проблеми людинознавства / За ред. М.М. Сидоренка. – Чернівці, 2005. – 207 с.

технократичний стиль мислення, гіпертрофує біологізаторство, сприяє ігноруванню соціальної суті предмета й об'єкта медицини, соціальної значущості синтезованої картини світу, продукує неадекватне суті людини ставлення до неї майбутнього фахівця.

Поряд із „вирівнюванням прицілу” з боку владних структур щодо всебічного й гармонійного розвитку особистості соціального орієнтованого громадянського суспільства, необхідність гуманітаризації вищої освіти суттєво підвищує вимоги до викладацьких кадрів у комунікаційних процесах, до їх готовності вести навчально-виховну роботу за динамічних умов. Чимало тут залежить від їх уміння розібратися в системах аргументації й переконливості, проникнутися проблемою стереотипізації та емоційної орієнтації студентів, викристалізувати власні установки та інтереси, прагнення та цілі, скоординувати самокритичність і самоконтроль на ґрунті високої професійності. Викладачам медичних ВНЗ варто розібратися в медицині майбутнього, спрямованої на „виробництво здоров'я”, оптимізацію людського розвитку.

Відзначені питання актуалізують проблему статусу гуманітарної освіти загалом й українознавства зокрема. Розбудова освіти, науки й культури на основі поєднання глибоких національних традицій з орієнтацією на загальні світові гуманістичні цінності є передумовою визнання України в загальноосвітньому просторі.

Перспективи залучення України до Болонського процесу в останній час поживали дискусії щодо шляхів, сфери та методів якісних перетворень у системі вищої освіти (у тому числі медичної) в нашій країні. Одним із суттєвих зрізів цієї дискусії, безумовно, є питання, пов'язані з гуманітарною підготовкою студентів-медиків. А наріжним каменем серед них є питання про роль і місце гуманітарної освіти в системі підготовки фахівців.

Практика засвідчує, що дискусія сьогодні породжує чимало пропозицій, починаючи з ідей про якісне та кількісне посилення ролі й місця гуманітарних предметів у вищій школі до повного їх заперечення. При цьому останній варіант передбачає повне або майже повне усунення наук про людину та суспільство з програми вищої школи і переведення їх на рівень старших класів середньої школи. Представники такого варіанту посилаються на досвід країн Західної Європи, де, мовляв, гуманітарна підготовка в університеті (особливо негуманітарного профілю) відсутня або майже відсутня.

Варто відзначити, що входження освітнього простору України в Болонський процес вимагає зваженого аналізу всіх без винятку складових, які разом визначають якісні та кількісні характеристики української освіти. Необхідний відповідальний підхід до вивчення фундаментальних засад освіти в Україні. А це й органічний зв'язок освіти з економікою, політикою, культурою загалом, зрештою, ментальністю українства і синкретичністю освіти та історії народу¹.

¹ Сидоренко М.М., Троянський В.А., Шутак Л.Б., Гнатчук О.С. Українознавство в системі вищої медичної освіти: альтернативи та пошуки // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К, 2004. – Т. III. – С. 38.

У контексті вищезазначеного, надзвичайно нагальним питанням є проблема подолання цілої низки міфів, які склалися стосовно суті гуманітарної підготовки, взагалі як упродовж багатьох десятиріч, так і в процесі підготовки до входження в Болонський процес. Перший міф зародився під впливом думки що те, що, мовляв, варто уніфікувати вищу освіту України відповідно до європейських стандартів, як будуть зняті всі проблеми цієї освіти.

Згідно з офіційними результатами, гуманітарна складова в технічних університетах Європи коливається від 15% до 27%. При цьому в кожному технічному університеті читаються (як обов'язкові) такі курси, як філософія, історія держави, народознавство, курси загальної культури, мова та література.

На нашу думку, найгіршим варіантом для України при її входженні в Болонський процес було б просте копіювання досвіду західноєвропейських університетів. Адже будь-яке наслідування чужих стандартів без урахування національних особливостей нічого, крім шкоди, не давало і не дасть.

Ми поділяємо думки тих дослідників, які вважають, що освіта, з одного боку, – це цілісна система суспільного буття, а з іншого боку, – освіта ніколи не була ізольованою від суспільних процесів. Освіта є відображенням менталітету народу. Це означає, що будь-які модернізації освіти матимуть успіх лише тоді, коли вони будуть відповідати суті країни. Отже, входження України до Болонського процесу на суто європейських стандартах вищої освіти поки що є досить проблематичним.

Одним із можливих засобів вирішення проблеми гуманітаризації в сучасній медичній освіті, на нашу думку, можна вважати системний підхід як методологічний, міждисциплінарний напрям у науці, що сприяє гармонійному співіснуванню двох культур: природничо-наукової та гуманітарної в єдиній сучасній освіті¹.

Чи можливо органічно поєднати конкретну національну, рідну мову з інтелектуальним і духовним розвитком особистості лікаря? Чи взаємозалежні вони? – Так, якщо у вихованні братимуть участь люди, які усвідомлюють, що як зовнішня, так і внутрішня краса особистості – від її розуму, а розум потребує постійного підживлення, яке може дати насамперед рідне слово. І мусить воно бути щедрим і щирим. Правдивість не лише у поведженні, а й у мовленні кожної окремої людини – запорука справедливості всього суспільства. Адже успішна участь особистості в суспільних процесах, задоволення власних практичних потреб значною мірою залежить від здатності до ефективної комунікації. Через пізнання і спілкування ми так чи інакше впливаємо на дійсність, змінюємо її, реалізуємо свої творчі можливості в усіх сферах життя.

Отже, формування мовленнєво-комунікативних умінь є одним із аспектів розвитку творчої мовної особистості, яка „виявляє високий рівень комунікативної компетенції, любить, шанує та береже рідну мову, є

¹ Марчук М.Г. Ціннісні потенції знання. – Чернівці: Рута, 2001. – 319 с.

відкритою для розвитку й удосконалення власного мовлення в усіх його сферах, видах, стилях, жанрах”¹.

З огляду на зазначене вище, переконані, що основою формування мовленнєвої компетенції (та й загалом професійної) у процесі навчання має бути розвиток комунікативної особистості студента з великим пізнавальним досвідом, стійким прагненням удосконалювати і збагачувати власне мовлення, наслідувати певний мовленнєвий ідеал.

Відповідно до принципів єдності навчання, виховання й розвитку, гуманізації й демократизації сучасної освіти, знання національної культури (звичаї, традиції, література, мистецтво та ін.), рідної мови, історії, державного устрою, інших предметів гуманітарного циклу сприятимуть формуванню спеціаліста, який одержує високе звання Майстра, Професіонала. До авторитету у питаннях фаху ставляться з повагою й довірою, до його голосу неодмінно дослухаються, очікують порад, а приклад, набутки – запозичують. На таких людях триматиметься не лише професія, а й суспільство, розвиток Української держави. Чим більше у професійному середовищі знавців своєї справи, тим міцніші й надійніші традиції та основи вітчизняної медицини.

Синтез емпіричного й теоретичного досвіду кожної особистості є динамічна система стійких почуттів, звичок, умінь та знань, які формуються протягом усього життя. Досвід, як результат усвідомлення особистістю суперечливої гами власної діяльності, відображає перетворені зовнішні впливи, що пройшли через призму її потреб.

Досвід особистості майбутнього лікаря синтезує в собі набуті за час навчання фахові й соціогуманітарні знання, філософське осмислення особливостей медичної діяльності, суперечностей реального життя й самого навчального процесу. Ці суперечності зумовлені як об’єктивними детермінантами, так і психологічними стереотипами, механізми функціонування яких у ринкових умовах ще чекають своїх дослідників.

Вивчаючи цю проблему як виконавці комплексної кафедральної теми, пов’язаної з людинознавством, з особливостями гуманітаризації вищої освіти в Україні за умов всебічних суперечностей у суспільстві автори дійшли висновку: кризовий стан суспільства об’єктивно спричиняв дегуманітаризацію навчання й виховання. Будь-які творчі намагання, скажімо, щодо усвідомлення глобальних і регіональних, енергетичних, сировинних, екологічних, продовольчих, демографічних проблем викликає у студентів підозру й намагання штучно „пом’якшити” ситуацію, викликану, на думку деяких студентів, „ринковим ажіотажем та нездатністю вищих ешелонів влади до управління суспільством”.

Ми намагаємося врахувати те, що далеко не все, сприйняте студентом усвідомлюється, що майбутній фахівець часто уникає певних суджень або за рахунок „вузькоти” міркування глибше проникає в сузь окремих феноменів. Вибірковість мислення детермінується як суб’єктивними

¹ Нікіміна А. Актуалізація категоріальних понять тексту як важливий чинник формування мовної особистості // Педагогічні науки. – Херсон, 2002. – Вип. 31.

(особисті інтереси, потреби, установки, цінності орієнтації, мотиви, стимули), так і об'єктивними (соціальний статус особистості) умовами.

Все це відображається на **системі понять**, рівні їх абстрагування. Дезінтеграція викладання соціогуманітарних та спеціальних курсів тягне за собою сцієнтизацію словникового запасу майбутніх медиків, віддаляє їх від розуміння суті людини – головного об'єкта теоретичного осягнення та клінічного впливу. Фундаменталізація теж може відіграти суперечливу роль: і як форма розвитку особистості, і як основа стагнації процесу її виховання – чим більше стабільна, тим консервативніша її підготовка. Інтеграція різнопрофільних кафедр сприятиме уникненню однобокості, абсолютизації окремих моментів, недопущенню біологізаторства в медицині, технократичного стилю мислення, нівелювання становлення особистості, фальсифікації взаємозв'язку „хворий – лікар – суспільство”¹.

„Залишковий принцип” фінансування вищої освіти, недоречне скорочення за об'ємом соціогуманітарних та філософських дисциплін, перетворення на факультативи (чи елективи) вкрай необхідних для формування особистості майбутнього фахівця курсів з етики, естетики, логіки не сприяє заглибленню в систему аргументації й переконання, у проблему стереотипізації, у процес закріплення чи перегляду духовних основ, які синтезують елементи опису, оцінок та приписів емоційно забарвлених образів-значень. З іншого боку, будь-які спроби оптимізації за кризових умов не перетворюються в гарантію щодо подолання об'єктивного результату стереотипізації – спрощення, схематизації, які можуть перетворитися в суттєвий бар'єр на шляху становлення особистості. Посилене емоційним ставленням до реалій життя (симпатіями чи антипатіями, прийняттям чи відверненням) та встановленням традицією або звичаєм (зокрема для іноземних студентів) припису поведінки та оцінки будь-якого факту дійсності, стереотипне мислення сприяє некритичному засвоєнню світу. Розібратися в цьому допомагає методика „малих груп”, соціологічні дослідження, антисцієнтична орієнтація викладачів профільних кафедр.

За даними досліджень, такі цінності як **людина** (самоціль), адекватна їй природа й соціальна сфера як умови прогресивного розвитку особистості, поступово віддаляються від розумної істоти в міру пошуку шляхів формування ринкових відносин. Свідомість особистості виявляється розірваною, шукає самовизначення, самоствердження не в реальному житті, а в його заміниках, які певною мірою компенсують неповноцінність, невпевненість, не гарантованість існування. Тобто з кожним днем мета перетворюється в засіб, а засіб набуває характеру самоцілі.

Конформізм за умов багатопартійності та конфедералізму викликає самознищення волі на фоні національного самовиживання. Спорадичний біг „з кутка в кутка” посилює злидарювання більшості людей, протиставляє

¹ Ожеван М.А., Троянський В.А. Особистісно зорієнтований характер гуманістичної педагогіки // Сучасна гуманітарна освіта: стан і перспективи. – Чернівці: Митець, 1996.

„першу” та „другу” природу як цінності, дегуманізує стосунки людей, породжує розпусту, меркантилізм, деградацію особистості.

В основі формування особистості знаходиться її економічне, соціальне й духовне благополуччя. Для вирішення проблеми формування особистості фахівця-медика слід відмовитися від бездумних дій, розібратися в системі цінностей, зробити своєрідну ревізію цільових установок різних гілок владних структур ради людей, а не перетворювати їх в об’єкти маніпулювання, їхнє самовизначення, свободу дій – у бездумну реалізацію свавілля чиновників різних рангів.

Сьогодні виробництво знання у постнекласичній науці перестає бути відокремленим від розвитку не тільки промислових, а й суспільних, цивілізаційних процесів. Мова йде не тільки про проникнення знання в різні сфери виробництва та споживання. Сам факт проникнення знання усвідомлюється як процес перетворення науки в „універсальну силу, ареною якої може бути весь світ. Це особливо чітко виявляється в нашу епоху глобалізації, що фактично стала парадигмацією Європейської цивілізації в параметрах науково-технічної революції як умови виживання у сучасному світі. У часи глобалізації наука перетворюється на свого роду „нервову систему” планетарної цивілізації, на її керуючий підрозділ”.

На думку М.Г. Марчука, проблема співвідношення цінностей науки і культури виховання багатогранна й багатоаспектна. До того ж вона ще й недосліджена в методологічному плані. Причиною, на його думку, є відсутність адекватної теоретичної моделі „Філософсько-методологічні засади аксіології науки, освіти і виховання попри всю їх, здавалося б, очевидність, – пише М.Г. Марчук, – є надзвичайно складною проблемою сучасності”¹.

Дійсно, часто говорять про негативні наслідки науково-технічного прогресу. Зокрема про неприйнятність поширених у сучасній культурі цінностей суб’єктивізму й технократизму. Проте рідко звертають увагу на те, що більшість етичних проблем науки так чи інакше пов’язана з культурою виховання.

На нашу думку, суть проблеми полягає в тому, що виробництво знання в науці ХХІ ст. перестає бути відокремленим від знання технічного.

Такі зміни впливають на трансформацію сучасного образу науки як технонауки з дегуманізованими формами її впливу на природне середовище і на людину. Тому когнітивні трансформації сучасної науки стали особливо помітними в останнє десятиліття на основі включення у сферу трансформації не тільки природних основ суспільного існування, а й біологічних, історичних та цивілізаційних основ буття. Вони виключають необхідність акцентувати нове цивілізаційне та історичне значення

¹ *Марчук М.Г.* Ціннісні потенції знання. – Чернівці: Рута, 2001. – 319 с.

науки. У контексті цих змін уже не можна обмежитися виявленням технологічної компоненти впливу науки на сучасне суспільне життя.

Сучасні наукові дослідження стають основою не тільки промислового розвитку, а й суспільних сфер. Так, сучасні програми досліджень з розвитку біотехнологій визначають перспективи не тільки промислового розвитку (у тому числі виробництво сучасних новітніх молочних продуктів, ліків тощо), а й формують розвиток клінічної медицини, охорони здоров'я.

У контексті виникнення нової форми впливу виробництва знання на суспільні процеси, що виходять за межі традиційного науково-технологічного активізму, значення онтологічних, світоглядних питань не зменшується, а тільки загострюється.

Отже, наука як форма практичного розуму ще має шанси на знаходження морально-етичних засобів врегулювання питань коеволюції економічного та промислового суспільного розвитку. Фундаментальне розуміння практичного розуму як сфери ствердження людськості, обов'язку, якому І. Кант надавав не тільки культурного, а й трансцендентного виміру, спирається на усвідомлення меж пізнавальних і відповідно перетворювальних можливостей людини. Визнання трансцендентності онтологічних основ сьогодні – це не питання про обмеження пізнання. А це питання про найглибші основи людськості, яке постає перед людиною та суспільством. Саме ці питання ініціює наука сьогодні.

Бондарець О.В.,
Терещенко Л.Я. (Харків)

**ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ
КОМПЕТЕНЦІЇ В ПРОФЕСІЙНОМУ
СПІЛКУВАННІ ЯК ОДИН ІЗ СКЛАДНИКІВ
ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ**

У статті розглядаються проблеми виховання національної гуманітарно-технічної еліти та роль мови в цьому процесі, аргументовано доводиться необхідність і доцільність вивчення української мови за професійним спрямуванням на основі фахової термінології.

Проблема вивчення української мови у вищих навчальних закладах України, особливо у східних областях, не тільки не втратила своєї **актуальності**, а, навпаки, набула державної ваги, оскільки безпосередньо стосується майбутнього країни, бо саме в цих навчальних закладах готують національну інтелектуальну еліту. Відповідальність за те, якою вона буде, покладена на нас, викладачів. Навчання професії та виховання особистості – двоєдиний процес, що доведено всіма видатними педагогами. «Освіта не є лише передачею певної суми знань. Це процес інтелектуального виховання, коли особистість професора впливає набагато сильніше, ніж загальні думки, що їх знеособлено постачає мережа Інтернет»¹. Вища школа постійно шукає шляхи вдосконалення процесу підготовки майбутніх висококваліфікованих інженерних кадрів. Гуманізація інженерно-технічної освіти передбачає опанування студентами знань з історії, філософії, психології, лінгвістики тощо. Це сприяє розвитку особистості, дає можливість бачити ширше, бути, врешті-решт, свідомими громадянами своєї країни.

Метою цієї статті є визначення пріоритетних напрямів ефективного навчання мови професійного спілкування та обґрунтування науково-методичної доцільності її вивчення на основі фахової термінології як ефективного чинника виховання національної еліти.

«Історія» викладання української мови у вищих навчальних закладах свідчить про пошук оптимальних стратегій. Починали з курсу «Українська мова», бо розуміли – вкрай необхідно ліквідувати прогалини у знанні самої мови, бо володіли мовою студенти 90-х років на дуже низькому рівні. Далі замінили цей курс на курс «Ділова українська мова», і ми навчали писати заяви, протоколи, доповідні записки та інші ділові папери, хоча всі добре розуміли – не всі будуть виконувати секретарську роботу, а для складання ділових паперів треба як мінімум знати мову. Складалося враження, ніби ми домовились, що всі вільно володіють українською, і немає інших

¹ Брюховецький В. // Урок української. – 2007. – № 1. – С. 57-58.

проблем як навчити офіційно-ділового стилю, незважаючи на застереження Л. Масенко: «Засилля в Україні російськомовних засобів масової інформації і продукції маскульту перериває зв'язок освіти з культурою і провокує небажану тенденцію до витворення дигласної ситуації, коли функції української мови обмежуються офіційною сферою спілкування. Це може негативно вплинути на ставлення до української мови певних груп населення, передусім молодіжних, оскільки стереотипи поведінки в молодіжних середовищах значною мірою формує відрізка до офіціозу»¹.

Якщо порівнювати «виховну» складову цих курсів, то, якщо під час викладання курсу «Українська мова», ця складова «впливала» з матеріалу, то, викладаючи курс «Ділова українська мова», викладачі докладали великих зусиль, щоб не сформувалася «відрізка», а на заняттях було цікаво і по-справжньому корисно для студентів.

Сьогодні у вищих навчальних закладах України викладають курс «Українська мова за професійним спрямуванням». Мета курсу – формування необхідної комунікативної компетенції в сфері професійного й наукового спілкування в усній і письмовій формах, навичок практичного володіння в різних видах мовленнєвої діяльності, підвищення загальнокультурного та інтелектуального рівнів особистості. Цей курс – безумовний прорив у викладанні мови, бо він відповідає вмотивованості студентів. У конкретних обставинах двомовності наша ситуація є перехідною від умотивованого використання мови до невмотивованого.

Зі знанням української мови починає пов'язуватись успішність майбутньої кар'єри; це вказує на підвищення престижу мови й є стимулом для опанування української мови. Кар'єра – це насамперед високий рівень професійності. Студенти усвідомлюють це і прагматично ставляться до навчальних дисциплін. Саме тому вмотивована скерованість курсу на майбутню професійну діяльність спеціаліста, формування його фахової культури знайшли відгук у студентській аудиторії.

Опанування у вищих навчальних закладах мови спеціальності – це засвоєння, передусім, наукового стилю як функційного різновиду національної літературної мови в межах обраної галузі знань, зокрема нормативних зразків наукових текстів на всіх рівнях їх ієрархічної організації, а також формування навичок і вмінь у таких актуальних видах професійної мовленнєвої діяльності, як продукування та компресія наукової інформації у вигляді плану, тез, анотації, реферату, виступу, доповіді тощо. Це сприяє формуванню та подальшому вдосконаленню творчих здібностей студентів для виконання науково-дослідної роботи, яка має стати невід'ємним компонентом підготовки спеціалістів з вищою освітою в умовах Болонського процесу.

Систематична робота з науково-навчальною літературою відшліфовує вміння щодо сприйняття, утримання й поновлення інформації, змістової і мовної компресії, тексту джерела та активно розвиває навички писемного мовлення. Здобуття знань шляхом самостійного опрацювання текстів (а це

¹ Масенко Л. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – С. 77.

й є основний чинник самоосвіти!) ґрунтується на комплексі взаємопов'язаних умінь: визначати і формувати основну проблематику тексту-джерела, здійснювати смисловий і структурний аналіз тексту, стисло подавати інформацію тексту за деталізованим планом, знаходити додаткову, побіжну інформацію й відмежовувати її від головної, поєднувати інформацію різних джерел за допомогою порядку слів, фраз, абзаців і відповідних засобів зв'язку тексту, «згортати» інформацію тексту до рівня головної в різні способи (синтаксична конденсація, вилучення зайвої інформації та скорочення слів, речень, фраз, смислових фрагментів тощо); вводити елементи опису тексту-джерела до продукованого тексту та об'єднувати в ньому всі його компоненти (основний матеріал джерела, додатковий матеріал, оцінка тощо). Ці види робіт допомагають студентам навчитися працювати з науковим текстом.

Здобуття вищої освіти передбачає необхідність опанування поняттєвої сфери обраної спеціальності, вербально представленою засобами національної термінології. «...Оскільки термінологія – найголовніший, постійний і визначальний компонент наукового стилю мови, то саме стан розвитку національної літературної мови визначає нормативність сучасної термінології як найрухомішої, найдинамічнішої і найінформативнішої частини лексики мови спеціальності»¹.

Формуванню у студентів навичок та вмінь аналітико-синтетичної трансформації науково-технічних текстів різних жанрів буде сприяти ознайомлення їх з видами стандартних лексичних засобів, що значно полегшує написання курсових та дипломних робіт, рефератів, конспектів, наукових статей з урахуванням вимог до професійних текстів: об'єктивність викладу, логіка, послідовність, повнота інформації, точність, лаконічність, стандартність.

Загальновідомо, що в розвитку держави важливу роль відводять національній фаховій мові і термінології, оскільки саме через енциклопедії, словники, класифікатори, національні галузеві та термінологічні стандарти відображається наукове, культурне й соціальне економічне надбання держави².

Термінологія є цілісною системою ієрархічно організованих мовних явищ для позначення реалій, пов'язаних з науково-технічним прогресом. Вона існує в двох вимірах: як результат фіксації наукового пізнання (термінологічні словники) та функціонування (наукова та навчальна література)³.

Студенти, що здобувають вищу освіту, передусім, працюють з текстами (письмовими та усними), де використовуються і фіксуються терміни. Саме тому набуває практичної ваги питання термінологічної компетенції користувачів, яка формується та вдосконалюється під час опрацювання

¹ Онуфрієнко Г.С. Науковий стиль української мови. – К., 2006. – С. 18.

² Рицар Б. Про досвід термінологічної праці в Україні // Українська термінологія і сучасність. – К., 2001. – Вип. 4.

³ Симоненко Л. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність. – К., 2003. – Вип. V.

мови певної галузі знань внаслідок синтезування знань з фахових і лінгвістичних дисциплін.

На вивчення проблем функціонування термінів у навчальному процесі, досвід упровадження новітніх технологій навчання фахової мови звертають увагу викладачі багатьох ВНЗ, зокрема О. Литвинюк, І. Коган, Г. Онуфрієнко, В. Шляхова, В. Дубічинський, Т. Касіна, Л. Петрух та ін. Про значущість цього питання свідчить і той факт, що термінологічні конференції (Київ, Львів) мають секції «Термінологія в навчальному процесі». Новими підходами і новим змістом мовної підготовки фахівців має забезпечуватися високий рівень їхньої професійної ерудиції. Навчання мови, спираючись на фахову термінологію, й є фактором, що оптимізує формування мовної компетенції спеціаліста.

У межах цього курсу студенти отримують відомості про історію становлення української термінології, що допомагає їм краще зрозуміти, що наша наукова термінологія йшла тими самими історичними шляхами, що й її творець – український народ, яка своїм корінням сягає часів християнізації Русі. У пізніші часи розвиток української науково-технічної термінології визначали основні тенденції загальноєвропейського термінотворення. Цей блок історичної та культурологічної інформації важливий для студентів (особливо східних регіонів, до яких належить Харків), бо спростовується міф про відсутність української термінології; студенти усвідомлюють, що вона формувалася на власній мовній основі за загальними словотворчими моделями, засвоюючи все те, що на час її творення виробила світова цивілізація, бо жодна природна мова, створюючи терміни, не може обійтися своїми власними ресурсами, тому поєднує в собі національні та інтернаціональні елементи.

Студенти отримують знання про основні поняття термінології, будову терміна, основні вимоги до терміна. Сучасна мова науки й техніки висуває до термінів цілу низку вимог. До основних вимог до терміна автори відносять однозначну відповідність терміна поняттю, відповідність лексичного значення терміна позначеному ним поняттю, системність, рациональну стислість, дериваційну здатність, мовну правильність.

Треба зазначити, що деякі вчені бажаною вимогою до терміна називають мотивованість – семантичну прозорість, яка дає змогу скласти уявлення про назване поняття. Найповнішим вираженням мотивованості є системність терміна – можливість відображення в структурі терміна зв'язків названого поняття з іншими в даній поняттєвій системі¹. Симпатіки концепції немотивованого терміна (а це, як правило, одиниця запозиченого характеру) виправдовують свою позицію дуже важливою обставиною: якщо термін побудований на основі загальноживаного слова, значення цього слова, його кореня або основи буде виявлятися в значенні терміна і заважати його професійному осмисленню². Виходячи з цього, автори не розглядають мотивованість як основну вимогу до терміна.

¹ Гринев С.С. Введение в языковедение. – М., 1993. – С. 36.

² Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1979. – С. 266.

Найважливішими, найсуттєвішими категоріями в ментальному просторі професійної діяльності є, за визначенням Д.С. Лотте, чотири основні категорії: предмети, процеси (явища), властивості і величини. Науково-технічна мова, що описує, пояснює, характеризує природні й соціальні процеси та явища, технічні об'єкти, потребує спеціальних засобів, щоб подавати змінювання об'єктів у часі, пов'язані з ним події, їх наслідки, а також здатність до дії, перебування в дії тощо, тобто всі ці поняття, які називають процесовими. Для розмежування процесових понять необхідно застосовувати систему словотворчих правил української мови.

Щоб задовольнити основні вимоги до термінів, забезпечити внутрішньомовну згармонізованість української термінології та однозначну зрозумілість і несуперечливість українського науково-технічного стилю, необхідно дотримуватися правил словотворення і слововживання, що відповідають структурі української мови. Тому з усіх основних вимог найбільшу увагу ми приділяємо мовній правильності. Одним із важливих аспектів курсу є переклад науково-технічних текстів. Підготовка фахівців різних галузей науки й техніки до перекладацької діяльності – нагальна потреба часу. Проблема перекладу може бути вирішена лише на широкій філологічній основі, бо відомо, що повнота, точність і правильність перекладу науково-технічних текстів значною мірою залежить від того, наскільки правильно перекладач визначає й розуміє граматичні форми, синтаксичні конструкції та структуру речення. "Головні труднощі перекладу пов'язані не з перекладом окремих термінів, які зафіксовані в термінологічному словнику, а з передаванням правильного змісту кожної фрази, якому далеко не завжди відповідає дослівний переклад... Перекладачеві-нефахівцю тут може допомогти його філологічна освіта, знання асоціативних зв'язків термінологічних морфем, афіксальні особливості термінів. У будь-якому разі різке підвищення попиту щодо перекладу та його якості потребує особливої професіоналізації цього виду діяльності"¹.

Дати студентам-нефілологам поняття перекладу, ознайомити їх з енциклопедичними та лінгвістичними словниками, способами перекладу лексичних одиниць (транскодування, калькування, контекстуальна заміна, смисловий розвиток, антонімічний та описовий переклад), перекладацькими лексичними трансформаціями (конкретизація, генералізація, додавання і вилучення слова, заміна слова однієї частини мови на слово іншої частини мови) – завдання цієї частини курсу. Особливо виразно всі властивості термінів виявляються в процесі науково-технічного перекладу, оскільки в перекладних текстах основна інформація передається за допомогою одиниць спеціальної мови².

Науково-технічні терміни як мовні знаки, що репрезентують поняття спеціальної, професійної галузі науки або техніки, становлять суттєву складову частину науково-технічних текстів і є складним для перекладу

¹ Кияк Т.Р. Терминология и научно-практический перевод // Нормативное и описательное лингвведение: Материалы XI Международной конференции. – М., 2006. – С. 62.

² Там само.

через їх неоднозначність, відсутність відповідників у мові перекладу (у випадку термінів-неологізмів) і національну варіантність термінів. Для правильного перекладу терміна важливо знати його словотвірну і морфологічну структуру та зміст позначуваного ним поняття.

Навчання студентів-нефілологів перекладу і редагування науково-технічної літератури та основ термінології і створює їх "філологічну освіченість", лінгвістичну компетенцію. Особливо це важливо на Сході України, де навчання здійснюється переважно російською мовою. Українська мова так і не стала за часи незалежності засобом навчання та інструментом професійної діяльності, адже всім відомо, що "опанування мови науки передбачає вивчення її відношення до позначуваних об'єктів, а також до людей, які використовують цю мову"¹.

Тобто в нефілологічному вищому навчальному закладі філологічна наука працює на опанування професії, фаху. Формування спеціаліста нової генерації, висококваліфікованого, грамотного, з високим інтелектуальним потенціалом відбувається з двох сторін: технічної та гуманітарної. Завдання закладів вищої освіти – забезпечити високоякісним професійним навчанням тих, хто набуває спеціальності, а це вимагає гармонійного поєднання наукових і філологічних (зокрема лінгвістичних) знань, які стають одним з основних і визначальних критеріїв оцінювання фахової придатності працівників.

На кафедрі української, російської мов та прикладної лінгвістики НТУ «ХПІ» розроблені такі посібники і методичні розробки до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням»:

1. *Бондарець О.В., Терещенко Л.Я., Павлова Г.Д., Дубічинський В.В.* Основи українського термінознавства та перекладу науково-технічної літератури. Гриф МОН України №14/18.2-1537.

Посібник складається з трьох розділів. У розділі «Українське термінознавство» містяться відомості про термінологію як науку, дається визначення терміна, розглядаються проблеми, які існують у світовій термінології, і проблеми, що стосуються української термінології. У розділі «Поняття перекладу» системно розглядаються основні способи та прийоми перекладу лексичних і стилістичних елементів. У третьому розділі розглянуто основні труднощі перекладу. Матеріали для самостійної роботи подано в заключній частині посібника. Тексти для редагування наведені мовою оригіналу (англійська, російська) і подані версії їх комп'ютерного перекладу українською мовою.

2. *Бондарець О.В., Терещенко Л.Я., Булавін В.І., Гордієнко О.В., Дубічинський В.В., Некрасов О.П., Павлова Г.Д.* Хімічне термінознавство. Гриф МОН України №14/18.2-2777.

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал, який знайомить з головними поняттями термінознавства як науки, з правилами систематичної номенклатури – як давати назви неорганічним та органічним сполукам, пояснюються причини новацій в українській хімічній номенклатурі; подано правила українського правопису, велику увагу приділено особливостям перекладу українською мовою російських дієприкметників і прийменників, пропонуються завдання, що допоможуть відпрацювати на практиці теоретичні знання. Всі

¹ *Онуфрієнко Г.С.* Науковий стиль української мови. – К., 2006. – С. 280.

посібники та методичні розробки містять матеріал для самостійної роботи студентів, довідкові таблиці та схеми.

3. Михайлова О.Г., Сидоренко А.А., Сухопар В.Ф. Українська наукова термінологія.

4. Гомон А.М., Кримець О.М. Оброблення наукової інформації.

5. Васенко Л.А., Дубічинський В.В., Кримець О.М. Фахова українська мова. Гриф МОН України № 1.4/18-Г-8.

В. Брюховецький зазначає: «Болонський процес – це насамперед системний контроль за засвоєнням студентами знань, вища якість навчального процесу»¹. З цією метою на кафедрі розроблені тестові завдання, що є дієвим засобом перевірки якості вивченого й засвоєного матеріалу. Усне опитування та письмові творчі роботи дають змогу оперативню контролювати засвоєння матеріалу, а модульні контролю проводяться методом тестування.

Вищі навчальні заклади України отримали дуже цікавий і корисний курс з української мови, але, на жаль, годин лише дві на тиждень, а викладається курс один семестр. Обсяг матеріалу, його важливість для студентів як майбутньої еліти, для формування національного світогляду, національної мовної картини світу вимагає збільшення годин для опанування цього курсу.

Викладаючи курс «Українська мова за професійним спрямуванням», не тільки відпрацьовуються лексичні, орфографічні, морфологічні та синтаксичні норми української літературної мови; нормативність і правильність мовлення; орфоепічні норми, норми слововживання, граматичні норми; синонімічний вибір слова; багатозначні слова та контекст; номенклатурні назви в професійній мові; терміни, професіоналізми та фразеологізми, а й долається страх перед мовою. До того ж варто згадати і про той комплекс сучасних українців, який виокремлює Стефанія Андрусів, – це страх перед мовою, притаманний певній частині респондентів. У голові багатьох людей, свідомих та освічених, які звертаються до української мови в різних ситуаціях спілкування, мусить постійно працювати мовний селектор, здійснюватися постійний контроль за правильністю мовлення, можливими кальками, русизмами. І при цьому, звичайно ж, втрачаються безпосередність, спонтанність мовлення. Таке раціональне роздумування над кожним словом і породжує страх перед мовою, небажання користуватися нею. Отже, багатьом мовцям доступні лише поверхневі комунікативні пласти української мови, а не глибинне відчуття її. Зрозуміло, що без глибинного оволодіння мовою годі забезпечити нормальне її функціонування². Посвідчення на заняттях лінгводидактичного чинника (формування культури українського мовлення) й лінгвокультурологічного чинника (формування української мовної картини світу, української національної свідомості) дає можливість стверджувати, що формування мовної компетенції в професійному спілкуванні й є суттєвою складовою частиною виховання національної гуманітарно-технічної еліти.

¹ Брюховецький В. // Урок української. – 2007. – № 1. – С. 58.

² Бурда Т. Мотивація мовної поведінки білінгвів // Урок української. – 1999. – № 9-10. – С. 64.

Дуда Н.М., Магазинщикова І.П. (Львів)

**СВІТОГЛЯДНО-КУЛЬТУРНІ
АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ОСВІТИ
У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ**

Екологізація освіти у ВНЗ має на меті сформувати нову світоглядну парадигму та екологічний професіоналізм. Екологізація гуманітарних та спеціальних дисциплін зможе дати студентам теоретичні знання та практичні навички, необхідні для організації раціонального природокористування.

Успішне вирішення екологічних проблем неможливе без високого рівня розвитку освіти. Однією з нагальних умов для цього є розробка і впровадження раціональної комплексної системи безперервної екологічної освіти як головного засобу формування суспільної та індивідуальної екологічної свідомості. До основних завдань кардинальної зміни екологічної свідомості слід віднести насамперед перелом у прагматичному ставленні до навколишнього середовища, посилення емоційно-естетичної складової у взаємодії з живою природою, гармонізації відносин між людиною та природою.

«Можна сказати, що наш час – це період тотального екологічного всеобучу, коли основи екологічних знань викладають усім, починаючи з дитячого віку – в школах та інститутах, на різних семінарах і курсах, по радіо й телебаченню – та закінчуючи підвищенням рівня екологічної освіти керівників усіх рангів у всіх країнах, на всіх континентах»¹.

У багатьох розвинених державах розроблені та вдосконалюються різні концепції й програми екологізації освіти та підготовки спеціалістів-екологів сучасного рівня. У світі за кілька останніх років видано чимало посібників і підручників, науково-популярної й публіцистичної літератури, знято фільми й розроблено рекомендації еколого-освітнього змісту. У багатьох країнах дисципліни екологічного напрямку стали обов'язковими у школах і вищих навчальних закладах, повсюдно створено кафедри або факультети екологічного профілю, проведено сотні екологічних національних і міжнародних семінарів, конференцій, з'їздів. Велику еколого-просвітницьку роботу провадять у всьому світі організації «зелених», товариства з охорони природи, серед них такі відомі, як «Грінпіс», «Легамбіенте» та ін. Ці важливі для цивілізації процеси екологізації свідомості населення, формування нового екологічного світогляду, нової екологічної культури характерні й для України. У 2001 р. затверджено Концепцію екологічної освіти України, на початку 2002 р. –

¹ Білявський Г.О., Падун М.М., Фурдуй Р.С. Основи загальної екології. Підручник. – К., 2000. – С. 320.

план заходів з її реалізації, наприкінці 2002 р. до Верховної Ради подано проект Закону України про екологічну освіту.

У прийнятій у 2001 р. МОН України «Концепції екологічної освіти» сказано: «Мета екологічної освіти в тому, щоб пробудити в усіх вікових групах населення занепокоєність станом природного середовища та поєднати екологічне мислення й екологічну поведінку з розумінням того, що все у світі взаємопов'язане, що певна дія людини викликає часом непередбачені наслідки впливу на природу. Таким чином, екологічна освіта стає способом життя людини на сучасному етапі її існування на Землі»¹.

Проблеми екологізації освіти стали у нашій країні предметом серйозних наукових розробок і досліджень. Ось лише деякі з робіт, де розглядається зазначена проблематика: Кисельов М.М., Канак Ф.М. «Національне буття серед екологічних реалій», Борейко В.Є. «Постижение экологической этики», Крисаченко В.С., Хилько М.І. «Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку», Салтовський О.І. «Основи соціальної екології: Навч. посіб.», Саєнко Т.В. «Екологічна освіта в Україні – досягнення і перспективи», Федоренко О.І., Тимочко Т.В., Ткач В.Н. «Питання екологічного виховання та освіти населення» тощо.

У цих та інших працях виразно наголошується на тому, що сьогодні у світі переважно неекологізована система освіти сформувала у людей стійку переконаність у тому, що людина – самоціль і вершина еволюції. Закладені у свідомості багатьох поколінь фрази про людину як вінець творіння і царя природи, про природу – майстерню, у якій не слід просити милостиню, а можна просто прийти і взяти все необхідне, увесь час слугує виправданням всездозволеності та егоїзму, даючи карт-бланш на право грабіжницького ставлення до природи як до невичерпного джерела для задоволення людських потреб.

Зазначена тенденція є надзвичайно небезпечною й спонукає до пошуків нових засад освітянської діяльності. У сучасних умовах необхідно сформувати таку систему освіти, метою якої стане вироблення нових ціннісних підходів до вивчення людини, біосфери і соціосфери, заміна антропоцентричного наукового світогляду на біоцентричний чи навіть екоцентричний.

Екологізація освіти має стати органічною і пріоритетною частиною всієї системи освіти, її завдання – сформувати нове ставлення не лише до природи, а й до суспільства і людини (екогуманізм). Екологізація освіти – це формування нового світогляду, світорозуміння і нових підходів до діяльності людини у природному середовищі.

Найбільшою проблемою, з нашої точки зору, є розірваність між природничо-фундаментальними й соціогуманітарними частинами сучасної освіти. З поля зору суспільних наук випав цілий пласт природознавчих проблем, тому вони й виявилися в основному мало готовими до екологічного виклику сучасності. Те ж саме можна сказати про точні та

¹ Концепція екологічної освіти України (Затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України протокол № 13/6-19 від 20.12.2001 року) // <http://eruditarr.narod.ru/Dokymetu/InstDok/D33.HTM>.

природничі науки, які мало цікавилися духовним світом людини і гуманітарними проблемами. Саме цю обставину має виправити екологізація, яку можна трактувати як своєрідну гуманізацію традиційних навчальних дисциплін вищої технічної і природничої школи. Екологізація, яка має свої особливості у кожній окремій навчальній дисципліні, здатна інтегрувати їх, перетворивши хаотичну мозаїку окремих наук у цілісну наукову картину світу.

Поєднання природного та соціогуманітарного аспектів є необхідною передумовою інтеграції роз'єданого конкретно-екологічного матеріалу в єдину систему, надання навчальним програмам визначеності й концептуальності¹.

Важливими у даному контексті видаються проблеми співвідношення гуманітарної та спеціальної частини освітніх програм, які практично за останні десятиліття постійно коригуються на користь останньої. Ця тривожна тенденція може стати фатальною помилкою в ході екологізації освітнього процесу, оскільки гуманітарна підготовка не лише закладає якусь суму знань про соціальні, історичні чи культурні події, а й формує емоційно-естетичний ідеал молоді людини, адже жодне навчання не може орієнтуватися й спиратися тільки на розум, – необхідно враховувати і впливати також на емоції та почуття студентів.

Ще одну точку перетину екологічної і гуманітарної складової відбиває поняття «екологічна культура», що визначається як одна з форм культури, як здатність людини відчувати живе буття світу, пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля².

У контексті цього поняття культура розглядається як форма адаптації людей до того природного простору, у межах якого вони розвиваються.

Власне, з позицій екологічної культури глобальна екологічна криза постає не як результат якоїсь помилки чи неправильно вибраної стратегії розвитку, а як відображення глибинної кризи культури, що охоплює весь комплекс взаємодії людей один з одним, суспільством і природою. «Суть проблеми полягає у тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру у відповідності з тими змінами, які самі ж і привносять у світ, і джерела цієї кризи лежать усередині, а не ззовні людської істоти. І вирішення цих проблем також має виходити перш за все зі зміни людини, її внутрішньої сутності»³. Ці проблеми мають стати невід'ємними складовими сучасних курсів «Культурології», «Української та зарубіжної культури», «Соціології», «Українознавства», що читаються у ВНЗ України.

В умовах яскравого виявлення обмеженості техногенної цивілізації, що проявляється в глобальних кризах різних сфер життя, активізується принциповий перегляд методологічних пропозицій та світоглядних засад наукового й практичного освоєння світу. Актуальними стають вимоги

¹ Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К., 2000. – С. 279.

² Крисаченко В.С. Екологічна культура. – К., 1996. – С. 8.

³ Паччей А. Человеческие качества. – М., 1986. – С. 86.

повернення до людини в багатоманітності її природних, життєвих і соціальних рис.

Проблеми зв'язку між духовною кризою та екологічними проблемами відбиває також поняття екологічна етика. В.Є. Борейко, один із найпопулярніших українських екологів, так окреслює це поняття: «екологічна етика – це вчення про етичні стосунки людини з природою, основою яких є сприйняття природи як члена моральної спільноти, морального партнера (суб'єкта), про рівноправність і рівноцінність усього живого, а також про обмеження прав і потреб людини»¹.

Одним із важливих джерел екологічної етики, нарівні з екологією і філософією, є релігія. Сьогодні потрібна така стратегія екологізації освіти, як і охорони природи загалом, яка б не ігнорувала могутній вплив релігії, а навпаки, вбирала б з неї все цінне. Локальні, а особливо світові релігії, кожна по-своєму, пропонують унікальний набір моральних цінностей та еколого-етичних правил для людей у їхніх відносинах із природою. Релігії також санкціонують і пропонують суворі покарання тим, хто не поводить з божими створіннями достойно. У курсі «Релігієзнавство», що читається у вищій школі, на наш погляд, слід акцентувати увагу саме на цих проблемах, пропагувати і поширювати екофільні тенденції релігійних учень.

Духовне і культурне оновлення можна розглядати як один із найважливіших шляхів до перемоги над екологічною кризою. Саме в духовній та культурній площинах знаходяться відповіді на питання, які саме знання в умовах нових викликів мають надавати вищі навчальні заклади, які особистісні риси слід виховувати в сучасних молодих людях – майбутній національній еліті.

Принципового значення набуває методична організація екологізації освіти. Вона може протікати у двох напрямках: 1) послідовне впровадження предмета «екологія», який вводиться в навчальні програми різних рівнів освіти; 2) екологізація всіх навчальних предметів, що на практиці означає не що інше як міждисциплінарне обговорення і дослідження екологічних проблем².

Нас більше цікавитиме другий підхід. Він полягає у формуванні в майбутніх спеціалістів екологічного професіоналізму, пов'язаного з фаховою діяльністю, вихованні у студентів здатності приймати найбільш раціональні та конструктивні технологічні, господарські чи адміністративні рішення, враховуючи екологічні фактори.

Цикли дисциплін як гуманітарного, так і фундаментального та спеціального профілю мають в арсеналі значні можливості для безперервного процесу екологізації і реалізації міждисциплінарного підходу до нього. Слід також відзначити, що процес екологізації може торкатись як навчальної, так і позанавчальної діяльності студентів, базуючись на

¹ Борейко В.Є. Прорыв в экологическую этику. – 4-е изд., дополн. – К., 2005. – С. 6.

² Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону, 1996. – С. 166.

принципах цілісності, єдності і наступності всіх етапів навчання у вищій школі.

Екологізація навчального процесу вимагає уточнення фахових завдань майбутніх спеціалістів, усвідомлення наслідків для природи, до яких може призвести їхня майбутня професійна діяльність. Для вирішення екологічних завдань на сучасному етапі необхідна не стільки підготовка спеціалістів за новими напрямками, як перебудова ідеології підготовки спеціалістів усіх напрямів вищої школи, виховання у них екологічного світогляду та впровадження його в практику.

Таким чином, сучасна освіта має враховувати, що основою сучасного етапу соціального розвитку є зміна ціннісних установок у ставленні до природи та людини. Це вимагає, зокрема, введення екогуманістичних критеріїв оцінки практичної та теоретичної діяльності людини і суспільства, заміна сучасної світоглядної парадигми екоцентричним мисленням.

Екологізація освіти має бути спрямована на те, щоб сучасний інженер, будучи висококваліфікованим фахівцем, міг оцінити реальні наслідки професійної діяльності з точки зору охорони довкілля і компетентно вирішувати проблеми екології у повсякденній трудовій практиці, втілювати реалізацію екологічно чистих технологій, розробляти заходи для попередження, обмеження та ліквідації забруднення навколишнього середовища.

Лісопромисловий комплекс у нашій країні здійснює значний вплив на довкілля, тому екологічна підготовка спеціалістів цього напрямку має не просто проникати в структуру навчальної системи, а стати для неї базовою.

Спеціалісти лісопромислового комплексу безпосередньо впливають на формування довкілля, ареалів поширення флори і фауни, а в результаті й на середовище проживання людини. Цим насамперед обґрунтовується необхідність включення у перелік дисциплін, що вивчають студенти сільськогосподарського та лісогосподарського профілю, предметів екологічного змісту.

Саме тому Національний лісотехнічний університет України виступив ініціатором впровадження конкретної програми екологізації освіти, суть якої в тому, що «екологічні принципи і вимоги повинні стати невід'ємною складовою, органічно вплетеною у тканину усіх навчальних предметів вищої школи»¹. У НЛТУ України було видано збірник наукових праць «Екологізація гуманітарної освіти», зроблено значні доповнення та уточнення до робочих навчальних програм, проведено Міжнародні наукові конференції «Екологізація освіти в контексті вимог Болонського процесу в Україні» (2005 р.) та «Духовність як основа сталого розвитку сучасного українського суспільства: соціокультурний, еколого-економічний, релігійний і мистецький аспекти» (2008).

Отже, екологізація освіти – один із основних аспектів навчального процесу, основа для розробки нового соціального фундаменту для гарантування екологічної безпеки і сталого розвитку нашої країни. Саме таку концепцію, на наш погляд, слід реалізовувати у рамках вищої освіти.

¹ Туниця Ю.Ю. Є така наука – землю береги // Екологізація гуманітарної освіти: Збірник наукових статей, матеріалів, документів. – Львів, 2004. – С. 14.

Кухаренко В.М. (Харків)

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

У статті розглядається роль дистанційного навчання в системі підготовки науково-педагогічних кадрів на сучасному етапі розвитку суспільства та надано досвід Проблемної лабораторії дистанційного навчання НТУ "ХПИ".

Сучасність можна охарактеризувати наявністю процесів глобалізації та швидких змін, де від освіти вимагають, за словами Жака Делора, у доповіді, представленій ЮНЕСКО Міжнародною комісією з “Освіти для XXI віку”: 1) вчитися жити разом; 2) вчитися, щоб знати; 3) вчитися творити; 4) вчитися жити.

Глобалізація змушує переглянути питання якості освіти. До аспектів, які пов’язують глобалізацію з якістю освіти, належать:

1. Конкурентоспроможність держав на світовому ринку експорту освіти.
2. Міжнародна мобільність робочої сили.
3. Бажаність подальшого розвитку угод з іншими країнами про взаємне визнання освітніх кваліфікацій.
4. Збільшення кількості місцевих та іноземних студентів.

На розвиток технічної освіти на сучасному етапі впливають багатодисциплінарність технологічного розвитку, глобалізація ринку, проблеми небезпечності навколишнього середовища, соціальна відповідальність, участь у корпоративних структурах, швидкість змін.

Розрізняють сім *категорій* умінь майбутнього фахівця: необхідність навчання протягом життя; проблемне, критичне та творче мислення; командні; комунікаційні; самоконтроль; інтеграційне та глобальне мислення; управління¹.

За класифікацією АВЕТ їх більше:

1. Можливість застосовувати знання математики, науки та техніки.
2. Спроможність проектувати та проводити експерименти, аналізувати та інтерпретувати отримані дані.
3. Спроможність проектувати систему, компоненти або процес для задоволення потреб.
4. Спроможність працювати у міждисциплінарній команді.
5. Спроможність ідентифікувати, формулювати та розв’язувати технічні проблеми.
6. Розуміти професійну та етичну відповідальність.
7. Спроможність ефективно спілкуватися.

¹ Armando Rugarcia, Richard M. Felder, Donald R. Woods, James E. Stice. The Future of Engineering Education. I. A Vision for a New Century. Chem. Engr. Education, 2000. – № 34 (1). – P. 16-25.

8. Освіта необхідна для розуміння впливу технічних рішень на глобальний/соціальний контекст.

9. Розуміти потреби у навчанні протягом життя та вміти вчитися.

10. Знання сучасних проблем.

11. Спроможність використовувати техніку, вміння та сучасні технічні засоби, які необхідні в інженерній практиці¹.

Велику роль на якість освіти має відігравати Болонський процес, який пройшов наступні етапи: Лісабонська угода (1997) (ратифікована ВР України), Сорбонська декларація (1998), Болонська декларація (1999), Празьке комюніке (2001), Берлінське комюніке (2003), Бергенське комюніке (2005). Україна до цього процесу приєдналася у 2005 р. у Бергені.

Шкала ECTS, рекомендована для використання у вищих навчальних закладах, які приєднуються до Болонського процесу, включає сім основних оцінок успішності студентів: А („відмінно“), В („дуже добре“), С („добре“), D („задовільно“), E („достатньо“) та дві оцінки F, що стосуються двох різних типів неуспішних студентів.

З цієї точки зору, шкала ECTS органічно накладається на таксономію Б.С. Блума, яка мало поширена в Україні і відносить основні навички та цілі, яких має досягти студент за час навчання, до наступних шести *рівнів*:

1. Знання – включає в себе знання визначень і термінів та окремих фактів, а також основних методик, класифікацій і категорій, що відносяться до певної навчальної дисципліни.

2. Розуміння – враховує переклад на власну мову і наведення зрозумілих ілюстрацій та прикладів, а також власну інтерпретацію наданої інформації.

3. Застосування – потребує вміння визначити і застосувати одержану абстрактну інформацію для рішення практичного завдання.

4. Аналіз – передбачає вміння аналізувати отриману інформацію, окремі її елементи, висловлювати припущення, гіпотези та робити певні висновки на основі аналізу фактів.

5. Синтез – включає здатність до пояснення феномену чи інформації, створення певних класифікацій, відкидання невірних припущень.

6. Оцінювання – характеризує такий рівень засвоєння і розуміння певної навчальної дисципліни, за якої студент може самостійно критично оцінити публікації або доповіді з даної тематики, а також якість засвоєння цієї дисципліни іншими студентами; передбачає об'єктивну самооцінку, тощо².

¹ ABET (Accreditation Board for Engineering and Technology). Criteria for accrediting engineering programs: Effective for evaluations during the 2002–2003 accreditation cycle // <http://www.abet.org/images/Criteria/2002-03EACCcriteria.pdf>.

² Clark D.R. Learning Domains or Bloom's Taxonomy // Retrieved March. – 2008. – № 10 // <http://www.nwlink.com/~donclark/hrd/bloom.html>

Співвідношення рівнів шкали Блума, шкали ECTS та діючої в Україні шкали:

Шкала Блума	Шкала ECTS	Діюча шкала
Досягнуто 1+2+3+4+5+6	A „відмінно”	5 “відмінно”
Досягнуто 1+2+3+4+5	B „дуже добре”	4 “добре”
Досягнуто 1+2+3+4	C „добре”	
Досягнуто 1+2+3	D „задовільно”	3 “задовільно”
Досягнуто 1+2	E „достатньо”	
Досягнуто 1	FX „недостатньо”	2 “незадовільно”
Не досягнуто жодної цілі	F- „незадовільно”	

Великі можливості у розв’язанні проблем сучасної освіти може дати використання дистанційного навчання, що на сьогодні вже є реалією, а не модним напрямом. Наприклад, у США у 2003 р. дистанційно навчалось понад мільйон дев’яност тисяч студентів, у 2004 р. – понад 2,6 млн, у 2006 р. – понад 3,6 млн. Дуже широко ця технологія використовується у т.зв. змішаному навчанні (blended learning), яке передбачає очні заняття (20% часу) та дистанційні (80% часу), тобто студенти денної форми навчання працюють з дистанційними курсами у локальній мережі та Інтернеті.

Модель дистанційного навчання базується на чотирьох типах взаємодії: студент-тьютор, студент-студент, студент-зміст, студент-інтерфейс. Крім того, у дистанційному навчанні велика увага приділяється соціальним та когнітивним аспектам навчання з активною участю тьютора. Все це, за дослідженнями західних педагогів, забезпечує високу якість навчання, яка не поступається якості денної форми навчання, а інколи буває вищою.

Усе це вимагає перегляду відношення університетів до дистанційного навчання та можливість використання цієї технології в традиційному

навчанні. На етапі формування навчальних програм викладач планує не тільки зміст дисципліни, а й методи та форми проведення занять. Але згодом ця інформація дуже часто втрачається. Занесення навчальної програми у віртуальне навчальне середовище дає змогу зберегти цю інформацію й розвинути на етапі проведення навчального процесу. Тому саме розробка інформаційних ресурсів у віртуальному навчальному середовищі стає головним завданням кожного західного викладача й адміністрація університетів це контролює.

Студент стаціонару при наявності ресурсів у віртуальному навчальному середовищі на початку семестру отримує план своєї роботи на весь семестр, необхідний інформаційний матеріал, бачить усі види діяльності і методичні вказівки до її виконання. Це вимагає його вчитися планувати свій час і розуміти, які результати він отримає і навіщо. Тобто дистанційний курс стає дороговказом при вивченні дисципліни. Крім того, це можливість бути на постійному зв'язку з викладачем та іншими студентами.

Викладач отримує зворотний зв'язок, він може відповідати на питання студентів, переглядати хронологію роботи кожного студента і порівнювати з роботою попередньої групи, робити відповідний аналіз для покращення результативності навчального процесу.

Включення технологій дистанційного навчання у навчальний процес (змішане навчання) з дослідженнями західних педагогів підвищує мотивацію студентів до навчання, робить її сталою. Причому слід зазначити, що можливості ІКТ постійно збільшуються, а студентів вони приваблюють.

Розвиток мережі Інтернет призвів до якісних змін у педагогічних підходах, що призвело до появи терміна «мережна педагогіка». Мережа Інтернет перестає бути каналом, що дає змогу одержати доступ до окремого ресурсу. Вона сьогодні сама стає ресурсом. Це дає можливість вирішувати нові педагогічні завдання, реалізовувати навчальну діяльність, що не мислиться і не реалізується поза мережею.

Інформаційні технології змінюють способи нашого мислення і спілкування з іншими людьми. Цифрова пам'ять звільняє нас від необхідності тримати дані і зв'язки між ними в голові. Завдяки мережі ми тепер можемо одержати доступ до своїх записів, знаходячись у будь-якому місці земної кулі. Цифрова пам'ять, програмні агенти і мережа розширюють наші розумові здібності. Ще більш вони розширюють поле для спільної діяльності і нашого співробітництва з іншими людьми. Люди приходять у мережні співтовариства для того, щоб поділитися знаннями, запитувати та вчитися в інших людей, шукати однодумців і виконавців дії, що не під силу зробити поодиноці.

Завдяки мережним зв'язкам формуються нові соціальні об'єднання. Співтовариства такого роду не можуть бути спеціально спроектовані, організовані чи створені в наказовому порядку. Ми можемо тільки створити умови, які б полегшували формування таких співтовариств. З розвитком комп'ютерних технологій у співтовариств обміну знаннями з'являються нові форми для збереження знань і нові програмні сервіси, що

полегшують керування знаннями і використання їх новачками, що знаходяться на периферії співтовариства.

Комп'ютерні комунікації сьогодні формують нове поле інформаційної культури, у якому реалізується діяльність сучасного суспільства. Перед освітою стоять завдання формування особистості, конкурентоздатної та успішної в електронному інформаційному середовищі. Одна з основних тенденцій розвитку освіти в зв'язку з цим складається в перегляді концепцій організації навчальної діяльності.

У навчальній практиці процеси формування мережних, децентралізованих моделей навчання сьогодні ще малопомітні, але саме мережні технології готують для них підґрунтя. Модель навчання в мережних співтовариствах обміну знаннями є однією з найбільш перспективних моделей дистанційного навчання. Поступово відбувається зрушення від централізованої моделі до горизонтальних мережних взаємодій. Зараз, коли в суспільстві змінюється система організації виробництва, а відносини між людьми з ієрархічної системи переходять у площину більш децентралізованих, можна чекати відповідних змін і в моделях навчання.

Педагогіка мережних співтовариств швидко розвивається й є напрямом теорії навчання. Цей напрям базується на наступних ключових положеннях:

Навчання визначається інструментами й об'єктами, якими користується учень. Дії над об'єктами вимагають спілкування. Це спілкування з приводу дій і об'єктів має першорядне значення для навчання. На це звертав увагу ще Дж. Дьюї, який бачив найважливішою складовою навчання діяльність, яка була б спрямована на досягнення реального, конкретного результату через використання відповідних матеріалів, засобів і технологій.

Навчання визначається середовищем, у якому відбувається засвоєння нового знання. З концепцією навчальної павутини, як середовища для спільного навчання, тісно пов'язана й концепція дружніх засобів. Для людини життєво необхідно не просто сприймати і споживати інформацію, а й діяти активно, отримуючи результат як винагороду за свої дії.

Навчання відбувається в співтоваристві обміну знаннями, де новачки поступово стають експертами через практичну участь у розв'язанні проблем конкретної області знань. Термін *community of practice* – "співтовариство практики" чи "співтовариство обміну знаннями" уперше використовували Дж. Лав і Е. Венгер для того, щоб позначити групу людей, залучених до спільної діяльності. Пізнання не може бути відірване від тих умов, тієї ситуації, у якій воно відбувається. Для того, щоб засвоїти засіб, мало його одержати у своє розпорядження й почати ним користатися. Необхідно ще сприйняти культуру використання цього засобу. Навчання значною мірою є процесом соціалізації, у ході якого люди навчаються говорити, читати, писати, стають школярами, співробітниками офісу, дослідниками тощо.

Середовище сучасних мережних сервісів відкриває перед нами можливість створювати навчальні ситуації, у яких учні можуть засвоювати важливі навички класифікації. При цьому вони не просто знайомляться з уже прийнятими формами таксономії, а й одержують можливість побачити і взяти участь у створенні спільної класифікації. Завдяки цьому досвіду вчителі та учні розуміють як у повсякденній культурі, через постійну практику і повторення численних простих дій формуються не тільки одиниці знань, а й системи метазасобів, що дають змогу класифікувати об'єкти навколишньої реальності.

Мережна педагогіка розвивається в тісному зв'язку з мережею Інтернет і прямо залежить від стану її концепцій її розвитку. Сучасна концепція розвитку павутини одержала назву Веб 2.0.

Появу терміна Веб 2.0 прийнято пов'язувати зі статтею Тіма О'Рейлі – "What Is Web 2.0" від 30 вересня 2005 р.¹ Веб 2.0 з технологічної точки зору це AJAX, API і RSS, з соціальної – пошукові системи, закладки, сумісне збереження медіа файлів, мережні карти пам'яті, мережні документи, географічні сервіси.

Розвиток інформаційного забезпечення на основі Веб-платформи в перші роки XXI ст. супроводжувався появою величезної розмаїтості веб-сервісів, що підтримували різні потреби та активність користувачів. Важливо відзначити, що інформаційні сервіси нового покоління дуже шанобливо відносилися до користувачів і розглядали їх як авторів і співавторів мережного контенту. Соціальні сервіси і діяльність мережних спітовариств відкривають перед педагогічною практикою наступні можливості²:

1. Використання відкритих, безкоштовних і вільних електронних ресурсів. Внаслідок поширення соціальних сервісів у мережному доступі є величезна кількість матеріалів, що можуть бути використані в навчальних цілях. Мережні спітовариства обміну знаннями можуть поділитися своїми колекціями цифрових об'єктів і програмних агентів з освітою.

2. Самостійне створення мережного навчального змісту. Нові сервіси соціального забезпечення радикально спростили процес створення матеріалів і публікації їх у мережі. Тепер кожен може не тільки одержати доступ до цифрових колекцій, а й взяти участь у формуванні власного мережного контенту. Сьогодні новий контент створюється мільйонами людей.

3. Засвоєння інформаційних концепцій, знань і навичок. Середовище відкриває принципово нові можливості для діяльності, у яку надзвичайно легко втягуються люди, що не володіють ніякими спеціальними знаннями у сфері інформатики. Нові форми діяльності пов'язані як із пошуком у мережі інформації, так і зі створенням та

¹ O'Reilly T. What Is Web 2.0 Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. 2005 // <http://www.oreillynet.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-20.html>.

² Патаракин Е. Всё людям // <http://y-pat.livejournal.com/210577.html>.

редагуванням власних цифрових об'єктів – текстів, фотографій, програм, музичних записів, відеофрагментів.

4. Спостереження за діяльністю учасників співтовариства практики. Мережа Інтернет відкриває нові можливості для участі студентів у професійних наукових співтовариствах. Цифрова пам'ять, агенти і мережа розширюють не тільки наші розумові здібності, а й поле для спільної діяльності та співробітництва з іншими людьми.

5. Створення навчальних ситуацій, у яких ми можемо спостерігати і вивчати недоступні нам раніше феномени. З розвитком соціального забезпечення мережна діяльність чи мережне поведіння інших людей стає нам усе доступніше.

Засвоєння нових засобів доводить, що ми можемо вирішувати нові завдання, змінювати наш світогляд, що дає можливість нам бачити світ з нової точки зору. Використання засобів соціального забезпечення, що дає змогу створювати мережний контент і відслідковувати діяльність свого найближчого мережного оточення, веде до децентралізації мережного наповнення. При цьому спілкування між людьми все частіше відбувається не у формі прямого обміну висловлюваннями, а через взаємне спостереження за мережною діяльністю. Від учасників спільної діяльності не потрібно синхронної присутності в тому самому місці, у той саме час. Кожен член співтовариства може виконувати свої прості операції. Ця нова модель мережної взаємодії може використовуватися в педагогічній практиці для засвоєння учнями ідей децентралізації та екологічних стратегій.

До *проблем* використання соціальних сервісів Інтернет можна віднести наступні:

- соціальні сервіси Веб-2.0 важко використати викладачу через велике навантаження та звичку користуватися паперовими інформаційними ресурсами;

- викладачі розглядають Інтернет як джерело ресурсів, а не середовище для спілкування;

- без постійного інформування викладача про нові можливості ІКТ у нього виникає технофобія;

 - багатьох викладачів лякає потреба перегляду навчальних планів;

- багатьох викладачів лякає необхідність виділити багато часу на стартовому етапі використання нових технологій;

- дуже часто віртуальні навчальні середовища навчального закладу не підтримують нові соціальні сервіси Інтернет.

Серед нових стратегій мислення, засвоєння яких стало можливо завдяки розвитку комп'ютерів і комп'ютерних програм, варто особливо виділити ті, які можна визначити як екологічні. Мітчел Резник приводить наступні характеристики цих стратегій.

Екологічні стратегії відповідають на локальні умови. Рішення приймається на основі даних з місць, а не на основі прийнятих у центрі рішень. У міру того, як умови змінюються, екологічні стратегії беруть ці зміни до уваги і виробляють нові рішення на їх основі. Заздалегідь обраного плану не існує, і рішення час від часу змінюються. Багато

екологічних стратегій припускають мережний підхід, заснований на внеску багатьох простих учасників, а не на централізованому керуванні. Екологічні стратегії не знаходять відображення в курсі шкільної освіти. Вони дуже рідко використовуються навіть на уроках біології і ще рідше як основа для екологічного підходу до рішення проблем. Застосування екологічних стратегій у навчанні припускає не тільки зміни навчальних планів, а й зміни у свідомості вчителів, студентів і розроблювачів навчальних курсів. Як не парадоксально, але саме використання комп'ютерних і мережних технологій може допомогти людям стати "екологічними мислителями".

Люди мають потребу в більш багатому досвіді взаємодії з децентралізованими системами. Цей досвід можна отримати всередині сучасних мережних співтовариств. Для засвоєння екологічних стратегій необхідно бути всередині цієї екосистеми, відчуті себе її елементом. Тому дуже важливо організувати екологічну освіту в процесі, у діяльності, у проживанні учнями екологічного процесу, частиною якого вони самі є.

Реально на якість освіти впливають два фактори: професіоналізм персоналу та система ставлення учасників процесу. Причому слід враховувати емпіричний принцип Джурана «85/15», відповідно до якого тільки 15% проблем організації залежить від людей, а інші пов'язані з недосконалістю використаних процесів.

На даному етапі підвищення кваліфікації викладача треба розуміти як зміну його світогляду і цим процесом треба керувати. Можна виділити чотири умови для цих змін:

співробітники погоджуються змінити своє ставлення до роботи тоді, коли розуміють та приймають мету перетворень в організації;

система заохочень та винагород має відповідати новим установкам на поведінку, на які організація орієнтує співробітників;

вони мають уміти виконувати те, що від них вимагається на умовах перетворень;

поважні для них люди в організації мають показувати їм приклад¹.

Досвід НТУ "ХП" показує, що проведення курсів, семінарів, шкіл, присвячених дистанційному навчанню, створенню дистанційних курсів і їх супроводженню, а також одночасне підвищення кваліфікації викладачів з використання інформаційно-комунікаційних технологій, значно підвищує не тільки рівень їхніх професійних здібностей, а й поглиблює розуміння того, яке саме навчання за рівнем інформаційного і процесуального змісту зараз потрібне суспільству.

Підвищення кваліфікації викладачів можна побудувати через створення дистанційного курсу на трьох прикладах: літні школи, проекти та підвищення кваліфікації викладачів. Всі вони характеризуються

¹ http://www.smart-edu.com/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=51&Itemid=306&limit=10&limitstart=10.

методичною підтримкою на робочому місці¹ (див. табл. 2, наводиться за даними книги: Joyce B., Showers B. *Student Achievement through Staff Development* (3-rd ed.). Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 2002), але мають різний рівень мотивації учасників навчального процесу.

Табл. 2

**Результати сумісного використання
різних складових підготовки викладача**

Складові підготовки	Досягнуті результати		
	Знання	Уміння	Використання на практиці
Викладання матеріалу та його обговорення на семінарі	10	5	0
+ демонстрація відповідних технік на семінарі	30	20	0
+ виконання практичних завдань та їх обговорення на семінарі	60	60	5
+ методична підтримка на робочому місці (у класі)	95	95	95

Найвища мотивація до навчального процесу у слухачів літніх шкіл, тому що вони мають бажання створити свій дистанційний курс, опанувати методику цієї діяльності, тому процес навчання не перевищує один тиждень.

Учасники проєктів переважно орієнтовані на створення контенту, процес створення дистанційного курсу починається тільки на останньому етапі, який, як правило, дуже короткий та напружений, і це вимагає індивідуальної роботи тренера, методиста, особи, яка супроводжує проєкт тощо з кожним учасником.

Мотивація викладачів на курсах підвищення кваліфікації постійно змінюється, це викликано значною тривалістю процесу (понад 12 тижнів). Вплив на мотивацію мають ставлення завідувача кафедри, колег до роботи викладача. Наприклад, відсутність підтримки керівника, байдужість колег, велике навантаження, обмежений доступ до комп'ютерної техніки на кафедрі тощо.

Проблемна лабораторія дистанційного навчання (ПЛДН) НТУ “ХПІ” на базі багаторічного досвіду створила навчально-методичний комплекс дистанційного навчання, що складається з п'яти модулів та розроблених дистанційних курсів “Основи дистанційного навчання” (1999 р., навчалося 50 осіб) та “Практичний курс дистанційного навчання” (2000 – 2001 рр., навчалося 60 осіб), постійно діючих курсів (з 2002 р.) з розробки дистанційних курсів для викладачів НТУ “ХПІ” та шести літніх і зимових шкіл дистанційного навчання (2001 – 2005 рр.). Значний вплив на програму

¹ Уваров А.Ю. Ключевые компоненты распространения новых педагогических практик // Вопросы информатизации образования. – Вып. 11 // http://npstoik.ru/vio/inside.php?ind=articles&article_key=272.

мала участь співробітників ПЛДН у проекті “Підтримка інституційного розвитку в Україні (ІПР(У))” Британського уряду щодо розвитку дистанційного навчання у регіональних інститутах НАДУ при Президентіві України (2001 – 2003 рр.). Саме для цього проекту був розроблений і впроваджений дистанційний курс “Практикум тьютора”. Удосконалення цих модулів продовжено у проекті Темпус Тасіс «Тренінгові програми для підготовки державних службовців України (V-VII категорій) з питань європейської інтеграції» (2005 – 2008 рр.).

Досвід роботи з викладачами показує, що розробники навчальних матеріалів для якісного проектування дистанційного курсу мають володіти такими *навичками*:

1. Визначати навчальні цілі матеріалів, описувати, що студент буде вміти після того, як він опанує матеріали.

2. Характеризувати студентів, що будуть працювати з матеріалами, і мати деякі припущення щодо здібностей та можливого обмеження діяльності користувачів матеріалів.

3. Доводити доцільність дистанційного навчання, пояснювати причини, чому студенти мають виділяти час і енергію для роботи з наданими матеріалами.

4. Визначати в деталях зміст курсу.

5. Описувати використовувані навчальні методи.

6. Аналізувати якість відповідей на питання й активність студентів у курсі.

7. Реагувати на можливі питання студентів.

8. Визначати додаткові інформаційні ресурси для користувачів матеріалів.

9. Аналізувати виконання завдань контролю і результати дотримання критеріїв як якості виконання, так і оцінювання.

10. Оцінювати матеріали.

Освіта сьогодні є головною моральною підвалиною суспільства. Вона має бути спрямована у майбутнє. Від неї багато в чому залежить, яким буде наше суспільство завтра, куди воно піде, як буде жити далі. Саме тому в сучасних умовах головним завданням має бути людина, яка вміє жити в світі плюралізму та терпимості, за будь-якої суспільної системи.

Скакальська І.Б. (Кременець)

**НАВЧАЛЬНО-ОСВІТНЯ
ДІЯЛЬНІСТЬ ГІМНАЗІЙ НА ВОЛИНІ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.**

У статті автор на основі вивчення архівних матеріалів і спеціальної літератури прослідковує роль викладацького складу гімназій Волині у підготовці кадрів та формуванні державницької еліти народу першої половини ХХ ст. Проаналізовано моделі навчально-виховної роботи як умови для творення майбутньої інтелігенції. Звернено увагу на діяльність відомих випускників. Дослідник вводить до наукового обігу значний масив нових джерел.

Історія розвитку людства переконливо свідчить, що еліті об'єктивно належить величезна роль у всіх без винятку суспільних сферах. Її становище, соціальний статус та функціональні можливості багато в чому визначають прогрес усього народу. Волинська еліта, як і загальноукраїнська, формувалася протягом віків. Ми прагнули прослідкувати процес творення інтелігенції у середніх навчальних закладах Волині, яка згодом проявила себе в різних сферах суспільного життя. Аналіз освітянської діяльності викладачів гімназій дасть змогу застосовувати уроки минулого в сучасних умовах задля врахування цього досвіду при вихованні теперішньої молоді. У цьому контексті зрозуміла **актуальність** визначеної проблеми.

Мета статті – дослідження особливостей навчально-освітньої діяльності гімназій, як складової частини освіти Кременеччини початку ХХ ст., в напрямку формування інтелігенції краю. Поставлені такі дослідницькі **завдання**: простежити процес виникнення, становлення і розвитку гімназій та розробити періодизацію їх діяльності; визначити роль гімназій міста Кременця у формуванні інтелігенції краю I пол. ХХ ст.; вивчити і ввести в науковий обіг значну кількість матеріалів із джерел, які не вивчалися істориками України і зарубіжними науковцями; здійснити комплексне вивчення діяльності інтелігентів, які навчались і працювали в гімназіях.

Для сучасної української **історіографії** характерний інтерес до окремих аспектів діяльності навчальних закладів I пол. ХХ ст. Проте історіографічний огляд проблеми дає підстави для висновку про те, що історія виникнення і моделі навчально-освітньої діяльності гімназій у Кременці комплексно не вивчалися. Тому є недостатньо вивченими ті умови, у яких здійснювалася підготовка кадрів та формувалася державницька еліта краю. У науковій літературі наявне лише фрагментарне дослідження окремих аспектів функціонування гімназій. Тільки діяльність окремих відомих діячів, які навчались в гімназіях Кременця, висвітлена в літературі, наприклад, У. Самчука, О. Лятуринської.

Джерельна база наукової публікації достатньо різноманітна. Головний масив джерел можна розділити на декілька груп. Першу утворюють

законодавчі акти, які регламентували функціонування гімназій. До другої відносяться матеріали й документи, що утворилися в процесі діяльності навчальних закладів, що досліджуються а саме: статuti й положення навчальних закладів; щорічні звіти. Найбільш повними і постійними з них можна вважати звіти, які не тільки повністю збережені, а й змістовні та інформативні. Також протоколи педагогічних рад; алфавітні списки учнів, залікові та екзаменаційні відомості, перелік особових справ, складених за роками вступу учнів до гімназій; власні періодичні видання навчальних закладів, що досліджуються у яких відбулася різноманітна діяльність цих установ, насамперед наукова та позанавчальна. Більшість цих документів міститься у комплексних архівних фондах навчальних закладів, які зберігаються в Державному архіві Тернопільської області. Найбільш об'ємними та інформативними фондами, на думку автора, є фонди 223 Кременецької жіночої гімназії С.В. Алексіної Київського навчального округу, 351 Кременецької української приватної гімназії спільного навчання та 228 Державної гімназії ім. Т. Чацького.

Третю групу джерел утворюють матеріали місцевого діловодства: листування з попечителями навчальних округів, губернаторами та воєводами. Як окрему групу джерел ми можемо виділити періодику визначеного періоду. Таким чином, обсяг та різноманітність джерельної бази свідчать, що вона достатня для розкриття теми.

За порівняно короткий термін своєї діяльності навчальні заклади зайняли свою нішу в системі освіти Волині. Ці освітні установи відчутно посилювали вже існуючі ланки освіти – педагогічну; доповнювали відсутні – економіко-комерційну, музичного мистецтва; пом'якшували наслідки охоронних обмежень доступу до освіти певних категорій молоді. Таким чином, головними функціями навчальних закладів I пол. XX ст. Кременця стали насамперед підготовка освічених молодих людей та пом'якшення соціальних проблем.

Кременець із давніх часів був одним із освітніх центрів Волині. В місті діяла значна кількість навчальних закладів, які хоча й спрямовували свою освітню діяльність залежно від правлячих кіл на Волині (з 1795 р. – Російська імперія; з 1917-1921 рр. – українська влада; з 1921 р. – Річ Посполита), але все ж здійснювали освіту населення, формуючи еліту краю. Розвиток освіти на Кременеччині відбувався у складних соціально-економічних і політичних умовах. Незважаючи на це в освітніх закладах Кременця формувалась інтелігенція, яка з часом проявить себе у "Просвіті", кооперативному русі, політичних партіях, парламенті та культурі.

Кременець на початку XX ст. належав Волинській губернії, яка була в складі Російської імперії. Звісно, що всі органи державної влади, а також система освіти, що діяли в імперії, поширювались і на Волинь. Систему народної освіти в Російській імперії на початку XX ст. відрізняли такі риси. По-перше, станомо-класовий характер освіти. Школа формально була безстаномою, але фактично кожна верства населення мала свої окремі навчальні заклади. В гімназіях, кадетських корпусах значна частина учнів була дворянськими дітьми. Промислові класи, дрібна і середня буржуазія створили для себе новий тип загальноосвітньої школи – комерційне

училище. Для потреб духовенства діяли духовні семінарії. Діти селян, робітників та дрібних ремісників навчалися переважно у початкових школах – школах грамоти, двокласних початкових школах.

По-друге, неузгодженість навчальних планів елементарних і середніх шкіл. Система загальної освіти майже не була пов'язана з професійно-технічною освітою. Університетська освіта теж була відгороджена від багатьох середніх навчальних закладів. По-третє, була обмеженість середньої і вищої освіти для жінок. По-четверте, репресивно-бюрократичний характер управління народною освітою з боку влади. По-п'яте, безправне становище вчителя. Викладачі нижчих шкіл відособлювалися від учителів вищих шкіл. По-шосте, великий вплив церкви на зміст і організацію навчально-виховного процесу. Також слід взяти до уваги національні обмеження в галузі освіти та русифікаторська політика царизму.

У 1864 р. у Російській державі розпочалася реформа освіти. Створювати школи дозволялося державним установам і приватним особам. Згідно зі статутом середньої школи, створювалися класичні чоловічі й жіночі гімназії. Навчалися у них усі стани за плату¹. Статут від 1864 р. встановлював два типи позастанових гімназій: класична й реальна. Були й неповні середні школи – прогімназії. Вони відкривались у невеликих містечках². Під впливом західних стандартів зародилась і жіноча середня освіта. Були жіночі училища Міністерства народної освіти двох розрядів: першого (6 років навчання) та другого (3 роки навчання). Гімназії поділялися на заклади Міністерства народної освіти і Відомства імператриці Марії. Були також жіночі прогімназії з 4-річним терміном навчання. На 1914 р. в Україні було понад 300 гімназій. Вони фінансувалися з приватних коштів³. Жіноча гімназія С.В. Алексіної функціонувала в Кременці з 1904 до 1922 рр. Вона відігравала значну роль в отриманні жінками освіти й була культурно-освітницьким центром краю. Її випускниці працювали в початкових школах краю, проявляли себе в громадській роботі. Вони мали змогу навчатися далі у вищих навчальних закладах для жінок⁴.

Гімназія С.В. Алексіної була затверджена в 1903 р.⁵ Її урочисто відкрили у 1904 р.⁶ У 1906 р. гімназію реорганізовано в прогімназію⁷. Гімназія спочатку була шестикласним жіночим приватним навчальним закладом

¹ *Іванов А.В.* Высшая школа в России в кон. XIX в. – М., 1983. – 392 с.

² *Кальницький М.* Пропаля грамота // Український діловий тижневик „Контракти“. – 2006. – № 28.

³ *Верига В.* Нариси з історії України (кін. XVII – поч. XX ст.). – Львів: Вид-во „Світ“, 1996. – 447 с.

⁴ *Даринский А.В.* Высшие учебные заведения старого Петербурга. – СПб.: Фирма "Глагол", 2002. – 96 с.

⁵ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 223: Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу, оп. 1, спр. 8, арк. 2.

⁶ Там само, арк. 1.

⁷ Там само, спр. 5, арк. 9.

першого розряду, який утримувала С.В.Алексіна. Вона закінчила Петербурзький Миколаївський сиротинський інститут¹.

Гімназія С.В.Алексіної підпорядковувалася безпосередньо Міністерству народної освіти Київського навчального округу. Викладання навчальних дисциплін велося згідно з програмами Міністерства. У гімназії працювало 18 осіб педагогічного персоналу, членів опікунської ради – 4, лікар – 1. Ми маємо такі відомості про викладачів гімназії. Вчитель Закону Божого – священник П.Я.Голуб'ятников, закінчив Донську семінарію. Вчитель історії – статський радник Я.В.Яротцький, закінчив Київський університет Св.Володимира. Вчитель математики – надвірний радник П.В.Бліновський, закінчив Новоросійський університет. Вчитель російської мови – С.А.Шеремецінський, закінчив Київський університет Св.Володимира. Вчитель географії – М.К.Марцинковський, закінчив Новоросійський університет. Вчитель малювання – Т.О.Сазонов, закінчив Вище художнє училище при Академії мистецтв. Вчитель німецької мови – І.О.Бюргер. Вчитель французької мови – В.А.Перетяткович, освіту отримала за кордоном. Вчитель письма – Т.Д.Тучемська, закінчила Житомирську гімназію. Вчитель співу – К.К.Дибенко, закінчив Коростишівську вчительську семінарію. Вчитель рукоділля – Г.І.Подгашинська, закінчила Київську школу крою та шиття. Вчитель підготовчого класу – В.Я.Весницька, закінчила Одеський інститут благородних дівочь. Крім того, були вихователі і класні дами. Статським радником гімназії був О.П.Весницький². Заробітна плата викладачів становила 360-480 рублів, крім посадового жалування, отримували ще кошти за особливі заслуги, нагороди³. Всі вони представляли еліту краю.

Гімназія С.В.Алексіної знаходилася в орендованому приміщенні, яке належало міщанину С.Коцюкевичу⁴. Це був кам'яний двоповерховий будинок, де були класні кімнати, учительська, актовий зал та їдальня⁵.

Навчання в гімназії С.В.Алексіної було платне – 50-80 рублів за рік. Фактично плата за навчання в усіх гімназіях становила 50, а то й 100 рублів за рік. Розцінки були продиктовані бажанням влади зберегти ці навчальні заклади лише для еліти. Для порівняння, наприклад, за навчання у двокласних училищах потрібно було платити – 5-10 рублів за рік⁶. Крім плати учениць і коштів Алексіної С.В., іншого фінансування не було. Гімназія забезпечувала учениць необхідними підручниками та навчальним приладдям⁷.

Пансіону при гімназії не було⁸. Учениці проживали вдома, у родичів та на квартирах під пильним наглядом класних дам. До речі, заклад складав

¹ Там само, спр. 8, арк.1.

² Там само, арк. 5.

³ Там само, арк. 3.

⁴ Там само, арк. 9.

⁵ Там само, арк. 11.

⁶ *Кальницький М.* Пропала грамота // Український діловий тижневик „Контракти“. – 2006. – № 28.

⁷ ДАТО, ф. 223, оп. 1, спр. 8, арк. 9.

⁸ Там само, арк. 21.

список осіб, жителів міста Кременця, яким дозволялося приймати на квартиру учениць з тим, щоб дівчата не поселялись у неблагополучних сім'ях¹.

Навчання розпочиналось з 20 серпня, а взимку, після канікул, – 10 січня². Відносно форм організації навчального процесу, слід зазначити, що основною тут була класно-урочна система занять. Уроки проводилися згідно з розкладом³. Наприклад, у підготовчому класі викладали такі предмети: Закон Божий, російська, французька та німецька мови, арифметика, історія, географія, природа, алгебра, геометрія, чистописання, малювання, рукоділля, серед обов'язкових – спів, танці, ліплення. Навчальний рік мав 4 чверті, у кінці року ученицям виставляли річну оцінку, з ряду предметів складали іспити⁴. Слід зазначити, що деякі предмети викладались разом, наприклад, історію й географію. Програма курсів була насиченою. Екзаменаційні білети виготовляла адміністрація навчального закладу, обов'язково на кожному білеті був номер і серія⁵. Іспит приймала комісія в складі голови, екзаменатора, асистента⁶.

Наповнюваність класів ученицями була наступною (для прикладу візьмемо 1907 р.): підготовчий – 6, перший – 17, другий – 19, третій – 20, четвертий – 31. У гімназії мали змогу здобути освіту дівчата з різних родин, різного віросповідання⁷. Відраховували з гімназії через пропуски, погану поведінку, несплату, неуспішність та за власним бажанням⁸.

Оволодівати знаннями гімназисткам допомагала бібліотека. Вона мала 430 найменувань книг у 784 томах. Це були методичні посібники, підручники та книги для позакласного читання, періодичні видання⁹.

Викладачі й учениці проводили й наукову роботу. Є відомості про участь викладачів у наукових з'їздах. Наприклад, викладачі були запрошені 20.12.1907 р. Російським фізико-хімічним товариством Санкт-Петербурзького університету на науковий з'їзд, присвячений Д. Менделєєву¹⁰. Роботи учениць були надіслані на участь у конкурсі на кращий ювілейний нарис про Вітчизняну війну 1812 р., який проводило Міністерство народної освіти¹¹. У 1911 р. творчі доробки гімназисток були відіслані на участь у Міжнародному конкурсі "Рим"¹².

Основні завдання виховної роботи гімназії: 1) розвиток релігійних і патріотичних почуттів; 2) етичний та естетичний розвиток; 3) пошана до природи; 4) ведення здорового способу життя¹³, для цього проводилися

¹ Там само, спр. 5, арк. 117.

² Там само, спр. 8, арк. 8.

³ Там само, арк. 19.

⁴ Там само, спр. 9, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 5, арк. 81.

⁶ Там само, спр. 26, арк. 2.

⁷ Там само, спр. 8, арк. 2.

⁸ Там само, арк. 8.

⁹ Там само, арк. 22.

¹⁰ Там само, спр. 5, арк. 60.

¹¹ Там само, спр. 26, арк. 104.

¹² Там само, спр. 21, арк. 21.

¹³ Там само, спр. 5, арк. 125.

заняття з гімнастики¹, читали лекції про шкідливість алкоголю для здоров'я²; 5) пошана до старовини³, зокрема, учениці їздили на екскурсії пам'ятними місцями Волині та й загалом усієї Російської імперії⁴.

Упродовж навчального року проводили зустрічі з відомими людьми, літературно-музичні⁵, тематичні вечори, наприклад, відзначали 100-річчя від дня народження М.В. Гоголя⁶, учениці відвідували вистави⁷.

Таким чином, гімназія С.В. Алексіної сприяла отриманню освіти жінками різних суспільних верств. Система організації навчання та виховання в гімназії була цілісною і мала в своєму здобутку прогресивні ідеї європейського рівня в галузі педагогіки.

Під час української революції 1917-1921 рр. стало можливим відкриття української гімназії, згодом перейменованої в гімназію ім. І. Стешенка. Вона стала осередком патріотичного виховання молоді, тобто майбутньої державницької еліти. Тут склалися певні традиції, варті уваги та наслідування. В травні 1918 р. у м. Кременець на зборах жителів міста прийнято рішення про відкриття гімназії нового типу. На зборах були присутні Голова повітової земської управи Б. Козубський, член земської управи по відділу народної освіти С. Коваль⁸. Міністерство народної освіти УНР погодилося на відкриття в Кременці 1 жовтня 1918 р. державної української гімназії⁹. На підставі прохання Кременецької „Просвіти“ Міністерство дозволило присвоїти їй ім'я одного з активних діячів УНР, міністра освіти Івана Стешенка¹⁰. Необхідно підкреслити, що відкриття гімназії стало неординарною подією в житті краю, адже в місті не було жодного середнього навчального закладу з рідною мовою навчання. В гімназії стало обов'язковим вивчення української мови та історії України¹¹.

Внаслідок підписання Ризького мирного договору 1921 р. між поляками й більшовиками, Західна Волинь, у тому числі Кременеччина, відійшла до Речі Посполитої. Запроваджувалися польські органи влади та система освіти, навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству релігійних визнань і публічної освіти. Українську гімназію було позбавлено статусу державного закладу, знято ім'я І. Стешенка. Якщо в перші роки польської влади свідоцтва учнів видавалися двома мовами – польською й українською, то згодом лише польською. Однак незважаючи на різні утиски, перешкоди з боку влади, українська гімназія зробила чимало для

¹ Там само, спр. 28, арк. 116.

² Там само, спр. 5, арк. 122.

³ Там само, спр. 5, арк. 125.

⁴ Там само, спр. 35, арк. 12.

⁵ Там само, спр. 21, арк. 52.

⁶ Там само, спр. 16, арк. 8.

⁷ Там само, спр. 5, арк. 122.

⁸ Там само, ф. 351: Кременецька українська гімназія, оп.1, спр. 2, арк. 4.

⁹ Там само, спр. 16, арк. 2.

¹⁰ Там само, спр. 2, арк. 38.

¹¹ Там само, спр. 1, арк. 10.

національного відродження краю¹. Варто відзначити діяльність саме освітянської інтелігенції.

На підставі розпорядження кураторії Волинського шкільного округу від 6.07.1928 р. назву гімназії змінено на "Мішана гімназія з українською мовою навчання Сергія Міляшкевича в Крем'янці". Таку назву гімназія носила до 1934 р. Вона діяла на приватні кошти. В 1938 р. гімназія була закрита.

За роки існування закладу гімназію закінчило кількесот осіб. На навчання приймали дітей різних національностей: українці, росіяни, чехи, білоруси, євреї за розпорядженням кураторії Волинського шкільного округу.

Перший випуск учнів гімназії відбувався 1921 р. Її закінчило 16 чоловік, у тому числі І. Ворона, М. Цимбалюк, Д. Шовкопляс, решта були діти з єврейських родин: Сечал, Гіндіс, Вайнштейн. Це були діти євреїв-багатіїв, які давали на утримання закладу значні кошти. Загальне число учнів інколи перевищувало 100 чоловік. А в гімназії переважно навчалися селянські діти, ремісників та дрібних службовців. Незважаючи на те, що учні гімназії були переважно з бідних родин, з документів ми дізнаємося, що вони прагнули здобути знання².

Серед випускників знаходимо ім'я ще маловідомої на той час поетеси Оксани Лятуринської. Народилася Зінаїда-Оксана Лятуринська 1 лютого 1902 р. на хуторі Ліски (тепер село Хоми, що поблизу Вишнівця) колишньої Староолексинецької волості Крем'янецького повіту в багатодітній родині. Оксана на початку 20-х років навчалася у Крем'янецькій приватній українській гімназії ім. І. Сташенка³.

Батько, без згоди доньки, намагався видати Оксану заміж за нелюба, старого, але багатого парубка. Та вона не змирилася з таким деспотичним рішенням батька (на той час мати її померла), і втекла з дому до родичів, які жили в Катеринівці. Вони допомогли їй матеріально й Оксана виїхала до Німеччини, де жив її старший брат Іван. З 1924 р. – О. Лятуринська в Чехословаччині. Вона активно включається в громадське й культурне життя української еміграції, і зокрема, співпрацює в Союзі українок. У Празі О. Лятуринська закінчує гімназію, навчається в Інституті мистецтв. Багато працює в галузі скульптури, бере активну участь у ряді виставок, які влаштовувалися у Лондоні, Парижі, Берліні, здобуває визнання як майстер скульптурних портретів. Крім праці скульптора, вона не залишає поза увагою поезію. Перша збірка творів О. Лятуринської вийшла під назвою "Гусла" (1938 р. у Празі у видавництві "Дніпрові пороги")⁴.

Випускники Кременецької української гімназії добре прислужилися на ниві письменництва, освіти, культури. Багатьох з них переслідувала й польська окупаційна влада, і радянська. Безпідставно на різні роки в'язниці і заслання були засуджені Марія Цимбалюк-Кавун, Олекса Волошин, брати

¹ Там само, спр. 16, арк. 12.

² Там само, арк. 14.

³ *Чернігівський Г.* Портрети пером: статті, есе, рецензії. – Кременець, 2001. – С. 31.

⁴ Там само. – С. 32.

Сергій та Петро Кондративи, ряд інших. Чимало колишніх гімназистів полягло в боротьбі з німецьким фашизмом, серед них брати Ярослав і Ярополк Вітенки. Багато гімназистів вимушені були емігрувати за кордон і там поневірялися на чужині. Але незважаючи на все, це були сильні духом люди, які понад усе в житті любили свою Україну й служили їй народу.

Слід охарактеризувати педагогічний колектив гімназії. Згідно з розпорядженням Міністерства першим її директором був призначений Сергій Міляшкевич. Він понад 10 років був на чолі закладу. У 1930-х рр. директорами були І. Рей та Л. Концевич. На основі знайденого в архіві штатного розпису гімназії, ми можемо назвати педагогів, які працювали в ній. Вчитель історії та географії – А. Куц, вчитель української мови – С. Дяков, вчитель алгебри і фізики – В. Кавун, вчитель геометрії – В. Янович, вчитель природознавства – В. Сахно, вчитель німецької мови – Є. Білінський, вчитель французької мови К. Міляшкевич, вчитель малювання – В. Галко, вчитель співів, відомий композитор М. Вериківський, релігію викладав священник Г. Боришкевич¹. До речі, директор, приймаючи вчителів на роботу, враховував знання української мови². Оплата вчителів становила від 350 до 1600 карбованців³.

Вчителі гімназії були одними із засновників учительського союзу в м. Кременці⁴. Цей союз на своїх з'їздах піднімав питання, пов'язані з навчанням і вихованням учнів⁵.

З метою пропагування національних цінностей у гімназії була створена лекційна комісія. Її члени, на прохання „Просвіти” організували курси українознавства, які відвідували не лише учні, а й дорослі жителі міста⁶. У вихідні дні читались лекції для громадськості з проблем політичного становища в Україні та світі в цей час⁷.

Гімназія співпрацювала з громадськими організаціями. Наприклад, є ствердна відповідь від 24 листопада 1918 р. на звернення директора гімназії до „Просвіти” з проханням позичити книги для учнів, зокрема „Історію України-Руси” М. Грушевського⁸. Також, наприклад, Кременецький повітовий союз кооперативів на Волині звернувся до директора гімназії у справі можливого заснування при навчальному закладі гімназійного кооперативу. Постало питання про лекції з економіки⁹.

До гімназії приймали дітей різного соціального походження та національності. Кількість учнів у класах становила 20-27 осіб, були й паралельні класи. Навчання було платне, але для дітей з бідних родин робили винятки. Наприклад, у заяві від 2 грудня 1918 р. на ім'я директора

¹ ДАТО, ф. 351, оп. 1, спр. 16, арк. 68.

² Там само, спр. 12, арк. 4.

³ Там само, спр. 16, арк. 71.

⁴ Там само, арк. 44.

⁵ Там само, спр. 1, арк. 14.

⁶ Там само, спр. 16, арк. 58.

⁷ Там само, арк. 32.

⁸ Там само, арк. 42.

⁹ Там само, спр. 51, арк. 10.

гімназії Оксана Лятуринська клопоталась про звільнення від оплати за навчання через скрутне матеріальне становище сім'ї¹.

Стосовно форм організації навчального процесу, то тут діяла класно-урочна система занять. Після уроків учні могли відвідувати гуртки. Учнівське навантаження становило 30 год на тиждень². В гімназії у 1-2 класах викладали такі предмети, як українська мова, зарубіжна література, історія, алгебра, геометрія, фізика, хімія, латинська, французька і польська мови, релігія, співи³, у старших класах – українська, російська, німецька, французька, латинська мови, математика, фізика, хімія, природознавство, географія, історія, політична економія, законодавство, філософія, гімнастика, співи та релігія. Щодо останньої, то її вивчали лише православні, а гімназисти іншого віросповідання звільнялися від уроку⁴. Даний перелік свідчив, що в гімназії переважала класична гуманітарна освіта.

Одним із провідних напрямів виховання в гімназії був патріотичний. В навчальному закладі щорічно вшановували пам'ять видатних діячів України. На початку 1920-х рр. тут діяв літературний гурток „Юнацтво”. Гуртківці видавали рукописний гімназійний альманах з одноіменною назвою⁵. До гуртка входив і був активним дописувачем один з найвідоміших випускників цього закладу, визначний письменник – Улас Самчук.

У. Самчук належить до тих визначних представників світової літератури, твори яких ще довго залишатимуться знаковою подією політичного й культурного життя. Водночас йому судилася доля вигнанця-емігранта. Він повернувся на Батьківщину лише після смерті – книгами⁶. У. Самчук народився в 1905 р. у селі Дермань на Волині в селянській родині. Навчався в церковно-парафіяльній школі в Тилявці, Дерманській вищепочатковій школі, в Українській приватній гімназії в Кременці⁷. Детальніше зупинятися на його біографії не варто, оскільки вона відома для загалу. Наведемо лише спогад У. Самчука про навчання в гімназії: „...наша вбога, Українська приватна гімназія з її імпазантним директором Сергієм Уліяновичем Міляшкевичем ... та школа із скромними можливостями праці була для мене величезним форумом і доброю лабораторією для вияву і розбудови мого інтелекту”⁸.

Літературний дебют молодого літератора У. Самчука припадає ще на період навчання у Кременці. В 1925-1926 рр. у варшавському журналі „Наша бесіда” побачили світ його ранні оповідання. Перший успіх окрилив і він прийняв рішення присвятити себе літературній праці. У автобіографічному романі „Юність Василя Шеремети” не відображено

¹ Там само, спр. 14, арк. 14.

² Там само, спр. 1, арк. 24.

³ Там само, спр. 4, арк. 7.

⁴ Там само, спр. 1, арк. 24.

⁵ Там само, спр. 51, арк. 15.

⁶ *Самчук У.* Юність Василя Шеремети. Роман. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С. 5.

⁷ *Самчук У.* Волинь: Роман: У 3 ч. – К.: Вид-во "Київська правда", 2005. – С. 17.

⁸ *Чернихівський Г.* Портрети пером: статті, есе, рецензії. – Кременець, 2001. – С. 31.

жодної вагомої історичної події, але У. Самчук на порівняно невеликому локальному матеріалі спромігся підняти низку важливих проблем, зокрема переконливі характеристики школярів української гімназії, описи м. Кременця визначили ідейно-мистецьку важливість роману. Юний гімназист до глибини душі пройнявся від своїх учителів державницькими ідеями, про це ми читаємо в романі. Підкреслюється роль гімназії як національного закладу освіти у вихованні майбутніх патріотів України, наприклад, „наш народ потребує вчених людей, потребує інтелігенції”¹.

Літературне життя Кременця того часу було жвавим. Особливо в цьому відношенні діяльною була „Просвіта”. Гімназист У. Самчук потоваришував з її діячами, зокрема, Б. Козубським, С. Жуком та ін.²

Необхідно зазначити, що вчителі та учні старших класів гімназії (на прохання повітового староства) створили добровільну дружину для охорони громадського порядку в місті³.

У гімназії 6 липня 1918 р. було створено батьківський комітет. Мета діяльності якого – зближення сім’ї і школи для спільного виховання дітей⁴. До складу комітету входили: батьки учнів, директор гімназії, делегат від педагогічної ради гімназії. До компетенції комітету належали: матеріальна підтримка гімназії через надання коштів для купівлі літератури, проведення концертів; пошук найкращих форм співпраці родини з гімназією з метою поширення моральної опіки над молоддю поза школою⁵. Так було закладено основу для співпраці батьків із навчальним закладом. Співробітництво з батьками полягало теж у їхній оцінці якостей освітнього процесу та рівня освіченості їхніх дітей, а це був показник діяльності гімназії.

Отже, ми можемо стверджувати, що українська гімназія, попри матеріальну скруту і складність політичної ситуації, відіграла вагомую роль у громадському й культурному житті Кременця. Найвищими пріоритетами її діяльності були українська ідея, захист національних інтересів і, безумовно, можливість простим українським селянським дітям здобувати освіту. Та найважливіше, це варто підкреслити, що вчителі гімназії сприяли підготовці майбутньої державницької еліти Волині.

Ще одним новаторським закладом освіти на теренах Волині, який відігравав значну роль у вихованні еліти краю, була гімназія ім. Т. Чацького, відкрита в квітні 1922 р.⁶ Вона входила в структуру Кременецького ліцею. Мережа освітніх установ Польщі була поділена на 10 навчальних округів (кураторій). Існував і окремий шкільний округ – Кременецький ліцей. Він становив відокремлену адміністративну одиницю. Куратор у своїх повноваженнях прирівнювався до куратора шкільного округу й безпосередньо підпорядковувався Міністру віросповідань та

¹ Самчук У. Юність Василя Шеремети. Роман. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 328 с.

² Самчук У. Волинь: Роман: У 3 ч. – К.: Вид-во "Київська правда", 2005. – 584 с.

³ ДАТО, ф. 351, оп. 1, спр. 16, арк. 25.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 11, арк. 3.

⁶ Там само, ф. 228: Кременецька державна гімназія ім. Чацького, оп. 1, спр. 1.

народної освіти. Подібний принцип підпорядкування в освітній системі Польщі був єдиним. Указ про відкриття Кременецького ліцею з'явився 27.05.1920 р.¹

Декрет про шкільний обов'язок від 7.02.1919 р. проголосив обов'язковим навчання в загальній школі для дітей віком від 7 до 14 років². Структура і програма навчання середніх шкіл була викладена в „Навчальній програмі середніх шкіл”, опублікованій у Варшаві 1919 р. За цією програмою завдання середньої школи полягало в підготовці інтелігенції як авангарду народної культури. Це була восьмирічна школа, поділена на два шаблі – нижчі (трирічні) і вищі (п'ятирічні). Перший шабель отримав назву нижчої гімназії, другий – вищої. Існували три типи програм для учнів гімназій, за якими вони поділялися на відповідні напрями: гуманістичні з латиною (загальні), математично-природничі та класичні з латиною і грецькою мовою. Вступ до восьмирічної гімназії передбачав складання спеціального іспиту, який формально охоплював матеріал чотирьох класів загальної школи³.

Справами освіти і шкільництва опікувалося Міністерство релігійних визнань і публічної освіти, створене в 1918 р. Міністерству підпорядковувалося шість департаментів, якими керували директори⁴.

Як свідчить один із таємних документів, ті завдання, які ставилися перед ліцеєм, у т.ч. і перед гімназією, а це перш за все ополчення молодого покоління, не завжди виконувалися. Цитуємо: "Персонал ліцею не бере участі у колонізаторській праці й житті суто польських громадських організацій, а куратор часто паралізує їх діяльність на території Кременецького повіту ... Значна частина маєтку ліцею орендується або керується непольським елементом. Це стосується працевлаштування у ліцеї"⁵.

Варто згадати найбільш знаних викладачів гімназії. Здіслав Опольський народився у 1884 р. у Львові, там же закінчив гімназію, згодом університет. Після закінчення навчання з 1915 до 1918 рр. учителював у австрійських школах, а до 1923 р. – у польських. В ліцеї працював викладачем природознавства, багато часу присвятив дослідженням окремих територій. Досліджував геологію Почаєва та Залісців⁶.

Цікавою та неординарною особистістю був Владислав Галімський. Він народився в 1860 р. у Києві, закінчив там реальну школу, після чого

¹ Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej (1920-1935) / Opracowanie zbiorowe. – Krzemieniec, 1935. – S. 4.

² Program nauki w gimnazjach państwowych z polskiem naukazaniam (tymczasowy). Ministerstwo wyznań religijnych i os'wiecenia publicznego / Biblioteka os'wiaty i wychowania (Tom 2) Drukarnia J. Zydzaczewskiego. – Lwow, 1932. – 389 s.

³ *Оболончик Н.Г.* Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2006. – С. 39.

⁴ *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795-1990 / Пер. з пол. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 127.

⁵ Документ 48 // Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів / Пер. з пол. – К., 2005. – С. 225.

⁶ ДАТО, ф. 228, оп. 1, спр. 103, арк. 2.

вступив на навчання до Петербурзької академії мистецтв. В 1893 р. В. Галімський отримав звання академіка, а наступного року почав працювати в Києві, де мав власну школе-студію, яка працювала до 1917 р. В 1921 р. він переїздить на Волинь, а 1924 р. стає викладачем малювання в Кременецькому ліцеї. Спочатку він працював у гімназії ім. Т. Чацького¹. Деякі картини В. Галімського і сьогодні зберігаються в Кременецькому краєзнавчому музеї.

До навчального плану гімназії ім. Т. Чацького були включені такі дисципліни, як релігія, польська і латинська мови (обов'язково), німецька чи французька мови (на вибір), історія, географія, математика (з поділом на арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію), фізика, хімія, природознавство, вступ до філософії, письмо, малювання, співи, трудове навчання, гімнастика, фізичне виховання, українська мова².

Гімназія ім. Т. Чацького працювала за дальтон-планом. Дальтон-план – це система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Діти самостійно опрацьовували матеріал, готували письмові роботи, а до викладачів зверталися лише за консультацією. Після вивчення якогось предмета учні складали іспит³.

Розвинutoю була екскурсійна діяльність гімназії. Вона насамперед була спрямована на вивчення свого краю. Графік екскурсій гімназії ім. Т. Чацького на 1937-1938 навч. р. передбачав, наприклад, поїздки за маршрутом: Кременець – Львів – Дрогобич – Борислав – Стрий – Станіслав – Ворохта – Галич. Інший маршрут – Збараж – Олесько – Броди⁴.

У червні 1934 р. у гімназії почало працювати молодіжне об'єднання під назвою „Учнівський гурток“. До нього ввійшло 60 учнів гімназії, керівництво здійснював директор гімназії К. Кочлер. Робота гуртка полягала в організації різноманітних виставок, творчих вечорів, концертів та екскурсій⁵.

Журнал „Nasz Widnokrasc“ був першим виданням, що побачив світ у друкарні ліцею з 1925 до 1936 р.⁶ В ньому публікувалися статті і про гімназію. Окремо велася хроніка Кременецького ліцею, у якій фіксувалися практично всі події з життя закладу, його учнів та викладачів⁷.

Як свідчать спогади православного священника, одного з випускників гімназії ім. Т. Чацького о. Роміла Богданця "Маленька історична екскурсія", життя гімназиста було різноманітним, відбувалися зустрічі з цікавими людьми⁸.

¹ Там само, спр. 100, арк. 3.

² Там само, спр. 21, арк. 11.

³ Там само, спр. 21, арк. 98.

⁴ Там само, спр. 28, арк. 54.

⁵ *Оболончик Н.Г.* Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2006. – С. 109.

⁶ *Nasz Widnokrasc.* – 1925. – № 1.

⁷ *Оболончик Н.Г.* Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2006. – С. 129.

⁸ *о. Роміл Богданець.* Маленька історична екскурсія. Спогади.

На думку офіційних властей гімназія ім. Т. Чацького, як і ліцей, мала стати активним учасником колонізації Волині, але такого не сталося.

Отже, з вищезазначеного випливає наступне. Практична цінність дослідження визначається виявленням ролі викладачів навчальних закладів у формуванні інтелігенції краю I пол. ХХ ст. та використання кращого досвіду освітніх закладів у сучасних умовах державотворення. Прослідковано їх участь у громадсько-політичному житті Волині.

Навчальні заклади мали значний вплив на розвиток освіти краю, формуючи освічену, високоморальну, духовно багату, працьовиту і гуманну особистість. Так, у діяльності гімназії С.В. Алексіної ми можемо підкреслити наступні позитивні речі. Дівчата різного соціального походження мали змогу навчатися. Варто зауважити, що забезпечувались освітні запити і національних меншин. Сама система організації навчання та виховання в гімназії була цілісною і мала в своєму здобутку прогресивні ідеї європейського рівня в галузі педагогіки. Серед них такі, як: вивчення іноземних мов на початковому етапі навчання; парне викладання предметів; наявність необов'язкових предметів (прообраз сучасних факультативних занять); здійснення творчої, наукової, краєзнавчої діяльності учениць; ведення системи опіки та контролю за навчанням і поведінкою учениць (існування класних дам).

Надзвичайно важливим осередком у процесі становлення політичної й національної свідомості молоді відіграла українська гімназія. В її діяльності варто запозичити таке: патріотичне виховання молоді особи; сприяння вивченню учнями значної кількості іноземних мов; активна співпраця з різними громадськими організаціями; участь гімназистів та викладачів у підтриманні громадського порядку в місті; розвинена співпраця гімназії з батьками тощо.

Дослідження діяльності гімназій не вичерпує всіх аспектів освітніх традицій краю. На нашу думку, необхідний подальший пошук та вивчення матеріалів діяльності інших навчальних закладів, що функціонували на Волині, з метою поширення їх досвіду серед сучасних педагогів і краєзнавців. Варто наголосити на тому, що, в контексті сьогоденних глобальних процесів зближення із загальноєвропейським та світовим освітнім простором, для нас є важливим також збереження традицій та засад вітчизняних навчальних закладів, відповідно їх досвід необхідно вивчати й узагальнювати.

Зуляк І.С. (Тернопіль)

**УКРАЇНОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
“ПРОСВІТИ” В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті досліджено роль і значення українознавства в системі культурно-освітньої діяльності “Просвіти” в Західній Україні у міжвоєнний період, розкрито роль Головного віділу, філій, інших українських товариств у його популяризації й поширенні, формуванні національної свідомості українства.

“Просвіті” Західної України належить особлива роль у культурно-просвітньому русі міжвоєнного періоду, особливо у сфері пропагування українознавства, що виступало складовою частиною культурно-освітньої праці товариства, забезпечувало гармонійний і всебічний розвиток нації, сприяло культурному поступу інституції, виступало важливим чинником і критерієм морального й духовного збагачення нації, консолідуючи навколо своїх просвітніх осередків широкий загал українства, спираючись на ґрунтовно розроблену ідейно-теоретичну основу.

Актуальність наукової проблеми обумовлена необхідністю вивчення та узагальнення досвіду поширення й впровадження українознавства в систему культурно-освітньої діяльності “Просвіти” в Західній Україні у міжвоєнний період. Всебічний і ґрунтовний аналіз вивчення проблеми служитиме збагаченню знань про місце і роль інституції у розв’язанні цього важливого питання у складних умовах міжвоєнного періоду.

Об’єкт дослідження – культурно-просвітні процеси в Західній Україні у міжвоєнний період, спрямовані на визначення місця й ролі українознавства в системі культурно-освітньої праці товариства.

Предмет дослідження – діяльність “Просвіти” як важливий культурний чинник збереження духовної спадщини українського народу.

Мета наукової статті – дослідити роль українознавства в системі культурно-освітньої діяльності інституції в Західній Україні у міжвоєнний період.

Основні завдання дослідження полягають у тому, щоб: по-перше, дослідити процес впровадження українознавства в систему культурно-освітньої діяльності “Просвіти” у міжвоєнний період як освітньо-виховного чинника у формуванні національної свідомості; по-друге, проаналізувати роль Головного віділу, філій і українських закордонних інституцій у популяризації українознавства й поповненні бібліотек відповідними виданнями; по-третє, простежити організаційну діяльність товариства у впровадженні українознавства в навчально-виховний процес; по-четверте, дати цілісну й об’єктивну оцінку ролі “Просвіти” та інших українських інституцій у розвитку українознавства в Західній Україні в міжвоєнний період.

Наукова **новизна** статті ґрунтується на тому, що це одна з перших наукових публікацій, у якій проаналізовано роль “Просвіти” у впровадженні українознавства в систему культурно-освітньої діяльності товариства періоду, що досліджується.

Незважаючи на певні здобутки науковців з цього питання, поза межами наукових публікацій залишається чимало важливих нерозв’язаних питань.

Науковий **доробок** дослідників із даної проблематики обмежується публікаціями С. Перського¹, А. Середяк², А. Грицана³ та інших вчених, які узагальнено подають процес впровадження українознавства в систему культурно-освітньої діяльності “Просвіти” в Західній Україні в міжвоєнний період, фактично не розкриваючи його основних напрямних.

Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогодні у вітчизняній історіографії відсутні наукові праці, які б належним чином у опрацьованому фактичному матеріалі розкривали як загальні тенденції й закономірності впровадження українознавства в систему культурно-освітньої праці товариства у Західній Україні міжвоєнного періоду, так і роль “Просвіти” в цьому процесі. Більш ґрунтовніше її розкрив автор статті у монографії “Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939)”⁴.

Важливе місце у функціонуванні “Просвіти” посідало вивчення українознавства в системі культурно-освітньої діяльності товариства. Саме українознавство давало змогу інституції розробити методіку навчання та програму цілісної й систематичної структури навчального процесу.

Предмет “українознавство” трактувався товариством досить широко й включав антропологію, історію української культури, українську літературу, географію, історію та філософію України, українське мистецтво⁵. Хоча “Мала енциклопедія етнодержавознавства” навіть і на сьогодні трактує його виключно як галузь народознавства (етнографія, етнологія), об’єктом дослідження якої є українська етнічна спільнота, як синтетичне знання про матеріальне, суспільно-політичне й духовно-культурне життя українського народу з давніх-давен до наших днів⁶.

Особливість вивчення українознавства полягала в тому, що “Просвіта” згідно зі статутом мала право організувати т.зв. “курси вищої освіти” лише для членів товариства. Основним предметом, поряд з фаховим

¹ *Перський С.* Популярна історія Товариства “Просвіта” з ілюстраціями. Видання Товариства “Просвіта”. Ч. 730. Накладом Товариства “Просвіта”. – Львів, 1932. – 268 с.

² *Середяк А.* Діяльність Товариства “Просвіта” в 1929 – 1939 рр. // Іваничук Р., Комаринець Т., Мельник І., Середяк А. Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – С. 42-63.

³ *Грицан А.* Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства “Просвіта” на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.). – Івано-Франківськ, 2001. – 180 с.

⁴ *Зуляк І.С.* Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939). – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с.

⁵ *Сірополько С.* Самоосвіта. Методи та програма систематичного читання // Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – С. 8.

⁶ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.

професійним навчанням, було українознавство. Товариство мало досвід організації аналогічних курсів ще до початку Першої світової війни. У свій час такий курс Товариство провадило у Львові ще в 1913 р.¹

Його мета полягала в тому, щоб за короткий час дати загальну освіту з усіх напрямів і сфер тим, хто не мав змоги фахово отримати освіту і, окрім практичних навичок, підняти у слухачів рівень національної свідомості й підготувати кадри свідомих, ідейних громадян, готових до планової організованої праці². До речі, вартість курсу вищої освіти, що проходив у Львові в 1913 р. становила 40 австрійських крон щомісячно. Для порівняння: вартість навчання на аналогічних курсах, що проходили в Чернівцях, складала 32 австрійських крони, у Данії – 38 австрійських крон³.

Традиційно навчальна програма курсів вищої освіти складалася з двох частин: перша передбачала вивчення насамперед українознавства, української літератури, історії, географії, етнографії, на які відводили половину годин усього курсу. Іншу частину присвячували всебічному розвитку слухачів, вона містила вивчення будови світу, світової географії, всесвіту, народів, рас, політичного устрою, економіки, співу, пожегогасіння тощо⁴.

Упродовж трьох місяців 1924 р. філія “Просвіти” в Яворові у співпраці з товариством “Січ” і “Жіночою громадою” організувала 49 лекцій, з них 25 лекцій на курсах вищої освіти: Д. Бурка “Вступ до курсів”, “Що таке література?”, “Старовинна доба української літератури”, “Слово о полку Ігоревім”, І. Чмоли “Вступ до історії України”, “Княжий період української історії”, “Козачина до Б. Хмельницького”, “Хмельниччина і козачина до зруйнування Січі”, Є. Яворівського “Наука про свідомість”, І. Ступницького “Господарська географія” тощо⁵.

Завдання Освітнього інституту, який планувала утворити “Просвіта”, полягало в тому, щоб готувати інструкторів (учителів-опікунів) для потреб загальної народної освіти й вивчення українознавства⁶. Голова “Просвіти” М. Галушинський писав, що “...змістом змагань кожної одиниці буде не тільки **наука і знання**, але й **виховування себе, формування** своїх духових сил, **опановання себе**, боротьба з духовими супротивностями на шляху, що веде до посідання освіти і культури”⁷.

Ідею утворення Освітнього інституту Головний відділ ініціював, зважаючи на діяльність аналогічної інституції від 5 березня 1925 р. у Празі, яка була спадкоємицею Освітнього інституту, утвореного у 1906 р. Освітній інститут імені Т. Масарика у Празі утворено в переддень 75-річного ювілею президента, який пожертвував на його діяльність 4 млн крон з національного фонду імені Т. Масарика. До структури Інституту

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 348, оп. 1, спр. 6389, арк. 1, 2.

² Там само, арк. 1.

³ Там само, арк. 1 зв.

⁴ Там само, арк. 1.

⁵ Діло. – 1924. – 20 березня. – С. 4.

⁶ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 294, оп. 1, спр. 69, арк. 10.

⁷ Галушинський М. “Просвіта” і її день // Життя і знання. – Львів, 1930. – С. 65.

входили: Сокільське товариство, Робітнича академія, Словацька матиця “Вільного сільського навчання”, Центральна робітничка школа і десять окремих філій¹.

Хоча ще в 1919 р. Міністерство народної освіти УНР розробило навчальний план організації селянських шкіл для дорослих, розрахований на три роки навчання, який складався з концентрів (той, що міститься всередині іншого – *авт.*)². Навчання планувалося проводити упродовж жовтня-березня, всього 135 навчальних днів, щоденно по три лекції, у суботу дві лекції з 18.00 до 21.00 (50 хв лекція, 10 хв перерва – *авт.*), окрім того від 21.00 до 22.00 провадилися загальні уроки співів для слухачів з тиждневим навантаженням 17 год.³

Питання утворення Освітнього інституту було достатньо складним питанням для Головного віділу, хоча в бюлетені філії “Просвіти” імені Т.Шевченка у Львові від квітня-червня 1931 р. повідомлялося, що черговим етапом діяльності філії має стати утворення народного університету⁴.

До часу створення Освітнього інституту передбачалося періодично провадити курси для підготовки інструкторів філій⁵. Перед самоосвітніми гуртками стояло завдання бути передумовою утворення т.зв. “людових” (народних – *авт.*) університетів, які були на той час поширені в країнах Західної Європи. Їх діяльність передбачала курс навчання⁶.

З історії України навчальна програма народного університету подавала “Історію козаччини” І.Крип’якевича, повість Є.Гребінки “Чайковський”, П.Куліша “Чорна рада”⁷. До речі, “Історія козаччини” І.Крип’якевича обговорювалася упродовж семи занять⁸.

Основними предметами, які вивчали в народних університетах Данії, була історія, яку подавали у формі повістей, щоб “...тим способом викликати відповідні думки і почування” і рідна мова, щоб “...навчитися розумно й доладно висловлювати свої думки...”⁹ Окрім того, там вивчали історію літератури, суспільні і природничі науки, математику, геометрію, гігієну, анатомію, спів¹⁰.

25 грудня 1924 р. на загальних зборах товариства І. Макух, делегат з Товмача, запропонував “Просвіті” організувати зимові середні школи на зразок західноєвропейських народних університетів, які б давали селянам рівень знань за курс середньої школи, і в яких можна було б вивчати українознавство. Як передбачав автор проекту, навчання мало тривати

¹ Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – Львів, 1937. – Ч. 7-12 (16-21). – С. 149-151.

² Народна Просвіта. – Львів, 1923. – Рік I (X). – Ч. 7. – С. 114.

³ Там само. – С. 114-115.

⁴ ДАТО, ф. 317, оп. 1, спр. 34, арк. 2.

⁵ Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – Львів, 1936. – Ч. 4-5. – С. 106-107.

⁶ ДАТО, ф. 317, оп. 1, спр. 26, арк. 8.

⁷ Там само, арк. 8.

⁸ Там само, арк. 8.

⁹ Порадник для самоосвітніх гуртків. – Львів: Накладом фонду “Учітеся брати мої”. – Львів, 1934. – С. 12.

¹⁰ Там само. – С. 12.

упродовж трьох зимових місяців, починаючи з листопада і закінчуючи 1 квітня¹. З кожної громади у них навчалося б 5 – 7 осіб, після завершення курсу школа переносилася б у іншу місцевість, фінансові витрати здійснювала б громада, в основному українці-емігранти з США².

Ідея утворення Освітнього інституту знайшла своїх прихильників серед українського громадянства. У листі, датованому 4 грудня 1932 р., Р. Дичківський з Тернополя пропонував Головному віділові підготувати план курсів для народних університетів на зразок тих, що діяли на той час у Данії³.

Активну позицію щодо заснування Освітнього інституту зайняла студентська молодь. 7 листопада 1932 р. студентська репрезентація у Львові звернулася до “Просвіти” щодо розгляду постанов III Краєвого студентського конгресу у справі створення Освітнього інституту і робітничого університету у Львові, делегуванні представника Головного віділу до комітету, який розглядатиме це питання.

На засіданні ради самоосвітніх гуртків молоді Львова планувалося провести Конгрес молоді⁴. Упродовж 30 червня – 3 липня 1934 р. у Львові проходив I Студентський культурно-освітній конгрес, роботою якого керував репрезентативний комітет у складі голови М. Дужого, заступників голови В. Яніва, Б. Кравціва, Д. Штикала, робочого комітету – Я. Кальби, М. Дужого, Р. Волошина, М. Богуна, С. Мойсеєвича, Р. Паладійчука. До складу почесного комітету входили від “Просвіти” І. Брик, від “Рідної школи” І. Галущинський, від НТШ В. Левицький, від прихильників освіти Ю. Савчак, М. Будка, Д. Донцов, К. Малицька, В. Сімович, В. Старосольський, С. Русова⁵. Основним питанням Студентського культурно-освітнього конгресу було утворення Освітнього інституту.

Відсутність Освітнього інституту негативно відобразилася на діяльності товариства, однак вона компенсувалася об'їзниками Головного віділу, часописом “Просвіта”, який надавав теоретичну допомогу філіяльним і читальняним віділам, і курсами для освітників, читанням лекцій. Зокрема 28 жовтня 1932 р. до ч. 5389/32 згідно з посвідченням, Головний віділ уповноважив Я. Курдидика читати лекцій у філіях і читальнях “Просвіти”⁶. Наприклад, у 1937 р. у Львові проходив шеститижневий курс, який закінчило дев'ятнадцять слухачів. За прикладом Львова сімдесят одна філія провела двісті дев'яносто чотири лекції⁷.

У сфері позашкільної освіти Головний віділ визначив два основних напрями: перший – загальний, екстенсивний, який ґрунтувався на

¹ ЦДІА України у Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 163, арк. 30-31.

² Там само, арк. 31.

³ Там само, спр. 282, арк. 2.

⁴ Гарт. Часопис молоді “Перебендя” при читальні “Просвіти” городської дільниці. Р. І. І. Бюлетин філії “Просвіти” ім. Т. Шевченка у Львові. На правах рукопису. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 8.

⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 1063, арк. 11-12.

⁶ Там само, спр. 6383, арк. 1.

⁷ Товариство “Просвіта” в рр. 1936 – 1938. Звідомлення з діяльності від 1 січня 1936 р. по 31 грудня 1938 р. XLXI. Загальні збори “Просвіти” 8 червня 1939. – Львів, 1939. – С. 17-18.

піднесенні культури загалу через вплив на широкі народні маси, другий – інтенсивний – на вихованні членів у самоосвітніх гуртках¹.

У проекті плану самоосвітнього гуртка планувалося залучити молодь до самоосвіти, яка б, з одного боку, формувала світогляд, з іншого, – ґрунтувалася на вивченні історії й географії України². З цією метою потрібно було “...при читальнях вишукувати найкращі й найідейніші одиниці серед молоді і кинути між неї питання організації однолітків у спеціальні гуртки на основі самоврядування”³.

Подекуди організовувалися секції, які гуртували молодь позашкільного віку⁴. Зокрема з історії України щонеділі кожен член гуртка добровільно готував і знайомив присутніх на зібранні зі змістом певної епохи з конкретизацією важливих історичних подій і фактів, які, у свою чергу, мали занотувати інформацію й на наступному зібранні її відтворити. У такий спосіб планувалося вивчити всі періоди історії України⁵. І. Крип’якевич вважав, що історія України є “...одна з основ національного освідомлення, тим-то члени освітнього гуртка повинні переробити повний курс історії України”⁶.

За аналогічною методикою вивчалася й географія України. На основі статей з часописів, виступів членів самоосвітнього гуртка або делегатів зі Львова передбачалося формування національного світогляду молоді⁷. М. Мартинів, представник самоосвітнього гуртка на Левандівці у Львові, звертав увагу на те, що самоосвітні гуртки, які працюють над ідеологічним вихованням молоді, користуються підтримкою виділів читалень, однак зазнають нищівної критики противників, які вважають, що “...гурток нічого не робить, а тільки сходиться, читає, підчас коли читальня потребує грошей і це дає претекст до накидів з їх сторони на гуртки”⁸.

Окрім курсів вищої освіти, “Просвіта” у співпраці з іншими українськими культурно-освітніми товариствами, зокрема з “Рідною школою”, провадила виховні заходи з молоддю, до програми яких входило вивчення українознавства, фізичне виховання, культурно-мистецька праця: забави, імпрези, свята тощо. Однак організація праці з молоддю вимагала підготовлених фахівців, тому важливим завданням “Просвіти” і “Рідної школи” було проведення необхідних курсів з метою підготовки кваліфікованих кадрів⁹.

¹ Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 26. грудня 1927 р. до 31. грудня 1928 р. (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1927 до 30. VI. 1928 р.). – Львів: Накладом Товариства “Просвіта”, 1929. – С. 8.

² ЦДА України у Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 6390, арк. 1.

³ ДАТО, ф. 294, оп. 1, спр. 71, арк. 25.

⁴ Золочівське слово. Повітовий двотижневик. – Золочів, 1933. – Ч. 2. – 15 січня. – С. 4.

⁵ ЦДА України у Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 6390, арк. 1.

⁶ Порадник для самоосвітніх гуртків. – Львів: Накладом фонду “Учітесь брати мої”, 1934. – С. 48-49.

⁷ ЦДА України у Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 6390, арк. 1.

⁸ ДАТО, ф. 317, оп. 1, спр. 34, арк. 2.

⁹ ЦДА України у Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 6389, арк. 7.

Для успішної організації освітньої праці гуртків молодь поділялася на рої і групи, до окремих роїв і груп набиралися особи одного віку, якими керували роєві¹. Українознавство лежало в основі самовиховання молоді, воно мало на меті не лише кількісне збільшення знань гуртківців, а й виховання, знання "...історії України усуває "наше безбатьченківство". Знання географії України дає змогу розуміти деякі наші невдачі у минулому. Історія літератури України дає нам образ нашого культурного, духовного рівня"².

Для початківців історію України пропонувалося вивчати на основі підручника І. Крип'якевича "Історія України", поглиблювати знання з посібників О. Терлецького "Історія Української держави", В. Дорошенка, І. Тиктора, М. Грушевського. Географію України – з книги С. Рудницького "Мала географія України" або "Наш рідний край", поглиблювати знання з "Географії України" В. Кубійовича. Історію літератури з підручника Б. Лепкого "Наше письменство" або інших авторів³.

Зібрання самоосвітніх і тіловиховних гуртків, організованих "Просвітою" і "Рідною школою", відбувалися щотижнево, якщо ж у неділю була постановка вистави, тоді збиралася вся гуртківська молодь під проводом курінного для спільного читання й обговорення літературного твору. Наприклад, В. Стефаніка "Сини", Лесі Українки "Оргія", М. Хвильового "Вальдшнепи" та інших авторів⁴.

На нараді духовенства Львівського і Бібркського повітів від 1 березня 1935 р. основну увагу було звернуто на моральне виховання молоді під національним проводом⁵. 14 травня 1936 р. у декларації "Просвіти", ухваленій на нараді освітніх установ, зацікавлених вихованням молоді, проголошувався принцип домінуючої ролі товариства в цьому питанні, визнання виховання кінцевою потребою суспільного розвитку, співпраці установ та інституцій, уникнення непорозумінь, нездорової конкуренції у справі виховання молодого покоління⁶.

В основному спільна праця культурно-освітніх товариств над вихованням молоді носила організований характер і свідчила про те, що практично всі українські інституції підходили до питань виховання молоді не з позиції конкуренції і монополії, а з загальнонаціональних інтересів, оскільки "...всі сили мають бути спрямовані на дорогу озмістовлення освітньої праці, задля поглиблення знання – культури серед нашого народу та виховання його на самодіяльний народний чинник, а з осібна належить присвятити спеціальну увагу на виховання молоді з позашкільному віці"⁷. М. Галушинський писав, що головною метою є виховання громадянина-українця⁸.

¹ Там само, арк. 4.

² Там само.

³ Там само, арк. 5.

⁴ Там само, арк. 5-6.

⁵ Там само, спр. 165, арк. 14.

⁶ Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 6389, арк. 11.

⁷ ДАТО, ф. 317, оп. 1, спр. 77, арк. 1.

⁸ *Галушинський М.* Національне виховання (статі і замітки). Бібліотека "Учительського слова". – Львів, 1920. – Ч. 1. – С. 3.

Звичайно, що “Просвіта” не мала змоги повною мірою охопити вивченням предмета широкий загал українства, тому товариству в цьому питанні сприяли різні структури. До вивчення українознавчих предметів долучалися й українські закордонні інституції. Намагаючись задовольнити потреби української молоді з вивчення українознавчих дисциплін, такі українознавчі лекції німецькою мовою провадив Український науковий інститут у Берліні в літньому семестрі з записом до 15 квітня 1935 р. у канцелярії установи і на семінарі східних мов з програмою “Українське господарство новітньої доби” (доцент Р. Димінський), “Історія України в ХХ ст.” (доцент Б. Крупницький), “Сучасне українське народознавство в побуті й народній поезії” (професор З. Кузеля), “Політичні течії та спроби державно-правної організації на Україні в ХХ ст.” (доцент В. Леонтович), “Духовне життя України в сучасній добі” (професор І. Мірчук)¹.

Про те, що проведення згаданих українознавчих лекцій готувалося заздалегідь і мало значну матеріальну базу, свідчить звернення до Головного відділу товариства в грудні 1930 р. Д. Дорошенка, директора Українського наукового інституту (УНІ) у Берліні з проханням сприяти поповненню його бібліотеки². Як свідчить аналіз архівних матеріалів, між видавничою комісією “Просвіти” й згаданою науковою інституцією провадився взаємовигідний обмін літературою³.

Українські закордонні наукові структури прагнули не лише організувати українознавчі лекції, а й утворити при бібліотеках у Західній Європі відділи українських видань, а в Німеччині планували створити Центральну наукову бібліотеку з українознавства з метою систематизації українознавчих видань з історії України⁴.

Активну позицію у розв’язанні цієї проблеми зайняла “Просвіта”. За її сприяння впродовж семи місяців 1931 р. українські видавці й жертводавці надали у розпорядження бюро при УНІ 143 назви книжок загальною кількістю 10707 примірників, з яких 3900 розіслано до 36 бібліотек, 23 – окремим особам і інституціям. До списку жертводавців входило видавництво “Червона калина”, богословське наукове товариство зі Львова, “Добрий пастир” (Станіславів), видання чину ВВ у Жовкві⁵.

Окремо варто наголосити й на тому, що українознавство було предметом вивчення у господарських школах, різноманітних економічних курсах, організованих “Просвітою”. Зрозуміло, що відсутність добре підготовлених фахівців відіграла негативну роль у цьому процесі. Як свідчить звіт з “Акту обстеження підвідомчої господарсько-садівничої школи в с. Миловання” від 9 – 11 травня 1932 р., польський державний інспектор Львівського шкільного округу повідомляв про те, що при вивченні українознавства варто вимагати від учнів не механічного засвоєння матеріалу, а його самостійного розуміння й осмислення. Також

¹ ЦДА України у Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 5112, арк. 35.

² Там само, арк. 11.

³ Там само, арк. 22.

⁴ Там само, арк. 17.

⁵ Там само, арк. 25-27.

небезпідставно він рекомендував вивчати історію України не у формі дат, родоводів князів, гетьманів, а подавати її на тлі соціально-культурного і політичного розвитку¹.

Таку однобокість у вивченні українознавства можна пояснити тим, що як історія України, так і українська література вивчалася слухачами господарської школи упродовж лише одинадцяти місяців. Натомість слухачі господарських курсів мали змогу вивчати українознавство лише упродовж 56 днів. До програми курсу входило, крім фахових кооперативних предметів, вивчення основ годівлі тварин, організація контролю за молочністю, ветеринарія, пасічництво, математика й українознавство. Викладали на курсах від Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) В. Кубавич, О. Дяків, від маслосоюзу – М. Мазурок, пасічництво – М. Боровський².

Навчальна програма включала 406 год навчання, що проводилося від 7 – 12 год, 14 – 17 год. Курс закінчило 26 слухачів з різних повітів Галичини, з них по два з Волині й Полісся. Рівень освіти слухачів був наступним: 22 учні закінчили народну школу, 2 – чотири класи гімназії, 1 – два роки учительської семінарії, 1 – учительську семінарію. Вік учнів складав 15 – 37 років. Мастковий стан був таким: 3 учні були безземельні, 2 – селянські діти, 13 мали господарство до 5 га, 10 – більше 10 га³.

Філія “Просвіти” в Ярославі спільно з повітовим союзом кооператив (ПСК) і філією “Сільського господаря” упродовж 18 листопада – 25 грудня 1938 р. організувала освітньо-господарський курс з навчальною програмою на 196 год з них відводилося на християнську етику (6 год), українознавство (22 год), всесвітню історію і історію України (18 год), діловодство (53 год), товарознавство (10 год), методику освітньої праці (24 год), агрономію (24 год), театральне мистецтво (15 год), адміністративне й кооперативне право (6 год), історію кооперації (6 год), економіку (6 год), гігієну (6 год)⁴.

Звичайно, згадані курси були не масовим явищем, оскільки вимагали значної матеріальної підтримки українських інституцій, тому можна констатувати, що їх проведення залежало не лише від потреби вивчення українознавства, а, передусім, від фінансових можливостей українських товариств.

Питання ролі українознавства в системі культурно-освітньої діяльності “Просвіти” не обмежувалося лише його вивченням у навчально-виховному процесі, а й апробацією окремих проблем на наукових конференціях, конгресах тощо. Так, 22 квітня 1937 р. на засіданні представників українських центральних установ було утворено спеціальний комітет з підготовки й проведення у 1938 р. Конгресу української культури 28 квітня 1937 р. На засіданні комітету його головою обрано О. Терлецького,

¹ Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 7201, арк. 2.

² Там само, арк. 2.

³ Там само, спр. 6215, арк. 360, 362.

⁴ Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 6212, арк. 360, 362.

заступниками голови Ю. Павликівського, В. Сімовича, секретарями М. Дужого і В. Ковальчука¹.

Завдання й організація конгресового комітету, який був складовою частиною ювілейного комітету “Просвіти”, співпрацював з його президією, діловим комітетом і Головним віділом, ґрунтувалися на тому, щоб провести його організацію у рамках 70-річного ювілею товариства, створити постійні й тимчасові комісії для вирішення окремих завдань, налагодити відносини з українськими організаціями і товариствами, приватними особами².

Окрім того, його завдання передбачали аналіз досягнень українського народу у сфері духовної й матеріальної культури, особливо стану шкільної й позашкільної освіти, культури й мистецтва, преси, книжкової продукції, фізичного розвитку; виявлення напрямних і практичних заходів для піднесення організованості, культурного рівня й матеріального добробуту українського народу; створення постійного національного органу “Ради української культури” (РУК), який би захищав національні інтереси українського народу в широкому розумінні цього слова, координував діяльність різних національних культурних і суспільних організацій, центральних джерелом інформації і директив у всіх сферах культурного й суспільного життя українського народу³.

Для ефективної й продуктивної праці, авторитетності ухвал Конгресу до його складу передбачалося ввести національну еліту українського народу з визначних представників науки, літератури, мистецтв у різних сферах культурного, суспільного й економічного життя, зокрема митрополитів і єпископів греко-католицької і православної церкви, членів Української академії наук, професорів університетів та науково-дослідних установ, представників українських центральних наукових, просвітніх, економічних, добродійних, руханкових і суспільних організацій із західних українських земель і еміграції, депутатів до установчих організацій із західних українських земель, пресу. Комітетом з проведення конгресу було підготовлено й надіслано афіші на адреси 33 приватних осіб і установ у зв’язку з проведенням конгресу⁴. Членами Конгресу вважалися всі члени ювілейного комітету. Загальна кількість членів Конгресу не мала перевищувати 350 до 400 осіб⁵. Крім того, на пленарних засіданнях могли бути запрошені й гості.

Планувалося проведення двох пленарних засідань – при відкритті Конгресу і його завершенні. До програми Конгресу на першому пленарному засіданні входили такі виступи, як “Правно-політичні відносини на українських землях (під кутом зору можливості культурного і економічного розвитку народу” і “Місце жінки у суспільній праці”⁶,

¹ Там само, спр. 210, арк. 1-2.

² Там само, спр. 141 а, арк. 1.

³ Там само, арк. 2.

⁴ Там само, арк. 45-46.

⁵ Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 141 а, арк. 3.

⁶ Там само, арк. 2.

діяльність секцій: наукової, шкільної освіти (вищої, середньої і народної школи), позашкільної освіти, економічної, суспільної гігієни, літератури й мистецтва¹.

До наукової секції вносилися виступи на теми, що стосувалися розселення українського народу (визначення кордонів української території), еміграції й українських колоній (Зелений Клин, Середній Сибір, Туркестан, Поволжя, Канада тощо), змін у чисельності і національному складі населення українських земель за останні 30 років, нормалізації мови й ухвалення правопису, розвитку і стану науково-дослідних установ (Українська академія наук, НТШ, Український інститут у Варшаві, Український інститут у Берліні, Історично-філологічне товариство у Празі, Соціологічний інститут у Празі, Українська наукова асоціація у Празі тощо), досягнення української науки в різних сферах знань, зокрема українознавства і прикладних наук, потреб української науки і НТШ у Львові, наукових з'їздів².

Окремі маніфестаційні імпрези, пов'язані з організацією Конгресу, передбачали проведення виставки періодичної преси і книжкової продукції в основному з українознавства, виданої на всіх українських землях і в еміграції, еміграційної преси і книжок "Просвіти" за весь період її діяльності; виставку українського образотворчого мистецтва пореволюційної доби; кооперативної і приватної торгівлі та промислу; театральні вистави, концерти, музику і спів; показові виступи гімнастичних організацій у день проведення Конгресу, маніфестаційний хід гімнастичних організацій і делегацій центральних установ та філій "Просвіти" вулицями Львова у день проведення Конгресу³.

До практичного втілення накреслених планів залучалися бібліотеки НТШ і "Просвіти", організації митців, РСУК і Союз українських купців, театральні і музичні організації, "Соколи", "Луги", "Каменярі". Тому 28 вересня 1937 р. відбулося спільне засідання президії конгресового комітету, до складу якого входили представники "Сокола-Батька", "Великого Лугу", "Орлів", "Каменярів", також було запрошено С. Гайдучка у справі репрезентації всіх українських спортивно-руханкових організацій на Конгресі української культури 1938 р.⁴

Отже, "Просвіти" Західної України належить особлива роль у сфері пропагування українознавства, що виступало складовою частиною культурно-освітньої праці товариства, сприяло формуванню національної самосвідомості й культурного поступу інституції, консолідувало широкий загал українства, посідало чільне місце у навчально-виховному процесі фахових господарських шкіл, курсів, роботі з молоддю, проведенні наукових конференцій.

¹ Там само, арк. 4-5.

² Там само, арк. 4.

³ Там само, арк. 6-7.

⁴ Там само, арк. 7.

УКРАЇНА – МОВА

Радевич-Винницький Я.К. (Дрогобич)

ЛІНГВОНАЦІОЛОГІЯ ЯК ІНТЕГРАЛЬНИЙ СКЛАДНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА (Концентр «Україна – мова»)

У статті розглядається лінгвонаціологія як комплексна полідисциплінарна наука про життя і функціонування української мови в національний період буття українського етносу.

Сучасна наука про мову після десятиліть домінування структуралізму виразно змістилася в бік «людського фактора» – людиноцентричності і спільноточентричності. Такий підхід до мови потребує кооперування лінгвістики з іншими галузями науки про людину та людські спільноти. Свого часу (1929 р.) Е. Сепір писав: «Сучасному мовознавству вже важко обмежуватися тільки своїм традиційним предметом. Якщо тільки лінгвістові не чужі творчі устремління, він не може не поділяти взаємних інтересів, які пов'язують лінгвістику з антропологією й історією культури, з соціологією і психологією, з філософією й – у віддаленішій перспективі – з фізикою і фізіологією»¹. Прогностичну правильність наведених слів засвідчує розвиток етнолінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики та інших інтердисциплінарних наук, виникнення таких наукових дисциплін, як лінгвістика тексту (дискурсу), когнітивна лінгвістика, комунікативна лінгвістика тощо. Однак дроблення лінгвістичної науки провадить до її фрагментаризації чи й атомізації, послаблення цілісності, отже, й розуміння її місця і ролі в житті людини й спільноти, яке є особливо важливим для суспільств, що потребують мовної регенерації. На цьому ж ґрунтуються

¹ Сепір Э. Положение лингвистики как науки // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Изд-во «Просвещение», 1965. – Ч. 2. – С. 232-233.

спекуляції в національно-мовній сфері. У сучасній Україні незрідка можна натрапити на твердження про непотрібність мовної деколонізації, відносність поняття рідної мови, неістотність мови як атрибута нації і держави тощо. Такі занесені з чужого поля думки пропагуються відверто антиукраїнськими та псевдодоксмополітичними силами в загальному контексті глобалізаційної деетнізації в її світовому та регіональному (російсько-імперському) виявах. Проте, скажімо, у Польщі чи Румунії, не кажучи вже про мовних грандів сучасного світу – Англію, Францію, Китай, Японію, таких тверджень щодо їхніх національних мов не чути або ж вони не виходять за межі дискурсів маргінального стибу.

В Україні мовні проблеми давно набули екзистенційного звучання, і це покладає особливе завдання на дослідників мовного буття суспільства. Причина цього – насамперед у ненормальній мовній ситуації: мова титульного народу та мови етнічних меншин, котрі, не мавши, як російська, імперського статусу, що за потужної підтримки з-за меж України інерційно продовжує діяти й нині, перебувають у постійній небезпеці опинитися за межею існування. До того ж мови неросійських меншин України позбавлені імпульсів від реалій землі, на якій вони виникли і сформувалися, та від суспільних інститутів, що хай дуже обмежено, але використовували українську як «мову республіки» навіть в УРСР.

В Україні і, ширше – в українському світі, на відміну від філологічно розвиненіших націй, ще існує широке поле досліджень для традиційного мовознавства, навіть для позитивістського молодогограматизму з його по-гримівськи скрупульозним описом мовних одиниць. Чи описані так, бодай таксономічно, наші діалекти, якщо, наприклад, у знаному словнику полтавських говірок «діалектне» *нирка* тлумачиться «літературним» словом *почка*, а в лексиконі бойківських говірок топонім *Корчин* локалізовано за 150 км від бойківського ареалу? Академічна граматика української літературної мови вийшла ще в 60-х – на початку 70-х років, у період суловсько-брежнєвського неосталінізму, коли українську мову посилено «зливали» з російською і цілеспрямовано та прискорено витісняли з усіх сфер суспільного життя, і в ній (граматиці), а надто в академічних словниках є чимало відвертих русизмів та російсько-українських покручів, які спотворюють етнічне обличчя мови. Зросійщення не припинилося і з незалеженням України, прикладом чого може слугувати суржикова конструкція *по + дав. відм.*, на вживання якої перейшли не лише політики, а й журналісти, напр.: *художник по костюмам* (УТ-1. 15.05.2005 р.); *Долар росте не по дням, а по годинам* (Радіо «Ера»-FM. 04.10.2008 р.); *По енергетичним питанням було підкреслено...* (БіБіСі. Укр. служба. 07.10.2008 р.), яка останніми роками поширилася до непристойно широких масштабів і може в цьому конкурувати з такими акцентними покручами, як прикметник *новий* та числівник *одінадцять*.

Європейські нації давно вже докладно вивчили діахронічні, територіальні, функціональні, соціальні, лінгвоконтактні та інші аспекти буття своїх мов. В україністиці тут не лише чимало «білих плям», цілих масивів, які лежать облогодом, а й не менше різних спотворень та

перекручень, що у вигляді стереотипів досі сидять у головах багатьох українців, не кажучи вже про звичайних мовлян. Не набагато краще виглядає ситуація зі структурним вивченням мови. Чи є в нас, наприклад, трансформаційна граматики української мови або ж словники дистрибуції лексем? Вельми скромні наші досягнення у міждисциплінарних науках, зокрема, в психолінгвістиці і навіть у етнолінгвістиці, що особливо дивно з огляду на словоцентричність української культури та суспільну значущість цієї науки. Соціолінгвістика за час незалежності концептуально змінилася, але ще не у всьому відійшла від постулатів радянської ідеології, а її десовєтизаційне оновлення не надто проникло в практику мовного навчання й виховання та в національну свідомість громадян України.

Мовна ситуація в Україні складна і не відповідає міжнародним стандартам. Складність її полягає не в тому, що на території країни буцімто функціонують аж 134 мови, як це полюблять стверджувати псевдокосмополітичні та проросійські сили, а в тому, що ніяк не вдається подолати колоніальний спадок – наслідки тривалого зросійщення українців і інших «іногородців». В Україні мала б бути багатомовність у сенсі співіснування мов і двомовність у сенсі співвикористання мов. Останнє полягає в тому, що кожний громадянин України етнічно неукраїнської національності повинен мати можливість вивчати й використовувати мову своєї етнічної групи і неодмінно володіти мовою своєї держави, тобто своєю національною – у політичному сенсі – мовою. Це світова норма. Насправді ж представники меншин переважно (крім поляків) користуються російською і рідною або ж тільки російською – мовою колишньої імперії, а тепер – її спадкоємниці. Двомовність – це «розділена лояльність», отже, й ієрархія ідентичностей, а росіяни та зросійщені іногородці, які в минулому «вважали себе представниками панівної культури та мови в «малоросійській» батьківщині»¹, переважно вважають себе такими й нині і твердо дотримуються єдиної – російської – ідентичності. Невикористання української мови має не так лінгвістичний, як етносоціальний і етнопсихічний характер. Від облудних, не підтверджуваних життям заяв про непридатність української мови до рок-музики, науки, спорту, про відсутність у ній «мови дна» та «мови верхів», від намагань реанімувати замшілі «теорії» на кшталт того, що українська – це зіпсована польською російська мова, антиукраїнські сили перейшли до більш звичних для себе й ефективніших силових методів боротьби з нею: саботування українського мовного законодавства, проголошення російської державною або регіональною в окремих містах і областях, заборон на відкриття українськомовних дитсадків, шкіл чи бодай окремих груп і класів тощо. Двомовність трактується не як співвикористання двох мов – державної мови і мови своєї етнічної групи, а як право не знати і не використовувати державну мову в Українській державі.

Мовленнєві стереотипи, шаблони, кліше мають своїх «двійників» у психоповедінкових моделях. Тому вони винятково живучі, їм властива

¹ Магочий П.П. Історія України / Перекл. з англ. – К.: Часопис «Критика», 2007. – С. 492.

велика інерційна здатність. Ламання їх потребує тривалого часу та неабияких зусиль. А головне – керованості цим процесом. Перейматися цим має держава і структури громадянського суспільства. Оскільки зміна мовної ситуації – справа тривала, нелегка і конфліктогенна, то вона має ґрунтуватися на об'єктивній науковій основі. На наше переконання, таку основу може становити комплексна, полідисциплінарна наука про мовне буття нації – лінгвонаціологія. Тут, як і в інших сферах українознавства, «необхідна інша парадигма мислення й методології та методики шукання і висвітлення істини і, передусім, не диференційованого, а комплексного, системного наукового досліду, аналізу, сцієнтизму, а відтак і прогнозу, а то й пророцтва щодо грядущого...»¹

Етнолінгвістика як підґрунтя лінгвонаціології

Етнолінгвістика розглядає мову крізь призму особливостей її носія – етносу, досліджує (взаємно)пов'язаність мови з ментальнісними, характерологічними, природно-кліматичними, історичними, культурно-цивілізаційними, етноконтактними, міфопоетичними, релігійними та іншими аспектами й характеристиками буття етносу в територіально-часовому просторі. У центрі її уваги – зовнішньо зумовлена ідіотетнічність мови, її своєрідність, з огляду на що цю науку відносять до сфери, яку Ф. де Соссюр назвав «зовнішньою лінгвістикою». Предмет етнолінгвістики переважно трактується звужено: наближено до етнопсихолінгвістики і/або лінгвокультурології, напр.: «Етнолінгвістика – це частина антропологічної лінгвістики, яка займається вивченням взаємозв'язку між мовою і культурною поведінкою (cultural behaviour) тих, хто нею говорить»²; «Етнолінгвістика – розділ мовознавства, що вивчає мову в її відношенні і взаємодії з культурою, етнокультурними і етнопсихологічними факторами, що впливають на функціонування і розвиток мови»³.

У наведених визначеннях помітна відсутність цілої низки складників предмета етнолінгвістики. Назвемо лише найважливіші. Перше – це пов'язаність мови з етнотериторією. Рідна земля – субстрат ментальності етносу, а отже органічний складник самосвідомості та національного характеру⁴. Етнос виростає і формується на певній території, яка до найменших деталей відбита в його мові, лінгвалізована в лексиці – в апелятивах і власних назвах (насамперед у топонімах), у фраземіці, паремії, формулах етикету та етнопедагогіки, у способах вираження, у темпі мовлення, у текстах – піснях, легендах, казках, переказах, бувальщинах і т.д. Соціалізація кожного з поколінь етносу відбувається одночасно з його (покоління) етнізацією (головна роль у ній належить сім'ї й школі), яка

¹ Кононенко П. Українська національна ідея. Проблема методології // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 14.

² The New Encyclopædia Britannica. – Chicago: By Encyclopædia Britannica, 1993. – Vol. 4: Micropædia. – P. 583.

³ <http://www.google.com.ua/search?hl=uk&q=%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0&btnG=%D0%9F%D0%BE%D1%88%D1%83%D0%BA+Google&meta=>

⁴ Докл. див.: Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1997. – С. 33-44.

підсилюється імпульсами, що йдуть від рідної землі і всього, що є на ній. Тому виникають типові відмінності українців, народжених у Канаді чи Бразилії, від материкових українців. Тому російсько-радянська топоніміка залишається одним із мотузків, яким ще прив'язана більшість населення України до недавнього колоніального минулого, і ця прив'язаність не може не діяти на психіку людей на її свідомому та підсвідомому рівнях. По-друге, у наведених та подібних дефініціях етнолінгвістики неясно, чи ця наука не торкається того, що називають цивілізацією, яка часто трактується як антипод культури, чи трактує культуру широко – як усе, створене розумом і руками людини (на відміну від природи), отже, розглядає цивілізацію як складник культури. (Зауважимо, що культура – це закрита чи напівзакрита, а цивілізація – відкрита система). По-третє, для трактування проблем етнолінгвістики істотне значення мають моменти, які належать до сфери політики, наприклад, наявність чи відсутність у народі власної держави, політичний устрій суспільства, мовна політика держави щодо окремих етносів, які входять до її складу тощо. Якщо, для прикладу, в Україні 14,8% українців назвали своєю рідною мовою російську¹, а начебто 16 мільйонів українців розмовляють суржиком то, очевидно, така мовна ситуація породжена не тільки і не стільки культурою, хіба що трактувати політику як сферу культури, але й тоді виникає питання: чия це політика – якої нації, держави тощо. Навряд чи нинішня Україна була б настільки зросійщена, якщо б УНР не була задушена більшовицькою Росією.

Основними складовими предмета етнолінгвістики є мова – людина – суспільство – реальність – культура. Третій складник вважаємо за доцільне розглядати окремо (його назву часом ставлять у дужках після першого²): через різні причини відповідність між окремою українською людиною й українським суспільством, до якого вона належить, не є настільки однозначною, як, скажімо, відповідність між поляком і польським чи японцем і японським суспільством. Ідеться про неспотворене знання минулого своєї нації, національну свідомість, ставлення до мови та інших національних вартостей тощо.

У трактуванні предмета етнолінгвістики спостерігаються деякі концептуальні розбіжності щодо його обсягу і структури, зумовлені проблемами (між)етнічного життя суспільств. Так, у Франції предметом цієї науки вважаються мови етносів, що перебувають на донаціональних стадіях культурно-цивілізаційного розвитку, і тому фахівці з етнолінгвістики здебільшого досліджують екзотичні мови в їх пов'язаності з культурою, побутом, звичаями, віруваннями, ритуалами місцевих племен, ще остаточно не деформованих європейською цивілізацією. Мова ж нації вважається об'єктом не етнолінгвістики, а соціолінгвістики. Такий підхід не останньою чергою мотивований особливостями французької нації та міжетнічними проблемами в житті Франції. У цій країні мови меншин

¹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>. – С. 17.

² Див., напр.: *Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 10.

давню оголошені патуа (місцевими говірками), попри те, що їхні носії (корсиканці, провансальці та ін.) продовжують боротися за свої мовні права. А. Мартіне писав, що у Франції, де загальнонародна мова має давній авторитет і нею легше користуватися навіть людям із сіл, є тільки говори, а в країнах, де літературна мова недавно набула свого статусу, є діалекти. З консолідацією нації, зміцненням позицій офіційної мови діалекти «можуть доволі швидко зійти на становище говорів, які характерні для Франції <...>. Неясно, однак, чи насправді мовні ситуації, характерні для Гасконі і П'ємонті, настільки відмінні, наскільки відмінні французька та італійська ситуації загалом»¹. А. Мартіне залишає поза увагою той вельми істотний факт, що в П'ємонті живуть етнічні італійці, а в Гасконі – пофранцужені баски. В англомовних країнах, зокрема, у США «етнолінгвістика, звичайно, асоціюється з міноритарними (меншинними) мовними групами всередині більших популяцій, такими, як тубільні (native) американські мови або мови іммігрантів»². У Польщі ще за довоєнню традицією етнолінгвістика займається «дослідженням зв'язків головно між народною мовою і народною культурою (фольклором)»³. А відомий російський теоретик етнолінгвістики Н. Толстой вважав, що її можна розглядати як складову ширшої дисципліни, другою частиною якої є соціолінгвістика.

Етнолінгвістика вивчає, передусім, специфічні – національні, народні, племінні – особливості мови етносу, а соціолінгвістика – мовні особливості соціальної структури етносу (соціуму), здебільшого на пізній стадії його розвитку. Ці науки мають різні вектори: етнолінгвістика – «живу історію», соціолінгвістика – нинішній день. Водночас етнолінгвістика, на думку Н. Толстого, має і ретроспективну, і перспективну (та прогнозувальну) спрямованість⁴, з чого мало б випливати, що вона стосується не тільки «живої історії», а й функціонування цієї історії в сучасності та її продовження в майбутньому.

Етнолінгвістика щільно пов'язана з етнологією та етнографією. Однак «обидві ці дисципліни мають на увазі початкові фази формування народів, а не модерної нації. Їх більше цікавлять примітивні, а не культурні народи. Вони здебільшого закінчують свої дослідження саме на порозі появи новітньої нації й через це не виключають потреби самостійної націології; скоріше передбачають та обумовлюють цю наукову дисципліну»⁵. Такий підхід

¹ *Мартіне А.* Основы общего языкознания // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – Вып. III. – С. 509.

² <http://search.live.com/results.aspx?srch=106&FORM=AS6&q=ethnolinguistics>.

³ *Anusiewicz J.* Lingwistyka kulturowa. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 11.

⁴ *Толстой Н.И.* Некоторые проблемы и перспективы славянской и общей этнолингвистики // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1982. – Т. 41. – № 5. – С. 397-398; *Толстой Н.И.* О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Сб. научных трудов / Отв. ред. Н.И. Толстой. – Л., 1983. – С. 181-190.

⁵ *Бочковський О.І.* Вступ до націології. – Мюнхен: Український технічно-господарський університет, 1991–1992. – С. 10.

переважно практикує й етнолінгвістика. Тому виникає потреба в лінгвонаціології.

Нація істотно відрізняється від історично попередніх форм існування етносу: роду, племені, народності, які соціологія кваліфікує насамперед як мовні спільноти (Sprachgemeinschaften). Однак і нація, особливо та, що утворена шляхом історичної трансформації народності, як, наприклад, італійська, німецька, українська, японська зберігає свій етнічний характер, попри постійну урбаністичну «інтернаціоналізацію» мов, «вирівнювання» культур, помітне зменшення чи й зникання ролі фольклору, етнопедагогіки, попри зміни в національному характері і навіть ментальності та інші нівеляційні процеси, які набули значного прискорення в добу глобалізації. І в національний період мовне буття етносу залишає для етнолінгвістики широке поле дослідження, особливо якщо воно не було вивчене раніше. Але тут виникає дуже важлива проблема, пов'язана з тим, що являє собою феномен нації, який зміст і структуру має відповідне йому поняття.

Відомі два шляхи творення націй, які можна умовно назвати німецьким та французьким. Нація німецького типу формується шляхом трансформації народності: знизу вгору – від етнічності до політичності, від народу до держави. Нація ж французького типу твориться згори вниз – від політичності до етнічності, від держави до нації. Отже, нація першого типу являє собою моноетнічну й монолінгвальну за походженням природну – кровно-мовну – спільноту, «велику родину», що як «політично організований народ» має або прагне мати власну державу, тобто стати і політичною нацією. В одноетнічних суспільствах (Японія, Чехія, Швеція, Ісландія тощо) поняття етнічної й політичної нації за своїм обсягом взаємно покриваються, збігаються.

Нація другого типу твориться шляхом здебільшого насильної інтеграції народностей, яка часто завершується їх асиміляцією титульним народом. Так, у складі французької нації, яку «зробили французькі королі» (Вольтер), ще в середині XIX ст. не було й половини етнічних французів. Винародовлення етносів з наступною їх асиміляцією спостерігалось і в донаціональний період розвитку людських спільнот, але в національну добу ці процеси відбуваються з прискоренням. Так, у XX ст. у Росії зникло (ставши росіянами) набагато більше народів, ніж за попередні три століття. Водночас її імперська політика мала наслідком затримку національного розвитку й російської нації: «Можна сказати, що Росія тепер існує як єдина етнічна нація, але ще не як громадянська нація»¹.

Формування націй обох типів, тобто і «знизу вгору» і «згори вниз», неможливе без участі мовного чинника: «та чи та спільнота людей може

¹ Хоскінг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2000. – 512 с. // Цит. за: <http://www.nationalism.org/library/science/nationalism/hosking/hosking-people-empire.htm>.

виникнути тільки в результаті *свідомого* використання мови», – писав Ф. Ніцше¹.

Українська етнічна нація, як і японська, італійська, чеська, шведська тощо, належить до німецького типу. Проте її донедавне буття проходило в основному в межах Російської імперії, яка методами «врівнювання народностей», а в радянську добу – спочатку «злиття мов», а пізніше – «гармонійної двомовності» з двома «рідними» мовами намагалася денационалізувати підлеглі народи, перетворивши їх на росіян («радянський народ» – це був евфемізм), чого їй значною мірою вдалося досягти, у т.ч. щодо українців. Одним із напрямів цього процесу була демографічна політика: українців усілякими способами виселяли з України або й зганяли зі світу, натомість Україну заселяли іншими етнічними групами, передовсім росіянами. Тому нині українська нація має дві іпостасі, які тільки частинно покривають одна одну. Українська етнічна нація – це українці України + українці світу, які проживають на своїх етнічних територіях за межами нинішньої Української держави (Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) та в понад 60 країнах розселення (західна і східна діаспора). Українська ж політична нація – це українці України + неукраїнці – громадяни України, які становлять 22,2% (у т.ч. 17,3% росіян) її населення².

Етнолінгвістика мала б торкатися всіх цих проблем. Але в УРСР вона не мала права на існування. Не лише тому, що ця наука в основному повернута в минуле, а радянський народ буцімто простував до «світлого майбутнього» – комунізму. До української мови в різні періоди радянської влади ставилися як до реакційної, куркульської, напівмертвої, петлюрівської, бандерівської. Вона «зливанням» чи задушенням в обіймах «другої рідної» мала піти в небуття, аби не бути перпоною на магістральному шляху до безнаціонального майбутнього. Отже, не було «соціального замовлення» на дослідження того, в чому полягає ідіоетнічність української мови, її самотність і своєрідність, тобто українськість, і що може забезпечити її життєвість та перспективи, бо це, безперечно, вивело б на з'ясування історичних, географічних, культурних, релігійних, ментальнісних, етноконтактних, політичних та інших чинників своєрідності. Через те будь-які намагання говорити про самотність української мови, пошуки коренів цієї самотності в минулому офіційно кваліфікувалися як націоналістичні з вимогами «скритикувати івилучити шкідливу продукцію»³ та «добити ворога» – саме таку назву мала стаття,

¹ Цит. за: *Маковський М.М.* Теория языка Фридриха Ницше и современные лингвистические концепции (В связи с выходом книги: Crawford C. The beginnings of Nietzsche's theory of language. В., N.) // Вопросы языкознания (М.). – 1991. – № 1. – С. 142.

² Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>. – С. 11.

³ Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті на доповідь тов. *Хвилі* «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня) // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 142.

опублікована в академічному (!) журналі¹. Самобутність, своєрідність мови – це вияв її життєвості і водночас перепона на шляху «зближення» та «злиття». До того ж докладний аналіз минулого української мови, вияв її своєрідності у пов'язаності з життям її творця і носія міг породити сумніви щодо пріоритетів російської мови, її самобутності, «старшинства», спорідненості тощо.

Українознавство (концентр «Україна – мова») не може ігнорувати проблеми національно-мовної політики України й інших країн, де проживають українці, співіснування і співвикористання мов в Україні і в українському світі, видів і результатів контактування української мови з іншими мовами як у самій Україні, так і за її межами тощо. З наведеного об'єктивно випливає висновок: попри те, що етнолінгвістика торкається і мови в її зв'язках з етносом національного періоду, можливостей цієї науки для вивчення цілого комплексу проблем мовного буття нації в його всеохопності – недостатньо. Тут потрібна ширша наука, органічною частиною – підґрунтям і осердям якої була б етнолінгвістика. Цю науку ми назвали **лінгвонаціологією**².

Лінгвонаціологія так відрізняється від етнолінгвістики, як українознавство від народознавства. Звичайно, тут немає повного паралелізму, і його не бажано спрощувати, зводячи до кількісних відмінностей. Скажімо, патріархальне господарювання і пов'язані з ним аспекти матеріальної й духовної культури були багатшими, ніж нинішні. Український селянин знав, коли і як орати, сіяти, садити, щепити, жати, косити, молотити, обходитися з коровами, кіньми, вівцями, свиньми, кролями, бджолами, умів ткати полотно, вичинювати шкури, визначати час і напрям за сонцем і зорями, прогнозувати погоду, лікувати домашню живність і людей, виховувати дітей тощо. Усе це було «лінгвалізоване», «покрите» відповідними лексемами, фразами, фразеосхемами і функціонувало в мовному мисленні та в комунікативній діяльності, у т.ч. у дидактичній та естетичній сферах. Селянин знав безмір пісень, казок, переказів, легенд, повір'їв, загадок, обрядових, ритуальних, педагогічних формул, прислів'їв, приказок, сталих порівнянь тощо. Головне ж, що весь цей мовний матеріал, за винятком пов'язаного з «езотеричними» знаннями (мольфарів, ворожбитів, баб-шептух тощо), поділом на певні «чоловічі» і «жіночі» справи тощо, був відомий практично всьому сільському і містечковому населенню. Із грандіозними соціальними змінами, які відбулися в українському селі у ХХ ст., величезна кількість реалій і понять, а з ними і відповідних лексем та сталих словесних комплексів вийшла з активного вжитку. Та ж частина, що залишилися, здебільшого професіоналізувалася й утилітаризувалася, і нині аж ніяк не всі мешканці села його знають, а коли й знають, то здебільшого тільки на

¹ Василевський С. Добити ворога // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 23-36.

² Радевич-Винницький Я. Нариси з лінгвонаціології // Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1997. – С. 5-286; Радевич-Винницький Я. Лінгвістичні погляди Івана Франка в контексті української лінгвонаціології // Нагуєвицькі читання – 2007: Іван Франко і сучасна Україна. – Дрогобич: Посвіт, 2008. – С. 283-305, та ін.

сигніфікативному рівні. Натомість прийшла велика маса нових слів і виразів, але це вже переважно не «сільська», а загальнонаціональна і значною мірою «глобальна» лексика та фраземика. Через те етнолінгвістика в основному спрямована в минуле, вона значною мірою має, так би мовити, музейний характер. Лінгвонаціологія ж, ґрунтуючись на етнолінгвістиці, концентрує свою увагу на сьогоденні в ім'я майбутнього.

Лінгвонаціологія й інші міждисциплінарні науки

До кола лінгвонаціологічних дисциплін, крім етнолінгвістики, належать також традиційні мовознавчі науки в частині лінгвонаціологічної проблематики, а також низка новітніх інтердисциплінарних наук, які в Україні здебільшого ще не набули належного поширення, про що свідчить відсутність їх назв у найновіших словниках української мови.

Але почнемо, для прикладу, з традиційної **лінгвогеографії**. Це не тільки дослідження мови методом картографування, не тільки діалектографія. Нинішнє соціально-політичне протистояння в Україні, її культурно-ментальна розколеність, пов'язана з орієнтацією однієї частини суспільства на самостійність України в європейському геополітичному та культурно-цивілізаційному контексті, а другої – на Росію, має доволі чіткі мовно-географічні контури, великою мірою маніфестовані і в топонімії: на сході, півдні і частково в центрі країни вона така ж, як і за російсько-радянських часів. Це має помітну паралель у світобаченні, світорозумінні, лінгвокультурній орієнтації й поведінці значної частини міського населення цих регіонів. Лінгвогеографічна розхитаність – не нове явище в Україні, яка ще в XIX ст. була об'єктом топонімічної війни. Поляки вважали, що українські землі, які після поділів Польщі відійшли до Росії, – це польські «Kresy Wschodnie», для росіян це був «Юго-Западный край», а Лівобережжя – «Малороссия», Причорномор'я – «Новороссия», підросійська Україна загалом – «Южная Россия»; Галичина ж іменувалася відповідно як «Małopolska Wschodnia» і «Червоная Русь». Така «лінгвогеографія» мала виразний політичний, колонізаторський підтекст: поділай, називай по-своєму і владарюй. Не менш чітко він проступає і в нинішніх намірах воскресити «Новороссию», повернути назву «Малороссия» замість «Україна» тощо. Українська лінгвогеографія мала б цікавитись ареалами побутування мов національних меншин в Україні та місцями проживання українських громад на своїх етнічних територіях за межами України та в країнах розсіяння (у діаспорі).

Етносоціолінгвістика – це інтердисциплінарна наука, яка виникла на межі етносоціології та мовознавства і досліджує спільні для цих наук проблеми. В Україні ця наука щойно робить перші кроки. Це пояснюється, зокрема тим, що етносоціологія, досліджуючи взаємозв'язки між соціальними й етнічними явищами та процесами, характер і функції етнічних спільнот в аспекті їх розвитку, взаємозв'язків та входження в систему соціальних відносин, національну самосвідомість, мову, звичаї, особливості культури тощо, в умовах тоталітаризму не могла нормально розвиватися. «Практичними завданнями радянської етносоціології виступали пошук найбільш помітних виявів національних особливостей і розробка рекомендацій щодо їх подолання (підкреслено нами. – Я.Р.-В.),

оскільки остаточною метою «розвинутого соціалізму» було формування нової безнаціональної спільноти людей – радянського народу з його єдиною радянською культурою, позбавленою національних ознак»¹. Насправді ж це був курс на елементарне зросійщення неросійських народів, оскільки росіяни як титульна нація не мали позбуватися ні своєї мови, ні своєї культури та ставати анаціоналами. Зрештою, не ставали анаціоналами й неросіяни: російська мова робила їх коли не росіянами, то для початку бодай «людьми російської культури». Людина як соціальна істота жити поза мовою і поза культурою не може, і, позбавлена своєї мови і культури, вона вимушена перебувати в іншій мові і культурі, оскільки анаціональними можуть бути тільки штучні мови типу волапока чи есперанто, а культури такими мовами не творяться і навряд чи творитимуться в майбутньому.

Оскільки мова відіграє не лише інструментальну, а й суб'єкту роль у творенні і житті етносоціальних спільнот, представники різних підходів до нації та її тлумачень: формаційного, етногенетичного, атомістичного, конструктивістського, примордіалістського, символічного тощо – не забувають згадувати про неї, однак, за незначними винятками, не дають ні адекватного, ні вичерпного висвітлення цієї проблеми. Тому виникає етносоціолінгвістика – наука про мовне життя етносоціальних спільнот. Нації структуровані як соціально – за стратумами (класами, станами, прошарками, групами: великими – малими, ситуативними – постійними, відкритими – закритими тощо), так і етнічно-субетнічно: до німецької нації, приміром, входять інтегровані етнічні групи турків, арабів, курдів тощо і субетноси баварців, саксонців, тірольців та ін. Кожен стратум і кожна етнічна чи субетнічна група мають свої мовні особливості, інтереси, інтенції, з якими входять у суспільство, утверджуються й живуть у ньому. Етносоціальна інтеграція неможлива без участі мови, яка домінує в суспільстві. Цим, наприклад, пояснюються труднощі, що почали відчуватися в США з поширенням іспанської мови, загроза цілісності Канади, Бельгії тощо. Етносоціолінгвістика як складова лінгвонаціології має великі завдання і простір для розвитку в Україні, де існує проблема відродження й утвердження неросійських мов, насамперед мови титульної нації, звільнення їх від неокolonіального домінування мови колишньої метрополії. Однак про цю науку поки що можна говорити тільки у формах майбутнього часу.

Етнопсихолінгвістика – інтердисциплінарна наука, що досліджує вербальну і невербальну комунікативну поведінку представників певних етнолінгвокультурних спільнот у межах тріади «етнос – мова – культура». Культура трактується як «адаптивно-адаптувальний механізм, який взаємодіє, своєю чергою, з мовними/мовленнєвими й етнічними (психо-біосоціальними) механізмами»². Етнопсихолінгвістика розглядає особливості інтра- й інтерспілкування лінгвокультурних спільнот (етносів, субетносів,

¹ Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Конспект. – Львів: Кальварія, 1996. – Вип. 4. – С. 51.

² Сорокин Ю.А. Предисловие // Этнопсихолінгвістика / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина, А.Н. Крюков и др.; Отв. ред. и авт. предисл. Ю.А. Сорокин. – М.: Наука, 1988. – С. 3.

етнічних груп), відмінності і збіжності у мовному мисленні й комунікативній поведінці носіїв різних мов, лінгвокультурні лакуни, їх природу та способи заповнення й компенсації, проблеми ідіокультурної адаптації тощо. Конкретизуємо ілюстраціями. Адаптація фрагментів ціннісного досвіду однієї лінгвокультурної спільноти при сприйнятті його носіями якоїсь іншої культури назагал полягає в елімінуванні лакун різних типів, а «можливість заповнення або компенсації лакун засвідчуватиме ступінь стійкості чи нестійкості моделі до іншокультурних впливів, її проникності для чужого культурного досвіду в межах його асиміляції»¹. В українській мовній реальності заповнення лакун чужого досвіду (в основному російського) часто є наслідком не вільного вибору, а лінгвокультурного насильства, відомим прикладом чого може слугувати лексичне гніздо *снохач, снохачький, снохачтво*, неорганічне в українській мові як із лінгвального погляду (в українському лексиконі немає центральної (твірної) лексеми цього гнізда – слова *сноха*), так і з погляду етнокультурного (*снохачтво* (як явище) невідоме українському соціумові). Проте ця неіснуюча лакуна була «заповнена» в українському лексиконі (де залишається й нині²) з метою лінгвокультурної і психолінгвальної «інтеграції» українців. Нинішнє українське інвективне мовлення ледь не на 100% розпоряджається лінгвальним «інструментарієм» російського походження. Це істотно впливає не тільки на поведінкові особливості мовлення українців, а й на їхню мовну картину світу, на їхню комунікативну поведінку загалом. Для української етнопсихолінгвістики предметом дослідження мали б стати незчисленні вияви витіснення українських лексем, фразем, моделей словосполук тощо російськими за відсутності лакун або, скажімо, впливу на психіку українців перенесених з російської етнокультури численних елементів фені (в'язнично-табірно-блатного жаргону), власних імен-демінітивів, сталих словесних комплексів та ін.

З досліджень В. і Дж. Вайтінгів відомо, що діти, виховані у складних культурах, мають вищі показники на шкалі залежності і домінантності та нижчі на шкалі турботливості і відповідальності, ніж діти, виховані у простих культурах, а також що діти, виховані в суспільстві з ідеально-нуклеарною структурою домогосподарства, здаються більш дружньо-теплими і менш авторитарно-агресивними, ніж діти з суспільства, де така сім'я не є ідеалом. За нашими спостереженнями, це має паралель щодо мови: діти, виховані в неодномовних сім'ях і в неодномовному середовищі, здебільшого нижчі за дбайливістю і відповідальністю не лише щодо своїх ближніх, а й щодо своєї вітчизни, культури, мови, нації. Тому український патріотизм більшою мірою властивий людям із сіл і малих міст, і з тієї ж причини одномовні росіяни й зросійщені інородці більш агресивні і несприйнятливі до української мови й культури, ніж неодномовні.

¹ Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Культура и ее этнопсихолінгвістическая ценность // Этнопсихолінгвістика / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина, А.Н. Крюков и др.; Отв. ред. и авт. предисл. Ю.А. Сорокин. – М.: Наука, 1988. – С. 9-10.

² Див., напр.: Великий тлумачний словник української мови. Lingvo 12. АBBYY. – 2006.

Лінгвокогнітологія. Когнітологія вивчає процеси отримання, обробки, зберігання, добування, «зростання» знань, оперування ними, накопичення їх, систематизацію, використання їх у мисленні, поведінці, спілкуванні тощо. Оскільки дослідження всіх цих процесів потребує глибокого аналізу їх мовної складової, то на межі когнітології й мовознавства виникла нова інтердисциплінарна наука – когнітивна лінгвістика (лінгвокогнітологія). Мова безпосередньо пов'язана з процесами пізнання та процесами передавання знань, їх зберігання і трансформації, які відбуваються у свідомості людини й які недоступні для безпосереднього спостереження. Трактуючи мову як когнітивний механізм, ця наука вивчає породження і сприйняття та розуміння мовлення, його участь у перероблянні інформації тощо. Адекватне й ефективне сприйняття і розуміння мовлення без опори на знання – мовні і позамовні – неможливе. Але кожній природній мові властива ідіоетнічність. Неспроста один із засновників когнітивної лінгвістики Дж. Лакофф користувався матеріалом австралійської мови дьірбал з її незвичними особливостями. Природно, що ця наука цікавиться й матеріалами порівняльно-історичних досліджень, зокрема аналізом розвитку значень слів.

Лінгвокогнітологія намагається описати й пояснити також структуру та динаміку адресанта – адресата (реципієнта), що розглядається як система переробки інформації. Для української когнітивної лінгвістики, зокрема, важливо проаналізувати різні ментальні нюанси комунікативної ситуації, коли в діалозі чи полілозі один мовець провадить розмову українською мовою, а інший (інші) – російською або навпаки. До кола зацікавлень когнітивної лінгвістики належать також механізми засвоєння мови та структурування цих механізмів. Доцільно з'ясувати, наскільки обгрунтованим є поширене твердження, що росіянам і російськомовним дуже важко вивчати українську мову. Можливо, тут, крім соціальних та психічних чинників (упереджене ставлення до всього українського, відчуття непотрібності чи й шкідливості цієї мови, зневага до неї, мовні лінощі тощо), є й якісь чинники когнітивної природи, закладені в самих цих мовах? Як тлумачити, наприклад, слова І. Буніна, записані в щоденнику його дружини щодо труднощів перекладу російською поезій Т. Шевченка: «Ну як це перекласти «скиглити»? (Іван показав голосом, як кричить чайка)... А ось «козак сивий, похилий». «Похилий» – як сказано! А перекласти неможливо. Суміжні мови найважче піддаються перекладові»¹ (перекл. наш. – *Я.Р.-В.*).

Дуже важливе значення когнітивний підхід має для лінгводидактики, особливо коли йдеться про свідоме засвоєння мови: мовець, зокрема білінгв, має не лише правильно вживати мовні одиниці, а й розуміти їх та усвідомлено ставитися до свого мововживання.

Лінгвокультурологія – інтердисциплінарна наука, що виникла на межі культурології й лінгвістики, – сформувалася як відгалуження

¹ Цит. за: *Кочевих О.* Найбільший українофіл російської літератури // Україна. – 2008. – № 5. – С. 83.

етнолінгвістики, а після появи лінгвонаціології належить також до кола дисциплін останньої. Мова й культура – це фундаментальні феномени, які зумовлюють існування людських спільнот, у т.ч. націй, і регулюють життя індивіда.

За кожною природною мовою стоїть певна етносоціокультура, за конкретною мовною картиною світу завжди видно етносоціокультурну картину світу. Слова, фраземи, паремії й інші одиниці мови мають культурні конотації. Тому для ефективного спілкування знання самої мови недостатньо: мовець має знати й те, що приховується за мовними одиницями та їх комбінаціями. Це важливо усвідомлювати не тільки дослідникам мови, а й тим, хто її викладає або вивчає. Особливе значення це має в умовах білінгвізму, надто – білінгвізму непаритетного. Через домінування сильнішої мови, отже, й культури, у підрядній мові послаблюються зв'язки з рідною культурою і цивілізацією, внаслідок чого ця мова не може ефективно розвивати свої виражальні засоби у певних соціально значущих – особливо модерних у культурному й цивілізаційному сенсах – сферах мововжитку або ж навіть втрачає вже вироблені засоби, а в інших сферах «паралелізується» до мови домінантної, стаючи чимось на кшталт неповноцінної її копії й опускаючись до рівня патуа. Це сталося з провансальською, бретонською, нормандською та іншими мовами у Франції, такий шлях був уготований українській мові в Росії – як царській, так і комуністичній, – зійти з якого важко і нині, в умовах державної незалежності.

До основних понять лінгвокультурології належать: мовна особистість, концепт, мовна картина світу, мовна спільнота – з їхніми етнокультурними особливостями. Лінгвокультурні концепти – суб'єктивні елементи культури, реалізовані в мові, встановлюються на основі об'єктивних мовних і мовленнєвих одиниць: морфем, слів, фразем, паремій, моделей словосполук, текстів. Для української культурології, отже, й лінгвонаціології важливими є проблеми цілісності української культури і пов'язаної з цим комплектності української мови, зокрема, причини наявності лакун, запозичень, суржикованості, у т.ч. вульгаризованості, мовлення, витіснення питомо українських одиниць (особливо фразем, паремій, крилатих слів тощо), насильницького запровадження невластивих духові української мови словоформ, напр., *два спортсмена* (норм. *два спортсмени*), *одружуватися на дівчині* (*одружуватися з дівчиною*), слів і відповідно лінгвокультурних концептів, що знижує рівень ідіотетичності й самобутності як мови, так і експонованої нею культури.

У мовній особистості поєднані фізичні, соціальні, духовні властивості людини, а бути людиною означає бути якоюсь людиною – французькою, китайською, турецькою і т.д. Особливістю буття української людини було те, що вона тривалий час належала до «нейсторичного», тобто недержавного, а отже, підлеглого державам інших народів етносу, що відбилося на українському менталітеті, національному характері, на українській мові, культурі, цивілізації. Повновартісна українська лінгвокультурологія неможлива без дослідження міжмовних і міжкультурних контактів. Нині завдання української лінгвокультурології,

як лінгвонаціології та соціально-гуманітарної науки загалом полягає в тому, щоб докладно дослідити весь комплекс проблем «мова – людина – етнос (нація) – культура», з'ясувати особливості кожного з його компонентів, зокрема описати історичні деформації, спричинені підлеглістю іншим народам, і виробити концептуальний фундамент для виправлення становища. Наука про народ має бути не наукою для науки, а наукою для народу.

Важливою складовою лінгвонаціології є **лінгвополітологія**, або політична лінгвістика, – інтердисциплінарна наука, що виникла на межі політології й лінгвістики і досліджує проблеми, спільні для цих наук. Вона щільно пов'язана з соціолінгвістикою, комунікативною, когнітивною лінгвістикою, прагмалінгвістикою та іншими науковими дисциплінами. Українська лінгвополітологія перебуває на початку шляху і ще далеко від рівня, на якому вона об'єктивно описувала б й інтерпретувала лінгвополітичний стан українського соціуму та відповідала на запити суспільства, зокрема, адекватно аналізувала мовну політику, її мотиви і характер, яку провадить чи намагається провадити Українська держава, політичні партії, досліджувала вплив на мовну політику церковних, громадських, етнічних об'єднань тощо, а головне – виробляла б науково обгрунтовані рекомендації щодо впорядкування мовного «господарства» в Україні та збереження української етнічної субстанції у світі.

У сфері дослідження української лінгвополітології мають бути також політичні дискурси, маніпулювання словами, «мовні ігри» політиків, мова влади і влада мови, контроль мовлення тощо. Але на відміну, від, скажімо, російської лінгвополітології¹, тут набагато більше значення мають такі проблеми, як вибір мови в ситуації неодномовності, наслідки мовної політики, яку провадили колоніальні режими на українських землях (Польща, Московія – Росія, Угорщина, Австрія – Австро-Угорщина, Румунія, Чехословаччина), мовно-інформаційна експансія нинішньої Росії в Україні, мовна політика щодо українців на їхніх етнічних територіях, що перебувають у межах інших країн (Польща, Білорусь, Росія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Молдова) та в різних країнах східної і західної діаспори. А насамперед – рекомендації щодо реальної мовної політики, яку мала б провадити Українська держава.

Для лінгвонаціології як комплексної науки істотно важливими є теми, які докладно вивчаються і в інших інтердисциплінарних науках: **лінгвофілософії** (світоглядні засади наук про мову та її роль у житті людини й суспільства, мова як складова онтологічної істини, методологічний статус мови), **комунікативної лінгвістики** (вербальні і невербальні засоби спілкування українців, його ідіоетнічні особливості, український спілкувальний етикет тощо), **прагмалінгвістики** (вплив на людину, групу, суспільство засобами рідної і чужої (чужих) мови),

¹ Див., напр.: *Маслова В.А.* Политический дискурс: языковые игры или игры в слова // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2008. – Вып. 1 (24). – С. 43-48.

інтерлінгвістики (комуникативні контакти нації і держави з іншими етнополітичними спільнотами, використання мов-посередників) тощо.

Засади лінгвонаціології

Лінгвонаціологія – інтердисциплінарна наука, що формується на межі націології й лінгвістики і досліджує спільні (межові, стикові) для них проблеми. Як окрема комплексна наука про націю націологія була започаткована ще наприкінці XIX ст. До її створення й розвитку долучилися М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, С. Подолінський, М. Міхновський, С. Єфремов, В. Липинський, Д. Донцов, В. Старосольський, С. Рудницький, М. Сціборський, Ю. Вассиян, Ю. Липа, Л. Ребет тощо. Кожен із них ширше чи вужче, ґрунтовно чи побіжно торкався проблеми української мови як атрибута української нації й інтегральної складової української національної ідеї. Теоретик української націології й автор першої української монографії з терміном «націологія» у заголовку Ольгерд Бочковський до переліку наук про націю відніс і мовознавство¹. Однак у його концепції лінгвістична складова націології не отримала висвітлення, пропорційного ролі мови в національному бутті.

Предмет лінгвонаціології – мовний аспект становлення, буття й перспектив нації. Нація в усіх виявах її існування й життєдіяльності розглядається крізь призму її мови, а мова – крізь призму її носія – нації. Лінгвонаціологія виростає на базі етнолінгвістики, як націологія на базі етнології. Однак якщо етнолінгвістика досліджує, передусім, донціональні спільноти: рід, плем'я, народність, то лінгвонаціологія зосереджується на найвищій формі людських спільнот – нації в її етнічному, етносоціальному, етнопсихологічному та інших виявах. Виникнення, становлення, формування і розвиток нації, її історичний шлях, повороти долі, контакти з іншими народами, особливості буття, матеріальної і духовної культури, своєрідність ментальності й національного характеру тощо – все це не тільки має паралель у мові, опосередковано – через свідомість – віддзеркалюється та «архівується» у ній, а й переплітається, зростається за нею, відбувається за її участю. Мова – складова частина етносоціальної дійсності. Тому не лише письменники схильні до синекдохічного ототожнення «батьківщина – це мова»; подібно висловлюються й інші категорії інтелектуалів: «державна – це мова» (N.A. Pluche), «мова – оселя духу» (M. Heidegger), «у реальному вимірі батьківщина – це, передусім, мовна батьківщина» (H.G. Gadamer) тощо. Лінгвонаціологія – один із фундаментально важливих інтегральних складників українознавства.

Українську лінгвонаціологію не слід трактувати як просту суму всіх наукових дисциплін – власне, лінгвістичних, нелінгвістичних і межових (інтердисциплінарних), – які у своїх дослідженнях вивчають різні аспекти діахронічного і синхронічного буття української мови та її функціонування. Тут ідеться насамперед про три складові, властиві українознавству загалом, а саме: методологічну (філософську, світоглядну), політичну й

¹ Бочковський О.І. Вступ до націології. – Мюнхен: Український технічно-господарський університет, 1991–1992. – С. 11.

педагогічну¹. Ці складові мають не лише пізнавальний, а й прикладний – у найглибшому і найважливішому сенсі цього слова – характер, позаяк їм властивий не стільки внутрішньонауковий вектор, як спрямованість безпосередньо на суспільство – його самоусвідомлення, його запити і потреби існування та життєдіяльності. Проблема мови була й є для української нації однією з екзистенційно найважливіших, від її висвітлення, осмислення, трактування і шляхів розв’язання залежить доля України й українців як національної спільноти: бути їм нацією, що збагачуватиме своєю цивілізаційно-культурною індивідуальністю людство чи знову опуститися до рівня «неісторичного» народу, етнобіомаси, погною для розросту інших націй.

Лінгвонаціологія – це концентрований синтез здобутків дослідження мови всіма науками, що торкаються мовної проблематики, свого роду їх повноважний представник у суспільстві і в науці загалом. Цей синтез потрібен для з’ясування феномену мови, її ролі і функціонування в етноспільноті, її значення для буття нації й держави, для життєдіяльності індивіда – просто людини і людини національної.

Лінгвонаціологія має бути концептуально-методологічною базою мовного навчання і виховання на всіх рівнях загальної, спеціальної (філологічної) та неспеціальної мовної освіти – курс цієї науки мали б проходити студенти всіх українських ВНЗ. Без системи знань з лінгвонаціології, якою мали б оволодіти українські державні діячі, неможлива ефективна мовна політика держави. Це – в негативному сенсі – засвідчує нинішня мовна ситуація в Україні.

Позаяк націологія є «теоретичним вступом до етнополітики, цебто практичної національної політики» (О. Бочковський), то лінгвонаціологія є таким вступом до національно-мовної політики. Ця наука, як і лінгвістика, поділяється на загальну й окрему (часткову) – опущену на ґрунт конкретної нації з її історією, соціальною та етнічною структурою, рівнем розвитку, ідіоетнічною специфікою, проблемами, інтересами тощо.

Як наука лінгвонаціологія має намагатися бути абсолютно об’єктивною, сказати б, адекватно-констатаційною. А. Мартіне, дотримуючись тези про несумісність понять “науковий” і “приписовий”, зауважив, що приписи спираються на “естетичні або моральні принципи”, а лінгвістика не може мати стосунку до цих принципів: вона повинна бути об’єктивною, а спокуса регламентувати має бути подолана безстороннім спостереженням².

Об’єктивність як одна з найважливіших засад науки, справді, не має підлягати сумнівові. Однак коли йдеться про українську мову й мовну ситуацію в Україні, то тут було й є стільки цілеспрямованих деформацій, внаслідок яких українська мова значною мірою втратила свій статус, сфери спілкування, своє національне обличчя, ідіоетнічну специфіку, частинно навіть питомі системно-структурні риси, а в трактуванні мовної ситуації

¹ Аналіз розгляду мови в цих аспектах див.: Пономаренко М. Концепція «Мова як українознавство»: етапи становлення // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 205-209.

² Мартіне А. Основы общего языкознания // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – Вып. III. – С. 368.

накопичилося стільки необ'єктивності, зумовленої тиском ідеології псевдоінтернаціоналізму російського зразка, комуністично-колоніальних прескрипцій, що обійтися без елементів рекомендаційного підходу неможливо. Інакше доведеться визнати облудну тезу «так історично склалося» та погодитися з тим, що в міжнародних взаєминах називають «політикою докраних фактів»: робіть, що хочете, – завжди знайдуться люди, які вас оправдають (А. Гітлер). В. Радчук зауважує: «Лінгвістиці накидають роль реєстратора змін у мові, хоч би й безглузких, у крашому разі глядача театру мовних законів, та й то лишень деяких. Не тільки умовний спосіб, що його як потужне знаряддя думки вже знає історія, але й майбутній час оголошено еретичним у мовознавстві, відлучено від діла і зацитувано».¹ Зрештою, навіть консервативний радянський мовознавець писав, що «у лінгвістиці нашого часу не можна протиставляти науковій засади засади, що ґрунтується на намаганні людини виявляти вплив на рідну для неї мову».² У лінгвонаціології ці намагання мають бути мотивовані не стільки «моральними й естетичними принципами», скільки потребою відновлення бодай елементарної історичної правди щодо українських національно-мовних проблем, ґрунтованої на тій-таки науковій об'єктивності.

Головна теза радянської, а тепер постколоніальної науки щодо недавньої і нинішньої мовної ситуації в Україні виражена у згаданій вище містичній формулі “так історично склалося” – без актантів і циркумстантів цього процесу (хто «складав», чому, для чого, коли, як). А раз склалося, то “так тому и быть” – нічого переглядати минуле ні в самій мові, ні в мовознавстві, ні в українознавстві загалом, нічого моделювати альтернативні можливості розвитку в минулому, бо історія не знає варіанту, “що було б, якби”. Отже, не слід виправляти негативні наслідки минулого і не варто в цьому сенсі планувати майбутнє.

Гегель у «Феноменології духу» писав, що «не *результат* є дійсне *ціле*, а результат разом зі своїм становленням». А тому, щоб описати українську мовну ситуацію в її **тотальності**, тобто як цілісність у розгортанні, трансформаціях, вторинних утвореннях, перехідних процесах, випадковостях тощо, вона має бути розглянута в різних аспектах її синхронічного й діахронічного буття та функціонування або в сучасній термінології – **тоталлогічно**. Коли йдеться про нинішню національно-мовну проблематику України, то тут, справді, «немає теорії предмета без історії предмета» (М.Г. Чернишевський).

Мовна політика як складник національної політики держави має широкі і далекосяжні наслідки не лише для мови, а й для освіти, культури, демографічного становища, національного характеру, ментальності підлеглого народу, що, власне, ми можемо нині спостерігати в різних регіонах України. Цілком зрозуміло, що соціолінгвістика та етносоціологія не зможуть ні поодино, ні разом впоратися з вивченням мовних проблем

¹ Радчук В. Украшлиш – мова майбутнього? (Взаємодія мов і переклад) // Урок української. – 2006. – № 3-4. – С. 23.

² Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1974. – С. 103.

сучасної України як за широтою їх охоплення, так і за глибиною проникнення. Тут потрібен комплексний лінгвонаціологічний підхід, який би поєднував у собі етнолінгвістичний, етносоціолінгвістичний, етнопсихолінгвістичний, лінгвокультурологічний, етнополітичний, етнопедагогічний та інші підходи до проблеми українська мова – українська нація.

І. Франко свого часу зазначав, що «потрібні інституції національні і передусім національна мова, без якої виховання народу не може зробити бажаного поступу». Але в нинішній Україні частина народу спілкується однією мовою, а друга – іншою, чим спричинено те, що ця частина інформаційно й культурно більшою чи меншою мірою орієнтується на іншу націю, іншу державу. Завдання українського суспільства й держави полягає в тому, аби переконати цю другу частину, що Україна – це їхня країна й їхня держава, а українська мова – мова їхньої держави, отже, їхня національна мова (в політичному сенсі). Пояснити такі речі і втілити їх у життя можна лише на основі лінгвонаціології в широкому українознавчому контексті, яка дає всебічну об'єктивну й цілісну систему знань про мовну ситуацію, спонукає до розуміння причин, особливостей, динаміки й перспектив цієї ситуації. Не можна вимагати від нефахівців, педагогів чи політиків знання всіх наук, пов'язаних із вивченням мови, комунікативної поведінки людей, їхнього мовного мислення тощо, але вкрай бажано ознайомити їх із базовими поняттями, концепціями, теоріями, які становлять змістову суть лінгвонаціології. Тут, справді, немає нічого практичнішого за добру теорію.

Шутак Л.Б., Собко І.О. (Чернівці)

МОВНИЙ ФАКТОР У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Державна мова – це національне надбання, яке має охороняти кожен із нас і підтримувати держава, щоб стати беззаперечним лідером у процесі розбудови державності. Українська мова як державна є культурною й економічною категорією, тому загроза знищення мови є тоталітарною загрозою національній безпеці України, самому існуванню української нації та Української держави.

Дане дослідження є фрагментом наукової теми „Вивчення цінностей у системі науки та культури”, яку виконує кафедра суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

У ході написання статті проаналізовано низку наукових джерел та публікацій, у яких започатковано розв’язання даної проблеми, зокрема, праці І. Дзюби, Л. Масенко, О. Ткаченко та ін.¹

Основною метою статті автори вважають висвітлення проблеми насадженої двомовності як одного з чинників асиміляції українського народу, а не ознаки демократії, адже ситуація, що склалася в Україні, підтверджує, що вимоги прихильників двомовності не є об’єктивними.

Важливість мовного фактора в процесі формування та розбудови Української держави переоцінити важко. Як зазначає О. Ткаченко, „шляхи самоствердження народів є найрізноманітнішими, але ґрунтуються вони навколо трьох основних типів-спрямувань, перший з яких можна визначити як народження через смерть, другий – як самоствердження через захист, третій – як мовне відродження”².

¹ Вівчарик М.М., Панченко П.П., Чмихова В.І. Українська нація: шляхи до самовизначення. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с.; Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні // Урядовий кур’єр. – 2000. – № 73. – С. 5; Дзюба І. І знову казуїстика // День. – 2006. – № 215. – С. 6-7; Жулинський М. Двомовність? Ні, загроза двомовності // Слово і час. – 1996. – № 6. – С. 15-26; Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. – К.: „КМ Academia”, 1999. – 32 с.; Культура мови і культура в мові: Зб. наук. праць / За ред. Т.І. Панько. – К.: УМКВО, 1991. – 184 с.; Масенко Л.Т. Мова і політика. – К., 1999. – 100 с.; Масенко Л.Т. Річ не просто в мовній проблемі... // Віче. – 2003. – № 4. – С. 54-57; Онтологічні проблеми культури: Зб. наук. праць / За ред. Є.К. Бистрицького. – К.: Наукова думка, 1994. – 218 с.; Погрібний А. Розмови про наболіле, або якби ми вчилися так, як треба... – К.: Просвіта, 1999. – 336 с.; Пироженко В. Мовної проблеми як такої в Україні немає // Віче. – 2003. – № 4. – С. 50-53; Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посіб. – 2-е вид. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.; Романчук О. Чи потрібна Україні українізація? // <http://www.universum.org.ua>; Тернопільський Б. Правові засади мовної політики // Віче. – 2003. – № 10. – С. 68-69; Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.; Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.; Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2005. – 399 с.

² Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – С. 193.

Україна рухалася й рухається третім шляхом, але процес цей досить тривалий і трагічний.

До недавнього часу радянська історіографія будувалася на тезі: „Київська Русь – колиска трьох братніх народів”. А тим часом М.Грушевський однозначно вважав Київську Русь першою сторінкою української державності. Саме тоді на народній основі виникла давня українська мова, яка вже мала поділ на функціональні стилі. У Великому князівстві Литовському вона була державною мовою, як актова використовувалася в Молдавському князівстві. Бахчисарайські хани листувалися нею з турецькими султанами. Згодом трагічна історія української державності обмежила писемне використання української мови. Вона стала використовуватися переважно у розмовно-побутовій сфері та в царині народної творчості. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. українська мова набула писемно-літературної форми (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко). Проте після 16 царських указів про її заборону була ще, по суті, дуже близькою до ролі „мікромови” щодо російської і польської. Усе серйозне – наукова, філософська, політична література, інтелектуальна проза писалася навіть українцями на українські теми, російською, польською, німецькою мовами. Українська мова функціонувала лише у сфері художньої літератури.

Але крок за кроком, навіть не виходячи з цієї сфери, вона опанувала нові стилі й жанри, розширювала свої обрії і в оригінальній творчості, і завдяки перекладам. Так українська мова поширюється у сфері публіцистики, політики, філософії, державного управління, різних галузей виробництва. „Поступово українська мова набувала рис справжньої (макро) мови”¹, що зробило можливим її вживання як офіційної і навіть державної в різні періоди набуття Україною незалежності. Зокрема, важливість мовного фактора у розбудові Української держави добре розумів уряд УНР. За півроку в Україні було відкрито майже 150 українських гімназій, два державні університети, Українську національну бібліотеку, засновано Державний архів. Добре розуміли необхідність українізації в усіх сферах життя в радянській Україні прогресивні націонал-комуністи Микола Скрипник, Олександр Шумський тощо. На початку 20-х років XX ст. було створено першу АН України, масовими тиражами видавалися українські підручники, наукова література, україномовна белетристика, публіцистика, українізувалося військо, українська мова вживалася в державних закладах та установах.

Українізація, що проводилася в середині 20-х років, не була спрямована проти росіян чи інших національностей, які жили на українських землях. Навпаки, йшлося про руйнування духовних кайданів, відродження української мови, культури українського народу і водночас створювалися умови для духовного розвитку національних меншин. Зокрема, 6 липня 1927 р. було прийнято постанову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УРСР „Про

¹ Там само. – С. 158.

забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури". Так, у 1931 р. національними мовами послуговувалися 634 бібліотеки, 96 клубів, 366 сільбудів, 314 хат-читальень. Було відкрито Інститут єврейської літератури, Інститут польської культури¹.

Отже, розвиток національних меншин був органічно пов'язаний з відродженням української мови, культури, духовності.

Такі процеси тривали недовго. На початку 30-х років ХХ ст. політика національного відродження була практично зведена нанівець. 15 грудня 1932 р. у телеграмі до ЦК республіканських компартій Й. Сталін та В. Молотов вимагали терміново припинити „українізацію”. У ході „боротьби з націоналізмом” було знищено всі національно-культурні заклади, прийнято постанову „Про реорганізацію шкіл на Україні”, збільшилася кількість російських шкіл тощо. Згодом М. Хрущов активно впроваджував тезу про визнання за росіянами ролі „старшого брата”; зауважувалося, що „Україна існує тільки завдяки постійній допомозі великого російського народу”. А в 1958 р. в освітнє законодавство України було впроваджено „Закон про вільний вибір батьками мови навчання дітей” і дозвіл про можливість відмовлятися від вивчення української мови.

Не можна не згадати і загрозу перед майбутнім нації, державності й мови у т.зв. „добу Л. Брежнєва”. Велася замаскована боротьба з дисидентами, придушувалося національно-культурне відродження, а згодом, на ХХІV з'їзді КПРС, у березні 1971 р., Л. Брежнєв оголосив національне питання вирішеним і висловився про нову історичну спільноту – радянський народ. Станом на 1987 р. в Україні в 4500 російських школах навчалося більше половини всіх учнів. У Києві з 300 тис. учнів українською мовою навчалося лише 70 тис. Українська мова витіснялася з вищої освіти й науки. Викладання у професійно-технічних училищах і вищих навчальних закладах, за винятком окремих гуманітарних предметів, велося російською мовою. Українські наукові та публіцистичні видання паралельно дублювалися російською мовою з мотивацією „збільшення попиту” й україномовний варіант поступово зменшувався або й зовсім ліквідовувався. Українську мову було витіснено з театрів, кіно. Усе це призвело до різкого звуження сфери її функціонування на більшій частині України, падіння її престижу.

Процес „злиття націй” руйнував основи духовності, моралі, поваги насамперед до своєї рідної мови. Відлучення українців від своєї мови, а значить, і від культури, створювало в них комплекс меншовартості. Радянське суспільство деградувало не тільки економічно, а й морально, хоч будувалися нові промислові підприємства, лікарні, школи, вищі навчальні заклади. У цьому парадокс комуністичної системи, що призвів до її краху. Послаблення режиму спричинило загальний підйом боротьби за національні права практично в усіх республіках СРСР. Чи не першими з уст українських патріотів лунали заклики на захист української мови, що

¹ Вівчарик М.М., Панченко П.П., Чмихова В.І. Українська нація: шляхи до самовизначення. – К.: Вища школа, 2001. – С. 234.

свідчило про могутній процес національного пробудження в Україні, котрий набув такого масштабу, що влада змушена була зреагувати.

Одним із найважливіших виявів самоутвердження нації є державний статус мови, який законодавчо забезпечує її функціонування в усіх галузях суспільного життя. Безперечно, закон „Про мови” 1989 р., який проголосив українську мову державною, та Конституція України 1996 р., що юридично закріпила цей статус, розширила коло тих, хто користується українською мовою. Ідеться насамперед про державних діячів, фахівців різних сфер та галузей, проте нерідко виникала й виникає невідповідність між високим професійним рівнем і низькою культурою мовлення, а престиж мови, як відомо, залежить не від неї самої, а від її носіїв. „Носіями зразкової української мови мусять стати державні діячі, урядовці всіх рангів та їхні дружини, якщо вони спілкуються з людьми поза своє домівокю, виступають перед аудиторією безпосередньо чи в засобах масової інформації”¹, – зауважує О. Пономарів¹.

„Закон” містив конкретні вимоги щодо запровадження української мови в усі сфери суспільства, зобов’язував органи влади і посадових осіб забезпечити проведення дошкільного виховання, навчання в закладах освіти усіх видів та рівнів, ведення ділової документації в усіх установах, на підприємствах, в органах управління державною мовою.

Проте як зазначає Л. Ставицька, державна мова – це не тільки і не стільки мова керівництва держави: чиновників, можновладців, політиків тощо. Це насамперед мова українського народу, який населяє цю державу, і яка покликана охороняти його інтереси й задовольняти культурні запити.

Згодом виходить ще низка рішень і законів щодо впровадження української мови як державної в усі галузі життя суспільства, зокрема „Закон про національні меншини в Україні”, „Про освіту”, „Про інформацію”, „Про телебачення і радіомовлення”, „Про видавничу справу”, „Про рекламу”, „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”. Як бачимо, законодавча база з цього питання в Україні відповідає загальноприйнятій світовій практиці й узгоджується з відповідними міжнародно-правовими актами, але насправді жоден із вищеперелічених законів до кінця не виконується.

Зокрема „Закон про мови...” в умовах українсько-російської двомовності часто-густо ігнорується взагалі. Потужна хвиля національного піднесення і проблема української мови як державної відійшла на другий план, стала неактуальною. Така навмисна пауза призвела до нехтування українцями (за прикладом владної верхівки) власною рідною мовою. Натомість суспільство постало перед проблемою двомовності. Нормативна українська мова подекуди сприймається недоброзичливо. Сподівання перших років незалежності на те, що під впливом соціально-політичних перетворень, наполегливого вивчення української мови, яке масово охопить співвітчизників, більшість „російськомовного населення” та

¹ Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посіб. – 2-е вид. – К.: Либідь, 2001. – С. 79.

громадян України інших національностей щораз краще володітимуть українською мовою, а невдовзі розмовляти українською мовою стане престижно, – сьогодні видається малоюмовірним.

Загальноприйняте визначення двомовності дав американський лінгвіст У.Вайнрайх. Двомовність – це практика поперемінного використання двох мов, „білінгвізм”.

Розрізняють *індивідуальний білінгвізм* (володіння і використання двох мов окремими індивідами одномовної спільноти) та *масовий білінгвізм* (явище, спричинене колоніальною залежністю країни, коли одна мова стає залежною, а інша – домінуючою). Масовий білінгвізм небезпечний тим, що друга мова поступово приймає всі функції рідної, а отже, виникає реальна загроза знищення рідної мови та перетворення двомовців на одномовців, що рівнозначно асиміляції. Мета асиміляції – примусити народ зректися своєї рідної мови, звичаїв, традиційної культури, тобто змусити його перестати бути собою, уподібнитися іншому народові, злитися з ним, а зрештою – стерти асимільований народ з етнічної карти світу. Як бачимо, перспектива білінгвальної практики не вельми втішна. То чи є двомовність ознакою демократії, як переконає нас частина української політичної еліти? Чи національно-російську двомовність, активно насаджувану українському народові ще з часів колишнього Радянського Союзу, слід трактувати як асиметричну двомовність, що на практиці зводиться до російської одномовності?

І. Дзюба підкреслює: „Хто насправді в Україні є двомовними: ті, хто, обстоює українську мову, добре володіючи і російською, знаючи російську культуру, – чи ті, хто воює за „двомовність” задля права не знати українську мову й українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур’я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях, не кажучи, звісно, про „геополітичний чинник”?”¹

Загальновідомо, що в усіх державах з двома або кількома державними мовами ставиться вимога, що якщо й не все населення в повному обсязі володітиме державними мовами, то принаймні всі посадові особи й державні службовці мають вільно володіти ними та давати приклад для опанування державними мовами решті населення. В Україні ж вимога до знання української мови нерідко кваліфікується як „насильницька українізація”, а потреба запровадження російської мови як державної звільняла б від обов’язку вивчення й опанування української мови. Тим самим російська мова й надалі залишатиметься „мовою інтелігенції”,

¹ Дзюба І. І знову казуїстика // День. – 2006. – № 215. – С. 6-7.

„мовою міста”, а українська – „мовою села”. Цілком зрозуміло, що в таких умовах фактично першою (і навіть) другою державною мовою українська мова не стане.

Аналіз двомовності, поглядів її прихильників і супротивників дає змогу зробити висновок, що вимоги прихильників двомовності не є об'єктивними, оскільки нинішня мовна ситуація в Україні склалася неприродним шляхом – упродовж століть формувалася система духовно-культурної залежності України від Росії. Проблема державного унормування співіснування мов різних етносів завжди постає в поліетнічних країнах. У мовному законодавстві багатьох держав існують три підходи до розв'язання цієї ситуації. Перший полягає в тому, що державною мовою обирається мова однієї національності, яка зробила основний внесок у формування країни і переважає кількісно інші етнічні групи (французька, англійська, іспанська та інші мови). Другий шлях мовного спілкування в умовах двомовності щодо визначення державної мови має місце в країнах, де важко визначити якусь одну корінну націю, наприклад, у Люксембургу, де функціонують дві офіційні мови – німецька і французька, у Швейцарії з її трьома офіційними мовами – німецькою, французькою та італійською. Є й третій варіант, коли законодавством закріплено статус двох офіційних мов – місцевої національності і мови колишньої метрополії. Це практикується переважно у постколоніальних країнах (гінді та англійська в Індії, ірландська та англійська в Ірландії). Формально у цих країнах головна роль відводиться національним мовам, насправді ж панівне становище залишається за мовами колишніх метрополій. „Особливість України полягає у тому, що вона належить де-юре до першої з трьох груп, які аналізуються, а насправді – більше до третьої, з фактичним домінуванням мови колишньої метрополії”¹. Саме цим пояснюється одне з головних протистоянь щодо застосування російської мови як державної. Про державний статус російської мови в Україні варто буде говорити тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею².

Більш категорично висловлюється проти двомовності Л. Масенко, яка вважає, що „функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя. Це стан нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави”³.

¹ Жулинський М. Двомовність? Ні, загроза двомовності // Слово і час. – 1996. – № 6. – С. 18.

² Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 73. – С. 5.

³ Масенко Л.Т. Річ не просто в мовній проблемі... // Віче. – 2003. – № 4. – С. 56.

Зрештою, провідні мовознавці про такі проблеми говорять давно. Ю.Шевельов, зокрема, зауважує: „Фіни не хочуть розуміти шведську в країні Суомі. Фламандці – французьку в Бельгії. Не має єдиної літературної мови Норвегія, що створює певні проблеми. Франкомовний Квебек силкується стати незалежною державою...”¹ „Поширення двох мов в одній країні завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою”².

Постає ситуація, котра характеризується не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і боротьбою.

Звідси стає дедалі зрозумілішою життєва необхідність взаємозалежності інформації й нації, мови й держави, проблем, які часто формулюються так: є мова – є нація, а є нація – є держава. Отже, немає мови – немає держави.

Цю загрозу добре розуміють, а головне – прагнуть відвернути владні структури багатьох країн світу. Зокрема, 1995 р. у Литовській Республіці було прийнято закон „Про державну мову” та закон про втілення в життя „Закону Литовської Республіки про державну мову”, де названо основні сфери вживання державної мови, регламентовано її охорону й контроль, а також правову відповідальність за недотримання Закону. Так, кодекс адміністративних юридичних порушень передбачає засоби адміністративного впливу: попередження або грошове покарання (від 25 до 500 доларів США). Штраф передбачається за невикористання державної мови на печатках, бланках, вивісках, при опису товарів; виконанні службових обов’язків, діловодстві (внутрішньодержавному); за подання документів недержавною мовою; вживання недержавної мови у теле- та радіопередачах, кіно- та відеофільмах тощо.

У Польщі прийнято проект Закону про польську мову, який розглядає й охороняє польську мову як державну й культурну цінність та економічну категорію. Він запроваджує нові правила, що мають припинити процес витіснення польської мови з вивісок, реклами й меморіальних дошок, а також висуває обов’язкову вимогу до кожного державного діяча – вміти зрозуміло й грамотно розмовляти польською. Окремі положення регулюють користування польською мовою в господарчій та громадській діяльності. Передбачено, зокрема, що всі угоди з зарубіжними партнерами, що виконуватимуться на теренах Польщі, мають укладатися тільки цією мовою.

У Франції 4 серпня 1994 р. Національні збори й Сенат країни ухвалили закон, у якому вкотре нагадується: „Французька мова як державна, згідно з Конституцією, є важливою складовою частиною самобутності й

¹ Масенко Л.Т. Мова і політика. – К., 1999. – С. 63.

² Романчук О. Чи потрібна Україні українізація? // [http:// www.universum.org.ua](http://www.universum.org.ua).

національного надбання Франції... Знання французької мови є обов'язковим". За порушення цього закону накладається штраф у розмірі 9 тисяч американських доларів або шість місяців ув'язнення.

Подвигом можна назвати відродження давньоєврейської мови (іврит) ізраїльтянами. Адже іврит упродовж 2 тис. років вважали мертвою мовою.

Саме так у добу інтеграції та глобалізації мають утверджувати свою національну самобутність і розвивати державну мову народи, котрі вважають себе цивілізованими, оскільки обов'язком кожного з нас, незалежно від посади, соціального статусу, віку, статі тощо, є усвідомлення думки про те, що державна мова – національне надбання, котре має охоронятися кожним із нас і підтримуватися державою, стати беззаперечним лідером у процесі розбудови державності.

У проекті Концепції мовної політики в Україні, зареєстрованій Мін'юстом ще 2006 р., йдеться про те, що „загроза українській мові є тоталітарною загрозою національній безпеці України, загрозою самому існуванню української нації і Української держави”.

Отже, мовна політика як одна із складових частин державної має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування української мови в усіх сферах життя українського суспільства, їх подальшого розвитку та взаємодії. Виконуючи інтегруючу функцію, українська мова має стати важливим чинником зміцнення державності; забезпечення культурного та економічного розвитку нашої країни. Прийняття двох державних мов усупереч твердженням прибічників державної двомовності не продемонструє всьому світові ані демократичних устремлень України, ані додасть їй престижу як європейській державі.

Демчук Л.Р. (Броди)

МОВА ЯК НАЦІОНАЛЬНА ОЗНАКА УКРАЇНЦЯ

У статті розглядається питання реальної конституційності української мови, яке стало загальнодержавною проблемою. У процесі розбудови держави, розвитку культури й освіти особливу увагу потрібно приділити значенню й місцю української мови в житті кожної людини. Обґрунтується твердження, що мова є характерною ознакою етносу, народності, нації, мірою культури як окремої людини, так і цілого народу.

На сучасному етапі розвитку суспільства стало очевидним, що проблема українознавчого наповнення мовної освіти, орієнтованої на виховання самостійної творчої особистості, носія національної мовної особистості є актуальною в нинішніх умовах розвитку педагогічної думки і має для нас дуже важливе значення з погляду переорієнтації на українознавчу основу навчально-виховного процесу.

В роботі проаналізовано погляди відомого ученого-мовознавця І. Огієнка на процес навчання рідної мови, адже з вивчення мови починається пізнання світу, свого народу, а звідси – витоки національного виховання свого майбутнього.

Розглянуто також погляди відомого мовознавця, професора І. Ющука на проблему відродження національних мов у різних країнах та проведено паралель на проблему відродження рідної мови.

Особливої уваги заслуговує питання другої державної мови. Коли немає достатнього усвідомлення ролі рідної мови для формування духовності українського народу, то питання, очевидно, набуває актуальності. На конкретному прикладі показано, що відбувається при спробі заміни рідної мови чужою.

Порушена проблема дуже непроста. Вона далека від остаточного розв'язання і потребує ще великої роботи вчених, мовознавців та інших спеціалістів.

Кожна людина повинна усвідомити, що не варта стояти осторонь усіх державотворчих процесів, якщо дбає про духовну силу, творчу енергію українського слова, та врешті-решт про національний духовний розквіт України.

Розбудова державності України, відродження духовності нашого народу вимагають виховання громадян нової генерації, здатних втілювати в життя загальнолюдські ідеали добра, справедливості.

Ми – народ великих здобутків та традицій, наші Земля і Небо наділені винятковими багатствами, особливою енергетичною аурою¹. І потрібно

¹ Кононенко П. До єдності – через багатоманітність // Кононенко П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості. – Львів, 2006. – С. 185.

докласти максимум зусиль кожному з нас, щоб розвивати духовну культуру, орієнтуючись на власні інтереси і сили, зміцнюючи ідейну єдність громадян України, наголошуючи на нерозривності «долі тепер та в майбутньому, бо ж у всіх нас – і етнічних українців, і представників інших етносів – «одна калина за вікном, одна родина за столом», і одна Україна: наша Мати, доля і мрія, гарант нашої суверенності в світі»¹.

Міцну й заможну Українську державу побудує нове покоління українців, що матиме високу духовність, тверезий розум, міцну волю й національну державницьку свідомість. Жити в сильній, правовій, багатій Україні – це має стати соціальним імперативом української молоді.

Особистість молодої людини формується переважно на мові, на її лексико-понятійному арсеналі, її засобами й розкривається як освічена яскрава індивідуальність. Великий український учений О.Потебня писав: «Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства»².

Спільна для всього суспільства єдина державна мова дає змогу сконцентрувати інтелектуальний потенціал нації й зробити його могутньою рушійною силою суспільного прогресу.

Мовою єднання суспільства на українській землі, в Українській державі є й має завжди бути сучасна українська літературна мова, бо це жива мова корінного народу, яка має давню історію й славі традиції. Як зазначав видатний педагог і просвітитель минулого К.Ушинський, «у мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина», «вся історія духовного життя народу»³.

Наукою обґрунтовано і світовою практикою переконливо доведено, що державною в країні має виступати мова корінного народу, нації. Вона, як правило, репрезентує його імення, назву самої держави. То й цілком природним, закономірним і історично справедливим, науково обґрунтованим є проголошення в Україні єдиної державної мови – української, яка є однойменною з назвою самої держави. Українська мова, як записано в Законі про мови, є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

То чому ж в Україні на сьогодні постає питання другої державної мови? «Події ХХ ст. із «злиттям мов», «двома рідними мовами», цілеспрямованою маргіналізацією української мови, а останніми десятиліттями – глобалізаційною девальвацією традиційних національних вартостей хоч і не змогли змінити онтологічної суті рідної мови, якоюсь мірою захистити самоочевидність цього поняття. Але для українців рідна мова і надалі залишається чи не найважливішою проблемою національного буття. Кожен третій українець проживає за межами України – на українських етнічних територіях або ж у діаспорі. У самій Україні державність мови титульного народу є більше декларативною, ніж реальною, до того ж не припиняються вимоги поділитися її державним

¹ Там само.

² Потебня А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 98.

³ Ушинський К. Рідне слово // Ушинський К. Твори: У 6 т. – К., 1954. – Т. 1. – С. 269.

статусом з мовою, яка століттями була знярядям винародовлення й асиміляції українців»¹.

Мова – Божий дар, що таїть у собі силу, якою потрібно обережно й правильно користуватися. Адже слово, як відомо, може виснажувати, одухотворювати, кликати до життя. В іншому випадку воно може засуджувати, заперечувати, вбивати... Словом творилися магічні молитви і проголошувалися нищівні прокляття, дія яких тривала століттями, сягаючи сьомого коліна людського роду.

Рідна наша мова українська приємна слухові музиканта своєю мелодійністю та гідна подиву досвідченого лінгвіста своєю довершеністю й розмаїтістю форм, посивіла на історичному шляху і вічно юна у своїй щоденній онові...

«Ну що б, здавалося, слова», – розмірковував Великий Поет і доходив висновку про надзвичайну її потенцію. В іншому вірші, вболіваючи за долю скривджених, поневолених, він сказав: «Я на сторожі коло їх поставлю слово». Минають роки, а Шевченкове слово продовжує звучати так само актуально, оберігаючи соціально-духовні надбання нації.

«Не дай, Боже, втратити історичну пам'ять: розрив поколінь зумовить втрату історичної перспективи! Адже пам'ять – це уроки й критерії оцінок людей, процесів, тенденцій»².

Зрозуміло, що на літераторах, як і на інших категоріях людей, які в своїй діяльності оперують словом, лежить особлива відповідальність. Послугуючи інтуїцію та майстерність, вони творять дива, розкриваючи найпотаємніші глибини душі, передаючи найтонші нюанси думок і почуттів. Будучи своєрідним духовним фільтром і каталізатором, література завжди несла в собі ідею вдосконалення, орієнтацію на загальнолюдський ідеал. Саме через це митцям, зокрема письменникам, приписується особлива благодіюча місія на землі. Хоч, звичайно, окремі твори окремих авторів не позбавлені «помислів від лукавого», породжених швидше недосконалістю людської природи, ніж лихим замислом.

У мові кожного народу віддзеркалений синтез його досвіду, слід від пережитих природних і соціальних стихій, відбиток прагнень, вірувань, нахилів, знань про світ і людину. Отже, зрозуміло, що метаморфози суспільного просування по висхідній неодмінно впливають на розвиток мов, ідеться про процеси, у яких соціальне тісно переплетене з лінгвістичним: зникають у безвість, стають мертвими цілі мови з багатомовною історією, шліфується граматики, змінюється лексика. З часу руйнування Вавилонської вежі мовна сфера зазнала чимало кількісних і якісних змін. Їх вивчення, узагальнення в цілісну планетарну панораму дасть нам матеріал для висновків за різними напрямками пізнання світу.

При спробі заміни рідної мови чужою зникають і самі уявлення про той чи інший предмет, те чи інше явище, які були раніше такими зрозумілими.

¹ Радевич-Винницький Я. Рідна мова у ситуації двомовності (українські реалії) // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 166.

² Кононенко П. До єдності – через багатоманітність // Кононенко П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості. – Львів, 2006. – С. 171.

Наприклад, поглянемо на те, що виникає в уяві росіянина при слові *изба* й у українця при слові *хата*. Першому, очевидно, зараз же уявляться чорні стіни, складені з ялинкових або соснових колод, над дахом, що спускається лише з двох боків, вирізаний півник або різьблене з дерева кільце з мачульною стрічкою; всередині стіни також чорні, під стелю полаті і т. п. Українцю при слові *хата* уявляються гладенько обмазані білі стіни, солом'яний дах, що опускається на всі чотири боки; всередині – стіни білі, піч – розмальована орнаментами, квітами, птахами, між піччю й стіною – під, на стінах, біля образів, вишиті рушники і т. п. Коли українцю, якого навчають по-російськи і який читає опис «*избы*», скажуть, що *изба* – це *хата*, то яким чином він може поєднати сукупність звуків і з б а з уявленням, яке виникає від поєднання звуків х а т а ? Очевидно, що в нього, під час витіснення старого уявлення новим, відбудеться таке змішування ознак, після якого наявне ясне уявлення, позначене словом *хата*, зникне і заміниться якимось іншим, зовсім неясним і плутаним. І це неясне й плутане буде в нього виявлятися щоразу не тільки тоді, коли він вимовить слово *изба*, яке йому звелили вживати замість *хата*, а й жодного разу при слові *хата*, яке він буде вимовляти всупереч наказу, – це неминуче, якщо два уявлення, дві суми ознак, витісняючи одне одного, змішались у свідомості. Так відбувається, скажімо, втрата добрих знань і своєї власної мови.

Рідна мова для кожного з нас – це мова того народу, тієї нації, синами чи дочками якого ми є. Це – мова матері. І це розуміють усі народи. Адже майже в усіх європейських народів паралельним до терміна «рідна мова» є, як і в українській мові, термін «материнська мова».

Наші ж предки ще в далеку давнину слово *мова* вживали у значенні «народ».

У визначенні рідної мови як мови первинного (початкового) спілкування, як мови, що її дитина засвоїла через наслідування дорослих, криється ігнорування генетичного чинника. Адже маля в силу якихось навіть непередбачуваних обставин може засвоїти спочатку не мову своїх батьків, а зовсім чужу. Чи ж можна за таких умов стверджувати, що це рідна мова дитини? В мовознавстві потрібно чітко розрізняти поняття «рідна мова» та «перша мова людини, мова первинного (початкового) спілкування людини». Ототожнення «рідної мови» з мовою «первинного спілкування» потрібно було тоталітарному режимові для того, щоб денационалізувати неросійські народи, знищити в людей національну пам'ять і, зрештою, створити «єдиний радянський народ».

Рідною традиційно вважається мова, яка природно засвоюється в ранньому дитинстві від батьків, дорослих, що є носіями цієї мови, тобто через наслідування мови дорослих. Проте не слід забувати, що для того, аби мова стала рідною, потрібно знати ще й мову своїх пращурів. Недарма у народі кажуть: «Знай свій рід аж до сьомого коліна».

Отже, рідна мова – це мова матері, материнська мова. Рідна мова – це мова генетична, а не придбана. Рідна мова і мова первинного спілкування не завжди є тією самою.

Рідна мова має для кожної людини стати предметом постійного вивчення й уваги, невичерпним джерелом яскравих виражальних засобів. Для українця – це мова великого Кобзаря, яка пройшла тернистий шлях розвитку, це частина сутності нашого «я», нашої ментальності. І як прикро усвідомлювати, коли внаслідок тих чи інших причин, не маючи можливості розмовляти рідною мовою, людина починає забувати її, мову, дану Богом. Звісно, рідна мова, якщо нею не користуватися в іншому мовному середовищі, – відходить на другий план. Бо, як писав Дмитро Білоус:

*Коли забув ти рідну мову,
біднієш духом ти щодня,
ти втратив корінь і основу,
ти обчухрав себе до ння.*

Отже, вчимося на яскравих прикладах інших країн не бути рабами на власній землі, бо мова – одна з найважливіших прикмет самостійності народу.

Відомий гуманітарій І. Огієнко переконливо доводив: у мові акумулюється духовна енергія народу. Кожен свідомий українець має пишатися національним надбанням народу. А одним (і до речі, найголовнішим) таким надбанням є мова. Загальновідома істина: без розвитку мови немає розвитку народу. Вивчаючи педагогічну спадщину І.Огієнка, можна зробити висновок, що вчений велику увагу приділяв навчанню рідної мови, оскільки це одна з ознак формування свідомості українця.

І. Огієнко пропонував навчання рідної мови здійснювати в два етапи. Перший – присвятити вивченню частин мови і граматичних форм. Другий – призначити вивченню української мови з основами загального мовознавства, з'ясуванню її місця та розвитку на європейському тлі.

На думку вченого, гарний підручник з української мови – це загальноукраїнське надбання. Особливо перша книжка, з якої школяр починає свій похід у велетенський світ мовного різнобарв'я. Першою вимогою для кожного навчального видання з рідної мови І. Огієнко ставив написання підручника загальноукраїнською літературною мовою.

У кожному мовному початковому підручнику всі слова треба передавати з наголосами. При ілюстрації граматичних правил доцільно використовувати поетичні форми, але їх авторами мають бути тільки рідномовні класики: Т. Шевченко, Леся Українка, О. Олесь та ін.

Прагнучи зробити посібники зрозумілими й доступними, педагог активно використовує наочні засоби навчання: таблиці, малюнки, ілюстрації, каліграфічні зразки.

В «Українській граматиці» І. Огієнко пропонує проводити кожен урок так, щоб висновок напрошувався сам собою, а правила подавалися для повторення самоконтролю. Автор пропонує виписувати потрібні місця на дошці, робити певні висновки.

Педагог відстоює принципи доступності, систематичності, науковості та міцності знань. Розробляючи завдання до своїх підручників, педагог звертав увагу вчителів на те, що необхідно поєднувати індивідуальні та колективні методи навчальної роботи, як один з провідних методичних

підходів до здійснення диференціації навчання. Основні методи вивчення мови І. Огієнко пропонує такі: зв'язний виклад бесіди евристичного характеру, спостереження й аналіз мовних явищ, робота з ілюстраціями над розвитком зв'язного мовлення, написання творів-мініатюр на ґрунті місцевих матеріалів у рамках одного заняття.

Учений-методист вважав, що вчителю для роботи має бути надано стільки матеріалу й різних форм навчання у підручнику, щоб легко було вибрати найвдаліший, ефективний і доступний учням, радив творчо підходити до цієї справи, не обмежуватись підручником. Але вивчення мови не має зводитися лише до засвоєння елементів граматики. Уроки мови мають дати учням знання про мову, прищепити повагу й любов до неї, навчити берегти й піклуватися про неї. З вивченням мови починається пізнання світу свого народу. Звідси – витoki національно-патріотичного й морального виховання свого майбутнього.

Заслугує нового і дидактичний матеріал для читання та письмових робіт. Тут переважають зразки народної творчості, особливо приказки й прислів'я, які мають морально-етнічне спрямування й уособлюють багатовіковий досвід українського народу.

Мова «Української граматики» повністю зорієнтована на вікові особливості дітей.

Поряд з правилами автор подає заохочення до роздумів, висловлюючи міркування, які можуть продовжувати учні. Видатний педагог буде підручник так, щоб учні в доступній формі дізналися про існування інших народів і мов та діалектів рідної мови.

У педагогічному доробку І. Огієнка помітне місце посідають дослідження, пов'язані з чарівною милозвучністю української мови. Захоплюючись цим явищем, він прагнув відшукати основи цього феномену, пояснити його школярам. Створена з цією метою і видрукована вже в еміграційний період у Жовкві 1923 р. «Таблиця милозвучності української мови» увібрала в себе закоханість автора в рідну мову й глибоку тугу за Батьківщиною.

За Огієнком, милозвучність не тотожна поняттю евфонії літературної мови. «Милозвучність народної української мови значно більша, ніж милозвучність мови літературної. Вчімося ж мови від народу!» – такими словами закликком звертається педагог до всіх українців, кого турбує доля рідної мови¹.

У таблиці напрочуд докладно професор зіставляє мову народну й літературну, говори Великої України й Галичини, давню українську мову й сучасну, а також українську літературну мову з іншими слов'янськими та романо-германськими мовами.

За задумом методиста, «Наглядну таблицю...» учні мали прикріпити вдома до стіни. Готуючи завдання, а то й мимоволі зводячи на неї погляд,

¹ Болтівець С. І. Огієнко про деякі особливості української мови // Дивослово. – 1996. – № 5-6. – С. 15.

діти щодня мали б змогу запам'ятати, відтворити й застосувати певні правила.

Цю таблицю можна було використовувати в сучасному навчальному процесі з деякими доповненнями.

Редагуючи журнал «Рідна мова», І. Огієнко звертався з його сторінок до вчителів із проханням проводити діалектологічні та фольклористичні дослідження, спонукати до цього учнів, адже вимовлене усно може бути безповоротно втрачене.

Підхід І. Огієнка до виконання своїх обов'язків, відповідальність за результати роботи, готовність поліпшувати навчання й виховання через впровадження власних розробок, підручників, посібників є високим прикладом для працівників сучасної школи, котрі дійсно вболівають за свою справу – формування засобами літературної мови у молодого покоління рис національно-свідомого українця. Адже даремно кажуть, що рідніше рідної мови потрібно доглядати, пильно чистити від замулення, спрямовуючи русло розвитку до свого власного життя.

Життєздатність нації великою мірою залежить від повноцінності й життєвої сили її мови. Це – аксіома. Ось тому, «обстоюючи рідну мову, ми обстоюємо її смертя наших предків, які дали нам життя. А отже, й захищаємо власне право на безсмертя в мові своїх онуків та правнуків»¹.

І нині, коли особливо гостро постала проблема відродження рідної мови, національної культури, формування національно-мовної особистості, потрібно кожному з нас ще раз осмислити (чи переосмислити) статус рідної мови, передусім, у духовному житті нації, адже мова – це «живе функціонування народного духу, а не одних мертвих знаків»², це духовна скарбниця народу, його історична пам'ять, причетність до вічності.

Як же відбувалося відродження національних мов у різних країнах? Цікаві факти подає відомий мовознавець, професор І. Ющук. Скажімо, у Франції кінця XVIII ст., де мешкало близько 25 млн людей, 6 млн етнічних французів не знали, не розуміли, не спілкувалися французькою мовою. До них долучалося ще майже стільки ж нефранцузів, які жили у Франції. Фактично половина населення не володіла мовою своєї країни. А якими ж мовами користувалися ті особи? Німецькою, іспанською, італійською – залежно від того, які кордони були поряд. І, звичайно ж, діалектами. Як долали уряди таку ситуацію? Через створення курсів чи недільних шкіл для обов'язкового вивчення державної мови; через військо, де також були створені курси; через масове поширення навчальної та іншої літератури; фінансової підтримки з боку держави, газет і журналів; суворого контролю за використанням державної мови чиновниками тощо. Із закінченням певного терміну, необхідного для оволодіння мовою, освітні заклади усіх рівнів перевели на викладання державною мовою. Без її знання неможливе працевлаштування на будь-яку посаду – навіть некваліфіковану, як-то прибиральника, вантажника та ін. Так у Франції, так у Німеччині, так у

¹ Ющук І. Обстоюючи своє слово // Слово. – 1992. – № 19. – С. 2.

² Мовчан П. Ключ розуміння. – К., 1990. – С. 148.

США і т.д. Знання державної мови країни – умова, яка навіть не підлягає обговоренню. Подібний до Франції шлях пройшла Італія, яка здобула незалежність у 1861 р. і в якій тоді лише 66 тис. людей з 25 млн володіли італійською мовою. Програма утвердження італійської мови була такою ж, як у Франції. Те саме можна сказати і про Індонезію, яка три століття була колонією Голландії і де насаджувалася голландська мова в усіх сферах насамперед у навчальних закладах. Індонезія, скинувши колоніальне ярмо в середині ХХ ст., відкинула нав'язану їй чужу мову колонізатора. І нині там у всіх навчальних закладах, у т.ч. у вищих, викладовою є державна мова. В окремих випадках, як виняток, – англійська, але під цілковитою заборонаю є голландська мова як мова колишньої метрополії. Німеччина, як відомо, не приймає до себе навіть співвітчизників-репатріантів, якщо вони не володіють німецькою мовою. Приклади можна було б продовжувати.

Але от ще на такому факті треба наголосити. Франція, мові якої не загрожує нині ні асиміляція, ні витіснення в офіційній сфері мовою котроїсь сусідньої держави, постійно дбає про чистоту французької мови. Це йде від усвідомлення урядом і сенатом того, що саме державна мова, мова титульної нації у великій поліетнічній державі є чинником єдності народу, суспільства, чинником сприяння «економічному й духовному розвою Франції. 4 серпня 1994 р. прийнято закон за № 94–665 на захист чистоти французької мови. Прояви засмічування мови, відхилення від літературних норм посадовими особами різних рангів караються штрафом у сумі 9.000 американських доларів або шестимісячним ув'язненням»¹. Зважмо, чотирма словами – «посадовими особами різних рангів» – охоплено в законі всі ланки суспільної ієрархії та забезпечено від закидів щодо порушення «прав людини», втручання в її особисте життя. Отже, на вулиці, вдома, у приватному спілкуванні тощо людина може користуватися будь-якою мовою, але в усіх сферах суспільного життя, «на посаді» функціонує одна державна мова. Ну, а «різних рангів» – то це від прибиральниці й до міністра. Під ретельним контролем у цьому плані – чиновництво. І закон той виконують, покарання за його порушення здійснюють. Як бачимо, вміють у світі й захищати, і шанувати себе. Подібне чинять, захищаючи свої етноси, прибалтійці, зокрема естонці: безальтернативні законодавчі приписи, штрафи, позбавлення можливості будь-якої праці і – аж до виселення за межі країни через незнання державної мови.

Мова – явище наскільки природне, настільки ж і таємниче. Будьмо гідними мудрості пізнавати цю таємницю, утверджувати в собі рідне слово і в слові, високому, доброму утверджувати себе.

¹ Ющук І. Відродження держав – з відродження мов // Урок української. – 1999. – № 2-3. – С. 58-59.

Пономаренко А.Ю. (Київ)

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ

У статті визначено перспективні напрями досліджень в українській фразеографії. Обґрунтовано актуальність вивчення моделі фразеологічного словника як своєрідного інтегративного тексту, що має свого «творця», «реципієнта», структуру, граматику, стилістику, функції.

«Мова є одним із тих явищ, які стимулюють загальнолюдську духовну силу до постійної діяльності» (В. Гумбольдт) і в цьому зв'язку – до виникнення нових напрямів лінгвістичних досліджень, одним з яких у 60-х рр. XX ст. стала фразеографія. І з того часу теоретичні та практичні засади словникового опрацювання фразеологічного складу мови постійно перебувають у центрі уваги науковців. Фразеологічна репрезентація світу відрізняється від лексичної більшою архаїчністю, міфологізованістю. Фрагментарність фразеологічної системи та репрезентованої нею картини світу компенсує високий рівень дискретизації її певних ділянок, відмінних від тих, які категоризує лексика. Переплетення лінгвального й екстралінгвального, діахронічного й синхронічного, концентрація етнокультурного досвіду й плинність семантики фразеологізмів – ці та багато інших чинників впливають на сучасне словникарство у сфері фразеології.

Словниковий опис фразеологічних одиниць має давню традицію і відомий ще з XVII ст., хоча сам термін *фразеографія* з'явився лише в II пол. XX ст. З 70-х рр. XX ст. зростає інтерес до проблеми лексикографічної репрезентації фразеологізмів української та інших мов (див. праці Л.Г. Скрипник, В.М. Білоноженко, О.М. Бабкіна, В.П. Жукова, А.М. Бушуя, В.М. Мокієнка, О.І. Молоткова, Ю.Ф. Прадїда, В.А. Чабаненка, В.Д. Ужченка, Л.В. Самойлович та ін.). Проте питання фразеографії досліджуються переважно при вивченні інших проблем фразеології. Окремі теоретичні аспекти опрацювання фразеологічного складу української мови висвітлено у монографії Л.Г. Скрипник «Фразеологія української мови»¹, яка констатувала, що народилася нова галузь мовознавства – фразеографія. Основні моделі тлумачення фразеологічних одиниць з урахуванням специфіки фразеологічного значення, структури, синтаксичних функцій, а також парадигматики теоретично обґрунтувала В.М. Білоноженко у праці «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів»². На початку

¹ Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973. – 280 с.

² Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 154 с.

XXI ст. у дисертаційній роботі Л.В.Самойлович¹ досліджено історію української фразеології XIX – поч. XX ст. на матеріалі фольклорних збірок цього періоду. Ці праці частково заповнили прогалини в царині теоретичного осмислення проблем фразеології в українській лінгвістиці. Однак потреба дослідження історії української фразеології (починаючи від перших спроб фіксації фразеологічного матеріалу і до сьогодні, способів його розташування, принципів побудови словникової статті, інтерпретації фразеологічного значення, порівняльно-зіставної характеристики фразеологізмів тощо), моделювання етапів її становлення, узагальнення концептуальних засад науки, її термінологічної бази, розгляду фразеологічного словника як своєрідного тексту, що реконструює фразеологічну картину світу, визначає актуальність цієї проблеми.

У нашому дослідженні текст розглядаємо як «писемний мовний масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю»². Т.В.Радзівська у праці «Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення»³ визначає два рівні аналізу тексту, які пропонує називати культурно-лінгвістичним та соціолінгвістичним. На культурно-лінгвістичному рівні текст розглядається як носій загальносистемних властивостей і належить до системи текстових типів, конкретні маніфестанти якої, будучи засобами комунікації, утворюють культурний простір і відбивають культурну пам'ять мовної спільноти. На соціолінгвістичному рівні аналізу текст постає як елемент конкретного соціального простору, що характеризується визначеними просторово-часовими межами, конкретним соціальним контекстом, певними ціннісними установками та мовною й комунікативною компетенцією носіїв мови – членів відповідної соціальної спільноти. Текст має інтегративну природу, особливо довідково-інформаційний його різновид. Будь-який словник – це результат відбору мовних одиниць із загальних ресурсів мови. Він має свої мікро- і макроструктури. Оскільки реальні ресурси мови у багатьох разів перевищують обсяг найбільших словників, укладання словника полягає насамперед в обмеженні цих ресурсів шляхом відбору й абстрагування. З огляду на це стосовно ресурсів мови словник має метонімічний характер: це не лише частина цих ресурсів, це така частина, яка репрезентує цілісне сприймання мовної картини світу. У мовознавстві, культурології та філософії мови загально визнаною є думка про те, що фразеологічний склад є найбільш прозорим для втілюваних лінгвістичними засобами концептів «мови» етнокультури, оскільки в образній основі фразеологізмів відбиваються характерологічні риси світобачення, тому є перспективною спроба узагальненого погляду на фразеологічний словник

¹ *Самойлович Л.В.* Українська фразеологія XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

² Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – С. 679.

³ *Радзівська Т.В.* Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1999.

як своєрідний текст, що має свого «творця», «реципієнта», свою структуру, граматику, стилістику, функції. Загалом фразеологічна одиниця становить діалектично суперечливу єдність семантики і структури, «синхронічного спокою» (В. Ужченко) і діахронічних змін, лінгвістичної абстракції та етнокультурної конкретики.

Історія словникового опрацювання фразеологічного складу мови – це відображення мовних процесів різної часової глибини, згасання й оновлення образності усталених висловів, культурно-етнічного бачення дійсності, яке фіксується в елементах внутрішньої форми, у мотивації фразеологізмів. Одне із завдань сучасної фразеографії полягає в реконструюванні текстуальних моделей фразеографічних праць, створених у певний період часу і характеризуються спільною тематичною заданістю.

Потребують аналізу як першоджерела фіксації фразеологічних одиниць у XVII – XVIII ст., так і відображення фразеологічних одиниць у збірках прислів'їв і приказок О. Павловського, В. Смирницького, Я. Головацького, М. Гнідковського, Г. Ількевича тощо, фольклорних збірках М. Закревського, М. Номиса, П. Чубинського, М. Комарова, І. Манжури, І. Франка, О. Малинки, І. Бессараби та ін., «Словарі української мови» (1907-1909) Б. Грінченка, перекладних російсько-українських словниках В. Дубровського (1917) В. Підмогильного, Є. Плужника (1926-1927), Г. Млодзинського (1929) тощо.

З урахуванням досягнень лінгвістичної теорії варто розглянути способи опрацювання фразеологічного матеріалу у різних типах сучасних словників.

Будь-який фразеологізм – це мікротекст, фіксатор національно-культурної інформації. Сприймаючи текст як специфічну мовну реальність, доцільно розглянути його як не менш специфічний процес, що проходить між свідомістю того, хто творить, і свідомістю того, хто сприймає. Фразеологічний компонент мови не лише відтворює елементи і риси культурно-національного світорозуміння, а й формує їх. І кожний фразеологізм, якщо він має культурну конотацію, робить свій внесок до загальної мозаїчної картини національної культури. Фразеологічний склад мови – це «дзеркало, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» (В. Телія). Наукова цінність – теоретична і практична – будь-якого фразеологічного словника визначається категоріальною однотипністю одиниць, включених до нього, і відповідною однотипністю їх лексикографічного опрацювання. Відображення фразеологічної картини світу в різних типах макротекстів – фразеографічних праць – набуває особливої ваги з огляду на антропоцентричну парадигму сьогочасної науки. Оскільки текстова реальність конститується як самодостатня для характеристики відповідної картини світу, то й певні елементи такої системи (у нашому випадку – словникові статті) сприяють осмисленню образної інформації на конкретному відтинку тексту. Тому одним із перспективних аспектів дослідження є вивчення метамови фразеологічних тлумачень у різних типах фразеологічних словників, надзвичайно важливе не лише для семасіологічних досліджень, а й для вдосконалення теорії та практики

фразеографічного описування і, зокрема, для висвітлення проблем типових тлумачень окремих розрядів фразеологізмів.

Оскільки в останнє десятиліття XX – на поч. XXI ст. студії з діалектної фразеології характеризуються особливою продуктивністю, зокрема в аспекті культурологічної «наснаженості» (Б. Ажнюк) ареальних усталених висловів, вийшло друком ряд словників діалектних фразеологізмів¹, вважаємо актуальним розгляд проблеми фразеографічної розробки ареальної ідіоматики, акцентуючи увагу на принципах подання і тлумачення фразеологічних одиниць, оптимально вичерпній локалізації одиниць, відбитті системних зв'язків діалектних усталених висловів, внутрішній єдності словникових статей.

Реконструкція фразеологічної картини світу у перекладних словниках ускладнюється тим, що фразеологізовані структури тієї чи іншої мови відображають особливості національного менталітету, характеру усвідомлення реального світу носієм саме цієї мови. Зіставний опис фразеологічних одиниць у площині кількох мов показує, що навіть споріднені, близькі мови демонструють значні розходження у фрагментах мовної картини світу, а тим більше мови різних груп. Отже, макротекст перекладного фразеологічного словника є комунікативно гетерогенним феноменом.

На особливу увагу заслуговує комп'ютерна фразеографія, зокрема принципи опрацювання фразеологічного фонду за допомогою сучасного програмного забезпечення, подання фразеологічного матеріалу за допомогою мультимедійних технологій, створення різних типів фразеологічних словників у вигляді комп'ютерних програм. У Російській Федерації упродовж останніх двох десятиліть теорія фразеографії й укладання фразеологічних словників за допомогою комп'ютерних технологій стали предметом результативних досліджень. Вийшли друком колективні монографії², у яких розроблено теоретичні принципи формування Машинного фонду російської фразеології та Автоматизованого словника російської фразеології. Як основну форму розміщення фразеологічного матеріалу у Фразеологічному підфонді Машинного фонду російської мови прийнято пакети – автономні об'єднання різнотипних фразеологічних одиниць, опис яких передбачає використання сукупності параметрів (модулів), заданих як загальними принципами впорядкування матеріалу, так і специфікою фразеологічного масиву в кожному конкретному випадку.

¹ Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнолуганських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2002. – 263 с.; Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001. – 200 с.; Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Уклад. Н. Вархол, А. Івченко. – Братислава; Пряшів: Словацьке пед. т-во в Пряшеві, 1990. – 160 с.; Івченко А. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків: Око, 1993. – Т. 1. – С. 153-162 та ін.

² Лексикографическая разработка фразеологизмов для словарей различных типов и для Машинного фонда русского языка (Материалы к методической школе-семинару). – М., 1988; Фразеография в Машинном фонде русского языка. – М., 1990.

Досягнення в теорії і практиці фразеографії створили передумови для підготовки тематичних фразеологічних словників, які дадуть змогу поряд з алфавітним поданням статей, прийнятим у більшості фразеографічних праць, показати системний характер фразеологічного складу мови на підставі лексикографічного опрацювання фразеологічних мікросистем мови, які б усебічно характеризували світобачення людини (Ю. Прадід).

Серед перспективних, наприклад, «Словник індивідуально-авторських вживань фразеологічних одиниць у сучасній українській мові». Це фразеологічний словник нового типу, який має охоплювати повні функціонально-семантичні характеристики фразеологічних одиниць, детальне тлумачення системи їх значень і вживань, систематизований опис основних типів і стилістичних прийомів перетворення фразеологізмів.

Також на часі укладання «Етимологічного словника української фразеології», тому визначення принципів оптимальної репрезентації фразеологічного матеріалу у фразеографічній праці такого типу набуває актуальності.

Окремим перспективним напрямом є розробка принципів упорядкування навчальних фразеологічних словників, реєстр яких має бути обмежений спеціальним відбором одиниць і зумисне сконцентрованою увагою лише на окремих, найбільш суттєвих характеристиках фразеологізмів.

Фразеологічні словники – потужне джерело для українознавчих студій: і в аспекті реконструювання мовної картини світу українців певної історичної епохи, так і щодо метамови фразеологічних тлумачень як засобу фіксування національно-культурної інформації.

Баран Л.О. (Львів)

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ СВІДОМОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У статті проаналізовано чинники, що вплинули на формування національно-мовної свідомості Івана Франка. З'ясовано, що така свідомість українського генія формувалася під впливом національних, соціокультурних та індивідуально-психологічних чинників.

Сучасний етап у розвитку української мовознавчої науки характеризується зміною наукової парадигми, поверненням до розгляду мовних явищ із позицій антропоцентризму. Відомо, що історію лінгвістики визначають як послідовну зміну чотирьох наукових парадигм: 1) порівняльно-історичної; 2) системно-структурної; 3) комунікативно-функціональної; 4) когнітивної. Антропоцентризм сягає своїм корінням ще ідей античних філософів. У часи Середньовіччя і практично до початку XIX ст. науки про людину засновувалися на інших принципах. Особливо ваги як методологічний принцип дослідження антропоцентризм набув на початку XIX ст. у лінгвістичній концепції В. фон Гумбольдта. До середини XX ст. цей принцип мовознавці практично не застосовували, і лише в другій половині того ж сторіччя антропоцентризм повертається до наукових студій у новому сприйнятті – з позицій комунікативної і функціональної лінгвістики. Це відбулося під впливом, зокрема, філософської антропології, ідеї якої набули великого поширення у I пол. XX ст. Якщо в Європі гумбольдтівський підхід був загальновизнаний, то українські дослідники повертаються до його ідеї репрезентативності національної мови як носія мовної свідомості народу лише в умовах державної незалежності.

Варто зауважити, що в Україні за радянських часів багато мовних концепцій не мали змоги повноцінно або й взагалі розвинутися в руслі європейських ідей, оскільки, за словами О. Сербенської, “вивчення української мови впродовж багатьох років визначала теорія “злиття націй”, “двох рідних мов”, “творення єдиного радянського народу”¹.

На нашу думку, саме завдяки антропоцентричному підходу до мови актуально досліджувати мовну особистість як представника нації. Особливо цінним є вивчення мовної особистості видатних людей. Саме такою людиною був Іван Франко. Т. Космеда слушно зауважує: “Вектор сучасних лінгвістичних досліджень скеровано на вивчення суспільства крізь призму мови його носіїв. Якою буде українська мова в XXI столітті, залежить сьогодні від нас, від того, як сучасне молоде покоління

¹ Франкові думки про мову / Укладач і автор вступ. слова О. Сербенська. – Львів: Вид. центр Наукового т-ва ім. Шевченка, 2006. – С. 3.

володітиме мовленням, на яких зразках вчитиметься”¹. Власне, мовна особистість Івана Франка може слугувати взірцем для наслідування.

Мовна особистість є предметом комплексних досліджень, зокрема у працях О. Сербенської, Т. Панько, Т. Космеди, Н. Шумарової, І. Голубовської, Т. Должикової, М. Кравченко тощо. Мовну особистість репрезентують мовна компетенція та мовна свідомість. Питання мовної свідомості, на відміну від мовної компетенції, якій присвячено численні статті та монографії, не є достатньо актуалізованим у науковій літературі.

Поняття “мовна свідомість” – доволі вживане, проте одночасно суперечливе і не отримало однозначного тлумачення. У сучасній термінологічній енциклопедії подано таке визначення: “Мовна свідомість – механізм індивідуальної свідомості, що керує мовленнєвою діяльністю, формує, зберігає й перетворює мовні знаки, правила їхньої сполучуваності, вживання, погляди й настанови на мову та її елементи”².

Вважаємо, що потрібно й доцільно досліджувати не просто мовну свідомість, а – національно-мовну, оскільки не існує абстрактної мови, а є лише рідна мова людини чи нації. Кожна людина вчуває вкоріненість лише в своїй рідній національній мові. За словами О. Федик, “*мова живе і функціонує як національне явище, вона проходить через національну свідомість...* [курсив – Л.Б.]”³. Саме тому І. Франко у своїй мовній свідомості є виразником українського духу: він живе й творить рідною мовою, зберігає її унікальність і надає водночас національного значення⁴.

Мета статті – проаналізувати головні чинники, що вплинули на формування національно-мовної свідомості Івана Франка.

Національно-мовна свідомість І. Франка формувалася на базі рідної йому бойківської говірки. Ще з дитинства він запам’ятовував українською мовою від батьків та односельчан народні пісні, легенди, казки, притчі, жарти, анекдоти. Його син Тарас у своїх спогадах про батька згадував: “З родинного дому і з рідного села Нагуєвичів виніс він знання бойківського діалекту. Це була справжня рідна мова, якої він ніде і ніколи не чувався, якою думав і розмовляв...”⁵

Будучи гімназистом, І. Франко почав записувати українські народні пісні від матері й багатьох інших людей. Із упевненістю можна сказати, що любов до українського фольклору письменник зберіг упродовж усього життя, оскільки багато своїх зусиль доклав на його збирання й вивчення. За словами сина Тараса, “він їх [твори народної словесності – Л.Б.] завжди

¹ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Львів: “Видавництво “ПАІС”, 2006. – С. 9-10.

² Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – С. 371.

³ Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів: Місіонер, 2000. – С. 279-280.

⁴ Див.: Панько Т. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. – Львів: Світ, 1992. – 192 с.

⁵ Франко Т. Про батька. Статті. Оповідання. Спогади. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1964. – С. 94.

високо цінував, а в старших роках досліджував науково і видавав”¹. Отже, збирання й записування етнографічного матеріалу в різних районах Прикарпаття дали йому глибокі знання живої галицької мови і вплинули на формування його національно-мовної свідомості.

Навчаючись у гімназії, І. Франкові пощастило мати гідних для наслідування вчителів, зокрема І. Верхратського, який викладав українську мову. Завдяки йому молодий гімназист прочитав Шевченкового “Кобзаря”, а також ознайомився з творами інших авторів із Наддніпрянщини. Саме І. Верхратський був одним із перших учителів, який прищепив йому любов до українського слова.

Закінчивши Дрогобицьку гімназію, І. Франко вступає до Львівського університету, де стає членом студентського гуртка, що видавав журнал “Друг”, у якому вже раніше друкували деякі його твори. У гуртку постійно велися дискусії навколо мовно-правописних питань, які для молодого І. Франка спочатку були незрозумілі, про що він пише в одному з листів до М. Драгоманова: “...Я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були доси майже зовсім чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік”². І лише згодом лінгвістичні суперечки стануть зрозумілими для письменника, він виробить і науково обґрунтує власне бачення мовних питань. Велика заслуга в цьому була, безперечно, М. Драгоманова, якого І. Франко називав своїм вірним учителем і з яким листувався впродовж майже двадцяти років. На думку Зиновії Франко, “за цими дискусіями, здавалося б, з часткових питань приховувалася боротьба за існування української мови як мови національно свідомої етнічної індивідуальності, боротьба проти спроб перетворення її в діалектний компонент мови панівної нації (а з нею і самої нації в етнографічний її матеріал)...”³

У Львівському університеті І. Франко вивчав насамперед класичну філологію та українську мову й літературу. Саме тут, як пише В. Корнійчук, “відкривав він [І. Франко – Л.Б.] таємниці філологічної науки і зазнавав радості творчої праці. Тут народжувався у ньому письменник і вчений, виростав політичний і громадський діяч”⁴. З того часу, зі студентських часів, письменник, як людина широких інтелектуальних здібностей, свідомо починає цікавитися різними мовними проблемами, які досліджував не лише в суто лінгвістичних працях (їх понад 20), а й у літературознавчих, фольклористичних, історичних, філософських. Як зазначає О. Сербенська, постійним об’єктом його пильної уваги є “мова, природа та суть Слова, значення рідної мови в житті людини та нації, особливості функціонування української мови в різні періоди її розвитку,

¹ Там само. – С. 94.

² Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 349.

³ Франко З. Іван Франко в історії боротьби за українську мову // Сучасність. – 1989. – Ч. 1 (333). – С. 14.

⁴ Корнійчук В. До проблеми “Іван Франко і Львівський університет” // Українська філологія: досягнення, перспективи: До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті. – Львів, 1994. – С. 198.

зокрема в умовах бездержавності, роль інтелігенції в її утвердженні”¹. Широке коло Франкових мовознавчих зацікавлень, без сумніву, зумовлене тим, що він був добре обізнаний із тогочасною лінгвістичною думкою, зокрема йому була відома націонацентрична концепція мови як організму й діяльності духу народу В. фон Гумбольдта. Письменник також ґрунтовно знав і історію національного відродження в Європі в епоху Романтизму і розумів, що в період становлення нації мовні проблеми є одними з найважливіших, що, власне, мова є тією підвалиною, на якій формується нація. “Франко, – пише О. Сербенська, – не тільки усвідомив, а й прагнув теоретично обґрунтувати, що мова для України – питання перш за все екзистенційного порядку, і найважливішим чинником збереження нації є українська мова...”² Отже, І. Франко розглядав мову саме крізь призму національного. Для нього такі поняття, як “національне”, “українське”, “рідне”, є синонімами.

Письменник добре знав багато іноземних мов. Наприклад, знання німецької мови давали йому змогу писати навіть листи, зокрема до своєї нареченої Ольги Рошкевич. Проте, написавши декілька листів німецькою мовою, далі в наступних листах він свідомо переходить на українську мову і так це обґрунтовує: “...А спитаєш, може, чому пишу тепер по-руськи, а не по-німецьки? Проста річ. Німецька бесіда – то для мене модний фрак, котрим строїться не раз і такий штуцер, котрому по кишенях вітер свище. Но руська бесіда – то для мене той любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, яким єсть, в котрім і я тебе люблю! *Руська бесіда – то бесіда мого серця!* [курсив – Л.Б.]”³. Як бачимо, І. Франко поступово приходив до розуміння того, якою мовою потрібно писати українцеві. Отже, незважаючи на добре знання чужих мов, які, здавалось би, давали письменникові більші перспективи, він все ж таки, як правило, писав свої твори рідною українською мовою.

Власне *розуміння феномену рідної мови* вчений найглибше обґрунтував у статті “Двоязычність і дволичність” (1905). З назви розвідки бачимо, що йдеться не стільки про зречення людиною своєї рідної мови, як про ситуацію т.зв. двомовності й чим вона обертається на морально-психологічному рівні. Свою відповідь автор ілюструє творчою і моральною деградацією галицького москвофіла Івана Наумовича, який добровільно, свідомо зрікає української мови, витоптав свій національний корінь. Мовне роздвоєння, доводить письменник, тягне за собою роздвоєння душі, мислення, життя. “Як це пояснити? – запитує І. Франко й одночасно відповідає: “На мою думку, тут лежить глибока психологічна проблема, якої коріння сягає малодосліджених досі тайників – зв’язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте, так дивно органічними

¹ Франкові думки про мову / Укладач і автор вступ. слова О. Сербенська. – Львів: Вид. центр Наукового т-ва ім. Шевченка, 2006. – С. 3-4.

² Сербенська О. Мовний світ Івана Франка (Статті, роздуми, матеріали). – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 55.

³ Франко І. Лист до Ольги Рошкевич. Львів. 29 лютого 1876 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 48. – С. 46.

системами звуків, що називаємо *рідною мовою* [курсив – Л.Б.]. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не задумуючись ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова – спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: “*Pardon, ти не маєш до вибору*; в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою”. І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна¹. Прикладом І. Франкові служать долі “двох геніальних українців” – М. Гоголя та Т. Шевченка. У творчості Т. Шевченка – рух “все вгору та вгору, все на вищі, світліші височини”. У М. Гоголя ж – теж “прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок у добрі містицизму”, головною причиною того, на думку автора, є відчуження геніального українця від рідної мови². Отож, висновки, які письменник зробив і науково аргументував у своїй статті, залишаються актуальними для нашої сучасності, особливо в умовах теперішнього білінгвізму в Україні. Вважаємо, що українська нація зобов’язана засвоїти інтелектуальний урок І. Франка.

У своїх наукових розвідках учений також багато уваги приділяв питанню про функціонування української мови в різні періоди її розвитку. Наприкінці ХІХ ст. точилися чергові суперечки про стан і статус української літератури, мови, оскільки далеко не всі українці однозначно сприймали історію та перспективи рідної мови. Проаналізувавши тексти давньої української літератури, які були створені ще в Київській Русі, І. Франко обгрунтовано викладає власну позицію щодо полеміки про українську мову. Письменник доводить, що українці здавна, ще з часів Київської Русі, становили етнічну самостійність і мали розвинену власну літературу, написану своєю мовою. У своїй праці “Історія української літератури” він пише: “...Починаючи з кінця Х віку, від часу заведення християнства, ожило також *руське письменство* і протягом без мала 250 літ *вигорило літературу, безмірно багатшу, різноріднішу та більше національну, ніж її в ту пору мала яка-небудь інша європейська нація* [курсив – Л.Б.]. Не забуваймо, що віки ІХ–ХІ у Західній Європі були віками найбільшої темноти, ... що початки національних літератур Англії, Франції, Німеччини не старші половини ХІІ віку, і тоді зрозуміємо становище тодішньої руської літератури”³.

Неодноразово І. Франко, пишучи про українську мову, пишався її історією, був гордий за неї. Зокрема, письменник зауважує: “Годиться нам

¹ Франко І.Я. Двоязычність і дволичність // Франко І.Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів: Каменяр, 2002. – С. 265.

² Там само. – С. 265–266.

³ Франко І. Історія української літератури // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1983. – Т. 40. – С. 65.

знати й те, що ми не вчорашні, що наше слово було колись у честі і повазі і служило до виявлення високих думок, мудрих законів і широкого, глибокого чуття¹. Вчений часто наголошував на тому, що українська мова йде власним шляхом розвитку. Проте він добре усвідомлював, що його рідна мова повноцінно зможе розвиватися лише тоді, коли буде належно функціонувати в усіх сферах життя. Зрозуміло, що в умовах бездержавності української нації таке функціонування мови було неможливим. Тому, на думку І. Франка, українці, які розділені територіально на чотири частини, мають витворити свою єдину державу. Пам'ятаймо, що наприкінці XIX ст. з політичного погляду ідея створення національної держави могла видаватися утопією. Однак, як слушно зауважує О. Пахльовська, “франкова концепція “великої України” була... свідомим, виваженим, науково обґрунтованим проектом майбутнього української нації”².

Проблема національного єднання українців в одній державі тісно пов'язана з проблемою літературно-мовної єдності, оскільки (як ми вже зазначали) такої єдності у Франкові часи не було через історичне розмежування української етномовної території. Протягом 1891–1893 рр. точилася мовна дискусія між галичанами й наддніпрянцями щодо роздвоєння українського літературно-мовного процесу. Опоненти ставили на перше місце свою місцеву говірку як основу для літературної мови. І. Франко ж відстоював однакову цінність усіх говірок для творення літературної мови, і саме він фактично першим на Західній Україні свідомо став на шлях уніфікації української літературної мови, першим “пробив стіну”, яка розділяла дві мовні території. У своїй статті “Літературна мова і діалекти” він пише: “От тут літературна мова, мова школи, церкви, уряду і письменства робиться справді репрезентанткою національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість”³.

І. Франко розумів, що саме національно свідомі інтелігенція Західної і Східної України спільно має шукати шляхи становлення єдиної української літературної мови в Україні, що саме від неї залежить розвиток і функціонування мови. Письменник постійно цікавився питанням інтелігенції та її ролі в житті нації. Він вважав, що інтелігенція повинна мати “щире, гаряче почуття свого людського і національного обов'язку”, що її “щира гаряча готовність до праці і до жертви, щоб були тим, що цивілізована людськість називає живим національним почуттям і без чого нема нації, нема цивілізації, нема справжніх ідеалів”⁴.

¹ Франко І. Староруські оповідання // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1979. – Т. 21. – С. 110.

² Пахльовська О. Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів: Світ, 1998. – С. 23.

³ Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1982. – Т. 37. – С. 208.

⁴ Франко І.Я. Огляд української літератури 1906 р. // Франко І.Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів: Каменяр, 2002. – С. 165.

Водночас І. Франко усвідомлював, що не кожна інтелігентна людина є національно свідомою. Зокрема, він пише: "... Український інтелігент, по їх думці [українців-общерусів – Б.Л.], не потребував про свої інтелігентні справи й погляди говорити українською мовою; для сього одиноким природним органом була мова російська, мова уряду, школи, науки"¹. Він неодноразово говорив про те, що для пробудження національної свідомості українців велике значення мають письменники й суспільно-політичні діячі. З цього погляду, він високо оцінив творчість таких письменників: Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, М. Старицького, В. Самійленка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника та багатьох інших. Наприклад, проаналізувавши твори В. Самійленка, І. Франко так написав про його мовну майстерність: "Мова його [Самійленка – Л.Б.] поезій – се один великий комплімент для майбутньої національної і літературної мови України, нехитба вказівка, куди мусить іти її розвій... Де знайшов секрет тої мови Самійленко, не може зміркувати, та що той секрет не дався йому даром, що він не лише відчував, але й глибоко обдумував проблеми культурної української мови..."²

І. Франко вважав, що українська національна мова має рівноцінно розвиватись у двох формах – усній та писемній. Учений часто у своїх розвідках звертає увагу на роль живого слова в бутті нації. Так, підсумовуючи результати двадцятирічної праці української інтелігенції, він пише: "Ми не могли дати міліонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. У нас був тільки один знаряд – *живе рідне слово* [курсив – Л.Б.]. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло"³.

Виявом національно-мовної свідомості І. Франка є також його редакторська робота над удосконаленням мови своїх творів під час їх передвидання. Письменник, роблячи різні лінгвістичні виправлення, завжди дбав про те, щоб зберегти національний дух своєї рідної мови. У передмові до третього видання "Лис Микита" він пише: "... Користуючись почасти увагами наших знавців, а головню деяких учителів, а почасти своїм власним язиковим почуттям, ... я перед друком шліфував та перебудовував не одну строфу, усуваючи дещо таке, що мені тепер видається менш відповідним або слабшим, і старався довести по змозі до того, щоб оповідання читалося гладко, плавно, було ясне й прозоре, *щоб* із кожної строфки *віяло нашим рідним, українським духом* [курсив – Л.Б.]"⁴.

¹ Франко І. Михайло П[етрович] Старицький // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1982. – Т. 33. – С. 242.

² Франко І. Володимир Самійленко. Проба характеристики // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1982. – Т. 37. – С. 204.

³ Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 527.

⁴ Франко І. Лис Микита. Передмова до третього видання // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1976. – Т. 4. – С. 57.

Підсумовуючи, можна зробити **висновок**, що високорозвинена національно-мовна свідомість І. Франка формувалася під впливом національних, соціокультурних та індивідуально-психологічних чинників. Говорити й писати рідною мовою – це потреба бути собою, не втратити своє “я”, і митець внутрішньо, інтуїтивно відчував таку потребу, позаяк мова є найочевиднішою ідентифікаційною ознакою кожної людини зокрема та нації загалом. Національно-мовна свідомість письменника стала духовною основою його творчої праці та вивела її на загальноукраїнський гуманітарний обрій, надавши йому визначеного національного гатунку.

УКРАЇНА – СЛОВЕСНІСТЬ, ЛІТЕРАТУРА

Бублейник Л.В. (Луцьк)

СЛОВО ЯК ОБ'ЄКТ ХУДОЖНЬОГО ЗОБРАЖЕННЯ У ЛІНИ КОСТЕНКО

В аналізі слова як об'єкта художнього зображення у Ліни Костенко зосереджено увагу на з'ясуванні характеру поетичних прийомів, за допомогою яких метафорично характеризується процес називання; розглянуто номінації, де слово постає як конкретна субстанція; висвітлено зв'язок слова й мовчання, тиші. Предметом розгляду стали також інтертекстуальні мотиви, зокрема ті, що втілюють в образі слова національну, громадянську ідею.

Аналіз складових ідіостилію Ліни Костенко посідає важливе місце в сучасному українському мовознавстві. Цій **проблемі**, вирішення якої стимулює подальші пошуки в галузі теоретичних основ лінгвопоетики і яка має практичну значущість для об'ємного осягнення творчості поетеси, присвячено чимало **праць**. В останні роки деякі аспекти костенківської художньої мови стали предметом дослідження авторів кандидатських дисертацій. Так, М.Р. Мельник розглядає ономастику творів поетеси¹; цьому прошаркові лексики як засобу інтелектуалізації поетичної мови присвятила свою роботу і Л.П. Петрова²; В.А. Губарева проаналізувала семантику та стилістичні функції колоративів у творях Ліни Костенко³.

¹ Мельник М.Р. Ономастика творів Ліни Костенко: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Одеський держ. ун-т. – Одеса, 1999. – 18 с.

² Петрова Л.П. Власне ім'я як засіб інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко): Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 18 с.

³ Губарева Г.А. Семантика та стилістичні функції кольоративів у поетичній мові Ліни Костенко: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 18 с.

Когнітивний напрям характеризує роботу, яка з'ясовує лексико-семантичне вираження концепту «природа» у мові поетеси¹.

Частину праць присвячено формально-семантичному аналізу метафоричних структур, типових для художнього мислення Ліни Костенко², та поетики контрасту в її творчості³.

Викликають інтерес дослідження, у яких аналізується мовотворчість Ліни Костенко в рамках лінгволітературознавчого підходу, що стосується до культурологічної проблематики. Зокрема, Л.М. Нетребчук осмислює властивості мовного образу простору України у творах поетеси⁴, В.П. Саєнко і Є.Д. Генова з'ясовують найголовніші риси поетики синестетичності в романі «Берестечко»⁵.

Проте незважаючи на пильну увагу, якою користується в сучасній лінгвостилістиці мовотворчість Ліни Костенко, багато проблем у цій галузі ще лишаються невирішеними. Серед них і та, що обрана темою пропонованої читачеві статті, у якій ставиться **завдання** з'ясувати стильові форми та прийоми, які в ліриці поетеси створюють образ *слова* в поетичному осмисленні його іманентної сутності.

Лексема *слово* в ліриці Ліни Костенко належить до найчастотніших. Увагу авторки поглинає, глибоко її хвилюючи, сам процес народження слова, за допомогою якого людина сприймає й засвоює світ. У вірші «Стоїть у ружах золота колиска»⁶ поетеса баченням художника спинила момент, що його вона назвала *початком*, коли дитина ще тільки почала оволодівати словом як засобом осмислення світу:

Стоїть у ружах золота колиска.

Блакитні вії хата підніма.

Світ незбагнений здалека і зблизька.

Початок є. А слова ще нема.

Ще дивен дим, і хата ще казкова,

і ще ніяк нічого ще не зуть.

І хмари, не прив'язані до слова,

от просто так – пливають собі й пливають.

Свіжість дитячого сприйняття озивається в свіжості поетичного слова, яке стає об'єктом зображення. Авторка відтворює етапи пізнання дитиною мови, актуалізуючи образ, закладений у слові, яке вже позбавлене у

¹ Див.: Дишлюк І.М. Лексико-семантичне вираження концепту «природа» у поетичній мові Ліни Костенко: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 16 с.

² Мишеніна Т. Семантико-граматична організація метафори в поетичному мовленні Ліни Костенко // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наукових праць. – К.: Твім інтер, 2007. – Вип. 28. – Ч. 2. – С. 202-212.

³ Бублейник Л. Поетика контрасту в творчості Ліни Костенко // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наукових праць. – К.: Твім інтер, 2006. – Вип. 24. – Ч. 1. – С. 5-18.

⁴ Нетребчук Л.М. Мовний образ простору України в поезіях Ліни Костенко // Мова і культура. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2005. – Вип. 8. – Т. VI. – Ч. I. – С. 359-363.

⁵ Саєнко В.П., Генова Є.Д. Поетика синестетичності у віршованому романі Ліни Костенко «Берестечко» // Мова і культура. – К.: Вид дім Дмитра Бураго, 2005. – Вип. 8. – Т. VI. – Ч. I. – С. 363-374.

⁶ Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – С. 28.

свідомості сучасного мовця внутрішньої форми. Лірична героїня Ліни Костенко, поетично осмислюючи сам таємничий, нез'ясовний процес називання, щоразу заново емоційно переживає диво зчеплення певної звукової оболонки з реалією казкового, великого й прекрасного світу, який розкривається дитині. Прийоми, використані при цьому, окреслюються як поетична ономасіологія.

Увага до слова як такого, що саме по собі стоїть у центрі ліричної структури, підкреслюється неодноразовими повторами опорних лексем. Особливу роль відіграє слово *зватися*, що виступає ключовим у відтворенні психологічного переживання процесів номінації, змістово й емоційно поєднуючи строфи вірша «Чомусь пам'ятаю, що річка звалася Лєглич»:

Чомусь пам'ятаю, що річка звалася Лєглич.

А той цибатий, на клуні, звався лелечич.

А те запахує – любидра, канупер і кмин.

<...>

І падали груші, і звались вони бергамоти.

Воли ремигали, і звались вони – воли¹.

О тихий сад могого подиву,

Де сливи звались ренклад!²

Образно переоформлений мотив чудесного зчеплення того, що ми називаємо зовнішньою оболонкою слова, з внутрішньою його стороною, є постійним, наскрізним у ліриці поетеси, яка щоразу знаходить для нього одивнені прийоми зображення, усуваючи проміжні ланки, сформовані в номінативній мовній системі для вираження зв'язку між поняттями змісту і форми, і тим самим підвищуючи енергію поетичного вислову. Таким внутрішньо напруженим, завдяки еліпсису мовномисленневих операцій, імпліцитно присутнім у підтексті, є образ художнього слова у віршових рядках: *нема в латинці літер // для кольору печалі і голосу води³*. Подібну функцію виконує і сполука *квітуча мова*, у складі якої епітет характеризується певною усталеністю в системі українського поетичного мовлення. У Ліни Костенко, в її вірші «Ведмеже вухо» (з підзаголовком «Ботанічний жарт») *квітнути* прямо пов'язано з *мовою квітів*, цей зв'язок є основою новаторської трансформації метафори: у підтексті завдяки еліпсису міститься звичне порівняння *мова* (людей) *квітне, як квітка*, де актуалізовано щодо абстрактного об'єкта ознаки *краси, барвистості, буяння життєвих сил*. Натомість у вірші формується «обернена» метафора, у базисі якої об'єкт переміщується *від властивостей людей* → *до властивостей квітів*, а епітет, конкретизуючись, ускладнюється відтінками відносного значення:

Дурман складну розв'язує проблему.

Безсмертник хоче написати поему.

¹ Там само. – С. 57.

² Там само. – С. 29.

³ Там само. – С. 410.

*Квітуча мова,
поривання духа!
Ведмеже вухо... ой, ведмеже вухо...¹*

Народження поетичного слова в мовній картині світу Ліни Костенко споріднене з процесом народження слова взагалі (*Ще кожен вірш, як перше «ма»²*), а пізнання й переживання його дитиною споріднене з гострим відчуттям словесних барв у поета. Слова олюднуються, набувають ознак живої істоти, вони *мовчать і плачуть*, можуть бути *зацькованими³, недоріками (Мої слова од болю недоріки⁴)*, у них *лякливі очі⁵*, об них можна *зачепитись (...не зачеплюсь об лагідні слова⁶)*, вони, як і людина, здатні відчувати *холод*, фізичний і душевний (*Заграй мені мелодію любові, // ту, без котрої холодно словам⁷*).

Експресивність образів слова створюється завдяки контрастам назв конкретних реалій, що мають протилежні властивості, на які натякають суміжні образи строфи:

*У легкості вітрила,
у попелі згорань
ти знаєш слово-брилу
і слово-філігрань⁸.*

Слово є головним героєм вірша Ліни Костенко «Марную день на пошуки незримої...»⁹, де його образ розгалужується в комплексі назв найрізноманітніших, логічно не поєднаних реалій, які, проте, зв'язуються емоційною основою, що вражає у гранично напруженому вислові багатством та непередбачуваністю асоціацій. Опорні елементи цієї тематичної сітки понять, котрі в позиції контекстуальних синонімів уособлюють поетичне слово (*гарячий кінь; людина, що йде боса тернами*), позбавлені в тексті прямих найменувань – відповідні номінації виникають в уяві реципієнта завдяки образним описовим позначенням; винятком є лише *вежі*, у цій самій функції:

*Шалене слово загнуждавши римою,
Влітаю в ніч. <...>
Мої слова, у чоботи не взуті,
Спливають кров'ю на її тернах.
Вони горять і валяться, як вежі.*

За допомогою яскраво індивідуальних метафоричних номінацій, Ліна Костенко створює картину творчого натхнення. Об'єктом метафоризованих перифрастичних позначень є *автор поетичного слова*, а самі метафоричні номінації, як і образи слова у вірші, сполучені між собою зв'язками реалій з

¹ Там само. – С. 202.
² Там само. – С. 194.
³ Там само. – С. 172.
⁴ Там само. – С. 298.
⁵ Там само. – С. 173.
⁶ Там само. – С. 288.
⁷ Там само. – С. 325.
⁸ Там само. – С. 194.
⁹ Там само. – С. 187.

різних, віддалених тематичних сфер і потребують від реципієнта розшифровки, декодування:

*Слова мене п'янять.
Я – алкоголік страченої суті,
її Сізіф, алхімік і мурах.*

Поетеса відчуває нерозривну свою єдність з одухотвореним, оживленим словом: в одному й тому самому вірші («Страшні слова, коли вони мовчать») лексема *плакати* застосовується одночасно і до слова (у метонімічному перенесенні, типовому для сучасної поезії), і до його творця: *Хтось ними плакав, мучився, болів <...>*¹. У фігурі метонімії (типу *засіб → результат*) слово набуває якостей предмета: *любов слова поспалоє вустами¹, ... стомлене перо, не звикле до гіпербол, в чаклунських нетрях слів ламалося не раз². Ідеальні конструкти (зміст слова), завдяки змінам у лексичній сполучуваності, теж сприймаються як предметні реалії (... *сене* у слово ще не вмів убгати <...>³). Засобом конкретизації стає порівняння, що є самодостатнім у мікротексті (*Нанизує слова, як бублики на шнур⁴; Слова натягують, як луки⁵*) або ж виступає частиною розгорнутої, багаточислової метафори (*На біле поле гайвороння літер // впаде як хмари, цілі хмари строф⁶*). Слово набуває ознак конкретного предмета й тоді, коли воно, позбавлене повноти змісту, оцінюється негативно: *покремсає життя моє на частки, // на тьмяну січку слів і суети⁷*. Рисами конкретної зображувальності збагачується в Ліни Костенко, семантично переоформлюючись, метафора *золоте слово*. В побутовому мовленні, у складі фразеологізму, вона стандартизувалась у вираженні оцінного змісту («про що-небудь розумне, вчасно, доречно сказане⁸). Система художнього мовлення ускладнює її, зокрема, внаслідок асоціативного сполучення з елементами інтертексту (пор.: *Зронив тоді великий Святослав Золоте слово, зо слізьми змішане <...>* – «Слово про Ігорів похід» у перекладі М. Рильського). Образ *золотих слів* осіннього саду Ліни Костенко⁹, вміщуючи в собі всі змістові та емоційні складники культурно-мовного тезаурусу реципієнта, базується на ознаках зорової подібності, змальовуючи картину осені, золоті барви якої пройняті ліризмом прощання.*

Основи метафоричного перенесення при конкретизації образу слова є дієвими в контексті не мінімальному, ядерному, а більш широкому, який збагачує зміст, мотивуючи спосіб його вираження однаковими характеристиками інших, суміжних об'єктів. Причому треба зауважити, якщо формальна (зовнішня) мотивація здійснюється в межах мікротексту

¹ Там само. – С. 301.

² Там само. – С. 407.

³ Там само. – С. 351.

⁴ Там само. – С. 403.

⁵ Там само. – С. 271.

⁶ Там само. – С. 21.

⁷ Там само. – С. 208.

⁸ Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. III. – С. 681.

⁹ Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – С. 342.

(кількох суміжних рядків), то семантична (глибинна) пов'язується з цілісним утворенням, з ідейно-художнім задумом усього вірша. Таким є метафоричне порівняння *букви* – *наче проліски* (*Сніги паперу білі. А букви – наче проліски. // Чи зійдуть? Чи проб'ються? Такі ще холоди*) у поезії «Циганська муза»¹. Стилїстика цієї метафори є органічною для вірша, що змальовує кочове життя циган у безпосередній близькості від природи – і доброї, і неприязної.

Розгорнутий концептуальний зміст конкретизуючої метафоричної номінації *слова*, формуючись у рамках сюжету, виступає однією з його стрижневих ліній. Така метафора стає елементом мовної архітектоніки вірша, «Цавет танем!»², центральний словесний образ якої комплексно сполучає різнонаправлені ознаки суб'єктивно сприйнятої зорової подібності, водночас реалізуючи риси метонімічного та метаморфічного типу: *букви* слів рідної мови, що їх пишуть вигнанці-вірмени на піску, перетворюються в *рослини*, символ непереможності життя:

*Лиш виведеш те слово із тої в'язі літер,
А слово ж без коріння, покотиться, втече.*

І десь, в якійсь пустелі, з'їдають його верблюди.

<...>

*ті букочки вірменські виводять, як стеблини,
І слізьми поливають, і букви прийнялись.*

В пісках пустили корінь <...>

*А скрізь по всій пустелі
тоненькі стебла літер,
як трави, проростають в палючому піску.*

Їх топчуть ситі коні, дзвенять чужі стремена.

А букви проростають в легенди і пісні.

Важливим семантичним компонентом образу *слова* у Ліни Костенко є вияв таємничого духовного зв'язку *слова* і *мовчання*, що розкриває незглибимість поетичної мови. У самому мовчанні *слово* має непереборну владу над митцем, потребуючи життя в звуках, бо ж *німота душі є трагічною*, коли не знайдено потрібних слів³:

*Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиймись*⁴.

*О музи, музи, музи кам'яні!
Де грім душі, народжений з любові?*

¹ Там само. – С. 402-410.

² Там само. – С. 23-24.

³ Там само. – С. 194.

⁴ Там само. – С. 138.

*Ви мовчите. Ви плачете в мені.
 Душа тисячоліть шукає себе в слові¹.*

Водночас мова, зазнаючи метаморфічних трансформацій, сама по собі може стати мовчанням – у цьому ототожненні вона є властивістю голосів природи, і цим даром володіє лірична героїня поетеси:

*...розуміє бузиновий Пан <...>
 Чому ліси чекають мене знову,
 на щит піднявши сонце і зорю.
 Я їх люблю. Я знаю їхню мову.
 Я з ними теж мовчанням говорю².*

Мовчання і слово діалектично пов'язані й у природному світі: душевна напруженість, повнота внутрішнього життя природи, що з нею, як з людиною, спілкується лірична героїня Ліни Костенко, теж потребує виходу назовні, у широкий світ, і виливається у слово:

*...сад шепотів пошерхлими губами
 якісь прощальні золоті слова...³*

Глибокий концептуальний зв'язок понять *душі* і *слова*, притаманний поетичній філософії Ліни Костенко, існує поряд з рельєфною конкретизацією центрального концепту як один із провідних і отримує художнє втілення різними засобами. У її поетичній картині світу звучить мотив душевних станів на межі свідомості і підсвідомості: *Ідесь над гранями свідомості // є те, чого іще нема⁴*. Постійними для костенківської лірики є змістові ознаки метафори – *Душа тисячоліть шукає себе в слові* – недарма цей віршовий рядок обрано назвою усього циклу.

Неможливість передати словом усю повноту внутрішнього, душевного життя, те, що є найінтимнішим, найдорожчим, – мотив, розвинутий багатьма поетами; пор. у Лесі Українки: *... вони такі коштовні, Як ті слова, що вголос невимовні*; йому присвячено вірш Ф. Тютчева «Silentium!» (Мовчання): *Молчи, скривайся и таи И чувства и мечты свои – Пускай в душевной глубине Встают и заходят оне Безмолвно, как звезды в ночи, – Любуйся ими – и молчи. // Как сердцу высказать себя? // Другому как понять тебя? // <...> Мысль изреченная есть ложь*. Ця поетична думка є головною у вірші Ліни Костенко «Очима ти сказав мені: люблю»⁵, кожна з трьох строф якого закінчується рефреном *Несказане лишилось несказанным*. Притаманне мовомисленню поетеси параномазійне обігрування, з акцентом на двох головних словах, надає образіві, що втілює високе єднання душ, якого людина не в змозі передати звичайною мовою, особливої сили і виразності. У мовній тканині вірша лейтмотивом проходять поєднані номінації *душі* і *тиші*, такої близької до мовчання, *тиші*, що її не порушують – парадоксально – навіть гуки *рупора вокзального*. Ключовому рефренові симетрично передують рядки, що

¹ Там само. – С. 442.

² Там само. – С. 50.

³ Там само. – С. 342.

⁴ Там само. – С. 194.

⁵ Там само. – С. 14.

метафорично позначають *слово*, яке так і лишилося неспроможним передати глибину душевних порухів: *тихий дзвін гірського кристалу – Багато слів написано пером – Слова як сонце сходили в мені*.

Мотив *невимовності* почуттів *словами* постійно варіюється; у поетеси *невимовний* є одним із часто вживаних епітетів до *слова*; сполука *невимовні слова* оформлює першу й останню строфи вірша «Чигиринський колодязь», входячи до складу недомовленого рефрену, який закінчується багатозначними трьома крапками:

*Усе святе, усе неповториме,
Усе чекає невимовних слів...*¹

Найчастіше звучить *невимовність* у змалюванні любовного почуття, причому вербалізація складної діалектики життя *думки, переживання і слова* здійснюється не тільки завдяки прямій номінації, а й за участю всіх семантичних компонентів контексту:

*Не говори печальними очима
те, що бояться вимовить слова.
Так виникає ніжність самочинна.
Так виникає тиша грозова*².

Тиша, з якої народжується *слово*, у Ліни Костенко оточена ореолом святості, що передається й *слову*: метафора *клав палець свічки тиші на вуста* (вірш «Храми»³) тематично пов'язує благоговійне мовчання (...*тиша – як в соборі*⁴) з духовним спілкуванням людини й Бога.

До парадигматичного угруповання, що є частиною лексико-асоціативного поля *слово: мовчання, душа, тиша – тяжіє і сон* 'сновидіння', з контекстуально зумовленими семами 'таємничість', 'внутрішній, душевний стан', 'підсвідомість', 'невисловлене, те, що тільки переживається, відчувається'. *Слово і сон* не випадково зближуються в стилістичній фігурі параномазії: ... *о, скільки слів / і скільки снів / мені наснилося про тебе*⁵. Тісне змістове поєднання зіставлених понять підтримується і підсилюється, крім параномазійної структури, іншими формальними засобами – симетричним положенням у паралельних коротких рядках, однаковою синтаксичною залежністю від повторюваного стрижневого слова, сильною позицією ключових лексичних одиниць у римі, також заснованій на параномазійному ефекті. У вираженні ідеї влади сильного душевного відчуття над поетичним словом велику роль відіграють і чинники поетичного синтаксису. Акцентуючи змістові наголоси, авторка вдається до коротких, «рублених» фраз, до антитези присудкових форм, що розташовуються в зоні реми: *Ще слів нема. Поетія вже є*⁶.

¹ Там само. – С. 390.

² Там само. – С. 276.

³ Там само. – С. 386.

⁴ Там само. – С. 299.

⁵ Там само. – С. 125.

⁶ Там само. – С. 28.

Думка про те, що поезія народжується з таїни, яка не завжди підвладна раціональному началу, втілюється в сукупності різноманітних за своїм лексичним складом і структурою метафор. До розглянутих вище образів *слова*, заснованих на тематичній групі номінацій душевних переживань – *душа, мовчання, тиша, неказанність* тощо – долучаються й одиниці, котрі позначають такі якості слова, що стоять на рівні проявів фізіологічних відчуттів: *Я скучила за дивним зойком слова* (вірш «Я вранці голос горлиці люблю»¹). Асоціативно у генній свідомості *слово* ототожнюється з голосами рідної природи, з Україною. Цей зв'язок розшифровано складниками широкого контексту – перифразою ... *той неказаний камертон природи, // де зорі ясні і де тихі води* <...>, у якій сполучаються два метафоризовані об'єкти – *природа рідного краю і слово*. Додамо, що *слово* в ліриці Ліни Костенко стоїть в одному ряду з тими реаліями, які уособлюють Батьківщину: ... *ті казки, те слово, ті сади, // і так по крихті, крихті Україна* <...>².

Один із домінантних семантичних складників центрального образу в ліриці Ліни Костенко – первинність складного, багатогранного душевного відчуття, не завжди підвладного омовленню – не означає применшення ваги художнього слова. *Великий сон душі, не втілений у слові*³ – концептуальна основа цієї метафори характеризується амбівалентністю: це й якась обмеженість сили *слова*, що в ньому не вміщується неосяжність *душі*, і водночас прагнення знайти таке слово, яке було б здатне її пробудити. У вірші-спогаді «Мій перший вірш написаний в окопі»⁴ наголошено на потребі поетичного вислову (*потребі слова, як молитви*⁵), який має сформувати саме враження. Через це лексема *невимовний*, що в іншому вірші прирівнювалася до *неказаний*, з гранично підвищеним емоційним звучанням, тут стає синонімом *німого* (безсловесного), безпомічного й збідненого – так поетичне мовлення розкриває приховані смислові потенції слова:

Як невимовне віршами не скажеш,

Чи не німою зробиться душа?!

Прагнення знайти точне слово, щоб у ньому віддзеркалити багатобарвність світу природи й людини, отримує в поетеси вираження і в простих, буденних, звичних формах, позбавлених ускладненої метафористики. Звернення до подібних конструкцій може мотивуватися по-різному, зокрема потребою передати пряму мову: репліка *Це описать – зламається перо*⁶ вкладається авторкою в уста персонажа.

Ще один, споріднений, аспект суперечливого взаємозв'язку *слова* та повного й напруженого *душевного* життя отримує поетичне втілення у фрагментах, темою яких є навмисне використання мовцями *легких* і

¹ Там само. – С. 17.

² Там само. – С. 185.

³ Там само. – С. 535.

⁴ Там само. – С. 31.

⁵ Там само. – С. 9.

⁶ Там само. – С. 451.

порожніх слів, якими перекидаються, як м'ячиком («Пінг-понг»¹), для маскування глибокого почуття, захованого в мовчання:

*вогнем мовчання зайнялося –
схрестились погляди – пробач –
кажи слова легкі й порожні –
кажи їх знов – кажи їх знов! –
а так дивитися не можна
в настільнім тенісі розмов.*

Органічною частиною лексико-асоціативного поля образу *слова* в Ліни Костенко, попри всю виразну індивідуальність стилю поетеси, стають інтертекстуальні мотиви, передусім, складові текстів української та російської поезії. Емоційно-змістове та структурне переоформлення інтертекстуальних елементів здійснено завдяки принципово новому словесному оточенню, у якому артикуються смислові доміанти, характерні для сучасної поетичної картини світу, що представляє і традиційні мотиви, і реалії сьогодення:

*Все, чим образили поета,
акумулюється в слова.*

*А слово – струм. А слово – зброя.
А віще слово – вічове.
Душа, зруйнована, як Троя,
своїх убивць переживе².*

У Ліни Костенко знаходить відгомін та подальший поетичний розвиток крилатий образ Лесі Українки «Слово, моя ти єдина зброя». До нього Ліна Костенко звертається у вірші «Біль єдиної зброї»³, зробивши елемент цієї метафори заголовком твору і підтвердивши спорідненість стрижневих образів епіграфом з Лесі Українки: *Слово, моя ти єдина зброя, Ми не повинні загинуть обоє.*

Водночас *віще слово* в Ліни Костенко асоціюється з рядками пушкінського «Пророка»: *Отверзлись веющие зеницы, Как у испуганной орлицы*, – де звеличення ролі поета в суспільстві підіймається до висот біблійного пафосу, і з «Поэтом» М. Лермонтова – віршем, у якому романтична ідея божественного призначення поезії зливається з ідеєю служіння народів:

*Твой стих, как божий дух, носился над толпой
И, отзыв мыслей благородных,
Звучал, как колокол на баине вечевой
Во дни торжеств и бед народных.*

Інтертекстуальні перегуки, що виходять за межі тільки української літератури, охоплюючи ширший культурно-літературний простір, помітні й у тематичному обширі реалій, що утворюють лексико-асоціативне поле образу *слова*. Так, компаративний зворот *слова мов копалини* (*Шукаєш, мов*

¹ Там само. – С. 277.

² Там само («Інкрустації»). – С. 542.

³ Там само. – С. 161-162.

копалини, – // слова, слова, слова!¹) зближується із семантично близьким порівнянням у крилатому рядкові В. Маяковського: *Изводишь, // единого слова ради, // тысячи тонн // словесной руды*².

Таким чином, в образі *слова* у Ліни Костенко через трансформовані інтертекстуальні мотиви української і світової літератури й їх перетини виявляється смислова та структурна єдність загальноєвропейського культурологічного поля, компоненти якого відіграють роль одного з системотворчих чинників у циклах її віршів.

Слово як виразник і носій національного духу, запорука самого існування народу, в ліриці Ліни Костенко стає складником її поетичного часопростору, котрий посідає одне з чільних місць у її творчості. Духовне осягнення минувшини, відображене в мові, проєктується в її сьогодення. Зовнішні риси сучасного мовного костюма, такі, зокрема, як аббревіатури, свідчать, на думку Ліни Костенко, про недостатньо благополучний внутрішній стан мови, а отже, й – суспільства. Питання мовної культури осмислюються поетесою в філософському аспекті, узагальнюючись та набуваючи універсальної, вселюдської значущості: каліцтво мови обертається каліцтвом духовним. Символічно осмислено текстову змістову антитезу *власна назва (ім'я людини) – безлика аббревіатура*, у якій спотворено саму суть слова, його єство, його неповторну індивідуальність. І не випадково власною назвою обирається *ім'я дитини*, бо ж саме їй належить будувати та охороняти майбуття; значущим є й той факт, що це одиничне, конкретне ім'я подано в типовій українській зменшувальній формі – *Богданко*, зі збереженою до сьогодні внутрішньою формою:

О мово, ти іще жива. Тяжкі твої тортури.

*Колись творилися слова,
тепер – аббревіатури.*

Читаєш: «СНІД», і давишся сніданком.

В чім порятунок? Гумор – не Гомер.

*Як тій дитині зватися Богданком,
коли епоха зветься НТР?*³

Історіософська ідея часопростору, втіленого в *слові*, вербалізується Ліною Костенко в образі міфологічного птаха *Фенікса*, який, постійно відроджуючись, приречений жити вічно, як вічно існує *слово*. Людство відповідає за долю *слова*, за те, щоб воно не перетворилося в мертві *сипучі піски пиона* – з *пионом* зневажливо порівнює поетеса *небов'язкові слова*:

*Небов'язковими словами
вони мене обсіпають, як пионом.*

¹ Там само. – С. 194.

² Аишукин Н.С., Аишукина М.Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. – М.: Гослитиздат, 1966. – 824 с.

³ Костенко Л. Вибраное. – К.: Дніпро, 1989. – С. 549.

<...>

А вгорі на гілляці

сидить невмирущий Фенікс часу

і ронить сльози в сипучі піски пиона...¹

Для новаторських метафор Ліни Костенко у втіленні концепту *слово* характерне сполучення різнотипних ознак переносу в розгорнутих текстах і в ядерних їх частинах, сміливе поєднання в мовному сплаві стилістично різнорідних лексем – побутово-розмовних, книжних з високими емоційними співзначеннями, фольклоризмів, міфологізмів, освячених традицією вживання в світовій літературі, інших типів запозичень, зокрема термінів, актуальних у наш час т.зв. «термінологічного вибуху».

Підсумовуючи, треба зазначити, що образ *слово* в ліриці Ліни Костенко є амбівалентним – амбівалентність узагалі характерна для метафористики поетеси, в творчості якої дослідники відзначають контрверсійні мотиви, що будують структуру «складної системи багатоманітної єдності явищ, вражень, відчуттів...»² Складною, розгалуженою є й організація лексико-асоціативного поля *слово*, розширеного завдяки компонентам, поєднаним із центральною лексемою різнотипними значеннєвими зв'язками. Зокрема, у структурі поля на першому, номінативному рівні виступають найменування гіпонімічні (*букви*, які метонімічно заступають *слово*) або ж гіперонімічні (*мова*); метафоричні ж найменування будуються на основі лексики надзвичайно широкого тематичного обсягу. У лексико-асоціативному полі образу проходять головні координати його змістового наповнення: *Бог – природа – дитина – поет* як виразник народних прагнень. Метафоричні номінації *слова* сплавають воєдино такі поетично осмислені, суперечливі його ознаки, як 1) вагомість, першорядність в освоєнні дійсності і 2) неможливість для нього повністю осягнути багатогранність життя людської душі. В структурі метафор особливо важливою є роль підтексту, у якому часто «приховано» номінацію метафоризованого об'єкта – вербалізуються лише складники смислів його асоціативного континууму.

Перспективи подальшого аналізу ідіостилію Ліни Костенко визначаються потребою пошуків у галузі й окремих його складників, і цілісного монографічного дослідження; завданням великої ваги і суспільно-культурної значущості є праця над словником її творів.

¹ Там само. – С. 128.

² *Сасенко В.П., Генцова С.Д.* Поетика синестетичності у віршованому романі Ліни Костенко «Берестечко» // *Мова і культура*. – К.: Вид. дім Дмитра Бурого, 2005. – Вип. 8. – Т. VI. – Ч. I. – С. 363.

УКРАЇНА – КУЛЬТУРА, МАТЕРІАЛЬНА І ДУХОВНА

Пилипенко В.Ю.,
Стьопін А.О. (Одеса)

УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА У ВИМІРАХ СУЧАСНОСТІ

У статті на підставі історико-культурологічного підходу розглядається відтворююча, формотворча роль української культури, її органічний зв'язок з європейською цивілізацією на різних етапах свого розвитку. Особлива увага приділяється сучасним вимірам культури, її величезній активній ролі в державотворчому процесі, консолідації українського суспільства та формуванні сучасної політичної нації.

Останнім часом вийшло чимало **наукових праць** з проблеми розвитку української культури, які не тільки узагальнюють значний емпіричний матеріал, а й намагаються по-новому подивитися на цей важливий соціальний феномен¹. У публікаціях наголошується, що саме культура є визначальним фактором відтворювальної діяльності кожного етносу, що набуває особливо важливого значення для нашого амбівалентного суспільства. До того ж в умовах сучасних процесів глобалізації значення національних культур не зменшується, а навпаки – спостерігається певне посилення прагнення до індивідуалізації, збереження національних традицій кожного народу та віковичних національних культур.

Без перебільшення можна стверджувати, що національна культура обумовлює процес етногенезу, основні риси спільноти, її творчий потенціал та здатність до самоорганізації етносу. Культура має важливу,

¹ Безклубенко С.Д. Українська культура: погляд крізь віки: Історико-теоретичні нариси. – Ужгород: Карпати, 2006. – 512 с.; Українська культура в європейському контексті / Ю.П. Богущкий (ред.). – К.: Знання, 2007. – 680 с. та ін.

багато в чому визначальну формотворчу функцію, відіграє чітко виражену відтворювальну роль в історії. Без розвинутих культурних цінностей не може існувати жодне суспільство як упорядковане ціле, воно зазнає занепаду й деградації.

Таке твердження не назвеш принципово новим. Аналогічні думки висловлювали ще Г. Сковорода і М. Гоголь, І. Франко і М. Туган-Барановський, А. Шептицький та І. Огієнко й інші видатні українські діячі культури. Постійно нагадує про це і сучасний відомий український учений І. Дзюба, який наголошує, що найнадійніший гарант і найпотужніша основа майбутнього України – це розвиток національної культури¹.

Як же вона розвивалась і як впливала на самоорганізацію суспільства? Чому культура не врятувала український народ від численних поневірянь? Чому зараз наше суспільство переживає так багато труднощів? Чому ми раптом опинилися в полоні горезвісної “культурно-цивілізаційної рубіжності” українського суспільства?

Не маючи можливості у стислому повідомленні докладно розглянути проблему, автори зосередили свою увагу на окремих аспектах розвитку української культури, формуванні її європейських вимірів, зумовлених історичними й цивілізаційними чинниками.

На наш погляд, певними методологічними орієнтирами дослідження проблеми є, по-перше, незаперечна істина про те, що український народ має самобутню, європейського типу культуру, яка посідає почесне місце в розмаїтті творчих досягнень людства. Згідно зі своєю основною функцією вона сприяла відтворенню на наших землях усе нових поколінь українців-європейців з їхніми багатими традиціями, талантами й моральними чеснотами.

Потрібно пам'ятати, що формування культурно-цивілізаційних ознак українського народу сягає стародавніх часів і пов'язано з виникненням слов'янських землеробних племен як автохтонного населення Європи, що творчо успадкувало нагромаджену на подніпровських землях тисячолітню культуру. Традиційне землеробство сформувало в людей такі важливі риси, як працьовитість, глибока духовність, високі морально-етичні принципи, толерантність.

Стародавня Київська Русь, яка була заснована на землях центру Європи, на перехресті світових міграційних і торговельних шляхів, просто не могла залишитись осторонь значних культурологічних впливів того часу, які носили загальноєвропейський характер. До того ж праукраїнці, мабуть, завжди були відкриті для позитивних культурних запозичень, адже їх генотип був схильний до адаптації, він всотав у себе деякі риси і культурні надбання численних племен і народів, що у різні часи, особливо на межі старої й нової ер, проживали на Подніпров'ї та в Північному Причорномор'ї. На півдні за допомогою морських шляхів українці успішно торгували і взаємодіяли з розвинутою Візантією, звідти прийшло до нас християнство та багата антична спадщина. На південь простяглися основні

¹ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього // Урядовий кур'єр. – 2002. – 12 січня.

напрями експансії київських князів, по лінії південь-північ пролягали головні торговельні шляхи, у тому числі славетний маршрут “із варяг у греки” тощо. З півночі прийшли нормани-варяги, які взяли активну участь у створенні Давньоукраїнської держави. Взагалі Ю. Липа вважав напрям південь-північ “відвічною віссю” українського народу, існування якої позитивно позначилося на розвитку нашої культури й державності, тому його потрібно всіляко обороняти й розвивати¹.

Важливо відзначити, що в плані середньовічних візантійських культурних впливів, що принесли християнство й античність, русини не були винятком, подібні культурні запозичення в той час були у народів багатьох європейських країн. В. Лісовий цілком слушно наголошує, що “із трьох основних джерел української культури – античність, християнство і українська етнокультура (закорінена в давніх українських віруваннях) – двоє з цих джерел (античність і християнство) є спільними для всіх європейських народів”². Виходить, що стародавня Київська Русь разом із іншими європейськими народами була охоплена глобальними для того часу загальноєвропейськими культурологічними процесами, які формували єдину європейську цивілізацію.

При цьому необхідно зауважити, що з точки зору синергетичного підходу, який невинно поширюється в гуманітарних науках, соціокультурні взаємовпливи різних народів – це нормальна, навіть необхідна і плідна складова процесу самоорганізації людства, яка призводить до взаємозбагачення національних культур, створює сприятливі умови для поширення найбільш придатних і ефективних форм життя, кращих матеріальних і духовних здобутків. У Київській Русі нові культурні запозичення сприяли подальшому зміцненню держави, всебічному розквіту її культури, освіти, архітектури, ремісництва, торгівлі тощо. Вона швидко набирає могутності й за порівняно короткий час стає однією з найбільших, найкультурніших та найрозвинутіших держав доби середньовіччя. Саме поворот до Європи, творче запозичення кращих здобутків європейської цивілізації відкрило нові можливості для всебічного і прискореного розвитку Давньоукраїнської держави. Ми на цьому спеціально наголошуємо, бо іноді висловлюється думка, що для української культури була здавна притаманна певна неповноцінність, “конфлікт цивілізацій” чи “культурний дуалізм”. Насправді певна роздвоєність українського суспільства проявилася дещо пізніше й актуалізується кожного разу насамперед під впливом політичних чинників.

Конфліктна “рубіжність” українського суспільства особливо проявляється тоді, коли воно зазнає надмірного зовнішнього втручання і позбувається своєї державності. І навпаки, наявність у народу незалежної держави, власного механізму самоорганізації дає змогу вибирати, фільтрувати і дозувати різні культурні впливи. Здійснюється не механічне засвоєння чужих цінностей, а їх творче переосмислення. Причому

¹ Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – С. 235.

² Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С. 114-115.

неприйнятні форми відкидаються і на цій основі зберігається культурна самобутність народу та його здатність до самоідентифікації й успішного розвитку. Так, відомо, що в часи запозичення християнства політичний візантизм (цезаропапізм) не прижився в Київській Русі і не був розвинутий Україною, політична система якої за своїми характеристиками завжди була ближчою до більш відкритих західноєвропейських зразків. Щодо Росії, то на відміну від України, вона успадкувала цезаропапізм імперської державності повною мірою разом із візантійським двоголовим орлом. Важливо відзначити, що це відбулося без запозичення іншого важливого здобутку античного світу – права, яке, до речі, поширилося в усіх європейських країнах, у тому числі і на українських землях. Отже, український учений С. Кримський цілком слушно наголошує про те, що “в середньовіччі Київ виступає транслятором античної традиції у Східній Європі”¹.

У наступну історичну добу разом із занепадом Візантії посилюються взаємини Києва з іншими європейськими країнами, центр українського державницького, культурного і господарського життя навіть у географічно-просторовому плані все більше пересувається на захід. Насамперед – у період існування Галицько-Волинського князівства – першої етнічно Української держави, яка в XIII ст. органічно вписалася в європейські політичні та культурологічні процеси. Хоча нова держава була спадкоємицею попередньої, вона водночас і суттєво відрізнялася від неї: її кордони охоплювали суто українські землі й відповідний український склад населення, політичний устрій і культура стали ще ближче до загальноєвропейських зразків. За таких умов співпраця з країнами Західної Європи стала домінуючою тенденцією часу, одержала найбільш широке й змістовне наповнення. Не випадково глава католицької церкви надав князю Данилу Галицькому корону і статус короля. В той же час північно-східні землі – Володимиро-Суздальське чи Московське князівство, яке утворюється в середині XIII ст., все більше піддавалось азійським впливам, у тому числі через тривале монголо-татарське панування. Все це дало підстави М. Грушевському зробити принципово важливий висновок про те, що “у порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури”².

Однак історія українського народу склалася так, що на тривалий час він втрачає свою державність. Це призводить до того, що українська культура у складі інших держав зазнає значних утисків, чужих впливів і навіть руйнування. Певною мірою цей процес проявився вже у складі Литви та Польщі. Щоправда, тут він значною мірою компенсувався запозиченням передових здобутків європейської культури: елементів парламентської демократії, системи освіти, форм місцевого самоврядування – Магдебурзьке право тощо. Все це, зрештою, позитивно позначилося на розвитку української національної культури.

¹ Кримський С. Універсалії української культури // Дві Русі. – К.: АОЗТ “Украинская пресс-группа”, 2004. – С. 426.

² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С. 141-142.

По-іншому склалася доля української культури у складі Російської імперії. Поступово обмежуючи автономію Козацько-гетьманської держави, Російська імперія в кінці XVIII ст. остаточно ліквідувала українську державність, зруйнувала національний механізм самоорганізації народу, почала повсюдне нищення української культури. Адміністративний утиск усього національного, зростаючі темпи русифікації, заборона сумнозвісним Емським указом української мови не просто загальмували розвиток української культури, а й визначили, за словами І. Огієнка, її “справжню руїну”.

Окремі періоди національно-культурного відродження, безумовно, сприяли розвитку й збагаченню української культури, підвищенню національної самосвідомості населення. Однак їх обмежений характер в умовах постійних утисків не міг забезпечити повного відновлення пасіонарності, життєвої сили українського народу, відтворення його власної суверенної державності.

Руйнівна тенденція в розвитку української культури ще більше поглибилася за часів існування Радянського Союзу: нав'язані українцям війни, масові політичні репресії, соціальні експерименти й голодомори, утиски релігії й цілеспрямована асиміляція культури призвели до настільки значних духовних і фізичних втрат українського народу, що постало питання про його елементарне виживання. Саме за таких умов активної русифікації і комунізації населення в українському суспільстві насильницьки насаджувалася конфліктна, розривна культурно-цивілізаційна “рубіжність”, поширювалися штучні міграційні процеси, не визнавалося право на існування ні самого етносу, ні його культури й держави. Проте всупереч жорсткості колоніальної політики, незважаючи на всі труднощі й випробування долі, Україна у XX ст. здійснила значні позитивні кроки в розвитку освіти, побутової культури, техніки і науки. 50-мільйонний український народ, як складова частина європейської цивілізації, виділявся високою професійною підготовкою, працьовитістю, здатністю засвоювати новітні технології, зберігав потенційні можливості для самоорганізації і просування до вершин людської цивілізації.

Сталінська репресивна політика призвела не тільки до фізичного нищення селянства і кращих представників української інтелігенції. Знищування української культури в минулому столітті значно зруйнувало найголовніший для синергетичних процесів елемент – національну свідомість. Тривала русифікація і “комунізація” населення, зомбування його свідомості утопічними міфами та ідеологемами стали причиною зниження здатності українців до самоідентифікації. Адже саме розвинута свідомість народу, врешті-решт, стає джерелом його пасіонарної енергії, яка забезпечує консолідацію суспільства та його здатність до успішного розвитку. Все це стає особливо потрібним на етапі розбудови держави, проведення докорінних реформ і становлення національно свідомого громадянського суспільства. Виходячи з таких обставин, сьогодні більш зрозуміло, чому в 90-ті рр. з такими труднощами відбувалася трансформація суспільства, чому ми пережили найглибшу економічну кризу, небачене зубожіння населення, гальмування реформ, чому і зараз у

нас спостерігається високий рівень корупції і гостре політичне протистояння, яке вийшло за всі межі нормальної логіки і загрожує цілісності українського суспільства.

Однак деякі автори вважають, що нашу нинішню політичну кризу потрібно сприймати “цілком оптимістично”¹ і стверджують, що попри всі негаразди наша країна, спираючись на “одвічний демократизм” українців, розвивається демократичним шляхом та поступово наближається до загальноєвропейських стандартів і принципів суспільно-політичного життя. Сьогодні можна констатувати, що українці пережили найскладніший варіант процесу соціальної трансформації, єдиною перевагою якого є тільки те, що все обійшлося без людської крові, у межах демократичних процедур. На жаль, і сьогоднішні події у владних структурах свідчать про ще недостатній рівень свідомості, державного мислення і патріотичної відповідальності у багатьох представників української влади. Справджуються провідницькі слова українського вченого В. Липинського про те, що недостатньо патріотична, “політикуюча” еліта розбиває націю. “Без об’єднуючої спільної традиції і спільної культури, – продовжує він, – не може існувати група людей, біля якої має об’єднатись і зорганізуватись нація”². Прихід до влади представників нової генерації української політичної еліти має продемонструвати суспільству здатність подолати цей традиційний горезвісний недолік нашої політичної культури.

Отже, потрібно визнати, що, незважаючи на всі величезні історичні втрати й сьогоднішню дуже непросту інформаційно-культурну та політичну кон’юнктуру, сучасна українська культура зберігає значний відтворюючий потенціал, здатний вивести народ на широкий шлях передової європейської цивілізації. Про це свідчить непростий, повільний, але неухильний процес її поступового відродження, як це вже неодноразово було в історії. Конструктивні зміни за останні 17 років відчутні в багатьох різних сферах української культури: змінилась ідеологія суспільства і масова свідомість людей, вони відмовилися від комуністичних утопій, звільняються від інших застарілих міфів, долучаються до близьких нашому менталітету європейських цінностей, наповнюється реальним змістом державний суверенітет, відбувається демократизація політичного життя, відновлення багатьох українських традицій, національної свідомості, духовності, здійснюється утвердження української мови як державної, розвивається література й мистецтво.

Можна сподіватися, що в середньостроковій перспективі відтворююча функція української культури проявиться ще більшою мірою. Проте за короткий час звільнитися від усіх анахронізмів нашої самосвідомості – то справа нереальна, бо вони є наслідком трьохсотлітньої бездержавності народу, його тривалої денационалізації, комунізації і фізичного нищення. У зв’язку з цим останнім часом все голосніше лунає думка про необхідність переосмислення української національної культури як стратегічного

¹ Головаха Є. Ціна демократії // Дзеркало тижня. – 2008. – 26 вересня.

² Липинський В. Листи до братів-хліборобів... // Політологія: Хрестоматія. – Львів, 1996. – С. 376.

інструмента розбудови нашого майбутнього. Російський учений і публіцист А. Окара сьогодні наголошує, що сучасній українській культурі потрібна не тільки екстенсивна допомога і структурні зміни. “Без розробки універсальних питань і екзистенціальних тем, – наголошує він, – без власної великої місії українська культура буде нецікавою не тільки іншим народам – вона втратить привабливість навіть для україномовних українців”¹. Він вважає, що в українському варіанті модернізація культури може відбуватися за допомогою традиції, а не через відмову від неї, як це відбулося в більшості західноєвропейських культур. В умовах постмодернізму і постіндустріального суспільства подібний досвід вкрай необхідний, оскільки він може відкрити можливість нового шляху культурного розвитку, який і допоможе врятуватися від духовної вичерпаності і спустошеності епохи пізнього модернізму й постмодернізму. Український культурний процес часто звинувачують у провінціалізмі, “шароварщині”, недорозвиненості суто міської культури. Однак при цьому слід було б відрізнити низькопробні потуги сучасної “попси” від зразків автотонної традиційної української культури, яких у сучасному світі стає менше й менше.

Для українців сьогодні особливо актуальним постає питання про захисну функцію культури, її здатність зберегти національно-державну ідентичність народу. Слід пам’ятати, що підрив суверенітету починається не з відмови від ядерної зброї або втрати контролю над газотранспортною системою, а саме з ослаблення ідентичності і культури як єдиної основи національної самосвідомості. Сьогодні розуміння цього постулату для українців особливо актуально, тому що існує реальна загроза денационалізації України – позбавлення її власних витоків, затвердження “малоросійства” або “американізації”. При цьому перший варіант припускає повне переформатування національної ідентичності і перетворення самодостатнього українського суспільства в слухняний субетнос “триєдиного російського народу”. Показово, що в цей проект за межами України вкладаються гроші, а також чималі інтелектуальні, людські і технічні ресурси. У такій ситуації вже не доводиться мріяти про появу в Україні нового “великого стилю”, якими були українське бароко, український романтизм або український радянський авангард 1920-х років.

За ситуації, коли глобалізація нівелює державні суверенітети й відмінності національних культур, саме “культурний суверенітет” нації стає наріжним каменем, здатним врятувати її для майбутнього. На історичні виклики нового часу належним чином здатне відповісти тільки нове покоління культурної й політичної еліти України, яке ще не ввійшло до політики, не стало розпорядником національних ресурсів і силою, причетною до розробки й ухвалення стратегічних рішень. Без зусиль нової генерації патріотичної еліти Україна може втратити духовний стрижень

¹ Окара А. “Культурний суверенітет” нації в епоху постмодернізму, или Как перекодировать “локальную” культуру // <http://www.zn.ua/3000/3680/61093/>.

власного існування і перетворитися на сукупність територій, які будуть периферіями різних геополітичних центрів.

Часто вважають, що великі країни створюють великі культури. Проте в історії нерідко відбувається все з точністю до навпаки: народження великої культури, яка має глибокий духовний зміст і могутній творчий потенціал, створює передумови для появи великих країн або навіть змінює вигляд цілих цивілізацій. У нашому випадку велика й ефективна Україна серед народів високорозвинутої європейської цивілізації може виникнути тільки на основі великої й актуальної української культури. Саме в цьому і полягає глибоке значення системотворчої функції культури, її головне історичне призначення.

Яцина О.А. (Харків)

**УКРАЇНА І РОСІЙСЬКА КУЛЬТУРНА
ЕКСПАНСІЯ ДО 1917 РОКУ
(спроба періодизації)**

У статті автор розробляє періодизацію російської культурної експансії щодо України протягом XVII ст. – 1917 р. За її основу взято ідеологічні чинники. Обґрунтовується пропозиція розділяти російську культурну експансію часів царизму на два періоди: до XIX ст. та після.

Як не парадоксально на перший погляд, проте всебічне й об'єктивне вивчення російсько-українських відносин у сфері культури на теренах колишнього СРСР розпочалося лише після утворення незалежних держав. Нормальними зберігалися умови для відповідних досліджень за кордоном. Проте й тут часом тяжів комплекс могутнього СРСР, бракувало історичних джерел. З іншого боку, в умовах незалежності російсько-українські відносини часом набувають пропагандистського характеру з обох боків. Частина російських дослідників схильна до думки, що говорити про культурну експансію, процеси русифікації на теренах України до XIX ст. недоцільно. Приміром, Б. Миронов зазначав, що до 1830-х рр. імперська національна політика була толерантною і прагматичною. „Пріоритетами були соціальна стабільність, внутрішня і зовнішня безпека”. Відповідно національну політику Російської імперії автор поділяв на два періоди – до і після 1863 р.¹ Відомий закордонний дослідник А. Каппелер зазначав, що Захід Росії до XIX ст. ще менше, ніж інші території, відповідав моделі колоніальної країни, звертаючи увагу на економічну, соціальну і культурну перевагу місцевих народів². Дійсно, не викликає сумнівів, скажімо, той факт, що у XVII – XVIII ст. відбувався процес, який у свій час

¹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России. – СПб.: „ДБ”, 1999. – С. 36-37.

² *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. – М.: Высшая школа, 1997. – С. 122-123.

П. Голубенко назвав „українізацією” Московії¹. Такий стан речей визнавали ще дореволюційні російські та українські дослідники – К. Харлампович, П. Мілюков, О. Пипін, І. Огієнок, С. Сірополко тощо. З іншого боку, слід з’ясувати, а що дала така „українізація” Україні?

Закордонний дослідник Е. Таден, звертаючись до проблеми русифікації, виділяв три періоди: 1) спонтанну русифікацію еліт, притаманну для XVIII ст. і більш раннього часу; 2) „адміністративну русифікацію” як частину абсолютистської, адміністративної централізації II пол. XVIII ст.; 3) насильницьку русифікацію (намагання нав’язати російську мову і православ’я) у XIX – на поч. XX ст.² Власну періодизацію російської політики щодо України запропонував О. Міллер. На його думку, вона мала два періоди – до середини XIX ст. і після. Спочатку правлячі кола і громадська думка Росії практично не усвідомлювали „малоросійство” як проблему. У II пол. XIX ст. з оформленням російського націоналізму, формуванням націоналістичної української еліти й у контексті полонофобії український сепаратизм був сприйнятий як загроза, що й потягло за собою антиукраїнські репресії та русифікацію³.

Таким чином, відсутні узгоджені позиції щодо періодизації зазначеної проблеми, існують розбіжності щодо розуміння тих або інших термінів. Виникають численні питання: чи можна, приміром, говорити про російську культурну експансію щодо України у домодерну епоху, якщо так, то з якого часу починається культурна експансія в Україну? Якою була ідеологія культурної експансії у той чи інший час? Ці та аналогічні питання ще потребують тривалої дискусії. Зі свого боку, нам би хотілося запропонувати варіант відповіді на них через розробку періодизації процесу російської культурної експансії в Україну.

Перш ніж безпосередньо підійти до цієї проблеми, потрібно зазначити, що в нашому розумінні культурна експансія і культурний імперіалізм є тотожними явищами. Русифікацію ми розуміємо як засіб досягнення поставленої мети. Найбільш повно явище культурної експансії, на наш погляд, можна пояснити через поняття „етнічна картина світу”. На думку С. Лур’є, це сформована на основі етнічних констант (несвідомих комплексів) та ціннісних доміант уявлення людини, ширше – народу про навколишній світ. На базі етнічної картини світу формується менталітет⁴. Інші дослідники, вдаючись до поняття „картина світу”, зазначають, що це уявлення людини про конкретну дійсність, це система образів, наочних уявлень про світ і місце людини в ньому, про взаємовідносини людини з суспільством, людини з людиною. З цим дослідники пов’язують і термін „загальнонаціональна картина світу”, яка разом із мовою є ядром культури

¹ Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. – С. 126.

² Міллер А. Русификация // Міллер А. Империя Романовых и национализм. – М.: НЛЮ, 2006. – С. 55-56.

³ Міллер А. Россия и Украина в XIX – н. XX вв: непредопределенная история // Россия и Украина: общества и государства / Ред. Д. Фурман. – М.: Права человека, 1997. – Вып. 1. – С. 84.

⁴ Лурье С.В. Историческая этнология. – М.: Гаудеамус, 2004. – С. 297-298.

нації¹. Отже, культурна експансія передбачає дії, які прямо чи опосередковано торкаються сфери культури і спрямовані на спотворення, знищення, а згодом і заміну етнічної / загальнонаціональної картини світу. Кінцевим результатом таких дій є асиміляція народу чи нації.

Виходячи з цього визначення, з'ясуємо, коли ж саме можна вести мову про початок російської культурної експансії в Україну, а для цього спочатку розберемося: чи мали українці та росіяни до середини XVII ст. власні уявлення про світ? Як відомо, систематичні російсько-українські відносини почалися з початком Визвольної війни, очоленої Б. Хмельницьким. Уже перші кроки по складанню союзницького договору показали, що, не дивлячись на спільність у вірі, українці та росіяни мають власну політичну культуру. Так, на Переяславській раді саме через це виник інцидент, коли козаки, присягнувши на вірність царю, почали вимагати відповідних кроків із боку Бутурліна. Це була не примха козаків, а „закорінене в широких козацьких масах уявлення про характер договорів між королем/царем та Військом Запорозьким”².

Аналогічна ситуація була в царині релігійних відносин як важливої складової ранньомодерної культури. Спільність релігії в українців та росіян – явище відоме. Це більше привід для виправданій політичних позицій як для Москви, так і для козаків. Насправді ж російське й українське православ'я відрізнялося. У межах Московії православ'я розвивалося відособлено, на власному етнічному ґрунті. Ця особливість ще більше посилилася після падіння Константинополя 1453 р. та самостійного обрання Москвою власного митрополита. Вже тоді утвердилася думка про те, що російське православ'я вище за грецьке, що росіяни мають лідувати у православному світі, що російський цар має зайняти місце візантійського імператора. Досить швидко така ідеологія переросла в гасло: Москва – третій Рим. Церква в Московії не стала самостійною, а цілком підпорядкувалася цареві³. Інша ситуація була в Україні, де церква розвивалася на засадах соборноправності, виборності церковних посад. Різниця була як на рівні адміністративно-управлінському, так і на теологічному. В Українській церкві, – зазначав І. Огієнко, – були свої свята, церковна проповідь, спів і таке інше, що відрізняло її від російської⁴. Таким чином, навіть ці нечисленні факти яскраво свідчать, що до середини XVII ст. українці та росіяни були цілком окремими народами, кожен з яких мав власну „картину світу”. Тому є всі підстави говорити про культурну експансію одного народу проти іншого. З якого ж часу ця експансія бере свій практичний початок і в чому вона виявлялася?

¹ Жидков В.С., Соколов К.Б. Культурная политика России: Теория и история. – М.: Академический проект, 2001. – С. 69.

² Плохий С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 р. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 779.

³ Карташов А.В. Очерки по истории Русской церкви. – М.: Наука, 1991. – Т. 1. – С. 367.

⁴ Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. – К.: Україна, 1993. – С. 75-81.

На нашу думку, відправним пунктом тут може бути 1686 р., коли Українська церква потрапила у залежність від Московського патріарха. Це був реальний початок культурної експансії, яка розпочалася з такого важливого різновиду культури як релігія. Виходячи з того, що в Московії релігія стала невід’ємною частиною світської влади, можна говорити, що це релігійно-політична експансія. Вона була спрямована на нищення Української церкви та держави, а разом з цим і української культури, давньоукраїнської мови, світогляду, менталітету українців, бо ці явища тісно взаємопов’язані. Базові демократичні засади змінювалися на авторитарні. Українському суспільству нав’язувалися принципи повної відтегловості особистості інтересам держави, тиранія у взаємовідносинах, відсутність справедливої судової, суцільні доноси, неповага до освіти. Історія українсько-російських відносин рясніє такими фактами. Тут можна згадувати про рішення російського Собору 1690 р. щодо осуду „київських православних книг”, указ Петра I 1720 р. про заборону друкувати книги без узгодження з великоросійським правописом, заборона 1753 р. викладати давньоукраїнською мовою в Києво-Могилянській академії та переведення 1784 р. навчального процесу на російську мову викладання, заборона друкувати та використовувати „Буквар” 1769 р., вимога митрополита С. Мисливського правити службю Богу „голосом, притаманним російській мові”, зміна обрядів богослужіння, перетворення українського духовенства у звичайних державних „службовців-стукачів”, повністю залежних від держави, кадрові переміщення українського духовенства в Росію і навпаки.

Нав’язування українцям російської „картини світу” відбувалося протягом тривалого часу й можна говорити про періоди посилення та послаблення, проте загалом тенденція загального посилення цих процесів зберігалася. Важливе значення в процесі цієї експансії мало прищеплення українцям думки про те, що вони є „законними” підданими московського царя, як правонаступника київських князів. Ця думка була підкинута деякими українцями і вперше була чітко оформлена у „Синописі” І. Гізеля. Як відомо, автор стверджував, що Малоросія, або Русь, історичними зв’язками православною вірою пов’язана з династією Рюриковичів і належала до „загальноросійського контексту”, не дивлячись на етнічну різницю існував „ширший православний російський народ”, яким мав правити православний самодержець, предки якого походили з Рюриковичів (насправді з Романовичів. – *О.Я.*)¹. Неважливо, що її творці – українське духовенство – хотіли використати цю думку для боротьби з католицько-уніатською експансією. Важливе її суспільно-політичне значення, наслідки. Про те, що ідеї І. Гізеля виявилися актуальними, свідчить тридцятиразове перевидання цієї книги та використання її як підручника з історії в школах України та Росії до середини XVIII ст. Іншими словами, цей новостворений міф став важливим фактором для

¹ *Когут З.* Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу // *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 143.

обґрунтування потреби у подальшій культурній експансії в Україну та її засобом.

Її результатом, на нашу думку, стало формування спотвореної української свідомості у такому вигляді як малоросіяństwo. Хронологічно перший період можна завершувати кін. XVIII ст. Малоросіяństwo передбачає суттєву деформацію етнічної картини світу українців, роздвоєність, амбівалентність свідомості. „Концепція Малоросії була інтелектуальним виправданням численних лояльностей та ідентичностей”, – зазначав З. Когут¹. Говорити про повне знищення на цей час української свідомості не доводиться. Велика кількість українського населення, наприклад, селяни, зберігали етнічну культуру, розмовну українську мову. Своє невдоволення відповідною політикою Росії виявляла частина колишньої козацької верхівки – В. Капніст, Г. Полетика. Запорукою незавершеності культурної експансії були відсутність на той час загальної освітньої системи, ідеології націоналізму, панування феодально-кріпосницьких порядків, загалом відсталість Російської імперії у соціально-економічному розвитку. З цієї ж причини не можна говорити й про повне зрощення українського православ'я. Як справедливо зазначають сучасні дослідники, „при всій значимості втрат, що становили особливості київської гілки православ'я, перетворити православну церкву в Україні на повністю денационалізований підрозділ Російської православної церкви, знищити історичну пам'ять віруючих українців про колишню церковну незалежність і автономію в Україні владним структурам Російської імперії не вдалося”².

На початку XIX ст. ситуація почала суттєво змінюватися. „Геополітика, – як справедливо зазначив Р. Шпорлюк, – перебудувала сцену”³. Дійсно, розділи Речі Посполитої та імперські завоювання в регіоні Чорного моря призвели до значного зростання чисельності українців і появи польського фактора. Поряд з цим на поч. XIX ст. ми не бачимо дій з боку офіційної влади, які б носили конкретно антиукраїнський характер. Більше того, на початку століття спостерігається навіть певна лояльність до культурницького українського руху. На думку О. Міллера, вона була викликана тим, що влада розглядала український рух як місцевий патріотизм, пережиток, що відійде в минуле, а не як початок українського націоналізму⁴. То ж чи можна говорити про культурну експансію на цей час? На наш погляд, відповідь має бути позитивною. По-перше, лояльність влади не заважала розбудовувати російськомовну освітню мережу під керівництвом створеного 1803 р. Міністерства народної освіти (Міністерство освіти). Крім цього, зміст навчального процесу на всіх рівнях

¹ Там само. – С. 165.

² Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Т-во Знання, КОО, 1999. – С. 236.

³ Шпорлюк Р. Украина: от периферии империи к суверенному государству // Россия и Украина: общества и государства / Ред. Д. Фурман. – М.: Права человека, 1997. – Вып. 1. – С. 55.

⁴ Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 58.

цілком відповідав владній ідеології. Все більшу роль починає відігравати нова російська інтелігенція, частина якої неприхильно ставилася до українського руху й виробляла відповідний інтелектуальний продукт. Навіть у часи відкритих антиукраїнських репресій сумнозвісний П. Валуєв говорив про необхідність не стільки забороняти українську культуру, скільки створювати сприятливі умови для розвитку російської культури. Тобто мова йшла про приховану культурну експансію. Саме на початку століття з'являються друком історичні твори, проникнуті духом російського імперіалізму. Це, зокрема, „Історія держави російської” М. Карамзіна, „Історія російського народу” М. Полевого, „Російська історія” М. Устрялова, праці М. Погодіна. Останній був автором відомої теорії щодо появи українців у Придніпров'ї та Києві внаслідок переселення із західних земель після загибелі Київської Русі. Ева М. Томпсон влучно підкреслила роль цих творів: „...винахід істориками єдиної імперської культури взяли за віру інші письменники, і це зіграло роль у поширенні так званого слов'янофільського (насправді русофільського) руху. Ці погляди розповсюджувалися через шкільну систему й літературні твори, і вони все ще живуть у підручниках з історії та інших політичних працях пострадянського періоду...”¹ У цей же час, особливо у зв'язку з війною 1812-1813 рр., у Російській імперії формується ідеологія національного месіанства не лише щодо слов'ян, а й щодо європейських народів. Яскраві тому приклади: творча діяльність О. Шишкова, В. Жуковського, О. Ростопчина, архімандрита Філарета².

Відомо, що війни активно впливають на процес як націогенезу, так і поширення імперських амбіцій. Перемога Росії у війні з Наполеоном вивела її в ранг найсильніших країн Європи і не могла не відобразитися на світогляді російської еліти, яка ставала все егоїстичнішою та нестерпнішою до інших народів.

Ще одним фактом на користь того, що російська еліта вже на початку XIX ст. мала коло adeptів, які пропагували русифікаторський курс, є позиція частини представників декабристського руху. Приміром, у „Руській правді” П. Пестеля висловлюються цілком імперські позиції. Українці для нього, як і всі слов'яни імперії, – це „руський народ”³.

Вже у I пол. XIX ст. під впливом панівної еліти остаточно виробляється і впроваджується на державному рівні ідеологія „православ'я – самодержавство – народність” або „теорія офіційної народності”, за висловом О. Пипіна. Відомо, що ця теорія була сформульована в 1833 р. міністром освіти С. Уваровим. Характеризуючи його погляди, дослідники відзначали, що вони засновані на ідеї національної винятковості та

¹ Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2006. – С. 102.

² Зорин А. Кормя двухглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: НЛЮ, 2004. – С. 241-266.

³ Пестель П. Русская правда // Материалы по истории СССР для семинарских и практических заданий. Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 84-104.

імперської зверхності. З цього часу в російському суспільстві закріплюється протиставлення Росії Заходу та образ „особливого” російського історичного шляху¹.

Польське визвольне повстання 1830-1831 рр. та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847) стали каталізатором, який прискорив формування шовіністичних поглядів на рівні російської політичної еліти та громадськості. Не випадково невдовзі міністр освіти С. Уваров розсилав спеціальний циркуляр у навчальні округи, у якому досить відверто йшлося про необхідність впроваджувати ідеологію російського шовінізму. Характеризуючи діяльність цього міністра, Ц. Віттекер зазначав, що його головною метою була асиміляторська діяльність. „Уваров проводив політику культурного імперіалізму: те, що завойовано мечем або виграно за столом переговорів у лоні імперії, навіки повинна була закріпити школа”².

Не менш промовистими були антиукраїнські виступи В. Белінського, який закликав до русифікації українського населення, дискусія на сторінках публіцистичних видань із приводу „южан” (українців) і „северян” (росіян), як „різновиду єдиного російського народу”, нарешті, у донесеннях правників III відділення таємної поліції рекомендувалося владі особливо посилити у західних губерніях „поширення російського духу та мови”³.

Очевидно, мав рацію М. Рябчук, коли зазначав, що в модерну епоху еволюцію переживав „імперський патріотизм – від „загальноруської, себто великою мірою наднаціональної, об’єднавчої ідентичності, до ідентичності переважно великоруської, націоналістичної”. За цих умов, на думку автора, все менше залишалося місця для подвійної, релігійно-імперської ідентичності, перед українською інтелігенцією жорсткіше поставала вимога вибору між суто українським і суто російським⁴.

Отже, маємо достатньо підстав для того, аби стверджувати, що в I пол. XIX ст. проводилася політика російської культурної експансії щодо українського населення. Доводити її наявність у II пол. XIX ст. немає сенсу, бо наявність такої не викликає сумнівів у дослідників.

Результатом політики російського культурного імперіалізму у другий період була деформація загальнонаціональної картини світу серед значної частини населення. Одна частина українців взагалі втрачає національну свідомість, друга зберігає її в амбівалентному, малоросійському стані. Поряд із цим зберігалася та частина української еліти, яка виступала в ролі національних будителів, не бажаючи змиритися з перспективою національної асиміляції. Саме вони змінюють старий проект „руської нації”, започаткований у першому періоді, на модерний проект

¹ Жидков В.С., Соколов К.Б. Культурная политика России: Теория и история. – М.: Академический проект, 2001. – С. 362.

² Виттекер Ц.Х. Граф С. Уваров и его время / Пер. с англ. – СПб.: Академический проект, 1999 – 350 с.

³ Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 115.

⁴ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – С. 64.

„української нації”. Етнонім „русин” змінюється на „українець”, переформатовується стара літературна мова. Її творці беруть за зразок розмовну українську мову, піднімаючи її до рангу літературної. Така зміна була своєрідною реакцією на модерний російський культурний імперіалізм. У західноукраїнських землях натиск останнього був набагато слабшим, тому й перехід на новий „український проект” відбувався повільніше, під впливом культурних діячів Наддніпрянщини.

Підводячи загальний підсумок викладеного матеріалу, слід зазначити, що протягом кін. XVII ст. – поч. XX ст. з боку Росії проводилася безперервна політика культурної експансії. Вона призвела до значної деформації „картини світу” українців.

Увесь зазначений час можна розділити на два періоди: 1) з 1686 р. до кінця XVIII ст., 2) XIX ст. – 1917 р. Для першого періоду характерне переважання релігійно-політичного фактора, як головного елемента культурної експансії. У подальшому, з початком формування націй, головним елементом культурної експансії стає російський шовінізм.

Смоляк П.О. (Кременець)

ТРАДИЦІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ ВЕЛИКОГО ВОДОСВЯТТЯ В ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКІЙ ЙОРДАНСЬКІЙ ОБРЯДОВСТІ

У статті висвітлюється звичаєвість третього свята в Різдвяному календарно-обрядовому циклі Західного Поділля – Водохреща (Ярдану, Йордану), розкриваються рудиментарні елементи, що беруть початок ще з давніх (дохристиянських) часів, а також символічне значення води в світогляді місцевих жителів.

Українська культура протягом останніх років зазнає значних урбанізаційних та глобалізаційних впливів. Під впливом цих чинників нівелюються і зникають ті основні риси та ознаки національної своєрідності, які виокремлюють одну культурну традицію від іншої. Це спричиняє до посилення тенденцій космополітизму в національній свідомості українців. Значною мірою це стосується звичаїв та обрядів, зокрема календарних, збереження яких активно згасає та відмирає. Цілісне, а особливо регіональне дослідження календарної обрядовості посилить вплив та значення національних традицій у контексті української та й загалом європейської культури.

Досліджували зимову обрядовість українців вчені-етнологи та культурологи: П. Чубинський, Я. Головацький, В. Гнатюк, О. Воропай, С. Килимник, О. Курочкін, К. Кутельмах, П. Медведик і зарубіжні дослідники старовини: Н. Велецька, Д. Зеленін, С. Токарев, В. Чичеров, але вони розглядали ці питання в загальноукраїнському контексті, не заглиблюючись у дослідження окремих її регіонів.

Мета статті – визначити роль та місце йорданської звичаєвості в зимовому календарному циклі свят Західного Поділля, показати традиційні елементи великого Водосвяття в контексті інших етнографічних регіонів та сусідніх слов'янських народів.

З мети випливають завдання: висвітлити основні мотиви поєднання традиційної обрядовості з християнськими звичаями посвячення води. Показати магічний вплив освяченої води на громадську та господарську діяльність місцевих жителів та їхній світогляд, провести аналогії з іншими слов'янськими культурними традиціями.

У Західному Поділлі до сьогодні збереглася традиція відзначати третє велике зимове свято Водохреща (останнім часом майже по всій території регіону, що досліджується, його називають Ярданським або Йорданським святом). В інших етнографічних регіонах України це свято ще називають Хрещенням, Водосвяченням, Водосвяттям, Богоявленням, Орданем, Арданем, Йорданем.

На відміну від Різдвяних, Йорданське свято зазнало більше християнських нашарувань, що призвело до втрати тієї давньої (дохристиянської) звичаєвості, яка ще в XIX ст., як зазначає більшість українських етнологів, була йому притаманна. Тому ми розглядатимемо, власне, ту йорданську звичаєвість, що функціонує в наш час і позначена поєднанням давніх і пізніших християнських елементів.

Ритуалістика великого Водосвяття розпочинається з самого ранку, коли ще надворі темно (до сходу сонця), у західноподільських церквах Службою Божою. Вона завжди є такою ж урочистою, як і Різдвяна. Після її завершення всі віруючі з іконами, хоругвами, свічками-“трійцями” на чолі зі священником вирушають на річку або ставок, де напередодні парубки та чоловіки вирубують з льоду великий хрест, ставлять на лід і зливають водою, а потім розфарбовують буряковим квасом. Крім нього, із льоду роблять і престол. Сюди приходять церковна процесія “відправляти Йордан” – святити воду (останнім часом у більшості сіл цього регіону церемонія проходить надворі, біля церковного хреста). Йорданську воду освячує священник, опускаючи у неї хрест та засвічені свічки.

У Західному Поділлі побутують повір'я, пов'язані із занурюванням хреста у воду. Коли священник занурює хрест у воду, то, за місцевими віруваннями, всяка нечиста сила вистрибує з річки і залишається на землі до того часу, аж поки якась із жінок не прийде на річку прати білизну. Коли брудну білизну опускають у воду, то разом з нею пірнають у воду і всі чорти, що мерзли на землі. Тому побожні бабусі не дозволяють своїм невісткам прати білизну протягом цілого тижня після Йордану, “щоби більше вигибло нечистої сили від водосвятських морозів”¹.

Власне ці повір'я й зберігають рудименти давнини, коли місцеві жителі в стародавній період оберігали воду як головного чистителя від усякої нечисті, оскільки вірували, що в період різдвяного дванадцятидення

¹ *Степовий О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Частина перша. – Авсбург, 1946. – С. 34.

(найнижчого сонцестояння) злі духи ходять по землі і можуть наробити їй великої шкоди. З позицій місцевих жителів це пояснювалося тим, що від Різдва до Щедрого вечора всі вечори і ночі належали нечистим духам. Тому найкращим оберегом від нечистої сили вважався хрест. Про це наголошує російська дослідниця зимової обрядовості Н.Велецька: „для щедровечірніх обрядів найбільш характерний символ хреста, досить поширений в дохристиянській обрядовості”¹.

Після відправи священиком йорданської Служби Божої у місцевих господарів зберігався до 40-х років ХХ ст. стародавній звичай гасити свічки-“тріці” в тій ополонці, де святилася вода. Після цього вода вважається освяченою і кожен поспішає якнайшвидше набрати її першим. Цей поспіх пов’язаний з вірою в те, що хто швидше набере з ополонки води, то вона матиме більш цілющі властивості. Кожен після освячення води випиває її трішки на здоров’я і тим самим захищає себе від злих сил.

В окремих місцевостях Західного Поділля (найчастіше у південних районах – сс. Дністрове, Горошова, Михалків, Устя Борщівського району) у давніший період був звичай купатися у воді на Йордан, щоби бути здоровим. Як розповідають місцеві старожили, ритуал купання у воді супроводжувався пусканням у річку дерев’яного хреста, а молоді хлопці намагалися якнайшвидше його зловити. Це означало – бути цілий рік щасливим².

Після освячення води одружені чоловіки починали стріляти з рушниць. У народі це називалося “застрілювати Коляду” (аналогічні обряди властиві й для інших етнографічних регіонів України – Гуцульщини³, Бойківщини⁴, Слобожанщини⁵). В давнину це носило, без сумніву, інший зміст: проганяли так зиму, розстрілювали всі лихі сили, які лишалися у воді й які з весняною повинню часто робили дуже багато лиха людям. Тому Йордан, за місцевими віруваннями, відправляють уночі, бо лихі сили переважно панують у цей час і їх треба заворожити, заклясти, відвернути від води.

Посвячення йорданської води – це давня (мабуть, ще язичницька) традиція. Тому в стародавніх колядках є побажання “Хай буде вам Бог у дорозі при кожному перевозі”. Воно пояснюється тим, що в давнину не було мостів, поромів та кам’яних доріг, тому доводилося людям переходити вброд через воду, та й худобу також переводили таким чином. Часто бувало так, що гинула у воді худоба й люди. А весняні бурхливі

¹ Велецька Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – С. 198.

² Із етнографічних записів Смоляка П.О. від Бабух П.П., 1922 р.н. місцевої, освіта початкова, буряківниці з с.Устя Борщівського району Тернопільської області. Запис зроблений 24.05.2004 р.

³ Кутельмах К. Календарна обрядовість // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Ред. колегія: Ю.Ю. Гошко, П.М. Жолтовський, Р.Ф. Кирчів та ін. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 292.

⁴ Здоровега Н.І. Народні звичаї та обряди // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / Авт. кол.: З.С. Болтарович, А.Ф. Будзан, Р.П. Гарасимчук та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 235.

⁵ Іванов П. Жизнь и поверья крестьян Купьянского уезда Харьковской губернии. – Харьков, 1907. – С. 23.

паводки та льодоходи були в ті часи згубним явищем. Тому весняну воду наші предки освячували. Та й християнська назва цього свята “Водохреща” походить від хрещення Ісуса Христа в річці Йордан, а за народними віруваннями, означає хрестити воду і виганяти з неї нечисту силу спеціальними обрядовими діями, надавати цій воді цілющих та лікувальних властивостей.

Після принесення з йорданського Водосвяття свяченої води раніше її змішували з водою, посвяченою напередодні – на малому Водосвятті, і знову кропили хату, хліви, стайні, обори, кошари, все обійстя, а залишки зливали в пляшку, яку зберігали цілий рік здебільшого під іконами для лікування, застосовували при пологах, при отеленні корів, при першому посіві полів тощо. У невеличкій пляшечці ставили й бджолам у стебник-бджільник, а влітку ця вода стояла серед пасіки на колоді (останнім часом ця традиція зводиться лише до кроплення всього в оселі).

Отже, перед йорданським обідом усі члени родини пили свячену воду, потім промивали нею очі, вуха, лоб, груди, шию, руки, “щоби все тіло було здоровим, як вода”¹.

У Західному Поділлі здавна культивувався звичай у господарів повертатися з “Йордану” із засвіченими свічками-“трійцями”, бо це був основний атрибут святості (у наш час цей ритуал уже вийшов з ужитку). “Трійця” вважалася святою і чарівною. Вона мала властивості відводити бурю, грім, усякі напасті та страхи. Тому господарі, повертаючись із церкви, обходили з “трійцею” все господарство, кропили свяченою водою худобу та випалювали нею на лутках над дверима хрести. Але спочатку після церкви на свято Йордану господар відвідував бджіл. Їх кропили свяченою водою і також випалювали над дверима стебника хрести-знаки, що “мали найвищу силу вогню й очищували від усього злого й лихого й відганяли сили супротивні”². Після обходу обійстя господарі ставили свічки-“трійці” посеред столу, і вони горіли до закінчення трапези.

Після повернення з Водохрещ уся родина сідала за святковий стіл, як і на Святій вечері (у давніший період господар обкурював хату ладаном, у наш час цей звичай вийшов з ужитку). За обідом усі знову потрохи п’ють свячену воду, потім споживають усі пісні страви за таким же порядком, як і на першій Святій вечері. А після пісних страв уже споживають скоромні. Сам процес споживання їжі відбувається дуже урочисто. За святковим столом згадують померлих родичів; живим висловлюють найкращі побажання. Так закінчується у Західному Поділлі свято Йордану як останнє в зимовому календарному циклі.

Коли відбувався йорданський обід, то господиня в давніший період ставила на вікно три калачі та три свічки для померлих душ, які стояли аж до приходу священика кропити оселю. Після Йорданських свят священик разом із паламарем та дяком ішов до кожної хати і кропив усе у хаті та на обійсті. Господар виходив навпроти священика із запаленою свічкою, а

¹ *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні (зимовий цикл). – К.: Обереги, 1994. – Кн. 1. – Т. 1. – С. 147.

² Там само.

господиня – із пляшечкою для свяченої води. Після освячення оселі священник набирає “порційкою” із відра – “на душі, що відійшли”. Цю воду ставили біля калачів і запалювали свічки. Під час цього дійства господиня примовляла: “Ті, що до нас тут були і від нас відійшли, опустіться по милості Божій до своєї хати. Нате вам на пиття-їду, а нам зла не робить”¹. Це примовляння зберігає вірування в те, що на Різдвяні свята душі померлих приходять до живих родичів і останні у них просять пробачення за прижиттєві образи (у наш час ритуал зустрічі священника вийшов з життя).

Як бачимо, свято Йордану-Водохреща повністю побудоване на ритуалістиці, пов’язаній з освяченням води та освяченням нею оселі й господарських споруд. Ця обрядовість кореспондує із дохристиянськими віруваннями – виганяти зиму та прискорювати прихід весни. Наші предки вірили, що у Святу та Йорданську ніч були відкриті небеса для весни й води, що незабаром мали прийти на землю у формі “дрібного дощичу”, адже це задокументовано у Святому Письмі в тексті “Хрищення Ісуса”².

Шанобливе ставлення до йорданської води, вірування в її чудодійну силу здавна властиве місцевим жителям. Тому вони приписували їй магічну силу. Йорданську воду п’ють хворі, кроплять нею того, хто має страх. Як зазначає А. Пономарьов, “у хрещенській обрядовості явно простежувалася аграрна магія, котра підсилювалася християнською символікою”³.

У давнину перед йорданською вечерею західноподільські господарі давали тваринам пиріг – хлібину з хрестом зверху. Взнявши пиріг, господар підходив до стайні і говорив: “Хто йде? Біг! Що несе? Пиріг!” Після цього він заходив у стайню, благословляв тварин хлібиною, розламував її на шматки і роздавав скотині⁴. У деяких місцевостях регіону, що досліджувався (Підволочиський, Тернопільський та Козівський райони), господарі лише кропили тварин свяченою водою, примовляючи: “В Йордані хреститися Тобі, Господи”.

У Західному Поділлі до сьогодні збереглися вірування, що в день Йордану буває така хвилина, коли вода перетворюється у вино. З цього приводу в даній місцевості побутують легенди, пов’язані з перетворенням води у вино. “Одного разу один купець їхав на Йордан через ставок і хотів напоїти коней, але замість води він натрапив в ополонці на вино. Набравши його у посудину, він від’їхав і знову хотів напитися, але в посудині вже не було вина, а лише вода: вино знову перетворилося у воду”⁵.

У с. Довге Тербовлянського району Тернопільської області був колись

¹ *Маковій Г.* Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К.: Український письменник, 1993. – С. 113.

² Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. 988-1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. – Євангельсько-лютеранська місія – думки про віру. – С. 1188.

³ *Пономарьов А.* Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – С. 289.

⁴ *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. – СПб., 1872. – Т. 3. – С. 2-3.

⁵ Там само. – С. 4.

звичай на Йордан вчити молодих коней і волів бути запряженими. Молодимі кіньми їздили доти, доки вони не вкривалися потом, а спітнілих – кропили йорданською водою, “щоби здорові і слухняні були”¹.

У Західному Поділлі до 50-х рр. XX ст. у парубків зберігався звичай на Йордан ходити після обіду на ставок і битися навкулачки – хто переможе. Переможець забирав собі “орден” – йорданський хрест, вирубаний із льоду².

У наддністрянських селах Горошова, Вашківці та Бурдяківці Борщівського району Тернопільської області до сьогодні зберігається стародавній (ще дохристиянський) звичай ритуального „купання” маланкарів на Йордан після обіду в річці. Тут біля йорданського хреста відбувається ритуальне “змивання масок”.

Досить часто ритуальному омиванню в річці або потоці підлягає лише один персонаж – Маланка. Останнім часом у наддністрянських селах Західного Поділля на неї лише бризкають водою. Цікаво, що цю процедуру раніше здійснювали там, де жінки мочили коноплі. Тут, ймовірно, криється якийсь сакральний підтекст, пов’язаний із магією родючості.

Перебраний за Маланку ні в якому разі не може уникнути “купання”. Інакше, за словами місцевих старожилів, у хлопця, що виконує цю роль, “може вирости хвіст”, тобто він може перетворитися на чорта³. Як бачимо, необхідність очисного обряду пояснюється тим, щоб масковані колядники не стали демонологічними істотами-перевертнями. Така мотивація, мабуть, впливає із християнської дидактики, хоча вихідна магічна передумова даного обряду була зовсім іншою. Можливо, її первісний зміст полягав у принесенні милостині-жертви річці через примусове потоплення замаскованого персонажа, який втілював божество водяної стихії й жіночих занять (таким божеством могла бути Мокоша). Про людські жертви, які приносили воді, починаючи із залізного віку аж до доби середньовіччя, відомо з історії народів Європи⁴. Пізніше, внаслідок трансформації обряду й відходу від жорстоких традицій старовини, примусове потоплення було замінено примусовим купанням. У даному випадку можливе й інше тлумачення купання ряджених: оскільки вони втілювали душі померлих предків⁵, то ритуальне купання Маланки й інших маскованих у проточній воді, що, за стародавніми уявленнями, пов’язувала

¹ Із етнографічних записів Смоляка П.О. від Майовського П.І., 1938 р.н., місцевого, освіта семирічна, будівельника з с. Довге Тербовлянського району Тернопільської області. Запис зроблений 07.07.2006 р.

² Із етнографічних записів Смоляка О.С. від Соломахи М.М., 1917 р.н., без освіти, домогосподарки з с.Кривче Борщівського району Тернопільської області. Запис зроблений 07.11.1992 р.

³ Із етнографічних записів Смоляка О.С. від Соломахи М.М., 1917 р.н., без освіти, домогосподарки з с.Кривче Борщівського району Тернопільської області. Запис зроблений 07.11.1992 р.

⁴ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX – начало XX в. Зимние праздники / Ред. колл.: С.А. Токарев, О.А. Ганцкая, И.Н. Гроздова и др. – М.: Наука, 1973. – С. 133.

⁵ *Виноградова Л.* Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. – М.: Наука, 1982. – С. 239.

світ живих зі світом мертвих, треба трактувати як символічний акт повернення душ “на той світ”.

Окрім цього, зазначений обряд, можливо, виконував очисну та соціалізуючу функцію. Змиваючи з себе тимчасову оболонку (предка, звіра, демона), ряджені немовби народжувалися заново, повертали собі статус повноправного члена громади. Без йорданської купелі сільські священики раніше не дозволяли парубкам, які ходили з Маланкою, відвідувати церковну службу. Якщо в системі християнського світогляду першорядне значення становив момент очищення від скверни поганського звичаю, то міфологічна основа того ж таки очисного акту полягала у звільненні від ритуальної скверни після спілкування з потойбічним світом.

Під впливом євангельських проповідей мотив пошанування води у святкових обрядах українців поступово зливався з темою хрещення Христа. Внаслідок цього образ Божого Сина витісняє в колядках образ маскованого персонажа, що купався в річці:

*Там на річці, на Йордані,
Пречиста Діва Сина купала,
як купала, повивала,
у зірниці колисала,
у місяці заховала¹.*

У деяких місцевостях Західного Поділля (Бучацький (сс. Жизномир, Сороки, Лещанці) та Підволочиський (сс. Городниця, Іванівка, Новосілка) райони Тернопільської області) раніше замість Маланки купали у проточній воді головного розпорядника обрядової групи. Ця церемонія здійснювалася за певним ігровим сценарієм. Влада керівника Маланкового гурту тривала до того моменту, доки маланкарі не пообходили всі хати в селі. Після цього розпоряднику треба було тікати чимдуж від гурту, бо його мали зловити учасники “Маланки”, а після цього привести до потоку і змусити зайти у воду хоча б по коліна².

Звичай “змивати бісівську скверну” на Йордан побутував і серед російського населення Сибіру у XVIII – I пол. XIX ст.³ Існування даної традиції в Росії у XIX ст. підтверджує і С.В. Максимов⁴.

У Білорусі ритуальне обливання водою парубків, які перебиралися на святки, в минулому столітті зафіксував такий ретельний етнограф-збирач, як П. Шейн. За його словами, “в самий же день Хрещення деякі сміливці, котрі часто відвідували ігрища, маскувалися, або, за місцевим висловом, чудили, після освячення води купаються в ополонках, переконані, що через

¹ Колядки і щедрівки / Зібрав В. Гнатюк. Т. 1 // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. 35. – С. 78.

² Із етнографічних записів Смоляка П.О. від Турчин Е.М., 1926 р.н., місцевої, освіта вища, вчителя з с. Городниця Підволочиського району Тернопільської області. Запис зроблений 17.06.2006 р.

³ Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунасєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість / За ред. М.С. Грицає. – К.: Вища школа, 1983. – С. 116.

⁴ Максимов С. Нечистая, неведомая и крестная сила. – СПб., 1903. – С. 327.

це вони очищаються від гріхів”¹. Значно довше і стійкіше аналогічна традиція побутувала в Болгарії. Подекуди тут до Другої світової війни практикувалися купання кукерів на сирному тижні; ще й досі в північно-східних місцевостях прийнято урочисто вмивати на “Іванов день біля колодязя-чешми “царя” новорічної колядної дружини”².

Вчені-етнологи зауважують, що обрядове купання ряджених мало безпосередній стосунок до культу родючості. У давнину було прийнято з нагоди великих свят кидати людей у воду, приносячи цим самим жертву на багатий урожай. Побутування цього звичаю на території України засвідчує рукописний документ XVI ст., де зафіксовано: “Собравшись молодії обоєго полу і взявши чоловіка, вкидають у воду, і трафляеть, за спораженням тих богів то есть бісов, іж вкинений в воду албо о дерево, албо о камень розбивається, албо утопаєть”³. Характерно, що ритуальні “вкидання” в річку приурочені до трьох кульмінаційних періодів аграрно-сонячного календаря українців: Різдвяних свят (зимове сонцестояння), Великодня (весняне рівнодення), Івана Купала (літнє сонцестояння).

Архаїчний зв’язок купання масок із магією родючості яскраво виявлений у традиції болгарських кукерів. “Закінчивши обхід села Аспарухово, масковані хлопці йшли до річки Камчії, закидали в неї свої карнавальні атрибути (ятагани, топірці, віники) й самі стрибали у воду. Тут вони борюкалися, плескалися, обливали один одного й численних глядачів, які стояли на березі. Після цього зривають із себе мокру одягу, кидають їх на односельчан і кричать: “Візьміть, щоби було багато жита, слив, яблук”⁴. Аграрна функція цього обряду така ж виразна, як і в українському ритуальному ламанні купальської Марени, гілочки, яку кидали на городи, “щоб в’язалися огірки”. Таким чином, обрядове дерево й обрядовий костюм рядженого в поєднанні зі стихією води мали тотожне значення магічних символів щедрого врожаю.

Усе це дає підстави стверджувати, що звичай купання на Йордан – поширене явище на всій слов’янській території.

Купання ряджених у річці становило обов’язкову умову їхньої ритуальної поведінки. “Обмивання у святій богоявленській воді, – за словами Д. Лихачова, А. Панченка та Н. Понирко, – немовби примирювало сміховий світ святюк із серйозним світом церкви”⁵.

¹ *Шейн П.В.* Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. – СПб., 1874. – С. 59.

² Етнографія на Болгарія. – София: Изд-во на Болгарската Академия на науките, 1985. – Т. III. – С. 107.

³ *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. Видання друге. – К.: АТ «Обереги», 1994. – С. 289.

⁴ *Кацарова Р.* Кукери в село Вресово (Айтоско) і в село Аспарухово (Провадийско) // *Изследования в чест на акад. Михаил Арнаудов. Юбилеен сборник.* – София: Изд-во на Болгарската Академия на науките, 1970. – С. 451.

⁵ *Лихачев Д.С., Панченко А.М., Понирко Н.В.* Смех в древней Руси. – Л.: Наука, 1984. – С. 175.

Пройшовши через випробування водою, маланкарі немовби поверталися із сакрального світу у світ реальний, із надприродних істот перетворювалися у звичайних сільських парубків. Ритуал “змивання масок” знаменував закінчення періоду різдвяно-новорічного дванадцятидення, коли припинялося вторгнення міфічних сил у соціальний мікрокосм сільської громади і скасовувалася парадоксальна ситуація перевернутого буття. Це означало, що карнавальний Хаос був знову переможений буденним Ладом.

У наш час традиція купання ряджених носить переважно символічний характер: учасники карнавального обходу обмежуються тим, що обливають водою обличчя і бризкають один одному на шапки.

Отже, велике йорданське Водосвяття в Західному Поділлі включає в себе два компоненти: християнський та язичницький. Християнський, що останнім часом є домінуючим, наповнений ритуалом освячення священиком води біля церкви чи на річці та кроплення осель (останній культивується у всіх селах та містах Західного Поділля). Язичницький наповнений рядом вірувань, які в більшості мають рудиментарний характер – це набирання першим освяченої води (як хто швидше набере з ополонки води, то вона матиме більш цілющі властивості, ніж набрана пізніше), купання в ополонці ряджених маланкарів, стріляння з рушниць (“застрілювання коляди”), кроплення осель, господарських споруд, худоби тощо. А загалом велике йорданське Водосвяття знаменує акт надання воді сакральних властивостей та підносить її до рангу головних начал світотворіння.

Барташук О.Ю. (Хмельницький)

**ДЕФОРМАЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ
ФОРМ СВЯТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ
В ЦИКЛІ КАЛЕНДАРНОЇ
ЗВИЧАЄВОСТІ ПОДОЛЯН
(20–30-ті рр. XX ст.)**

У статті охарактеризовано причини, напрями та наслідки деформації громадських форм святкової комунікації в період становлення радянської влади на Поділлі на фоні зламу традиційної культури українського селянства в 20–30-ті рр. XX ст.

Календарні свята як інституція, породжена релігійними уявленнями та землеробським укладом життя українців, у минулому значною мірою регламентувала всі сфери діяльності подільського селянина – виробничу, сімейну та громадську. І хоча календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літургійним циклом православної церкви, святами та постами, проте дійсною основою „побутових святців” подільського селянина впродовж багатьох століть був трудовий сільськогосподарський календар, у якому і виражався найповніше громадський характер традиційної народної календарної обрядовості.

Звичайно, протягом століть календарна звичаєвість зазнавала певних еволюційних змін, відбиваючи духовну культуру народу, виражаючи його психологію, світосприйняття, спосіб мислення, естетичні смаки, способи господарювання тощо. Проте природний хід еволюції було перервано на початку XX ст. через злам традиційної української агрокультури, суцільну колективізацію, голодомор-геноцид, денационалізацію та процеси насильницької уніфікації культуротворчих процесів.

Актуальність даного дослідження зумовлена насамперед масштабністю руйнівного впливу періоду становлення колгоспного ладу на сферу громадських форм святкової комунікації в циклі календарної звичаєвості, та засилення нових радянських свят через усвідомлення радянською ідеологією того, що „знищити силу традиції, знищити силу звички можна тільки виконанням нової сили звички, утворенням сили нової традиції”¹.

Тому автор статті ставить **завдання** на основі виявлених документів, матеріалів та опублікованих праць з’ясувати причини та шляхи, систематизувати й узагальнити наслідки деформацій громадських форм святкової комунікації в циклі календарної звичаєвості подолян, а також визначити ті громадські святкові новотвори, що з’являються в означений період у календарі подолян.

¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.р. 1086, оп. 1, спр. 399, арк. 4.

В українській історіографії із здобуттям незалежності активізувалися дослідження цієї трагічної сторінки в історії нашої держави. Дослідники та науковці провели низку фундаментальних розвідок, дослідили політичні, демографічні, економічні та загальнокультурологічні аспекти колективізації та голодомору. Проте й до сьогодні найменш висвітленим у вітчизняній історіографії залишається саме їх етнонаціональний аспект, який відбиває ті незворотні втрати та зміни, що відбулися в родинному та громадському укладі українців, зокрема і в святкових формах комунікації.

До проблем деформацій у системі календарної звичаєвості в останні роки зверталися в наукових розвідках Р. Кирчів, С. та М. Толсті, В. Давидюк, М. Попович, Ю. Павленко, Ю. Климець, О. Курочкін, Г. Кожоляно, В. Борисенко, Г. Горинь та ін. Регіональні дослідження змін в окремих календарних циклах здійснювали Т. Пригаріна, А. Гоцалюк, П. Смоляк тощо.

Зокрема, проблема зв'язку трансформацій у календарній звичаєвості з урядовою політикою радянської влади окреслена в праці О. Курочкіна „Новорічні свята українців. Традиції і сучасність”¹.

Явища тимчасового припинення функціонування звичаєво-обрядової культури українців, що мали місце за часів становлення радянської влади і стали поштовхом до трансформаційних змін у календарній звичаєвості, досліджені В. Борисенко². Вплив антирелігійної боротьби тоталітарної системи на традиції, звичаї та обряди українського агрокалендаря, що призвело до їх значних деформацій, розглядає в своїй праці Я. Мандрик³. Досить детально механізм деформації календарно-обрядової сфери українців у період глибинного зламу історичної традиції через знищення народного календаря польових робіт, заміну народних та християнських традицій радянськими, розкрито Т. Свєєвою⁴.

Обрядодії, що утворюють календарно-святкові комплекси, як складний текст, складають окремі підтексти у вертикальному (генетичному) та горизонтальному (синхронному) плані. На вертикальному рівні такими підтекстами, на думку Т. Пригаріної, є магічно-виробничий та християнський⁵. На горизонтальному – родинно-хатній, церковно-християнський та суспільно-громадський (непов'язаний з церквою), котрий і буде предметом нашого дослідження в даній статті в умовах зламу традиційної етнокультури на історико-етнографічних матеріалах Центрального Поділля. Проте тут варто зазначити, що до розряду пережиткових, „ворожих соціалізму” явищ на початку 20-х рр. ХХ ст. була

¹ Курочкін О.В. Новорічні свята українців: Традиції і сучасність. – К., 1978. – С. 27.

² Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – С. 7.

³ Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929-1938 рр. – Івано-Франківськ: ДООП Івано-Франківський державний технічний ун-т, 1998. – С. 232.

⁴ Свєєва Т.М. Безбожна п'ятирічка // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 656-658.

⁵ Пригаріна Т.В. Традиційна календарна обрядовість слов'янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20–70-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1999. – С. 5.

віднесена вся без розбору народна календарна звичаєвість, навіть і та її складова, що була позбавлена церковно-християнського підтексту.

З цього часу розпочинається тривалий період її викорінювання і заборон під гаслом войовничого атеїзму та боротьби з „націоналізмом” і „патріархальщиною”¹.

У цій боротьбі непоправної шкоди зазнала „найвпливовіша частина ритуального життя подільської селянської культури – календарна обрядовість”², адже головними постулатами більшовицької влади стало подолання старих традицій, звичок, забобонів задля притягнення селян до державного та господарського будівництва³. На громадські форми святкової комунікації було звернуто найпильнішу увагу, оскільки на всіх етапах свого існування сільська громада здійснювала функцію охорони та передачі традиції, а провідну роль у її організації відігравала конфесійність.

Докорінні зміни в селянському побуті, по суті, могли статися тільки зі зміною соціального укладу, способу господарювання, що стали наслідком колективізації сільського господарства, передумовою створення економічної бази, матеріальних і соціально-культурних устоїв соціалістичного сільського побуту. Стара система календарних обрядів у цей період втрачає цілісність, розпадається і дробиться на елементи, що значною мірою відбувалося через усвідомлення владою механізму життєдіяльності та відтворення громади: адже те, чим консолідованішою та організованішою є група, община чи громада і чим менше вона піддається впливу й руйнаціям, залежало від того, чим насиченіший календар спільних подій громади⁴.

На Поділлі радянська влада закріпилася в 1921 р., а до 1940 р. у Кам’янець-Подільській області (сьогодні – Хмельницька) було створено 1659 сільськогосподарських артілей, 99,9 % усієї землі перебувало в той час у користуванні колгоспів⁵.

Радянська влада в 20-х – 30-х рр. свідомо створила умови, за яких соціально-правові та звичаєві норми втрачали будь-яке значення. Внаслідок жорстокої репресивної політики знищена та маса селян, яка виступала важливим виробником сільськогосподарської продукції і носієм кращих господарсько-трудова традицій. У середовищі подільського селянства з’явилися настрої утриманства та зародження в психології значної частини сільського населення зневажливого, байдужого ставлення до сільського

¹ Курочкін О.В. Громадський побут і звичаєвість // Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – С. 172.

² Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. – К.: Родовід, 1999. – С. 270.

³ Дворозюк С.І. Народна культура в умовах утвердження тоталітарного режиму в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 237.

⁴ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С. 310.

⁵ Яким було і яким стало сільське господарство Кам’яниччини. Соціалістична Кам’яниччина: Матеріали для агітаторів. – Кам’янець-Подільський: Червоний кордон, 1940. – С. 15.

господарства¹, і як наслідок – відпала потреба й бажання дотримуватися дат народного агрокалендаря, щоб узгоджувати та визначати початок певних видів сільськогосподарських робіт, бо їх тепер виконують „за вказівкою згори”. Народний календар втратив одну з головних своїх функцій – прогностика, який місяць за місяцем, тиждень за тижнем, нерідко день за днем передбачав відповідно до конкретних умов даного регіону всі строки і види хліборобської праці, особливості життя, зміни в природі².

Селянство як цілісна соціальна маса з усім її патріархальним укладом життя було піддане деформації і замість нього з’явився новий тип сільського працівника – колгоспник, з усіма притаманними йому особливостями, з дещо іншою, ніж у селянина-власника та господаря ідеологією. Влада, заохочуючи доноси, деморалізувала громаду, створювала гнітючу атмосферу постійного страху, заклала зерна подвійної моралі в сфері дотримання традиційної звичаєвості: якщо в родині часто дотримувалися ритуалів та традицій своїх предків напівлегально, спрощено, то на людях, як кажуть на Поділлі „про людське око” – підтримували „нову, радянську” обрядовість, традиції розглядалися як „гальмо в соціалістичному будівництві”³.

Створення державного культу колгоспів зумовило значні зміни в структурі подільської сільської громади: від 20-х рр. ХХ ст. вона вже розглядалася не лише зі статево-вікових позицій, у ній утворюються численні соціально-професійні та ідеологічно спрямовані групи, КНС, ТСОЗи. Особливою пошаною в подільських селах користуються бригадири, трактористи, завідувачі клубів, директори шкіл, завідувачі ферм, комірники, механізатори, ланкові, об’їждчики, активісти, сількори, уповноважені, більшовики із середняками, відосбленими від громади були «куркулі» з «підкуркульниками». Місце кожного в побуті, праці та дозвіллі визначають нетрадиційні статево-вікові, а новостворені групи, у кожній з яких починається формування певних специфічних звичаїв та форм поведінки в громаді. Спостерігається відхід від локальних зразків ритуального святкового спілкування, тяжіння до денационалізації: організовувалися літературно-музичні вечори, танці з використанням духових оркестрів, виступи агітбригад, перегляди кінострічок тощо.

Деформовано також звичаєвий протягом віків у подільських селах механізм соціалізації особи – прилучення її до життєвих норм колективу через участь у статево-вікових групах та проведення в них дозвілля й виконання певних видів суспільно корисних справ. Так, здавна парубочі й дівочі гурти були окремими структурними одиницями подільської сільської громади, що невідривно пов’язані з життям односельців. Зокрема, на парубоцтво покладалися загальні обов’язки щодо організації та проведення сільських свят та урочистостей у циклі календарної обрядовості, церковних

¹ Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР. – К., 1996. – С. 16.

² Сележан Й.Ю. Основи національного виховання (Українознавство). – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 80.

³ ДАХО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 238, арк. 184.

процесій (на Водохреща, у храмові дні, великодні гуляння, забави на Купала, Андрія тощо). Парубки та дівчата й самі брали участь у святкових урочистостях, і слідували, щоб усе було „порядно та гаразд”.

Наступ на сільську громаду та узвичаєні способи проведення святкового календарного дозвілля відбувався також через знищення традиційних місць громадського дозвілля подолян. Після листопадового 1922 р. рішення Народного комісаріату освіти (НКО) України про перетворення всіх „Просвіт” у сільбуду завершився процес встановлення повного контролю над культустановами Поділля з боку місцевих органів радянської влади. Зокрема, на 1924 р. у Кам’янецькій окрузі формально нараховувалося 89 сільбудів¹.

Церкві, корчмі, „вулиці”, вечорницям (оденькам), „колодці” влада протиставила хати-читальні, сільбуду та будинки селянина, пізніше клуби, де зосереджувалася культурно-освітня та політико-виховна робота на селі: „Селянские будинки и хаты-читальни, как единые политико-просветительные центры на селе уже завоевали своё место, вытеснив все остальные формы культурно-просветительной работы”².

„Всі дівчата й молодці / Кидайте вечорниці / Та ідіте в сільбудинок / Там найдете відпочинок”³.

Як видно з поданої „агітаційної” співомовки, нові осередки проведення дозвілля створювалися більшовицькою владою з метою знищення сільського „старого побуту” та утвердження нового – радянського.

Проте головний фронт нищення подільської селянської культури діяв через знищення релігійних вірувань та ритуалів, які до 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі перебували у відносній стабільності та непорушності. Непорушними до цього часу були, як власне, релігійні відправи в календарно-святкових комплексах, так і ті обрядодії, що не мали елементів, безпосередньо пов’язаних із християнством, далекі від канонів церкви – новорічне маланкування, обряди Колодія, Великодні гуляння, зеленосвятські ритуали на пошанування рослинності, Проводи русалок, Купальські обряди, жнивна обрядовість, ворожіння на Андрія тощо. Церква ж до 20-х років у синхронному плані родинно-хатнього, суспільно-громадського та церковно-християнського змісту⁴ виконувала одну з найважливіших функцій у житті традиційного подільського суспільства: вона була своєрідним календарем у свідомості подолян, маркером часу.

Згідно з Декретом „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 23 січня 1918 р. та аналогічним декретом Тимчасового

¹ *Нестеренко В.А.* Українізація на Поділлі у 20–30-х роках ХХ сторіччя (основні напрями, наслідки, недоліки та особливості). – 2-е вид., доп. та виправл. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2003. – С. 13.

² ДАХО, ф.р. 3, оп. 1, спр. 112, арк. 20.

³ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, рукописний фонд (далі – РФ ІМФЕ НАН України), ф. 8, спр. 399, арк. 13.

⁴ *Прігаріна Т.В.* Традиційна календарна обрядовість слов’янського населення Південної Бессарабії та її трансформація протягом 20–70-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1999. – С. 5.

робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р.¹ у руслі антирелігійної роботи на селі з чіткою метою – знищити місця фокусування селянської культури, які не контролювалися державою, почалося руйнування церков².

Із перших років радянської влади на Поділлі церковна діяльність зводилася виключно до богослужіння, оскільки радянські ідеологи усвідомлювали, що без відриву від релігії підкорити селянство, зламати його віковічні традиції власника і господаря землі буде неможливо. Архівні записи тих років рясніють доносами про дотримання календарних традицій: „Акт 1927 року січня 18 голові Летавської сільської ради Волощук Я.М. про те, що служителі релігійного культу Шіпович П.П. та Решітняк А.К. пішли з освященням водою по хатах не взявши також дозволу сільради і збирали пожертвування, збір затримано до належного розпорядження РВК”³.

На церкву як на державну споруду накладався великий податок, і для богослужінь церковна громада змушена була орендувати приміщення. „1927 року серпня 4 дня ми нижче підписавшієся уповноважені релігійної громади с.Шутовці здаєм цю розписку голові Островчанської сільради в тому, що згідно декрету про відділення церкви від держави зобов’язуємося подавати до РВК піврічні матеріали та грошові відвітності: перший раз I/IV та I/X”⁴. Сплативши один податок, церковна громада отримували другий, третій, аж поки зовсім не могла їх сплачувати. А згідно з постановою ВУЦВК і РНК у УРСР, внесеної до адміністративного кодексу, в такому разі „Округовий комітет має право ухвалити остаточну постанову про використання цієї молитовні під громадські потреби”⁵. Зафіксовані також випадки, коли РВК закривали церкви через „перереєстрацію статутів релігійної громади”⁶.

Протягом 1929 р., на який припав апогей широкомасштабної антирелігійної кампанії, було прийнято ряд постанов, що розпочинали „вирішальний штурм” релігії та віруючих, зокрема, постановою від 8 квітня 1929 р. заборонялося „організувати особливе богослужіння або інші зустрічі для дітей, молоді та жінок, або загальні релігійні зібрання”⁷.

Через відсутність певних компонентів календарно-святкових комплексів порушувалася цілісна система традиційно-побутової культури, тим більше, що в руслі антирелігійної боротьби заборонялися також і ті традиційні підтексти свят календарного циклу, що мали вираження виключно в

¹ Про релігію та атеїзм. Збірник документів і матеріалів. – К., 1973. – С. 198.

² Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. – К.: Родовід, 1999. – С. 271.

³ ДАХО, ф.р. 31, оп. 1, спр. 55, арк. 8.

⁴ Там само, ф.р. 175, оп.1, спр. 17, арк. 45.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 5, спр. 1354, арк. 541.

⁶ ДАХО, ф. р. 166, оп. 1, спр. 4, арк. 49.

⁷ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 274-275.

суспільно-громадському синхронному плані, без вираженого християнсько-церковного змісту.

Особливе посилення адміністративного нагляду за дотриманням антирелігійних постанов породжувало прикордонне становище багатьох подільських сіл. „...Освячення води на річках чи криницях 19/І 1927 року РВК дозволяє лише з погодження уповноваженого релігійної громади з погранзастави на місцях в прикордонних селах та під доглядом місцевої адміністрації”¹.

До колективізації та голодомору 1932-1933 рр. одними із найбільших свят селянської культури в плані значення та багатства громадських форм на Поділлі були Храмові свята, що включали в себе значну кількість публічних ритуалів та обрядів різновікових сільських громад: вуличні процесії, хресні ходи, обіди, ярмарки, танці з музикантами тощо. Але згідно з „Положенням про порядок ліквідації релігійних громад” „релігійні обряди, що влаштовуються поза межами молитовні з масовою участю віруючих на майданах, берегах рік припускаються лише з письмового дозволу місцевих органів влади”², які, в свою чергу, забороняли проведення традиційних храмів. В архівних матеріалах знаходимо розписки від парубочих гуртів, що за давньою подільською традицією наймали музик на свята, головам сільських рад із зобов’язанням дотримуватися порядку: „Ми, парубки с. Ціклівці 1927 р. жовтня 12 дня (напередодні Покрови), зобов’язуємося слідкувати за тим, аби нібуло ніякого убійства. Вразі хто буде творити згаданий бешкет, то ми зобов’язуємось все це припинити”³. Чи от перед Дмитром: „Ми ... парубки с. Н.Попівець Островчанської сільради даємо цю підписку голові сільради в тім, що поскільки ми являємось орендарями найманої музики, яка буде грати прилюдно в с.Н Попівцях 8 і 9 листопада й де буде велике скоплення молоді з приїдданих сіл, ми зобов’язуємось слідкувати аби нібуло ніякого бешкету”⁴.

Часто влада відмовляла у видачі дозволів на проведення Престольного свята, мотивуючи ці дії тим, „що потрібно дивитися, чи це єсть давня традиція, чи може це „куркуляча” витівка, яку слід присікти”⁵. Заборонялася участь дітей та молоді в святкуваннях сільського Храму, оскільки діти, підлітки та молодь до 18 років, які не є повнолітніми громадянами республіки, не можуть бути членами релігійної громади. Згідно зі ст. 30 інструкції НКС 10/ХІ 20 р. їм не мали викладати релігійне вірознавство, вони не могли бути присутніми і на всіх зібраннях релігійних⁶.

На кінець 20-х рр. ХХ ст. припадає час зникнення і традиційної подільської новорічної Маланки. До прикладу, у с. Студениця Кам’янець-Подільського району ця традиція збереглась до 13 січня 1928 р., коли

¹ ДАХО, ф.р. 175, оп. 1, спр. 17, арк. 3.

² ЦДАВОВ України, ф. 1, оп. 6, спр. 210, арк. 6.

³ ДАХО, ф.р. 175, оп. 1, спр. 17, арк. 79.

⁴ Там само, арк. 86.

⁵ Там само, арк. 166.

⁶ Там само, ф.п. 1245, оп. 1, спр. 30, арк. 36.

парубоцький гурт був перехоплений прикордонниками (село знаходилося на державному кордоні з Румунією) і приконвойований до клубу. „Начальник застави особисто наказав усім учасникам дійства негайно здати одяг і всі атрибути”, після цього вже багато десятиліть Маланка не проводилась¹. У 1929 р. зникає традиційна новорічна Маланка в інших подільських селах².

Найстійкішими в суспільно-громадському плані на Поділлі в перші роки радянської влади трималися ті календарні свята, яким у руслі політики „українізації” було складено антитезу: „Червоне різдво”, „Комсомольська паска”. В газетах і поетичних збірках друкуються колядки із докорінно зміненим змістом та ідейним спрямуванням: „колядки – дуже цікавий і яскравий зразок народної музичної творчості, де відбився колишній народний світогляд, їх можна використати для розсвіання ... релігійних забобонів”³. Проїняті революційною романтикою радянські колядки славили не народження світу чи Христа, а „створення першої в світі держави робітників і селян, оспівували величезні соціальні зрушення, що відбулися в країні”⁴: „Колядин, колядин – незаможний я син / Куркулі тїкайте та кнїшї ховайте! / Коляд- коляд-колядниця / У вас сало й паляниця / А у нас – сухарі, стережіться куркулі!..”, „Нова радість стала, яка не бувала: / Комунари в Сільмаштресті трактора придбали / Без попа й без пана, веселі й прибрані / До лікнепу йдуть учитись / І баби з дідами...”⁵

Трансформацій зазнала вся різдвяна обрядовість, до прикладу, програма „Червоного різдвa” 1924 р. у подільських селах включала доповідь про історію походження церковного свята, виставу на антирелігійні теми, спів революційних колядок.

Однак ідеологічно переосмислені „Червоне (або „Комсомольське”) різдво”, „Комсомольська паска”, що замінили собою громадські форми традиційної календарної звичаєвості, мали на Поділлі здебільшого характер одноразової чи кількаразової кампанії, вони не закріпилися в новому побуті. Після XIII з’їзду Компартії (1924 р.), на якому спеціально розглядалося питання про атеїстичну пропаганду, свята вже взагалі не проводились, оскільки вся звичаєвість підпала під заборону в руслі зростаючої антирелігійної кампанії під гаслами творення нових антирелігійних звичаїв та обрядів: „масових виступлений (карнавали, колядки и т. п.) не производит”⁶. З цього часу атеїстична робота з масами значно поглиблюється, стає систематичнішою і продуманішою⁷, її головні риси – масовість, примусовість, видовищність, і, що найголовніше, – повна відірваність від народних традицій. Ці завдання чітко регламентуються інструкціями та розпорядженнями, що їх постійно надсилають до сільських

¹ Гавришук А. Подільська Маланка на Дністрі // НТЕ. – 1995. – № 1. – С. 56-59.

² Роларнюк В. Чабанівка. – Кам’янець-Подільський, 1997. – С. 114.

³ Молоде село. – 1922. – 7 січня.

⁴ Там само.

⁵ Перезовський І.П. Українська народна творчість (20-30 рр. XX ст.). – К., 1973. – С. 62.

⁶ ДАХО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 113, арк. 2.

⁷ Угринович Д.М. Обряд как специфическое явление // Социалистическая обрядность и формирование нового человека. – К., 1979. – С. 116.

рад районні партійні органи: „Певна річ, не слід відновлювати „карнавали” перших років революції, в котрих широко розгорнулася творча ініціатива комсомольської молоді, але знайти відповідні форми для участі молоді в протиріздвяній пропаганді потрібно. Найбільш придатними в місті будуть організації спортивних розваг, протирелігійні гулянки на катках мають деякі елементи карнавалу, фізкультурні змагання, лижні пробіги – все те може відтягти молодь від церкви, від святочного хуліганства¹. „Колядки можна поставити лише як концертну частину вечора, уникаючи влаштування їх по зразку церковних коляд”².

Отже, було розроблено систему атеїстичних заходів перед усіма календарними та узгодженими з ними впродовж століть християнськими святами: „Наближаються дні християнської „пасхи”, тому для всіх РПК та місцевим комосередкам необхідно вжити заходів до пожвавлення антирелігійної агітації та пропаганди як під час релігійних свят „пасхи”, так і в дні перед цими святами через агітаторів та агітпропоргів, політосвітустанови”³. „Провести клубные вечера с инсценировками и докладами на темы: 18.IV.25 г. Происхождение человека и может ли наступить воскресенье из мёртвых; 19.IV. Происхождение религиозных праздников (особенно весенних и Пасхи). После провести антирелигиозный суд; 20.IV. Женщина и религия. По линии ЛКСМУ и ДП провести спортивные выступления и революционные игры на воздухе.

Клубы и красные уголки украсить лозунгами по антирелигиозной пропаганде.

В газете „Червоний Кордон” поместить материалы по антирелигиозной пропаганде⁴.

Загалом місцева преса активно залучається до проведення антирелігійної пропаганди, до прикладу, в план роботи для проведення антивеликодньої кампанії в 1928 р. передбачалося в місцевій газеті „дати ряд статей на теми: піст, говіння, сповідь, причастя, Великдень”⁵. Величезне значення надається наочній агітації, „на вулицях і т.і вживати гасла та плакати: „Релігія – гальмо соціалістичного будівництва”; Спілка „Безвірник” – знаряддя боротьби проти релігії”; „У будні голодують – у свята об’їдаються”; „За 10 років без бога ми дійшли до соціалістичного порога”; „Піп тільки обіцяє, а агроном помагає”; „Шкідник підгризає корінь, а піп кишеною” і т.п.⁶

Зі звітів округових парторганізацій, сільрад, зі вказівок окружних інспектур наросвіти, обіжників, протоколів нарад завідувачів агітпунктів окружкомів, інформаційних бюлетенів з районів дізнаємося про форми та методи ведення такої роботи на місцях та про реакцію подолян на проведені заходи. „У великодню ніч в Затонському районі Кам’янецької

¹ ДАХО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 238, арк. 15.

² Там само, арк. 94.

³ Там само, ф.п. 301, оп.1, спр. 121, арк. 40.

⁴ Там само, ф.п. 3, оп. 1, спр. 155, арк. 23.

⁵ Там само, ф.п. 3, оп. 1, спр. 238, арк. 145.

⁶ Там само, арк. 147.

округи в тих СБ та ХЧ, де маються театральні зали, були улаштовані вистави на антирелігійні теми, була і молодь і дорослі, більше ніж торік. Ще характерний оден момент: вночі перед великоднем, коли селянство йшло до церкви, то в СБ грала музика та готувалися до вистави. Біля проходив селянин з дружиною, а дружина каже: „Слухай, підем краще до селянського будинку ніж до церкви, тут і людей більше і веселіше та ще щось почуємо, а то кожен рік до церкви вже надоїло ходити і слухать то саме”¹.

В антирелігійній боротьбі влада активно використовувала перенесення робочих днів на святкові: „Антирелігійне виховання вимагає того, щоб дні релігійних свят по-перше, не були днями, що зв’язані з потребою відпочити, відсвяткувати. Необхідно вживати всіх заходів, аби їх зробити робочими, компенсуючи працю в ці дні іншими днями відпочинку”². До прикладу, в 1928 р. на тиждень перед Пасхою (з 16 до 20 квітня) було заплановано проведення „Тижня лісу”, у якому „належить взяти активну участь, підкресливши цим його громадську корисність проти великоднього об’їдання та обпивання, байдикування”³. „Во всех ВУЗах и средних учебных заведениях проведены были доклады по антирелигиозной пропаганде, результатами был переход дня отдыха с воскресенья дня пасхи на понедельник”⁴. Так розмивалася специфіка та закони двох часових вимірів, у яких традиційно тривало життя сільської громади: сакрального (святкового) та буденного, у які вписувалися і ритми родинної обрядовості⁵.

Громадський характер святкового дозволяв в календарній обрядовості подолян споконвіку зосереджуватися на шлюбній тематиці – виборі пари та визначенні долі, але переважала суто сільськогосподарська тематика, адже традиційно народні обряди „повернуті обличчям” до годувальниці-землі. Саме тому в усіх календарних святкових діях неодмінно були присутні поняття – нива, врожай, сімба, вмирання та відродження, священне ставлення до хліба та до праці, пошанування предків. Проте зі зміною соціального укладу життя, посиленням антирелігійної пропаганди саме ці мотиви в календарній обрядовості були викинуті за межі традиції, у радянських обрядах вихвалюють людину, як працівника, оспівують успіхи радянської колгоспної системи господарювання. Влада з антирелігійною метою усвідомлювала „потребу вивчення звичаїв і вірувань, зв’язаних із святочним циклом”, а також рекомендувала використовувати „різну думку й виконання одного й того ж звичаю різними релігійними сектами”. „Критикувати обряди треба всесторонне, з політичної точки погляду їх походження, пов’язуючи їх із агропропагандою, говорячи про ті міровживання, які дає наука для підвищення врожаю і тваринництва в ділі

¹ Там само, арк. 113.

² Там само, ф.р. 1086, оп. 1, спр. 399, арк. 4.

³ Там само, ф.п. 3, оп. 1, спр. 238, арк. 146.

⁴ Там само, ф.п. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 22.

⁵ *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С. 311.

підняття с/г. Ми повинні говорити про те, що молитвами і піснеспівами ми не оборонимо себе від негоди”¹.

До ідеологічної боротьби зі старими традиціями активно залучаються школи, вчителі, осередки ЛКСМУ, покликані формувати в молоді антирелігійні переконання: „По всіх селах силами вчителства було зачитано лекції на такі теми: „Різдво на службі куркуля”; „Що допомагає сільському господарству: наука чи релігія?” та ін.”²

Антирелігійною пропагандою були навчальні заняття з антирелігійним змістом, робота з батьками, організували осередки безбожників, до яких потрібно було втягувати всіх учнів віком від 14 років і старших. Серед форм антирелігійного виховання використовували розучування антирелігійних частівок, інсценівки: „У Великодню ніч в Затонському районі Кам’янецької округи піонерзагін готує виставу, коли починає грати музика, то сходиться перед молодь, а потім і дорослі, і вечір пройшов надзвичайно гарно, а оден селянин, виходячи з СБ каже: „От ці коли виростуть, то обов’язково до соціалізму доведуть, а ми що знали – ходити до церкви та бити поклони?””³ В школах дітей навчали „перелицьованого” фольклору: „Коляд, коляд, колядниця / У вас з медом паляниця / А у нас сучарі / Стережіться куркулі”⁴.

Для результативної антирелігійної роботи рекомендувалося використовувати журнали „Антирелігійник”, „Безбожник”, газети „Безбожник”, „За Компросвещение”, „Червоний кордон”⁵.

Значна антирелігійна робота на місцях проводилася осередками ЛКСМУ, до прикладу, в 1928 р. у Новоушицькому районі комсомольці організували роботу до різдвяних свят, а під час свят влаштовували масові вечори з участю молоді. Звичайно, ця робота давала певні наслідки, подоляни все частіше свідомо відходили від звичаїв своїх батьків: „один селянин не пустив до своєї хати попа із „святою” водою і запитав у нього чи він має документи на право „жебрання”. Це так вплинуло на попа, що він припинив свою роботу і більше не ходив по хатах”⁶, „не зважаючи на піст, в селах де була музика і танці, приймала участь і селянська молодь. В Старій Ушиці наприклад, настрої молодих дівчат виявився більш негативно, під час проведення роботи в х/ч чи театрі частина була в церкві. Доросле жіноцтво було в х/ч лише в дні самих свят”⁷.

Розгортання індустріалізації та колективізації сільського господарства в країні породжували поряд із активною масованою атеїстичною роботою й нові форми традиційних народних обрядових дій, що закріплювалися у виробничому побуті, формувалися як соціалістичні трудові традиції, на них покладалися політичні, соціально-класові, соціально-виховні, побутові та

¹ ДАХО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 238, арк. 150.

² Там само, арк. 171.

³ Там само, арк. 113.

⁴ *Сердулич Л.* Барва смерті – 33-й: Статті, спогади, фольклор про голодомор. – Хмельницький, 2004. – С. 44.

⁵ ДАХО, ф.п. 301, оп. 1, спр. 321, арк. 59.

⁶ Там само, ф.п. 3, оп. 1, спр. 238, арк. 171.

⁷ Там само, арк. 161.

інші функції в дусі зростаючої антирелігійної боротьби, тоталітарний режим нав'язував тематику свят, і тут же оголошував їх єдиними, справді „народними”¹.

У руслі цієї політики отримало новий зміст, форми та ідеї свято Нового року, яке із 24 січня (6 лютого) 1918 р. Рада Народних Комісарів ухвалила своїм Декретом як державне. Місцеві органи радянської влади на Поділлі всіляко підтримували святкування Нового року, приурочуючи до цієї календарної дати важливі громадські справи: „Официальное открытие Ц.Р. Клуба приурочить к кануну Нового Года – 31 декабря 1924 года с участием Профсоюзов. Выпустит газету, включая материалы, посвященные открытию Ц.Р. Клуба к Новому году. Организовать инсценировку в Ц.Р. Клубе и в красных уголках, посвященную встрече Нового Года”², „святкуванню Нового року надати урочистого громадського характеру, розповісти його історію та ознайомити з тими досягненнями, що мали місце в цьому році, і завданнями на новий рік”³.

Одначе серед свят річного агрокалендаря в 20–30-х рр. ХХ ст. найсуттєвіші трансформації змісту громадського плану одночасно з найширшою підтримкою на державному рівні зазнає свято обжинків – „радянське свято Врожаю”. Його історія починається липнем 1923 р., ініціатором виступив ЦК ВКП (б), звернувшись до широкої громадськості з закликом організувати на селі масове хліборобське свято, яке було б „першим досвідом масового свята на селі політичного характеру і повинне залучити широкі верстви селян і селянської молоді”⁴.

Ідея свята визначалася тими політично-господарськими завданнями, що їх Комуністична партія та радянський уряд проводили в цей час на селі: „відродити сільське господарство, поліпшити тяжкий матеріальний стан життя біднішого й середнього селянства, ліквідувати неписьменність, піднести політичну активність селян і мобілізувати їх на боротьбу за перехід від індивідуального способу господарювання до колективного”⁵. Завдання Дня врожаю полягало у „відзначенні досягнень боротьби за врожай, демонстрації їх перед широкими колами селянства як зразка і разом з тим пов'язати все це з політикою партії і радянської влади в сільському господарстві”⁶.

Деформації відбулися у встановленні дати проведення оновленого жнивного обряду, що суперечило народним подільським та загальноукраїнським традиціям, за якими умовною межею між літнім та осіннім календарними циклами є час завершення Петрівки. Але більшість обрядів осіннього циклу пов'язана не з конкретною датою чи святковим днем, а із виконанням певного виду землеробських робіт в окремого

¹ Дровозюк С.І. Питання національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету: Збірник. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 237.

² ДАХО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 113, арк. 6.

³ Там само, спр. 238, арк. 94.

⁴ Праздник товарища Урожая // Коммунист. – 1923. – 19 июля.

⁵ Кувеньова О.Ф. Радянське свято врожаю // НТЕ. – 1957. – № 3. – С. 98.

⁶ Там само. – С. 98.

господаря – початок збору врожаю, час жатви та завершення жнив, період косовиці тощо¹. На Поділлі ще на початку ХХ ст. традиційно днем зажинок була перша седмиця нового місяця, це мав бути ще й легкий, „жіночий” день: середа, п’ятниця чи субота². В районах, суміжних з Буковиною, прийнято було починати жнива в той день тижня, на який припадало Різдво³.

Із 1923 р. єдина для всієї України дата проведення Дня радянського врожаю завжди накладається на якесь свято осіннього календарного циклу: до прикладу, у 1923 р. – це було 19 серпня – на Спаса, у 1924 р. святкування припало на 21 вересня – Пречисту, а в 1925 р. – на Святого Семена – 14 вересня – так проявлялась частина цілеспрямованої кампанії з метою деформації культурно-правової звичаєвості українського народу, руйнації традиційної громадської звичаєвості, прояв широкої антирелігійної боротьби, коли „силою заганяли селян на роботу в дні церковних свят, а в час церковних відправ в культосвітніх закладах влаштовувались різні радянські свята з метою остаточного підкорення селян радянській владі”⁴.

Керівництво проведенням свята на місцях покладало на комуністичні осередки, сільбуду, хати-читальні, комітети незаможних селян, плани розробляли на основі спеціальних інструкцій, що їх надсилали окружками КП(б)У до всіх райпарткомів та сільських осередків: „На майбутній інструкторській нараді по проведенню бесід, конференцій постановити доповідь про „День врожаю”, і доручити проінструктувати місцеві організації про порядок його проведення”⁵. „Для ознайомлення з тим, як треба проводити на місцях свято „Дня врожаю” було заслухано доповідь про його організацію та завдання”⁶.

Значної деформації зазнала традиційна тричленна структура загальноукраїнської традиційної жнивварської обрядовості: зажинки переходили у, власне, жнива, а День врожаю на Поділлі з 1923 р. співпадав із обжинками.

У період підготовки до проведення свята повсюди по селах у хатах-читальнях, сільбудах, бібліотеках організовували вечори, на яких „читали лекції, доповіді, влаштовували кваліфіковані бесіди, консультації на політичні, агротехнічні і наукові теми”⁷, висвітлювали переваги колективних форм господарювання над індивідуальними.

Безпосередньо в день свята влаштовували масові демонстрації, карнавали по сільбудах, хатах-читальнях, проходили агросуди, виступи гуртків художньої самодіяльності, масові гуляння, які в художній формі

¹ Лановик М.Б., Лановик З.Б. Усна народна творчість: Підручник. – 3-є вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2005. – С. 171.

² Скуратівський В.Т. Дідух: Свята українського народу. – К.: Освіта, 1995. – С. 173.

³ Кожоляк Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці, 2004. – Т. 3. – С. 283.

⁴ Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929-1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 211.

⁵ ДАХО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 155, арк. 43.

⁶ Там само, арк. 41.

⁷ Кувеньова О.Ф. Радянське свято врожаю // НТЕ. – 1957. – № 3. – С. 99.

пропагували серед населення основні завдання свята: „Масова робота була проведена за літо така: ставились вистави, які відвідувалися в більшості молодію, було проведено 8 лекцій, проводились свята та кампанії. В літо 1925 р. хатою-читальною с.Залісся була проведена сільсько-господарська виставка, котра дала де-які наслідки, а саме: селянство зацікавилось культурними способами обробітку землі і навіть де-які селяни перейшли самі на таку саму обробку”¹. Після демонстрації відбувалися масові мітинги. Новим елементом Свята врожаю часто ставали карнавальні дійства з рядженням та маскуванням, які несли ідеологічне навантаження, слугували впровадженню його ідеї – проілюструвати „боротьбу за врожай” та переваги цієї боротьби у колективних господарствах.

Особливо великого значення набуває свято врожаю в період боротьби за суцільну колективізацію українського селянства, коли в 1929 р. після постанови Президії ЦВК СРСР „Про проведення дня колективізації та врожаю” рекомендувалося відзначати свято протягом 10 днів (з 15 до 25 жовтня) під знаком перевірки господарсько-політичних завдань². Влада мотивувала це ініціативою самого селянства: „Багаторазові постанови з’їздів, зборів, сходів про проведення Дня колективізації і багато інших рішень і побажань широким бідняцьким мас спонукають ЦВК перетворити, починаючи з цього року, свято врожаю у День колективізації і урожаю, день мобілізації міста і села на справу соціалістичної перебудови села”³. Сценарій Дня колективізації майже такий, що й був під час проведення Дня врожаю, проте на новому етапі розвитку свято „стає більш дієвим, змістовним, цілеспрямованим”⁴.

Проте традиція святкування радянського свята врожаю перервалася на Поділлі в період голодних 1932-1933 рр. і відродилася лише в післявоєнне десятиліття.

Межею, що деформувала культурно-правові звичаї українського народу, зруйнувала традиційні моральні цінності стали роки голодомору: „Голод не тільки фізично знищував, він деформував характери тих, що лишалися живими”⁵, часто фізично виснаженим селянам ставало байдуже до дотримання традиційної обрядовості, зазнавали руйнацій фундаментальні устрої традиційного життя українського села, народна релігійність, деструкція також відбулася в таких священних для українців поняттях як сім’я, родина, сільська громада, що негативно відбилося на традиціях календарної звичаєвості, особливо її громадських формах. Побутуюча в ті часи приказка „Хто до Бога припадає, той з голоду пропадає”⁶ значною мірою характеризує ставлення влади до релігійності селянства.

Одначе знесилене та обезкровлене подільське селянство всіма силами опиралося знищенню його споконвічної культури, про що красномовно

¹ ДАХО, ф.п. 3, оп. 1, спр. 152, арк. 17.

² Известия. – 1931. – 7 октября.

³ Правда. – 1929. – 23 серпня.

⁴ Кувеньова О.Ф. Радянське свято врожаю // НТЕ. – 1957. – № 3. – С. 101.

⁵ Шульга І.Г. Людомор на Поділлі. – К., 1993. – С. 144.

⁶ РФ ІМФЕ НАН України, ф. 9, спр. 28, арк. 184.

свідчать архівні матеріали: „Доповідна записка про факти пожвавлення релігійників с.Кузьмин Красилівського району, які настільки активізувалися, що в 1936 р. в день так званого „престольного празника” – 21 вересня організували невихід колгоспників до молотарок і молотилки не працювали”¹.

Доповідна від 15.VIII.1937 р. про стан антирелігійної роботи в Волочиському районі розкриває стурбованість партійних органів зростанням релігійних настроїв сільського населення: „В районі є ряд фактів пожвавлення контрреволюційної роботи релігійників, як-от: в с. Неміринцях нещодавно був влаштований обід на честь „Святого Гаврііла”, на цей обід запрошувалися підлітки та школярі. В с. Ожівовцях громадянка Мельничук почала вести контр-агітацію серед колгоспників, що ніби-то вона чула голос святого Гаврііла і він казав, щоб в неділю не працювали”². Ряд архівних документів є свідченням звинувачень членів ТСОЗу та колгоспників у святкуванні Пасхи: „Устроен был суд над рабочим, готовищимся к Пасхе. Суд вызвал большой интерес”³, та підтримці зв’язку із місцевими священиками⁴.

Ще одним напрямом, яким відбувалися зміни в календарній звичаєвості в 20–30-х рр. поряд із активним введенням перед найбільшими святами цілеспрямованої антирелігійної агітації та наповнення традиційних свят новим змістом, формами та ідейним спрямуванням, було введення в побут подільського селянина нових календарних дат, покликаних замінити собою „ворожу соціалізму” стару звичаєвість. Їм надається величезна роль у плані масовості, громадської активності та ідеологічної наповненості. Активно насаджується владою свято 1 Травня, головним завданням якого було підвищення сільгоспвиробництва шляхом соцзмагань, боротьба за подальший зріст колгоспів та підвищення культурно-політичного рівня населення. Згідно з протоколом ЦВК СРСР „День інтернаціоналу” з 1928 р. святкується протягом двох днів (1 і 2 травня): „1-е Мая есть праздник Интернационала, пролетарський праздник всего мира... На кануне этого дня председатели и уполномоченные сёл должны предупредить население о том, чтобы в день 1 Мая не проводились никакие работы”⁵, „Летавському сельбуду виробити плян святкування 1-Травня і до 20 1924 р. квітня надіслати до райкультсекції”⁶. Саме це свято отримує найбільше наповнення з боку громадських форм: стають традиційними „майовки”, проведення масових демонстрацій, мітингів тощо, що на довгі десятиліття закріплюються в побуті подолян.

У 1932 р. введено в календар Міжнародний комуністичний день „8 Березня” з метою пропаганди статевої рівності та значимості праці жінки-трудівниці. По суті, у побут подільського селянина вводилися дати

¹ ДАХО, ф.п. 301, оп. 1, спр. 321, арк. 47.

² Там само, арк. 70.

³ Там само, ф.п. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 22.

⁴ Там само, арк. 100.

⁵ Там само, ф.р. 32, оп. 1, спр. 9, арк. 118.

⁶ Там само, спр. 33, арк. 6.

„Червоного календаря”, основою яких була виробнича практика, трудова діяльність народу, нові суспільні відносини, новий побут, заснований на високих принципах комуністичної моралі, марксистсько-ленінського світогляду¹.

Потужним чинником трансформацій у громадських формах святкового дозвілля, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., стають значні міграційні процеси, спричинені колективізацією, інтенсифікацією та механізацією сільськогосподарського виробництва, розвитком промисловості, урбанізацією, що спричинили масовий відхід молоді з подільських сіл та стали ще однією причиною розриву зв'язку поколінь як обов'язкової умови побутування традицій.

Отже, із споконвічних двох структурних компонентів організації подільського села – сім'ї та громади – остання перестає бути однорідною цілісністю і механізмом самоорганізації та самовідтворення суспільства; була зруйнована одна із важливих функцій народного агрокалендаря – він перестає бути маркером часу у визначенні строків сільськогосподарських робіт; традиційні календарно-звичаєві комплекси подолян у громадському плані-змісті розпалися в означений період на окремі свята, які зазнали значних змін у змісті та формах обрядових дійств через запровадження політики „войовничого атеїзму”.

Умовно календарні свята у 20–30-ті рр. можемо поділити на три групи: **до першої віднесемо** як ті, що в перші роки радянської влади в громадських формах були перелицьовані („червоне Різдво”, „червона Паска”), а невдовзі повністю заборонені, так і ті, що зразу ж підпали під заборону (водохрещенські обряди, великодні ігрища, Купальські ритуали, Храмові свята та ін.). **Друга група** – це невелика кількість свят із календарних циклів (обжинки, Новий рік), що отримали нове життя через наповнення оновленим ідеологічним змістом і формами, та розглядалися владою „як дієвий засіб цілеспрямованого виховного впливу, у символічній формі втілюючи найважливіші та найбагатші ідеї, виступаючи засобом ідеологічного впливу на особистість”². **Третю групу** становлять свята, що увійшли в календар подільського селянина в перші роки радянської влади виключно через громадські форми святкової комунікації, отримавши статус „державних свят” (8 Березня, 1 Травня, річниця Жовтневої революції тощо).

Звичайно, дана стаття не розкриває всіх аспектів проблеми трансформацій у громадських формах святкової комунікації в циклі календарної звичаєвості, подальшого дослідження вимагають зміни, що відбулися в роки побудови соціалізму, у період домінування радянської обрядовості та особливості трансформацій за часів незалежності.

¹ Маланчук В.А. Нове в культурі й побуті колгоспного селянина. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 103.

² Зоц В. Сучасна обрядовість – важлива складова // НТЕ. – 1990. – № 4. – С. 70.

Осипчук О.Ю. (Київ)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ЧИННИКИ В ДИНАМІЦІ ЗМІН
ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ
ПЕРЕДМІСТЯ КИЄВА ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ**

У статті досліджуються деформаційні процеси в етнокультурі українців передмістя Києва другої половини ХХ ст. та чинники, що їх зумовлювали. Доводиться, що радянська тоталітарна система була збудована на таких принципах, які в подальшому мали сприяти розпорошеності, а згодом і повному зникненню традиційної культури.

Вивчаючи етнокультуру українців ХХ сторіччя, вчені головну увагу зосереджують на питаннях її деформації. Проблеми співвідношення етнокультурного розвитку та формування радянської культури були чітко регламентовані в радянській науці. З проголошенням незалежності України вітчизняні дослідники отримали змогу досліджувати й вивчати як деформаційні процеси в етнокультурі, так і чинники, що їх зумовлювали. Зміни в традиційній культурі були спричинені різноманітними факторами, зокрема це політика розкуркулення, утворення колективних господарств, штучний голодомор 1932-1933, масові репресії кінця 30-х років. **Вчені** В.Нолл, С.Дровозюк, В.Борисенко, І.Шульга, О.Стасюк, Р.Конквест у своїх працях наголошують, що така політика радянської влади призводила не лише до катастрофічних демографічних, економічних, соціальних наслідків, а й до руйнації традиційної культури, витруювання колективної пам'яті, насильницької перерваності у спадкоємності традицій¹.

З середини ХХ ст. зміни національної політики радянського влади призвели до ще більших деформацій традиційної культури. На початку 60-х років розпочався процес штучного формування радянської обрядовості, традицій та звичаїв, які мали витіснити національну культуру. Пропаганда соціалістичної моралі, радянського способу життя, російської мови розпочала набирати обертів з кінця 60-х років.

Та традиційну культуру руйнували не лише впроваджені нові радянські свята й обряди, русифікація, висміювання народних свят у

¹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. – К., 1999; Дровозюк С. Руйнування української народної культури в умовах геноциду 1932-1933 рр.: стан та перспективи дослідження // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 335-345; Борисенко В. Куца наша пам'ять (Етнографічно-фольклорні матеріали про радянську владу в Україні) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. V. – С. 101-103; Шульга І. Людомор на Поділлі. – К., 1993; Стасюк О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2007. – С. 102-110; Конквест Р. Жива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – Луцьк, 2007. – 455 с.

засобах масової інформації, атеїстична пропаганда, а й сама система господарювання та суспільно-політичні чинники, що склалися в радянському суспільстві й суперечили головним принципам етнокультури українського народу. Роль освіти, що була направлена також і на боротьбу з національними особливостями українського народу, культурних закладів на селі, що слідкували, а часом і регламентували культурне життя села, міграцій у процесі видозмін етнокультури, житлових масивів у приміських районах, які формували барачну культуру з її невисокими стандартами тощо. Саме такі суспільно-політичні чинники в переважній більшості залишалися поза увагою вчених, попри те, що вони мали значний вплив на процес змін в етнокультурі. Питання культурного розвитку українського села, поява ознак маргінальності в культурі жителів виявив Г.Кривчик¹. Проблемами позиціонуваннями української культури як меншовартісної, в результаті адміністративної політики подолання істотних відмінностей між містом та селом, перетворення сіл в укрупнені населені пункти міського типу займався І.Рибак². Роль клубу, як інструмента просвітницької та пропагандистської обробки вивчав О.Гриценко. Вчений зауважив, що створення „нової культури” здійснювалося, передусім, шляхом нищення старої як елітарної, так і традиційно народної, провідну роль у цьому процесі виконували культурно-освітні заклади села³. Політика переселення, молодіжна, освітня, економічна, адміністративна політика, формування нових побутових умов та відносин на селі всіляко поглиблювали деформаційні процеси традиційної культури.

Територіально однією з найчутливіших до негативних впливів радянської політики виявлялася територія передмістя, зокрема передмістя Києва, що була предметом різноманітних випробувань для радянської влади. Наближеність до столиці спричиняла тиск з її боку. Поглиблена русифікація, антирелігійна пропаганда, укрупнення радгоспів та інші процеси торкалися передмістя в першу чергу.

Певну роль у процесі деформації традиційної культури українців передмістя має міграційна ситуація. Укрупнення радгоспів, збільшення кількості робочих місць, добре розвинута інфраструктура в приміській смузі спонукала до переселення з інших регіонів України. Зокрема, села Київської області мали одні з найкращих показників з-поміж інших областей України щодо наявності електричного освітлення в житлових будинках, радіо, а також шкільних приміщень, транспортного сполучення тощо⁴. Для приїжджих радгоспи будували гуртожитки, бараки, що територіально були віддаленими від поселень корінних жителів, це призводило до послабленого процесу адаптації на новому місці. Поступово

¹ Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 24-34.

² Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. XX ст.). – К., 1997. – С. 118.

³ Гриценко О. Клуб // Нариси популярної української культури. – К., 1998. – С. 245-259.

⁴ Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. XX ст.). – С. 122-123.

у середовищі людей, які відірвалися від свого коріння, але ще не встигли глибоко пустити нове, стали проявлятися ознаки маргінальності. Колишні господарі, оселившись у новозбудованих житлових масивах, перетворювали їх на місця зосередження кримінальних угруповань, формували барачну культуру з її невисокими стандартами, заниженими вимогами до умов життя¹. Характерними ознаками такої культури стали: занедбаність власного житла, культурна пасивність, неповага до навколишнього середовища. Російський політолог Є.Стариков зазначав, що сільські люди, переїжджаючи до міста чи житлових масивів, змінювали свою поведінку не в кращий бік². Такі масиви мали прискорити процес зближення села й міста, та в результаті сільські жителі, яких тяжко колгоспне життя змушувало переїжджати в ці масиви, в подальшому або ж намагалися збудувати власне житло й вести господарство, або ж перетворювалися на маргіналів. Перетворення селянина на міського жителя, віднявши в нього приватну власність та можливість господарювати на власній землі, переселивши в квартири, виявилось невдалим. Радянська влада намагалася село підтягнути до міста, але результат виявився більш ніж невтішним і протилежний очікуваному. Замість поступового перетворення села на місто, за допомогою будівництва багатоповерхівок, село умовно розділялося на господарів та жителів масивів.

Житловий масив формував нову культуру, вірніше, субкультуру. Корінні жителі не сприймали переселенців, тим самим ізолюючи їх від надбань місцевої етнокультури, мешканці ж бараків чи квартир, переїхавши, втрачали тісний зв'язок з власним селом, родичами, тим самим втрачаючи зв'язок поколінь, а відповідно, й традицію. Цього могло б не статися, якби радянське керівництво не проводило активну антирелігійну політику й різноманітні кампанії зі впровадження в життя нових свят та обрядів. Доказом цього є досвід мігрантів, які, виїжджаючи з країни на постійне місце проживання до демократичних держав, зберігали елементи своєї традиційної культури, особливості української культури – у побуті, поведінці, звичаях, мові. Натомість у власній державі українці, по суті, були позбавлені такої можливості, й при переселенні з різних регіонів України втрачали залишки традиційної культури. Життя мешканців приміських масивів було на виду, і це позбавляло можливості святкувати українські свята, як це робили таємно місцеві жителі, проводити обряди, що фактично були заборонені в суспільстві. Руїнувалися підвалини традиційної культури і насамперед міцна родина. Втрачалася етнічна ідентичність, невід'ємною частиною якої є спосіб життя, мова, одяг, традиції, стереотипи, територія, релігія.

Секційне багатоповерхове будівництво у приміських селах мало сприяти перетворенню селянина на міського жителя, але на практиці проживання в багатоповерхівці лише зменшувало сільсько-господарську

¹ Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 24–34.

² Стариков Е.Н. Новые элементы социальной структуры // Коммунист. – 1990. – № 5. – С. 38.

активність. Незважаючи на міський тип житла, селянин все одно змушений був тримати худобу, але тепер він витрачав на це в 15 разів більше часу, адже був відірваним від двору¹. Черговий раз порушувався зв'язок селянина з землею, формою господарювання. Уперше цей зв'язок зруйновано з відміною приватної власності, коли особистість була позбавлена ідеї „свого” і тим самим урівнювалася з оточуючими, а це, в свою чергу, призвело до зміни структури особистості². Адже ще до середини ХХ ст. українського селянина було відчужено від власності і виробленого продукту, перетворено його на найманого робітника, а фактично майже наймита, адже заробітна плата селянина за зарахований трудовдень була символічною. Аналіз виробничих відносин на селі 1960–1980-х років вказує на процес усупільнення та укрупнення власності в умовах її одержавлення. Така тенденція на практиці означала подальший процес відчуження селянина від землі та засобів виробництва. Особливо болісним цей процес був для селян, які проживали в житлових масивах. Можливість у належних умовах утримувати худобу та доглядати за нею втрачалася разом з переселенням до багатоповерхового будинку чи гуртожитку. Внаслідок перетворення села у „селища міського типу”, будівництва житлових масивів не тільки зникає село, замулюються джерела народної творчості, руйнуються основи національної самобутності³. Зайнятість у особистому підсобному господарстві давала можливість приміському селянину відчувати себе власником, а також реалізовувати в місті надлишок власної продукції. Тому наявність підсобного господарства була і залишається важливою складовою способу життя українських селян. Та при умові переселення до житлових масивів така важлива складова втрачалася. Невблаганна політика тоталітарного режиму встановлювала свій суворий контроль над усіма сферами суспільного життя. Традиційний спосіб існування української селянської родини – з підсобним господарством, землею – руйнувався радянськими нововведеннями, які разом з нищенням структури поселень, господарських потреб, взаємовідносин на селі руйнували підвалини етнокультури, що базувалася на господарському циклі українського селянина.

Неабияку роль у процесі витруювання традиційної культури відігравали культурно-освітні заклади, що були центрами масово-політичної та культурно-освітньої діяльності держави, з завданням виховання сільського населення в дусі комуністичної моралі⁴. Оскільки праця в радгоспах чи колгоспах займала більшу частину часу селян, а у вихідні, яких траплялося мало, селяни будували хати, займалися домашнім господарством, яке було головним джерелом доходів⁵; організованим та майже нав'язливим

¹ *Стерн В.* Пути развития жилой застройки села // Вопросы экономики. – 1970. – № 11. – С. 104.

² *Вайль П., Геніс А.* 60-е. Мир советского человека. – М., 2001. – С. 57.

³ *Кривчик Г.Г.* Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – С. 121.

⁴ *Зенькович Г.В.* Сельские клубные здания. – К., 1980. – С. 6.

⁵ Зап. автором від Темненко Іван Іванович 1939 р.н. в с. Морозівка Баришівського р-ну в жовтні 2007 р.

способом відпочинку стали державні революційні свята та різноманітні заходи, що відповідали комуністичній ідеології, присутність на яких була практично обов'язковою для колгоспників та інших працівників села.

У ті дні, на які припадали традиційні українські релігійні свята, якщо це була субота чи неділя, зазвичай, влаштовувалися суботники або ж проводилися урочисті вечори, концерти в клубах. Чимало селян згадують про численні випадки, коли на Великдень, Різдво, Трійцю в клубах, школах організовувалися концерти, відбувалися покази різноманітних революційних фільмів, і було досить небезпечно не бути присутніми на таких вечорах, адже могли запідозрити, що відзначалося релігійне свято вдома чи ще гірше – в церкві. Саме тому з державного бюджету виділялися значні кошти на побудову, ремонт, утримання культурних закладів на селі.

Клубна система була зорієнтована, передусім, на молодь, щоб забезпечувати її виховання в комуністичному дусі, а також контролювати її дозвілля. Звичайно, молодь йшла до клубів з єдиною метою – розважитися, потанцювати, поспівати, клуб виконував роль колишніх вечорниць, та радянська влада витратила значні кошти на будівництво культурних установ не лише з метою забезпечити відпочинок молодому поколінню, а головне призначення залишалося – пропаганда і закорінення в свідомості сільської молоді радянських цінностей. Сільський клуб здебільшого залишався єдиним соціально-культурним інститутом для місцевого населення. Люди звикали, що в ньому підводяться підсумки господарської діяльності підприємств, колгоспів, радгоспів, тут вшановують передовиків, відзначають знаменні дати в житті країни та часом в особистому житті громадян¹. Проте селяни лишалися, зазвичай, пасивними учасниками дійств, що відбувалися в клубах.

З кінця 60-х років XX ст. активізувалася атеїстична пропаганда. У періодиці з'являються статті, де вказується на велику кількість проведених церковних обрядів на Київщині, й зауважується, що такий стан речей є незадовільним і вимагає посилення антирелігійної пропаганди та боротьби з релігійними пережитками². Релігійні свята й обряди намагалися викоринювати введенням радянських свят, обрядів та традицій. В села направлялися наукові співробітники, вчені, які читали лекції на антирелігійні теми, проводили тематичні вечори. В ряді приміських сіл виступали наукові працівники Києво-Печерської лаври. В клубі села Требухів Броварського району лекції супроводжувалися хімічними дослідами, що розкривали суть „божих чудес”³. Загалом по Київській області на 1967 рік працювало 43 атеїстичні відділи. В Бориспільському та Броварському районах діяли пересувні атеїстичні клуби, до яких входили працівники партійних, радянських, комсомольських органів.

¹ Пиналов С.А. Нова соціально-культурна ситуація і питання роботи клубних закладів // Відродження і розвиток культури України: проблеми історії, теорії і практики: Всеук. наук. конф. – К., 1993. – С. 52-53.

² Бражчик І.І. Радянська святковість – дійова форма боротьби з релігійними пережитками // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 2. – С. 25-33.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4791, оп. 2, spr. 629, арк. 58-61.

Антирелігійна пропаганда руйнувала підвалини традиційної культури, яка тісно переплетена з церквою. Про єдність етнічних та релігійних процесів свідчить те, що національні риси релігії видозмінювалися під впливом традицій українського етносу. Можна стверджувати, що релігія була пристосована до умов побутування українського етносу, але цей процес був природним і тривав не одне століття. За радянського часу давні споконвічні уявлення людей, побутова повсякденна практика і суто християнські обряди – все це спрощено об'єднувалося під загальним поняттям „пережитки й забобони”, і розглядалося лише під одним кутом – з огляду на ідеологічну необхідність їх найскорішого викорінення¹. Активне впровадження радянської обрядовості сприяло послабленню релігійності сільського населення.

Елементи традиційної культури висміювалися в гуморесках, оповідках чи статтях, особливо тоді, коли за традиційним українським календарем мали б бути свята. Висміювалися засівальники і колядники, які ототожнювалися з пияками та неробами².

Насильне викорінення релігійності серед населення призводило до розриву зв'язку між поколіннями. Адже з висміюванням „ознак” релігійності критикувалася віруюча людина. В науковій літературі, яка стосувалася проблем атеїстичної пропаганди та викорінення релігійності, постійно наголошувалося на тому, що віруюча людина є необізнаною, з низьким рівнем освіти. Тобто у сфері впливу релігійних поглядів перебувають люди здебільше старшого віку, які не пов'язані з суспільно-політичною діяльністю³.

Неабияку роль у руйнації традиційної культури відігравала школа. Зокрема, одним з головних завдань школи було виховання та формування нової особистості, яка б відповідала всім канонам радянської ідеології. Разом зі здобуттям знань учні радянської школи отримували цілу систему цінностей, шаблонів поведінки відповідно до радянських догм. У процесі викорінення релігійності серед сільського населення роль школи не була останньою, адже саме в цьому закладі часто „викривалися” діти, що ходили до церкви, приносили крашанки на Великдень, ходили на кладовище в традиційно українські поминальні дні. Засобів і методів боротьби з релігією в школі було вдосталь. Жителька с. Тернівки Кагарлицького району Катерина Очеретяна пригадує, що в середині 60-х років, коли вона навчалася в шостому класі, до їхнього класу перевели дівчинку, доньку священика, з якою ніхто не хотів спілкуватися, сидіти за однією партою тільки через те, що вона була віруюча. Коли Катерина почала сидіти з цією дівчинкою за однією партою, її неодноразово викликали в учительську й дорікали за те, що вона, донька партійного батька, відмінниця, підводить колектив класу й школи⁴.

¹ Борисенко В. Вірування у повсякденному житті українців на початку XXI століття // Етнічна історія народів Європи. – К., 2003. – № 15. – С. 4-10.

² Шлях до комунізму. – 1970. – № 1 (4044). – 1 січня.

³ Келембетова В.Ю. Вивчення причин і характеру релігійних пережитків // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 4. – С. 3-11.

⁴ Зап. автором від Очеретяної К.П. 1947 р.н. в с.Тернівка Кагарлицького р-ну в жовтні 2007 р.

Наступи боротьби з релігією активізувалися під час відзначення великих релігійних свят. Коли правилося в церкві, в школах неодмінно організовувалися суботники або ж святкові вечори і кожен класний керівник мав особисто стежити за присутністю учнів на таких заходах. Іноді школи направляли до церкви чергових, які стояли при вході і не пропускали молодь в середину¹. Мешканка с. Бузова Надія Кулик, колишня вчителька, пригадує, що кожна школа організовувала спеціальні лінійки, на яких виголошували догану тим дітям, котрі відвідували в святкові дні церкву, ходили з крашанками на кладовище. Перевіряли руки у дітей, чи не замазані вони фарбою, якою могли б фарбувати яйця. Сьогодні Надія визнає, що протистояти державній антирелігійній кампанії було нереально, хоча сама була віруюча й гарно знала всі українські свята, обряди тощо².

Школа була одним з головних інструментів комуністичної ідеології та радянської. Вся система державно-комуністичного виховання і навчання в школах та дошкільних установах України безпосередньо контролювалася центральною партійною верхівкою в Москві. Саме школу як основне знаряддя нищення старого і формування нового ладу визнавав у своїй концепції В.Ленін ще в 1903 р.³ Його концепцію успішно втілювали в життя впродовж сімдесяти років. Одним з чергових завдань школи було формування комуністичного світогляду без урахування певних етнокультурних особливостей. Всі деталі шкільного життя взаємопов'язані, школа являла собою замкнену систему, мета якої – змусити дитину сприймати світ винятково в шкільних термінах і відповідно до пануючої ідеології. Школа вступала в конфлікт з учнем, з перших днів намагаючись нав'язати йому громадянську точку зору⁴, нову мораль, чужу для усталених уявлень традиційної культури. Обов'язки перед державою, громадянський обов'язок визнавалися ціннішими, ніж родина, обов'язки перед батьками тощо.

Система освіти була побудована таким чином, щоб більший вплив і виховання на молодь мала держава, а не родина. В квітні 1960 р. було прийнято рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про організацію шкіл з подовженим днем”⁵. Така постанова забезпечувала збільшення кількості часу, проведеного в школі, а отже, і відповідну результативність комуністичного виховання, яке здійснювалося в рамках державної програми. Цією програмою передбачалася спеціальна підготовка та навчання вчителів з метою вдосконалення їхніх знань у галузі комуністичної ідеології, а також видання численних методичних рекомендацій з виховання у молоді комуністичної моралі. Жорстка схема,

¹ Зап. автором від Козачок Н.О. 1947 р.н. в с. Морозівка Баришівського р-ну в листопаді 2007 р.

² Зап. автором від Кулик Н.Ф. 1941 р.н. в с. Бузова Кієво-Святошинського р-ну в вересні 2003 р.

³ Семчишин М. Система шкільної освіти в сучасній Україні // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 3. – С. 132-167.

⁴ Вайль П., Геніс А. 60-е. Мир советского человека. – С. 118.

⁵ Шевченко Л.А. Развитие украинской радянської культури в 1959-1965 гг. – К., 1967. – С. 11.

започаткована шкільною системою, створювала ілюзію життєрадісної картини світу, де все відповідає встановленим нормам та стандартам і на кожне запитання існує відповідь.

Шкільну молодь не залишали без суспільно-політичної опіки і на канікулах. Особливо в літніх таборах, які, окрім оздоровлення, відігравали важливу роль у формуванні культурних смаків, світобачення, витравлення традиційної культури молодого покоління. В дитячі оздоровчі заклади направлялися кваліфіковані піонервожати та вихователі, які забезпечували організацію виховної роботи, що базувалася на головних засадах марксизму-ленінізму¹.

Суспільно-політичні чинники радянського часу сприяли швидкому сприйняттю суспільством нових „радянських цінностей”, що були протилежними традиційній українській культурі, оскільки базувалися на спільному способі життя, новому виробництві, суспільних колективістських відносинах, руйнуванні родинних зв'язків. Відповідно, суспільно-політичні чинники радянського часу спрямовувалися на викорінення українських традицій, вірувань, звичаїв та обрядів. Розбудова нового комуністичного суспільства супроводжувалася перекрученням та змінами народного світогляду, ідейності, моралі, психології. А отже, ці зміни торкалися системи поглядів, переконань, що складають основу національної духовності.

Дія комплексу суспільно-політичних чинників радянської влади, що прямо або опосередковано були спрямовані на руйнацію традиційної культури та активне впровадження політики зросійщення, призвела до оманливого почуття „меншовартості” українців, „другорядності” рідної мови, культури, розвинувся комплекс національної і громадянської неповноцінності. Адже традиційна культура українського народу – це не лише календарно-святкова, весільна, родинна чи поховальна обрядовість, це цілий комплекс, культура, душа українського народу, який, окрім вищевказаного, включає в себе народну мораль, виховання, стереотипи поведінки тощо, які є життєво необхідними для повноцінного існування етносу. Отже, штучне порушення, грубе втручання в процес етнокультурного розвитку може ставити під загрозу існування етносу як такого. Політика Радянського Союзу не лише в галузі культури й освіти, економіки, мала негативні наслідки для існування і належного функціонування традиційної культури, та, попри це, прояви традиційної культури українського народу були помітними і виразними і якщо вони не виявлялися в святково-культурній обрядовості, зате залишалися стійкими в стереотипних уявленнях, певних моделях поведінки, існуванні забобон, використанні елементів народної медицини, магії, етнопедагогіки тощо. Такі явища взагалі не вивчалися радянськими вченими, але радянська тоталітарна система була збудована на таких принципах, які в подальшому мали лише сприяти розпорошеності, а згодом і повному зникненню традиційної культури.

¹ Державний архів Київської області України, ф. 880, оп. 11, спр. 1406, арк. 296-297.

Боян С.П. (Івано-Франківськ)

**КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ
БОЙКІВ У СУЧАСНИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНОЗНАВЦІВ
(до історіографії проблеми)**

Стаття має на меті відобразити найновіші дослідження календарної обрядовості бойків та обґрунтувати значення в етнографічній науці науково-етнографічних збірників і науково-культурних осередків, які діють на Бойківщині. Серед комплексу літератури, яка склала основу написання, становлять публікації, зміст яких певною мірою торкається даної тематики. Огляд сучасної літератури дав змогу зробити висновки про відсутність комплексного дослідження календарної обрядовості бойків Карпат.

Вивчення етнічних спільнот України, їх календарної обрядовості на сьогодні є однією із важливих теоретичних і практичних проблем в етнографічній науці та українознавчих дослідженнях, адже без глибокого й систематичного пізнання народної духовної культури неможливо формувати нові ціннісні орієнтації в умовах державної незалежності.

Розглядаючи в загальному плані календарну обрядовість, слід звернути увагу на **праці** сучасних українських дослідників: І. Чеховського¹, Л. Орел², В. Біляцької³. Так, наприклад, І. Чеховський у своїй праці “Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону” більшу увагу приділяє віруванням у надприродні сили етнографічних груп, які населяють Українські Карпати. Висвітлюючи обряди в народному календарі українців, дослідники Л. Орел, М. Мандибура в колективній праці “Україна в обрядах на межі тисячоліть” показали, як у різних регіонах України здійснювали народні обряди наші предки, а також розкрили їхні спільні й відмінні риси.

XXI ст. щодо розвитку українознавства ознаменувало собою появу комплексних монографій та ряду публікацій. Проте сьогодні відсутні видання, у яких на належному рівні розкривалася б проблема нашого дослідження. Такий стан є закономірним наслідком тих тематичних пріоритетів, які панували в етнологічній науці до початку Другої світової війни, у радянський період та продовжують частково зберігатися в сучасній історіографії.

При дослідженні сучасного стану календарної обрядовості етнографічних груп Карпатського регіону особливу увагу слід зосередити

¹ Чеховський І.Г. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 304 с.

² Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть. – К.: ПП «Вершинські», 2001. – 280 с.

³ Біляцька В.П. Календарно-обрядова поезія і народні свята. Вечорниці та досвітки. – Дніпропетровськ, 2001. – 104 с.

на збірках джерельних матеріалів, укладених останнім часом. А також варто наголосити на наявному комплексі етнографічних матеріалів, зібраних науковцями і студентами Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, зокрема тих, що зберігаються в Науковому етнографічному архіві Інституту історії і політології вищезазначеного університету.

Велика заслуга належить прикарпатському етнографу і досліднику побуту матеріальної й духовної культури етнічних груп Карпатського регіону, особливо Покуття – М. Паньківу¹. Вагоме значення має колективна праця “Прикарпаття: спадщина віків. Історико-культурологічне видання” під редакцією професора М. Кугутяка, присвячена 15-й річниці незалежності України². Книга містить багатий різноплановий ілюстрований і текстовий матеріал, у якому зосереджені пам’ятки природи, колорит традиційної народної культури Карпатського краю, історичний нарис Прикарпаття від початку перших поселень до сьогодні, туристсько-рекреаційні заклади Карпат.

Що ж торкається проблематики календарної обрядовості бойків, то вона розглядається частково в комплексних колективних працях та узагальнюючих виданнях інших сучасних українських дослідників Карпат і досвідчених знавців традиційної культури: С.П. Павлюка³, Ю.Г. Гошко⁴, Р.Т. Кирчіва⁵, К.М. Кутельмаха⁶ тощо. Колективні праці цих учених містять насамперед відомості про формування й розвиток української нації на прикладі таких етнографічних груп, як бойки, лемки й гуцули. Крім цього, чимало інформації пов’язано з проблемами їх етнічної території, етнографічного районування, традиції духовної та матеріальної культури.

Значний науковий інтерес становить подальше дослідження населення Українських Карпат на базі традиційної культури Карпатського регіону Інституту народознавства НАН України у м. Львові під керівництвом доктора історичних наук С.П. Павлюка. Проведена і ведеться також значна робота щодо вивчення своєрідних локальних рис побуту, матеріальної та духовної культури етнографічних груп Карпат. Такі дослідження знайшли своє місце в науковому збірнику Інституту народознавства НАН України – “Древляни”, який виходить під редакцією С.П. Павлюка, а також в етнографічних збірниках – “Народознавчі зошити”, “Народна творчість та етнографія” тощо.

¹ Паньків М. Сучасні традиційні обряди на Покутті та проблема їх збереження // Етнос і культура. – 2003. – № 1.

² Прикарпаття: спадщина віків. Історико-культурологічне видання / За ред. М. Кугутяка. – Львів: “Манускрипт-Львів”, 2006. – 567 с.

³ Павлюк С. Етнографічна наука України: Стан і перспективи // Народознавчі зошити. – 1995. – № 2. – С. 65-67.

⁴ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат і Прикарпаття XIV-XIX ст. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 336 с.

⁵ Кирчів Р.Ф. Із фольклорних регіонів України. – Львів, 2002. – 167 с.

⁶ Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // Полісся України. – Вип. 2: Овруччина 1995. – Львів, 1999; Мандрівка вглиб віків (Прадавні елементи в зимовій обрядовості) // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2001. – Вип. 1; “Спасова борода”: магія чи реальність // Древляни / За ред. С.П. Павлюка та ін. – Львів, 1996. – Вип. 1. – С. 233-250.

Ґрунтовне вивчення бойків, як однієї із своєрідних етнографічних груп українців Карпат, на сьогодні належить досліднику і голові Львівської філії товариства “Бойківщина” Р. Кирчіву. В своїх працях він не тільки подає історіографічну характеристику Бойківщини, а й досліджує деякі аспекти фольклору в різних регіонах України. Показовим у цьому плані є фундаментальне дослідження “Із фольклорних регіонів України”¹.

На велику увагу заслуговує колективна праця “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат”². Із чотирьох запланованих томів вийшли два під керівництвом С.П. Павлюка. У другому томі розкривається проблема автентичності явищ народного побуту та мистецтва, які за сукупністю характеристик відповідають особливостям українського етносу. У розділі даного тому “Календарна обрядовість як етногенетичне джерело” автори досліджують народні обряди річного календарного циклу. У 2004 р. зусиллями багатьох науковців (Р. Кирчів, К. Кутельмах, Г. Горинь, Т. Гонтар та ін.) було видано навчальний посібник “Українське народознавство”³, який містить інформацію про формування й розвиток української нації, етнічну територію, багатотомовий досвід і традиції духовної та матеріальної культури українців загалом. Даний посібник структурно складається із 20 глав, з яких 6 глава під назвою “Звичаї та обряди” містить інформацію про етапи формування календарно-побутової обрядовості на Поліссі, Поділлі, Волині, Гуцульщині, Бойківщині, Лемківщині та в інших етнографічних регіонах України. Також деякою мірою подано загальні риси обрядовості зимового, весняного, літнього та осіннього циклів у даних регіонах.

Цінні матеріали з української етнології зосереджені у колективній праці “Українська етнологія” сучасних вітчизняних дослідників (В. Борисенко, Л. Залізняк, К. Третяк, О. Гончаров та ін.) під керівництвом професора В. Борисенко⁴. У даному посібнику аналізуються теоретичні проблеми української етнології, пов’язані з етногенезом українців, формуванням регіональної специфіки тощо. Висвітлюється традиційна культура українців – житло, одяг, харчування, звичаї, обряди, вірування з урахуванням сучасних соціально-економічних змін в українському суспільстві.

Значне місце у вітчизняній етнографічній науці ХХІ ст. займає навчальний посібник “Етнографія України” за редакцією С.А. Макаручука⁵, у якій автори подають чималий матеріал про духовну культуру горян.

Остання праця, яка вийшла в 2008 р. на тематику календарної обрядовості населення Буковини – “Магія і мантика у народному календарі

¹ Кирчів Р.Ф. Із фольклорних регіонів України. – Львів, 2002. – 167 с.

² Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х томах / За ред. С. Павлюка. – Львів, 2006. – Т. II: Етнологія та мистецтвознавство. – 812 с.

³ Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С.П. Павлюка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2004. – 570 с.

⁴ Українська етнологія: Навч. посіб. / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

⁵ Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С.А. Макаручука. – Львів: Світ, 2004 – 520 с.

східнороманського населення Буковини”¹. У даній монографії – народні прикмети, обряди, вірування щодо міфологічних персонажів, здатні впливати на гідроатмосферні явища, календар дівочих ворожінь. Вперше в етнологічній науці здійснена спроба типологізації, дослідження символіки та семантики низки обрядів.

У 2004 р. дослідниця українського фольклору Г. Сокіл вперше видала монографію на тему: “Українські обхідні календарно-обрядові пісні”². Ця праця є першим узагальнюючим дослідженням обхідних календарно-обрядових пісень українців, репрезентованих колядками, щедрівками, риндзівками, волочильними, пастушими та обжинковими піснями. Основну увагу дослідниця звернула на з’ясування питання структури, образного сприйняття дійсності, спільні та відмінні риси жанрів. У кінці відзначено співіснування досліджуваних пісень з обрядовими елементами. Досліджуючи календарно-обрядову поезію українців, вона намагається знайти спільні й відмінні риси між стародавніми язичницькими і християнськими мотивами, сюжетами тощо. Все це Г. Сокіл відобразила в статті “Християнізація обхідних календарних пісень та обряду в етнокультурній традиції українців”³.

Водночас на сьогодні важливими осередками, що досліджують історію й етнографію Бойківщини, є Всеукраїнське товариство “Бойківщина”, центр якого зосереджений у м. Турка Львівської області (очолює П. Косачевич) та Науково-культурне товариство “Бойківщина” в м. Дрогобич (голова Л. Сікора). Ці товариства налічують чималу кількість членів і їх метою є дослідження історії та етнографії свого краю, тобто минулого й сучасного Бойківщини. Науково-культурне товариство “Бойківщина” випускає такі часописи, як “Бойки” і “Бойківщина”, де публікують статті етнографи, історики та мистецтвознавці краю. Тематика цих видань стосується переважно таких аспектів: духовна й побутова культура бойківського села, релігійно-конфесійна, демографічна та природно-екологічна ситуації на Бойківщині. Філії товариства “Бойківщина” зосереджені в кожному районному центрі даного етнографічного регіону. Завдання таких товариств перш за все полягає у виявленні та дослідженні культурно-історичних пам’яток, їх популяризації на території краю.

Таким чином, у дослідженні етнокультурних традицій великі заслуги належать публікаціям деяких згадуваних вище сучасних наукових етнографічних збірників, часописів, видань: “Народна творчість та етнографія”, “Народознавчі зошити”, “Древляни”, „Етнос і культура”, “Бойки”, “Бойківщина” тощо. В них опубліковані про особливості календарної обрядовості бойків.

¹ *Мойсей А.* Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини. – Чернівці, 2008. – 320 с.

² *Сокіл Г.* Українські обхідні календарно-обрядові пісні: структура, функції, семантика. – Львів, 2004. – 265 с.

³ *Сокіл Г.* Християнізація обхідних календарних пісень та обряду в етнокультурній традиції українців // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1-2. – С. 46-50.

Даної тематики неодноразово торкалися такі краєзнавці, як Ю. Гайда в своїй статті “Повір’я, звичаї та обряди Турківщини”¹, М. Подорожнюк “Успадкування традиційних бойківських звичаїв на Рожнятівщині”², П. Зборовський “Різдвяний цикл свят за традицією села Верхне Висоцьке на Турківщині”³, Б. Ярошевич “Великодні звичаї на Самбірщині”⁴ та ін. В основу публікацій такого характеру покладено завдання показати на основі польових досліджень і систематизованого джерельного матеріалу звичаї, обряди й традиції, притаманні певній частині Бойківщини. Значний інтерес щодо дослідження духовної культури бойків становить стаття Г. Гром “Звичаї, традиції, обряди в Нагуєвичих”⁵. Автор даної статті на прикладі дослідженого матеріалу на батьківщині Івана Франка намагається показати весь комплекс родинних і календарних обрядів, звичаїв і традицій у Нагуєвичих. Такий процес дослідження Бойківщини, як частини Карпатського регіону, сьогодні вказує на розвиток українознавства загалом.

Українознавчі дослідження знайшли місце у дослідженнях культових елементів народного календаря українців Східних Карпат. У цьому контексті слід наголосити на тому, що серед культових елементів більше приділено уваги одному з основних компонентів календарної обрядовості – воді, яка є складовим елементом магічної практики бойків. Так, специфіку відображення очисних властивостей води у весняно-літній обрядовості українців Східних Карпат показала у своїй статті “Символічна функція води у весняно-літній обрядовості українців Східних Карпат (очисний аспект)” дослідниця Л. Горошко⁶. В статті вона виділяє кілька видів застосування води: своєрідне духовне очищення, лікувальне очищення, “моністичне” очищення (“випровадження”) душ пращурів).

Необхідно наголосити також на тому, що, вивчаючи в загальних рисах народний календар горян, дослідники використовують порівняльний аналіз. Так, наприклад, В. Лисак у статті “Народний календар бойків і гуцулів”⁷, розкриваючи народні свята та обряди бойків, які здійснюються в

¹ Гайда Ю. Повір’я, звичаї та обряди Турківщини // Бойки: Часопис: До 75-річчя товариства „Бойківщина” / Ред. Л. Сікора. – Дрогобич, 1996. – № 1-2; 1997. – № 1-12; 1998. – № 1-6. – С. 205-210.

² Подорожнюк М. Успадкування традиційних бойківських звичаїв на Рожнятівщині // Бойки. – 2002. – № 10. – С. 212-214.

³ Зборовський П. Різдвяний цикл свят за традицією села Верхне Висоцьке на Турківщині // Бойки. – 2002. – № 10. – С. 215-219.

⁴ Ярошевич Б. Великодні звичаї на Самбірщині // Бойки: Часопис: До 75-річчя товариства „Бойківщина” / Ред. Л. Сікора. – Дрогобич, 1996. – № 1-12; 1998. – № 1-6. – С. 198-204.

⁵ Гром Г. Звичаї, традиції, обряди в Нагуєвичих // Бойки: Часопис: До 75-річчя товариства „Бойківщина” / Ред. Л. Сікора. – Дрогобич, 1996. – № 1-2; 1997. – № 1-12; 1998. – № 1-6. – С. 198-204.

⁶ Горошко Л. Символічна функція води у весняно-літній календарній обрядовості українців Східних Карпат (очисний аспект) // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5-6. – С. 705-713.

⁷ Лисак В. Народний календар бойків і гуцулів // Народознавчі зошити. – 1996. – № 28. – С. 4-6.

період цих свят, намагається порівняти одночасно з календарними святами й обрядами гуцулів.

Аналіз жниварських обрядів, звичаїв на Поліссі здійснила дослідниця Г. Виногорова в статті “Жниварський звичай “Спасова борода” на Поліссі”¹. Досліджуючи жниварські обряди в Україні, Г. Виногорова показала значення обжинкових ритуалів на прикладі “бороди” (сніп із останніх стебел пшениці, жита чи вівса, прикрашений польовими квітами) та обжинкового вінка (вінок, сплетений із колосків пшениці і польових квітів після завершення жнив). Обряд обжинкового вінка дослідниця показала в статті “Обжинковий вінок в контексті традиційної обрядовості українців на сучасному етапі: генеза символу”². Досить цікавою є стаття Д. Пожоджук “Словесно-обрядова поезія етикету в різдвяних обрядах і звичаях”, яка вийшла в науковому збірнику “Етнос і культура”³. Автор на прикладі дослідження обрядовості різдвяного циклу показує сюжети різдвяної поезії, їх основні риси й мотиви.

Друкований орган “Літопис Бойківщини”, осередок якого знаходиться в Самборі, досліджує матеріальну й духовну культуру. Статті сучасних дослідників “Літопису Бойківщини” присвячені переважно описові, характеристики певних аспектів, явищ народного побуту і культури минулого та сучасного. Дослідники зафіксували ряд архайчних явищ у землеробстві, скотарстві, сімейному і громадському побуті, звичаях і обрядах українських горян-бойків. З деяких місцевостей Бойківщини на сьогодні в “Літопису Бойківщини” містяться певною мірою систематизовані відомості про народні промисли, одяг, їжу, звичаєве право, народний календар, світогляд бойків тощо. В основному предметом дослідження є висвітлення відомостей на основі історіографічної й джерельної баз про побут і культуру українців Карпат.

Неабияке значення у вивченні свого краю становлять регіональні краєзнавчі музеї: Долинський краєзнавчий музей “Бойківщина” Тетяни й Омеляна Антоновичів, Самбірський краєзнавчий музей “Бойківщина”, Народний музей “Бойківщина” у м. Турка, Стрийський краєзнавчий музей “Верховина”, Болехівський краєзнавчий музей імені Н. Кобринської та ін. У цих музеях, крім останнього, широко представлена традиційна народна архітектура, предмети хатнього і господарського побуту населення Карпат, знаряддя праці, зразки одягу з певної місцевості Бойківщини, народних промислів та інших галузей матеріальної культури. Крім музейних експонатів краєзнавчого характеру, переважно у всіх цих музеях знаходиться ціла краєзнавча бібліотека, яка постійно поповнюється літературою на таку тематику: звичаї, обряди бойків, їх культура й побут. На сьогодні музейні працівники проводять значну роботу щодо вивчення

¹ Виногорова Г. Жниварський звичай “Спасова борода” на Поліссі // Древліани / За ред. С.П. Павлюка та ін. – Львів, 1996. – Вип. 1. – С. 225-230.

² Виногорова Г. Обжинковий вінок в контексті традиційної обрядовості українців на сучасному етапі: генеза символу // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 499-502.

³ Пожоджук Д. Словесно-обрядова поезія етикету в різдвяних обрядах і звичаях // Етнос і культура. – 2005-2006. – № 2-3. – С. 75-83.

тих своєрідних локальних рис побуту матеріальної та духовної культури краю, що склалися впродовж віків.

Отже, на початку ХХІ ст. науковці зібрали й проаналізували чимало фактичного матеріалу з історії та етнографії Бойківщини. Сучасні науковці значно розширили фактологічні відомості про побут і культуру населення Бойківщини, багато зробили для утвердження погляду про єдність етнокультурної структури українських горян Карпатського регіону. Це насамперед проявляється у колективних працях, де публікується порівняльна характеристика бойків, лемків, гуцулів та інших українських етнографічних груп. Проте на даний час в історіографічній науці спостерігається недостатній і нерівномірний стан дослідження певної етнографічної території Бойківщини взагалі й окремих її частин та місцевостей зокрема. Наприклад, західна частина Бойківщини досліджена більше, тоді як центральна і східна представлені в науковій літературі дуже скупо. Досі лишається ще чимало дискусійних питань серед науковців-етнологів, що досліджують не тільки Карпатський регіон, а й Україну загалом. Багато її аспектів потребують ґрунтовного перегляду і наукової розробки. Однією з передумов успішного вирішення цього завдання є наукове історіографічне дослідження доробку на ниві етнографічного карпатознавства.

УКРАЇНА – ІСТОРІЯ

Горбань Т.Ю. (Київ)

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті розглядається розвиток ідеї національного самовизначення українців як етносу й України як суб'єкта у певному політико-правовому статусі, що посіла провідне місце в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. Основна увага звертається на обстоювання концепції самодостатності українського етносу національно налаштованою українською інтелігенцією та на різне бачення в її середовищі форми й змісту політичної правосуб'єктності України.

Закінчується друге десятиріччя існування України як суверенної держави, проте дуалізм історичної пам'яті, а відповідно й політичної роздвоєності її громадян виводять проблему національного самовизначення за суто теоретичні рамки, переводячи її в площину практичної політики. Політичні збурення, що час від часу з тих чи інших причин (перебіг передвиборчих кампаній, широке обговорення проблем двомовності, зовнішньополітичних орієнтацій тощо) піднімаються в українському суспільстві, його несконсолідованість навколо національної ідеї обумовлюються, крім іншого, і неналежним, як для суверенної держави, рівнем національної свідомості.

Маємо на увазі, що й на сьогодні чимало громадян України не хочуть або не можуть психологічно позбутися ностальгії за спільним українсько-російським минулим, синдрому „історично зумовленої” нероздільності з Росією, часом доходячи межі національного самозречення. За умов затяжної системної кризи, що супроводжує Україну фактично упродовж усього пострадянського періоду, у свідомості як пересічних громадян, так і

певної частини політиків соціально-економічні негаразди пов'язуються з її державною незалежністю.

У той же час усе ще залишається живучим т.зв. комплекс ображеної нації, а тому Росія безапеляційно розглядається як „історичний ворог”, якому не вибачають „образи” минулі й нинішні. Проте така рефлексорність – це вже шлях до зведення „історичних рахунків”, який за нинішніх політичних реалій в Україні не приведе до всеукраїнської злагоди, та й об'єднаною Європою сприймається неоднозначно.

Зрозуміло, що такі діаметрально протилежні уявлення, а надто переконання щодо суті українсько-російських стосунків як в історичній ретроспективі, коли вони знаходилися в етнополітичній площині, так і в сьогоденній міждержавній практиці, є негативним фактором на шляху суспільної консолідації як обов'язкової умови й основи формування сучасної української політичної нації – з одного боку. З іншого – є свідченням не тільки надмірної політизації і заідеологізованості відповідних проблем, а й недостатності наукової розробки суспільствознавчих категорій, з ними пов'язаних.

А отже, **актуальним** для суспільствознавців залишається завдання в калейдоскопі ідейно-політичних орієнтацій, які розколюють сучасне українське суспільство, шукати і знаходити платформу для зближення позицій тих, хто в поняття „національне самовизначення” вкладає суто етнічну серцевину, і тих, для кого ця суспільно-політична категорія є насамперед фундаментом загальногромадянського патріотизму – тієї „всеукраїнськості”, яку плекала українська політична думка кінця XIX – початку XX ст. (Ю.Бачинський, В.Винниченко, М.Грушевський, В.Липинський, І.Франко тощо). В.Липинський, наприклад, стверджував, що українська ідентичність може постати лише як факт територіально-політичний, тобто критерієм визначення поняття „українець” має бути принцип громадянської належності.

Визначаючись із поняттям „українська політична думка”, у контексті даного дослідження маємо на увазі той її сегмент, який сповідував ідею національного самовизначення українців як етносу, й України як суб'єкта в тому чи іншому політико-правовому статусі. При цьому погоджуємося з визначенням, що політична думка в Україні в зазначений період – це витвір не лише національно зорієнтованої і ліберально мислячої інтелігенції, а всіх політичних течій, від крайніх лівих до крайніх правих¹. Було б історичним нонсенсом, якби в політично й ідейно строкатому суспільстві (яким воно було і залишається) співпадали погляди на поняття національного самовизначення у всіх його складових. Тож на ті чи інші судження й погляди стосовно зазначеної проблеми не варто „ображатися”, їх просто слід брати до відома як факт ідейно-політичної поліфонії у суспільному житті, в тому числі й стосовно „українського питання”. Отже, з огляду на сказане, вважаємо непродуктивною для наукового дослідження

¹ Політична історія України XX ст.: У 6 т. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX – 1917 р.). – С. 11.

жорстку типологізацію та розмежування політичних партій, а ще більше тих чи інших постатей в українській політичній думці, виходячи з відмінностей їхніх світоглядних принципів. Такі, притаманні народницькій, а ще більше радянській історіографії тенденції перейшли значною мірою і в історіографію сучасну. При цьому часто не береться до уваги, що як „національно свідомі”, так і „інакомислячі”, разом узяті, були творцями й носіями однієї й тієї ж головної ідеї – ідеї українського національного самовизначення, хоча й сприймали її по-різному.

Українська політична думка кінця XIX – початку XX ст. асоціюється, передусім, з першими українськими політичними партіями. Ототожнюючи названі категорії, виходимо з того, що на початок XX ст. українська громадськоактивна інтелігенція – основний носій і генератор політичної думки, зокрема й ідеї національного самовизначення – фактично визначилася зі своєю партійною належністю. Більше того, її найвпливовіші представники або очолювали політичні партії (чи входили до їхнього керівного ядра), як, наприклад, Д. Антонович, В. Винниченко, Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Міхновський, С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич та багато інших, або ж були ідейними лідерами тих чи інших партій (М. Грушевський – партій ліберально-демократичного спрямування, В. Липинський – консерваторів). Як найбільш знакові постаті української політичної думки, вони генерували ідеї, які у тій чи іншій формі були покладені в основу партійних програмних документів.

Національне самовизначення як провідна ідея в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. розглядалося в широкому контексті і не зводилося лише до розуміння його як права того чи іншого етносу на політичне виокремлення та утворення самостійної держави. У суспільно-політичних реаліях зазначеного періоду, якими вони були стосовно українців у складі Російської імперії (та й на українському етнічному обширі загалом), дане поняття поєднувало в собі проблеми зовні різнопланові, проте об’єктивно взаємопов’язані – від етнічно-культурного самопізнання й самоусвідомлення (тобто етнічної самоідентифікації) до національно-політичного самоствердження чи в правосуб’єктному статусі національно-територіальної автономії у складі федеративного утворення, чи політично незалежної держави.

Посилення асимілятивного тиску на українців з метою інкорпорувати їх у „єдиноруську націю” висувало на перший план проблему етнічно-національного і пов’язаного з ним етнічно-культурного самовизначення. Щоб робити подальші кроки на шляху національної емансипації, українці, передусім, мали відстояти право на своє існування як самодостатнього етносу, своє національне „Я”, спростовуючи в такий спосіб офіційну доктрину „єдиноруськості”. Боротьба за національне самовизначення, зазначав у свій час М. Драгоманов, не буде успішною, якщо вона не ґрунтуватиметься на запереченні „єдності руського народу”.

Українська політична думка в особі інтелектуальної еліти, передусім, на рівні тогочасної історіографії та науково-популярної публіцистики все послідовніше відстоювала концепцію відрубності українського етносу, заперечуючи тезу про “триєдину руську націю”, намагаючись не тільки

обґрунтувати етнічну окремішність українців, а й надати українському питанню статусу політичної проблеми, спираючись в одних випадках на наукову аргументацію, в інших – на правові засади відповідних документів, а то й поєднуючи те й інше.

Принциповість питання полягала в тому, щоб визначитися концептуально: чи є українці окремим народом-етносом у складі іншої держави, і тоді вони мають право на самовизначення в межах своєї території, на власне політичне життя з усіма наслідками аж до права утворення самостійної держави, хоча останнє ще й не ставилося в практичну площину. А чи вони є одним із трьох руських “племен”, у кращому разі етнічною групою, історичними обставинами “вбудованою” в “єдину руську націю”, і тоді їхні права, згідно з тогочасними правовими нормами, полягатимуть щонайбільше у забезпеченні національно-культурної автономії та домаганні загальної для всіх рівноправності в структурах суспільства, складовою частиною якого вони є.

Національно налаштована українська інтелігенція відстоювала концепцію самодостатності українського етносу. Зокрема, історична наука в особі М.Грушевського, його учнів та однодумців, зосередилася переважно на опрацюванні наукової схеми української історії, усвідомленні українців не як гілки “єдиного руського народу”, а як окремого й самобутнього народу з власним етнічним корінням, з власною історією, культурою, традиціями, ментальністю тощо.

У знаковій статті “Звичайна схема “русської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” М.Грушевський заперечує право “сучасної науки”, яка шукала генетичні зв’язки між східнослов’янськими народами, “зв’язувати “київський період” з “володимирським періодом” як стадії того самого політичного й культурного процесу, беззастережно стверджуючи при цьому, що “Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської”¹. Історію їх творять, продовжує автор, “неоднаково дві осібні часті руської народності”, тут же зауважуючи: “Ліпше сказати – дві народності, аби оминути баламутств, зв’язаних з теорією “єдинства руської народності”, існування якої він категорично заперечував.

Червоною ниткою через низку історичних праць М.Грушевського проходить центральна етнополітична ідея: етнографічна та історична близькість народності українсько-руської до великоруської не мала служити підставою для їх етнічного ототожнення, оскільки кожна з них жила своїм життям, мала свою історію, свою культуру, хоча багато в чому і споріднену. “Загальноруської” історії немає й не може бути, як немає “общеруської” народності – ця теза є однією з визначальних і в його “Історії України-Руси”. Тож небезпідставно один із сучасних авторів

¹ Грушевський М. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.– Львів, 2002. – Т. I. – С. 77.

назвав її “нічим іншим, як багатотомною полемічною реплікою на “Історию государства российского” М.Карамзіна”¹.

Розроблена М.Грушевським концепція української історії, українського етногенезу зокрема, не просто узгоджувалася з превалюючими тенденціями у вітчизняній суспільно-політичній думці національного спрямування, а й для багатьох українських інтелектуалів була свого роду ідейним орієнтиром в обґрунтуванні й відстоюванні ідеї самодостатності українського етносу, а отже, і його права на національне самовизначення.

Не менш важливим було відстояти мовно-культурну ідентичність українців. Самодержавна влада, її ідеологи й адепти усвідомлювали, що за умови самовизначення українців у етнічно-національному і мовно-культурному аспектах великороси у власній імперії виявляться в меншості, отже, проєкт „великої руської нації” зазнає політичного краху. Очевидно, що заперечення української мови, культури загалом як основного виразника національної ідентичності, мало явно виражений політичний характер: немає мови – немає й народу з його прагненням до національного самовизначення. Тож мовні заборони, писав М.Грушевський, були сигналом до того, що будь-які прояви національної емансипації мали придушуватися². І придушувалися, причому наступ на етнічно-культурну ідентичність українців здійснювався широким фронтом. У ньому були задіяні політичні інститути держави, ідеологічні й наукові установи, школа, армія, церква, публіцистика тощо. Тож, застерігав Михайло Сергійович, самою логікою подій мовне питання „мусить бути першим постулатом української суспільності супроти правительства, як український національний постулат”³.

Логіка застереження зрозуміла, адже для українців в умовах їхньої фактично повної соціально-економічної і політичної інкорпорації в загальноімперські структури мовно-культурна ідентичність залишалася одним з основних, а то й чи не єдиним бастионом, утримавши який можна було розраховувати на поступальний рух до національно-політичного самовизначення. Мовно-культурний сегмент суспільного буття, за визначенням М.Чубинського, був тією демаркаційною лінією, що відокремлює одну націю від іншої.

Загалом є підстави стверджувати, що українська політична думка твердо стояла на такій позиції: для політично залежної нації мова, крім своєї комунікативної функції, набувала чітко вираженого політичного значення як визначальний інструмент національно-етнічної ідентичності.

Разом з тим, абстрагуючись від політичних та ідеологічних упереджень, українські інтелектуали, аналізуючи причини мовно-культурних заборон, виокремлювали в них як мотиви суто етнічні, так і політико-„охоронні” (з точки зору загальнодержавних інтересів у їх офіційній інтерпретації).

¹ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000. – С. 221.

² Грушевський М. Освобождение России и национальный вопрос. – СПб., 1907. – С. 22.

³ Грушевський М. Українство і питання дня в Росії // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т. 1. – С. 294.

Тобто бачили в цих заборонах як, власне, антиукраїнські мотивації, які безумовно мали місце, так і „привнесені” ззовні. У глибоко аналітичній праці „Український вопрос”, що вийшла трьома виданнями в 1914-1917 рр. і авторами якої були найбільш знакові постаті української політичної думки (М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, Б.Кістяківський, С.Петлюра, М.Чубинський та багато інших), говорилося: „Тридцятилітньому гніту над живим українським словом зобов'язані панівні сфери різко ворожим тоном щодо Росії в галицькій радикальній пресі. Следи „інтриги” тут знайти дуже важко, але помилкова внутрішня політика безсумнівна”¹. Особливо наглядно це проявилось з початком Першої світової війни.

Введення на зламі століть у політичний дискурс ідеї національно-державного самовизначення загострило конфліктність не тільки в українсько-російських відносинах (російське суспільство, а тим більше офіційні кола, виявилися неготовими оцінити, надто ж сприйняти новий контекст українського питання), а й усередині українського національного руху, на рівні суспільно-політичної думки зокрема. Національне державно-політичне самовизначення вимагало напрацювання нових парадигм українського руху і відповідної політичної стратегії. Йшлося, передусім, про форми і зміст майбутньої політичної правосуб'єктності – крайова автономія у складі федеративного багатонаціонального утворення, тобто українська державність у формі національно-територіальної автономії чи суверенна самостійна українська держава. Об'єднувало adeptів різних правосуб'єктних орієнтацій те, що майбутня Україна мислилася як національно-територіальне *соборне* утворення, у якому українці мали б ідентифікуватися як *самодостатній* етнос.

Прихильники ліберально-демократичної й соціалістичної ідеологій в українському національному русі, в особі відповідних політичних партій та їхніх ідеологів, однозначно відмежовувалися від державно-політичного сепаратизму. На їхнє переконання, інтереси українського народу не вимагали негайного відокремлення, натомість цілком могли бути задоволені за умов збереження державної єдності Росії, якщо централістський лад держави поступиться місцем широкій національно-територіальній автономії. На підтвердження сказаному автори щойно названої колективної праці стверджували, що численні справи, порушувані адміністрацією проти українських громадських організацій, не дали жодного матеріалу, яким можна було б підтвердити наявність у світогляді української інтелігенції політичного сепаратизму взагалі, і сепаратизму на користь Австрії зокрема².

Проте навряд чи дане твердження варто сприймати беззастережно, якщо мати на увазі увесь спектр української суспільно-політичної думки початку ХХ ст., а не лише прибічників вищеназваних і найбільш поширених на той час в Україні політичних ідеологій. Достатньо згадати хоча б автора

¹ Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М.С. Тимошика. – К., 1997. – С. 147.

² Там само. – С. 146.

хрестоматійно відомої «Самостійної України», засновника й головного ідеолога Української народної партії М.Міхновського. Всебічно проаналізувавши правосуб'єктний статус козацько-гетьманської держави, визначений Переяславсько-Московським договором 1654 р., а також посилаючись на міжнародне право, він одним із перших в українській політичній думці новітнього періоду поставив під сумнів легітимність української залежності від Росії, а потім сформулював завдання-максимум для українського національного руху: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказ”¹.

Однозначно визначається М.Міхновський і щодо засобів досягнення такої мети: ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але відняте у нас теж силою. Ще більш категоричні його висловлювання у листі до російського міністра внутрішніх справ Сипягіна (кінець 1900 р.): „Українська нація мусить скинути панування чужинців... Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові!”²

Нереальність таких намірів-погроз певно усвідомлював і сам М.Міхновський, розуміючи, що в тогочасному українському суспільстві бракувало такої кількості відповідно налаштованих сил, які змусили б „захитатися цілу Росію”. „Головна причина нещастя нашої нації – брак націоналізму”, констатував він з гіркотою, що на практиці означало відсутність належного рівня національної свідомості, отже, й можливості сконсолідувати націю у боротьбі за досягнення головного ідеалу – самостійної, територіально соборної України.

Інші радикальні гасла М.Міхновського, як, наприклад: „Тільки ті засоби добрі, які ведуть до здійснення Самостійної України”; „Усі, хто на цій Україні не за нас, ті проти нас” та інші їм подібні, виражали принципову ідейну позицію їхнього автора, а не лише його емоційний стан, на що посилаються окремі сучасні історики. Тож неважко уявити, як сприйняла такі гасла українська інтелігенція демократично-ліберального спрямування, у політичній свідомості якої закарбувалося розуміння українського націоналізму як радикальної течії політичного руху з виразними елементами національної винятковості, а то й ксенофобії.

Поміркване крило в українській етнополітичній думці не сприйняло поглядів автора “Самостійної України”, орієнтованих на радикальне вирішення “українського питання”, до того ж у форматі державно-політичної незалежності. Постулат самостійної України випереджав не лише реальні можливості, а й політичні прагнення більшості української еліти, у тому числі й національно зорієнтованої, і не знаходив, поза небагатьма прихильниками, не тільки підтримки, а й розуміння.

¹ Міхновський М. Самостійна Україна // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 318.

² Міхновський М. З відкритого листа до російського міністра внутрішніх справ Сипягіна // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 323.

Навіть М.Грушевський, у публіцистичному лексиконі якого Російська імперія нерідко поставала як “тюрма народів” (а Переяславсько-Московські угоди 1654 р. трактувалися ним однозначно з проукраїнських позицій), опосередковано не поділяв поглядів М.Міхновського, хоча і не вступав безпосередньо з ним у полеміку. У налагодженні національних взаємин, писав він, ми вважаємо за необхідне виходити з сучасного стану речей, з реальних потреб населення, а не з історичних актів і довідок. “Потрібно дивитися не назад, а вперед, не пам’ятати про старі порахунки, а закладати основи майбутнього співіснування і розвитку. Національне питання повинно вирішуватися не на підставі археографічних джерел..., а на реальних фактах сьогодення у дусі справжнього демократизму, в інтересах народних мас... Тому й у вирішенні українського питання ми виходимо не з “історичних прав”, яким є акт добровільного приєднання України до Росії. Він витворив між ними стосунки особистої унії в одних аспектах політичного життя, й федеративні стосунки в інших”¹. Порада, яка і на сьогодні залишається політично актуальною.

Узагальнюючи основні тенденції розвитку української політичної думки, національного руху кінця XIX – початку XX ст. загалом, зазначимо, що в збереженні українським народом власної етнічно-національної ідентичності велику роль відігравав і суто пасивний опір внутрішньо стійкої національної стихії. Але поряд з цим несвідомим інстинктом національного самозбереження діяли й інші, більш свідомі, національно заангажовані сили, що спонукали український народ захищати свою ідентичність від занепаду й загибелі. Самовіддана праця українських інтелектуалів національної орієнтації перешкоджала владі й адептам її національної політики у намаганні нищити етнічну індивідуальність українців, убезпечила їх від злиття „трьох гілок східного слов’янства в одне загальнооруське ціле” через мовно-культурну асиміляцію.

У широкому розумінні українська політична думка, як і український національний рух загалом, у зазначений період йшли трьома основними напрямками: соціального реформаторства, національних устремлень, виборювання загальнодемократичних прав і свобод. Але у головних своїх вимогах, під тиском реального життя, всі названі течії сходилися між собою у спільному прагненні: відстояти національні права українського народу, а серед них основне – право на національне самовизначення.

¹ *Грушевський М.* Наші вимоги // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т. 1. – С. 425-426.

Баран О.Я. (Івано-Франківськ)

УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ
ГАЛИЦЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
(кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)

У статті простежено внесок сільської інтелігенції в розвиток українознавства в Галичині наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст., а також розкрито її роль у процесі збору історичних пам'яток і популяризації музейної справи. Автор зосередилася на аналізі народознавчої роботи священиків і вчителів (о. М. Зубрицького, о. Ю. Кміта, о. О. Волянського, Л. Гарматія, А. Онищука, Б. Заклинського, І. Блажкевич та ін.), оскільки у зазначений період вони представляли більшість освіченої верстви на селі.

Українська сільська інтелігенція¹ відіграла провідну роль у культурно-освітньому й соціально-економічному поступі галицького села кінця XIX ст. – 30-х рр. XX ст., адже саме через неї західні культурні впливи та прогресивні ідеї проникали в провінцію. Незважаючи на політичні переслідування і тиск з боку влади, вона завжди притримувалася українофільських позицій. Одним із проявів таких настроїв у середовищі патріотично налаштованої еліти стало звернення до вивчення витоків свого народу та його етнокультурної мозаїки, що реалізовувалося через написання численних етнографічних статей і заміток, збір музейних експонатів, організацію виставок народних промыслів тощо.

Проблема наукової діяльності інтелігенції неодноразово перебувала в полі зору зацікавлених істориків. Зокрема, вагомий внесок у вивчення народознавчої роботи українських учителів і священнослужителів у Галичині здійснили П. Арсенич², В. Білоус³ та В. Качкан⁴. Також слід

¹ Під сільською інтелігенцією насамперед маємо на увазі вчительство і духовенство, адже наприкінці XIX – 30-х років XX ст. саме ці дві професійні групи складали основу освіченої верстви на селі.

² Арсенич П. Етнограф Б. Р. Заклинський // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 3. – С. 52-54; Арсенич П. Етнографічна діяльність Антона Онищука // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 4. – С. 22-28; Арсенич П. Этнографическое изучение Гуцульщины народными учителями (1900–1917 гг.) // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 143-146; Арсенич П. Народний учитель і етнограф М.С. Колцуняк // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С. 94-95; Арсенич П. Родина Заклинських. – Івано-Франківськ, 1995. – 56 с.; Арсенич П. Фольклорно-етнографічна діяльність Заклинських на Гуцульщині // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 3-8.

³ Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. – Львів, 2000. – 188 с.

⁴ Качкан В. Картки з культурологічного поля Юрія Кміта // Хай святиться ім'я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – Кн. 4. – С. 72-84; Качкан В. Незнищенне древо Заклинських // Українське народознавство в іменах: У 2 ч.: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 7-34; Качкан В. Фрагмент до життєпису Олексія Іванчука // Хай святиться ім'я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – Кн. 4. – С. 178-183.

відзначити працю І. Сохоцького під назвою “Що дали греко-католицька церква й духовенство українському народові”¹, де розглянуто основні досягнення представників греко-католицького кліру в галузі історичної науки, етнографії, археології, нумізматики, музейної справи, мовознавства тощо. Серед служителів культу, які здійснювали ґрунтовні українознавчі студії у ХІХ ст., автор насамперед відзначив А. Петрушевича, діячів “Руської трійці” – Я. Головацького та І. Вагилевича, С. Качалу, О. Огоновського та інших².

Незважаючи на вказані дослідження, немає окремих праць, де предметом розгляду стали б українознавчі студії саме сільської інтелігенції. Щоправда, І. Дмитрук зробила спробу простежити роль освіченої верстви у вивченні етнографії Гуцульщини³. У статті, присвяченій цій проблемі, автор не ставила за мету зосередитися на діяльності сільських учителів чи священників, а тому основну увагу приділила В. Шухевичу, В. Гнатюку, І. Франку та їхнім послідовникам. Проте брак історіографічної бази проблеми компенсується багатим джерельним матеріалом, представленим, головним чином, народознавчими розвідками і статтями, а також епістолярною спадщиною тогочасної сільської еліти.

На наш погляд, досліджуючи українознавчу складову в науковій діяльності сільської інтелігенції наприкінці ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст., потрібно брати до уваги її рівень освіченості та роль у громадському житті селян.

До II пол. ХІХ ст. духовенство виступало чи не єдиною освіченою верствою на селі. Як писав І. Франко, “говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини у нас, то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції в нас не було”⁴. Чимало українознавчих розвідок і статей тоді були написані саме сільськими священниками. Так, помітним явищем у галузі етнографії стали праці “Образки з Коломийського циркулу” та “Річські гуцули” В. Залозецького (1838 – 1915), “О крашанках і писанках” Т. Лисяка (1817 – 1900), численні дописи М. Кобринського (1829 – 1893), С. Витвицького (1819 – 1879). Останній видав польською мовою “Історичний нарис про гуцулів” (1863 р.), де висвітлив теорії походження цієї етнографічної групи та етимологію її назви, межі заселення, етапи етнічної історії, особливості антропологічної будови, морально-психологічні риси, специфіку матеріальної (тип поселення, одяг, заняття) та духовної (календарна та сімейна обрядовість, сімейний і громадський побут, ставлення до церкви, заботони) культур⁵. Цікаво, що автор сам

¹ *Сохоцький І.* Що дали греко-католицька церква й духовенство українському народові. – Філадельфія, 1951. – 105 с.

² Там само. – С. 79-83.

³ *Дмитрук І.* Внесок української інтелігенції у дослідження етнографії Гуцульщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2008. – С. 189-199.

⁴ *Франко І.* Критичні письма о галицькій інтелігенції // Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 87.

⁵ *Витвицький С.* Історичний нарис про гуцулів / Пер., передм. і примітки М. Васильчука. – Львів: Світ, 1993. – 94 с.

розумів усю важливість здійсненої ним роботи, тому в передмові зазначив: “Цей нарис про гуцулів пишу не просто аби написати чи для марної потіхи читача, а як вказівку для наступних національних дослідників”¹.

Якщо вести мову про кінець XIX – 30-х рр. XX ст., то варто наголосити, що в цей період відбулися суттєві зміни як у структурі галицької інтелігенції, так і в її ролі у всіх сферах громадського життя. Однак незважаючи на постійне зростання чисельності і впливу світської інтелігенції, позиції духовенства залишалися ще досить сильними. Це особливо виявлялося у провінції, де священник, за умов колонізації національного шкільництва, нерідко був єдиним представником освіченої верстви.

На нашу думку, українознавчій спрямованості досліджень більшості сільських священників до певної міри сприяла низка обов’язків, покладених на духовенство. Служителі культу постійно контактували з громадою, а для налагодження добросусідських відносин і сумлінного виконання обов’язків змушені були добре знати побут і звичаї своїх парафіян. Крім ведення метричних книг, священники зобов’язувалися подавати щоквартальні статистичні звіти до староства, щомісячні звіти про померлих і шешлюбних дітей до судів, дані про юнаків призовного віку і дітей для щеплення до громадських урядів, списки учнів до школи². Згідно з розпорядженням митрополичого ординаріату (1930 р.) представники кліру мали завести спеціальні картотеки із зазначенням усіх важливих даних про селян. Метою таких нотаток проголошувалася “ясна й докладна орієнтація про відносини в парахії, про родини і їх духовий і матеріальний стан”³.

До інших обов’язків священників належало ведення парафіяльних літописів чи хронік⁴. У одному з випусків релігійного часопису “Нива” о. М. Козак писав, що священники, вчителі та свідомі селяни мають зберігати історичні відомості. Він подав детальну інструкцію щодо ведення літописів. Зокрема, такі документи мають містити: 1) загальні вказівки (назва населеного пункту та його географічне положення; рослинний і тваринний світ; громадські інституції; ремесла, промисли, торгівля; матеріальне становище населення, його освіта, релігійність і мораль; звичаї, вірування, особливості мови, пісні, перекази; одяг, їжа, житло місцевих мешканців тощо); 2) історичні дані, які базуються на достовірних джерелах; 3) власне, літопис парафії із зазначенням усіх важливих подій по роках⁵.

Щорічні записи мали забезпечити тяглість передачі історичної інформації, щоб “душпастирська праця не переривалась, нива не пустіла, не заростала хабазем (бур’яном – *О.Б.*) ані при зміні парахів, ані в часі

¹ Там само. – С. 15.

² *Теліщук Д.* В обороні прав української мови // *Мета*. – 1936. – Ч. 8. – С. 2.

³ *Парахіяльні картотеки* // *Львівські Архiepархіяльні відомості*. – 1930. – Ч. III. – С. 33-34.

⁴ *Ведення літописей парахій* // *Львівсько-Архiepархіяльні відомості*. – 1924. – Ч. 5. – С. 11.

⁵ *Козак М.* “Як вести парахіяльні літописи” (Реферат виголошений 30 червня 1935 р. на зборочку в Деговій, Стрільського деканату) // *Нива*. – 1936. – Ч. 3. – С. 90-97.

адміністрацій...”¹ На нашу думку, вони мали і значне морально-виховне значення, оскільки давали можливість ознайомитись із діяльністю минулих поколінь і тим самим спонукали сучасників до більш активної боротьби за культурне й економічне піднесення села.

Крім цього, на духовенство покладался обов’язок збереження культурно-історичних пам’яток на зразок рукописів і стародруків, ікон, церковних риз тощо. Всі предмети старовини або заносилися у церковний інвентар з коротким їх описом та історичною довідкою і залишалися надалі у власності парафії, або переходили у розпорядження музеїв².

Така діяльність з боку представників кліру цілком відповідала настроям прогресивної громадськості, у середовищі якої активно популяризувалася ідея боротьби за збереження пам’яток культури. Зокрема, газета “Наш прапор” за 5 березня 1933 р. писала: “На рівні з працею над національно-політичним освідомленням села, мусить піти акція в напрямі розбудження зацікавлення скарбами народної культури, якої відродження слід пропагувати не менше упрямо й послідовно, як ощадність, протиалкоголізм чи інший суспільно економічний клич”³.

Рівень освіти тогочасного греко-католицького духовенства давав змогу йому здійснювати ґрунтовні українознавчі студії. Окремі з сільських священнослужителів відзначалися енциклопедичними знаннями. Так, о. Володимир Герасимович (1870 – 1940) із с. Терпилівка на Тернопільщині володів десятима мовами⁴. Батько видатного поета Б. Лепкого, письменник Сильвестр Лепкий (псевдонім Марко Мурава), читав у оригіналі п’єси В. Шекспіра⁵. Твори відомих західноєвропейських, російських класиків, трактати давньоримських і грецьких авторів досліджував та перекладав письменник о. Т. Бордуляк⁶. Під час навчання в гімназії він вивчив латинську, грецьку, німецьку, французьку, італійську, польську і російську мови, на теологічному факультеті Львівського університету додатково опанував старовірську, арабську, сирійську і халдейську, а будучи парохом у с. Великий Ходчаків Тернопільського повіту, поглибив свої знання англійської мови⁷.

Чимало священників співпрацювали з Науковим товариством імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) у Львові. Вони брали безпосередню участь в експедиціях, збирали археологічні матеріали, рукописи і стародруки. Підсумовуючи польові дослідження за 1904 р., І. Франко у своїй публікації

¹ О парохіяльній хроніці // Нива. – 1912. – Ч. 19-20. – С. 663.

² Справа переховання памяток нашої культури культури // Вістник Станіславської Епархії. – 1929. – Ч. X-XII. – С. 38-40; *Рабій В.* Забуті скарби // Нива. – 1937. – Ч. 4. – С. 186-187.

³ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДА у м. Львові), ф. 348, оп. 1, спр. 6802, арк. 2.

⁴ Володимир Герасимович (1870 – 1940): Бібліографічний покажчик. – Тернопіль: Лілея, 1995. – С. 4.

⁵ *Лепкий Б.* “Діло” і – я // Діло. – 1930. – Ч. 9. – С. 2.

⁶ Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 59, спр. 577, арк. 1-2 зв.; Тернопільський обласний краєзнавчий музей, РД – 13279, арк. 2, 5.

⁷ Там само, арк. 2.

“Етнографічна експедиція на Бойківщину” згадав багатьох сільських парохів, а саме: М. Зубрицького (автор називає його добрим знавцем західної гірської Бойківщини), Кузіва, Мороза, Качмарського, Давидяка, Строщкого тощо¹.

Із перелічених священиків найпомітнішою є постать пароха с. Мшанець Старосамбірського повіту на Львівщині Михайла Зубрицького (1856 – 1919), наукова спадщина якого налічує щонайменше 325 публікацій історичного та етнографічного характеру². Цей дослідник опублікував низку статей про духовну й матеріальну культуру бойків, а також цінні документи з історії села³.

На наш погляд, на особливу увагу заслуговують розвідки автора, присвячені вивченню побуту галицького духовенства у XVIII – XIX ст. Вони мають значну джерелознавчу цінність, оскільки, крім висновків і узагальнень, здійснених самим М. Зубрицьким, містять численні документи (приватне листування, документи сільських парафій, правила Перемиської консисторії щодо відпустів та методів антиалкогольної кампанії та ін.)⁴. Цікавими є розпорядження консисторії, які накладають “veto” на окремі деталі вбрання душпастирів (заборона носити кашкети та світський одяг)⁵.

Про активну діяльність священика, спрямовану на збір джерел, свідчить листування з М. Грушевським. У листах він повідомляв про свої наукові здобутки та плани і мимохіть нарікав на те, що проживає в глухому селі “далеко від світа”, “не маючи з ким поділитися гадками”⁶. В одному з листів від 27 лютого 1904 р. М. Зубрицький дав згоду стати дійсним

¹ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 69-70.

² Дем'ян Г. Маловідомі сторінки життя і наукової праці Михайла Зубрицького // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 172.

³ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ), ф. 29, спр. 187, арк. 1-14; спр. 188, арк. 1-24; *Зубрицький М.* Велика родина в Мшанці Старосамбірського пов. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXXІІІ. – Кн. V. – С. 119-124; *Зубрицький М.* Народний календар: Народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 33-60; *Зубрицький М.* Село Мшанець Старосамбірського повіта: Матеріали до історії галицького села // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXX. – Кн. ІІ. – С. 114-167; Детальніше див.: *Баран О.* Бойківщина в етнографічних дослідженнях М. Зубрицького (1856 – 1919) // Бойківщина: минуле та сучасне: Збірник науково-теоретичних статей. – Долина, 2007. – Вип. 1. – С. 91-95.

⁴ *Зубрицький М.* Кілька документів до історії сільського духовенства в Галичині XVII–XVIII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1903. – Т. ІІ. – Кн. І. – С. 1-12; *Зубрицький М.* Причинки до історії руського духовенства в Галичині від 1820–1853 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1909. – Т. LXXXVІІІ. – Кн. ІІ. – С. 118-150.

⁵ *Зубрицький М.* Причинки до історії руського духовенства в Галичині від 1820–1853 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1909. – Т. LXXXVІІІ. – Кн. ІІ. – С. 131-132.

⁶ Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДА у м. Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 493, арк. 8.

членом НТШ, а також висловив жаль з приводу того, що його співпраця з Товариством не розпочалася на два десятиліття раніше¹.

Великий внесок у популяризацію народної культури здійснив письменник, етнограф, літературний критик о. Юрій Кміт (1872 – 1943). Ще навчаючись у Львівській духовній семінарії, він намагався “витворити тут ясне розуміння українства”². Священик збирав історичні документи, записував фольклор у різних місцевостях Галичини, а також працював над “Словником бойківського говору, який публікувався у “Літописі Бойківщини” впродовж 1934 – 1938 рр.³ Йому належать етнографічні студії “Різдвяні свята у бойків”, “Бойківське весіле в Гвіздці (Турчанського повіта)”, “Ще про Волосатий” й окремі розвідки, присвячені особливостям взаємодій сільських душпастирів і парафіян⁴.

У статті “Похоронні звичаї і вірування у бойків” о. Ю. Кміт подав етнографічні матеріали, зібрані у селах Дзвинячі Горішнім і Гвіздці Турчанського повіту. Він розглянув прикмети, які віщують смерть, процес “нарядження” покійного, т.зв. “забави при мерці”. Аналізуючи забобони, пов’язані із похоронним обрядом, автор робить висновок, що “похоронні отже повіря і звичаї зосередковуються біля самого розстання і біля охоронення живих перед світом померших”⁵. Чимало українознавчих матеріалів трапляється і в збірці його художніх творів під назвою “Тремтіння душі”⁶. Як справедливо зауважує дослідник І. Паламар, “мала проза Ю. Кміта – своєрідна скарбниця бойківської народної мудрості”, “музицької філософії”⁷.

Не менш плідною була діяльність і інших представників духовенства. Наприклад, о. І. Попель (1850 – 1921) із с. Довгополе Косівського повіту зібрав діалектизм для словника Є. Желехівського⁸. Священик О. Волянський (1862 – 1947) з с. Криворівня цього ж повіту подав відомому етнографу Володимирі Шухевичу характеристику народних промыслов, які згодом той використав у своїй славнозвісній праці “Гуцульщина”⁹. За

¹ Там само, арк. 8.

² Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 59, спр. 1213, арк. 239.

³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України (далі – ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 206, спр. 503, п. 14, арк. 9; *Качкан В.* Картки з культурологічного поля Юрія Кміта // Хай святиться ім’я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – Кн. 4. – С. 80; *Кміт Ю.* Словник бойківського говору // *Літопис Бойківщини: Записки, присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені. Перевидання часопису.* – Львів, 2007. – Вип. 2: Числа 3 – 6 за 1934 – 1935 рр. – С. 135-143.

⁴ Там само. – С. 79-80.

⁵ *Кміт Ю.* Похоронні звичаї і вірування у бойків // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1915. – Т. СХХІІ. – С. 165.

⁶ *Кміт Ю.* *Тремтіння душі.* – Львів, 1922. – 143 с.

⁷ *Паламар І.* Юрій Кміт і сучасність. – Львів, 2003. – С. 17.

⁸ *Арсенич П., Пеліпейко І.* Дослідники та краєзнавці Гуцульщини: Довідник. – Косів, 2002. – С. 188.

⁹ *Арсенич П.* Криворівня. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 80.

сприяння науковцям у вивченні рідного краю він був прийнятий членом етнографічної секції НТШ¹.

Характерно, що до народознавчої роботи активно долучалися не тільки сільські священики, а й члени їхніх сімей. Зокрема, в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України зберігаються фольклорно-етнографічні записи дружини пароха с.Космач Климентини Лисинецької (1851 – 1938)².

Крім духовенства, українознавчою тематикою цікавилася чимало сільських учителів. Більшість з них, незважаючи на складне матеріальне становище, дискримінаційну політику польської влади й тиск цензури, намагалася зацікавити своїх учнів предметами старовини. Освітняни заохочували молодь до збиральницької роботи, чим сприяли її патріотичному вихованню.

У галузі етнографії особливо відзначилися педагоги Гуцульщини: Л. Гарматій (1866 – 1924) із с. Голови, П. Дудек (1882 – 1958) із с. Яворів, Б. Заклинський (1886 – 1946) із с. Кривопілля, О. Іванчук (1886 – 1920) з Косова, М. Кузьмак із Жаб'є-Ільці, М. Тим'яківна з Бабина, М. Матвійчук із с. Верхній Ясенів, Д. Харов'юк з Ростоків тощо³. Цінні матеріали у с. Зелена Надвірнянського повіту зібрав також Антін Онищук (1883 – 1937). Вони лягли в основу наукових розвідок автора “Матеріали до гуцульської демонології, записані у Зелениці, Надвірнянського повіту, 1907 – 1908 рр.”, “Народний календар, звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році, записані у Зелениці в 1907 – 1910 рр.”⁴ “З народного життя гуцулів”, “Останки первісної культури у гуцулів”. Його етнографічні збірки, представлені переважно зразками народного одягу та вишивками з с. Карлова на Покутті, експонувалися на виставці домашнього промыслу в Коломиї 21 – 30 вересня 1912 р.⁴

Велику наукову спадщину залишив після себе Богдан Заклинський, який записав низку історичних оповідань, легенд про опришків, чимало пісень, казок, анекдотів у селах Гуцульщини і Покуття⁵. Крім численних статей з етнографії і фольклористики, вчитель видав “Опис рідного краю” (Львів, 1913 р.) із детальною характеристикою українських земель, корисних копалин, рослинного й тваринного світу. Друге видання цієї книги під назвою “Маленька географія України” (Відень, 1915 р.) автор доповнив піснями, коломийками та різними переказами про таємниці Чорногори, чудодійні властивості рослин тощо⁶. Йому також належать підручники й науково-популярні праці “Жите українського народа”

¹ Арсенич П., Пеліпейко І. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини: Довідник. – Косів, 2002. – С. 49.

² Там само. – С. 147.

³ Арсенич П. Етнографическое изучение Гуцульщины народными учителями (1900–1917 гг.) // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 143.

⁴ Арсенич П. Етнографічна діяльність Антона Онищука // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 4. – С. 23.

⁵ Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 4156, арк. 1-32; спр. 4177, арк. 1-5; ІМФЕ, ф. 29, спр. 82, арк. 1-30; спр. 84, арк. 1-10.

⁶ Арсенич П. Етнограф Б. Р. Заклинський // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 3. – С. 53.

(1917 р.), “Коротка історія виховання на Україні” (1919 р.), “Що треба знати кожному українцеві?” (1915 р.), “Хто се Тарас Шевченко” (1919 р.)¹, покликані ознайомити учнів з кращими надбаннями української культури і сприяти формуванню національної свідомості.

Вивчали народні звичаї і жінки-педагоги: Євгенія Бохенська (1867 – 1944), Ольга Дучимінська (1883 – 1988), Уляна Кравченко (1860 – 1947), Іванна Блажкевич (1886 – 1977) та інші². Остання залишила кілька десятків зошитів етнографічних записів про рідне с. Денисів на Тернопільщині³. Вчителька описала природно-географічне положення населеного пункту, місцеві промисли й ремесла, одяг, житло, господарство селян, специфіку відзначення весілля, хрестин, календарних свят (Різдво, Великдень, обжинки). Окремі зошити називаються “Положення людей в селі, котрі мали нагоду набрати досвіду в подорожах, війнах”, “Відношення уродженців до емігрантів. Селян до промисловців, до учителя, священника, до війта, до студентів”, “Вплив еміграції з нового світа на економічний і культурний стан села”, “Відношення до держави і до влади”, що свідчить про бажання автора всесторонньо висвітлити побут місцевих мешканців. Цікаво, що І.Блажкевич також підняла проблему урбанізаційних впливів на село та на моральний стан його мешканців.

Українська поетеса, педагог О. Дучимінська опублікувала етнографічні розвідки про різдвяні звичаї у селах Білоберезці Косівського повіту, Тяпче Долинського та Вовчім Турчанського повіту, великодні звичаї у Рунгурах Коломийського повіту⁴. Вона ще в 1937 р. пропонувала встановити День українського музею⁵. Письменниця закликала жінок долучатися до організації музейних установ через збирання кращих зразків народної творчості, зокрема вишивок⁶.

Схожі думки висловлював учитель Олекса Іванчук. Так, у статті “В справі музею Гуцульської штуки”, опублікованій у газеті “Діло” за 3 серпня 1904 р., він ставив питання про необхідність відкриття в Коломії чи Косові Музею гуцульського народного мистецтва⁷.

¹ Арсенич П. Родина Заклинських. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 19.

² ЛНБ, від. рукописів, ф. 48, спр. 143-г, п. 22, арк. 7; ф. 254, спр. 367, п. 8, 1 арк.; Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р-3466, оп. 1, спр. 139, 1 арк.; Кравченко У. Моє рідне місто... Миколаїв // Новий час. – 1938. – 11 квітня. – Ч. 14. – С. 1-2.

³ ДАТО, ф. Р-3205, оп. 1, спр. 8, арк. 1-678.

⁴ Пахомов В. Ольга Дучимінська на сторінках “Жіночої Долі” // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22 – 23 грудня 1995 р. – Львів, 1995. – С. 244; Дучимінська О. Великодні звичаї в селі Рунгурах, Колом. повіту // Жіноча Доля. – 1934. – 15 квітня. – Ч. 8. – С. 4-5.

⁵ Пахомов В. Ольга Дучимінська на сторінках “Жіночої Долі” // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22 – 23 грудня 1995 р. – Львів, 1995. – С. 244.

⁶ Дучимінська О. Другий з’їзд українських музеологів // Жіноча Доля. – 1933. – 1 серпня. – Ч. 15. – С. 9.

⁷ Качкан В. Фрагмент до життєпису Олекси Іванчука // Хай святиться ім’я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – Кн. 4. – С. 180.

Відомі й інші приклади праці педагогів на користь музейної справи. Зокрема, вчитель С. Салик з с. Липиця Горішня Рогатинського повіту придумав оригінальний спосіб зацікавити учнів предметами старовини. За археологічні знахідки його підопічні одержували в подарунок шкільні приладдя. Зібрані експонати освітянин відправляв до музею НТШ археологу Я. Пастернаку¹. Видатний галицький педагог Б. Заклинський тільки в 1913 р. передав цьому музеєві 259 експонатів, серед яких дерев'яний посуд, різноманітні знаряддя праці, музичні інструменти тощо². Вироби народного мистецтва Гуцульщини (персні, пояси, топірці, пістолети, стремена, люльки, кресані, давні ікони, зразки одягу) надсилав до музею і Лука Гарматій³. Однак на думку краєзнавця П. Арсенича, найбільшою його заслугою стала організація першого на Гуцульщині шкільного музею у с. Голови⁴. Цікаво, що й житло самого Л. Гарматія справляло на сучасників більше враження етнографічного музею, ніж домівки вчителя⁵.

Аналізуючи українознавчі студії сільської інтелігенції Галичини, не можна обминути увагою і постать селянина з Жаб'є Косівського повіту П. Шекерик-Доникова (1889 – ?). Хоча за рівнем здобутої освіти він формально і не належав до інтелігенції, однак за громадською активністю та впливом на місцеве населення не поступався багатьом священикам, учителям чи адвокатам. П. Шекерик-Доників відомий як етнограф, письменник (автор 106 оповідань з життя гуцулів) і суспільно-політичний діяч. Свою народознавчу діяльність він розпочав ще з 13 років, коли записував легенди про опришків. Вже у 1935 р. селянин заснував часопис “Гуцульський календар”, який вмщував коротку інформацію про соціально-політичне становище краю, етнічний склад населення, його родинні традиції, релігійні вірування тощо. Однак з початком Другої світової війни видавництво журналу було перерване й відновлене тільки у 1996 р.⁶

Низка сільських інтелігентів, займаючись народознавчою діяльністю, тісно співпрацювала з громадськими діячами та етнографами світової

¹ Рогатинська земля: Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. I. – С. 208-211.

² Арсенич П. Фольклорно-етнографічна діяльність Заклинських на Гуцульщині // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 8.

³ ЦДДА у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 406, арк. 3, 13, 33 зв.; Гарматій-Цегельська Г. Співпраця академіка і вчителя // Народна творчість і етнографія. – 1971. – № 2. – С. 41.

⁴ Арсенич П. Этнографическое изучение Гуцульщины народными учителями (1900–1917 гг.) // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 145.

⁵ Гнатюк В. Лука Гарматій і його спомини про М. Коцюбинського // Учитель. – 1925. – Т. 1. – С. 72.

⁶ Дмитрук І. Внесок української інтелігенції у дослідження етнографії Гуцульщини (кінець XIX – початок XX ст.) // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2008. – С. 194.

слави. Наприклад, учитель з Яворова М. Колцуняк допомагав видатному чеському етнографу Ф. Ржегоржу збирати експонати для празького музею, а вищезгадана О. Дучимінська підтримувала дружні стосунки з польським письменником С. Вінцензом, відомим своїми нарисами про гуцулів¹.

Багатьом успіхам у своїй роботі сільські інтелігенти завдячували видатним вітчизняним етнографам в особі І. Франка, В. Гнатюка, В. Шухевича та Ф. Вовка. Ті заохочували їх до праці й допомагали виробити власну методологію дослідження. Однак таке співробітництво можна назвати взаємовигідним, адже чимало цікавих і цінних матеріалів, зібраних саме душпастирями чи вчителями, було опубліковано в працях згаданих авторів.

Отже, українознавча проблематика, а особливо культура і побут населення рідного краю, завжди перебували в центрі уваги свідомих представників галицької сільської інтелігенції кінця XIX – 30-х рр. XX ст. Священики і педагоги написали народознавчі статті, збирали етнографічні матеріали, організовували музеї тощо. Хоча ця робота мала здебільшого аматорський характер, вона сприяла збереженню пам'яток старовини і позитивно впливала на виховання молоді.

¹ Арсенич П. Народний учитель і етнограф М.С. Колцуняк // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С. 95; Арсенич П., Пелітейко І. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини: Довідник. – Косів, 2002. – С. 95.

Левітас Ф.Л., Котюк В.О. (Київ)

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СУЧАСНІСТЬ**

У статті досліджуються етнонаціональні процеси в Україні в умовах національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Особлива увага звертається на вивчення історичних уроків досліджуваних подій.

Історично Україна досить строката в національному відношенні країна. Поліетнічний характер держави не може не впливати на її сучасний розвій. Виважена міжнаціональна політика, безумовно, впливає на:

1. Міжнародний імідж України.
2. Готовність нашої держави інтегруватися в світовий і європейський простір.
3. Динамічний і конструктивний характер розбудови громадянського суспільства.
4. Внутрішню і зовнішню стабільність країни.
5. Зміцнення системи національної безпеки.

Якщо згадати історико-філософську спадщину минулого, то міжнаціональні відносини трактуються як одна із досить складних сплетінь суспільного буття. Із минулого людства і, на жаль, із останніх світових подій добре відомо: міжнаціональні конфлікти спалахують досить швидко, але досить важко припиняються (Балкани, Кавказ, Близький Схід). На стан міжнаціональних відносин мають безпосередній вплив:

1. Виважена політика держави щодо національних меншин, правове, економічне, національно-культурне сприяння їх запитам і самореалізації.
2. Толерантне ставлення титульної нації до різних етнічних груп, готовність до активних комунікацій з ними в сучасному і майбутньому.
3. Розуміння з боку національних меншин щодо підтримки держави (країни), державних інституцій, де вони проживають, а також до активної консолідації з представниками титульної нації.

На тлі українського національного відродження початку 1990-х рр. і остаточного розпаду Радянського Союзу, у якому «національне» питання вважалося вирішенням «повністю й остаточно», міжнаціональні відносини набули зрозумілої актуальності. Гострі, криваві конфлікти охопили різні регіони колишньої союзної країни, де десятками років пропагувалась як завершений факт споконвічна «ленінська дружба народів».

У кожній молодій демократії, якій притаманна поліетнічність, завжди зберігається фактор конфліктогенності. Він може бути локальним чи законсервованим. Але за певних умов:

світові глобальні потрясіння;
боротьба політичної еліти за владу в середині країни;
політична та економічна нестабільність створює ризики для серйозного громадянського та міжнаціонального протистояння.

Навіть в умовах стабільності в міжнаціональних відносинах тривалий час зберігаються негативні тенденції:

стереотипи й упередження щодо образу іншого;
фальшиві ідеології, які, як правило, мають витoki з важких і трагічних сторінок історії;

помилки в здійсненні міжнаціональної політики.

Спираючись на вищезгадане, треба пам'ятати, що міжнаціональний конфлікт у багатонаціональній державі може досить швидко знищити всі демократичні надбання, ліквідувати демократичні інститути влади й відкинути саму державу на десятки, якщо не на сотні років назад.

Період української національної революції 1917-1920 рр. був часом великих надій і сподівань. Перемога лютневої 1917 р. революції в Росії відкрила широкі можливості до національно-демократичного будівництва в Україні. Цей процес знайшов своє відображення в численних законах, законодавчих актах, універсалах, відозвах, Конституції Української Народної Республіки¹. Перебуваючи на боці української державності, політична еліта України приділяла чимало уваги вирішенню проблем національних меншин, які разом з українцями століттями були в самодержавній «тюрмі народів». Вже на порозі нової України М. Грушевський достатньо прозоро виклав програму суспільних перетворень: «наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в російській федеративній республіці на демократичних засадах з міцним збереженням прав національних меншостей нашої землі». Зокрема, захищаючи права української титульної нації, Михайло Сергійович проголошував широкі гарантії для меншин України, роз'яснюючи про їх інтерес бути з українською демократією: «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми хочемо, розуміється, вірити,

¹ Див.: Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів / За ред. М.І. Канчука. – К., 1994; Українська Центральна рада. Документи і матеріали у 2-х т. / За ред. П.П. Толочко. – К., 1996; Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упор. А.П. Демиденко. – К., 1992; Історія Української Конституції / Упор. А. Слосаренко, М. Томенко. – К., 1997; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996; *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005; *Чеботок Н.В.* Законодавче забезпечення етнонаціональної політики в Україні у 1917-1921 рр. – Маріуполь, 2005.

що представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище, підуть зі свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скриплять позицію оборонців прав національних меншостей... Право національних меншостей буде забезпечене!..» Важливим кроком назустріч національним меншинам голова Центральної ради вважав надання росіянам, білорусам, євреям, чехам, молдованам, мусульманам та іншого пропорційного представництва в органах влади, можливості використання ними рідної мови, у тому числі в школах, вільного утворення культурних і релігійних товариств, виділення коштів для їхньої діяльності з державного бюджету тощо. Досить цікавим, на наш погляд, є спроба М. Грушевського опонувати націонал-радикальним гаслам М. Міхновського.

На відміну від М. Міхновського, М. Грушевський переконливо відстоював право неукраїнських народностей «працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі». Відповідно й самі українці мають «упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими громадянами і вірними синами, разом з українцями». За М. Грушевським, національні меншини розглядалися як частина українсько-етнічного організму. У статті «Народностям України» він писав: «Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інші народності і обмежувати їх значення для свободного розвитку своєї культурної і національної стихії». Позиції М. Грушевського в національному питанні активно підтримували представники української національної еліти: В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов, П. Христюк, С. Шульгін тощо.

Не залишався осторонь від формування стратегії щодо національних меншостей і український політикум. Наприклад, вже в березні 1917 р. українська соціал-демократична партія виступила з платформою політичних і соціально-економічних перетворень, у якій у розділі щодо національного питання йшлося «...про найкраще забезпечення демократичних і національно-політичних прав кожної нації...»

Зміна політичного ладу, яка відбувалася на теренах колишньої Російської імперії, вимагала юридичного формування нового становища українців і національних меншин. Першим кроком до формування політико-правових засад етнодержавотворення були рішення, постанови і резолюції Першого Всеукраїнського національного з'їзду (Київ, 6-8 квітня 1917 р.). Уже в перший день його роботи було ухвалено резолюцію, у якій йшлося, «що одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні».

Нормативно-правове забезпечення суверенних і демократичних прагнень українського народу та нацменшин почало складатися з I Універсалу. Одразу ж після його оприлюднення було скликано спеціальну комісію для розробки «Статуту про державний устрій», до якого входило 100 осіб за принципом національно-територіального представництва (71 українець, 11 росіян, 8 євреїв, 2 німці, 2 поляки, по одному білорусу, татарину, молдованину, чеху, болгарину, греку).

Розширення політичного і правового статусу національних меншин акцентував II Універсал Центральної ради: «Українська Центральна рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поновиться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю». Вже на серпень 1917 р. із 643 обраних членів Центральної ради майже 150 депутатів склали представники національних меншин (росіяни, поляки, євреї).

Велику активну роботу з розробки законопроектів, що сприяли розширенню прав національних меншин, проводило державне секретарство міжнаціональних справ, при якому було три заступники з російських, єврейських і польських справ. 7 листопада 1917 р. Центральна рада у III Універсалі проголосила про створення Української Народної Республіки, пакет політичних і соціально-економічних перетворень та визнала за народом великоруським, єврейським, польським та іншими національностями, які мешкають в Україні, право національно-персональної автономії. А сам Закон було прийнято 9 січня 1918 р., він знайшов своє подальше відображення у IV Універсалі Центральної ради, який проголосив повну державну незалежність України. «Прийнятий закон можна порівняти лише з актами Великої французької революції. Тоді проголошені права людини сьогодні проklamовано права націй» – секретар з єврейських справ М. Зільберфарб. А представник «Бунду» Рафес так привітав цей закон: «...найбільшої ваги акт, якого ще не знала жодна держава в Європі».

Вперше ідея національно-персональної автономії одержала детальну розробку в працях австрійських демократів К. Ренера й О. Бауера. Але політичні системи тогочасних європейських країн не сприяли її здійсненню. Україна стала першою європейською державою, яка на практиці реалізувала цей проект.

Фінальним кроком етнодержавного будівництва Центральної ради стала розробка і прийняття Конституції УНР (квітень 1918 р.). Ст. 2 Конституції проголосувала, що суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, тобто всім громадянам України. Ст. 6 зазначала, що націям України УНР дає право на впорядкування своїх

культурних прав у національних межах. Ст. 69-78 констатували зростання прав націй у незалежній Українській державі.

Одним із перших актів Директорії УНР стало відновлення в листопаді 1918 р. Закону про національно-персональну автономію, який було скасовано за часів П. Скоропадського. Трудовий Конгрес, скликаний у січні 1918 р. на чверть складався із представників національних меншин. 24 січня 1919 р. Директорією УНР було видано Закон про карну відповідальність за образу честі й національної гідності.

Національно-державне будівництво в Україні відбувалося в умовах громадянської війни. В силу обставин багато питань відійшло на другий план. Всі учасники громадянського протистояння (червоні, білі, поляки) мали свої погляди на розвиток міжнаціональних відносин. Більшовики стояли на класових позиціях у національному питанні, тому здійснювали репресії щодо представників можливих верств суспільства та інтелігенції, не звертаючи увагу на їхню етнічну належність. Денікінці відверто закликали розправитися зі зрадниками-українцями та катами-євреями. Білий рух відзначився масовим терором проти українців. На думку відомого українського історика О. Субтельного, за 20 років до Голокосту перші етнічні чистки євреїв проводила армія Денікіна. В умовах постійної зміни лінії фронту та політичної влади, оточена з усіх боків ворогами, Директорія не мала можливості захистити ні українців, ні іноетнічне населення. Отаманщина охопила всю Україну. По всій країні громили євреїв, на Правобережжі – поляків, на Південному Сході – німецьких та болгарських колоністів. Здійснювалися напади на українські урядові установи, приватні підприємства та кооперативи. Всю країну заповнив один єдиний погром. Різноманітні батьки й отамани підривали довіру до української державності, дискредитували її в очах цивілізованого світу. Українська влада приймала десятки законів проти погромників, намагаючись зупинити анархію.

Польсько-український наступ проти більшовиків 1920 р. став останнім акордом громадянської війни. І навіть перебуваючи за кордоном, Директорія шукала порозуміння з національними меншинами. Героїчне й трагічне минуле залишило нащадкам один із важливих уроків історії – боротьба з меншинами завжди була боротьбою проти України.

Гай-Нижник П.П. (Київ)

**ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ
ЗУНР (1918 – 1920 рр.)**

У статті проаналізовано процес формування органів державної влади та управління Західноукраїнської Народної Республіки від початку її створення до припинення існування.

Наприкінці жовтня 1918 р. у Австро-Угорщині відбулася революція, внаслідок якої була повалена монархічна влада. 24 жовтня проголосила свою незалежність Угорщина, а 28 жовтня в Празі проголошено незалежність Чехословацької республіки. 29 жовтня було проголошено утворення Сербо-хорвато-словенської держави, яка пізніше була перейменована на Югославію. 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Новостворена республіка на підставі ст. 2 Закону від 12 листопада 1918 р. вважалася складовою частиною Веймарської республіки. Після того, як імператор Карл I звернувся з маніфестом “До моїх вірних австрійських народів”, 18-19 жовтня 1918 р. у Львові був скликаний з’їзд мужів довір’я з цілого краю. Це були представники всіх політичних партій Галичини, Буковини, депутатів австрійського парламенту галицького і буковинського сеймів, духовенства. Згідно з планом на цьому з’їзді мала бути утворена конституанта і проголошена українська державність. Національна Рада вирішила проявити свою лояльність щодо ще існуючої Австро-Угорської монархії, звернувшись до властей у Відні з пропозицією затвердити рішення про проголошення української державності. Рада утворила три комісії (делегатури) з функціями вищої виконавчої влади: загальну у Відні під керівництвом Є. Петрушевича, галицьку у Львові на чолі з К. Левицьким та буковинську в Чернівцях під проводом О. Поповича. Була також обрана Президія Національної Ради, яка представляла Раду в період між сесіями. Потім виступив представник від української соціал-демократичної партії М. Ганкевич і висловився за проголошення з’єднання з Україною, але члени партії вирішили не брати участі в Українській Національній Раді. З’їзд було проголошено закритим, що викликало незадоволення серед присутніх, які домагалися дебатів і голосування за прийняття рішення. На жаль, такі заяви не мали практичного значення і важливі лише як вияв політичної думки й волі українців Галичини. Тим часом процес розпаду Австро-Угорщини почався дуже швидко, зв’язки між виконавчими делегатурами перервалися.

12 жовтня 1918 р. представники польських кіл із Галичини в імператора заявили від імені Галичини, що вони відокремлюються від Австрії і возз’єднуються з Польщею. З цією метою 28 жовтня 1918 р. на нараді в Кракові галицькі поляки створили Польську Ліквідаційну Комісію, яка

мала зайнятися питанням переобрання влади в Галичині від Австрії до Польщі, обравши місцем свого постійного урядування м. Львів. У свою чергу Українська Національна Рада в своєму статуті від 18 жовтня 1918 р. заявила, що вважає за свій обов'язок “виконати в хвили, яку признають за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом”¹. А вже наступного дня УНРа проголосила, що “ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Строжинець і Серет та українська полосо північно-східної Угорщини – творять одноцілу українську територію”².

Український Військовий Комітет, який не орієнтувався на Відень, не вірив австрійському урядові, готувався мати свою власну військову силу, не допустив Польську Ліквідаційну Комісію до Львова. У другій половині жовтня Військовий Комітет поділив край на військові округи, розіслав своїх кур'єрів до районів і до військових частин, призначив окружних військових комендантів. Цей Комітет у ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. здійснив переворот, здійнявши за допомогою невеликої кількості українських старшин і вояків, які були згуртовані під командою сотника Д. Вітовського, Львів. Одночасно Військовий Комітет розіслав кур'єрів у всі кутки Галичини з закликами до негайного взяття влади. Все це було зроблено від імені Української Національної Ради, хоч і без згоди її президії та більшості членів. Український Військовий Комітет не мав великої надії на успіх і перемогу цієї акції, але мав бажання не допустити до того, щоб Львів і Східна Галичина перейшли під польську владу³. У повіті краю були направлені уповноважені ради і військові команди (вони називалися кур'єрами) з наказом місцевим українським військовим командам “заки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владу”⁴ на місцях. Останні це здійснили в Станіславі, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Сколе, Городку, Підгайцях, Жовкві, Печеніжині, Кам'янці-Струмиловій, Буську. В Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Дрогобичі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Гусятинському повіті і Самборі владу було взято внаслідок селянських виступів, а в Дрогобичі – виступів робітників⁵.

9 листопада 1918 р. на засіданні Національної Ради визначено назву Української держави – Західноукраїнська Народна Республіка, до складу

¹ *Левецький К.* Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів, 1931. – С. 113-114.

² Там само. – С. 115-116.

³ *Охримович В.* Львів // Діло. – 1928. – 1 листопада.

⁴ *Лозинський М.* Галичина в роках 1918 – 1920. Українська революція. Розвідки і матеріяли. – Відень, 1922. – С. 4-43.

⁵ *Лісна І.С.* Становлення української державності в Галичині (1918 – 1923 рр.). – Тернопіль, 2001. – С. 36.

якої, крім Східної Галичини, входили Північна Буковина і Закарпаття, тобто землі колишньої Австро-Угорської монархії, населені українцями. Держава ЗУНР охоплювала близько 70 тис. кв. км. території з населенням 6 млн. (у тому числі 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2% угорців, румунів та ін.). Невдовзі Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку відійшло до складу Угорщини, а в січні – квітні 1919 р. – до Чехословаччини. Отже, фактично ЗУНР охоплювала тільки територію Східної Галичини з населенням 4 млн. (75% українців, 12% поляків, 11% євреїв, 2% – інші національності)¹.

9 листопада Українська Національна Рада сформувала вищий виконавчий і розпорядчий орган – Державний Секретаріат на чолі з Костем Левицьким. Наступного дня, 10 листопада, він склав урочисту присягу на вірність українському народові і державі. У складі Державного Секретаріату було 14 міністерств – Державних секретаріатів, які очолювали державні секретарі: внутрішніх справ (Льонгин Цегельський), зовнішніх справ (Василь Панейко), фінансів (тимчасово Кость Левицький), військових справ (Дмитро Вітовський), судових справ (Сидір Голубович), торгівлі і промислу (Ярослав Литвинович), земельних справ (Степан Баран), шляхів (Іван Мирон), пошт і телеграфу (Олександр Пісецький), праці і суспільної опіки (Антін Чернецький), суспільного здоров'я (Іван Куровець), освіти (мав бути Степан Смаль-Стоцький, тимчасово – О. Барвінський), віросповідання (Олександр Барвінський), публічних робіт (Іван Макух). Крім того, був створений харчовий виділ, прирівняний до секретаріату, який очолив Степан Федак².

Національна рада визначила Державному Секретаріату чітку лінію подальшого державного будівництва: вжити всіх необхідних заходів “для з'єднання всіх українських земель в одну державу”, не ізолюватися від уже існуючої на сході Української держави, шукати шляхів для утворення єдиної соборної Української держави, до об'єднання всіх українських земель, всього українського народу³. Про негайне об'єднання мова не йшла з огляду на невизначеність політичного становища в Наддніпрянській Україні.

13 листопада 1918 р. Національна Рада визначила конституційні засади новоствореної держави, прийнявши Тимчасовий основний Закон “Про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії”⁴. В Артикулі 1 закону закріплювалася назва держави – Західноукраїнська Народна Республіка. В Артикулі 2 записано, що її територія включає українські етнографічні землі колишньої Австро-Угорської монархії, тобто коронні краї Галичини і Буковини та українські

¹ *Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й.* Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 177.

² *Чубатий М.* Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 16-17.

³ *Костицький М.В., Тищик Б.Й.* Західноукраїнська Народна Республіка (1918 – 1923 рр.). – Львів, 1992. – С. 49.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 35-35 зв.; ф. 3505, оп. 1, спр. 135, арк. 169-169 зв.

комітати Закарпаття – згідно з “етнографічною картою Австрійської монархії”. “Ця територія творить самостійну Західноукраїнську Народну Республіку” (Артикул 3). В Артикулі 4 закріплювалося верховенство і суверенітет народу в державі, який здійснює їх через свої представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, за пропорціональною системою. Виборчим правом наділялися всі громадяни держави, без різниці національності чи статі. Найвищим органом влади мали стати Установчі збори ЗУНР, а до їх обрання вся повнота законодавчої влади належала Національній Раді, виконавчої – Державному Секретаріатові. Гербом ЗУНР був затверджений золотий лев на синьому полі, обернутий у правий бік, прапором – традиційний синьо-жовтий. Затверджено й державну печатку ЗУНР (Артикул 5)¹.

Українська Національна Рада стала вищим законодавчим органом ЗУНР на чолі з Президентом (з червня 1919 р. – диктатором) Є. Петрушевичем. Склад її в основному залишився попереднім, збільшилася тільки кількість членів за рахунок представництва повітів і більших міст Галичини. 15 листопада на засіданні Ради було прийнято закон “Про доповнення складу Української Національної Ради від повітів та більших міст краю”², тобто вирішено зробити її більш представницьким органом згідно з законом. Слід було обрати по одному делегату від кожного повіту, а також від міст: Львова – 4, Чернівців – 2, Станіслава – 2, Перемишля – 1, Дрогобича – 1, Коломиї – 1, Тернополя – 1, Стрия – 1, Ярослава – 1, Самбора – 1, Золочева – 1, Бережан – 1, Борислава – 1. Вибір тих делегатів, говориться в законі, “здійснюють повітові органи за участю просвітніх, культурних, економічних і політичних організацій на спільному засіданні”, яке скликає повітовий комісар. Обирається і “провірочна комісія”, яка затверджує результати і правильність проведення виборів. Вибори належало провести від 22 до 26 листопада.

Протягом наступних днів було прийнято ще декілька важливих законів, які стосувалися процесу організації державно-політичної системи Західноукраїнської Народної Республіки. Так, 16 листопада на засіданні Української Національної Ради був прийнятий Закон “Про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки”³. Він став правовою основою діяльності уряду ЗУНР та нижчих органів управління. Згідно із § 1 на території Західноукраїнської Народної Республіки залишилося в силі попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам, суті й цілям Української держави. У законі вказувалося, що всі службовці і “державна служба буйшої австрійської держави, котрі зложать письмове приречення”, мають чесно служити українській державі та залишатися на своїх місцях. Усі адміністративні

¹ Там само, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 35-35 зв.; ф. 3505, оп. 1, спр. 135, арк. 169-169 зв.

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 6.

³ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної республіки. – Станіслав, 1918. – С. 5-7.

органи і власті на території Західноукраїнської Народної Республіки “підлягають Державному Секретаріату”, який є найвищим органом виконавчої влади держави.

Того ж дня, 16 листопада, на виконання Закону “Про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки” і з метою його конкретизації було видано розпорядження Державного Секретаріату “Про державну адміністрацію” (“Про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки”)¹. У ньому вказувалося, що всі державні службовці колишньої Австро-Угорської держави, які складають письмову обіцянку чесно служити Західноукраїнській Народній Республіці, залишаються на своїх місцях. Усі органи виконавчої влади на місцях підлягають Державному Секретаріатові і відповідним галузевим секретарствам. Керівним органом державної адміністрації в повіті є державний повітовий комісар, “якого іменує і усуває Державний Секретар внутрішніх справ”². Зберігаючи попередній адміністративно-територіальний поділ, закон встановлював, що в повіті адміністративна влада належить повітовому комісару, який призначався Державним секретарем внутрішніх справ. При комісарі шляхом виборів, у яких брало участь населення повіту, утворювалася т.зв. повітова національна рада з дорадчим голосом. Міських комісарів призначав Держсекретар внутрішніх справ, а в містечках і селах (містечкових і сільських громадах) громадських комісарів призначали повітові комісари. При міських, містечкових і сільських комісарах діяли т.зв. “прибічні ради”, які обиралися населенням. Закон докладно врегулював компетенцію місцевих органів влади й управління, які у всій своїй діяльності підпорядковувалися урядові. Тимчасово, через відсутність нових законів, залишалось чинним австрійське законодавство. Усі попередні службовці державного апарату, пошт, залізниць і т.д., незалежно від національності, могли залишатися на державній службі й надалі, якщо вони склали письмове зобов’язання чесно служити Українській державі.

У повіті представником і основним органом державної адміністрації є “український державний повітовий комісар”. Повітових комісарів призначає і звільняє Державний секретар внутрішніх справ (§ 5). Їх основним правом і обов’язком є “берегти інтереси української державності і протидіяти всяким способам, скерованим проти неї”. Повітові комісари призначали в селах і містечках громадських комісарів, якщо такі ще не були обрані населенням. Вони також мали право оголосити розпущеними місцеві “прибічні громадські ради”, призначати до них нові вибори (§ 10).

Повноваження й обов’язки таких комісарів були 1 грудня 1918 р. ретельно зазначені в окремому “Обіжнику Ради державних секретарів до державних повітових комісарів про їх обов’язки та права”, у якому, зокрема, зазначалося:

“1) Державний повітовий комісар є найвищим органом української власті на повіті і як такий він покликаний в першій мірі стояти на

¹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 8-9.

² Там само.

сторожі обов'язуючих законів, примінювати їх точно і справедливо супроти всіх горожан держави без виїмку народності, віроісповідання і стану.

2) Одним з перших обов'язків державного комісара повітового є берегти ладу, спокою, безпеченства життя і майна всіх мешканців, живучих в повіті.

3) Ділами цивільної адміністрації повіту завідує виключно державний повітовий комісар і в тих ділах не видають ніяких заряджень ні рішень військові власті, до яких належить нова виключна компетенція у військових справах. Обі власті – цивільна і військова – мають обов'язок співділити в удержуванні ладу і публичного безпеченства в повіті.

4) Як найвищий орган цивільної адміністрації має право державний повітовий комісар уживати помочі війська для виконання своїх заряджень, а військовий комендант обов'язаний йому ту поміч дати.

5) В першій мірі подбає державний повітовий комісар, щоби в повіті була переведена правильна військова бранка, до якої обов'язані явитись всі мушчини, уроджені в р. 1901, а в граничних східних повітах, в яких Австрія рекрутів ні ополченив не брала, – всі мушчини, уроджені в рр. 1883 – 1901. В тій цілі в кожнім повіті має бути зложена державним повітовим комісаром в порозумінні з військовою повітовою командою асетерункова комісія, яка в случаї потреби при військовій асистенції в кожній громаді переведе бранку всіх пописових мушчин української народності.

Коли би на місці не було можна скласти повної асетерункової комісії, то державний повітовий комісар віднесе ся до окружної військової команди, щоби вона ту комісію доповнила.

Припильнує також державний повітовий комісар, щоби всі мушчини, уроджені в рр. 1883 – 1901, які служили в австро-угорській армії, негайно золосилися до українського війська.

6) Державний повітовий комісар обов'язаний подбати про те, щоби всі державні уряди повітові фунгували правильно і згідно з інтересами держави. Урядників, які відкажуться від зложення приречення, що служити мають вірно Західній Українській Народній Республіці та берегти її інтереси, треба увільнити з уряду та замкнути їм службові побори. Для суддів буде уложене окреме приречення, якого текст буде поданий до відома президентів окружних судів, щоби вони, або уповновласнені ними особи, відібрали від суддів згадане приречення. До того часу дійсно урядуючих суддів треба полишити на їх дотеперішніх становищах. Функціонерів, ділаючих на шкочу держави, державні комісари повітові зависать в урядованні і донесуть про те Державному Секретаріатові, прекладаючи звіти про причини свого зарядження. Зокрема, треба наладити правильну діяльність карних судів, щоби в краю не ширились злочини і анархія.

7) Повітові комісаріати прекладати мають Державному Секретаріатові кожного місяця виказ доходів і видатків свого повіту та пороблять заходи, щоби виказати касову надвижку та переказати її Державному Секретаріатові на покриття видатків центральної управи.

Інструкції про стягнення залеглих податків та зплату воєнних причинків є поміщені в обіжнику Краєвої дирекції скарбу з 13 падолиста 1918 р.

8) *Державні повітові комісари зладять негайно інвентуру всього державного майна, яке знаходиться в повіті, зокрема, майна, залишеного австро-угорським військом, з поданням вартості майна; при тім треба взяти, між іншим, під увагу майно всяких бувших державних і краєвих фундацій, державних лісів, салін, нафтових заповідів та будівельних експозитур. До тих виказів слід долучити пропозиції про евентуальне ужиття дотичного майна і надіслати їх до 15 грудня с.р. Державному Секретаріатові.*

9) *Щоби кожний повіт був заосмотрений рівномірно нафтою і сілю, треба подати до відомо Державного Секретаріату кількість місячного запотребування тих артикулів, а Державний Секретаріат перекаже відповідну кількість артикулів дотичному повітові.*

10) *Для збереження народного здоров'я державні комісари повітові доложать всяких зусиль, щоби в кожнім повіті було відповідне число лікарів. Про стан здоров'я в повіті треба прекладати Державному Секретаріатові місячні звіти.*

11) *Дня 10 кожного місяця повітові державні комісари прекладати мають Державному Секретаріатові окремими посланцями або поштою точні звіти про політичне положення та про адміністрацію в повіті”¹.*

Після захоплення польськими військами Львова, Рада державних секретарів та частина членів Української Національної Ради 21 листопада 1918 р. залишили місто і виїхали до Тернополя. В 1919 р. УНРада продовжила свої засідання у м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ), де відбулися три сесії (2-4 січня, 4-15 лютого та 25 березня – 15 квітня 1919 р.). Доповнена представниками від повітів та міст, УНРада номінально мала складатися з бл. 150 членів. Але в сесіях брали участь бл. 130 делегатів – частина депутатів постійно перебувала у Відні та в дипломатичних відрядженнях, інші залишилися в захоплених польськими і румунськими військами землях (частина з них була інтернована). 2-4 січня 1919 р. було створено 9 комісій УНРади: земельна, військова, законодавча, технічної відбудови, фінансова, шкільна, закордонних справ, суспільної опіки, комунікацій; 15 лютого 1919 р. – адміністративна.

4 січня 1919 р. було прийнято декілька конституційних актів, зокрема, закон про утворення Президії УНРади у складі голови (президента) Ради і 4-х його заступників та закон про утворення Виділу УНРади у складі президента Ради та дев'яти членів. Згідно з Законом від 4 січня 1919 р. Національна Рада обрала свою Президію. Президія складалася з Президента республіки (С. Петрушевич) і 4 його заступників (Л. Бачинський, С. Вітик, О. Попович, А. Шмигельський). Секретарями стали С. Витвицький і О. Устіянович, а заступником секретаря – С. Сілецький.

¹ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 38-38 зв.

Того ж дня, 4 січня 1919 р., було утворено дуже важливий державний орган – Виділ Української Національної Ради (комітет) із 10 членів на чолі з Президентом. Він мав дорадчий характер при Президенті Євгенові Петрушевичу. За партійним складом до нього увійшло 6 представників УНДП, 2 соціал-демократи та 2 радикали, а саме: Є. Петрушевич (президент), Л. Бачинський (УРП), С. Вітик (УСДП), А. Горбачевський (УНДП), Г. Дувіряк (УРП), М. Новаковський (б/п), Т. Окуневський (УНДП), О. Попович (УНДП), А. Шмігельський (УРП), С. Юрик (УНДП)¹. До його компетенції входило призначення членів уряду, керівників вищих і військових установ, здійснення права помилювання, публікація державних законів². Виділ репрезентував державу у зовнішніх відносинах, призначав членів уряду, приймав їх відставку, підписував і публікував закони тощо (фактично виконував функції колегіального глави держави). Він мав діяти під час функціонування УНРади, до обрання нового парламенту. Рішення Виділу приймалися більшістю голосів, а у випадку їх рівності переважав голос Президента. 4 лютого 1919 р. Виділ Української Національної Ради призначив новий уряд республіки, який очолив С. Голубович, що водночас став і секретарем фінансів, торгівлі і промислу. Як відзначав М. Лозинський, “політично сей кабінет треба характеризувати як коаліцію національних демократів і радикалів при співучасті фахівців”³.

Державний Секретаріат складався з представників націонал-демократичної (перейменованої в березні 1919 р. на трудову), радикальної і соціал-демократичної партій⁴. Державний Секретаріат мав 14 державних секретарів: внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, юстиції, віросповідань, освіти, військових справ, земельних справ, торгівлі і промисловості, публічних робіт, праці і суспільної опіки, суспільного здоров'я, шляхів, пошти і телеграфу. Крім цього, до складу Державного Секретаріату входив голова або заступник Українського харчового уряду (управління), який був створений Національною Радою 29 жовтня 1918 р. За розпорядженням Українського харчового уряду в повітах були створені повітові харчові управи. Однак уже через декілька днів кількість державних секретарів була зменшена: секретарства освіти й віросповідань, також шляхів, пошти й телеграфу – об'єднано, ліквідовано секретарство суспільної опіки і праці та суспільного здоров'я⁵. Замість вибулих секретарств у складі Державного секретарства внутрішніх справ створено відповідні відділи. Їх очолювали т.зв. “товариші секретаря”. До складу цього ж секретарства згодом був включений харчовий уряд як окремий

¹ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923 рр. – Коломия, 1993. – С. 26-27.

² Вістник державних законів і розпорядників Західної Области Української Народної Республіки (Львів). – 1919. – Вип. 1. – 31 січня. – С. 2.

³ Лозинський М. Галичина в роках 1918 – 1920. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Відень, 1922. – С. 64.

⁴ Діло. – 1918. – 10 листопада.

⁵ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 17.

відділ. Таким чином, після цих змін у складі уряду залишилося 10 державних секретарств.

Слід відзначити, що ще в кінці листопада 1918 р. Українська Національна Рада вирішила утворити в складі уряду нові секретарства: польське, єврейське і німецьке, щоб, як зазначалося, зберегти національні права цих націй в Українській державі. Проте ця пропозиція Української Національної Ради залишилася нереалізованою: ні поляки, ні євреї, ні німці не побажали створити свої секретарства, виділити до них своїх представників.

Українською Національною Радою було прийнято “Закон про спосіб оповіщення законів і розпорядків”¹. Закони підлягали публікації у “Віснику законів і розпорядків” за підписом Президента Ради й одного з членів Виділу, а розпорядки – за підписом відповідного секретаря. Набирали чинності ці правові акти на восьмий день із дня видання (дата видання мала стояти на кожному з актів). Слід також згадати ще один закон від 4 січня “Про незайманість членів Української Національної Ради”². У ньому сказано: “Членів Української Національної Ради не можна без її згоди ув’язнити ані потягати судово до відповідальності, хіба що приловиться його на гарячому вчинку”. У такому випадку суд мав негайно повідомляти про затримання посла Українську Національну Раду і коли вона не дасть дозволу на затримання, то його слід негайно звільнити. Члени Української Національної Ради, говорилося в законі, не можуть бути притягнуті до відповідальності за те чи інше голосування в Раді і виконують свої обов’язки незалежно від будь-яких інструкцій виборців.

Місцевими органами влади були повітові Національні Ради, що склалися з представників авторитетних службовців, селян, священників. Наприклад, у Бучацькому повітовому комітеті (виконавчий орган ради), який налічував 15 чоловік, було 9 селян, 4 священники, 2 адвокати³.

Для управління повітами на основі тимчасового закону про адміністрацію ЗУНР від 16 листопада 1918 р.⁴ призначалися державним секретарем внутрішніх справ повітові комісари переважно з числа колишніх австрійських державних службовців, учителів, священників. Так, у Самбірському повіті комісаром став відомий західноукраїнський письменник, адвокат А. Чайковський, у Дрогобицькому – громадський діяч, один із засновників української соціал-демократичної партії Галичини С. Вітик, у Кам’яно-Струмилівському – суддя Р. Петрушевич (молодший брат Президента ЗУНР), у Долинському – один із засновників української радикальної партії, адвокат С. Данилович, у Стрийському – відомий український композитор і диригент О. Нижанківський, у Сколівському – колишній службовець староства І. Корженювський, у Щирецькому –

¹ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки (Львів). – 1919. – Вип. 1. – 31 січня. – С. 1-2.

² Там само. – С. 3.

³ *Тищик Б.Й.* Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – Львів, 1970. – С. 37.

⁴ Діло. – 1918. – 18 листопада.

директор школи В. Малицький, у Тернопільському повіті суддя – У. Сальвицький, у Стоянові – селянин У. Заремба. Повітові комісари допомагали в організації виборів міських, сільських і містечкових комісарів. У деяких місцевостях населення ставилося до цих подій байдуже, особливо у польських і москвофільських.

Продовжувала детальніше регламентуватися компетенція і вдосконалюватися система органів місцевої влади й адміністрації. Вся повнота цивільної влади й управління у повітах далі належала повітовим комісарам. Вони не мали права втручатися у військові справи, судочинство, справи залізниць, пошти, телеграфу, які були суворо централізовані і підлягали відповідним урядовим органам. В усіх інших питаннях закон Української Національної Ради від 16 листопада 1918 р. надавав їм широку, по суті, надзвичайну владу. Саме тому з старого австрійського апарату повітової влади (старост) повітовими комісарами не був обраний чи затверджений ніхто. Коли державні відносини на території Західноукраїнської Народної Республіки стали більш урегульованими, стабільними – почала зменшуватися і надзвичайна влада повітових комісарів. Вони стали більш контрольовані і відповідальні перед конкретними Державними секретарствами й урядом загалом; їх стали регулярно викликати в столицю для звітності.

Дорадчим органом при повітових комісарах були повітові національні ради, які вже в перші дні встановлення української влади згідно із вказівкою Української Національної Ради почали вибиратися населенням повітів (як правило, делегатами від сільських і міських громад, товариств та різних організацій), їх правове становище спочатку не було однаковим і врегульованим з правової точки зору. Були повіти, де ці ради мали голос чисто дорадчий, але були й такі, де їхній голос був вирішальним, контрольним, де повітові комісари без їх схвалення не вирішували жодних важливих справ. Таке нечітке становище було ненормальним і Українська Національна Рада це розуміла. Щоб у системі місцевих, зокрема повітових, органів влади й управління навести порядок, вирішено взяти за приклад Велику Україну. Тому Державний Секретаріат спільно з відповідними комісіями Української Національної Ради на пропозицію соціал-демократичної фракції приступили до опрацювання закону про повітові трудові ради, через які селянству і робітникам забезпечено б вирішальний голос у повітовому управлінні та створено правову основу для контролю діяльності повітових комісарів. Ці ради мали б обиратися всім населенням повіту прямим голосуванням¹. Однак з приводу змін у військовій ситуації цей законопроект, як і багато інших, не був винесений на обговорення парламенту.

У селах і містах представниками влади залишалися громадські й міські комісари та “прибічні” ради, яких обирало населення. Для громадських і міських комісарів вищою інстанцією були повітові комісари, а для останніх

¹ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923 рр. – Коломия, 1993. – С. 37.

– Державне Секретарство внутрішніх справ. Воно мало свою президію, яка складалася з голови – Державного секретаря і голів усіх відділів, які входили до складу секретарства: особового, публічного здоров'я, праці й суспільної опіки, харчового управління, санітарного, інтернованих, публічної безпеки та ін. Для забезпечення внутрішнього порядку на місці розпущеної колишньої австрійської жандармерії, у якій служили переважно поляки, частково австрійці і в незначній кількості українці, була утворена українська жандармерія. Оскільки жандармерія в Австрії на відміну від Росії не була політичною, а загальною поліцією, замість неї місцеві комісари з перших днів існування ЗУНР сформували т.зв. народну міліцію. Часто вона обиралася на зборах чи вічах. Але це було місцевою самодіяльністю, а державі потрібні були чітко організовані і дисципліновані органи охорони публічного порядку. Тому вже 6 листопада 1918 р. Національна Рада прийняла рішення про створення Корпусу української державної жандармерії¹. Її очолювала команда державної жандармерії на чолі з головним комендантом (спочатку Л. Индишевський, а з лютого 1919 р. О. Красіцький). У повітах створювали команди жандармерії, які очолювали повітові командири (коменданти). Останнім підлягали сільські й міські станиці жандармерії.

Як зазначалося в Наказі № 2 Начальної команди Української державної жандармерії, повітовим комендантом міг бути призначений “бувший повітовий комендант, о скілько він є Українцем або Німцем”², а у випадку відсутності таких – найближчий старший за рангом українець або німець, “о скільки вони прихильні нашій справі та проти них повітова Українська Національна Рада нічого б не мала”³. Було встановлено й зарплатню для жовнів жандармерії (щоденно):

стрілець – 50 сотників (заслуження) і 1 крону (воєнний додаток);
старший стрілець – 70 сот. (заслуження) і 1 кр. 30 сот. (воєнний додаток);
вістун – 1 кр. (заслуження) і 2 кр. (воєнний додаток);
десятник – 1 кр. 20 сот. (заслуження) і 2 кр. 80 сот. (воєнний додаток);
старший десятник – 2 кр. (заслуження) і 4 кр. (воєнний додаток);
булавний десятник – 2 кр. 50 сот. (заслуження) і 4 кр. 50 сот. (воєнний додаток).

Для офіцерів жандармерії:

хорунжий – 200 кр. (місячно) і 5 кр. (бойовий додаток денно), 40 кр. квартирних на місяць (для I класи) або 20 кр. (для II класи);
четар – 250 кр. (місячно) і 6 кр. (бойовий додаток денно), 80 кр. квартирних на місяць (для I класи) або 40 кр. (для II класи);
поручник – 300 кр. (місячно) і 7 кр. (бойовий додаток денно), 160 кр. квартирних на місяць (для I класи) або 80 кр. (для II класи);

¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ), ф. 257, оп. 1, спр. 72, арк. 63; ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

² Там само, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

³ Там само, арк. 2.

сотник – 350 кр. (місячно) і 10 кр. (бойовий додаток денно), 40 кр. квартирних на місяць (для I класи) або 20 кр. (для II класи).

Усі жандарми отримували харчові пайки, а у разі відмови від них – 5 крон 20 сотників щоденно. Крім того, існував також жандармський додаток для офіцерів, а саме для булавного офіцера – 100 кр., сотника – 80 кр., поручника і четаря – по 50 кр., хорунжого – 20 крон¹.

Жандарми отримували не лише зарплатню, а й подорожні кошти (на день): булавний офіцер – 40 крон, офіцер – 25 крон, повітовий вахмістер – 6 крон. З військових магазинів виділялося харчування (на одного чоловіка): сніданок – 1 пайка консервованої каші; обід – 300 г м'яса, 1 кг. бараболі або відповідних сурогатів (200 г круп, гороху, квасолі, 300 г капусти), 30 г солі, 5 г цибулі або часнику, 2 мл оцту і 20 г борошна; вечеря – 500 г бараболі або 100 г круп, гороху, фасолі та 150 г капусти. До цього щоденно додавалося 500 г хліба або 300 г сухарів. Для прокорму коней виділялося на день: 3 кг вівса, 5 кг сіна, 1 кг соломи².

В основу судово-прокурорської системи була взята також попередня, австрійська. Судовими органами ЗУНР були повітові, окружні суди та вищий суд. У законі “Про тимчасову організацію судів і судової влади” було вказано, що як найвища інстанція має бути утворений окремим законом Найвищий суд у Львові. Розпорядженням Державного секретарства юстиції на території ЗУНР утворено 12 судових округів, які поділялися на 130 судових повітів: 1) Бережанський (9); 2) Буковинський (9); 3) Золочівський (11); 4) Коломийський (11); 5) Львівський (17); 6) Перемишлянський (10); 7) Самбірський (10); 8) Станіславський (10); 9) Стрийський (9); 10) Сяноцький (14); 11) Тернопільський (8); 12) Чортківський (8 судових повітів)³.

Прийнятий 21 листопада 1918 р. Закон “Про тимчасову організацію судів і судової влади” підкреслював, що “всі суди, які знаходяться на території вищого суду краю у Львові стають судами Західноукраїнської Народної Республіки і є зобов'язані виконувати далі спорове, і карне судівництво”. Компетенція колишнього австрійського міністерства юстиції переходила до Секретарства юстиції ЗУНР. Воно призначатиме судовий апарат судів. Самих суддів призначатиме Державний Секретаріат за пропозицією Секретарства юстиції. Колишній австрійський повітовий суд буде називатися “Повітовий суд Західноукраїнської Народної Республіки”; колишній окружний суд – “Окружним судом Західноукраїнської Народної Республіки”. Австрійські крайові суди у Львові і Чернівцях ліквідовувалися, їх компетенція переходила до окружного суду ЗУНР. “Закони і розпорядки, – писалося в Законі, – на підставі яких в бувшій австрійській державі виконувалося судівництво, оскільки вони не противляться державності українській залишалися поки-що у силі, і на їх підставі мало тимчасово здійснюватись судочинство. Так само “всі закони і розпорядки, які мали на цілі охорону прав і інтересів бувшої австрійської

¹ Там само, спр. 33, арк. 114.

² Там само, арк. 113-115.

³ ЦДА України у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 20-21.

держави, її армії та її органів, ... мають відтепер аналогічно примінюватись для охорони прав і інтересів Західноукраїнської Народної Республіки, її армії та її органів". З дня оголошення цього закону суди мали виносити вироки і рішення тільки від імені ЗУНР¹. Хоч серед колишніх австрійських суддів у Галичині, яких можна було використати новою владою, було немало українців, відчувався брак суддівських кадрів. Напередодні Першої світової війни в Галичині з 1150 суддів 367 були українцями². Тому Національна Рада 11 лютого 1919 р. прийняла закон "Про скорочення підготовляючої судівської служби", який скорочував строк стажування кандидатів на посади суддів з трьох до двох років³.

Разом із тим сільськими суддями присяжних могли стати лише чоловіки віком від 30 до 60 років, які вміли читати й писати, були уродженцями Галичини або інших країв колишньої Австро-Угорщини, але при цьому мешкали в даній місцині щонайменше рік і які сплачували 20 крон сталого податку чи були "адвокатами, нотарями, професорами і учителями в висших і середніх школах, або мають титул доктора"⁴.

На підставі названих законів Державне секретарство юстиції 20 лютого видало також розпорядження про проведення т.зв. "судових іспитів", які мали складати кандидати на суддівські посади (крім вже працюючих суддів)⁵. Отже, для прийняття цих іспитів (після проходження кандидатом стажування) створювалися спеціальні комісії на чолі з головами (президентами) окружних судів. Членів цих комісій призначало Державне секретарство юстиції на пропозицію голів комісій. Членами комісій рекомендувалося призначати професорів правничого (юридичного) факультету з предметів: цивільне право, торговельне і вексельне право, цивільний процес, карне право і карний процес, а також практиків – суддів і адвокатів. Іспитові комісії створювалися при окружних судах. Кожна з них мала складатися з п'яти осіб, із яких щонайменше двоє мають "належати до судейського стану", а один – до "адвокатського стану". Судові іспити були безкоштовні, членам комісій теж нічого не платили, крім коштів на відрядження. "Судейський іспит" складався з 2-х частин – усної та письмової. У вказаному вище розпорядженні детально регламентується їх проведення, критерії оцінок тощо. У лютому Державне секретарство юстиції було також розмежовано компетенцію повітових та окружних судів у цивільному судочинстві⁶. Ці суди, очевидно, мали розглядати тільки цивільні справи. Бо для розгляду кримінальних справ згідно із законом Української Національної Ради від 11 лютого 1919 р.

¹ Там само.

² Лісна І.С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.). – Тернопіль, 2001. – С. 44.

³ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки (Львів). – 1919. – Вип. 4. – 17 березня. – С. 27-28.

⁴ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

⁵ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки (Львів). – 1919. – Вип. 3. – 2 березня. – С. 16-18.

⁶ Там само. – С. 8.

мали бути створені в повітах трибунали 1-ї інстанції¹. Суддів цих трибуналів призначало Державне секретарство юстиції, затверджувала Українська Національна Рада або її Віділ. Ними могли бути лише юристи з титулами “радники суду” і “радники Вишого суду”. Трибунали 1-ї інстанції діяли у складі: 1) одноособового судді, якщо покарання за вчинене правопорушення не перевищувало 1 року в’язниці або грошова кара – незалежно від розміру; 2) у всіх інших випадках трибунал діяв у складі 3-х суддів. Діяльність суду присяжних з огляду на воєнний стан тимчасово (на строк 1 року) була припинена².

Вищою, другою інстанцією з цивільних і кримінальних справ мав бути згідно із законом Української Національної Ради від 15 лютого 1919 р. “Про тимчасове виконування судівництва в цивільних і карних справах в другій і третій інстанціях в часі надзвичайних відносин, спричинених війною” Вищий суд у Львові і третьою, найвищою інстанцією – Найвищий державний суд³. Але до їх створення, говориться в законі, “в часі надзвичайних обставин, спричинених війною”, функції другої і третьої інстанцій належали спеціально створеним Сенатам: Окремому судовому сенату 11-ї інстанції та Окремому судовому сенату 3-ї інстанції. Вони, згідно із розпорядженням ДСЮ від 8 березня, були створені при окружному суді в Станіславі⁴. Членів і голів сенатів призначав Державний секретар юстиції, затверджувала Українська Національна Рада або її Віділ. Засідання окремих сенатів проходили один раз на місяць. Розпорядженнями Державного секретарства юстиції (від 23 лютого і 1 березня) були врегульовані розміри оплати за судові витрати, судове мито, суми оплат при розгляді цивільних справ, оплата праці покликаних експертів тощо⁵. У компетентних колах обговорювалася пропозиція про створення для розгляду дрібних, зокрема, побутових справ, сусідських конфліктів т.зв. “громадських судів” (за зразком колишніх обшинних копних судів). Але реальних обрисів ця справа не набрала.

Функції звинувачення мала виконувати державна прокуратура. Але оскільки прокурорами в Галичині за часів австрійського панування працювали майже виключно поляки, справа створення державної прокуратури затягнулася. Її мав очолити Генеральний державний прокурор, якого так і не було призначено. Не були призначені прокурори в судових округах і повітах. Так процес створення прокуратури у ЗУНР не був доведений до кінця.

Не зазнала будь-яких істотних змін організація і діяльність адвокатури⁶. Адвокатам було запропоновано організуватися в Палату адвокатів у Станіславі, і вони мали скласти письмову обіцянку, що будуть дотримуватися діючих законів і служити зміцненню правопорядку в країні.

¹ Там само. – С. 8-9.

² Там само. – С. 28.

³ Там само. – С. 12-13.

⁴ Там само. – С. 20-21.

⁵ Там само. – С. 22-23, 29-30.

⁶ Там само. – Вип. 4. – 17 березня. – С. 27-28.

Окремим розпорядженням Державного секретарства юстиції (від 1 березня 1919 р.) створено нотаріальну службу Західноукраїнської Народної Республіки¹. У § 1 цього розпорядження вказувалося, що “закони і розпорядження, на підставі яких у бувшій австрійській державі урядували нотарі, остають аж до їх зміни чи відміни у правовій силі”, оскільки не суперечать українській державності. “Нотарі повинні скласти присягу на вірність Українській державі і надалі урядувати тільки від її імені. Кожен нотар повинен добре знати українську мову” – говорилося у § 7. Отже, нотаріуси не мали бути обов’язково українцями. Очлювала нотаріальну службу Нотаріальна палата, яка організаційно підпорядковувалася Державному секретарству юстиції. Усім правоохоронним органам: судам, прокуратурі, нотаріату, адвокатурі, згідно з розпорядженням Державного Секретаріату, належало виготовити відповідні вивіски і таблиці українською мовою, з гербом (тризубом) посередині. Якщо на цій території проживали “законно признані національні меншості”, то “написи слід було зробити ще й на їх мовах”². Належало також негайно виготовити відповідні печатки з гербом (українською мовою)³. Службові оголошення правоохоронних органів слід було розміщувати в урядовій газеті “Република”, яка видавалась у Станіславі.

“Начальною адміністративною владою” над судами, прокуратурою і нотаріатом було Державне секретарство юстиції. Воно ділилося на два основні відділи: особово-керуючий і законодавчий. До першого належало керівництво судами, прокуратурою і нотаріатом, призначення суддів, прокурорів, нотаріусів та допоміжного, канцелярського персоналу цих органів. До другого – розробка законодавчих пропозицій для уряду й парламенту, розробка й видання нормативних актів Державного секретарства юстиції – розпоряджень, нагляд за відповідністю нормативних актів адміністративно-розпорядчих органів законам парламенту. Під наглядом цього відділу було видання “Вістника державних законів і розпорядків” – офіційного збірника, де публікувалися всі законодавчі акти парламенту, уряду, окремих секретарств Західноукраїнської Народної Республіки.

Крім органів цивільної юстиції, зокрема судових і прокурорських, була утворена військова юстиція. 16 листопада було видане розпорядження Державного Секретаріату про організацію військового судочинства⁴. Структура військових судів виглядала так: 1) найвищий військовий трибунал; 2) військові обласні суди. Відповідно до поділу республіки на три військові області (Львів, Станіслав, Тернопіль) були створені три військові окружні суди як суди першої інстанції. Найвищою інстанцією військової юстиції був Верховний військовий суд. Утворено також інститут військової прокуратури. Його очлював Генеральний військовий прокурор,

¹ Там само. – С. 27-29.

² Там само. – С. 28-29.

³ Там само. – С. 28-29.

⁴ Вістник Державного секретаріату військових справ (Тернопіль). – 1918. – Ч. 1. – 14 грудня. – С. 2-3.

у військових областях були військові прокурори, в округах – військові офіцери. Складна внутрішня ситуація, наявність великого числа ворожих шпигунів і диверсантів, саботаж і відверті терористичні акти цивільного польського населення, збройні виступи проти української влади змусили керівників держави діяти більш твердо. Розпорядженням Державного Секретаріату від 30 листопада 1918 р. на території ЗУНР було запроваджено при кожній військовій команді польові суди, діяльність яких поширювалася на військовослужбовців і цивільних осіб, що вчинили злочини проти безпеки, цілісності держави, її обороноздатності, на транспорті, зв'язку тощо. Винесені ними смертні вироки вимагали затвердження урядом республіки. Крім окружних польових судів, розпорядженням Державного секретарства внутрішніх справ 28 січня 1919 р. були утворені: Польовий суд Головної команди українських військ і польові суди групи “Північ”, групи “Південь”, групи “Львів”. Голов і членів цих судів призначав Державний секретар внутрішніх справ і лише за його дозволом допускалися адвокати до участі в розгляді справ. Нічого не говорилося про оскарження вироків польових судів.

Для військових суддів був складений спеціальний текст присяги, яку, вступаючи на службу, приймали також усі військові прокурори і судові службовці¹. В обітницю, зокрема, зазначалося: *“Присягаю торжественно Всемогучому Богу і прирікаю на мою честь бути вірним Українській Народній Республіці і повиноватися її законам і розпорядкам. Присягаю сповняти припоручені обов'язки після могого найліпшого знання і совісти на кождім мені як військовому судді призначенім службовій місці – під час війни і мира, при тім мати все на увазі найвище добро моєї Вітчизни, виконувати закони, розпорядки, поуки і доручення моїх зверхників і залишати всякого рода надужиття моєї власти. Так, Боже, мені допоможи. Амінь”*².

У повітах були утворені “технічні уряди”, які підлягали Державному секретарству публічних робіт і безпосередньо займалися усіма питаннями економічного будівництва. У своїй роботі вони керувалися Тимчасовою інструкцією для урядів технічних Державного секретаріату публічних робіт від 12 лютого 1919 року³. При них діяли т.зв. “будівельні експозитури”⁴. Секретарство також взяло у своє управління всі державні ліси. Заготівля лісу на будову йшла під чітким контролем, за спеціальними дозволами. Йому також підлягали “гірничі уряди по цілій області, управи державних салін, державна рафінерія нафти, до нього належав також нагляд над приватними гірничими підприємствами, як вугля, копальнями нафти і т.п., він наглядав над правильним їх функціонуванням”⁵. На колишні державні

¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – С. 192.

² Вістник Державного секретаріату військових справ (Тернопіль). – 1919. – Ч. 6. – 15 лютого. – С. 7.

³ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

⁴ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 39.

⁵ Там само.

підприємства були послані для керівництва й організації їх функціонування українські державні урядовці. Приватні підприємства перебували лише під контролем держави. У Дрогобичі утворено спеціальний “нафтовий комісаріат”, який встановив суворий контроль над виробництвом і випуском нафти.

За вирішення харчової проблеми безпосередньо відповідав Державний харчовий уряд, прирівняний у правах до Державного секретарства. Очолював його Степан Федак. Після реорганізації в січні 1919 р. харчовий уряд увійшов як окремий відділ до складу Державного Секретарства внутрішніх справ. У повітах йому підлягали повітові харчові управи, створені за вказівкою УНРади вже у перші дні взяття влади¹.

Налагодженням залізничного транспорту займалася Залізнична дирекція, у повітах і містах – “начальні уряди залізничних шляхів”. Важлива роль приділялася органам охорони правопорядку на транспорті. У березні 1919 р. до структури органів безпеки на транспорті входили: Державний Секретаріат військових справ УНР; Залізнично-Дорожна Військова Управа; Залізнично-Дорожна жандармерія і Лінійні осередки Залізнично-Дорожньої жандармерії².

Займалися власті ЗУНР й питаннями охорони здоров’я населення. Ще в грудні 1918 р. усім повітовим комісарам наказано призначити повітових санітарних лікарів, створити санітарні комісії, вжити заходів до відкриття лікарень, поліклінік, аптек. Це в міру можливостей і було зроблено. Керував організацією і діяльністю медичної служби санітарний відділ секретарства внутрішніх справ, який очолював доктор Іван Куровець. Була збільшена оплата праці всіх медичних працівників, їм видавали продовольчі пайки³.

Відновлено, хоч теж із великими труднощами, роботу пошти, телеграфу, телефону. На телеграфі введено українську мову й абетку. В Станіславі утворено дирекцію пошт і телеграфу⁴. У березні були прийняті закони “Про заборону продажу, здачі в аренду і закладу великих посілостей (табулярних)” та “Про заборону конфіскації майна під час війни”⁵, у квітні – розпорядження Державного Секретаріату “Про створення західноукраїнського товарообмінного бюро” (біржі). Був розроблений і затверджений статут цього бюро та інше⁶.

13 лютого 1919 р. УНРада прийняла Закон “Про удержавлення українських шкіл”, а 14 лютого – Закон “Про удержавлення українських приватних гімназій і жіночих семінарій”, згідно з якими всі школи – громадські (початкові), середні, гімназії, реальні, рільничі й інші

¹ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 33, арк. 101.

² Сідак В.С., Степанков В.С. З історії Української розвідки та контррозвідки (нариси). – К.: Вид-во ін-ту СБУ, 1994. – С. 195.

³ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923 рр. – Коломия, 1993. – С. 81.

⁴ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 32.

⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 21.

⁶ Там само, арк. 61-64.

оголошувалися державними, а вчителі – державними службовцями. Мовою викладання і навчання стала українська¹. Вчителів народних шкіл українська влада також оголосила державними службовцями і їм почали видавати заробітну платню (до цього часу їх утримувала сама громада). Розпорядженням Державного Секретаріату від 16 лютого всім вчителям підвищено заробітну платню².

Внутрішньою державною мовою була українська, але національні меншини могли вільно користуватися своїми мовами, видавати газети і літературу, мати свої школи, церкви тощо. 15 лютого 1919 р. УНРада ухвалила Закон “Про уживання української мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств у Західній області Української Народної”³. Встановлювалося, що державною мовою ЗОУНР* є мова українська. Цієї мови, йдеться в законі, “*вживають у внутрішнім і зовнішнім урядуванні всі власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства*”⁴. У §3 закону чітко зафіксовано, що “Законно признаним національним меншостям полишає ся свободу уживаня як усно, так і в письмах їх матірної мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами”⁵. Як бачимо, національним меншинам країни гарантувалося право не тільки мати свої школи, бібліотеки, видавати періодичні видання тощо (все це було записано в “Тимчасовому основному законі” і ряді інших правових документів, про які мова йшла вище), а й вільно користуватися рідними мовами у повсякденному та державному житті, в офіційних зносинах з властями. Лишалось чинним і рішення Державного Секретаріату від 10 листопада, що всі закони, урядові акти та інші правові документи, які мають загальнодержавне значення, слід публікувати на чотирьох мовах – українській, польській, єврейській і німецькій⁶.

У березні Державне секретарство внутрішніх справ видало “Розпорядження для урядників в державній адміністраційній службі”⁷. В ньому вказувалося, що до служби в державних органах можуть бути допущені тільки громадяни Української Народної Республіки, “бездоганного поведення, що володіють українською мовою в слові і

¹ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 35.

² Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923 рр. – Коломия, 1993. – С. 82.

³ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 10 зв.; Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки (Львів). – 1919. – Вип. 3. – 2 березня. – С. 12.

⁴ Після акту злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 р., про який мова йде окремо, ЗУНР стала називатися Західною областю Української Народної Республіки (скорочено – ЗОУНР).

⁵ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 10 зв.; Діло. – 1918. – 11 листопада.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки (Львів). – 1919. – Вип. 7. – 26 березня. – С. 46.

письмі і не переступили сорокового року життя”¹. Правда, ця остання вимога не стосувалася тих службовців, які вже працювали. Не могли бути службовцями державного апарату особи, засуджені за кримінальні злочини, проступки проти публічного порядку, моралі чи користолюбство; особи недієздатні; неоплатні боржники, проти яких порушена судова справа; особи, що своєю поведінкою “викликають публічне згіршення”. Поміж начальником і підлеглим на державній службі не могло бути “споріднення, ані посвоячення по лінії прямій, а по лінії бічній до другого степеня”². Всі прийняті на державну службу особи мали після однорічного стажування скласти перед відповідною комісією спеціальний іспит – письмовий і усний: щодо знання законодавства, вміння ним користуватися, вміння складати відповідні документи, знання своїх повноважень і обов’язків тощо. Кандидат, який двічі не здав таких іспитів, “має бути зі служби звільнений”³. Навіть канцелярські працівники повинні були задовольняти певним вимогам: “знати признані в державі мови; поправно читати і писати; знати канцелярійну маніпуляцію”⁴. У зв’язку з підвищенням цін на товари першої необхідності і продовольство, усім державним службовцям, у тому числі і вчителям, а також пенсіонерам, вдовам і сиротам, декілька разів виплачувалася т.зв. “одноразова надзвичайна допомога”⁵.

8 квітня 1919 р. УНРада ухвалила Закон “Про право горожанства [громадянства] на Західній Області Української Народної Республіки”⁶. Згідно з цим законом кожна особа, яка у день його проголошення мала право належності до однієї з громад краю, вважалася громадянином Української Народної Республіки. Рішення про надання громадянства в ЗОУНР приймав Державний Секретаріат. Оскаржити таке рішення можна було до Виділу УНРади. В окремому параграфі закону вказувалося, що громадяни Придніпрянської України – УНР – є повноправними громадянами ЗОУНР. 10 квітня Державний Секретаріат видав розпорядження, яким уточнював деякі положення цього закону. Так, службовці, які до цього не склали службової присяги, мали з одержанням громадянства скласти присягу вірності ЗОУНР у державному повітовому комісаріаті. Але змусити їх до складання такої присяги ніхто не міг. Повітові комісаріати лише виготовляли списки службовців, які відмовилися від присяги і надсилали їх до уряду. У розпорядженні також вказувалися документи, які слід було підготувати (крім заяви) для отримання громадянства⁷.

15 квітня 1919 р. УНРада прийняла закони про скликання Союму ЗОУНР та про вибори (виборчу ординацію) до Союму ЗОУНР. Законом визначалося загальне, без різниці статі, рівне, безпосереднє, таємне і

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 47.

⁵ Там само. – Вип. 3. – 2 березня. – С. 31-33.

⁶ Там само. – Вип. 10. – 5 травня. – С. 69-70.

⁷ Там само. – С. 70.

пропорційне виборче право для всіх громадян держави, яким виповнилося 20 років. Послом міг бути обраний кожен із 28-річного віку. Обраний у червні 1919 р. однопалатний Сойм мав складатися з 226 послів: 160 українців (70,8 %), 33 поляки (14,6 %), 27 євреїв (11,9 %) і 6 німців (2,7 %). Для кожної національної меншини були намічені окремі виборчі округи (15 українських, 5 польських, 5 єврейських, 1 німецький). Після обрання нового Сойму УНРа мала самоліквідуватися.

Події українсько-польської війни 1918–1919 рр. не дали змоги провести вибори. 8 липня 1919 р. у Заліщиках (тепер Тернопільська обл.), перед переходом апарату влади ЗОУНР і УГА за р. Збруч, Президія виділу УНРа і Рада державних секретарів спільною постановою передали свої конституційні повноваження диктатору Є. Петрушевичу, надавши йому право виконувати всю військову й цивільну владу до моменту відкликання. Сам диктатор з цього приводу писав про форму здійснення ним державного керівництва так: “З того часу виконував я перейняту згідним Актом владу в своїм імені. А коли за бігом воєнних подій зорганізований первісно державний центральний апарат урядовий перестав на ділі бути чинним і існувати в своїм складі, полагав я справи державні при допомозі принагідно і відповідно до потреб хвилі складеного урядового апарату, заступаючись у вирішуванні деяких поодиноких діл чи то справ цілих поодиноких областей адміністрації повновласниками, заіменованими будеще Виділом Національної Ради чи Державним Секретаріатом будеще назначуваними мною, які, однак, не мали постійного круга компетенції”¹.

Після захоплення території ЗУНР польськими військами (липень 1919 р.) уряд диктатора ЗО УНР – ЗУНР був змушений переїхати у Відень, де продовжував активну діяльність по захисту державних інтересів ЗУНР. На вигнанні робота державної служби та управління хоч і не могла бути повноцінною, але тривала. Адже вірилося, що справа української державності, принаймні на її західних теренах, ще не була програна через перспективу повоєнного міжнародного врегулювання. З огляду на це Є. Петрушевич у своєму розпорядку “Про організацію уряду для виконання державної влади в Західноукраїнській Народній Республіці” від 25 липня 1920 р. заявив, що “повага держави на зверх та складність її адміністрації вимагає, щоби існував постійно зорганізований державний апарат урядовий, відповідаючий існуючому правному станові”. Отже, він постановив здійснювати свої повноваження через уряд диктатора ЗУНР². Уряд цей мав складатися з окремих відділів, а саме:

“а) для ведення діл, входячих попередньо в круг компетенції Секретаріату справ закордонних;

б) для ведення діл, входячих попередньо в круг компетенції секретаріатів фінансів, торгівлі і промислу;

в) для справ преси і пропаганди, зокрема організації, ведення і нагляду політичної пресової служби та політичної пропаганди, в цілі попірання

¹ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 7, арк. 1-3 зв.

² Там само.

інтересів держави та для виконування атрибутів адміністраційної влади в справах пресових;

г) для ведення діл, входячих попередньо в круг ділання державних секретарів справ внутрішніх, судівництва, просвіти, віросповідань, рільництва, пошт і телеграфів, шляхів та робіт публічних;

д) президіальної канцелярії Диктатора для ведення діл президіяльних, а зокрема – для приймання в законній дорозі внесень на рішення Диктатора від органів державних, покликаних до того законом, і взагалі в справах, застережених існуючими постановами до безпосереднього вирішення Диктатора; для виготовлювання в автентичнім тексті видаваних Диктатором законних постанов, розпорядків, рішень, декретів і письм, ведення їх евіденції та зберігання автентичних оригіналів; для ведення в імені Диктатора урядової кореспонденції та для посередничення в безпосередніх урядових зносинах з ним”¹.

До цього додавалося, що *“справи, входячі в круг ділання Державного військового секретаріату, лишаються при зорганізованій вже окремими постановами “Військової канцелярії Диктатора ЗУНР”, яка входить в склад уряду, як окремих відділ”².*

Уповноважений диктатором провадили справи щодо своєї компетенції за допомогою призначених диктатором “концептових і канцелярійних урядників самостійно”, відповідно до існуючих законних постанов і виданих диктатором інструкцій та доручень. Разом з тим вони не мали раніше належних державним секретарям прав видавання законодавчих постанов, розпоряджень та загальнозобов’язуючих рішень, які тепер належали винятково диктаторові. Такий розпорядок роботи набував чинності з 1 серпня 1920 р.³ Відповідно до вищезазначеного, 1 серпня 1920 р. Є. Петрушевичем було призначено уряд диктатора ЗУНР у такому складі: С. Витвицький – уповноважений для ведення справ, що входили в коло компетенції колишнього Державного секретаріату для справ закордонних; В. Сінгалевич – уповноважений для ведення справ, що входили в коло компетенції колишніх держсекретарів фінансів, торгівлі і промислу; К. Левицький – уповноважений для справ преси і пропаганди; Й. Ганінчак – уповноважений для справ, що входили в коло компетенції колишніх державних секретаріатів справ внутрішніх, судівництва, просвіти і віросповідань, рільництва, пошт і телеграфів, шляхів та робіт публічних⁴. За місяць, 30 серпня 1920 р., попередній розпорядок доповнив ще один, у якому Є. Петрушевичем на час його відсутності в місці знаходження уряду запроваджувалася Колегія уповноважених диктатора ЗУНР. До участі в роботі Колегії могли бути запрошені також і інші особи “з голосом дорадчим або рішаючим”⁵. У надзвичайних випадках Колегія уповноважених диктатора ЗУНР могла видавати постанови, що належали

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само, арк. 3 зв.

⁴ Там само, арк. 5-5 зв.

⁵ Там само, арк. 13.

до прав диктатора, проте “з виключенням, одначе, справ: найвишого військового проводу, законодатних та рішень, які викликували б зміну прийнятого Диктатором ЗУНР напряду політичного”¹. Засідання Колегії та її протокол мав вести “шеф президентської канцелярії”.

30 серпня 1920 р. Є. Петрушевич при уряді диктатора ЗУНР запровадив для справ внутрішніх, судівництва і комунікації постійну Комісію кодифікаційну, членів якої він сам і призначав. Головою Кодифікаційної комісії був призначений уповноважений диктатором для справ внутрішніх, судівництва і комунікації – Й. Ганінчак. Комісія засновувалася з метою “підготування і розроблення матеріалів, потрібних для законодавчої діяльності уряду”, а її завдання полягали в тому, щоб:

1) *усталити, які закони і розпорядки видано на Західній Україні за часів української влади та перевірити їх форму і зміст;*

2) *ствердити, які закони і розпорядки видано в часі, коли східна Галичина була окупована через Польщу та заопініювати, котрі з тих законів і розпорядків мусили б бути сейчас ухвалені, котрі вимагають певних змін, а котрі можуть бути без змін рецитовані;*

3) *розслідути, які зміни в устрою держави, в законодавстві, адміністрації та організації урядів перевели по розпаді Австрії суцесійні держави (Чехія, Німеччина, Австрія, Югославія);*

4) *уложити план обняття адміністрації на території Східної Галичини*².

Як видно з вищезазначеного (зокрема з пункту 4-го), Є. Петрушевич та його найближчі співробітники все ще сподівалися на міжнародне сприяння відродженню ЗУНР і почали готуватися до повернення на Батьківщину із оновленим законодавством та державною адміністрацією, враховуючи при цьому досвід новопосталих після Першої світової війни сусідніх країн.

Питання про подальшу долю ЗУНР, її території та українського населення неодноразово слухалося на різних міжнародних форумах, зокрема 23 лютого 1921 р. на засіданні Ради Ліги Націй. 30 квітня 1921 р. еміграційний уряд запропонував Раді Послів Антанти та Раді Ліги Націй проект конституції Західноукраїнської держави – “Проект основ державного устрою Галицької Республіки”³. Проект складався з 42 статей і 12 розділів. Державна територія Галицької Республіки мала охоплювати українські землі Галичини аж по Перемишль включно. Кордон із Польщею мав пролягати по р. Сян. Проект закону передбачав, що “Державними народностями є українці, поляки, жиди, що користуються рівними правами в області публічного життя. Прочі народності творять національні меншості, що їх права і охорону запоручає конституція”. За формою правління Галицька Республіка мала бути демократичною парламентською республікою. Законодавча влада у ній належала парламенту – Державній Раді, обраній на 5 років громадянами шляхом загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою виборів без різниці

¹ Там само, арк. 13-14.

² Там само, арк. 12-12 зв.

³ ЦДА України у м. Львові, ф. 462, оп. 1, спр. 216, арк. 1.

статі, національності, віросповідання тощо. Вибори послів проходили окремо за національностями, тобто кожна з них обирала їх пропорційно до своєї кількості. Голова парламенту, президент мав бути українцем за національністю, один віце-президент (усього їх було 4 особи) – поляком, 1 – євреєм. Передбачався й пост одноособового глави держави – президента, який мав обиратися на загальних виборах строком на 6 років. Президент формував уряд – вищий виконавчий орган країни, відповідальний (як і президент) перед парламентом. Усі національні меншості могли мати в уряді своїх міністрів. Державною мовою мала стати українська, а “зовнішніми урядовими мовами” – українська, польська і єврейська. У проекті Закону за національними меншинами закріплювалося право звертатися в усі державні органи та інституції рідною мовою й обов’язок цих органів давати відповідь цією ж мовою. Місцевим органам, де компактно проживали національні меншини, надано право установлювати для себе внутрішню мову урядування. Службовцями державних органів та інституцій могли бути лише громадяни держави, які володіють щонайменше двома мовами національностей держави. Конституційне законодавство ЗУНР, базуючись на тогочасних загальноприйнятих нормах міжнародного права, було глибоко демократичним, гуманним і справедливим.

Однак незважаючи на всі ці заходи українців, 15 березня 1923 р. Рада послів Франції, Італії, Англії і Японії прийняла рішення про передачу Галичини Польщі за умови надання їй територіальної автономії. З рішучим протестом проти цього рішення виступили президент Є. Петрушевич, Українська парламентська репрезентація та політичні партії, проте українська державність у формі ЗУНР вже втратила свій шанс на відродження, а світова спільнота вкотре відмовила українцям у праві на самостійне державне існування.

Дацків І.Б. (Тернопіль)

ЗДОБУТКИ ДИПЛОМАТІЇ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті аналізуються окремі аспекти зовнішньополітичної діяльності уряду Павла Скоропадського. Висвітлюється історія встановлення дипломатичних зв'язків Української Держави з іншими країнами, визнання її світовим співтовариством.

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського й утвердженню Української Держави розпочався новий етап в історії української дипломатії. Її головні орієнтири були традиційними і, власне, не відрізнялися від зовнішньополітичного курсу Центральної ради: домагатися міжнародного визнання, розв'язати проблему соборності українських земель, встановити і зміцнювати дипломатичні, військові, політичні, економічні та культурні зв'язки з Центральними державами, нейтральними та новими насамперед сусідніми державами, які постали на землях постімперської Росії.

Історія Української Держави гетьмана П. Скоропадського, окремі її аспекти зовнішньополітичної діяльності різною мірою представлені як у **роботах**, створених в еміграції, так і в працях українських істориків останніх років.

Історіографи-мемуаристи В. Андрієвський, Д. Дорошенко, І. Мазепа, П. Христюк, М. Шаповал¹ та інші фактично започаткували опис перших кроків Української держави на міжнародному рівні, проте з різних позицій і під різними кутами зору.

Радянська історіографія взагалі не визнавала терміна „Українська революція”, а події 1917-1921 рр. розцінювала як контрреволюційну боротьбу буржуазно-націоналістичних урядів проти радянської влади та світової революції. Отже, внесок радянських дослідників в історіографію Української Держави ознаменувався стандартними ідеологічними штампами, універсальною конфронтаційною лексикою, а також постійним нагадуванням про маріонеткову залежність гетьмана П. Скоропадського від країн Четверного союзу.

Українська Держава, перебуваючи в міжнародній ізоляції, розв'язувала проблему прориву блокади та встановлення дипломатичних зв'язків з країнами як близького, так і далекого зарубіжжя. Предметно досліджено ці

¹ Андрієвський В. 3 минулого [У 3 т.]. – Берлін: Українське слово, 1923. – Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 1: Гетьман. – 262 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914-1920. – Мюнхен, 1969. – 467 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921 [Спогади]. – Прага: Пробоєм, 1942. – Т. 1: Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. – 210 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр. [У 4 т.]. – Відень: Укр. соціол. ін-т, 1921-1922. – Т. 1. – 152 с.; Т. 2. – 204 с.; Т. 3. – 160 с.; Т. 4. – 192 с.; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958. – 126 с.

проблеми в роботах сучасних українських науковців Д. Веденєєва, Т. Заруди, Н. Кривець, Р. Пирога, В. Солдатенка, В. Соловйової та інших.

П. Скоропадський, його уряд та зовнішньополітичне відомство згідно з міжнародно-правовою практикою підтвердили й прийняли на себе всі укладені угоди і зобов'язання попереднього керівництва України. Вже у перших заявах і деклараціях П. Скоропадський наголошував, що його Українська Держава є миролюбивою і широко прагне розвивати дружні стосунки з іншими країнами для визнання її світовим співтовариством – важливої умови незалежності та вільного суспільно-економічного розвитку.

Геополітичне становище України на перехресті інтересів могутніх світових сил: блоку Центральних держав на чолі з Німеччиною, більшовицької Росії та зростаючої уваги до неї з боку країн Антанти – вимагали утворення і розбудови потужного зовнішньополітичного відомства та його дипломатичних структур. Вже 3 травня у сформованому кабінеті міністрів Федора Лизогуба було створено міністерство закордонних справ. Його очолив 36-літній виходець із старовинного чернігівського козацького роду Дмитро Дорошенко – патріотично настроєна, високоосвічена людина (освіту здобув у Київському, Петербурзькому і Варшавському університетах), у роки світової війни – генерал-губернатор Галичини й Буковини. Заступником міністра став Олександр Палтов. Новий міністр залишив у складі відомства чимало дипломатів часів Центральної ради, які зарекомендували себе добрими фахівцями та патріотами України. Так, Департамент іноземних зносин очолив колишній посол у Відні А. Яковлев, його заступником став колишній посол у Туреччині М. Левитський, інші посади зайняли К. Лоський, В. Оренчук, І. Мірний. У червні 1918 р. у складі міністерства створено Раду міністерства у складі О. Шульгина, М. Славинського, О. Карпінського, І. Красківського та О. Ейхельмана, а також апарат радників міністра, до якого увійшли А. Галіп, Є. Лукасевич, М. Ткаченко.

Одним із визначних дипломатів був буковинець Артем Галіп, згодом заступник міністра закордонних справ. „Як засвідчують документи, А. Галіп у цей час був досить впливовим політиком, до думки якого прислухалися і Міністр закордонних справ і Прем'єр-міністр, – відзначають П. Брицький і О. Добржанський. – Він послідовно відстоював думку про єдність всіх українських земель та про приєднання Криму до Української Держави. Під час обговорення цього питання 16 травня 1918 р.

¹ *Веденєєв Д.В.* Дипломатична служба Української держави 1917-1923 роки. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с.; *Заруда Т.В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 рік: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Київ. держ. ун-т. – К., 1995. – 15 с.; *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 322 с.; *Плупіс Р.Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 209 с.; *Солдатенко В.* Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2004. – Вип. IV. – С. 336-354; *Соловйова В.В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. – К.; Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.

в Міністерстві закордонних справ під головуванням М. Василенка А. Галіп спростував положення III Універсалу УЦР про неналежність Криму до УНР¹. Зауважимо, що саме за гетьманату Крим був офіційно включений до складу України¹.

Законом від 14 червня 1918 р. були затверджені штати посольств Української Держави 1-го і 2-го розрядів, а 21 червня ухвалена постанова про дипломатичні представництва. У першу чергу були затверджені й укомплектовані досвідченими кадрами посольства в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині, які продовжували утримувати статус посольств 1-го розряду.

Це було пов'язано з тим, що провідним напрямом зовнішньої політики гетьманату від самого початку його діяльності були стосунки з державами Центрального блоку насамперед з Німеччиною, які базувалися на умовах Брестської мирної угоди від 9 лютого 1918 р. – єдиного міжнародного правового акту України, що зумовив її вихід на світову арену як суб'єкта міжнародної політики. „Відносини до Німеччини, – відзначав тодішній міністр закордонних справ Д. Дорошенко, – були влітку 1918 р. основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але й питанням самого нашого існування як держави. Цей стан залежності від Німеччини був утворений фактом присутності на українській території кількості тисяч німецької і австро-угорської армії”².

Слід додати ще один важливий фактор, який потужно впливав на вказані відносини з Німеччиною. Зовнішньополітичний курс Української Держави був регламентований умовами Берестейської мирної угоди. Її безумовне дотримання було однією з умов, яке поставило перед П. Скоропадським німецьке командування. Чимало вітчизняних істориків висвітлюють прихід гетьмана до влади в Україні як акцію виключно німецько-австрійських окупаційних військ.

Проте на наш погляд, не слід вважати гетьмана П. Скоропадського, як і Українську Державу маріонеткою в руках Німеччини чи Австро-Угорщини. Опираючись на положення Брестських угод та допомогу Німеччини, Україна примусила уряд більшовицької Росії після очищення українських земель від своїх військ піти на мирні переговори щодо державних кордонів, встановлювала і розвивала відносини з країнами чи самостійними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії, насамперед Доном і Кубанню, домагалася визнання України нейтральними державами.

Для України зосередження уваги і дипломатичних зусиль на відносинах з Німеччиною було вигідним не лише тому, що вона була могутньою і впливовою та лідером блоку Центральних держав, а ще й тому, що вона не мала з нею спільного кордону й не мала претензій на якусь її територію. Мало того, Київ і Берлін об'єднувало прагнення не допустити створення

¹ Брицький П., *Добрянський О.* Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Чернівці: Золоті літаври, 2007. – С. 206-207.

² *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р. – С. 162-163.

сильної Польщі, яка могла збільшитися коштом українських земель, передусім Волині і Галичини.

Від перших днів державотворчої діяльності гетьман П. Скоропадський на відміну від голови Центральної ради М. Грушевського, встановив і підтримував тісні стосунки з представниками Німеччини у Києві – послом бароном Альфонсом Муммом фон Шварценштайном, головнокомандувачем німецькими військами в Україні, досвідченим воєначальником, 70-літнім генерал-фельдмаршалом Германом фон Ейхгорном та його начальником штабу генералом Вільгельмом Гренером. У сфері зовнішньої політики України вони зійшлися з П. Скоропадським на умовах, що його уряд дотримуватиметься незалежності від Росії, підтримуватиме тісні політичні та економічні стосунки на засадах Брестських угод. Треба додати, що міністерство закордонних справ Німеччини цілком позитивно ставилося до самостійності України. Завдяки цьому 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську Державу, а 24 липня ратифікувала Брестський мирний договір.

Документи німецьких архівів стверджують, що зовнішньополітичне відомство Німеччини заявляло гетьманові, що буде підтримувати його доти, доки він рухатиметься по шляху незалежності України. Воно категорично заперечувало спробам деяких впливових діячів вважати гетьмана маріонеткою Німеччини й усіяко підтримувало його авторитет і престиж. Коли німецький військовий аташе полковник Штольценберг висловив на зустрічі із журналістами негативне ставлення до гетьмана П. Скоропадського, він був негайно відкликаний до Берліна. Вже 2 травня посол Мумм повідомив П. Скоропадського про визнання його уряду де-факто, а 2 червня Українська Держава визнана де-юре¹.

Визнання України де-юре Берліном, а згодом і Віднем не було звичайним дипломатичним формальним актом. Це означало, що дві великі держави прагнуть надати гетьманському режимові стабільність і запевняють П. Скоропадського, що усіяко його підтримуватимуть. Водночас вони декларували надання українцям самостійності у вирішенні проблем державного будівництва та ін. Проте особливо у перший період існування гетьманату, представники Німеччини в Україні, особливо військовики, намагалися втручатися у внутрішні справи держави і болісно реагували на недотримання угод про поставки, зокрема хліба та недоброчливе ставлення до армії з боку українського селянства. П. Скоропадський, щоправда, зумів певною мірою чіткіше, ніж Центральна рада визначити правовий статус німецької адміністрації та війська. Але у наказі генерала-фельдмаршала Ейхгорна від 22 травня поряд з декларативною заявою, що головним завданням війська є військова й економічна допомога Україні, дозволялося придушення збройних антинімецьких і антиурядових заколотів та підтримання порядку.

¹ Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918. – М.: ЦЕНТРПОЛИГРАФ, 2007. – С. 173-174.

Між іншим, посол Мумм звертав увагу на помилкове, на його погляд, призначення міністром закордонних справ Д. Дорошенка, а також губернаторами деяких провінцій – росіян. Загалом німців усе більше турбували проросійські настрої в Українській державі, що на керівних посадах перебували, головним чином, росіяни і майже весь генералітет та офіцерство українського війська були російськими.

Цю точку зору відбивав великий меморандум генерала-фельдмаршала Ейхгорна, оприлюднений 17 червня 1918 р., у якому було визначено стратегічний напрям зовнішньої політики Німеччини на Сході, й місце у ній України. Перш за все він наголошував, що Німеччині підтримувати незалежну й сильну Україну вигідно не лише економічно. Тим самим вона забезпечує себе з боку Росії. Крім того, підкреслював Ейхгорн, Німеччина може за допомогою України розв'язати глобальне завдання: маючи до неї доступ через Литву, вона може досягнути райони Кавказу, Азії, Індії. Ейхгорн наказував військам усіяко підтримувати гетьманську владу в Україні. Він наголошував: „Існування Української держави тісно пов'язане з особистістю гетьмана. Вона або вистає, або впаде разом з ним”. Щодо можливого українсько-російського зближення, Німеччина мала ужити всіх заходів, щоб його не допустити. „Чим більше Україна віддаляється від Росії шляхом встановлення порядку, тим скоріше у свідомості людей, які орієнтуються на Велику Росію, розвинеться українська національна свідомість”, – наголошував фельдмаршал¹.

Генерал-фельдмаршал Ейхгорн постійно демонстрував прихильне ставлення до ідеї відбудови самостійної України, з повагою і пошаною ставився він і до гетьмана та його уряду². Д. Дорошенко згадував, як на урочистому прийомі в честь П. Скоропадського 8 червня 1918 р. Ейхгорн заявляв: „Німецькі війська прийшли сюди, виконуючи наказ нашого верховного провідника. З великою радістю прийшли ми на цей заклик, бо діло йде про те, щоб дати допомогу народові, котрий прагне увільнитися від своїх гнобителів. Нам судилося прекрасне й благородне завдання бути першою опорою молодій державі на початку її державного будівництва... Прийде той час, коли Українська Держава, підтримана патріотичним самовідреченням своїх громадян і керуючись урядом, який утворився на народних підвалинах, піде на чолі своїх сусідніх народів під оглядом добробуту та дійсної цивілізації”³.

Можна припустити, що саме за його прихильне ставлення до України, й з метою зруйнувати її дружні стосунки з Німеччиною, 30 липня 1918 р. російський лівосерівський терорист, кронштадтський матрос Борис Донської вбив Ейхгорна. Проте розрахунки Бойової організації російських есерів не виправдалися. У відповідь на заяви співчуття гетьмана П. Скоропадського, Берлін завірив, що відкидає причетність українців до теракту, і що трагічна подія не вплине на українсько-німецькі стосунки.

¹ Див.: Федюшин О. Украинская революция 1917-1918. – М., 2007. – С. 185.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 152-153.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. – С. 132.

Німецькі війська в Україні очолив командувач 8-ї армії генерал Гюнтер фон Кірбах. Він дотримувався попереднього курсу у взаєминах зі П. Скоропадським. Треба відзначити, що у зв'язку із складним становищем на Західному фронті, Берлін і Верховне командування поступово втрачали інтерес до українських проблем, за винятком контролю за дотриманням економічних угод. Це дало змогу гетьманові втілити низку заходів, зокрема з військового будівництва – створити структури вісьмох армійських корпусів, укомплектованих генералітетом, старшинським і підстаршинським складом та заснувати кілька військових навчальних закладів.

Аналізуючи діяльність гетьмана у площині зовнішньої політики, О. Павлюк і В. Сідак зауважують: „П. Скоропадський намагався використати силу і вплив Німеччини, що їх остання все ще зберігала на сході Європи, для зміцнення української державності та її захисту від можливої зовнішньої агресії”. Такого ж висновку дотримується О. Луцандін, який теж вважає, що гетьман П. Скоропадський прагнув за допомогою Німеччини, чії війська знаходилися на території України, швидше стати на власні ноги, а потім вийти з-під її опіки і, добувши повну свободу дій у внутрішній та зовнішній сферах, якнайшвидше позбавитися присутності на українській землі окупаційних військ¹.

Важливу роль у встановленні й розвитку стосунків з блоком Центральних держав і насамперед з Німеччиною, відіграло зовнішньополітичне відомство Української держави та його дипломатичні структури. У спадок від Центральної ради міністрові Д. Дорошенку дісталися посольства у Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині. Рада Міністрів гетьманату, за поданням Д. Дорошенка, підтвердила їх функціонування, але суттєво оновила їх склад.

Так посла Олександра Севрюка у Берліні замінив набагато досвідченіший барон Федір Штейнгель. Німець за походженням, він народився і виріс на Волині, освіту здобув у Київському університеті, був послом 1-ї Державної думи Росії від м. Києва, членом Товариства українських поступовців. У своїх спогадах Д. Дорошенко згадував його теплими словами, характеризував його як щирого патріота, який громадсько-політичною діяльністю засвідчив свою прихильність українській національній справі та виявив визначні моральні якості. На високій відповідальній посаді Ф. Штейнгель з перших днів перетворив українське посольство у Берліні на помітний осередок дипломатичного життя німецької столиці, який приваблював представників інших, зокрема, нейтральних держав. В апараті посольства плідно працювали недавній російський дипломат О. Іванов, а також молоді фахівці І. Товстоліс, В. Ланін, В. Козловський, торговельний агент М. Страдомський та інші².

¹ Павлюк О., Сідак В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 320.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). В 4-х ч. Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії. – 2-е вид. – Мюнхен: Українське вид-во, 1969. – С. 467.

Варто зауважити, що міністр Д. Дорошенко вимагав від працівників посольства у Берліні гідно репрезентувати не лише Українську Державу, а й особисту національну свідомість, наполегливо працювати й відстоювати інтереси держави, „оскільки дехто з них використовував ліберальне ставлення посла в особистих інтересах”. З прикриттю писав Д. Дорошенко, що про деяких дипломатів говорили як про „росіян з українського посольства”.

Проте енергійний і досвідчений посол зумів організувати діяльність представництва на належному рівні, піднести його престиж. Ф.Штейнгель встановив тісні стосунки з міністром закордонних справ Кюльманом, мав зустрічі з канцлером, контакти з впливовими особами при імператорському дворі та уряді. Він здобув авторитет і повагу дипломатичного корпусу різних країн у Берліні, що позитивно вплинуло на встановлення дружніх відносин з європейськими державами, зокрема з такими як Іспанія і Голландія, було зроблено вагомий внесок у зближення України з низкою нейтральних країн.

Найбільш проблематичними були стосунки українських дипломатів, як і уряду, з німецьким вищим командуванням у питаннях військового будівництва. Німеччина з власних міркувань категорично виступала проти формування Збройних сил Української держави. Гетьман П. Скоропадський згадував, як генерал Гренер намагався переконувати його: „Нащо Вам армія? Ми знаходимося тут, нічого, що б зашкодило Вашому урядові не дозволимо, а відносно Ваших північних кордонів Ви можете бути спокійними: ми не допустимо більшовиків”. Приблизно такими аргументами німецьке командування в Україні мотивувало відмову повернути їй захоплений Чорноморський флот і берегові укріплення¹.

Переконавшись, що проблему військового будівництва з німецьким командуванням у Києві розв'язати не вдасться, гетьман поставив завдання перед міністерством закордонних справ перенести центр ваги українсько-німецьких переговорів з цього питання до Берліна. Після цього українське посольство на чолі з бароном Штейнгелем розгорнуло активну роботу з підготовки візитів спочатку глави уряду Ф. Лизогуба, а потім – П. Скоропадського. Отже, завдяки дипломатичним заходам рівень українсько-німецьких стосунків суттєво підвищився і найважливіші питання українське керівництво розв'язувало безпосередньо у Берліні на найвищому рівні.

У серпні з офіційним візитом у Німеччині побував прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, який домовився про надання Німеччиною кредиту, подальшого розвитку взаємної торгівлі й підтримки України в територіальних проблемах з сусідніми державами. Щоправда, переговори про розгортання збройних сил не досягли успіху. На наш погляд, Берлін не допускав створення значної військової сили в Україні, вважаючи її наявність у руках гетьмана загрозою для власних планів на Сході.

¹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. – К.; Філадельфія: Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1995. – С. 179.

Внаслідок активної діяльності керівництва зовнішньополітичних відомств Української держави і Німеччини на початок вересня був підготовлений візит гетьмана П. Скоропадського до Берліна і його зустріч та переговори з імператором Вільгельмом Другим та рейхсканцлером Г. Гертлінгом. Це була перша в історії української державності подібна дипломатична акція. Прибувши до столиці Німеччини 4 вересня, П. Скоропадський прийняв усі належні протокольні почесті як глава держави й провів низку переговорів з вищим керівництвом. Тоді ж імператор нагородив гетьмана України орденом Великого Хреста Червоного Орла. Пізніше гетьман писав у спогадах, що вони обговорили найважливіші проблеми України: державні кордони, майбутнє Криму і Чорноморського флоту, підтримку Німеччиною державотворчих зусиль його уряду. За участю фактичного Верховного головнокомандувача генерала піхоти Еріха Людендорфа, було досягнуто кілька угод з військових питань, зокрема будівництва української армії. Загалом під час візиту 4-18 вересня 1918 р. П. Скоропадський успішно розв'язав низку проблем: погодив лінію українсько-російського кордону (зауважимо, що німецькі війська окупували частину російської території, що прилягала до України, зокрема Дон), визнання Криму автономною частиною Української держави, виділення Україні частини Чорноморського флоту: лінкора, крейсера, 11 есмінців, кількох підводних човнів тощо¹.

Водночас залишалося чимало зовнішньополітичних насамперед територіальних проблем, неврегульованих через непоступливу позицію Австро-Угорщини. Незважаючи на підтримку гетьмана німецькою стороною й активну діяльність міністра Кюльмана та посла Мумма, які обстоювали обов'язкове виконання Брестської угоди щодо Холмщини, Відень порушив домовленості про її передання Україні, мало того, відмовлявся ратифікувати Брестський договір Центральних держав з Україною, тому угода про автономію Галичини й Буковини не була реалізована.

Берлін не підтримав вимоги Української держави на переговорах з більшовицькою Росією долучити до її складу суміжні території, заселені переважно українцями на північному кордоні. Взагалі німці виступали проти будь-яких операцій українських військ проти Росії з цією метою й пропонували розв'язувати ці проблеми шляхом переговорів безпосередньо з Москвою.

У зв'язку з цим, заслуговує на увагу ставлення німецької сторони до більшовицької Росії, яке було досить шанобливим впродовж 1918 р. і суттєво впливало на ситуацію в Україні та українсько-німецькі відносини. Безперечно, Берліну була вигідніша Росія на чолі з В. Леніним, пов'язана з ним Брестською мирною угодою та іншими таємними домовленостями, ніж біла Росія А. Денкіна і О. Колчака – союзників Антанти, з якою Німеччина все ще знаходилася у стані війни. Уряди ж України – Центральна рада чи

¹ Див.: Павлюк О., Сідак В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 328-329.

П. Скоропадський – дотримувалися відверто антибільшовицької зовнішньої політики і перебували у жорсткому або збройному протистоянні з Москвою.

Отже, політика німців в Україні полягала в тому, щоб утримувати в ній певну рівновагу сил, про що свідчило їх досить прихильне ставлення до діяльності делегації більшовицької Росії Х. Раковського на переговорах з українцями; майже неприховане вороже ставлення до тисяч офіцерів і генералітету колишньої царської армії у Києві, які залучалися гетьманом П. Скоропадським до формування кадрової української армії; вимоги німецьких представників сформуванню у столиці лівий уряд України, укомплектований національно свідомими українцями і звільнити арештованих провідників Українського національного союзу на чолі з С. Петлюрою.

Надзвичайно важливе місце в українсько-німецьких відносинах посідали торговельно-економічні стосунки, які базувалися на Брестських угодах та економічному договорі Центральної ради від 23 квітня 1918 р. Враховуючи його значення для обох держав, П. Скоропадський та його уряд прийняли зобов'язання попередньої влади у повному обсязі. 10 серпня було підписано новий протокол, який продовжив термін дії договору до 30 червня 1919 р. Він передбачав, що Україна експортуватиме до Центральних держав майже 35% свого врожаю хліба і металопродукції, вироблених 20% спирту і 10% цукру, а також іншу сільськогосподарську продукцію, зокрема, 11 млн пудів м'яса. Так, у вересні 1918 р. з 69 млн пудів зібраного збіжжя підлягало експортові 24,2 млн. Центральні ж держави мали забезпечити Україну, передусім, вугіллям – 9 млн пудів, майже 5 тис. т нафтопродуктів щомісячно та устаткуванням для промисловості. Україна отримувала також кредит на суму 1 млрд німецьких марок¹.

Таким чином, Німеччина найбільше з усіх держав Центрального блоку була зацікавлена в існуванні й розвитку Української Держави гетьмана П. Скоропадського, оскільки була тісно пов'язана з нею військово-політичними та вигідними економічними угодами. Водночас забезпечення в Україні миру і спокою, міцної й авторитетної влади, були необхідні для суспільно-економічного життя українського населення. Як наголошують сучасні вітчизняні історики Ю. Павленко і Ю. Храмов, „інтереси Німеччини та гетьманського уряду, як і всього населення України, за винятком радикально-соціалістичних сил, повністю збігалися. Тому ця успішна співпраця П. Скоропадського з німецьким командуванням заслуговує не на осуд, а на цілком схвальну оцінку”². На наш погляд, такої ж оцінки заслуговує й діяльність української дипломатії доби гетьманату.

Але існування і розвиток Української Держави залежали не лише від її стосунків з Німеччиною чи Центральними державами. Впродовж усього 1918 р. радикально змінювалася геополітична ситуація навколо України і співвідношення трьох основних сил: Центральних держав, більшовицької

¹ Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. – Додат. 1.

² *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917-1919 рр. – К.: Манускрипт, 1995. – С. 140.

Росії та Антанти, які радикально впливали на внутрішнє становище в державі та на її зовнішньополітичну орієнтацію. Коли восени 1918 р. стало очевидним, що блок Центральних держав програє війну, а Антанта активізувала зацікавленість проблемами у Східній Європі насамперед на території постімперської Росії, дипломатія Української Держави шукала можливості зав'язати стосунки з Антантою.

Треба додати, що гетьман П. Скоропадський вважав шкідливим поділ українського суспільства на „антантофілів” і „германофілів” і постійно наголошував, що у зовнішній політиці треба керуватися перш за все інтересами держави. „Я завжди вважав необхідним, – писав він у спогадах, – вичленити себе із числа германофілів та із числа прихильників союзників, залишаючись широм доброзичливим і до тих, і до інших. Я впевнений, що лиш таким шляхом ми можемо заслужити повагу до себе інших держав”¹.

Повстання Директорії у середині листопада 1918 р., поразка гетьманського війська в умовах позиції нейтралітету і поспішної евакуації німецької та австрійської армій, призвели до падіння гетьманату, відмови П. Скоропадського від влади, а отже, до закінчення дипломатичних і економічних українсько-німецьких відносин.

У загальній зовнішньополітичній орієнтації Української Держави гетьмана П. Скоропадського на блок Центральних держав, після Німеччини важливе місце посідала Австро-Угорщина, підпис якої теж стояв під Брестським мирним договором, що визначав їх взаємини і зобов'язання. Однак, як наголошують О. Павлюк і В. Сідак, „відносини Української Держави з Австро-Угорщиною розвивалися набагато складніше. Для багатонаціональної монархії Габсбургів розпад Російської імперії створював небезпечний прецедент. Крім того, Відень уникав передачі Україні Холмщини й Підляшшя, що було обумовлено мирним договором у Бресті, та відмовлявся виконати таємні положення Брестського миру щодо розмежування у Східній Галичині”².

Австро-угорський вектор зовнішньої політики Української держави потребував чималих зусиль вітчизняної дипломатії у боротьбі, передусім, за соборність України, де інтереси держав перетиналися. „Створення великої, сильної України, – відзначав Д. Дорошенко, – не лежало в австрійському інтересі: це означало б для неї перспективу втратити Східну Галичину й Буковину, або в усякім разі мати у себе серйозну українську іреденту. З другого боку у виборі між Україною і Польщею австрійська політика рішучо ставала на бік Польщі... Однак грізна ситуація – перспектива голоду і внутрішнього розвалу – примушували Австрію йти на мир і не тільки визнати самостійну Україну, але ще й погодитись на таємний договір про поділ Галичини”³.

¹ Див.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 192.

² Див.: *Павлюк О., Сідак В.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 330.

³ Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. – С. 131.

Отже, відносини з Віднем з огляду розв'язання проблем соборності України, стали важливим напрямом зовнішньої політики і спонукали Київ керувати на нього потужні сили дипломатії. Посольство із статусом першого розряду очолив відомий громадсько-політичний діяч, ідеолог відродження української державної самостійності, визначний історик і публіцист В'ячеслав Липинський. Уродженець Волині, він навчався у Київському та Женевському університетах, був добре обізнаний з проблемами Польщі та західноукраїнського регіону, був державником за ідеологічними поглядами, якнайбільше підходив на посаду посла у країні, з якою відносини були дуже складними й вимагали високопрофесійних і до кінця відданих українській справі дипломатів.

Тому спеціальною постановою Ради Міністрів про тимчасові дипломатичні представництва від 21 червня 1918 р. В. Липинський був призначений українським послом у Австро-Угорщині і невдовзі виїхав до Відня, де вручив міністрові закордонних справ Буріанові вірчу грамоту¹.

Враховуючи важливість і значний обсяг завдань, посольство було укомплектовано відомими громадсько-політичними діячами і професійними дипломатами, а також одним із найчисленніших у відомстві Д.Дорошенка. Радником посольства став князь Іван Токаржевський-Карашевич, який закінчив університет у Швейцарії і володів багатьма мовами (згодом був послом УНР у Туреччині). Активний діяч Союзу визволення України, який діяв у Відні у роки Першої світової війни, Андрій Жук отримав завдання опікуватися українцями – військовополоненими і біженцями на землях Габсбурзької імперії. Інші відповідальні посади у посольстві займали Володимир Полетика, Михайло Біленький, молодий талановитий дипломат Станіслав Ванькович, який володів мовами головних європейських країн, тощо².

Одним із найважливіших доручень, яке отримав посол В. Липинський від гетьмана П. Скоропадського, було домагатися ратифікації Австро-Угорщиною Брестського мирного договору з Україною й обмінятися ратифікаційними грамотами не лише з Віднем, а й з Німеччиною, Болгарією і Туреччиною. Отже, посольство розгорнуло активну дипломатичну діяльність у цьому напрямку, а його працівники зав'язали контакти з офіційними представниками і дипломатами вказаних країн.

Нерозв'язані питання про майбутній статус Східної Галичини та Буковини і належність Холмщини, на яку, згідно з домовленостями у Бресті, претендувала Україна, а тепер за підтримки Австро-Угорщини висловила претензії й Польща, у червні – липні 1918 р. спричинили між Києвом і Віднем перші серйозні суперечності. 15 липня посол В. Липинський обмінявся ратифікаційними грамотами з Болгарією. Він вручив радникові болгарського посольства Джебарову грамоту за підписом П. Скоропадського й отримав болгарську – царя Фердинанда. 24 липня відбувся обмін грамотами з німецьким представником у Відні, який

¹ ЦДАВО України, ф. 3198, оп. 2, спр. 3, арк. 3.

² Там само, спр. 2, арк. 1-4.

передав документ державної ваги за підписом імператора Вільгельма Другого. Пізніше була прийнята ратифікаційна грамота Туреччини, підписана султаном Магометом V.

Проте Австро-Угорщина не лише відмовилася від ратифікації Брестського договору, а й розгорнула активну дипломатичну діяльність щодо його перегляду. Вже у травні 1918 р. її міністерство закордонних справ розпочало таємні переговори з німецькою дипломатичною службою з метою спільно розв'язати питання про українсько-польський кордон, який залишав би Холмщину Польщі. Зауважмо, що у Бресті було визначено юридичне право України на Холмщину і Підляшшя, але остаточно встановити майбутній українсько-польський кордон планувалося здійснити змішаною комісією. Отже, для підтримки поляків Відень дипломатичними заходами розгорнув тиск на Україну з метою перегляду кордону, щоб задовольнити польську вимогу – встановити його по лінії Західного Бугу.

Але німецька сторона пропозиції Відня не підтримала. Міністр закордонних справ Кюльман, як і посол у Києві Мумм, твердо дотримувалися позиції – у жодному разі не допускати посилення Польщі й ослаблення гетьмана П. Скоропадського. Вони були, безперечно, незадоволені виступом польської делегації на конференції в Спа у середині серпня 1918 р., яка виставила ультимативні вимоги щодо кордонів на заході, передачі Холмської області під суверенітет Польщі, укладення німецько-польської військової конвенції тощо¹.

Треба додати, що Австро-Угорщина ще у Бресті негативно ставилася до вимог України приєднати етнічні українські землі, захоплені в різні часи Польщею, посилаючись на декларації великих держав, зокрема президента США В. Вільсона, про право націй на самовизначення. Вона пішла на поступки: визнала права України на Холмщину й українського населення західного регіону на утворення автономного коронного краю – лише під тиском Німеччини та загрозою голоду в країні.

Оскільки договір між Україною та Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. був таємним, а його текст майже невідомий, варто подати його основні положення. Насамперед сторони заявляли, що „обидві держави перейняті думкою жити віднині у взаємних приязних і миролюбних відносинах”. Виходячи з цієї преамбули, вони брали на себе відповідні зобов'язання: „Уповноважений Австро-Угорщини приймає до відома, що українське правительство готове утворити закони, які забезпечують права поляків, німців і жидів на Україні. Уповноважені України з свого боку беруть до відома рішення цісарського королівського Правительства дати українському народові в Австрії ще далі йдучі забезпечення його національного і культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі діючих законів. Цісарське королівське Правительство не пізніше 20 липня 1918 р. має предложити Рейхсратові проект закону, котрий убувляє відділення в більшості заселеної українцями східної частини Галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один коронний край”.

¹ Див.: Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918. – М., 2007. – С. 200-201.

Договір підписали від австро-угорської сторони Ернст фон Зайдлер, міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін, а від української – Олександр Севрюк, Микола Любинський і Микола Левитський¹.

Коли поляки, які мали досить сильні позиції в Австро-Угорщині і вплив на її зовнішню політику, довідалися про зміст угоди, вони розгорнули активну діяльність з метою не допустити її реалізації. На польських землях відбулися широкомасштабні акції протесту. У Варшаві виникла урядова криза. На вулицях Кракова були вивішені траурні чорні прапори, а у Львові польські газети помістили повідомлення про угоду в чорній рамці. Польська преса поширювала виступи провідних національних політичних діячів із заявами про новий, „четвертий поділ Польщі”.

Особливо болісно сприймало польське суспільство угоду на повернення Україні її старовинних етнічних земель Холмщини й Підляшшя. У травні 1918 р. уряд Австро-Угорщини, реагуючи на вимоги поляків, звернувся до Берліна з проханням натиснути на Україну щодо встановлення кордону на Бузі і змусити її відмовитися від претензій на вказану територію. Довідавшись про ці акції, Міністерство закордонних справ України вручило спеціальні ноти у Відні – графові Буріанові, а в Києві – послові Форґачу. У них наголошувалося, що до укладання договору у Бресті Холмщина була окупована німецькими й австро-угорськими військами. Згодом український уряд скерував туди своїх комісарів (губернаторів) зі своїм апаратом. Якщо на німецькій частині українська влада була встановлена без перешкод, і представництво Києва приступило до виконання своїх функцій, то на австрійській, з прикрістю писав Д. Дорошенко, українців не допустили. Крім того, грубо порушуючи договір, австрійці на окупованій території Холмщини оголосили статус-кво на користь Польщі: дозволили проведення виборів до Польської Регентської Ради з обранням винятково поляків, населенню видають паспорти підданих Польщі, заборонено повертатися на батьківські землі Холмщини воєнним біженцям й ці території посилено заселяються поляками. Глава українського зовнішньополітичного відомства наполягав дотримуватися положень та зобов’язань відповідно до Брестських угод².

Не маючи вагомих підстав для анулювання досягнутих і закріплених Брестським договором домовленостей, вже 10 червня 1918 р. міністр граф Буріан надіслав вказівки до своїх дипломатичних представництв у Берліні, Софії, Царгороді вжити заходів і вплинути на відповідні структури цих держав з тим, щоб вони утрималися від ратифікації Брестських угод. Свої вимоги він обґрунтував тим, що Українська Держава не виконує взятих на себе зобов’язань щодо поставок хліба і відверто заявив, що „Австрія вважає себе звільненою від обов’язку додержувати Берестейську умову в її цілості, себто щодо Холмщини й до розділу Галичини”³.

¹ Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. – С. 216.

² *Липинський В.* З епістолярної спадщини. – К., 1996. – С. 85.

³ Див.: *Павлюк О., Сідак В.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 329.

Але Німеччина, Болгарія і Туреччина не підтримали пропозиції австрійської сторони, що викликала дипломатичні скандали й суперечності між країнами блоку. Помітну роль у цьому відіграли зусилля української дипломатії. Варто відзначити активну діяльність українського посла у Відні В. Липинського, який докладав великих зусиль у захисті інтересів Української Держави, незважаючи на постійні нападки з австрійської сторони. Коли він підписав протокол про обмін ратифікаційних актів з представником Болгарії М. Джебаровим, це стало причиною серйозних суперечностей і скандалів між Віднем і Софією, які погасила термінова ратифікація договору Німеччиною.

Позиція цих держав, у першу чергу, безумовно, Німеччини, базувалася на їх незацікавленні за рахунок України посилювати майбутню Польщу. Водночас Німеччина не бажала і загострення відносин між Україною та Австро-Угорщиною. Отже, її дипломати у Києві за вказівкою міністра Кюльмана почали схиляти П. Скоропадського до анулювання таємного договору.

Проте на переговорах з Форгачом у Києві гетьман П. Скоропадський і міністр Д. Дорошенко твердо відстоювали положення Брестського мирного договору щодо Холмщини і Підляшшя. Дійшло до того, що 4 липня граф Форгач зробив заяву про скасування Австро-Угорщиною договору від 8 лютого 1918 р., причому послався на те, що він був підписаний за інших обставин і з урядом, якого вже не існує. Коли на наступній зустрічі з Форгачом 6 липня П. Скоропадський висловив протест діям уряду Австро-Угорщини, посол наголосив, що будь-яка дискусія з цього питання буде сприйматися у Відні як втручання у внутрішні справи його держави.

Уряд П. Скоропадського намагався уладнати взаємини з Австро-Угорщиною, причому діяв досить рішуче й наполегливо. Між іншим, Відень від самого початку приходу гетьмана П. Скоропадського до влади ставився до нього з пересторогою. Він дуже болісно відреагував на титул „Гетьман усієї України”, який номінально поширював його владу також на українські землі у складі Габсбурзької монархії.

У листах до Києва В. Липинський пропонував урядові і Міністерству закордонних справ рішучіше відстоювати право на українські землі й вимагати ратифікації та виконання Віднем Брестських угод. Він пропонував не лише висловлювати ноти протесту, а й погрожувати припиненням поставок хліба й навіть відкликанням посольства з Відня, тобто розривом дипломатичних відносин. Посол наголошував, що ці заходи зашкодять Австро-Угорщині більше, ніж Україні¹.

24 липня В. Липинський вручив графові Буріану ноту з протестом проти анулювання договору. У її кінцевій частині український посол заявив: „Правительство Української Держави через моє посередництво висловлює твердо лінію, що його бажання, аби Берестейський мир був якнайшвидше ратифікований в Австро-Угорській монархії і щоб були допущені

¹ *Осташко Т.* В'ячеслав Липинський – історик, політик, дипломат // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К., 2002. – Вип. 3. – С. 656-659.

українські адміністративні власті в зайнятій Ц. (цісарськими – *авт.*) і К. (королівськими – *авт.*) військами частині Холмської землі, – буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох держав і їх народів”. Але австрійський міністр відмовився приймати ноту. У відповідь В. Липинський демонстративно цього ж дня у німецькому посольстві обмінявся ратифікаційними грамотами між Україною й Німеччиною, проти чого рішуче виступав Відень.

Під час офіційного візиту до Берліна голова уряду України Ф. Лизогуб теж обговорював проблему Холмщини й вручив німецькому урядові меморіал про відмову керівництва Австро-Угорщини ратифікувати Брестські угоди та вимоги відступити від них у питанні українсько-польського кордону з тим, щоб передати українську Холмщину Польщі. Україна, наголошувалося в меморіалі, не може відмовитися від своїх етнічних старовинних земель, права на які закріплені договором, уже ратифікованим Німеччиною, Болгарією і Туреччиною. Київ пропонував негайно скликати спеціальну комісію з представників країн, що підписали договір для остаточного затвердження українсько-польського кордону і допуску української адміністрації та православного духовенства на Холмщину. Гетьман П. Скоропадський, зазначалося в меморіалі, рішуче обстоює право України на свої етнічні землі, тим більше, що це визнали Центральні держави у Бресті¹.

Рішучі заходи й активність уряду Української Держави, Міністерства закордонних справ і посла у Відні В. Липинського все ж вплинули на позицію Відня. 5 жовтня 1918 р. міністр закордонних справ граф Буріан звернувся до прем'єрів Австрії – Гусарека та Угорщини – Векерле – з пропозицією все ж таки ратифікувати Брестські угоди. Але Польська Регентська Рада, яка в ті часи активно займалася проблемою відновлення незалежної Польщі, а також парламентська репрезентація та інші пропольські структури виступили з рішучим протестом, заявляючи, що цей крок буде катастрофою для молоді країни. І підготовлений для підпису імператора Карла проект було поховано.

У середині жовтня 1918 р. Австро-Угорська імперія вступила у фазу розпаду. Її військові частини у Холмщині розклалися й самочинно, як це було в українському місті Володимирі-Волинському, передавали владу полякам. Часто польські збройні формування захоплювали територію зони німецької окупації, підпорядкованої українському губернаторові О. Скоропис-Йолтуховському. 5 листопада П. Скоропадський звернувся до німецького командування в Києві з проханням розмістити свої війська у Холмщині і насамперед у Холмі. Д. Дорошенко терміново виїхав до Берліна й заключив угоду, згідно з якою дві німецькі дивізії мали замінити евакуйовані австрійські військові частини. Але військово-політична ситуація у Німеччині й Україні, що склалася в листопаді-грудні 1918 р., не

¹ Держалюк М.С. Українсько-австро-угорські відносини. 1918 // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 15-21.

дала змоги утримати Холмщину. Вона назавжди залишилася у складі Речі Посполитої¹.

Таким чином, стосунки між Українською Державою і Австро-Угорщиною склалися досить неоднозначно і зводилися практично до розв'язання територіальної проблеми у боротьбі за соборність України. Меншою мірою вони торкалися взаємин з австрійським військовим контингентом у південному регіоні України – Східної армії під командуванням генерала піхоти Альфреда Крауса, який, до речі, у листопаді 1918 р. без погодження з Віднем евакуював армію з України, за що був підданий нещадній критиці партією війни. Відзначимо, що конфліктів вдавалося уникнути лише в контактах, які підтримувалися з метою реалізації українською й австрійською сторонами економічної угоди.

У жовтні 1918 р., внаслідок воєнної катастрофи на італійському фронті та бурхливого піднесення національно-визвольного руху, виявилися всі ознаки розпаду Австро-Угорської імперії. Передбачаючи утворення на її землях нових незалежних держав, міністр Д. Дорошенко зустрівся з В. Липинським у Берліні. Дипломати провели 25 жовтня важливі консультації щодо перспектив діяльності посольства у Відні та створення на його базі надзвичайних представництв у Празі й Будапешті. Після цього до Праги виїхав В. Полетика, де було створено місію, що працювала згодом у Чехословаччині. Засновником місії у Будапешті став І. Токаржевський-Карашевич. Вона в січні 1919 р. стала досить потужним і важливим українським дипломатичним представництвом в Угорщині.

З інших країн блоку Центральних держав, пов'язаних Брестським мирним договором, без усяких проблем склалися відносини з Болгарією. Насамперед обидві слов'янські країни не мали якихось взаємних претензій. Їх народи поєднувала православна віра, подібність традицій і культури. Тон взаєминам задавали глави держав – гетьман П. Скоропадський і цар М. Фердинанд, які демонстрували приязне ставлення один до одного, прагнення дружніх взаємовідносин між країнами. У першому зверненні до гетьмана цар Болгарії наголошував, що його народ і уряд прихильно і з розумінням ставляться до України та відносяться до її зусиль щодо здобуття незалежності і розв'язання проблеми соборності.

Визначальну роль відігравало призначення болгарським послом у Києві Івана Шишманова, учня великого українського вченого Михайла Драгоманова, одруженого з його донькою. Він не раз відвідував Україну, мав чимало друзів і був прекрасно інформований про суспільно-політичну ситуацію та проблеми національно-державного будівництва. Аналізуючи українсько-болгарські відносини, Д. Дорошенко підкреслював, що згадані обставини суттєво спричинилися до встановлення дуже добрих відносин з Болгарією і позитивного розв'язання низки складних проблем, зокрема ратифікації Брестського мирного договору.

¹ Див.: Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918. – М., 2007. – С. 201-203.

Зважаючи на важливість міжнародних зв'язків Української Держави та її прагнення стати рівноправним членом світового співтовариства, її посольство в Болгарії було досить потужним і кваліфікованим. Воно мало статус 1-го розряду, а уповноважений представник був у ранзі міністра-резидента. На цю посаду був призначений колишній міністр закордонних справ Олександр Шульгин. Радниками, секретарями, аташе стали досвідчені громадсько-політичні і дипломатичні діячі Федір Шульга, Василь Драгомирецький, Петро Сікора, Дмитро Шелудько, Микола Лаврик. Військовим аташе призначено генерала-значкового Бориса Бобровського. Всього в штаті посольства нараховувалося десять працівників¹.

Дуже корисною для українського посольства стала подорож із Києва до Софії у липні 1918 р. О. Шульгин з дипломатами мали важливі зустрічі у Львові з визначними галицькими політичними діячами, керівниками української репрезентації в австрійському парламенті Костем Левицьким і Євгеном Петрушевичем, митрополитом греко-католицької церкви Андреем Шептицьким. У Відні вони відвідали українське посольство, провели переговори з українськими та болгарськими дипломатами, стали учасниками важливого акту – обміну ратифікаційними грамотами між В. Липинським і болгарським послом у Відні М. Джебаровим.

Від перших днів перебування в Софії українські дипломати виявили велику активність: провели низку зустрічей і переговорів з болгарськими діячами зовнішньополітичного і військового відомств, взяли участь у офіційних прийомах, зокрема, на честь короля Фердинанда й австро-угорського імператора Карла Першого. О. Шульгин 7 вересня урочисто вручив главі держави вірчі грамоти. Цей акт відбувся у надзвичайно щирій обстановці з обох сторін в присутності царевича Бориса, прем'єр-міністра та інших високих посадовців. Про це красномовно свідчила промова, яку король закінчив словами: „Передайте Його Світлості Ясновельможному пану Гетьману і всьому українському народові від мене і всього болгарського народу найсердечніше поздоровлення! У Вашій особі я з великою радістю вітаю першого українського міністра при моєму дворі”.

Усі заходи українських дипломатів, доповідав посол Києву, скеровані на зміцнення стосунків між Україною і Болгарією та встановлення відносин з дипломатичними представництвами інших країн, у першу чергу нейтральних, зустрічали з болгарської сторони розуміння і підтримку².

Архівні документи свідчать про певні труднощі у діяльності посольства насамперед через відсутність регулярного і надійного радіотелеграфного і поштового зв'язку з Києвом. Спроба встановити радіотелеграфний зв'язок з використанням станції в Одесі натрапила на спротив австрійських військових окупаційних властей, хоча вказана радіостанція була готова забезпечити зв'язок, без якого нормально функціонувати посольству було складно. Тому, доповідав О. Шульгин, останню інформацію з України

¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк. 34.

² Там само, арк. 10.

доводилося отримувати від болгарського посла в Києві І. Шишманова та з німецьких засобів масової інформації¹.

Одним із помітних напрямів діяльності українського посольства було сприяння розвитку економічних відносин у руслі Брестського мирного договору, суттєве збільшення товарообігу між державами, у чому Болгарія була дуже зацікавлена. Але Німеччина та особливо Австро-Угорщина намагалися спрямувати головний потік українського експорту харчових продуктів до себе й твердо контролювали поставки з України. За цих умов дипломати обох країн намагалися уникнути перелону з боку великих держав через прямі зв'язки з підприємцями. Щоправда, торгово-економічні зв'язки практично не набули систематичного характеру і помітних масштабів.

Від підписання Брестських угод і до кінця 1918 р. добросусідські й дружні стосунки Україна підтримувала з Туреччиною. Дипломатичні зв'язки між ними були встановлені ще за Центральної ради, коли у Константинополі було засновано посольство на чолі з Миколою Левитським. Молодого талановитого дипломата, що відзначився на переговорах у Бресті, Д. Дорошенко відкликав до Києва для праці у міністерстві й призначив на його місце Олександра Кістяковського. Проте він не зміг виїхати через різні причини і послом до Туреччини було призначено недавнього губернського комісара Київщини Михайла Суковкина².

У зв'язку з тим, що виїзд українського дипломатичного представництва до Туреччини затримувався, обмін ратифікаційними грамотами між державами відбувся 22 серпня 1918 р. у Відні. Цей акт здійснили В. Липинський та посол Туреччини в Австро-Угорщині Гусейн-Гільмі-Паша. Українське надзвичайне посольство у повному складі прибуло до турецької столиці 1 листопада. До нього, крім посла, належали: радник Л.Кобилянський, секретарі – В. Тенішев, полковник Г. Стеблін-Кашенський і сотник М. Любимський, аташе – полковники О. Хоруженко і Ф. Пономаренко, військовий аташе полковник Генштабу В. Василюв та капітан 1-го рангу О. Зарудний³.

Незважаючи на дуже складну ситуацію у країні (вихід з війни та присутність у Золотому Розі військових кораблів Антанти), згадував Л. Кобилянський, турецький султан Магомет П'ятий прийняв українців з великими почестями. Він тепло привітав посла М. Суковкина, потім особисто кожного з членів представництва, заявивши, що „дуже радий був пізнати нас і бажає нам доброго життя в своїй державі”.

Щоправда, дипломатичні стосунки між Українською Державою і Туреччиною тривали короткий час. Вже у грудні 1918 р. гетьман

¹ Там само, арк. 51.

² Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 97.

³ Там само, спр. 22, арк. 3.

П. Скоропадський і останній султан Оттоманської імперії втратили владу. Але встановлені добросусідські взаємини надовго залишили позитивний слід, зокрема, коли під натиском військ більшовицької Росії 1920 р. евакуйовані з Криму антирадянські військові формування та біженці з України знайшли у Туреччині тимчасовий притулок.

Отже, діяльність української дипломатичної служби в добу Української держави гетьмана П. Скоропадського зробила вагомий вклад у розвиток міждержавних стосунків у пріоритетному і найбільш важливому напрямі зовнішньополітичного курсу країни на той час – у бік Центральних держав на чолі з Німеччиною. Саме з Берліном зусиллями уряду, міністерства закордонних справ та дипломатичних представництв склалися тісні контакти та ділове співробітництво. Україна досягла певного успіху у використанні могутності й впливу Німеччини для розв'язання важливих проблем державного будівництва: міжнародного визнання, забезпечення незалежності, захисту справедливо погоджених кордонів з урахуванням соборності етнічних українських земель. Слід вважати, на наш погляд, успіхом української дипломатії встановлення дружніх відносин з Болгарією й Туреччиною. Проте внаслідок несприятливих обставин та непоступливості Відня у територіальних питаннях не склалися відносини з Австро-Угорщиною, хоча українська дипломатія докладала великих зусиль і виявляла винахідливість у розв'язанні складних завдань.

Бевз Т.А. (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

У статті висвітлюється діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів в умовах еміграції (1919-1922 рр.). Стверджується, що в пошуках компромісу між есерівською і комуністичною ідеологією переважна більшість членів Закордонної делегації виявили прихильність до лівої орієнтації, пішли на співпрацю з більшовиками.

Історія Української партії соціалістів-революціонерів складна і суперечлива й нараховує понад півстоліття. За цей час вона мала періоди підйому, домінувала в українському визвольному русі, займала ключові позиції в політиці за доби Центральної Ради, очолювала уряд, була в опозиції, пережила періоди розколів, зміни політичних програм, і нарешті, тривалий еміграційний період.

Вичленення течій і розпад Української партії соціалістів-революціонерів призвів до того, що в період Директорії єдиної партії більше не існувало, а були дві різні партії, кожна зі своєю політичною концепцією та програмою дій. Центральна течія УПСР, залишаючись незмінно на позиціях самостійності й незалежності Української Народної Республіки, ще довгий час прагнула відновити єдність партії. “Боротьбисти” в своїй ідеології поєднували національне з комуністичними ідеями, що поглиблювало їх розбіжності з позицією УПСР, і зумовило відокремлення, а в подальшому – вступ до КП(б)У. На V з’їзді УПСР (боротьбистів) (6–8 березня 1919 р.) вони перейменували свою організацію в УПСР (комуністів), а центральна течія повернула назву УПСР. Центральна течія залишилася єдиною партією УПСР, яка виступала за принцип трудової демократії та боротьбу за українську державну незалежність.

Усі спроби відновити єдність Української партії соціалістів-революціонерів впродовж другої половини 1918–1919 рр. не увінчалися успіхом. Стосунки з Директорією створювали цілий ряд проблем. М. Грушевський наприкінці 1918 р. звернувся до центральної течії УПСР з пропозицією, щоб українські соціалісти-революціонери і соціал-демократи “вислали за кордон своїх делегатів для контакту з заграничними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації й для контролю державного представництва УНР”¹.

¹ Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Борітеся–поборете. – 1920. – Ч. 3. – С. 47.

Екс-голова Центральної Ради запропонував свою кандидатуру для поїздки за кордон у ролі представника УПСР. Центральний комітет партії погодився як із потребою створення організації за кордоном, так і з кандидатурою М. Грушевського. Варто зауважити, що Директорія фінансувала здійснення задуму, а ЦК партії у березні 1919 р. визначив завдання для закордонного представника УПСР. Насамперед, необхідно було налагодити зв'язки з II Інтернаціоналом для забезпечення входження партії до його складу¹.

Черговий конгрес II Інтернаціоналу мав відбутися на початку травня 1919 р. в Амстердамі. Для виконання завдання партії М. Грушевський у середині квітня приїздить до Праги, щоб звідти негайно їхати на конгрес. Однак обставини змусили його затриматися на два місяці. У зв'язку з цим питання про входження УПСР до II Інтернаціоналу вирішено було розглянути на черговому конгресі у серпні поточного року. Перебуваючи у Празі, український політик підготував усі необхідні матеріали для подання до конгресу. Вони були опубліковані французькою мовою у вигляді трьох брошур, які розкривали історію і програму УПСР; відображали перебіг подій в Україні з екскурсом у минуле, містили аналіз соціальної структури українського суспільства та земельний закон Центральної Ради з поясненнями².

Таку увагу до висвітлення історії та діяльності УПСР М. Грушевський пояснював визнанням “заслуг сеї партії в Українській революції і в свідомості, її цінності для нашого трудового народу в будущині”³.

Зустрічі і розмови, які мав М. Грушевський під час перебування в ЧСР, дали змогу “поінформуватись з компетентних джерел про політичну ситуацію та вяснити собі, наскільки має підставу орієнтація, взята Директорією на Антанту” і переконатися, що “самостійна Україна не може сподіватись ні признання, ні піддержки від держав Антанти”⁴.

Переживаючи складні внутрішні процеси, знаходячись у постійній боротьбі впродовж усього періоду Директорії, УПСР все-таки зуміла вийти на міжнародну арену й досягти визнання. У серпні 1919 р. проходила Люцернська конференція Соціалістичного Інтернаціоналу⁵. У її роботі від УПСР брали участь М. Грушевський і Д. Ісаєвич. За рішенням Люцернської конференції УПСР була прийнята до II Інтернаціоналу. Це було міжнародне визнання. Завдяки зусиллям соціалістів була прийнята постанова про право на політичну самостійність народів колишньої Російської імперії, у тому числі й українського. Водночас конференція визнала незалежність і суверенність Української Республіки, заявила

¹ Там само. – С. 48.

² Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 100.

³ Грушевський М. Лист до редакції щоденника “Вперед” // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Тов-во “Знання України”, 1991. – С. 236.

⁴ Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Борітеся–поборете. – 1920. – Ч. 3. – С. 51.

⁵ Див.: Пташинський П. Другий Інтернаціонал і український соціал-фашизм. – Харків: Пролетар, 1932. – С. 16.

протест проти положень трактату Паризької мирної конференції, який передбачав поділ українських земель між сусідніми державами, а також виступила з протестом проти окупації Східної Галичини Польщею та вимагала від Паризької мирної конференції визнання України як незалежної держави з прийняттям її до Ліги Націй¹. Незважаючи на те, що ці рішення були важливим успіхом українських есерів і українських соціал-демократів, які також були прийняті до II Інтернаціоналу, вони не справили належного впливу на керівні кола країн Антанти, оскільки їх геополітичні та економічні інтереси виключали існування України як самостійної держави.

На момент входження до складу II Інтернаціоналу у самій УПСР склалася надзвичайно складна ситуація. В Україні УПСР практично перестала існувати. Колишнє ліве крило партії – боротьбисти в березні 1920 р. оголосили про саморозпуск. Боротьбисти вважали, що “на Україні українська партія с.-р. уже вмерла, комуністична революція її існування не визнає, треба, щоб вона завмерла й за кордоном”².

У закордонній діяльності українських есерів можна відзначити два аспекти: по-перше, процес диференціації і розпаду, відходу від УПСР нестійких елементів; по-друге, нова інтеграція і консолідація УПСР поряд з конструктивною суспільною працею³.

З червня 1919 р. у Парижі почала діяти Закордонна делегація УПСР (ЗД УПСР) на чолі з М. Грушевським. До її складу також входили О. Жуковський, М. Шраг, М. Чечель, Кондратенко. Період перебування у Франції був нетривалим. Уже восени група переїхала до Австрії, оселившись у селищі Фесляу на околиці Відня. Значна частина українських есерів перебувала у Празі і тому для порозуміння з ними М. Грушевський їздив туди в січні 1920 р.

М. Шаповал зазначав, що до Праги “приїхав Грушевський, чекає, і нарада мусить відбутися”, але згодом висловив і своє “особисте враження” від розмови з М. Грушевським та О. Жуковським. “Не знаю, – з сумом писав М. Шаповал представникові Закордонної делегації УПСР М. Чечелю, – кого і за що ненавидять ці люди, що так обезславили себе політикою Центральної ради в її останній “німецький” період. За свої помилки і невдачі вони ніби хочуть помститись. У мене склалося таке враження після побачення з ними, що я наступним поїздом виїхав. Боюсь у своєму осуді переборщити, але деякі факти мене примушують. Грушевський, як розумна людина, робить хитро і тонкіше”. На початку лютого 1920 р. відбулася нарада в Берліні, на якій М. Шаповал виявив готовність “допомагати” М. Грушевському, “а не конкурувати” з ним.

¹ Робітнича газета. – 1919. – 11 вересня; 8 жовтня; 14 жовтня; Трудова громада. – 1919. – 8 жовтня; 16 жовтня; 17 жовтня.

² *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Тов-во “Знання України”, 1991. – С. 226.

³ *Бевз Т.* Пошук шляхів вирішення українського питання Українською партією соціалістів-революціонерів у еміграції // Україна: вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2003. – С. 209.

7 квітня 1920 р. М. Грушевський приїхав до Праги, де зустрічався з однопартійцями стосовно програми політичного блоку, складовою якої й була соціалізація землі. Її поділяли М. Шаповал, М. Шраг, не заперечував і В. Винниченко. Очевидно, ці питання обговорювалися в Карлсбаді (Карлові Вари), куди наприкінці червня 1920 р. приїхали М. Грушевський та О. Жуковський. 15 липня 1920 р. М. Шаповал писав М. Чечелю про те, що вони разом із О. Мицком зустрічалися “в справі блоку”. М. Шраг поінформував М. Чечеля про лист М. Грушевського, який цікавився: “що з блоком”, “чи немає у нас розколу всередині”, “чи не буде розколу”?

Закордонна делегація нового складу переглянула тактичні та ідеологічні позиції партії у зв'язку з новою ситуацією, яка була пов'язана зі східноєвропейською революцією і західноєвропейським соціалістичним рухом. Поступово члени групи перейшли на радянські позиції і шукали шляхів повернення в Україну. До цієї роботи були залучені партійні сили, які перебували за кордоном, організувавши впродовж першої половини 1920 р. три партійні конференції (в лютому, квітні та травні), лейтмотивом яких була ідея – “вивести на шлях світової революції свій народ! Бути з народом і в ніяких випадках не відриватись від народу – се було першою підставою тактики укр. партії с.-р.”¹.

Перша конференція українських соціалістів-революціонерів за кордоном відбулася 14–19 лютого 1920 р. у Празі. На порядок денний були винесені питання: 1) а) Звіт Закордонної делегації старого складу (доп. М. Грушевський); б) повідомлення з місць; 2. Завдання партії: а) програма; б) тактика; в) Соціалістичний Інтернаціонал; г) ставлення до інших партій; 3. Організація партії і Закордонної делегації; 4. Вибори президії Закордонної делегації.²

Учасники конференції звернулися до уряду Директорії з вимогою вступити в переговори з Радянською Росією з тим, щоб “УНР як самостійна радянська республіка заключила з нею (Радянською Росією – Т.Б.) воєнну конвенцію й економічний договір і за її поміччю вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування”³. Учасники конференції прийняли також заклик до негайного запровадження в Україні диктатури “трудового народу” і пропонували, щоб на перехідний період функції управління державою перейшли до коаліційного уряду комуністів і соціалістів УНР.

Друга конференція теж зібралася у Празі і гостро засудила дії С. Петлюри та І. Мазепи. Висловилися за підтримку радянського уряду в тому разі, якщо він буде захищати національні, соціальні й державні інтереси “трудового народу” України, а також сприятиме створенню

¹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Тов-во “Знання України”, 1991. – С. 226.

² Трудова республіка. – 1920. – 20 травня.

³ Резолюції партійних організацій У.П.С.Р. за кордоном // Борітеся–поборете. – 1920. – Ч. 1. – С. 57.

самостійної суверенної радянської соціалістичної республіки в етнографічних межах.

Третя конференція відбулася наприкінці травня й оголосила С. Петлюру “українським зрадником”, запропонувала договори, підписані С. Петлюрою з іншими державами, вважати неправомірними, а також висловила сподівання, що “трудові маси Європи словом і ділом підтримають справу визволення селян і робітників од нападу польських бандитів, в ім’я збереження в українському народі великої віри в солідарність та братерство трудящих всього світу”¹.

За підсумками роботи конференцій і завданнями, які вони поставили, М. Грушевський написав статтю “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебатів на конференціях закордонних членів партії”, у якій, як і в попередніх роботах, розглядав питання федералізму. Варто зазначити, що його позиція певною мірою відображала підходи УПСР. Адже саме в період написання статті М. Грушевський працював у комісії з підготовки нової програми УПСР. До складу комісії, крім М. Грушевського, входили О. Жуковський, М. Чечель, М. Шаповал і М. Шраг. Проект програми передбачалося підготувати до 1 вересня 1920 р.

У згаданій статті М. Грушевський ставить питання про форму державного устрою: “чи українська радянська республіка має бути унітарна, чи федеративна”². Далі він зазначав, що “УПСР завжди вважала своїм обов’язком притримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями (і ще раніше “Обществом Соединенных Славян”, не кажучи про старші прецеденти). Вона вважала право на федеральний зв’язок не тільки правом України в відносінах до інших національних територій, але також і за окремими частинами української території признавала право домагатись федеральної української республіки”³. Варто прислухатися сьогодні до думки М. Грушевського, яку він висловив у далекому 1920 р.: “Всяке накидування громадам механічної унітарності, примусових зв’язків буде величезною помилкою, яка викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або дасть ґрунт для нових усобиць. “Великий Українець” наголошував, що об’єднання мусить вирости само собою в процесі життя, воно не може бути штучно форсованим, тим менше – насильно, примусом накидуване”⁴.

Ще щодо адміністративно-територіального устрою радянської України, то М. Грушевський вбачав його як федерацію громад і їх рад. У запропонованій схемі на перший план висувався принцип місцевості, тобто кооперації різних трудових елементів: селянства, робітництва, трудової інтелігенції. Загалом найпростіша схема радянської організації мала бути

¹ Там само. – С. 63-64.

² *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 231.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 232.

такою: робітничо-селянська рада громади (комуни), місцеве об'єднання (волося, місто), земля, Всеукраїнський конгрес рад або Центральна Рада¹. Виходячи з такої форми державного устрою, вчений зазначав: “Коли загальна організаційна робота буде скуплена в органах земель, а всеукраїнський конгрес обмежиться тільки тим, що доконче мусить бути скуплене в центральнім органі, як справи міжнародної політики, оборона, адміністрація війська і морська і т. ін., все ж інше буде віддане в компетенцію землі, то українська республіка в останнім рахунку буде федерацією земель – сполученими штатами України. Тоді тим самим відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажімо, Крим, Бессарабія, Галичина, чи які інші”². А у випадку, коли Україна буде надто централізована, М. Грушевський вважав, що питання про федеральний статус окремих земель будуть ставити самі землі.

Однак не всі члени УПСР поділяли таку позицію. Частина українських соціалістів-революціонерів, залишаючись на платформі “трудої демократії” й радянської влади, розпочали політичну боротьбу з більшовицьким режимом. Відбулося розмежування із Закордонною делегацією УПСР саме в питанні про ставлення до більшовицької влади.

У лютому 1920 р. Центральний комітет УПСР ще з більшою рішучістю засудив всяку збройну боротьбу проти режиму КП(б)У в Україні, зазначивши, що досягнення завдань, поставлених працюючими масами України, лежить у площині співробітництва з радянським урядом (дозвіл займати посади в радянських установах). КП(б)У у березні 1920 р. поповнила свої ряди боротьбистами, а УПСР за кордоном визнала найбільш могутньою і реальною силою. 19 липня 1920 р. Політбюро КП(б)У розглядало питання про “Звернення” УПСР до соціалістичних партій Європи, у якому зазначалося, що радянська влада й комуністична партія не мали впливу на селі, а Петлюра і Махно виженуть більшовиків з України.

Тенденції до примирення й спільної праці з більшовиками наростали і в тій частині УПСР, яка перебувала поза межами радянської України, на території, окупованій Польщею. Вони знайшли свій вираз у місії члена УПСР А. Степаненка з Кам'янця до Києва від імені певних кругів з пропозицією підтримки радянського режиму за умови, що УСРР дійсно буде республікою робітників і селян України. У 1921 р. друкований орган КП(б)У – “Вісті ЦК КП(б)У”, аналізуючи політику Закордонної делегації УПСР, визнали її “лояльною опозицією Радянській Україні”. Пояснення цьому знаходимо у листі В. Винниченка, який зазначав: “Закордонна Делегація партії Українських соціалістів-революціонерів (центральна течія) стала виразно на ґрунт радянської влади. Вони мають велике бажання

¹ Там само. – С. 230.

² Там само. – С. 231.

з'єднались з боротьбистами. Такі тенденції помічаються й у їхнього ЦК, але Делегація не має змоги розшукати його”¹.

Даючи цьому оцінку, В. Винниченко констатував, що “більшість, на мою думку, стала на цей ґрунт зовсім широ. Але не можу з впевненістю сказати, що в них викристалізувалися комуністичні переконання. Вони до цього ще не прийшли, ще лишилося есерівство. Деякі ж, мені здається, просто нездатні до цього, як наприклад М. Грушевський. Він дуже болочу внутрішню боротьбу пережив, поки згодився стати на радянський ґрунт”².

Водночас В. Винниченко висловлював застереження, що “ця згода є тільки тактичний крок його, а не глибоке, непохитне й активне переконання, за яких він готов був би піти на жертву”³.

Ці висловлення були не випадковими, адже навколо колишнього голови Директорії УНР В. Винниченка з середовища українських соціал-демократів сформувалася Закордонна група Української Комуністичної партії у Відні. Відповідно до прийнятого конференціями УПСР на пряму політичної роботи, Закордонна делегація УПСР підписала “Радянський Революційний Блок” з Закордонною групою Української Комуністичної партії.

Відомості, які надходили з великим запізненням з України, підтверджували спочатку солідарність на пряму, який визначила Закордонна делегація та її конференції, з курсом Центрального комітету УПСР в Україні. Однак розрив Центрального комітету з концепцією УНР під час польсько-петлюрівської акції сприяв покращанню відносин з урядовими колами УСРР. Центральний комітет перейшов на легальне існування. Члени партії почали працювати в радянських установах.

Усе те, що було зроблено в Україні і за кордоном, як зазначалося у зверненні Закордонної делегації, підготувало ґрунт для поїздки в Росію й Україну члена “Радянського Революційного Блоку” В. Винниченка, який “знайшов почесну зустріч, забуття його попередніх відповідальних виступів проти УСРР в ролі голови уряду УНР і пропозицію відповідальних постів, на вибір, в УСРР”⁴.

Аналізуючи цю ситуацію, у зверненні висловлювалася надія, “що українська революція вийде нарешті на рівний шлях і українські соціалістично-революційні партії – УПСР, УКП – знайдуть своє місце в світовім революційнім фронті, своєю дійсно радянською тактикою здобудуть вплив на РКП-КП(б)У в українських справах і вирівняють їх помилки, спричинені доктринерством і централістичними російськими пережитками, що дало б можливість з часом об'єднатися у єдиній партії революційного соціалізму всім радянським партіям України. А до того часу тактична й ідеологічна база, вироблена спільними заходами партійних

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 8, оп. 1, спр. 45, арк. 7.

² Там само.

³ Там само, арк. 7 зв.

⁴ Від Закордонної Делегації Української партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. – Б.м., Б.р. – С. 3.

товаришів за кордоном, переглянута і прийнята УПСР на найближчій партійній з'їзді, могла б дати міцні основи для партійної роботи, забезпечуючи її від нових збочень”¹. Цю позицію поділяли не всі члени УПСР, а переважно члени Закордонної делегації.

Однак події осені 1920 р. внесли суттєві корективи в плани Закордонної делегації. Наступ радянських військ на Польшу й Галичину; результати ризьких переговорів; розходження між лозунгами та реальними діями у більшовиків щодо України; повернення В. Винниченка в еміграцію; арешт радянськими органами членів Центрального комітету УПСР у Києві та їх тривале перебування у в'язниці без висунення обвинувачення і, нарешті, процес над членами УПСР з метою дискредитації есерівської партії серед робітничо-селянських мас України викликали суттєві зміни в позиціях усіх членів партії як в Україні, так і за кордоном. Досить детально ситуацію в Україні відтворив М. Шаповал у листі до М. Чечеля від 2 жовтня 1920 р.: “Сьогодні я цілий день мав розмову з одним з найгарячіших, з Володимиром Кириловичем, який з дружиною вернувся і тепер вже тут. Розбитий фізично, але ще більше морально. Його оповідання страшні. Те, що ми знали раніш, – то ніщо перед страшними фактами, які він оповідає. Нічого нема! Жаж, злочинства, апатія, спекуляція, шантаж, голод, холод. Поголовна ненависть проти влади і проти тих чесних, що сміють наблизитись до неї, говорити з нею, прикривати її своїм чесним іменем. Ніякого соціалізму нема. Міста – руїна. Села. В селах все є: свої школи, гімназії, інженери, спеціалісти, господарство. Село – неприступна фортеця. Туди хтось може потрапити лише через протекцію українця якогось. Національна свідомість росте буйно вгору. Робітництво також розбіглося на села і спекулює як посередник між містом і селом. Власть вся в руках жидів, яких мінімум 70% в складі влади. Ніяких рад нема. Виключно особиста влада”.

Почалася нова хвиля опозиції проти політики порозуміння з комуністами серед недавніх прихильників цього напрямку. Центром цієї опозиції стала закордонна група Української Комуністичної партії під проводом В. Винниченка, з одного боку, і Празька група УПСР під проводом М. Шаповала – з іншого. 31 жовтня 1920 р. була створена Празька група УПСР, до складу якої ввійшло 10 осіб на чолі з М. Шаповалом. Вона організаційно об'єднала українських есерів Волині, Буковини, Галичини, які входили до складу сусідніх країн. Центром стала Чехословаччина, де була зосереджена значна частина української еміграції. Упродовж кінця 1920 – поч. 1921 рр. вони працювали над ідеологічно-програмовими питаннями, брали участь у виданні місячника “Борітеся – поборете”, яку видавала у Відні Закордонна делегація УПСР. Там же готувалася до друку книга М. Шаповала “Революційний соціалізм на Україні”.

Ідея заснування тематичного видання зародилася ще в 1919 р., але організаційного оформлення почала набувати влітку 1920 р. Так, 17 липня

¹ Там само.

в листі до М. Чечеля М. Грушевський зауважив: “Збірник надумали “Борітеся – поборете” 40 с.” Назву запропонував М. Шаповал, бо М. Шраг волів іншої – “Український соціаліст-революціонер”. Мотиви його заснування знаходимо в листі М. Шрага до М. Чечеля 11 липня 1920 р.: “По “зрілих розмишленіях”, Микита Юхимович, Микола Пилипович та я прийшли тут до висновку, що пора нам нарешті повніше показати свою фізіономію як партії, видати для того журнал. 10. VII. 20 р. лист спинився, бо сюди надїхали Міцюк, а на другий день Мих. Серг. та Жуковський, з якими і відбули тут нараду, між іншим, і на журнальну тему. Вирішили № 1 вже тепер, с. 40. Зміст. 1. Стаття Мик. Юх. 2. Стаття Мих. Серг. про завдання партії, (стор. 16 з неї), яку він вислав зараз же, УПСР як селянської партії”. Боролися пером і закличками, які не чули в Україні, але “Борітеся–поборете” став друкованим органом Закордонної делегації УПСР, котрий дуже драгував більшовиків. До збірника “Борітеся–поборете” М. Грушевський писав статті та редагував інших авторів. У першому його випуску, обсяг якого становив 64 сторінки, М. Грушевський написав 53, а М. Шраг – 2 сторінки. Він подав матеріал до третього випуску статтю “На село”.

Партійний орган “Борітеся–поборете” у 1921 р. зазначав, що “М. Шаповал, по своїм особистим давнішим (часів Директорії) зв’язкам з В. Винниченком, став гарячим пропагандистом його ідей”¹. З ініціативи М. Шаповала В. Винниченко взяв участь у засіданні Празької групи, виступивши з повідомленням про свою поїздку в Росію й Україну. На підставі поданого В. Винниченком матеріалу М. Шаповал під гаслом “консолідації революційних українських сил” розпочав підготовку акції для боротьби з радянським урядом України і РКП-КП(б)У. Коли ж Закордонна делегація рішуче осудила цю акцію, він розпочав агітацію проти неї ж.

21–23 січня 1921 р. відбулася IV конференція УПСР. Головував на ній М. Грушевський. Н. Григорійв повідомив учасників конференції, що Центральний комітет партії заарештовано. Відзначалося також, що ЦК незадоволений політикою Закордонної делегації. Н. Григорійв виступив з доповіддю. Як відзначив у своєму щоденнику М. Шаповал, “доклад Григорієва зробив враження”². Ця конференція була досить драматичною. Раніше підготовлений проект нової партійної програми, підписаний і прийнятий Закордонною делегацією 1 вересня 1920 р., був представлений у значно зміненому вигляді, “зміни всі вказували на безнадійне підгравання під марксо-ленінізм”³. Програма викликала конфлікт між М. Шаповалом, який був автором культурного, господарського і тактичного розділів проекту, і М. Чечелем, який на зауваження М. Шаповала про те, що

¹ Борітеся–поборете. – 1921. – Ч. 9. – С. 5.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі –ЦДАВО України), ф. 3563, оп. 1, спр. 119 а, арк. 17 зв.

³ Народництво в Українському визвольному рухові (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган української партії соціалістів-революціонерів. – Прага; Львів, 1927–1929. – Збірник 3. – С. 118.

поданий текст не є автентичним, категорично запевнив, що змін немає. М. Шаповал фактами довів, що зміни є, на що М. Чечель заявив, що є зміни “редакційного характеру”. Лідер Празької групи констатував: “Це була брехня, бо замінити поняття трудових мас поняттям пролетаріату, який мусить керувати селянством – це не редакційна зміна, а большевицька теза”¹. Відбулася гостра суперечка. Та це був не єдиний конфлікт.

Другий інцидент був пов’язаний з М. Грушевським. Представники Празької групи не хотіли брати участь у конференції, якщо на ній будуть присутні не члени партії. Це стосувалося насамперед М. Грушевського. Ще в серпні 1920 р. на запитання М. Шаповала про його партійну належність, він відповів, що не член УПСР. Про те, що М. Грушевський не член УПСР, сказали також члени Закордонної делегації М. Шраг і М. Чечель. Вже на конференції М. Грушевський зробив заяву про те, що він “зв’язав навіки своє ім’я з УПСР, віддав їй всі сили, репутацію і став в її ряди”². Цю заяву всі учасники конференції прийняли як офіційний вступ М. Грушевського до УПСР. Отже, ми можемо констатувати, що членом УПСР видатний український історик став лише в січні 1921 р.

Однак у листопаді 1921 р. М. Грушевський у “Листі до редакції щоденника “Вперед”” писав: “В признанні заслуг сеї партії в Українській революції і в свідомості, її цінності для нашого трудового народу в будучині вступив я до сеї партії в часах її найтяжчого упадку, в 1919 р., щоб по змозі послужити її реорганізації і ідеологічному піднесенню, і трудно мені відійти від неї, поки вона зістається під тяжкою нагінкою й не може стати на ноги”³.

Важко сказати, де істина. Згідно з логікою, не член партії не мав права займатися партійними справами і вирішувати питання, пов’язані з майбутнім партії. А з іншого боку, – то був революційний час, йшла війна і тонкощі організаційного моменту були, мабуть, не найголовнішими. Крім того, на січневій конференції між Празькою групою М. Шаповала і Закордонною делегацією М. Грушевського відбувся конфлікт, після якого стосунки між М. Грушевським і Празькою групою зіпсувалися назавжди. З цього часу розпочалося критичне ставлення есерів Празької групи до М. Грушевського.

Повертаючись до конференції, варто відзначити, що інциденти на конференції цим не вичерпалися. Закордонна делегація представила проект резолюції про ставлення до влади в Україні. З доповіддю виступив автор резолюції П. Христюк. Він доводив необхідність визнання уряду Х. Раковського законним урядом України. Представники Празької групи (всього – 4) виступили проти. “Проти” голосували і представники груп, які емігрували в Польщу (всього – 2). “За” резолюцію голосували – делегація (4) і віденські представники (2). Таким чином, було 6 – “за”, 6 – “проти”. Резолюцію не було прийнято. Однак представники Закордонної делегації

¹ Там само.

² Там само.

³ *Грушевський М.* Лист до редакції щоденника “Вперед” // *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання України”, 1991. – С. 236.

вважали її за прийнятну, тому що “голос голови дає перевагу”. Празька група у зв’язку з цією ситуацією розійшлася з Закордонною делегацією ворогами. Згодом стало відомо, що Делегація вела переговори з більшовиками.

IV Конференція УПСР у Празі (січень 1921 р.), скликана Закордонною делегацією для обговорення питань, у яких уже виявилися помітні розходження між Закордонною делегацією та Віденською групою, з одного боку, і групою М. Шаповала з другого, замість стирання відмінностей (до чого докладала всіх зусиль Закордонна делегація), виявила принципове і глибоке розходження між Закордонною делегацією, яка відстоювала (разом з іншими товаришами) лінію, взятую попередніми конференціями і ЦК партії, і прихильниками угодовської консолідації.

У квітні 1921 р. УПСР оголосили в Україні поза законом. Як зазначав М. Шаповал, “в Проскуріві з цього приводу розвішано плакати. Повстанський рух великий шириться. Більшість есерів бореться проти більшовицько-московського режиму”¹. 2 травня 1921 р. М. Шаповал отримав копію листа від ЦК, датованого 20 березня. У листі М. Любинський, А. Степаненко, Черкаський писали “сумні речі”: “Лизанівський, Петренко, Часник, Березняк, Голубович сидять в Харкові в тюрмі. Холод, голод, жах. Березняк помер 21 січня 1921 р. Просять підняти питання перед європейськими комуністичними партіями, щоб вони вплинули на РКП в напрямі ліквідації ганебної справи”². М. Шаповал резюмував: “бідні, наївні люди”³.

23 червня 1921 р. Закордонна делегація направила М. Чечеля в Україну. Основною метою подорожі М. Чечеля до Харкова був намір добитися легалізації УПСР в Радянській Україні, зустрітися з членами ЦК, з’ясувати позиції й їхню відповідність політиці Закордонної делегації.

Поїздки планувалося здійснити через Прагу, де мала відбутися зустріч з членом Празької групи Н. Григорієвим і членом ЦК Балашом, який мав передати лист ЦК до Закордонної делегації з висвітленням своєї позиції. Під час зустрічі Н. Григоріїв повідомив, що Балаш до Праги не прибув. Однак у листах до Н. Григорієва повідомив, що ЦК стоїть на тих позиціях, які за кордоном репрезентують члени УПСР, згуртовані навколо Закордонного комітету, до складу якого входили М. Шаповал, Н. Григоріїв та інші. ЦК вважав неможливою згоду і порозуміння УПСР з більшовиками в Україні.

Н. Григоріїв зазначив також, що вони ще більше впевнилися в тому, що стоять на тих самих позиціях, що й ЦК, і в заснуванні Закордонного комітету не вбачають будь-якого порушення партійної дисципліни. Діставши цю інформацію, М. Чечель поїхав до Москви. У той час там проходив конгрес Комінтерну і він мав намір взяти участь у його роботі, оскільки мав мандат від Закордонної делегації. Однак у мандатній комісії йому пояснили, що необхідно звернутися до делегації України, щоб вона

¹ ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 119 а, арк. 34.

² Там само, арк. 35.

³ Там само.

підтвердила його повноваження. Натомість член української делегації О. Шумський пояснив, що мандат не може бути визнаний українською делегацією. Тим самим було продемонстровано ставлення офіційної української влади до Закордонної делегації УПСР.

Незважаючи на таке ставлення, М. Чечель, який був уповноважений Закордонною делегацією виступати з політичними заявами від її імені, вирішив використати своє перебування в РСФСР для того, щоб: 1) поїхавши в Україну, вияснити можливості або неможливості легалізації УПСР в Україні, 2) зустрітись або хоч зв'язатися з ЦК УПСР і вияснити для себе його позиції й тактику, а також поінформувати його про діяльність Закордонної делегації¹. М. Грушевський зазначав, що для ведення переговорів радянський український уряд призначив О. Шумського.

Для реалізації цих завдань М. Чечель 9 липня 1921 р. зустрівся з О. Шумським, поінформувавши його про діяльність партії за кордоном упродовж 1919–1921 рр. і про вплив, який намагалася здійснювати Закордонна делегація на діяльність партії в Україні. Пояснюючи мету поїздки, наголосив, що хоче з'ясувати можливість легалізації УПСР, “яка тоді стала б активним чинником соціальної революції на Україні, прийнявши організовану участь в роботі для зміцнення радянської України”². Зазначимо, що про це в листі колишнім членам ЦК УПСР в Україні про позицію Закордонної делегації УПСР у питанні ставлення до радянської влади М. Грушевський писав: “ми весь час всіма силами стараємося вияснити РКП необхідність признати національні наші домагання, щоб поруч російського [коня] запрягти і нашого українського коня до воза соціалістичної революції”³.

О. Шумський пояснив, що уряду УСРР і КП(б)У були відомі всі заходи, які Закордонна делегація робила для порозуміння, а також добре відома її позиція. Закордонну делегацію вважали лояльною у ставленні до радянської влади в Україні і вірили в її бажання активно допомогти їй зміцнитися. Останніми матеріалами у цій справі були записка і телеграма О. Жуковського, надіслані ним з Риги в травні 1921 р. до Харкова на ім'я О. Шумського. Після отримання цих документів справу було розглянуто на засіданні Політбюро КП(б)У і для передачі Закордонній делегації прийнятого рішення було доручено О. Шумському побачитися з О. Жуковським. Однак зустріч не відбулася, тому Делегація не мала інформації.

Постановою Політбюро КП(б)У легалізація УПСР в Україні визнавалася неможливою; бажаним було повернення в Україну для участі в радянському будівництві людей із Закордонної делегації, особливо М. Грушевського, однак передумовою цього повернення мав би бути вихід з УПСР.

¹ Див.: Від закордонної делегації Української партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. – Б.м., Б.р. – С. 8-9.

² Там само. – С. 9.

³ ЦДАГО України, ф. 8, оп. 1, спр. 45, арк. 31.

Причину такого рішення Політбюро КП(б)У особисто О. Шумський пояснював відсутністю соціальної бази, на яку могли б опертися у своїй роботі українські есери. Досить логічними були його мотиви: “Коли б ви хотіли шукати цієї опори серед бідного українського селянства, то тут ви виступили б конкурентами нашої партії. Ми почали роботу по класовому розкладу українського селянства і досягнули тут значні наслідки. Ми виділяємо з посеред селянства незаможні елементи і організуємо їх, але ми хочемо, щоб вони були – і вони повинні бути нам базою. Отже для нас невідгледно і недопустимо, щоб ви стали тут нашими конкурентами”¹. Більш відвертіше навряд чи можна сказати.

І далі О. Шумський намагається проаналізувати усі верстви населення, які були в тогочасному українському суспільстві: “Ця розкладова робота провадиться нами серед середняка; на куркуля ви сами не претендуєте; яка ж верства ще могла б бути вашою базою? Нею могли б бути українські інтелігенти, півінтелігенти, ріжні учителі, бувши кооператори, земці і т.д., за котрими стоїть український куркуль. Вся ця верства знаходиться до нас в опозиції і шукає всякої можливості організуватись проти нас або для того хоч, щоб впливати на нас. Ми уважно за цим слідкуємо, не даємо, розуміється, і не дамо їм жадної можливості організуватись, щоб не допустити до політичних впливів дрібної буржуазії, яка на нас напірає і єсть в сей час нашим головним ворогом. Між тим, коли б ми дали можливість організуватись вашій партії, себ-то коли б ми її легалізували, то вся ця реакційна і контрреволюційна дрібнобуржуазна публіка посунула б в вашу партію, щоб в ній зорганізуватись. Це сталося б обов’язково, чи хотіли б ви того чи ні. Ви могли б потягнути до себе кращі елементи з цієї маси, котрі справді прихильно ставляться до нас, але до них поприростала б ця реакційна публіка. Ви опинилися б в полоні у неї зі своєю програмою і врешті або вийшли б з неї, або втратили б в ній всяке значіння, а між тим спричинилися б до її організації”². Ці пояснення, дані О. Шумським, змушують до аналізу і роздумів. Адже він був вихідець з УПСР, який перейшов на позицію УПСР (боротьбистів) і стверджував, що боротьбисти не змогли вберегтися від схожого явища і партія наповнилася різнорідними елементами, лише злиття її з КП(б)У врятувало її від “упадку в контрреволюцію”. Наскільки сильною була ідеологія більшовиків і однозначне визнання монопартійності, що вже у 1921 р. О. Шумський, який багато в чому не поділяв поглядів більшовиків щодо політики в Україні, заявив: “ділитися владою з іншими партіями ми не маємо заміру і не будемо”³.

КП(б)У не була зацікавлена в “розширенні соціальної бази диктатури на користь селянства”, оскільки “воно означало б ослаблення цієї

¹ Див.: Від Закордонної Делегації Української партії Соціалістів-Револуціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. – Б.м., Б.р. – С. 10.

² Там само.

³ Там само.

диктатури, її пролетарського характеру, привносячи дрібнобуржуазні селянські впливи”¹.

Твердість і непохитність намірів КП(б)У щодо УПСР О. Шумський ще раз підкреслив, розповідаючи про процес над членами УПСР. Зокрема, він наголосив: “Нашою ціллю було остаточно здискредитувати в очах народніх мас цю партію, і ми процесом цю ціль осягнули”². Незважаючи на категоричну й однозначну позицію КП(б)У, член Закордонної делегації М. Чечель вирішив поїхати ще в Україну для зустрічі з Х. Раковським, Д. Мануїльським та членами ЦК УПСР, які перебували у в’язниці. Після узгодження цього питання з ЦК КП(б)У він отримав дозвіл на поїздку.

У Харкові 16 липня 1921 р. відбувалася зустріч з членом ЦК КП(б)У, майбутнім першим секретарем Д. Мануїльським. М. Чечель поінформував його про закордонне життя української еміграції. На пропозицію про бажання реорганізувати УПСР, поставити її на службу соціальної революції і працювати у тіснім контакті та спільно з КП(б)У в Україні, Д. Мануїльський відповів аналогічно тому, як це раніше зробив О. Шумський. Водночас звернув увагу на те, що “теперішнє становище радянських республік дуже тяжке і чи знайшли б ми в собі досить сили, щоб видержати цей тягар і не зійти з тої дороги, на яку ми ступаємо”³. На що М. Чечель відповів, що їхні позиції не тактичного характеру, а впливають з перегляду принципових засад.

Наступна зустріч з головою Ради народних комісарів УСРР Х. Раковським ще більше підтвердила неможливість легалізації УПСР. На зустрічі з Х. Раковським був присутній Г. Пятаков, який зазначив: “Ваша група настільки далеко відійшла від есерівства в своїй ідеології і тактиці, що мало що вас вже й зв’язує з УПСР; тому з ваших слів випливає необхідність для вас вийти з УПСР, після чого перед вами одкрита дорога як для політичної, так і для всякої іншої роботи”⁴.

Х. Раковський зазначив, що всі члени УПСР будуть бажаними гостями в Україні, але після того, як вийдуть зі складу УПСР. Після того він поінформував М. Чечеля про діяльність радянського уряду в Україні, “про сучасний стан її, і з тих інформацій виходило шире бажання уряду задовольнити всі національні потреби українського трудового народу, не порушуючи основ соціалістичної політики і не виключаючи в масах націоналізму і шовінізму”⁵.

20 липня, під час зустрічі з Х. Раковським, представник Закордонної делегації отримав офіційний дозвіл на побачення з арештованими членами УПСР. Зустріч розпочалася 22 липня о 12 год і тривала до 12 год ночі, а умови, у яких перебували члени УПСР, дали змогу розмовляти з ними відверто.

¹ Там само.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 12.

⁴ Там само. – С. 13.

⁵ Там само.

На запитання М. Чечеля, чи не вважає потрібним за даних умов ЦК, щоб Закордонна делегація взагалі повернулася в Україну, йому відповіли, що ЦК вважає необхідним перебування її за кордоном. Що ж стосується решти членів УПСР, то ЦК висловлює побажання, щоб вони, не виходячи з УПСР, намагалися використати будь-яку можливість для повернення в Україну і не залишалися за кордоном. Щоб за кордоном по можливості уникали партійних чвар у УПСР.

Результати поїздки М. Чечеля в Україну остаточно переконали членів Закордонної делегації в неможливості легалізації УПСР в Україні. Досить красномовно про це висловився теоретик українських есерів П. Христюк у закордонному органі “Борітеся–поборете”. Зокрема, він зазначав: “Партія перебуває на нелегальному становищі, про нормальне партійне життя й думати не доводиться. Та це само собою розуміється, не звільняє нас від соціалістичного обов’язку – давати оцінку кожного політичного моменту й пояснити трудовому селянству, сільському пролетаріатові й робітництву ті шляхи, які кожної хвилі вели б Радянську Республіку не до руїни, а до скріплення її. Бо як би вороже не ставились до нас комуністична партія (більшовиків) України та її уряд, ми знаємо, що інтереси працюючих мас України, інтереси радяльської робітничо-селянської республіки стоять вище за них, за наші сучасні суперечки”¹.

Після заборони УПСР в Україні М. Шаповал та Н. Григоріїв засновують 14 травня 1921 р. Головний політичний комітет Закордонної організації УПСР на чолі з М. Шаповалом. До його складу ввійшли: член президії Празької групи Г. Грицай, представник УПСР у Галичині Н. Григоріїв, у Польщі – О. Мицюк. Загалом це була друга організація правих членів УПСР за кордоном, першою – був “Організаційний комітет” М. Ковалевського. Пояснюючи мету і визначаючи завдання створення Закордонної організації УПСР члени партії зазначали: “Ми хочемо струсити з партії намул комуністичного та буржуазного засмічення, накинутого її недозрілими партійними масами та окремими елементами, і ствердити той напрямок її діяльності, який характеризується назвою нашої партії – Соціалістичний (а не комуністичний) та Революційний (а не буржуазно еволюційний)”².

6 липня 1921 р. Празька група офіційно розірвала стосунки з Закордонною делегацією. М. Грушевський, О. Жуковський та П. Христюк вважали винуватцем розриву М. Шаповала. Сам М. Шаповал причиною розриву стосунків вважав “розходження в багатьох важних пунктах ідеології і тактики. Привід – лист Закордонної делегації від 10.06.21 про Закордонний комітет УПСР у Празі”³.

У серпні 1921 р. Закордонна делегація почала переслідувати членів Празької групи. М. Шаповала називали інтриганом, кар’єристом. Його, а

¹ Христюк П. Новий курс комуністичної політики і наша партія // Борітеся–поборете. Закордонний орган української партії соціалістів-революціонерів. – 1921. – № 10. – С. 9.

² Боротьба. – 1921. – Ч. 1. – С. 2.

³ Шаповал М.Ю. Щоденник. – Нью-Йорк, 1958. – Ч. 1: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – С. 60-61.

також Н. Григорієва, Г. Грицяя, Балаша та інших було віддано під партійний суд, “розпущено” Закордонний комітет, представлено у ЦК також документи на виключення їх зі членів УПСР “назавжди”. “Всі члени УПСР за кордоном, – писав М. Шаповал, – кваліфікували поведінку З.Делегації як зрадницьку, большевицько-провокаційну, безсоромну і безчесну”¹. Така ситуація вимагала проведення реконструкції в партії. Керівництво партійною політикою було покладено на Закордонний комітет на чолі з М. Шаповалом і Н. Григорієвим. Варто звернутися до щоденника М. Шаповала, у якому він записав: “Українство розклатося остаточно. Фракійки, групи, одиниці – озлоблені, несамовиті, клеветницькі, інтриганські, ніхто нікому ні в чому не вірить”². І далі звучить вирок: “Україна автоматично одержить ту долю, яку дають їй сусіди, Росія. Що буде там – те буде на Україні. Навіть федерації не буде – я в цьому переконаний. “Після революції, дай Боже, щоб ми хоч мали свою школу” – цей афоризм Винниченка ще не втратив ґрунту”³.

Закордонна делегація УПСР прийняла рішення про розпуск Закордонного комітету УПСР і Празької групи УПСР. Це рішення було проігнороване. Більшість членів УПСР поділяли позицію ЗК УПСР і він продовжував діяти. Регулярно відбувалися засідання Закордонного комітету, часто проводилися конференції.

У листопаді 1921 р. М. Грушевський написав відкритого листа Голові Раднаркому Х. Раковському. Його було опубліковано. І вищі партійні органи змушені були повернутися до розгляду питання про долю українських есерів. 30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання “Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)”, прийняв рішення “доручити т. Раковському з’ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського”⁴.

Були різні варіанти повернення М. Грушевського в Україну. Однак в одному всі були однакові: не дозволяти займатися політичною діяльністю. Про цей період є надзвичайно цінні свідчення П. Христюка, які вперше оприлюднив сучасний дослідник Ю. Шаповал: “Наша група – “віденців” – стала на становище нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було надруковано в журналі “Борітеся–поборете”) і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалася до Комуністичної програми, але в основному була не комуністична. Програма не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо.

¹ Народництво в Українському визвольному рухові (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган української партії соціалістів-революціонерів. – Прага; Львів, 1927–1929. – Збірник 3. – С. 120.

² Шаповал М.Ю. Щоденник. – Нью-Йорк, 1958. – Ч.1: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – С. 61.

³ Там само.

⁴ Цит. за: Пуріг Р.Я. М.С. Грушевський: між історією і політикою. 1924–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 64.

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В. Залізняк і я) запропонували повернутись організовано, всім разом декларувавши в Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський – члени закордонної партійної організації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад.

Повернення відбулося неорганізовано. Першим поїхав Стефан, потім 1922 р. – Чечель, Жуковський та В. Залізняк. Я повернувся на Україну (разом з кооператором Крекотнем, з яким укупі працював у віденському Радянському представництві) року 1923-го”¹. Наступного року, як відомо, повернувся в Україну М. Грушевський.

Мотивуючи причини свого повернення, М. Грушевський називав бажання “відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського народу і zarazом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України”².

П. Христюк стверджував, що він і його колеги по партії повернулися “як радянці, для праці з радянським урядом”³. Водночас відзначав, що в Україні “немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку будь партію, які будь зв’язки з есерівщиною наслідком цього рішення і було надруковано у “Вістях” заяву “віденців” і тих, що до них приєдналися, про розрив зв’язків з есерівщиною”⁴.

“Новий курс економічної політики радянського уряду, – наголошував П. Христюк, – тільки потверджує правильність позиції Української партії Соціалістів-революціонерів. І повинен послужити нам стимулом до дальшої акції в ясно наміченім партією напрямкові: прикласти всіх зусиль для врятування революційних соціалістичних завоювань на Радянській Україні, завоювань, які є рівночасно здобутками працюючих мас всього світу. Новий економічний, так само як інші зміни в політиці правлячої комуністичної партії, які зайшли в останній час, – зокрема в національній справі – в напрямку, на який ми вказували ще рік тому, свідчать не про ... кінець есерівщини, а про здатність партії революційного соціалізму правдиво оцінити становище, намітити доцільні шляхи революційної боротьби, і творчості, а тим самим про її життєвість”⁵.

¹ Цит. за: *Шаповал Ю.І.* Генеральний писар (Павло Христюк) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К.: Т-во “Знання”, 1994. – С. 104-105.

² Цит. за: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 55.

³ Цит. за: *Шаповал Ю.І.* Генеральний писар (Павло Христюк) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К.: Т-во “Знання”, 1994. – С. 105.

⁴ Там само.

⁵ *Христюк П.* Новий курс комуністичної політики і наша партія // Бороться–поборете. Закордонний орган української партії соціалістів-революціонерів. – 1921. – № 10. – С. 25-26.

Досить переконливо звучать і пояснення есерів про причини повернення в Україну: “Конкретні інтереси української революції наказували зв’язати долю трудової України з світовою боротьбою працюючих і не зважаючи на всі помилки проти української революції московських комуністів шукати з ними, як реальною й найближчою соціалістично-революційною силою, щирого і тривкого порозуміння на платформі інтересів світової революції. Наша партія намітила була цю лінію в січні 1919 року, зафіксувавши її в рішеннях тодішньої партійної конференції і постановах Центрального Комітету. Під враженням помилок токовського комуністичного режиму на Україні частина наших партійних товаришів, разом з українськими с-д незалежних відійшла на який час від цієї лінії”¹.

У щоденнику М. Шаповала з’явилися повні розпачу рядки: “Але яке трагічне становище. Спочатку одірвались боротьбисти, потім другі групи, тепер закордонна делегація... Група за групою летять, як метелики, на вогонь і палять крила. Большевики сміються з усього і топчуть всі святині соціалізму, а неофіти йдуть і палять крила на огні большевицької бруталності”². А далі дещо оптимістичніше: “Між іншим Чернов сказав, що марксизм збанкрутував, і що для народів Сходу служитиме ідеологія революційного соціалізму (варто зазначити, що на той час праця М. Шаповала “Революційний соціалізм на Україні” була вже написана – Т.Б.). Глибока правда! Я в цьому переконаний!”³

Підсумовуючи, варто зазначити, що діяльність Закордонної делегації УПСР відбувалася в складних умовах еміграції, у пошуках компромісу між есерівською і комуністичною ідеологією. Переважна більшість членів Закордонної делегації висловлювали прихильність до лівої орієнтації, навіть компромісу з більшовиками при умові негайного запровадження соціалізму і радянської системи, як політичної влади в Україні на засадах соборництва. Не відкидався і принцип диктатури пролетаріату у спілці з трудовим селянством.

¹ Від закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. – Б.м., Б.р. – С. 32.

² Шаповал М.Ю. Щоденник. – Нью-Йорк, 1958. – Ч. 1: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – С. 53.

³ Там само.

Терлецька І.В. (Київ)

**СТАЛІНІЗМ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ
ТРАГЕДІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(1991-2008 рр.)**

Статтю присвячено висвітленню пострадянською історіографією, в основному українською, питань, пов'язаних з політичним терором, якого зазнав народ України під час сталінізму. Політичний терор проявлявся у формах політичних репресій, депортацій населення, штучних голодоморів, залякування населення через пропаганду тощо. Автор розглядає історіографічні джерела: монографії, наукову періодику. Хронологічно дослідження охоплює історіографію 1987-2008 рр., основну увагу приділено аналізу монографічної літератури, що вийшла протягом 1991-2008 рр. Аналізуються різні тенденції у висвітленні питань про причини і спрямованість політичного терору, особливо голодомору. Зокрема, перша тенденція полягає в тому, що причини терору, голоду пов'язані з наміром Сталіна знищити українців як етнос. Другий підхід вбачає основну причину голодомору в намірах штучно прискорити колективізацію в Україні, і примусити заможних селян вступати в колгоспи. Репресії й голод охопили різні етнічні групи України. Третій підхід причинами політики Сталіна стосовно України вважає його бажання створити етнічно однорідну масу. Щодо голоду і розкуркулювання, то ця трагедія сталася не лише в Україні, а й в інших регіонах СРСР, наприклад, Казахстані, Росії.

Про сталінізм в Україні, масові репресії, страждання українського народу писало чимало вчених, публіцистів, літераторів; з цієї теми видані архівні документи, прийняті спеціальні Закони і постанови. 2008 рік є особливим для нашого суспільства, для науковців, які вивчають означену тему. Він є серйозним приводом для роздумів і аналізу не тільки нашого минулого, а й сучасного життя, у тому числі вітчизняної історіографії. Саме цього року виповнюється 75 років з часу страшного голодомору, якого зазнала Україна, а також 70 років «великого терору» 1937-1938 рр., внаслідок яких загинули мільйони людей.

Сталінізм як політика, ідеологія, взагалі модель тоталітаризму (організація влади і суспільства) сформувався з кінця 20-х років і проіснував до середини 50-х років минулого століття. Після смерті Й. Сталіна, а особливо після XX з'їзду КПРС, розпочалася десталінізація суспільного життя. Період існування сталінізму став однією з найтрагічніших сторінок в історії нашого народу. Наслідки масового терору – репресій, депортацій, голодоморів, що активно проводилися протягом чверть століття, спричинили політичну, соціальну, духовну деформацію українського суспільства. Це проявилось значними людськими жертвами, руйнацією генофонду нації, деінтелектуалізацією особистості,

масовим характером пристосовництва та страху, що на декілька десятиліть призупинили творчий пошук, працелюбство, властиві українській людині.

Дану наукову розвідку **присвячено** висвітленню пострадянською історіографією, в основному українською, наступних **питань**: причини, механізм, прояви і наслідки політичного терору з боку сталінської системи влади в Україні періоду кінця 20-х – I пол. 50-х років минулого століття. Політичний терор як засіб легального насилля проявлявся в різних формах: політичних репресіях (існувало 7 пунктів у списку політичних злочинів), примусових депортаціях як окремих сімей, так цілих етнічних і соціальних груп, штучно створених голодоморах, які неодноразово переживала Україна. Терору підлягали фактично всі верстви населення, включаючи партійних і державних чиновників, та всі етнічні групи, які проживали на території України. Але найбільших втрат зазнало українське селянство й українська інтелігенція, які були носіями національної самосвідомості та опору системі.

Серед вітчизняних **дослідників** проблему історіографії політичного терору проти українського суспільства за часів існування СРСР вивчали і вивчають О.С.Рубльов, Р.Ю.Подкур¹. Автори аналізують наукові розвідки вчених, які працювали за кордоном (українського походження і не тільки), та вітчизняних дослідників. Основну увагу зосереджено на українській історіографії періоду II пол. 80–90-х років минулого століття. Звертається увага на публікації архівних і документальних джерел. Історіографи роблять висновок, що тема репресій у період тоталітарного минулого ще остаточно не вивчена. Зокрема, в одній із публікацій О.С.Рубльов зазначає, що праць, які б подавали панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні впродовж усього періоду його існування не так уже й багато².

У нашій історіографічній розвідці поставлено **завдання** дослідити перш за все історіографію політичного терору, який існував саме за часів сталінізму. Оскільки ця тема є вельми великою за своєю джерельною базою (маємо на увазі історичні та історіографічні джерела), то в даній статті розглядаємо переважно монографії, опубліковані протягом 1991-2008 рр.

¹ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті роки) // Політичні репресії в Україні (1917-1980 рр.). Бібліографічний покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – С. 4-35; Рубльов О.С. Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії // Українська історична наука на порозі XXI століття: Доповіді та повідомлення Міжнародного наукового конгресу (м. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.) / Відп. ред. Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 319-325; Подкур Р.Ю. Політичні репресії в історіографії другої пол. 80-х – поч. 90-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України. – К., 2004. – Вип. 28. – С. 471-485; Рубльов О.С. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії. До постановки проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану акад. В.А.Смоля. – К., 2000. – Ч. 2: Історіографія. – С. 237-238 та ін.

² Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (др. пол. 1980-х – 1990-ті роки) // Політичні репресії в Україні (1917-1980 рр.). Бібліографічний покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – С. 17.

Частково аналізуємо публікації в науковій періодиці. Методологічно автор намагався дотримуватися принципів історизму, об'єктивності, історичного синтезу. Можливо, деякі спостереження і висновки викличуть суперечливе ставлення. Однак на наш погляд, саме інтерпретація, авторська позиція роблять будь-яке дослідження цікавим. Оскільки після 1991 р. українська історична наука змінилася концептуально, методологічно, то історіографічний огляд слід розпочати з кінця 80-х років – часів «перебудови», які створили передумови для подальших суспільних і наукових перетворень.

Першими табу щодо теми про сталінізм, репресії, тоталітарний характер сталінського режиму в СРСР порушили письменники і журналісти, починаючи з 1987 р. Поштовхом до цього стала доповідь Генсека ЦК КПРС М. Горбачова на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячена 70-річчю Жовтневої революції. Тоді вперше за всю історію СРСР лідер партії і держави піддав загальній критиці сталінську систему влади з її централізацією, примусовими методами, посиленням бюрократії. Якщо у відомій доповіді М. Хрущова 1956 р. йшлося про культ однієї особи – Й. Сталіна та його особисті помилки й прорахунки, у тому числі ініціювання репресій, то М. Горбачов вперше дав оцінку (помірковано критичну) усій системі. Після цього одразу в періодичних виданнях з'явилися публікації про Й. Сталіна, сталінізм, репресії. Ще в 1987 р. у загальносоюзних журналах, таких як «Наука і життя», «Новий світ», «Вогник», газетах «Правда», «Літературна газета», «Радянська культура» тощо, вийшли статті знаних у Радянському Союзі суспільствознавців: Ю. Афанасьєва, Б. Борисова, Д. Ліхачова, В. Куліша, О. Самсонова, Д. Волгонова, І. Клямкіна тощо, присвячені особі Й. Сталіна та його політиці. Науково-партійні видання – журнали «Комуніст», «Питання історії» надрукували матеріали спеціальної наради істориків, на якій тема сталінізму була в центрі уваги. При цьому учасники семінару-наради підкреслювали, що провідною лінією досліджень має бути позитивне начало¹.

В Українській РСР «піонерами» в дослідженні сталінізму і репресій стали провідні наукові інститути та публіцистика. Інститут історії партії при ЦК Компартії України у листопаді 1987 р. провів круглий стіл із актуальних проблем історико-партійної науки, у якому взяли участь завідувачі кафедр історії КПРС провідних вищих навчальних закладів. На цій нараді-семінарі також ставилося завдання дослідити нові проблеми, при цьому зберегти «позитивне начало». У березні 1988 р. Інститут історії Академії наук УРСР провів аналогічний круглий стіл з актуальних проблем історичної науки. Вчені розуміли, що відбувається криза історичної науки, але її причини вбачали не стільки в методології, скільки в недотриманні ленінських принципів історизму та висвітлення об'єктивної реальності. Вся провина у злочинах покладалася повністю на Й. Сталіна як організатора

¹ Основні етапи розвитку радянського суспільства (круглий стіл журналу «Комуніст») // Комуніст. – 1987. – № 12. – С. 75-76.

терору. Згодом, у 1989-му, і особливо в 1990 р. радикально налаштовані публіцисти, науковці, політики поставили під сумнів весь радянський період. Історичні дискусії зводилися до чорно-білих стереотипів¹. Концептуально не було визначено чимало питань в історичній та інших суспільних науках. Нечітко розуміли суспільствознавці й історики, зокрема, що саме означають терміни «сталінізм», «тоталітаризм». Фактично, зазначав відомий радянський історик М. Маслов, на момент 1991 р. в історіографії не сформувалося цілісного бачення, розуміння того, що таке сталінізм². Некритично, на думку американського вченого М. фон Хагена, використовувався термін «тоталітаризм»³. Саме в період 1989-1991 рр. вперше на науковому рівні заговорили про демографічні катастрофи, як наслідок сталінської політики. Насамперед мова йшла про штучно створений голод в Україні 1933 р. про примусові депортації населення. Якщо в російській історіографії тих років найбільшу увагу привертала постать самого Й. Сталіна, його оточення, політичних опонентів вождя – Л. Троцького, М. Бухаріна, з'ясування сутності сталінізму як поняття, то українська історіографія зосередила свою увагу саме на проблемі репресій, знищенні великих верств українського суспільства й наслідках такої політики для України та її народу. В суспільному житті, суспільній думці, у тому числі історичній, розпочався процес детоталітаризації, десовєтизації. Наука і суспільство позбавлялися старих догм, стереотипів. Натомість нові джерела, нові публікації давали можливість по-новому оцінити минуле як Радянського Союзу загалом, так і України зокрема. Серед українських вчених, які першими порушили ці питання, були: Бичко І.В., Кульчицький С.В., Табачник Д.В., Рубльов О.С., Бугай Н.Ф., Касьянов Г.В., Шаповал Ю.І.⁴ У працях Д.В. Табачника, О.С. Рубльова, Г.В. Касьянова основну увагу було зосереджено на трагічній долі української інтелігенції, яка першою відчула втрати від

¹ *Марк фон Хаген*. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 90.

² *Маслов М.М.* Про утвердження ідеології сталінізму // Історія і сталінізм. – М., 1991. – С. 38.

³ *Марк фон Хаген*. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 91.

⁴ *Бичко І.В.* Від сталінізму до гуманізму. – К., 1988. – 133 с.; *Кульчицький С.В.* 1933: трагедія голоду. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1989. – 48 с.; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 431 с.; *Табачник Д., Розтальний В.* Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих: історико-документальна сповідь // Київ. – 1989. – № 2. – С. 140-157; *Табачник Д.В., Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. – К., 1990; *Табачник Д.В., Сидоренко О.І.* За стандартними звинуваченнями. – К., 1990; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-ві роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 1 – 7; *Бугай Н.Ф.* Депортація населення з України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10, 11; *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: Соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.; *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1990. – № 12; 1991. – № 2, 4 – 8, 10 – 12; 1992. – № 1 – 12; *Шаповал Ю.І.* Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. – К., 1990; *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990 та ін.

лещат сталінського тоталітарного режиму з його репресивною практикою. Інша, не менш болісна проблема, – голод в Україні 30-х років, спричинений політикою влади. Серед перших науковців, хто порушив цю болючу для України тему, був С.В. Кульчицький, який ще в 1989 р. випустив книгу «1933-й: трагедія голоду», а через два роки опублікував монографію, яка набула широкого розголосу, – «Ціна «великого перелому»». Про демографічні втрати населення України протягом найстрашніших 30–40-х років писали наприкінці 80-х років дослідники А.Л. Перковський, С.І. Пирожков¹. Праці узагальнюючого характеру, у яких аналізували суспільство, владу, репресії сталінської доби, побачили світ у 1991 р.: «Сталінізм і Україна» Ю.І. Шаповала, опублікована в Українському історичному журналі протягом 1991-1992 рр.; «Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр.» В.М. Даниленко, Г.В. Касьянова, С.В. Кульчицького. Питанню про примусові депортації українського населення присвятив свої публікації М.Ф. Бугай².

Особливу увагу питанню репресій в Україні присвятила українська публіцистика. В періодичних виданнях того часу це була одна з найпоширеніших тем. Серед багатьох газет та інших публіцистичних видань слід виділити «Літературну Україну», яка протягом 1988-1991 рр. регулярно публікувала матеріали про репресованих діячів культури й науки, анонсувала нові видання, присвячені питанням репресій, голоду тощо. Так, за редакцією О. Мусієнка протягом 1991 р. було надруковано матеріали (довідки-есе) про письменників України – жертв сталінських репресій, які згодом вийшли окремим виданням. У вступній статті до серії публікацій голова комісії «Меморіал» Спілки письменників України О. Мусієнко проаналізував основні причини репресій, верстви населення, які найбільше постраждали. Передусім, втрат і знущань зазнало українське селянство. Переважна частина українців у ті часи проживала в селах. Наводиться думка Р. Конквеста, автора праці «Жнива скорботи»: «Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями»³. Другий прошарок населення, який викликав підозри й ненависть сталінського режиму, була інтелігенція. О. Мусієнко зазначає, що Й. Сталін ще з кінця 20-х років розпочав «хрестовий похід» проти інтелігенції, аби шляхом її фізичного винищення духовно знеславити народ, позбавити його перспективи національного відродження⁴. І ще одну думку О. Мусієнка хочеться навести. Справа ліквідації непридатного для сталінського раю людського матеріалу була

¹ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – № 8; Демографічні втрати Української РСР у 40-ві роки // Український історичний журнал. – 1990. – № 2.

² Бугай М.Ф. До питання про депортації народів СРСР в 30-х – 40-х рр. // Історія СРСР. – 1989. – № 6; Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10, 11.

³ Мусієнко О. Письменники України – жертви сталінського терору // Літературна Україна. – 1991. – 4 квітня. – С. 3.

⁴ Там само.

поставлена на конвеєр і при оцінці роботи «суспільних асенізаторів» із ДПУ важили не якість слідчих справ, а їх кількість¹. Саме наведені вище принципово нові підходи (порівняно з радянською історіографією до 1989 р.) у висвітленні історії України періоду сталінського тоталітаризму, закладені українськими істориками, літераторами, журналістами кінця 80-х – 1991 рр., відтепер стали науковою парадигмою.

З розпадом СРСР, проголошенням України повністю суверенною, незалежною державою, перед українською історіографією постало чимало завдань: переосмислити минуле, позбавившись ідеологем і догм, оприлюднити велику кількість нових джерел і архівних матеріалів, повернути історії імена видатних українських діячів, які було викреслено з нашої історії примусово, по-новому дослідити політичну, соціальну історію України радянського і не тільки періоду.

Українська історична наука мала змінитися парадигмально, стати плюралістичною – відкритою для різних пошуків і концепцій. На Заході прихильники структуралістського підходу насамперед поширюють відповідальність і провину за злочини тоталітарної доби, крім самого фюрера, ще й на групи та установи в державі, що підтримували і впроваджували нацистську політику. Тому актуальним питанням було висвітлення діяльності різних органів державної влади по впровадженню репресій, голоду, депортацій. Протягом 1991–2008 рр. вийшла величезна кількість матеріалів з означеної проблеми². Предметом досліджень української історіографії стали: політичні репресії (боротьба з буржуазними націоналістами, куркулями, диверсантами тощо); голодомори 20–30–40-х років; депортації різних верств українського населення; формування й діяльність репресивно-каральної системи в Україні; психологічний стан, ментальність українського суспільства сталінської доби; механізм знищення людей тощо. Вчені мали реабілітувати всіх, хто був безвинно репресований, написати нові підручники з викладенням нової концепції історії розвитку українського суспільства, опублікувати велику кількість архівних матеріалів і праці заборонених раніше істориків.

У першу чергу історики взялися за реабілітацію жертв сталінізму. Підсумком багаторічної невтомної праці істориків усєї України стало видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» у 27 томах, кожен том якої було присвячено певній області України³. Найвагоміший внесок у розробку теми вніс колектив Інституту історії Академії наук України. Саме під егідою цього Інституту вийшла згадана нами серія книг (відп. ред. акад. П.Т. Тронько). Друга широкомасштабна праця узагальнюючого характеру – «Політичний терор і тероризм в Україні

¹ Там само.

² Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Бібліографічний покажчик. – Житомир: Поділля, 2007. – 456 с.

³ Реабілітовані історією. Науково-документальна серія. У 27 кн. / Інститут історії України; Відп. ред. П.Т. Тронько.

ХІХ-ХХ століть. Історичні нариси»¹. Обґрунтовуючи назву праці, автори зазначають, що терор здійснює влада заради пристрашення, паралізації волі. По суті, він є легальним насильством. Книгу побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Автори розділів, присвячених сталінській добі, – С.В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал, С.І. Білокінь, Ю.А. Киричук, В.М. Даниленко – докладно розглядають механізм знищення населення, наводять уривки з документальних джерел, аналізують психологію людей тих часів. Державний терор проявлявся у різних формах: масове розкуркулювання селян-власників, репресії щодо військових, інтелігенції, старих фахівців, репресії та каральні акції проти «буржуазних націоналістів», депортації населення. Автори відтворюють злочинну картину тих років, коли всі на всіх доносили заради власного порятунку; страх, підозра, безпорадність були нормою життя. Інколи люди доносили навіть самі на себе. Під час репресій страждали діти, сім'ї червоноармійців, які в той час воювали, німечні старі люди. Репресій зазнавали партійні діячі, самі співробітники каральних органів, у тому числі ті, хто сам був організатором і активним виконавцем репресій. Саме аналізу суспільства сталінських часів присвячено монографію Ю.І. Шаповала, що побачили світ у першій половині 90-х років². Автор, аналізуючи нищівну критику на адресу Й. Сталіна й сталінізму в історіографії й публіцистиці епохи «перебудови», зазначає, «чим гірше йшли справи у «архітекторів перебудови», тим енергійнішою була критика сталінізму, прагнення пояснити наявні негаразди минулим... А що ж Сталін? Він знову живий. Він знову на екранах і на сторінках різних видань. Тільки це вже не мудрий, далекоглядний вождь, а психічно ненормальний, кровожерливий тиран, у минулому агент царської охоранки в оточенні ще гірших соратників. Нові часи – нові схеми»³. Історик дуже точно зафіксував певні тенденції у ставленні до історичного минулого. По-перше, намагання використовувати історичні події з минулого для обґрунтування помилок, проблем і невдач поточного моменту. По-друге, певна стереотипність, шаблонність мислення деяких дослідників: якщо раніше завзято звеличували політичних вождів, у тому числі Й. Сталіна, саму Компартію, приписуючи неіснуючі заслуги, і ще завзятіше критикували «ворогів» – буржуазних націоналістів, фальсифікаторів історії, ревізіоністів марксизму тощо, то відтепер у такий же спосіб зображували їх хворими, нелюдами, яким дописували всілякі «гріхи», як реальні, так і вигадані, запозичені із «пліток», яким завжди буває наповнене історичне минуле, особливо щодо відомих постатей. Феномену тоталітарного суспільства в Україні присвячено дослідження

¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ століть. Історичні нариси / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.; Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 331 с.

³ Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С. 268.

Д.В. Табачника «Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х-50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти»¹. Дослідник докладно аналізує репресії в Україні щодо різних верств населення, роблячи висновки, що сталінська політика була геноцидом проти українського народу. Серед вагомих монографій, присвячених політичним репресіям, праці В.І. Граба, Ю.С. Шемшученка, О.М. Мироненко, В.В. Ченцова, В.В. Іваненко, А.І. Голуба, О.О. Удода, Г.Г. Костюка та багатьох інших².

Найчисленніші публікації – монографії, статті – належать таким дослідникам, як С.І. Білокінь, І.Г. Білас, О.С. Рубльов, Р.Ю. Подкур, В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, Б.О. Ярош, О.Г. Бажан³. Зазначимо, що історики С.І. Білокінь, І.Г. Білас, М.М. Шитюк, Р.Ю. Подкур, М.М. Шумило присвятили свої дослідження аналізу діяльності каральних органів, перш за все ДПУ, механізму тотального терору. Автори відзначають певні тенденції в механізмі організації репресій. Злиття в одних руках незбіжних між собою функцій – законодавчих, адміністративних, судових – призводило до свавілля й беззаконня. В сталінські роки порушувалися всі принципи діяльності судової гілки влади: суди, прокуратури, слідчі, а часом і захисники ставали обвинувачами. Доказами вважали всілякі доноси, анонімки. Всупереч Конституції були створені позасудові органи – особливі «наради», «трійки», «двійки». ОГПУ – НКВД отримали право без затвердження судами застосовувати смертну кару. З самого початку 30-х років з роботи в органах безпеки було звільнено досвідчених працівників. Ніякого догляду за діяльністю НКВД фактично не було. На репресії і розстріли на кожну республіку, область, район надходили «плани» – рознарядки згори. Інколи виконавці намагалися перевиконати план. Людське життя взагалі нічого не було варте. Масові порушення законності «підживлювалися» т.зв. «науковими теоріями», як це робив А. Вишинський. За його теорією, головний доказ – зізнання самого обвинувачуваного. Тому застосовувалися будь-які засоби, фізичні тортури та знущання, щоб людина визнала себе винною⁴. Контрреволюціонерами оголошувалися навіть діти. Вивченню репресивно-каральної системи, правової системи в Україні періоду 1917-1953 рр. було присвячено двотомну монографію і докторську дисертацію І.Г. Біласа⁵.

¹ Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1995. – 37 с.

² Граб В.І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. – Полтава, 1999. – 215 с.; Шемшученко Ю.С., Мироненко О.М. Жертви репресій. – К., 1993; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000; Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.О. Очищення правдою. – К.: Генеза; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

³ Див.: Політичні репресії в Україні (1917-1980 рр.). Бібліографічний покажчик. – Житомир, 2007.

⁴ Шумило М. Про витоки беззаконня і свавілля в роки сталінських репресій // Історія в школах України. – 1998. – № 1. – С. 16-20.

⁵ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К., 1994; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в

Причини формування тоталітарного режиму, масових репресій аналізуються в монографії узагальнюючого характеру «Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду»¹. Серед основних причин примусової масової колективізації названо насамперед завдання форсованої індустріалізації, необхідної для швидкої модернізації економіки СРСР. Другою причиною було монопольне становище партії. Марксизм-ленінізм як ідеологія був третьою вагомою причиною. За словами Л. Кагановича: „Ми відкидаємо поняття правової держави. Якщо людина, що претендує на звання марксиста, говорить всерйоз про правову державу і, тим більше, застосовує поняття «правова держава» до радянської держави, то це означає, що він відходить від марксистсько-ленінського вчення про державу»². Головною в державі була ідеологія з «месіанською» метою побудувати ідеально правильне й справедливе суспільство трудящих, а не людина з її сьогоденними потребами. Трагедія суспільства, в тому числі українського, полягала ще й у тому, що сталінізм деформував свідомість людей. Причому деформація виявилася настільки сильною, що новий тип мислення згодом передавався у спадок іншим поколінням. Величезну роль у формуванні такої свідомості відігравала пропаганда. Цій проблемі присвячено працю Л. Леонтьєвої «Пропаганда як інформаційно-психологічний складник політичних процесів»³.

Значну кількість монографій присвячено темі голодоморів в Україні⁴. Так у праці «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси» окрему главу присвячено голодоморам. Як справедливо зазначають автори, спровокований штучний голод теж був формою терору, залякуванням населення. Серед українських селян було чимало заможних людей-господарників, які зовсім не поспішали вступати в колгоспи. Селяни не дуже довіряли Й. Сталіну, партії та їх політиці. Керівництво країни вважало їх відсталою масою. Саме селяни могли повстати проти свавілля сталінської влади й примусової колективізації. Ці та інші причини призводили до того, що в Україні цілеспрямовано впроваджувалася політика, яка призвела до масового страшного голоду. Проблеми голодомору в Україні присвячено праці С.В. Кульчицького, В.М. Даниленко, М.М. Шитюка, О.М. Веселової, В.І. Сергійчука та ін.⁵ У

Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Львів, 1994.

¹ *Кремель В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К.: «ARS-Ukraine», 1996. – 793 с.

² Там само. – С. 304.

³ *Леонтьєва Л.* Пропаганда як інформаційно-психологічний складник політичних процесів. – К.; Львів, 2004. – 298 с.

⁴ Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: бібліографічний покажчик / Наук. ред. С.В. Кульчицький. – Одеса: Негоціант, 2008. – 576 с.

⁵ *Кульчицький С.В.* 1933: трагедія голоду. – К., 1989; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». – К., 1991; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991; *Шитюк М.М.* Голодомори ХХ століття. – К., 1997; *Веселова О.М.* Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу. – К., 2000; *Сергійчук В.І.* Як нас морили голодом... – К., 2003.

2007 р. побачив світ навчальний посібник «Голодомори в Україні у ХХ столітті», автор якого О.І. Неживий¹. У монографії С.А. Цвілюка особливу увагу приділено питанню про голод в Україні та ставленню самих українців до трагедії і до тих, хто призвів до біди, – Й. Сталіна, М. Кагановича. На думку автора, голод був цілеспрямованим підривом сил українства, запровадженням імперської політики. Він пише, що «доба комуністичної диктатури виявилася для українського народу найтрагічнішим періодом в його багатостраждальній історії... Це був час нечуваного етноциду, національного приниження... Це був період, коли правляча комуністична партія, прикриваючись інтернаціоналістською фразеологією, проводила великодержавну імперську політику цілеспрямованого підриву сил українства як окремого етносу шляхом голодоморів...»² Автор наводить приклади з життя простих селян, їх ставлення до Й. Сталіна та його політики. Незважаючи на терор, люди співали приспівки на кшталт:

*Нема хліба, нема кики,
Тільки кіно і музики.
Ми голодні і сумні.
З нами Сталін на стіні.*

*Сталін дивиться на місяць,
Каганович лупа.
Все забрали з України
Залишили трупи³.*

Історик докладно перелічує всі злочини комуністичного режиму в Україні⁴.

Підсумком багаторічної праці українських вчених, які вивчали історію великого голоду, що пережив український народ у 1932-1933 рр., стало дослідження «Великий голод в Україні 1932-1933 рр.», яке вийшло у 4-х томах у 2008 р. в Інституті історії України НАН України⁵. В дослідженні на підставі ґрунтовної джерельної бази аналізуються причини, механізми, наслідки політики, яку проводив сталінський тоталітарний режим відносно українського селянства. Таку політику автори вважають геноцидом проти українського народу.

Значну увагу проблемі політичного терору проти населення України приділено в науковій періодиці. «Спільність трагічних долей українців і росіян в умовах утвердження сталінського тоталітаризму кінця 20-х – 30-х років» – так називається стаття дніпропетровських учених, які вважають,

¹ Неживий О.І. Голодомори в Україні у ХХ ст.: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2007. – 328 с.

² Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 3.

³ Там само. – С. 80, 82.

⁴ Там само. – С. 203.

⁵ Великий голод в Україні 1932-1933 років: У 4-х т. – К.: Вид-во «Києво-Могилянська академія», 2008.

що репресії стосувалися всіх етносів, які жили на теренах України¹. В іншій науковій статті історик В.М. Нікольський досліджує національний склад репресованого населення України. З наведених ним даних видно, що найбільше постраждали від репресій Донецька й Дніпропетровська області². У 1937 р. в Україні проживало 78,2% українців, 11,3% росіян, 5,2% євреїв та інші етноси. За кількістю репресованих найбільше постраждали українці, на другому місці – поляки, потім німці й росіяни³. Логіка дослідження свідчить, що за національною ознакою винищенню підлягали не тільки українці, а й поляки, німці, євреї тощо. Щодо поляків і німців, то кількість репресованих серед них по відношенню до кількості представників цих нацменшин, які проживали в Україні, найбільша. Серед постраждалих за різними видами обвинувачень (ix 7), українців найбільше серед репресованих як колишніх куркулів та контрреволюціонерів (терор, диверсії). Серед постраждалих і репресованих з інших видів «злочинів» українців був відносно невеликий відсоток. Наприклад, за звинуваченнями – шпигунство, антирадянські партії і течії, фашисти, церковники, сектанти, білогвардійці – українців було небагато. Формуванню й функціонуванню в Україні сталінської системи влади, у тому числі каральної системи, масовим репресіям стосовно різних соціальних та етнічних груп населення України, опору сталінській політиці присвячені статті М.С. Дорошенко, В.Ф. Колесник, С.В. Кульчицького, М.М. Шитюка, Ю.О. Курносова, Р.Я. Пиріг, В.М. Нікольського, М.Т. Безотосного⁴, опубліковані в Українському історичному журналі протягом 1991-2008 рр. Також активно висвітлювалися трагічні сторінки з історії нашого народу часів сталінізму у виданнях «Сучасність», «Історія в школах України», «Розбудова держави», «Політика і час», «Хроніка», «Грані» та багатьох інших.

Загалом можна прослідкувати дві тенденції в українській історіографії щодо питання про репресії, у тому числі голод. Перша полягає в тому, що деякі автори вважають політичні репресії і штучний голод цілеспрямованою діяльністю виключно щодо українців, яких сталінська влада розглядала як ворожу націю через небажання вступати в колгоспи і

¹ Іваненко В.В., Ченцов В.В. Спільність трагічних долей українців та росіян в умовах утвердження сталінського тоталітаризму кінця 20-х – 30-х рр. // Нива знань. Інформаційно-педагогічний альманах. – Дніпропетровськ, 1997. – № 4. – С. 21-26.

² Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74-89.

³ Там само. – С. 79.

⁴ Дорошенко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 40-51; Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3-15; Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 128-142; Курносов Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 16-28; 1992. – № 1. – С. 3-18; Пиріг Р.Я. З історії державного політичного управління України // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 24-25; Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74-89; Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930-ті роки) // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 97-103 та ін.

як націю куркулів, яка не годилася для комуністичного раю. Друга тенденція полягає в тому, що інші автори вважають головними причинами репресій і голоду намагання сталінської влади дуже швидкими темпами здійснити економічний стрибок через індустріалізацію, для чого потрібна була прискорена модернізація села. Через таку модернізацію вбачалася примусова колективізація. Оскільки серед мешканців українського села було чимало заможних селян (куркулів), то колективізація в найбагатшому краю гальмувалася. Й. Сталін злочинними методами примушував Україну вступати до колгоспів. При цьому репресій зазнавали всі національності та етнічні групи, що проживали на теренах України, особливо в селах, у тому числі українці як найчисленніша титульна нація, а також поляки, німці та ін.

Як зазначає в своїй статті історіограф Л.В. Таран, «Історія повинна писатись на основі узагальнення численних поглядів та оцінок, синтезу теорій, підходів і методів»¹. «Нині старше покоління дослідників, – продовжує історіограф, – одержало унікальну можливість переосмислити власну творчість, зважено оцінивши її»². Історіографія сьогодні сприймається як зміна епістем і дискурсів, підкреслює інший історіограф³. Специфіка й перевага історіографії полягає в тому, що дослідник вивчає не тільки праці і погляди сьогодишнього часу, а й те, що було написано в попередні часи. Історіограф має порівнювати написане в різні часи й аналізувати. З огляду на це, наведемо ще одне спостереження. Інколи дослідники, які старанно звеличували Компартію та її інтернаціональну політику (і захищали дисертації саме з цієї теми), нині з особливим обуренням пишуть про злочинну комуністичну партію, яка прикривалася лозунгами інтернаціоналізму, а насправді свідомо знищувала саме українців. Нові часи – нові схеми! Але автору цих рядків не вдалося в жодній серйозній науковій праці знайти самоаналіз жодного історика щодо своїх попередніх досліджень. Невже все, що писалося, було неправдою?!⁴

Український народ був не тільки жертвою сталінського терору. Протягом усього часу, коли насаджувався тоталітарний режим, в Україні (як і в інших регіонах колишнього СРСР), люди намагалися відстоювати своє життя, своє майно, свої погляди. І серед інтелігенції, і серед робітників, і серед селян були ті, хто чинив спротив. Історії опору тоталітарному режиму в Україні присвячено працю М.Т. Безотосного⁵, яка побачила світ у 2002 р. Навіть серед «передового» з точки зору

¹ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної історичної науки // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30-39; 1999. – № 1. – С. 85.

² Там само.

³ Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 48.

⁴ Як тут не згадати відому казку Є. Шварца, у якій в одного із персонажів запитували: «Як ти міг слугувати Драконові?» Той відповідав: «То всі тоді так робили. Іншого вибору не було». «Але хто тебе примушував серед всіх бути першим?!»

⁵ Безотосний М.Т. Україна в добу сталінщини: історія опору. – К.: Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – 128 с.

комуністичної ідеології класу – робітників – в Україні було розповсюджено почуття ненависті до комуністів¹. Зокрема, це стосувалося прикордонних районів. Вороже ставилися до комуністів і чинили постійний опір селяни. У 2007 р. в Україні було перекладено з німецької мови працю відомого берлінського історика Й.Баберовскі «Червоний терор», у якій закордонний дослідник висуває наступну версію ставлення Й. Сталіна до національного питання і до селянства: «більшовики мріяли про етнічно однорідний ландшафт, в якому вже не проживали б жодні нелояльні народності»². Національні групи представляли небезпеку для радянського ладу лише тоді, коли виникало побоювання, що етнічні меншини можуть стати інструментом дестабілізації СРСР у руках їхніх земляків за кордоном³. Репресії щодо селян, у першу чергу куркулів, проводилися по всій території СРСР. Це відбувалось і в Україні, і на Кавказі, і в інших регіонах. На початку 30-х років через колективізацію і розкуркулювання повстання селян спалахнули в Поволжі, в Україні, на Кавказі. Голод 1933 р. охопив Україну і Казахстан⁴. Пояснюючи ненависть сталінської влади до селян, Й. Баберовскі пише, що чиновники тієї доби самі були переважно вихідцями з села. Вони були малоосвіченими, малокультурними й на селян дивилися як на своє власне відображення у спотвореному дзеркалі. Своє колишнє минуле, з якого вони так старанно «виповзали» і яке нагадувало їм, хто вони і звідки, функціонери ненавиділи. До того ж селяни чинили спротив колективізації, що ставило їх у ряд найперших ворогів радянської влади. До них влада ставилась як до худоби. У 1947 р., пише Й. Баберовскі, понад 86 000 селян в Україні жодного дня не працювали у колгоспі, а лише на себе. У деяких місцевостях селяни вбивали комуністичних активістів та спалювали їхні хати. За це їх згодом виселяли як «паразитів» до Сибіру на термін до 8 років.

Безумовно, тема сталінізму в Україні є складною, багатопланою й остаточно невивченою. Сталінізм – не просто епоха, не просто політика, – це певний тип цивілізації, який існував у період панування Й. Сталіна. Найхарактернішою і найстрахітливішою рисою тієї епохи був масовий терор – фізичний, соціальний, психологічний, духовно-інтелектуальний, спрямований на все суспільство, включаючи навіть тих, хто сам був знярядям репресій. Українська історіографія приділила чимало уваги вивченню причин, механізмів, різних форм і наслідків терору, спрямованого проти населення України. Протягом 1991-2008 рр. в Україні видано велику кількість архівних матеріалів, праць узагальнюючого характеру, монографій, наукових статей і матеріалів конференцій. Аналіз монографій, як одного з основних видів історіографічних джерел, дає змогу зробити висновки, що і репресії, і депортації населення, і штучний голод 1932-1933 рр., і післявоєнний голод були проявами свідомого залякування та знищення населення заради тих завдань, які ставив перед собою

¹ *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з нім. – К.: К.І.С., 2007. – С. 163.

² Там само. – С. 166.

³ Там само. – С. 164.

⁴ Там само. – С. 102-103.

Й. Сталін та створена ним система влади: перетворити народ на однорідну соціально й етнічно масу, яка б повністю підкорялася владі і готова була беззаперечно стати сировиною для побудови тоталітарного раю. Терор мав нечувано жорсткі форми й нечувано масовий характер. Найдраматичнішою його формою для українського народу стали навіть не депортації або табори, а страшний голод, який забрав життя багатьох мільйонів людей, і який влада сама ж створила. Український народ скільки міг чинив спротив насиллю. Були і повстання, і терористичні акції, інші форми опору. Однак усі вони були жорстоко придушені. Незважаючи на формальну підтримку з боку населення, насправді люди всіх верств суспільства з осудом ставилися до влади. Найбільшого винищення зазнало українське селянство та інтелігенція. Саме ці верстви Й. Сталін та його оточення вважали гальмом для подальшого розвитку створеної тоталітарної системи.

Щодо голодомору в Україні, то значна частина дослідників вважає, що його метою було знищення саме українців як етносу. Існує й інша точка зору. Голодомор був спрямований перш за все проти заможних селян та селянства взагалі, щоб примусити його вступати в колгоспи. Через голод постраждали не тільки українські села, і не тільки Україна. Наприклад, у Казахстані також був страшний голод в 1932-1933 рр., під час якого вимерла майже половина казахів¹. Опоненти ж вважають, що це «комуністи безсоромно брешуть, що голод був і в Росії, і в Казахстані. Так, був, але лише в тій місцевості, де проживали українці»². Як бачимо, питання голодомору і репресій набуло не тільки наукового, а й політико-ідеологічного забарвлення.

У висвітленні теми трагедії, яку пережив український народ під час сталінізму, провідну роль зіграли вчені Інституту історії України НАН України. Саме цей Інститут був організатором видання праць узагальнюючого характеру, наукових збірок, широкомасштабних монографій, наукових конференцій. Найбільш послідовно цю тему досліджували С.В. Кульчицький, С.І. Білокін, О.С. Рубльов, В.В. Ченцов, Ю.І. Шаповал тощо. У своїх висновках автори солідарні: трагічні події, які пережив український народ під час сталінізму, дуже болісно й відчутно позначилися на фізичному, моральному, інтелектуальному розвитку нашого суспільства. Цей розвиток було штучно спотворено. Наслідки цих деформацій Україна відчувала й відчуває дотепер. Шлях подолання цих наслідків полягає, на думку Ю.І. Шаповала, в тому, щоб ретельно вивчити й оприлюднити результати вивчення сталінізму з його терористичною практикою проти власного народу. Саме цьому завданню і слугує українська історіографія.

¹ Ювілей політбандитизму в Східній Європі. Інтерв'ю з професором Берлінського університету Й.Баберовскі // Дзеркало тижня. – 2007. – № 48. – 15 грудня. – С. 21.

² Так хто ж здійснив геноцид українців? / Упоряд. В.В. Яременко. – К.: МАУП, 2006. – С. 7.

Терес Н.В. (Київ)

**УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ВИМІР
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ
(друга половина XX ст.)**

У статті аналізуються певні тенденції суспільного життя в Україні II пол. XX ст. Наголошується на взаємозв'язку національно-культурного й політичного розвитку українського народу II пол. XX ст. із загальним спрямуванням, характером і змістом державотворчого процесу в умовах розпаду СРСР і проголошення незалежності України.

Державотворчий процес в Україні II пол. XX ст. розвивався досить суперечливо. І перш за все тому, що розвиток системи радянського державотворення цього періоду базувався на подальшому посиленні централізації. Це породжувало суперечності між особливостями й потребами розвитку українського суспільства, його національної сутності й радянською державною моделлю, яка порушувала природо-соціальну логіку державотворчого процесу, формувала комплекс суперечностей, розв'язання яких у межах існуючої політичної системи було неможливим.

Хоч український компонент і був складовою частиною державотворення радянської доби та проявлявся він більшою мірою залежно від партійної ідеології та політики радянської держави. Саме співіснування в протиставленні національного й наднаціонального в політиці та практиці радянської доби було важливою особливістю розвитку Української держави в II пол. XX ст.

Аналіз існуючих у цій галузі проблем в українській і зарубіжній **історіографії** має різні здобутки й напрацювання. В радянську добу вітчизняні вчені досить активно досліджували залучення українців, головним чином, до радянської, партійної і комсомольської роботи. Загальний контекст цих праць зводився до пошуків «безпроблемного» співіснування радянської політичної системи й українства.

Більшим розмаїттям характеризуються погляди зарубіжних дослідників, які у дорадянський час висловили ряд важливих прогностичних припущень щодо характеру й перспектив радянського державотворення. Зокрема, радянська політична практика, зазначає Р. Деніелс, пройшла довгий шлях до створення своєїрідної „парламентської системи в мініатюрі” на горі великої бюрократичної піраміди, а відмінності від реальної парламентської системи полягали в існуванні непрозорої системи суспільної підтримки у вигляді одностайності. Згодом така своєїрна «парламентська практика», на його припущення, могла б поширитися на обласні та районні партійні комітети, і партія могла б стати форумом для відображення плюралізму інтересів радянської бюрократії¹. Д. Гелбrait і Р. Деніелс розглядали

¹ Daniels R.V. Soviet Politics since Khrushchev // The Soviet Union under the Brezhnev and Kosygin. The Transition years / Ed. by J.W. Strong. – New York; Cincinnati; Toronto; London, 1971. – P. 22, 23.

суперечності між партійною, виробничою й науково-технічною елітою як різновид станової боротьби, що породжувало неминучий конфлікт за вільне й ефективне управління державою¹.

СРСР був унітарною наддержавою, у межах якої відбувався процес створення наднаціональної радянської спільності з нівелюванням національних особливостей громадян. Цей курс мав певну подібність до змісту західного типу національної єдності, яка базується насамперед на громадянсько-територіальних ідеях. Проте це навіть теоретично суперечило іншому баченню формування нації (у науковій літературі означене як «східноєвропейське»), де наголос робився на нації як культурному організмі з єдиною мовою, традиціями, звичаями, релігією тощо.

Парадоксальний характер націєтворення в СРСР, його відмінність від націогенезу Західної Європи підкреслював Р. Шпорлюк: від середини 1950-х рр. у СРСР розпочалося формування модерних націй, якому сприяло збереження федеративного устрою і національних республік, поступова втрата за російськими столицями – Москвою та Ленінградом – статусу центрів світової цивілізації, зростання уваги до здобутків західного світу тощо².

Взаємовідносини союзного центру й периферії – важливий компонент у дослідженні проблеми ролі титульних національностей у державотворчих процесах. З урахуванням резонансу цієї ідеї в суспільній свідомості і використанні цього постулату в політичній боротьбі, вважаємо за потрібне зупинитися на ньому детальніше. Питання, чи була УРСР колонією у складі Радянського Союзу до сьогодні викликає жваві дискусії. Довгий час у зарубіжній історіографії, а згодом і в пострадянських дослідженнях, вчені дотримувалися колоніальної парадигми, порівнюючи статус республік із колоніями. Цю думку, зокрема, обстоює Т. Кузьо, вважаючи, що СРСР був типовою колоніальною імперією з усіма її класичними ознаками – домінуванням центру над периферією, централізованим перерозподілом ресурсів, єдиною ідеологією – марксизмом-ленінізмом³. Характерно, що образ СРСР як імперії на зламі 1980–1990-х рр. набув багато прихильників, переважно в середовищі діячів неформальних рухів. Тому антиколоніалізм став найпоширенішою формою націоналізму на теренах СРСР⁴.

Розвиток СРСР порівнювали з моделлю «неформальної імперії», а оскільки розвивалися лояльні імперському центру неросійські еліти, то була запропонована навіть теза про модель «народної колоніальної держави». Заперечуючи статус УРСР як колонії чи напівколонії Росії, М. Молчанов, наприклад, наводить наступні аргументи: Москва не

¹ Там само. – С. 22.

² Шпорлюк Р. Імперія та нація: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С. 199–200.

³ Цит. за: Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – Харків, 2003. – С. 155.

⁴ Beissinger M.R. How Nationalism Spread: Eastern Europe Amidst the Tides and Cycles of Nationalist Contention // Social Research. – 1996. – Vol. 63. – No. 1. – P. 119.

керувала Радянським Союзом від імені Російської Федерації як етнополітичної спільноти. Столиця залишалася космополітичною основою багатонаціональної держави, а її політична верхівка була байдужа до етнонаціональних гасел¹.

Дещо іншої аргументації дотримується А. Капеллер: будь-яке поняття колонії для характеристики УРСР не підходить. Головний аргумент цього він вбачає у відсутності дискримінації українців у системі управління, якщо вони володіли російською мовою, і у рівні економічного розвитку, досягнутого республікою за післявоєнні роки². Критикуючи засади національно-культурної політики в СРСР, українські дослідники наголошують на системі подвійного стандарту у взаємовідносинах України й союзного центру, звуження можливостей національної самореалізації³.

Безумовно, в СРСР мали місце еволюційні зміни, у тому числі в національній політиці. Пропагування засад толерантності у міжнаціональних відносинах, акцентування на братерських, дружніх зв'язках усіх народів, виховання підростаючого покоління в повазі до представників інших народів залишило глибокий позитивний слід у свідомості громадян. І розпад СРСР без всеохоплюючої громадянської війни здивував світ. Та парадокс процесу може якраз і проявився в тому, що саме система інтернаціонального й патріотичного виховання в даному випадку і принесла свій найбільш вагомий результат – представники різних націй не розглядали одні одних як ворогів.

Партійна пропаганда не провокувала і не роздмухувала міжнаціональних конфліктів і суперечностей. Хоч вона, безумовно, приховувала проблеми національного розвитку, які не знаходили адекватного політичного розв'язання. Все це суттєво впливало на стан наукового осмислення і політичної оцінки реалій міжнаціональних відносин у СРСР. Дещо більш аргументованою сприймається позиція дослідників, які вважають, що зводити радянську національну політику лише до етнонаціональних обмежень та репресивних заходів невірно. Для України сам факт існування національних республік, офіційних символів національної ідентичності, фіксування в паспорті національності сприяли збереженню національної самосвідомості⁴. Щодо колоніального статусу, то класичні відносини метрополія – колонія передбачають нерівність прав перед законом, суспільну дискримінацію, обмеження доступу до освіти, державних посад, шлюбів та інших прихованих і відкритих форм надання переваги представникам одного народу перед другим. Реалії життя в радянській Україні не сприймалися в такій одновимірності, хоч вони були далеко не безпроблемними. Тому, наголошуючи на суттєвих недоліках у

¹ *Molchanov M.A. Political Culture and National Identify in Russian – Ukrainian Relations.* – College Station, 2002. – P. 177.

² III Міжнародний конгрес українців. Харків, 26-29 серпня 1996 р. Історія. – Харків, 1996. – Ч. I. – С. 171-174.

³ Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (кер.). – К., 2007. – С. 432, 574.

⁴ Там само. – С. 151.

царині національно-культурних відносин, більшість українських вчених не вдається до характеристики взаємовідносин УРСР і СРСР як метрополії та колонії.

Перебування УРСР у складі Радянського Союзу мало як український контекст, так і російський. Український домінував у численній перевазі представників української нації, їх достатньо високій концентрації на селі, де русифікація ніколи не мала глибокого закріплення. Але в II пол. XX ст. на фоні зростання загальної кількості населення в Україні (від 41860,0 тис. у 1959 р. до 51704,0 тис. у 1989 р.) тривало зменшення приросту українців. У 1970, 1979, 1989 рр. порівняно до чисельності на час попереднього перепису природний приріст українського населення мав таку динаміку: 2133 тис. (21,96%), 1424 тис. (12,02%) і 1017 тис. осіб (7,67%) відповідно. Через це відносна частка українців у складі населення республіки зменшилася з 76,8% (1959 р.) до 72,37% (1989 р.)¹.

Особливе значення мало те, що столицею УРСР був Київ, і ця обставина мала надзвичайно важливе значення для становлення української нації. Київський історичний міф почав формуватися ще в епоху Русі і згодом мав стати тенденцію до зміцнення й розвитку. Розуміючи історичне значення Києва як центру поширення православ'я й об'єднання східнослов'янської спільноти, ще у XIX ст. серед аристократичних кіл українського походження неодноразово ставилося питання про перенесення столиці Російської імперії до Києва. Отримання Києвом статусу столиці УРСР призвело до співіснування протилежних тенденцій: руйнування пам'яток історії, культури та церковної архітектури і набуття формальних, хоча й дуже важливих національних ознак.

Важливим чинником національного самовизначення є національний склад мешканців столиці. До революції 1917-1920 рр. він змінювався не на користь українців. У 1874 р. у Києві українців було 30,3% від загальної кількості населення; у 1897 – 22,1%, 1917 – 16,4 відсотка². За іншими даними, частка українців у 1918 р. становила 10% від 470 тис. киян³. Динаміка зміни національного складу Києва протягом XX ст., національний склад Київської міськради і райрад демонструє надзвичайно цікаві тенденції щодо збільшення українців як серед населення, так і в ланках державного управління. Українське населення Києва активно почало зростати у I пол. 1920-х рр.: у 1926 р. українці становили вже понад 42 % жителів міста і проживали в більшості районів – у 16 з 26⁴. Стабільне зростання киян-українців було характерним і для II пол. XX ст.: 1959 – 1979 рр. питома вага українців зросла з 60,2% до 68,6% (до 1 млн 455,4

¹ Етнографія України: Навч. посіб. – Львів, 1994. – С. 115.

² *Кремь В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 200.

³ Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. В.Ф. Колесника, А.П. Кошура, Н.В. Терес. – К., 2005. – С. 517.

⁴ Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. – К., 1930. – С. 221.

тис.). За переписом 2001 р. у столиці вже проживає 82,2% українців від загальної кількості її мешканців – 2.607, 4 тис. осіб¹.

Радянська влада надавала великого значення місту, контролюючи ідейно-політичний клімат у столиці. З усіх міст СРСР, тільки особи перших секретарів міськомів партії Москви, Ленінграда і Києва затверджувалися відповідними структурами ЦК КПРС.

Потреба в означенні національного характеру союзних республік вимагала набуття столицями національного колориту. Український контекст був невід'ємною частиною інтелектуально-культурного життя Києва, хоча радянський зміст у ньому домінував. Саме у цей час у Києві споруджено пам'ятники на вшанування Лесі Українки, І.Франка, відкриті Архів-музей літератури і мистецтва (1967), Музей ім. Рильського (1968), Музей народної архітектури і побуту (1969), Музей історії Києва. Особливого значення тематика української історії і культури набула під час святкування 1500-річчя міста, проведення відповідних заходів і урочистостей.

У II пол. XX ст. Київ був важливим центром розвитку української культури. На Київській кіностудії ім. О. Довженка у 1950-х рр. було екранізовано українську класику: «Запорожець за Дунаєм» (1953), «Назар Стодоля», «Лимерівна», «Земля» (1954) тощо. До скарбниці світового кіномистецтва увійшов фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків». На цій студії був знятий перший фільм про війну західноукраїнських повстанців у Карпатах – «Білий птах з чорною ознакою». Важливими етапами українського кінематографа стали менш резонансні фільми: «Захар Беркут», «Кам'яний хрест», «Пропала грамота».

На хвилі десталінізації вперше в Україні вийшли друком багатотомні академічні зібрання творів Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, В. Стефаника, Панаса Мирного, а також вибрані твори М. Коцюбинського, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, П. Грабовського тощо. Поряд з вимогами створювати твори про колгоспне селянство й робітничий клас, оспівувати історію революції та героїку радянського життя, зверталася увага на недостатню кількість у репертуарі театрів п'єс української класичної спадщини².

Коливання між русифікаторською політикою та її короткотерміновими «відлигами» істотно здеформували й загальмували процес ствердження українського змісту столиці і периферії, але не змогли його перервати.

Радянська національна політика, всупереч декларованим намірам ліквідації етнічної диференціації, фактично прискорила процес творення націй. Радянська система встановила непроникливі бар'єри між різними націями, бюрократично прив'язавши індивіда до однієї з них, встановивши зв'язок між нацією, територією та адміністрацією. В Україні, як і у всіх радянських республіках внаслідок цього виникли інституції, необхідні для незалежності – адміністративно визначені території, населені титульними

¹ Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Збірник документів і матеріалів. – С. 653.

² XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17-21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. – К., 1956. – С. 160.

націями, політичні еліти з освіченим середнім класом, україномовне видавництво¹. У післявоєнний період відбувся процес об'єднання майже всіх українських земель, народів, хоча приєднання Західної України з населенням, за своїм політичним та культурним рівнем мало сумісним з радянським ладом, Р. Шпорлюк назвав бомбою уповільненої дії для СРСР². До того ж, національності, які мали ті чи інші державні утворення в складі СРСР, становили 98% населення СРСР³.

Радянська політична верхівка розуміла, що Радянський Союз потребував у першу чергу ідеологічної єдності, а не національної самобутності, що вступало в суперечності з потребами титульних націй. В умовах гетерогенного населення країни відбувався насильницький процес створення наднаціональної радянської спільноти, яка б нівелювала національні особливості громадян⁴. Про спрямовану політику на «приглушення», а потім і ліквідацію всіх національних відмінностей як основу побудови комунізму відкрито було задекларовано у Програмі КПРС (1961 р.): «Розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин в СРСР, що характеризується подальшим зближенням націй і досягненням їх повної єдності. ... Кордони між радянськими республіками в межах СРСР все більше втрачають своє колишнє значення»⁵. Розцінювати ці програмові положення як далеку перспективу було б помилково. Фактично мова йшла про ліквідацію федералізму, і про це відкрито заявлялося у найавторитетніших московських виданнях: «Відтепер питання про національні взаємовідносини в СРСР має лише безпосередньо комуністичне трактування – досягнення всебічної єдності радянських націй з кінцевою перспективою їх повного злиття... якщо раніше ступінь федералізації, характер національної державності, юридичний зміст національно-державних кордонів мали значення гаранта національної свободи, то тепер вони по суті не мають більше такого змісту... Вже зараз можна з впевненістю сказати, що з цього боку національна державність і федерація в цілому виконали свою історичну місію»⁶.

Курс на зміну федеративного статусу республік супроводжувався подальшим ствердженням наднаціональної спільноти: «Радянський народ – принципово нова, інтернаціональна спільність людей, соціалістичний союз усіх трудящих СРСР – працівників індустрії, сільського господарства і культури, фізичної і розумової праці, який становить соціальну основу

¹ *Zaslavski V.* Nationalism and Democratic Transition in Postcommunist Societies // *Daedalus*. – 1992. – Vol. 121. – No 2.

² *Шпорлюк Р.* Імперія та нація: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С. 228.

³ Соціально-політичні проблеми сучасного суспільства: Курс лекцій / Укл. О.І. Семків, Б.Л. Кухта, В.А. Шпилюк та ін. – К., 1991. – С. 170.

⁴ *Петровський В.В.* Этнос и политика на исчезающем постсоветском пространстве. – Харьков, 2005. – С. 16.

⁵ Програма Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1961. – С. 20.

⁶ Советское государство и право. – 1961. – № 12. – С. 15, 23.

багатонаціональної загальнонародної держави», – зазначалося у Тезах ЦК КПРС¹.

Скорочення сфери дії національного фактора, особливо національної мови, був основою русифікаторської політики і боротьби проти національної культури. У її здійсненні, незважаючи на відлигу й лібералізацію, простежується стабільність і послідовність. В останні роки існування СРСР на вересневому Пленумі ЦК КПРС 1989 р. було визнано, що під впливом економічних, соціальних і демографічних факторів відбулося скорочення сфери дії національних мов. Цей процес розглядався як підтвердження тези про злиття націй, яка набула рівня програмних настанов. Українську мову також намагалися витіснити на периферію суспільного життя.

Від кінця 1950-х рр. союзне керівництво доклало багатьох зусиль, щоб перевести вивчення національних мов титульних націй у російських школах як факультативного, необов'язкового предмета. Русифікації шкільної освіти сприяв Закон „Про зміцнення зв'язків школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти”, прийнятий в Україні 1959 р. на виконання відповідного союзного закону. Він окреслив головну тенденцію: у подальшому школи, технікуми і ВНЗ будуть переведені на російську мову викладання. Українська інтелігенція, навіть представники вищого партійного керівництва республіки (М. Гречуха – заступник голови Ради Міністрів УРСР, П. Тронько – секретар Київського обкому КПУ) не приховували свого незадоволення ситуацією з вивченням рідної мови. У резолюції Республіканської конференції з питань культури української мови (Київ, 11-15 лютого 1963 р.), зокрема, зазначалося: «... Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб: 1. В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чий кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою. 2. В усіх установах і підприємствах, на залізницях та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою. 3. Академія наук, інститути, видавництва писали і видавали наукові твори в більшості українською мовою. 4. Кіностудії створювали художні й наукові кінофільми українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, перекладались на українську мову»².

Правомірність такого клопотання через деякий час була доведена практикою. За 20 років від початку хрущовських реформ кількість україномовних шкіл зменшилася на 8,7 тис. Частка їх скоротилася до 28 відсотків³. У дошкільному вихованні ситуація була значно гіршою: з 4,449

¹ Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. – К., 1970. – С. 43.

² Національний вопрос в СССР: Сб. документов / Сост. З. Купчинский. – Б.м., 1975. – С. 27.

³ Литвин В. Історія України: У 3-х т. – К., 2005. – Т. 3: Новітній час (1914-2004). – Кн. 2. – С. 264.

дитсадків республіки у 3,153 виховна робота велася російською мовою, в 32 – національними, у 1,264 – українською.

Тенденцію до централізації і зростання контролю над сферою освіти продовжило створення у середині 1960-х років всесоюзного міністерства освіти і безпосереднє підпорядкування 50 із 132 найбільших ВНЗ України союзному відомству. Наступним кроком стала уніфікація по всій країні програм початкової та середньої школи, підвищення оплати викладачам російської мови порівняно з викладачами української та інших національних мов. Своє значення у здійсненні політики русифікації відіграло введення обов'язкового іспиту з російської мови і літератури у ВНЗ.

На початку 1980-х рр. в Україні, як і в інших національних республіках, посилені заходи по вдосконаленню вивчення російської мови, підтримці цього процесу виданням методичної літератури, створенням нових навчально-методичних центрів і центрів підвищення кваліфікації. У ВНЗ збільшився прийом студентів на російську філологію, з'явилася нова спеціальність «Російська мова і література у національній школі»¹. Ці заходи з точки зору центральної влади були необхідні, адже наприкінці 1970-х рр. приблизно третина українців не володіла російською мовою.

Усе це вело до поступової втрати української мови своєї комунікативної здатності, перетворення її на штучну, нежиттєздатну, з обмеженими функціональними можливостями. Структурні, семантичні й граматичні зміни, фонетична асиміляція та проникнення лексичних російських форм були основними причинами появи суржику. Реалізація цієї політики призвела до того, що найбільш освічені верстви населення, інтелектуальна еліта України на момент проголошення незалежності мали недостатні знання з української мови. Анкетування студентів Київського державного педагогічного інституту іноземних мов засвідчило: серед студентів-українців 90% могли вільно читати українською, 70% – продуктивно працювати зі спеціальною науковою літературою, 6% – спілкувалися рідною мовою в інституті, а за його межами – 2%. Результати дослідження показали, що студенти-українці навіть пасивно володіли українською мовою меншою мірою, ніж російською². Загалом неухильно збільшувалася кількість українців, які називали російську мову рідною. У 1959 – 1989 рр. їх чисельність зростає з 2076 тис. (6,5% всіх українців республіки) до 4578 тис. (12,2%) у 1989 р.

За умов здійснення русифікаторської політики в Україні поступово розвивалася двомовність. Дослідник П. Брасс розглядав радянську двомовність (найчастіше вона існувала у формі диглосії) основним

¹ Інформаційна доповідь В. Шербицького Центральному комітету КПРС про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік». 20 травня 1983 р. // Литвин В. Історія України: У 3-х т. – К., 2005. – Т. 3: Новітній час (1914-2004). – Кн. 2. – С. 308.

² Матвеев В.І. Мовна ситуація в студентському середовищі // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 6. – С. 11-12.

деструктивним фактором для інтеграційних процесів. Адже вона, на його думку, виступала сильним змагальним стимулом між російською частиною населення і титульними націями, і в цьому випадку національна інтеграція просувалася повільніше¹.

Існування СРСР як багатонаціональної держави ставило питання про співвідношення російської і національних культур, підтримці останніх чи навпаки, їх витісненню на периферію радянської дійсності. Пропагандистські декларації і реалії практичних кроків з цього приводу значно відрізнялися. Політика із забезпечення домінування російської культури мала системний характер. Про це свідчили дані про видання друкованої продукції, ситуація в українському кінематографі, інших сферах життя. У світовій практиці для характеристики широти науково-технічної та культурної інформації використовується показник – кількість назв друкованих видань на мільйон населення. На кінець 1980-х рр. в Угорщині, наприклад, він становив 885, Болгарії – 581, Чехословаччині – 448, а в Україні – 54. Тільки п'ята частина книг і брошур виходила українською мовою, газет – 70,3%. Мізерною була частка видань мовами національних меншостей, які проживали в Україні – 0,3%, хоч мовами зарубіжних країн друкувалося 3% усіх видань².

Ще гіршою була ситуація зі створенням фільмів українською мовою. Фільмофонд республіки наприкінці 1980-х рр. налічував 2967 фільмів, із них тільки 235 – українською мовою, переважно старі. У 1989 р. у кінозалах республіки було показано 280 нових фільмів, і тільки один демонструвався українською мовою. При цьому щороку Грузія, Вірменія, Киргизія, республіки Середньої Азії дублювали по 50-60 фільмів, а Україна – лише 15³.

Такі тенденції все ж не давали змоги розцінювати ситуацію з російським домінуванням як абсолютним пануванням. Росіяни, хоча й були представниками формально пануючої нації, але фактично не мали якихось особливих привілеїв порівняно з іншими народами, адже розподільчі лінії у радянському суспільстві визначалися належністю до номенклатури, а не до російського народу.

Незважаючи на існуючі суперечності і нерозв'язані проблеми, загалом ступінь ворожості і недовіри на національному ґрунті в СРСР мав тенденцію до зниження. Частково цьому сприяло засудження М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС депортації народів СРСР (карачаївців, балкарців, калмиків). І хоча не згадувалися жителі Західної України, Прибалтики, кримські татари, німці, чеченці, це був важливий крок до наступних змін у національній політиці.

Про послаблення міжнаціональних бар'єрів свідчив досить високий показник шлюбів між українцями та росіянами. Протягом 1959 – 1989 рр. кількість етнічно змішаних родин в Україні (на 1 тис. сімей) зросла з 150 у

¹ Kolstoe P. Russians in the Former Soviet Republics. – L., 1995. – P. 171-173.

² Україна. – 1990. – № 33. – С. 22.

³ Культура і життя. – 1990. – № 32. – С. 4.

1959 р. до 253 у 1989 р.¹ Україна посідала «третє місце» після Молдови та Білорусії за кількістю змішаних шлюбів. Найбільша кількість змішаних шлюбів припадає на Донецьк – 41,7% від загальної кількості, і найменша – на Івано-Франківськ – до 8% (за даними на 1989 р.).²

Комплекс проблем у культурно-національній сфері доповнювався демографічними показниками і міграційними рухами населення другої половини ХХ ст. Інститут прописки давав можливість регулювати національний склад населення, штучно збільшувати частку російського населення, зокрема у республіках Прибалтики, Західній Україні, у Криму. Міграційні процеси порушували демографічний баланс. На кінець 1980-х рр. у СРСР в інонаціональному середовищі проживало 60 млн осіб, або 1/5 населення країни, зокрема, росіян – 25,2 млн, українців – 6,7 млн, узбеків – 2,5 млн, білорусів – 2,1 млн, казахів – 1,6 млн, вірмен – 1,5 млн осіб тощо³. В окремих регіонах кількість переселенців була більшою за кількість місцевого населення (Естонія, Латвія, Казахстан, східні області України).

Комплекс проблем політичного, національно-культурного розвитку України у складі СРСР і неможливість їх розв'язання в умовах наявної системи, залежність від московського центру, стали основою діяльності демократично налаштованої опозиції: „шістдесятників”, самостійницької течії, правозахисного руху. Наприкінці 1950-х рр. відбулося «поновлення українізму» під мобілізуючим впливом подій у Польщі й Угорщині. За масштабами діяльності і підтримки, силою протидії і формами боротьби рух шістдесятників, правозахисний і самостійницький не міг дорівнювати ні періоду 1920–1930-х рр., а тим більше післявоєнним рокам. На хвилі лібералізації шістдесятники здійснили кроки на шляху пошуку альтернативи соцреалізму, створення неформальних об'єднань митців на протигагу державним спілкам, звернення до тем в історії і мистецтві, що виходили за межі офіційної пропаганди.

Специфічний характер світогляду і діяльності представників національно-культурного руху полягав у тому, що вони визнавали радянську політичну систему, але відкидали провідну роль Росії, намагалися на основі правових засад легалізувати право націй на самовизначення, апелюючи до ленінської спадщини і Конституції СРСР. Нові національні еліти вимагали реалізації права на національне самовизначення, і відкидали політику русифікації та асиміляції, започатковану ще у сталінський період. У праці І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?” (1965 р.), наприклад, було відтворено загальну стурбованість національної інтелігенції щодо перспектив подальшого розвитку націй і народностей⁴. В епіцентрі дискусій постали питання спотворення ленінської теоретичної спадщини з національного питання

¹ *Кара-Мурза С.* Антисоветский проект. – М., 2002. – С. 287.

² *Janmaat J.G.* Nation-Building in Post-Soviet Ukraine. Educational Police and the Response of the Russian-Speaking Population. – Utrecht, 2000. – P. 50.

³ Соціально-політичні проблеми сучасного суспільства: Курс лекцій. – К., 1991. – С. 172.

⁴ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990. – № 7.

радянською політикою і дійсністю, а також болісна для національної інтелігенції проблема «злиття націй». Зарубіжна дослідниця Т. Раковська-Хармстон підкреслила: «...для цього періоду було характерним, що ленінська думка знову стала джерелом легітимації режиму, національні групи в СРСР вимагали своїх прав з ім'ям Леніна»¹. Хоча полеміка не вийшла за межі політичного відкидання радянської системи, незвичним був сам факт дискусії, небезпечними були для влади проблеми, що обговорювалися.

На український контекст життя республіки її провідників змушували вважати інші об'єктивні зміни. Це значне збільшення міського населення за рахунок селян, формування партійної еліти, радянської інтелігенції переважно із представників цього прошарку населення. Опосередковані наслідки для нової «українізації» мало збільшення кількості членів КПУ. Наприклад, на початок 1970-х рр. українці становили 65,5% серед членів КПУ, у 1990 р. – 67,3%². Це не тільки показник за етнічним походженням, а й фактор того, що через партійну систему висування кадрів на більш-менш важливі посади в державі могло потрапити більше українців. До того ж від початку 1950-х рр. спостерігалось значне зростання кількості членів партії. Якщо у 1948 р. у лавах КППС – КПУ перебувало 649,157 осіб, то у 1968 р. – 2 138 800 кандидатів і членів партії, у 1990 р. – 3 294 038 партійців³. І якщо цей факт не вважався важливим в українській історіографії, то зарубіжні дослідники вбачали в ньому об'єктивний ґрунт для повороту до національного курсу, якщо для цього прийде час.

А. Мотиль, наприклад, підкреслював, що саме завдяки комуністичній владі Україна могла у 1960-х рр. при певних умовах перевести свій символічний суверенітет у реальний. В урбанізованих та індустріалізованих центрах України цих років технічна та освітянська українська інтелігенція могла на рівних конкурувати з домінуючою частиною російського та російськомовного населення⁴. Тезу про збільшення ролі національних еліт у житті своїх республік підтвердили соціологічні дослідження, проведені Інститутом етнології та антропології АН СРСР у 1971-1972, 1979-1980, 1988 рр. Вони засвідчили, що мала місце тенденція до витіснення росіян з вищих щаблів соціальної стратифікації. Це підтверджував факт повільного підвищення соціального статусу дітей росіян порівняно з особами корінної національності у республіках⁵.

Рух «шістдесятників» в Україні та вияви незгоди з політикою КППС у культурно-національній сфері в інших республіках у зарубіжній історіографії початку 1970-х рр. відразу були означені як «новий

¹ *Rakowska-Harmstone T.* The Dilemma of Nationalism in the Soviet Union // *The Soviet Union under the Brezhnev and Kosygin. The Transition years* / Ed. by J.W. Strong. – New York; Cincinnati; Toronto; London, 1971. – P. 117.

² *Сторінки політичної історії України* / Авт.-укл.: Л.В. Звизяк, А.Н. Ковальов, Г.М. Мінгазутдінов та ін. – К., 1990. – С. 574.

³ Там само. – С. 573.

⁴ *Motyl A.I.* Dilemmas of Independence Ukraine. After Totalitarianism. – New York: Council on Foreign Relations, 1993. – P. 36.

⁵ *Дробижєва Л.* Русские среди нерусских // *Родина* (М.). – 1992. – № 3. – С. 22-23.

націоналізм» національних еліт, сепаратизм і вимога незалежності за зразком соціалістичних держав Центрально-Східної Європи. Національні настрої йшли за національною свідомістю, породжували нове явище групової солідарності, стимулювали політичне самовизначення. Через національно-культурну проблематику «нові національні еліти» намагалися зайняти провідне місце у своїх республіках і на рівних брати участь у прийнятті загальносоюзних рішень¹. Проте подальшого розвитку національно-культурницьких прагнень партійної еліти не відбулося.

Таким чином, у II пол. XX ст. в Україні співіснували тенденції як до посилення українського компонента в суспільному житті, так і намагання нівелювати його існуючими на той час засобами партійної ідеології і практики. У II пол. XX ст. спостерігається розширення доступу українців до партійних структур і державної влади, дозваний розвій української культури. Проте в цей період у суспільній свідомості українці вважалися «другим» за значенням народом у межах своєї республіки, українська культура не стала елітарною, українська складова радянського державотворення вбачалася як тимчасова і перехідна. Мета національної уніфікації, визначена союзним центром, не відповідала інтересам українського народу. Проте в умовах розпаду СРСР і проголошення незалежності України ступінь національно-культурного й політичного розвитку українського народу безпосередньо вплинув на загальне спрямування, характер і зміст державотворчого процесу.

¹ *Rakowska-Harmstone T.* The Dilemma of Nationalism in the Soviet Union // *The Soviet Union under the Brezhnev and Kosegin. The Transition years* / Ed. by J.W. Strong. – New York; Cincinnati; Toronto; London, 1971. – P. 117, 188.

УКРАЇНА – ФІЛОСОФІЯ

Скакун І.О. (Чернівці)

ПЕРСПЕКТИВИ ФІЛОСОФІЇ АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У статті досліджуються перспективи філософії антропоцентризму в контексті гуманітарного розвитку України. Автор акцентує увагу на перевагах людиноцентричних принципів як складової формування світоглядної системи сучасної української спільноти.

Українська держава переживає процес становлення та утвердження у світовому співтоваристві. Держава і нація, які прагнуть бути повноцінними членами світової спільноти, змушені формувати свою систему матеріальних та духовних цінностей. Динамічний розвиток усіх сфер життя суспільства перетворює сучасний світ у філософському розумінні в складну, багатогранну і водночас надзвичайно цікаву систему знань, уявлень та поглядів. Відповідно до вимог і викликів часу постає необхідність у формуванні сучасної, готової до постійних змін світоглядної системи. Гуманітарний розвиток на разі посідає одне з чільних місць у світоглядних побудовах кожної спільноти, оскільки саме знання, орієнтовані на осмислення буття людини, дають змогу тлумачити найбільш проблематичні та суперечливі аспекти.

У процесі оцінки всіх досягнень окремо взятого суспільства зазвичай постає очевидне й актуальне питання. Завдяки кому і для кого створюються та примножуються досягнення людства? Деякі спільноти дали відповідь, обравши для себе демократичну модель розвитку суспільства і взявши за основу гуманістичну сутність його побудови. Людина постає тим пріоритетом, на який орієнтуються соціально-економічні та соціокультурні засади суспільства. На перший погляд – це проблеми держави, суспільства

та громади. Однак хотілося б акцентувати увагу саме на філософському тлумаченні даного питання.

При розгляді гуманітарного розвитку країни саме філософія чи не найпершою має надати обґрунтування фундаментальних основ світоглядної системи загалом. Завданням інших гуманітарних наук є заповнення інформацією, аналізом та прогнозами окремих вузькоспеціалізованих сфер життя суспільства. Гуманітарні знання покликані надавати характеристику саме людині, оскільки це є їх основне завдання. Цінність філософії полягає в можливості цієї науки поєднувати різноманітні знання, що дає змогу більш поглиблено вивчати сутність буття. На даний час існує багато філософських напрямів, кожний з них дає своє тлумачення тієї чи іншої проблеми, базуючись на власні своєрідні світоглядні основи.

Розглядаючи питання про дослідження даної теми, варто виокремити два моменти: науково-дослідну роботу з питань гуманітарного розвитку України загалом та дослідження українськими науковцями й мислителями, власне, антропоцентризму, як окремого філософського напрямку. Варто зазначити, що і гуманітарний розвиток, і людиноцентричні ідеї в новітній українській історіографії тісно взаємопов'язані між собою.

Питання формування пріоритетів гуманітарного розвитку України постало ще з часів проголошення її незалежності. Однак соціально-економічні, суспільно-політичні проблеми молодій державі тривалий час спричиняли відкладення розгляду питань гуманітарної сфери. Позитивні зрушення в цій важливій сфері відбулися лише останнім часом. За ініціативою Президента України Віктора Ющенка було запропоновано обговорення проекту концепції гуманітарного розвитку України¹. Над цим документом працювали відомі українські діячі культури, освіти та науки. Керівником робочої групи став Голова Національної ради з питань духовності і культури при Президентові України, академік НАН України М. Жулинський. Даний проект виносився на громадські слухання, доповнювався та вдосконалювався.

Гуманітарний розвиток України є однією з ключових проблем, що досліджують різні науково-освітні установи нашої держави. Науково-дослідний інститут українознавства також розглядає це питання, зокрема, в контексті філософського аспекту формування національної ідеї. Зокрема, Л.Токар зазначає, що серед визначальних проблем розвитку гуманітарної науки ключовою завжди була, є й неодмінно буде проблема пізнання феномена людини, сенсу, форм і методів людського буття².

Варто зазначити, що одним із пріоритетів гуманітарного розвитку стали антропоцентричні принципи. Зрозуміло, що без досліджень українськими вченими людиноцентричних ідей, даний філософський напрям не зміг би посісти чільне місце в системі гуманітарного розвитку і не отримав би повноцінного обґрунтування своїх основних принципів.

¹ Концепція гуманітарного розвитку України. Проект від 14.03.2008 р.

² Токар Л. Громадянське суспільство: українознавчі виміри // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 44.

Дослідження людиноцентричних ідей в українській філософії має давні традиції, серед яких можна виокремити ще ідеї відомого українського мислителя Григорія Сковороди. Протягом наступних століть українські філософи вносили свій внесок у розвиток антропоцентричного світогляду. Продовжили традиції попередників учені, науковці сучасної Української держави. Зокрема, варто виокремити проведення філософсько-антропологічних читань¹ та студій², які проводить Інститут філософії України імені Г.С. Сковороди. В цих збірниках наукових праць питання людиноцентризму висвітлювали В. Табачковський, М. Булатов, В. Шамрай, М. Попович, І. Добронравова та інші вчені. Свій внесок у дослідження тематики антропоцентризму й гуманітарного розвитку України був зроблений і під час науково-практичної конференції, що відбулась у Чернівцях у 1997 р.³ Людиноцентричні ідеї та принципи в своїх працях досліджували В. Шинкарук, С. Грабовський⁴, С. Пролєєв, В. Кремень тощо. На даний час існує багато праць з філософії, культурології, психології та інших наук, у яких опосередковано висвітлюються певні людиноцентричні ідеї, що дає змогу більш ґрунтовно і різнопланово досліджувати антропоцентризм як світоглядну систему.

Метою роботи є висвітлення антропоцентричних аспектів у контексті гуманітарного розвитку держави. Проблема сутності людини була актуальною протягом історичного розвитку людства загалом. У сучасному світі людиноцентричні принципи утвердилися в суспільній свідомості у вигляді чіткої системи знань, уявлень та поглядів, згідно з якими людина постає в центрі сучасної світоглядної картини. Основним завданням статті є трактування наявних загальноприйнятих думок про буття людини та їх урахування в системі сучасного гуманітарного розвитку країни.

Держава, яка прагне до інтеграції в світове співтовариство, має розвивати всі сфери суспільного життя. Не є винятком і гуманітарний розвиток, який забезпечує формування принципів, за допомогою яких людина знаходить своє місце в суспільстві та контроль над їх дотриманням. Концепція гуманітарного розвитку України окреслює пріоритети розвитку як суспільства загалом, так і людини в цьому ж суспільстві, орієнтуючись на традиції українського народу та передовий досвід інших держав. У глобалізованому світі третього тисячоліття шанс на успіх перед Україною відкриває лише ефективна реалізація її людського потенціалу. Як європейська за своєю цивілізаційною належністю нація, Україна має спиратися у своєму розвитку на європейську людиноцентричну систему цінностей, яка не раз доводила свою ефективність. Чергове її

¹ Філософсько-антропологічні читання⁹⁷. Перспективи та межі антропоцентризму (До 2000-ліття Луція Аннея Сенеки). – К.: Стило, 2000. – 291 с.

² Філософсько-антропологічні студії²⁰⁰⁰. Європейський вектор та основні цінності української гуманістики. Істина. Правда. Життя (До 70-річчя Мирослава Поповича). – К.: Стило, 2000. – 436 с.

³ Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці: Митець, 1997. – 304 с.

⁴ *Грабовський С.* XX століття та українська людина. Виклики і відповіді. – К.: Стило, 2000. – 228 с.

підтвердження – успіх наших сусідів, країн Центральної і Східної Європи, які демонструють динамічний випереджаючий розвиток завдяки інтеграції до європейських політичних, економічних і безпекових структур. Виходячи зі свого європейського вибору, Україна започатковує процес змін, поділяючи основні ідеї і принципи Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, покладаючи в основу свого подальшого розвитку інтереси людини, її прагнення жити і творити в гармонії зі своїми цінностями, з суспільством і природою. Спираючись на цей підхід, Україні необхідно суттєво змінити бачення ролі людини в політичному, економічному і соціальному житті країни. Українській державі необхідна цілісна політика гуманітарного розвитку, адекватна модернізаційним викликам. Гуманітарний розвиток – це модель розвитку, орієнтована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини й соціуму загалом, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації. У політичному вимірі перехід до гуманітарного розвитку передбачає досягнення найвищого ступеня свободи особистості і водночас її готовність брати відповідальність за себе, свою родину, місцеву громаду і країну. В економічному вимірі гуманітарний розвиток означає постійне зростання частки інтелектуального продукту в національному продукті, утвердження інноваційності як домінуючої моделі економічної поведінки. У соціальному вимірі гуманітарний розвиток означає створення для людини, як головного національного ресурсу, умов реалізації всіх її можливостей. Виходячи з такого підходу має формуватися політика можливостей в освіті, професійній реалізації, адресність охорони здоров'я і соціального захисту¹. Всі ці принципи спрямовані на те, щоб суспільство чи держава могли проводити ефективну політику, яка орієнтується перш за все на людину і контролює впровадження гуманістичних пріоритетів у всіх сферах життя та діяльності.

Крім того, у концепції гуманітарного розвитку безпосередньо вказуються антропоцентричні ідеї. Зокрема, одним із основних принципів гуманітарного розвитку України визначається людиноцентризм як система поглядів, яка визначає розкриття можливостей людини як критерію оцінки ефективності держави та зрілості суспільних інститутів, визнає невід'ємне право кожної людини на вільний розвиток особистості та реалізацію всіх її здібностей.

Питання про роль та місце антропоцентризму в світоглядній системі певної держави дає відповідь на питання про її розвиток у гуманітарній сфері; здатність створювати необхідні умови для повноцінного життя та діяльності людини, а також можливості для самореалізації кожного члена суспільства. Загалом антропоцентризм – це явище з настільки непевними, рухливими словесними межами, що відзнаки його можна віднайти деінде, в світі будь-якої культури. Таке становище є цілком законним, якщо зважити на те, що культура складає світ людини й поле людського

¹ Концепція гуманітарного розвитку України. Проект від 14.03.2008 р.

самовизначення. Тому вона завжди, з майже природною необхідністю, створює дійсність, чій сенси, змісти та взаємозв'язки відцентровані відносно людини. Важко знайти культуру, у якій би людина не посідала місце змістовного центру. Достатньо згадати хоча б принцип єдності мікро- та макрокосму, який у безлічі варіацій існує в різноманітних культурах з давніх-давен. Тому в широкому розумінні, антропоцентризм становить просто рису культурно артикульованого буття. Але цей занадто широкий зміст поняття просто позбавляє його сенсу. Набагато плідніше для осмислення людського буття вбачати в явищі антропоцентризму не загальну рису культури (хоча з огляду на вищесказане й це не буде помилкою), а особливий культурний вибір, котрий здійснюється за певних історичних умов і створює вельми специфічну перспективу розвитку цивілізації. Людина як центр буття – це не лише світоглядна ідея, а й стан суспільства загалом. У даному випадку доречно вживати поняття антропоцентризму як культурний принцип, силою якого весь світ людського існування (як суспільного, так і приватного) організується відповідно до феномена людської особистості. Антропоцентризм у цьому сенсі – це принцип організації суспільства і взагалі людського буття, у якому конкретній людській особі надають особливого значення: її воля, права, потреби, прагнення, інтереси стають базовими чинниками всіх суспільних процесів, соціальних формоутворень, структурованості суспільства, роботи соціальних інститутів тощо. Звичайно, на це можна дорікнути, що в такому випадку ідея антропоцентризму звужується до одного з понять соціальної теорії. Це дійсно так. Але саме таке звуження й уточнення сенсу поняття може надати йому більшої пізнавальної дієвості та евристичності. В іншому випадку воно залишиться лише загальносвітоглядною метафорою, яку важко використовувати у строгому теоретичному дискурсі. Цілком нормально і теоретично коректно, коли в межах культурологічних або гносеологічних досліджень поняттю антропоцентризму буде надаватися інше значення, обумовлене потребами цих галузей знання. Така ситуація почасти трапляється у сфері науки. Принциповою є неоднаковість значення поняття, а його досить строга й чітка визначеність у тих чи інших пізнавальних контекстах¹. Зрозуміло, що антропоцентризм орієнтується на людину як на індивідуальність, однак, при цьому впливає на більшість процесів, що відбуваються в суспільстві.

Таким чином, антропоцентризм як світоглядна система і філософський напрям досить міцно утверджується в суспільній свідомості. Крім того, людиноцентричні принципи мають ряд суттєвих переваг порівняно з іншими системами, що дає змогу стверджувати про подальші перспективи цього напрямку в розвитку суспільства загалом та гуманітарних аспектів функціонування держави зокрема.

По-перше, людиноцентричні пріоритети відзначаються своєю гнучкістю в системі наукових, філософських та світоглядних знань та уявлень.

¹ Шамрай В. Феномен антропоцентризму: соціальний вимір // Філософсько-антропологічні читання' 97. Перспективи та межі антропоцентризму (До 2000-ліття Луція Аннея Сенеки). – К.: Стило, 2000. – С. 116.

Антропоцентризм може співіснувати з будь-якою іншою світоглядною системою чи філософськими напрямками, які відстоюють або ж принаймні не заперечують гуманістичні ідеали. Варто зазначити, що антропоцентричні принципи зазвичай консолідуються з пріоритетами інших напрямів для більш об'єктивного тлумачення наявної картини світу. Природно, що філософія антропоцентризму не в силах самостійно охопити всі аспекти суспільних чи державницьких взаємовідносин. Однак при комплексному розгляді будь-якого питання з різних ракурсів різними філософсько-світоглядними напрямками можна сформувати цілісне уявлення про проблему та визначити шляхи її вирішення. При цьому антропоцентризм, не заперечуючи фундаментальних ідей інших напрямів, відстоює позиції людини, її роль, місце та значення в будь-якій ситуації. Людиноцентричні погляди дають можливість трансформувати або вдосконалювати відповіді на актуальні питання сьогодення, у яких людина є головним об'єктом та суб'єктом буття.

По-друге, антропоцентричні ідеї займають одну з основних позицій у системі виховання та освіти. Крім того, людиноцентричний світогляд є пріоритетним у процесі пізнання та філософського осмислення загальних проблем буття і, зокрема, у питаннях, що стосуються місця людини в світі. Зважаючи на те, що антропоцентризм не є радикальною течією по своїй суті, то ці ідеї є найбільш оптимальними і доцільними при формуванні світогляду окремо взятої людини, певної соціальної групи, держави тощо. Виховуючи людину, а насамперед громадянина держави, доречною є орієнтація на гуманістичні принципи, основним завданням яких є відстоювання аспектів життя та діяльності. Беззаперечним є те, що саме філософська система, яка ставить у центр буття людину чи не першою буде впроваджувати ці принципи. Отже, антропоцентризм є важливою складовою виховання, освіти та пізнання загалом і, зокрема, гуманітарного розвитку суспільства чи держави.

По-третє, слід звернути увагу на регулюючу функцію антропоцентризму в контексті гуманітарного розвитку. Зрозуміло, що на природному рівні діють свої закони, які регулюють існування та співіснування живих організмів на Землі. Якщо ж розглядати гуманітарну сферу, то антропоцентризм відіграє в ній вагомий роль. Основним завданням людиноцентризму в контексті гуманітарного розвитку є не допущення своєрідних крайнощів. Сьогодення сповнене динамічним розвитком усіх сфер суспільного життя. Тому часто виникають напрями, течії та рухи, які формують свої ідеали, керуючись принципами, які по своїй суті є антигуманними і призводять до заподіяння шкоди людині. Екстремізм, тероризм, ультранационалізм – ті явища, які заради досягнення власних цілей нехтують не просто загальнолюдськими цінностями, а й часто людським життям. В даному випадку крім законодавчих актів, які регулюють правові аспекти життя суспільства досить дієвим і актуальним є саме антропоцентричні ідеї. Світоглядна система, яка орієнтується на людину як найвищу цінність, не може допустити навіть натяку на приниження людської честі та гідності, вже не кажучи про більш радикальні негативні прояви відносно людини, її життя та діяльності. Згідно з антропоцентризмом, жодна ідея, жодний принцип і шляхи їх досягнення не можуть бути впровадженими, якщо вони завдають шкоду людині.

Людиноцентризм, за твердженням В. Кременя, – це філософія гуманістично орієнтованої політики і практики державотворення. Вона має бути спрямована на подолання внутрішньої порожнечі. Це філософія творення людини – конкретної, живої, енергійно напруженої, діяльність якої обумовлена єдністю розуму і душі. Будуючи практику життя на універсальному благоденстві, найбільших досягненнях, щасливому майбутньому тощо – зневажають людину як індивідуальність, особистість. Тобто вона позбавляється внутрішньої повноти, душі. У нескінченному Всесвіті і при існуванні множини можливих світів вибір істинного визначається цінністю. Для людини кращим із світів є той, де вона хоче і може жити, підтримуючи свою ідентичність. Це світоглядна позиція людиноцентризму, яка й є гуманізмом сьогодення. Внутрішнє облаштування життєвого світу обумовлюється природою людини. Ідеологія виживання має виходити не з універсального еволюціонізму і прогресизму, які зводять сутність людини до якоїсь абстрактної точки, а з установки на коеволюцію (спільність) усіх її форм¹.

Людина при цьому береться в її цілісності як унікальність, мікрокосм усієї реальності. Без сумніву, зміст національної ідеї полягає в духовному зростанні особистості. Виникає питання про здатність людини, обмеженої знаннями, культурою, освітою тощо, зрозуміти сутність ідеї взагалі, а тим більше національної. Розвиток і втілення в практику життя філософії людиноцентризму є однією з головних умов формування та становлення нової української демократії. Свою особливість, унікальність і конкурентоспроможність у світовому співтоваристві ми можемо довести у відкритому діалозі. Але вести його спроможна духовно і морально розвинена, багата знаннями і культурою мислення людина. Тільки так можна поєднати загальнолюдські й національні цінності та любов до Вітчизни з викликом сучасної цивілізації, прагнення долучитися до якої є вимогою новітньої української спільноти.

Отже, гуманітарний розвиток є однією з невід'ємних складових формування держави. Українська спільнота усвідомлює необхідність утвердження моделі розвитку держави та суспільства, щоб на рівноправних умовах перебувати в світовому співтоваристві. Керуючись вимогами і викликами часу, влада, науковці, інтелігенція долучилися до розробки концепції гуманітарного розвитку, яка покликана сформувати основні пріоритети світоглядної системи української спільноти. В цьому контексті актуальним і перспективним є залучення людиноцентричних ідей. Антропоцентризм є тим філософським напрямом, який дає змогу чітко усвідомити, що всі сфери життя суспільства функціонують завдяки людині і для людини. Варто усвідомлювати, що будь-яка концепція, постанова, дискусія є лише теоретичною складовою. В свою чергу людиноцентризм дає можливість утвердити в суспільній свідомості розуміння значення ролі та місця людини в світі. Впровадження антропоцентричних ідей має практичне значення, оскільки вони здійснюють регулюючу та світоглядну функцію в розвитку українського суспільства та нашої держави.

¹ Кремень В. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї // Дзеркало тижня. – 2005. – № 31 (559). – С. 17.

Довбня В.М. (Чернівів)

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ЛЮДИНИ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

Стаття присвячена важливій темі філософсько-освітнього вчення Г.Г. Ващенка – свободі людини. Застосовуючи історико-філософський і порівняльний методи, автор розкриває головні теоретичні, методологічні підходи та способи філософського осмислення ідеї свободи під кутом зору освіти й виховання, які розробляв український філософ-педагог, вітчизняні та зарубіжні дослідники.

Сучасна соціокультурна трансформація України в умовах глобалізації особливо актуалізує філософсько-антропологічні дослідження. Проблема свободи людини в постіндустріальному суспільстві, що наближається до стану сингулярності, глобального суспільства ризику, набуває “ключової проблеми”. **Аналіз наукової літератури** показує, що сучасні світоглядні дискусії все більше розгортаються навколо проблеми свободи, торкаючись найрізноманітніших її виявів: загальнометафізичних, антропологічних, політологічних, юридичних тощо. У розвідках як західних (К.О. Апель, Г. Арендт, З. Бауман, І. Берлін, А. Веллмер, Ю. Габермас, О. Гьофе, Х. Горн, Дж. Ролз, Ч. Тейлор, Р. Форст, М. Фуко та ін.), так і вітчизняних дослідників (Є. Андрос, І. Бичко, М. Булатов, Г. Ковадло, В. Лях, В. Пазенок, М. Попович, О. Соболев, Л. Сотниченко, В. Табачковський) знаходимо розмаїття філософської, політологічної й культурологічної думки щодо феномену свобода.

Останнім часом в Україні відбулися науково-теоретичні конференції, опубліковано ряд ґрунтовних праць, присвячених проблемі свободи¹.

Варто зауважити, що ідею свободи під кутом зору проблем освіти, якщо звернутися до історії світової філософії, розглядали Сократ, Арістотель, Платон, Сенека, Ф. Бекон, Р. Декарт, І. Кант, Г. Гегель, К. Ясперс, К. Поппер тощо.

Різні виміри свободи, пов'язані з освітньо-педагогічним процесом, знаходимо в працях Я.А. Коменського “Велика дидактика”, “Пансофічна школа”, “Єдино необхідне”, Дж. Локка “Досвід стосовно людського розуму”, “Думки про освіту”, Б. Спінози “Етика”, Ж.-Ж. Руссо “Про суспільний договір”, “Нова Елоїза”, Й. Фіхте “Про призначення вченого”, “Призначення людини”, Ф. Шеллінга “Філософські дослідження про сутність людської свободи”, А. Бергсона “Час і свобода волі”, Л. Толстого “Яснополяньська школа”, “Про народну освіту”, В. Віндельбанда “Про свободу волі”, Т. Манна “Гете і Толстой”, А. Токвіля “Демократія в

¹ Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри: Матеріали наук.-теорет. конф. (26 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – 363 с.; Свобода: сучасні виміри та альтернативи. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 486 с.; Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи. – К.: Наукова думка, 2005. – 273 с.

Америці”, В. Соловйова “Виправдання добра: моральна філософія”, С. Гессена “Педагогіка. Вступ до прикладної філософії”, П. Наторпа “Соціальна педагогіка”, Дж. Дьюї “Демократія і освіта”, “Досвід і освіта” тощо.

Окремі аспекти проблеми свободи людини в історії української філософсько-освітньої думки представлені в теоретичній спадщині таких учених, як Ф. Прокопович, Г. Сковорода, П. Юркевич, К. Ушинський, П. Куліш, Ю. Бачинський, В. Зеньківський, М. Грушевський, С. Русова, В. Сухомлинський тощо.

Незважаючи на досить значний обсяг літератури з даного питання, проблема свободи у взаємозв'язку з освітою і вихованням все ще не знайшла достатньо повного висвітлення. Поза увагою вітчизняних дослідників продовжує залишатися проблема свободи людини в освітньо-педагогічному аспекті, а саме: співвідношення суспільної або соціально-політичної свободи, свободи освіти та виховання, де має місце зовнішній примус, носієм якого є як окремі “інші” люди (батьки, вчителі, вихователі, друзі, співробітники, знайомі тощо), певна спільнота, так і все суспільство. Нез'ясована роль української філософсько-освітньої думки в розробці цієї проблеми, не уточнені аспекти генезису свободи в процесі виховання. На нинішньому етапі поступу українського суспільства виникає потреба виокремлення й переосмислення ціннісно-орієнтаційних моделей свободи, що дасть можливість подолати зневагу до особистості, її свободи та демократичних цінностей.

Зазначені проблеми в теоретико-методологічному плані, що є компетенцією філософії освіти, теж ще недостатньо розроблені. Тому звернення до творчого доробку визначного українського філософа-педагога 10–60-х років ХХ ст. Григорія Григоровича Ващенка допоможе більш чітко прояснити ті процеси, які сьогодні відбуваються в освіті в умовах становлення глобалізованого світу.

Метою цієї статті є аналіз постановки й вирішення філософсько-освітніх і національно-політичних проблем свободи людини в теоретичній спадщині Г. Ващенка.

Теоретико-методологічну основу дослідження утворюють **праці** українських учених В. Андрущенко, В. Кременя, М. Култаєвої, В. Лутая, І. Радіонової, Н. Скотної, В. Табачковського, у яких тією чи іншою мірою розглядається проблема свободи людини в контексті освіти і виховання. Автор застосовує історико-філософський і компаративний **підходи** до проблеми свободи людини, що дає можливість значно розширити межі інтерпретаційних конструктів теоретичного аналізу.

У статті **здійснюється** онтологічна реконструкція основних віх життя і мислительних операцій Г. Ващенка, пов'язаних із різними вимірами свободи. **Джерелознавчою базою** розвідки є тексти праць самого Г. Ващенка, у яких прямо чи опосередковано здійснюється розробка феномену свободи під кутом зору освіти й виховання. Значна частина джерельної бази вперше вводиться до історико-філософського дискурсу.

Перш за все доцільно відзначити найважливіші віхи життєвого і творчого шляху Г. Ващенка (1878-1967 рр.) – уродженця Чернігово-

Сіверщини (с. Богданівка Прилуцького району). Робимо це для того, щоб пересвідчитися, як проблема свободи в контексті раціоналізації людського буття може утверджуватись як можливість вибору. Вже той факт, що Г. Ващенко, здобувши для свого часу класичну церковну освіту (закінчив Роменську духовну школу, Полтавську духовну семінарію, Московську духовну академію), не прийняв сану, але до кінця життя залишався глибоко віруючою людиною, показує, що він сам стояв перед проблемою вибору на шляху самореалізації як вільної людини. Отримавши наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. у Духовній академії ґрунтовну філософську підготовку і звання кандидата богослов'я, мабуть, уже тоді Г. Ващенко зрозумів, що свобода – це не тільки дар Божий, а й величезний тягар, пов'язаний із відповідальністю суб'єкта за прийняте рішення.

Далі простежимо особливості самореалізації Г. Ващенка на початку ХХ ст., коли європейська цивілізація особливо гостро починає відчувати кризу епохи людини. Свою трудову біографію він розпочинає, займаючись одночасно і педагогікою, і літературою, працюючи в різних регіонах Російської імперії: спочатку в Україні, у Полтаві; потім був переведений до Грузії, у Кутаїсі; повернувшись в Україну в 1905 р., за участь у революційному русі був висланий на північ у м. Тихвин. За цей час досяг неабияких успіхів на літературній ниві, написавши й видавши ряд праць (“Сліпий”, “Самотній”, “Феєрія”, “До ґрунту”) під псевдонімом Г. Васильківський.

Проте під впливом творів відомого російського педагога П. Лєсафта свій життєвий вибір Г. Ващенко в 1911 р. робить на користь освіти, відходить від літератури, заглиблюючись у психологію та педагогіку. Після повернення в Україну трудиться в галузі освіти і науки як за часів царату, так і за доби національно-визвольних змагань та періоду радянської влади (Прилуки, Ромни, Хорол, Полтава). Працюючи в Полтавському педагогічному інституті, отримує наукове визнання – звання професора і призначається керівником педагогічної кафедри. Апогеем науково-освітньої діяльності в Україні стала видана наприкінці 20-х років теоретико-методологічна праця “Загальні методи навчання”, засвідчивши появу нового самобутнього й оригінального курсу педагогіки, що відповідав антропоцентричному характеру української філософії, її архетипним засадам. Але в умовах панування в Україні марксистсько-ленінської філософії праця Г. Ващенка та її автор виявилися непотрібними. Тому він знову змушений був залишити межі України, опинившись цього разу в Росії (Сталінград).

Усі ці та інші метаморфози буття Г. Ващенка показують, що вибір людини часто робить не заради самого вибору, а для задоволення своїх життєво необхідних потреб та інтересів. А що лежить в основі цих потреб і інтересів – практичне вираження необхідності? Що є первісним фактором у процесі вибору – воля чи щось інше?

Однак продовжимо відстеження шляху Г. Ващенка, залишаючи поставлені питання для подальшого розгляду. Напередодні нападу Німеччини на СРСР Г. Ващенко вкотре повертається в Україну, у Полтаву. Під час війни, рятуючи своє життя і життя своїх рідних, “після великих

біженецьких пригод”, у віці 65 років, потрапляє до американської зони окупації Німеччини¹.

Отже, завершував Г. Ващенко свій життєвий і творчий шлях у 40–60-х роках у еміграції, у Німеччині (Мюнхен). Після війни Мюнхен, як відомо, став центром наукового і політичного життя української еміграції. Звільнившись від пут тоталітарного режиму й набувши іншого онтологічного статусу, саме в цьому місті у Г. Ващенка повною силою розкриваються творчі й організаторські здібності: з 1945 р. працює професором Українського вільного університету, а в 1950 р. його обирають ректором Української богословської академії, він стає членом Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, наставником Спілки української молоді та її першим почесним членом².

Отримавши суб’єктивну свободу, Г. Ващенко в еміграції написав і опублікував низку праць, які стали підставою його самоутвердження у світі української діаспори як філософа-педагога: “Виховний ідеал”, “Виховання волі і характеру”, “Проект системи освіти в самостійній Україні”, “Основні засади розумового виховання української молоді”, “Психологія в СРСР”, “Педагогічна наука в СРСР”, “Мораль християнська і комуністична”, “Соціалізм і індивідуалізм у світлі християнства”, “Хвороби національної пам’яті”. Перелік творів, написаних мислителем в умовах еміграції, можна продовжувати й далі.

Філософські розмірковування Г. Ващенка щодо місця й ролі освіти в суспільстві, українського виховного ідеалу як “Служби Богові й Вітчизні”, потребі виховання в умовах бездержавності України “вольової, характерної людини” неминуче загострювали проблему свободи людини. У 1953 р. з’являється його праця “Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема”, яка певною мірою підводила підсумки творчих пошуків ученого з цього питання.

Отже, навіть побіжний аналіз життєдіяльності і життєтворчості Г. Ващенка показує, що в його філософсько-освітньому вченні акумулюються історико-філософські дослідження проблеми свободи людини представників різних світоглядних шкіл. Але при цьому обґрунтовується й власна позиція щодо феномену свобода, що є шляхом для пошуку не лише істини, а й, що сьогодні особливо важливо, – моральних засад в освіті та вихованні. Актуальність дослідження творчого доробку Г. Ващенка зростає ще й тому, що вперше до історико-філософського дискурсу вводяться загальноантропологічні, філософсько-освітні пласти спадщини одного із представників української діаспори (Д. Донцов, С. Сірополько, І. Огієнко, В. Зеньківський, В. Янів та ін.), що може стати вагомим чинником у створенні цілісної національної системи освіти й науки, яка б відповідала потребам суспільства ХХІ ст., інтеграції її в світовий освітянський і науковий простір.

¹ Ващенко Г. Моя автобіографія // Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософський факультет. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 5-9.

² Там само.

Дозволимо собі додати ще один, на наш погляд, важливий штрих до теоретичної спадщини Г. Ващенка. Маємо на увазі те, що творчість Г. Ващенка відрізняється від традиційної “любові до мудрості”. Ця відмінність полягає в тому, що, власне, філософія утворювала в ній значний, але далеко не єдиний елемент. Досвід педагогіки і психології був для Г. Ващенка переважно полем діяльності, стимулом для оригінальних моральних розмислів і спонукою до розвитку філософії освіти загалом. Водночас можна з упевненістю сказати, що філософія утворювала серцевину, основу його освітньо-виховної концепції.

Заглиблюючись у “шляхи свободи” Г. Ващенка, який у 50-ті рр. XX ст. актуалізує філософсько-педагогічний і політичний зміст поняття свобода, звернемо увагу на значущості дилеми між “індивідуалістською” та “комуналістською” або колективістською версіями свободи. Як не дивно, але Марксова концепція свободи була не стільки колективістською, скільки індивідуалістською. Цю, на перший погляд, нестандартну думку висловлює К. Поппер у своїй праці “Відкрите суспільство і його вороги”¹. Проте незважаючи на індивідуалістичні орієнтації молодого К. Маркса, все ж таки марксистська концепція свободи лишалася в межах комуністичного (колективістського) проекту.

Не може не привертнути увагу також та обставина, що й сучасна ідея демократичного суспільства характеризується напруженням між індивідуалізмом і колективізмом, усвідомленням того, що лише там, де є свобода волі можливий соціокультурний поступ². Не випадково старший сучасник Г. Ващенка, видатний американський філософ-педагог Дж. Дьюї, наполягав: “...дітям у школі повинна бути запропонована свобода, щоб у майбутньому, зайнявши місце у керма влади, вони знали, як її використовувати; нехай розвивають ініціативу, заповзятість, незалежність”³. Розумів це і Г. Ващенко, який в умовах бездержавності України, незважаючи на те, що сам відчував тягар пригніченості, оскільки не міг себе реалізувати повною мірою як індивід у світі української культури, запропонував проект системи освіти в майбутній незалежній Українській державі. Висуваючи свій освітній проект, він виходив із того, що система освіти має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям⁴. При цьому вважав, що той народ, який не має свободи волі, не є незалежним діячем історії й не може себе реалізувати в розбудові свого національного й культурного життя, а отже, і в організації системи освіти.

Дане твердження Г. Ващенка співзвучне з думкою сучасного українського мислителя С. Кримського, який обґрунтовує положення,

¹ Поппер К. Открытое общество и его враги / Пер. с англ. под ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. – Т. 1: Чары Платона. – С. 178.

² Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 61.

³ Дьюї Дж. Психологія і педагогіка мислення. – М.: Совершенство, 1997. – С. 208.

⁴ Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні // Ващенко Г. Твори. – К.: “Школяр”–“Фада” ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 32.

згідно з яким культура є провідним чинником конститування життя народу як індивідуальної іпостасі людства, розкриття його етнічного автопортрета, неповторного вираження загальнолюдського досвіду¹. Проте не менше значення в розвитку особистості поряд з культурою має свобода волі. В. Табачковський, продовжуючи думку С. Кримського, заявляє: “Розвинутість культури, як і розвинутість особистості, невід’ємна від міри свободності людської волі”².

Роздуми над питаннями співвідношення рівня розвитку культури і міри свободи волі людини, урівноваження свободи індивіда й необхідним її обмеженням з боку суспільства особливо характерні для творчості Г. Ващенко. Перш ніж запропонувати свій варіант розв’язання проблеми свободи людини в педагогічному і національно-політичному аспектах, український філософ-педагог намагається проаналізувати, як дана проблема вирішувалася в історії світової філософської думки. Зауважимо, що вибір матеріалу вченим має дещо утилітарний характер. Він мимохіть згадує філософські концепції античних авторів (Демокріта, Платона, Арістотеля), зупиняється на окремих положеннях проблеми свободи людини представників філософської думки Нового часу (Гоббса, Ліппса, Канта, Шопенгауера, Маркса), заторкує релігійно-філософічні системи (християнства, буддизму, ісламу). Найбільше уваги він приділяє Т. Ліппсу та А. Шопенгауеру. Останній, безумовно, належить до класиків філософії, але його вчення про свободу волі, на думку М. Бердяєва, не має ключового значення³. Погляди ж Т. Ліппса мають значення лише в контексті розгляду детерміністичної системи.

На наш погляд, значно важливіше було б розглянути погляди Августина Аврелія та досвід філософського осмислення свободи в XIX ст., викладений у праці Ф. Шеллінга “Філософські дослідження про сутність людської свободи”. Із християнських теологів вибір Г. Ващенко падає на М. Лютера та Ж. Кальвіна, які дотримувалися точки зору, згідно з якою визнавалася залежність людини від Бога як Абсолюту. Проте Ф. Шеллінга, який всебічно розвинув проблему свободи і, за визначенням М. Бердяєва, “в цьому питанні проявив найбільшу геніальність”⁴, він не згадує.

Такий підбір авторів можна пояснити тим, що проблема свободи ставить Г. Ващенко як проблема свободи волі, тому філософ-педагог зосереджується на взаємовідношенні не свободи й необхідності, а свободи й відповідальності та обов’язку. Марксистський варіант тлумачення свободи як усвідомленої необхідності вчений відкидає, оскільки “усвідомлена необхідність залишається все ж таки необхідністю, що

¹ Кримський С.Б. Архетипи української ментальності // Проблеми теорії ментальності. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 283.

² Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 40.

³ Бердяєв Н. О книге Н. Лосского “Свобода воли” // <http://www.vehinet.net/nlossky/berdyev.html>.

⁴ Там само.

виключає справжню свободу людини”¹. Отже, “урівноважувальна” версія свободи і необхідності не знаходить у Г. Ващенка підстав, щоб стати основою для будівництва освітньо-виховної концепції.

Не може Г. Ващенко спертися й на концепцію необмеженого індетермінізму: “Абсолютний індетермінізм відкидає будь-яку причинову обумовленість хотінь і поведінки людини як внутрішню, так і зовнішню. Тому за однакових зовнішніх і внутрішніх умов людина може хотіти й діяти зовсім протилежним способом. При цьому поведінка її не обґрунтовується якимись внутрішніми чи зовнішніми причинами. Інакше кажучи, абсолютний індетермінізм є, по суті, філософією свавілля. Зрозуміло, що на ній не можна будувати жодної системи моралі, а тим більше виховання”². Ось так досить категорично заявляє мислитель.

Потрібно зазначити, що аналіз проблеми свободи Г. Ващенко буде під кутом зору детермінізму та індетермінізму. З одного боку, він вказує на обмеженість тлумачення проблеми свободи тією чи іншою авторською концепцією, а з другого, – веде мову про те, якими б обмеженими вони не були, у них є певна частка істини. Крім того, аналіз досить різних філософічних концепцій про свободу давав можливість Г. Ващенку зрозуміти, що людина як вільна істота не те, що не має свободи волі, а те, що ця свобода відносна й обмежена. Свобода волі людини, на думку Г. Ващенка, обмежена “зовнішньою природою”, “власним тілом людини”, “природними й набутими психічними властивостями”, “умовами суспільного життя”³. Свободу волі людини, вважав мислитель, зв’язують, а іноді й зовсім паралізують деякі хвороби, отруйні речовини (алкоголь, опіум тощо). Поведінку людини та її внутрішні переживання Г. Ващенко виводив також від успадкованих рис психіки: темпераменту й обдарованості. Не міг він не враховувати й великого впливу на людину соціокультурного середовища.

Таким чином, Г. Ващенко стверджує свободу людини від зовнішнього світу, від власного тіла, від свого характеру, від суспільства, що визначає зміст її соціокультурного буття, але залишає її залежною від Бога. “Коли ми визнаємо, – пише філософ-педагог, – що людина, в основному, вільна відносно впливів зовнішнього світу, відносно фізіологічних процесів власного організму, навіть вільна відносно свого характеру, що не дається їй готовим, а формується за участю її волі, то залишається залежність її від Бога як Абсолютної Всемогутньої Сили, що все у світі передбачає і спрямовує”⁴.

Звідси стає зрозумілим положення Г. Ващенка про обмеженість волі людини: “Воля людини в основі є вільна, але фактично зв’язана й

¹ Ващенко Г. Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема // Ващенко Г. Твори, – К.: “Школяр”–“Фада” ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 329.

² Там само. – С. 330.

³ Там само. – С. 340.

⁴ Там само. – С. 339.

обмежена”¹. Рівень цієї обмеженості, на думку мислителя, неоднаковий. Є люди, які тим чи іншим способом долають перешкоди, що трапляються на їхній життєвій дорозі; інші, навпаки – опускають руки і віддаються волі стихії. Перших Г. Ващенко називає “характерними людьми”. Це такий тип людей, які активно ставляться до різних зовнішніх впливів: одні вони засвоюють як відповідні дії своєї волі, інші заперечують як незгідні зі своєю волею. “Характерна людина”, інакше кажучи, у своїй поведінці дотримується певних вироблених нею принципів і правил. Ті, хто не виробив у собі стійких рис вдачі і легко піддається різним впливам або випадковим настроям, на думку вченого, – “безхарактерні”. Причину безхарактерності Г. Ващенко вбачає в тому, що такі люди не працювали або мало працювали над виробленням свого характеру. Отже, особливо важливим у плані обґрунтування Г. Ващенко положення про обмеженість волі людини є *характер*.

Варто зауважити, що розуміння характеру Г. Ващенко далеко неоднозначне. Так, під характером він розумів насамперед сукупність вольових і емоційних властивостей, якими одна людина відрізняється від другої². Але при цьому не вважав, що ці властивості цілком незалежні від інтелекту людини і що при характеристиці останньої їх можна зовсім ігнорувати. Враховуючи, що розуміння свободи волі передбачає розуміння того контексту, який учений вкладає в поняття “характер”, спробуємо уточнити його вихідні позиції в плані співвідношення характеру й волі. Розуміння характеру Г. Ващенко досить суттєво відрізняється від тлумачення цього поняття, наприклад, А. Шопенгауером.

Німецький філософ розрізняв три різновидності характеру: той, що досягається розумом, емпіричний і набутий. Характер він розглядав як тимчасове розкриття позачасового і відповідно неділимого й незмінного вольового акту, що досягається розумом. Воля для А. Шопенгауера перша й основна, а пізнання є лише підставою для прояву волі і слугує їй знаряддям. Тому, за А. Шопенгауером, будь-яка людина є те, що вона є в силу своєї волі, і її характер становить у ній корінне начало, тому що хотіння – основа її сутності³. Загалом же набутий характер для А. Шопенгауера “...не що інше, як можливо бездоганне пізнання власної індивідуальності, – абстрактне, відповідно, чітке знання незмінних властивостей нашого власного емпіричного характеру, знання ступеню і напрямку духовних й тілесних сил, тобто всіх переваг і недоліків власної індивідуальності”⁴.

Український філософ-педагог Г. Ващенко відрізняє в людини темперамент, обдарованість, тип і характер. Тобто йдеться про ті специфічні антропологічні характеристики людини, які обумовлюють спосіб її входження в життєвий Універсум. Темперамент визначається ним

¹ Там само. – С. 341.

² Ващенко Г. Виховання волі характеру. Підручник для педагогів. – К.: Школяр, 1999. – С. 160.

³ Шопенгауер А. Мир как воля и представление // Афоризмы житейской мудрости / Пер. с нем. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007 – С. 322.

⁴ Там само. – С. 334.

як сила і темпи реакції людини на зовнішні і внутрішні подразнення, що є наслідком вродженості. Але людина зусиллям своєї волі і систематичною працею над собою може внести деякі зміни у свій темперамент, переборювати його негативні риси, плекати й розвивати позитивні. Обдарованість трактується вченим як здібності людини до тієї чи іншої діяльності і також виводиться із природи. Той чи інший тип людини, вважає мислитель, формується переважно під впливом соціального середовища. Зауважимо, що тут простежується виразне тяжіння до спадщини П. Лесгафта, який теж тип людини пов'язував із впливом соціального оточення: батьків, школи і суспільства¹. І, нарешті, характер: "...під *характером* ми розуміємо, – пише вчений, – ті викристалізовані властивості людської психіки, що виробляються в неї наслідком свідомої праці над собою"².

Отже, входячи в життєвий Універсум, людський організм, вдача сполучаються з певними рисами темпераменту та характеру й передбачають соціальне санкціонування. Очевидним є й те, що людина залежно від характеру може позитивно або негативно сприймати впливи соціального середовища: "може уподібнюватися до соціального оточення у своїй діяльності, поглядах, звичаях і т. ін., а може протиставляти себе оточенню, виробляти в собі власні риси або навіть вступати в боротьбу з оточенням"³. Під впливом соціокультурного середовища і викристалізовується особистість людини як наслідок вияву її незалежної волі. Тим самим характер у Г. Ващенка є виявом незалежної волі людини.

Не можна не погодитися, що за такого підходу людина відповідає за свій характер, незалежно від того, добрий він чи, навпаки, недобрий, тобто злий. Дійсно, характер не дається людині від народження, а виробляється нею свідомо протягом життя на підставі природних нахилів і впливів соціокультурного середовища. Однак так само у Г. Ващенка людина відповідає за свою безхарактерність, тому що вона не змогла використати можливостей своєї волі й легко піддається впливам або своїм випадковим настроям. Водночас людина, яка зусиллям волі виробила в собі стійкий характер, не є рабом останнього. Отже, визначаючи характер як певні стійкі, скристалізовані риси людини, Г. Ващенко фіксує характер не як щось стабільне, абсолютно незмінне, а динамічне. Тому людина витлумачується філософом свідомою істотою, яка діє відповідно до виробленого характеру, виявляючи свою волю.

Визнавши свободу волі людини, Г. Ващенко рішуче виступає проти отождолення її із свавіллям. Роки й століття неволі українського народу виробили в ньому таку негативну рису, як безвідповідальність. Ситуація бездержавності дуже виразно змальована Г. Ващенком: "...політична

¹ Лесгафт П.Ф. Избранные педагогические сочинения: В 2 т. – М.: АПН СССР, 1951. – Т. 1. – С. 123.

² Ващенко Г. Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема // Ващенко Г. Твори. – К.: "Школяр"–"Фада" ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 337-338.

³ Там само. – С. 338.

неволя скувала український нарід. Він, як орел, опинився у клітці й не може розгорнути своїх крил”¹. Бездержавність породжує безвідповідальність, але не менш небезпечною в житті суспільства й людини є ніким і нічим необмежена сваволя. Як урівноважити свободу індивіда й необхідне її обмеження з боку суспільства? Як подолати антитезу суспільного й індивідуального? Які критерії покласти в основу того чи іншого вибору?

Міркуючи над цими питаннями, Г. Ващенко схиляється до вирішення даної проблеми, виходячи з настанов християнської філософії: людина як вільна істота може обирати шлях добра або шлях зла. Тому в питанні самостійності вибору і повної відповідальності за його наслідки Г. Ващенко безкомпромисний. Тут його позиція співзвучна з думкою письменника і філософа Івана Вишенського, котрий казав: “... ество людське на самовластії стоїть і нуждою та силою до Бога не притягується”². Примусити людину до чогось не може ні Бог, ні диявол, тому в письменника-полеміста бути сином Божим або диявольським людина “вільна і самовладна”. Вибір за людиною або, мовлячи словами І. Вишенського, “на проізволєнії людини”³. І у Г. Ващенка людина вільна у своєму виборі.

Присутність у такому пізнанні саме моменту вибору і вводить у контекст пізнання справжню свободу, яка в І. Канта постає як “трансцендентна ідея, завдяки якій розум думає, що він, безумовно, починає [даний] ряд умов у явищі через чуттєво не обумовленого, але при цьому упадає в антиномію із своїми власними законами, які він приписує емпіричному застосуванню розуму, що ця антиномія ґрунтується лише на видимості і що природа принаймні *не суперечить* вільній причинності...”⁴ Інакше кажучи, в І. Канта справжня свобода – це здатність “самочинно починати причинний ряд”, а не “пізнана необхідність” (Б. Спіноза, Г. Гегель, К. Маркс, Г. Плеханов, В. Ленін, Й. Сталін тощо).

Тому, як перший проміжний висновок, констатуємо: Г. Ващенко у вирішенні проблеми свободи людини спирається не на Б. Спінозу, Г. Гегеля чи представників марксистсько-ленінської філософії, а в позначенні справжньої, реальної свободи йде від І. Канта, А. Шопенгауера. Саме йде від указаних авторів, а не спирається на їхні філософсько-антропологічні концепції. Спробуємо пояснити й дану тезу.

Якщо взяти, наприклад, І. Канта, то він в освіті і вихованні головну роль відводив розуму, його авторитету. Але пріоритет розуму ставить одну з найскладніших проблем виховання: як поєднати підпорядкування законному примусу із здатністю користуватися своєю свободою⁵. Намагаючись вирішити дану проблему, І. Кант запропонував такий шлях: “Я маю привчити свого вихованця переносити обмеження його волі, і

¹ Ващенко Г. Основні засади розумового виховання української молоді // Ващенко Г. Твори. – К.: “Школяр”–“Фада” ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 123.

² Вишенський І. Твори. – К.: ДЛВ, 1959. – С. 17.

³ Там само. – С. 200.

⁴ Кант І. Критика чистого розуму / Пер. с нем. – М.: Эксмо, 2007. – С. 429.

⁵ Кант І. О педагогике // Кант И. Сочинения. В 8-ми т. – М.: Чоро, 1994. – Т. 8. – С. 413.

разом з тим я маю його спрямувати, щоб він умів правильно нею користуватися. Без цього – все пустий механізм, і той, хто звільнився від виховання не зуміє скористатися своєю волею. Він має змалку відчувати неминучу протидію з боку суспільства, щоб звикнути до важкого завдання оберігати себе, вміти терпіти злидні й заробляти, щоб бути незалежним”¹. Отже, за І. Кантом, вихователь, обмежуючи свободу вихованця, тим самим сприяє її вмілому використанню. Однак у такому разі неминуча протидія з боку суспільства може й позбавити молоду людину можливості користуватися своєю свободою.

Варто підкреслити, що Г. Ващенко пріоритет у вихованні теж віддає розумові. Але, по-перше, він враховує сучасні йому досягнення педагогічної науки, по-друге, характерні інтелектуальні властивості українського народу, а, по-третє, політико-освітні завдання, які стояли перед українською нацією в ХХ ст. Крім того, він виходить із того, що людина як складна, багатогранна й цілісна істота потребує різноманітних засобів виховання. Такий підхід до розумового виховання дає змогу Г. Ващенку обґрунтувати *ідею інтелектуального виховання української молоді*, в основу якої кладе любов до знання, до науки. Але реальна соціокультурна ситуація в Україні середини ХХ ст. давала занадто багато підстав вважати, що розум, як виховна сила, не може забезпечити свободу людині як реальність, якої вона хоче досягти в особистому й суспільному житті. Тому Г. Ващенко, розвиваючи думку про інтелектуальне виховання, виходить на *ідеал інтелігентної людини*, основною рисою якої є пошук істини.

Звертання до феномену інтелігентної людини дає змогу Г. Ващенку розв’язувати таку важливу філософську проблему, як свободу прийняття та реалізації рішень. Пояснимо зазначену тезу. Річ у тім, що діяльна, творча, активна людина Г. Ващенка актуалізує таку фундаментальну категорію, як дух. Як стан активності, а не субстанція, дух характеризує у Г. Ващенка самоздійснення суб’єкта, його здатність відтворювати себе у предметному світі та розпредмечувати цей світ через творчу особистість. Одним із важливих атрибутів духу є свобода як самодіяльність, як необмеженість самовідтворення, різних виявів сфер свого здійснення, шляхів ствердження своєї буттєвості. Отже, діяльна людина Г. Ващенка характеризується не лише зміною свого статусу енергетичного чи речового, а й прийняттям та реалізацією рішень, тобто вибором варіантів.

Історично творчість Г. Ващенка припадає на завершення доби модерну. Цей час характерний тим, що змінюється уявлення про людську свободу. Як відзначає дослідник цих питань В. Табачковський, на відміну від модерну, який мав у своїй основі необмежене поняття свободи, постмодерн ґрунтується на уявленні про свободу як, передусім, особистісний вибір, рішення, пов’язане з суб’єктивним світом особистостей, що знаходяться між загальністю людської природи та особливістю індивідуальності².

¹ Там само.

² Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлексивності”. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2005. – С. 409.

Так постає проблема про можливості й межі свободи педагогічних взаємин. Суб'єкт-об'єктна модель уже не відповідає потребам сучасного постіндустріального суспільства. Філософія освіти XXI ст. України в контексті нових реалій вітчизняного і світового життя пріоритет віддає “людині як особистості”, “свободі вибору цінностей”, “реалізації можливостей саморозвитку”, “єдності національних та загальнолюдських інтересів” тощо¹.

Філософсько-освітній аналіз проблем становлення, розвитку й діяльності особи в розколотій цивілізації проведено в дисертації Н. Скотної², яка дійшла висновку, що в таких цивілізаціях системи виховання відносно нестійкі піддаються різнобічним політичним та ідеологічним впливам, а тому держава може брати на себе більшу регулятивну роль у системах виховання особистості, ніж у відносно стійких цивілізаціях.

Україна доби Г. Ващенко, як відомо, являла собою тоталітарне суспільство, у якому особистість зазнавала цілеспрямованих політичних та ідеологічних впливів, її ціннісні орієнтації формувалися в умовах тотального державно-політичного контролю. Як наслідок, особистість зазнавала постійних утисків, стресів, деформацій. Система освіти й виховання вписувалася в рамки “свободи і необхідності”, причому майже завжди акцент зміщувався в бік необхідності. Тим самим нехтувалася й придушувалася свобода й воля особистості.

Спираючись на концепцію арбітаризму, Г. Ващенко намагається вирішити проблему взаємовідношення суспільства й особи, вихователя і вихованця. Досліджуючи цю проблему, вчений виявив, що всі вищі розумові процеси (логічне мислення, творча фантазія тощо) відбуваються за участі волі, тобто мають свідомий, цілеспрямований характер. Людина як творча соціокультурна істота має вищі почуття (добра, краси, любові), які тісно пов'язані з вищими розумовими процесами. Щоб виявляти такі почуття, людина повинна мати відповідний настрій і розуміти сенс предмета своєї уваги. На ґрунті насильства не можуть розвиватися вищі почуття, бо всі вони є виявом незалежної волі людини. У такий спосіб Г. Ващенко приходять до переконання, що без свободи не може бути творчості ні в галузі науки, ні в галузі мистецтва³.

До сказаного слід додати ще одну, не менш важливу обставину, яку встановлює Г. Ващенко: між свободою волі і вихованням існує дуже складне подвійне відношення взаємної залежності. З одного боку, неможливо мислити відповідальну поведінку без допущення свободи, яка розуміється не як відсутність примусу, а як здатність самостійно

¹ Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи (продовження) // Філософія освіти. – 2006. – № 1. – С. 11.

² Скотна Н.В. Особа в розколотій цивілізації: світогляд, проблеми освіти і виховання: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук / Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2005. – 46 с.

³ Ващенко Г. Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема // Ващенко Г. Твори. – К.: “Школяр”–“Фада” ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 345.

породжувати свої власні вчинки. Дійсно, “якщо припустити, що людина не володіє свободою волі, то це значить, що її дії цілком визначаються тиском зовнішніх умов і внутрішнім станом її організму, що породжує природні бажання – рефлекси”¹. Проте з другого боку, якщо воля людини не здатна спричиняти вчинки, спрямовані проти течії подій і тиску обставин, у тому числі, подій і обставин, що формують її як особистість, то втрачається сама можливість вести мову про деонтологічний вимір людського існування, про який-небудь обов’язок, що лежить поза сферою природно-утилітарних детермінацій. “Свобода, – як тонко підмітив сучасний український етик, – стає моральною проблемою для людини лише за припущення, що, реалізуючи ті чи інші дії, обираючи певні цілі, цінності, варіанти поведінки, віддаючи перевагу тим або іншим мотивам, хотінням тощо, людська особистість разом з усім цим обирає насамперед *саму себе*, вільно визначає загальну практичну скерованість свого буття – що, власне, й охоплюється поняттям воля”². Таким чином, з-поміж усіх форм, різновидів свободи найбільш істотною і засадничою, з погляду Г. Ващенка, виявляється *свобода волі* – здатність людини вільно визначати власну життєво-практичну спрямованість як певного роду ціле.

Концепція арбітраризму, що лежить в основі філософії освіти і виховання Г. Ващенка, дає можливість ученому розв’язувати основні питання педагогіки, зокрема питання про взаємовідношення між педагогом і учнем або ширше – між вихованням і самовихованням. При цьому філософ-педагог ставить не лише питання про відношення між ними, а й про те, яка роль кожної з цих сторін. Два варіанти розв’язання цієї проблеми – у межах авторитарної педагогіки й окремі положення теорії вільного виховання українського освітянина не влаштовують.

Логіка аргументів Г. Ващенка є цілком зрозумілою. Адже, дійсно, в рамках авторитарної педагогіки в процесі виховання лише педагог відіграє активну роль, є суб’єктом виховання, а вихованцю відводиться пасивна роль, він має бути цілком підпорядкованим вихователю, тобто є об’єктом виховання. Суб’єкт-об’єктні відносини, якими пронизана авторитарна педагогіка (від виховання спартанського, старовинних іудеїв, Сильвестрового “Домострою” до ідей авторитарної педагогіки ХІХ ст. (Й. Герbart)), передбачають, окрім ідеї внутрішньої свободи людини, яка робить людину цільною, ще й ідею прихильності, яка полягає в узгодженості волі однієї людини з волею інших людей. Причому ідея прихильності не виключає можливого свавілля з боку вихователя, якщо вихованець порушує його правила виховання.

Отже, однією з характерних рис авторитарної педагогіки є визнання покарання як необхідного засобу у вихованні. Саме цей метод авторитарного виховання у Г. Ващенка знаходить особливе несприйняття. Як вихованець духовних навчальних закладів, він добре знав, що в Західній Європі в епоху Середньовіччя особливо в монастирських школах широко

¹ Ващенко Г. Виховання волі характеру. Підручник для педагогів. – К.: Школяр, 1999. – С. 8.

² Малахов В.А. Етика: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2006. – С. 264.

практикувалися тілесні покарання, і від вихованців вимагалось повне підпорядкування вимогам вихователя. Але в Україні ще з княжих часів виховання мало, говорячи словами Г. Ващенко, “м’якший і лагідніший характер”. Красномовне цьому підтвердження “Поученіє” Володимира Мономаха, у якому князь як вихователь спирається не на силу і свавілля, а на дві екзистенціальні підстави – “страх Божий” і творення добра (“милостиню подавати нескудною”). Власне, тому, зауважує український мислитель В. Шевченко, “страх Божий” і “милостиня” у філософсько-освітніх роздумах Мономаха постають не як ірраціонально-імпульсивні вияви людської поведінки, а як свободний, раціонально вмотивований вибір¹. Такий погляд на виховання, коли визнається право особи виявляти свою свободу, властивий саме українській світоглядній традиції. Авторитарна ж педагогіка принижує особистість вихованця, обмежує його розвиток творчих сил, ініціативу, а тим самим і свободу. Не випадково “вольова характерна людина” Г. Ващенко – це, передусім, ініціативна й енергійна людина². Тому він досить категорично відкидає ідею авторитарної педагогіки.

Другий напрям у розв’язанні відношення між вихователем і вихованцем отримав назву теорії вільного виховання, фундатором якої був Ж.-Ж. Руссо. Швейцарський філософ, як відомо, будує свою модель вільного виховання на засадах природності, відкидаючи будь-яку штучність. Однак видатний мислитель, по суті, ставить свого Еміля в штучне середовище, коли особа ізолюється від суспільства і живе серед природи. Правда вільно, без будь-якого примусу з боку вихователя і розвивається відповідно до своїх природних нахилів і здібностей³. За цих обставин роль вихователя зводиться до того, що він в основному створює для дитини умови для її розвитку, зберігаючи свободу. Проте відгородити дитину від впливу суспільства вже за доби Ж.-Ж. Руссо було неможливо, тому й таку свободу можна назвати “свободою втечі”.

Незважаючи на те, що в XIX – на поч. XX ст. ідея вільного виховання знайшла досить широке розповсюдження в різних частинах світу (Швеція – Елен Кей; Росія – Лев Толстой; Італія – Марія Монтессорі), Г. Ващенко не може беззастережно прийняти й цю теорію принаймні в таких формах, як її подають Ж.-Ж. Руссо, Еллен Кей і Л. Толстой. Серед аргументів, які спонукають педагога досить обережно підходити до ідеї вільного виховання, виділимо дві, на наш погляд, найважливіші. По-перше, Г. Ващенко бере до уваги той факт, що значна частина дітей має від природи зародки негативних, іноді навіть хворобливих рис. І тоді, коли вчитель покладається виключно на природу людини і не спрямовує її

¹ Шевченко В. Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI – початок XVIII ст.). – К.: Стилос, 1999. – С. 33.

² Ващенко Г. Свобода людини як філософсько-педагогічна і політична проблема // Ващенко Г. Твори. – К.: “Школяр”–“Фада” ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 347.

³ Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. Книга V. София, или Женщина // Руссо Ж.-Ж. Избр. соч.: В 3 т. – М.: Худ. лит., 1961. – Т. 1. – С. 546-555.

розвиток у бік виробленого суспільного ідеалу, негативні риси її характеру можуть домінувати над позитивними. По-друге, учений враховує вплив соціокультурного середовища на формування характеру молоді людини.

Філософсько-освітні роздуми Г. Ващенко приводять його до переконання, що виховання в Україні не має бути зовсім новою системою, яка не має коріння в минулому, а має бути синтезом, тобто поєднанням кращих рис авторитарної педагогіки і теорії вільного виховання. “Виховання, – наполягає Г. Ващенко, – мусить бути побудоване так, щоб дитина весь час відчувала себе його суб’єктом, себто свідомо прагнула до певної мети, розкривала кращі свої сили, вложені в нею природою, вивувалася на творчу, повноцінну особистість”¹. Таким чином, ващенківська формула виховання набуває такого змісту: *молода людина, суб’єктивно будучи самостійною, об’єктивно перебуває під продуманим і мудрим керівництвом педагога.*

Тут важливо підкреслити, що Г. Ващенко виступає прихильником не суб’єкт-об’єктних відносин в освітньо-виховному процесі, а справжньою сутністю його ідеї виховання є акцентування уваги на внутрішній готовності людини визначити свою життєву мету й відповідати за наслідки своїх вільних дій. Лише так вона може формуватися як творча, повноцінна особистість. Отже, свобода, – це, передусім, особистий вибір молоді людини, рішення, пов’язане із суб’єкт-суб’єктивним світом особистостей і педагога, і вихованця.

Якщо уважніше розглянути філософсько-освітню концепцію Г. Ващенко, то неважко помітити, що свобода в його тлумаченні є не лише відносною й обмеженою, вона має самодостатнє значення й опирається не на авторитарність, а на авторитет учителя, який “любить вихованця, знає його психічні властивості, розуміє його прагнення та інтереси, не ламає його волі, а тактовно й мудро спрямовує її на вірний шлях”². При цьому важливо підкреслити, що Г. Ващенко намагається вийти на найвищий рівень педагогічної майстерності, по суті, мистецтво, утворюючи між учителем і учнем онтологічну єдність: “Вихованець охоче і з вірою сприймає те, що подає йому виховник, а останній, не насилуючи волі вихованця, веде його вперед. Виховник діє на свідомість і волю вихованця, але так, щоб той сприйняв його науку і поради як щось своє, згідне з його волею, бажане для нього. Разом з тим виховник всіма засобами стимулює власну ініціативу вихованця, його творчі поривання”³. Таким чином, стає зрозуміло, що виховання Г. Ващенко переводить у самовиховання. А сам освітньо-педагогічний процес, на його переконання, має органічно поєднувати виховання розумове, естетичне, моральне, релігійне і фізичне.

¹ Ващенко Г. Основні проблеми педагогіки майбутнього // Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – С. 405.

² Ващенко Г. Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема // Ващенко Г. Твори. – К.: “Школяр”–“Фада” ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 347.

³ Там само.

Зрештою, Г. Ващенко підходить до найскладнішої проблеми освіти як його доби, так і нашого часу: як поєднати вільний розвиток дитини з педагогічним керівництвом учителя? Це той момент, який споріднює Г. Ващенка з іншими українськими філософами-педагогами. Зокрема, Софією Русовою і його молодшим сучасником, співвітчизником Василем Сухомлинським. Всі вони не мислили освіти й виховання без свободи, тому що усвідомлювали, коли знищити в школі свободу, це значить знищити творчі зусилля, це вбити в дитині будь-яку особовість¹. Хоча, безумовно, кожен з названих вище освітян вирішував цю проблему по-своєму.

Г. Ващенко, схиляючись до “неодемократії”, що виключає насильство над свободою людини і нації, бачив освіту як “систему педагогічного лібералізму”, що гармонійно поєднує інтереси особи і суспільства². Формування людини як особистості здійснюється у Г. Ващенка за допомогою виховання і самовиховання.

Основна думка С. Русової – “Свобідне групове виховання має поволі виховувати свободу мислі, свободу душі, бо в цьому і є духовна величність людини, тільки вони дають життю вартість і красу, і завданням людини є досягнути перш за все свободу над самим собою, щоб опанувати свої інстинкти, свої імпульси, емоції так, щоб межі ними і розумом панувала повна гармонія, повний, так сказати б, порядок, рівновага в духовному життю кожної людини”³.

В. Сухомлинський, відаючи серце дітям і плакаючи “школу радості”, формує вільного патріота і громадянина своєї Вітчизни шляхом “дисципліни і самодисципліни”, “відповідальності перед колективом і самим собою”⁴.

Що означала в середині ХХ ст. актуалізація Г. Ващенко філософсько-педагогічного змісту поняття “свобода”? Безумовно, – не авторитарну педагогіку, але, як ми побачили, й не ідею вільного виховання в класичному її розумінні. Мабуть, Г. Ващенко, звертаючись до феномену свободи людини, торував таким чином шлях до ліберально-демократичної педагогіки?

Висловимо у зв’язку з цим кілька міркувань. Як ми вже раніше встановили, політичний ідеал Г. Ващенка – “неодемократія”, а освітній – “система педагогічного лібералізму”⁵. Тепер уже з проведеного аналізу стає зрозумілим, що одна з головних проблем філософії свободи Г. Ващенка є проблема виправдання обмеженої свободи та відмінність її від сваволі, а

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3: Серце відаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – С. 259.

² Ващенко Г. Основні проблеми педагогіки майбутнього // Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – С. 406.

³ Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2006. – С. 261.

⁴ Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3: Серце відаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – С. 303.

⁵ Довбня В.М. Соціокультурна ідентичність як принцип філософії освіти Григорія Ващенка // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX. – С. 60-77.

також проблема природності її поєднання із справедливістю. В основу виховання, як і в основу суспільного життя майбутнього, Г. Ващенко кладе *ідею свободи*, а основним завданням освіти відповідно ставить *виховання людини як вільної, повноцінної і творчої особистості*. Отже, серед різних варіантів філософського осягнення феномена свободи увагу українського мислителя привертає ліберально-індивідуалістичне тлумачення свободи.

При цьому важливо зауважити, що Г. Ващенко по суті відмовляється від релятивістської концепції лібералізму, оскільки “там, де невелика група людей володіє всім, а маси живуть у злиднях, не може бути свободи”¹. Класичний лібералізм, як, до речі, і капіталізм, з точки зору Г. Ващенка, не сприяв розвитку творчих сил людини, не сприяв розвитку кращих її властивостей, а призвів до “падіння сучасної людини”. Як підняти людину з колін, як забезпечити її справжню, а не номінальну свободу?

Відповідь на це питання мислитель намагається знайти у “справедливому ладі”, у торжестві “всесвітньої волі”. Зрозуміло, що тут ми зустрічаємо до певної міри соціальний утопізм філософа-педагога, який здійснює пошук ідеального суспільства. Але в даному разі важливо зазначити, що майбутній суспільний устрій Г. Ващенко бачить не комуністичним, але й не капіталістичним. Для нього головне, що в майбутті “не мусить мати місця експлуатація і поневолення в будь-якій формі, чи то в формі економічного примусу, чи то в формі терору. Життєвий рівень людини майбутнього мусить бути високим і то не лише з боку матеріального, а й духовного. В основу відносини між людьми має бути покладена не конкуренція і нещадна боротьба, а пошана людської гідності й висока християнська мораль”². Осмислюючи в найзагальнішому плані образ-концепт майбутнього суспільства, вчений вказує і шлях до нього через погодження “*свободи одиниці з благом суспільства*”. Задля цього необхідно зробити так, писав Г. Ващенко, щоб останнє було благом одиниці, і навпаки.

Отже, у ващенківській моделі суспільного устрою простежуються ключові орієнтири й риси сучасного лібералізму, серед визначальних чинників якого є тривалість життя, подолання найбільш огидних і брутальних форм дискримінації, звільнення від тиранії і мілітаризму, динамічність і ефективність соціального організму, гнучкість і рухливість соціальних інституцій, плекання й реалізація креативності людини й соціальних груп, усталеність і спадкоємність, жива сила культурних традицій, відкритість майбутньому й готовність діяти заради його наближення³.

Обґрунтування тези про “справжній лібералізм”, що виключає насильство над свободою людини, здійснюється Г. Ващенком у його аргументації положення про те, що справжня свобода накладає не лише

¹ Ващенко Г. Основні проблеми педагогіки майбутнього // Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – С. 402.

² Там само. – С. 405.

³ Заблоцький В.П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 35 с.

права, а й обов'язки відносно себе і відносно іншого. Тому ліберальне тлумачення особистості та її свободи він вбачає в тому, щоб суб'єкт освіти оволодівав як масою способів відповідальності, так і безліччю форм самоствердження й самовираження. Загалом висока значущість категорії свободи набуває у філософії освіти Г. Ващенка категоричного імперативу як *виховання вільної особистості в душі свободи*.

Підсумовуючи, зазначимо, що безперечним теоретико-антропологічним здобутком ващенківських уявлень про свободу людини стало поєднання ним двох аспектів розгляду цієї проблеми: педагогічного і національно-політичного. Вихід на національно-політичний рівень проблеми свободи давав можливість мислителю основні напрями виховання визначати залежно від того чи живе народ самостійним, незалежним державним життям, чи має він можливості творити вільно свою національну культуру, чи він перебуває у стані поневолення і примушений працювати на своїх гнобителів¹. Для Г. Ващенка національно-політична свобода народу – найважливіша підстава внутрішньої свободи індивіда. Свобода, імплікована в самому факті існування чи не існування Української держави, постає інгредієнтом дії, формування тієї чи іншої системи виховання.

Особливістю тлумачення Г. Ващенком проблеми свободи є насамперед змістовна спроба виходу за межі розуміння виховання як межі свободи вихователя й вихованця. Г. Ващенко по-новому актуалізує проблему взаємозв'язку свободи й сваволі в освітньо-педагогічному процесі за доби індустріального суспільства. Проведений аналіз дає нам також підстави стверджувати, що Г. Ващенко одним із перших в Україні закладає обриси лібералізації освіти, ліберального тлумачення особистості та її свободи.

Антрополого-педагогічний аналіз змісту феномену свобода своєю змістовою частиною виводить нас на інші проблеми освіти, передусім, на питання визначального чинника навчально-виховного процесу – вчителя. Адже вчитель, виконуючи “повивальну” функцію (Сократ), має поєднувати у своїй діяльності, в тому числі, визнання свободи вихованця, врівноважуючи її, мабуть, свободою вибору і відповідальності.

Для Г. Ващенка є характерними ще ряд ідей, які недостатньо були розроблені в його час і зберігають актуальність до сьогодні. Йдеться про взаємодію освіти з суспільством, культурою, релігією, наукою, мистецтвом, етикою, правом. Подальше глибоке дослідження цих та інших питань є важливим для філософії освіти України в умовах соціокультурних трансформацій і економічних модернізацій.

¹ Ващенко Г. Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема // Ващенко Г. Твори. – К.: “Школяр”–“Фада” ЛТД, 2000. – Т. 4: Праці з педагогіки та психології. – С. 326.

Чорний В.С. (Київ)

**СУТНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ДЕРЖАВИ
(соціально-філософський аналіз)**

У статті на підставі аналізу суспільно-історичної практики розглядаються характерні ознаки змісту поняття “військова організація держави” та його трансформація в умовах незалежної України. Робиться висновок, що український соціум, який знаходиться на шляху до свого якісно нового стану, потребує цілісної концепції модернізації військової сфери.

Необхідною теоретичною передумовою аналізу військової організації держави є соціально-філософська рефлексія сутності її змісту. Стосовно сучасної України вирішення цієї проблеми є особливо **актуальною**, оскільки вона знаходиться на складному шляху свого генезису, а її військова організація переживає неоднозначний процес модернізації. Для того, щоб усвідомити сутність явищ, пов'язаних з вищезазначеними проблемами, необхідно **розглянути** логічний аспект поняття “військова організація”, яке складається з двох частин: прикметника “військова” та іменника “організація”.

Хоча проблема організації здавна розглядалася в науковому знанні, проте тільки на початку ХХ ст. було доведено, що об'єкти, які істотно відрізняються за складом, можуть демонструвати схожі властивості завдяки спільності у способах організації. Надзвичайно велике розмаїття процесів та форм організації стимулювало спроби побудувати її загальну теорію. Однією з перших концепцій такого роду стала тектологія (загальна організаційна наука), розроблена у 1913-1917 рр. російським філософом О. Богдановим, який описав процеси виникнення, розвитку та занепаду організацій. Згодом узагальнений підхід до проблем організації знайшов своє продовження у кібернетиці та в загальній теорії систем¹.

Відповідно до сучасних наукових поглядів поняття організація (фр. organisation) означає форму усталеного взаємозв'язку елементів системи згідно з метою її існування; процес упорядкування або приведення до системи, стан упорядкування, побудова, тип функціонування системи тощо². У понятті організація зазвичай фіксуються динамічні характеристики системи, тобто такі, що стосуються функціонування, поведінки та взаємодії її складових елементів. При цьому розрізняються дві властивості організації: упорядкованість та спрямованість. Упорядкованість визначається кількісно як величина, зворотна ентропії системи. Спрямованість організації характеризується відповідністю (або

¹ Богданов А.А. Всеобщая организационная наука: В 2-х т. – М.: Книга, 1925. – 300 с.

² Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 465.

невідповідністю) системи умовам соціального середовища, доцільністю даного типу організації під кутом зору підтримання нормального функціонування системи тощо. Стосовно соціальних об'єктів поняття “організація” застосовується у трьох значеннях:

як елемент політичної структури – державне об'єднання інституційного характеру, що посідає певне місце в суспільстві й призначене для виконання чітко окреслених функцій (у цьому значенні військова організація виступає як соціальний інститут із певним статусом і розглядається як автономний об'єкт – система відносин, що об'єднує законодавчо визначену кількість індивідів для досягнення поставленої мети в галузі військової безпеки);

як вид діяльності – процес, пов'язаний із цілеспрямованим впливом на об'єкт через констатацію відповідних функцій елементів системи, упорядкування зв'язків, дефініцію мети та завдань тощо;

як ступінь внутрішньої упорядкованості, узгодженості частин цілого – чітко визначена структура, тип зв'язків як спосіб поєднання елементів у систему тощо¹.

Прикметник “військовий” означає належність до війська, військової справи, узвичаєний, прийнятий у війську, в армії, пов'язаний з війною та приготуванням до неї². Семантичний аналіз мовних елементів словосполучення “військова організація” та систематизація наявних філософських і наукових підходів дають підставу стверджувати, що зазначене поняття використовується у таких значеннях:

а) військова система держави, яка функціонує на правових засадах і призначена для проведення зовнішньої та внутрішньої політики держави збройними засобами;

б) армія або збройні сили як головний елемент військової системи держави;

в) військові структури на відміну від цивільних структур у військовій сфері держави;

г) частина політичної організації, особливий інститут, що створюється соціальними групами, партіями та громадськими рухами для реалізації своєї мети (боротьба за владу, національно-визвольні змагання тощо) за допомогою збройного насильства або погрози застосування такого насильства;

г) військові структури міждержавних утворень, приміром НАТО, ООН тощо.

Отже, як свідчить проведений аналіз, зміст поняття “військова організація” має певну низку значень. Проте на практиці спостерігається однобокий підхід до його тлумачення. Як зазначає російський дослідник Д. Клепиков: “...останніми роками склалася тенденція зведення поняття “військова організація” тільки до військової організації держави. Тим часом військові організації можуть створюватися різними соціальними

¹ Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грищанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 986.

² Івченко А.О. Тлумачний словник української мови. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 49.

суб'єктами: окремою державою, союзом держав, соціальною групою, етносом, громадським та релігійним об'єднаннями, зокрема екстремістської спрямованості¹. Виходячи з цього, він виводить такі історичні форми військової організації:

головна форма військової організації держави – збройні сили, які складаються з великої кількості військових організацій різного рівня та призначення: військових частин, установ і підприємств, з'єднань і об'єднань;

нелегітимні збройні формування – специфічна форма військової організації (при цьому, зауважує Д. Клепиков, вони нерідко є альтернативним і латентним знаряддям військового насильства з боку держав, які уникають застосування власних збройних сил із політичних, правових та гуманітарних причин);

особливою формою військових організацій є міждержавні військові організації, приміром, військові організації НАТО, ЄС або ОДКБ;

для проведення миротворчих операцій світова спільнота створила специфічну військову організацію – миротворчі сили ООН.

При такому розмаїтті форм військової організації, робить висновок Д. Клепиков, її сутність залишається остаточно нез'ясованою. Виходячи з цього, він пропонує на найвищому рівні узагальнення сформулювати дефініцію військової організації як організації, створеної тим або іншим соціальним суб'єктом для досягнення своєї мети за допомогою військового насильства². На нашу думку, такий підхід є неприйнятним, оскільки він значно розширює межі дослідження, стираючи кордони між легітимними і нелегітимними формами військової організації.

Як відомо, кожна держава для здійснення своїх завдань та функцій створює різноманітні організації. Така система всіх державних організацій, які беруть участь у реалізації завдань і функцій держави, називається її механізмом. Державний механізм репрезентує собою систему різних організацій, що виконують ту чи іншу функцію у здійсненні державної влади³. До державного механізму, крім інших складових елементів, належить і військова організація⁴. У зв'язку з цим слід зазначити, що дослідження військової організації держави вимагає коректної відповіді на питання (чого, до речі, бракує науковій концепції Д. Клепикова): чим вона відрізняється від нелегітимних військових (збройних) організацій?

На нашу думку, головні відмінності можна простежити за низкою напрямів – правових, організаційних та соціальних. По-перше, якщо військова організація – це спеціально створюваний державою специфічний орган, то нелегітимна військова організація може виникнути стихійно, спонтанно, поза і без відома держави, як реакція на соціальну кризу чи

¹ Клепиков Д.В. О теории военной организации // Военная мысль. – 2004. – № 11. – С. 48.

² Там само.

³ Логвінова М., Кафарський В. Основи правознавства: Навч. посіб. / За заг. ред. В.П. Нагребельного. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 14-15.

⁴ Правознавство: Навч. посіб. / За заг. ред. П.Д. Пилипенка. – Львів: Новий світ-2000, 2003. – С. 28.

дезорганізацію в будь-якій країні світу у формі збройної опозиції до центрального уряду. Особливо це стосується імперій, у яких соціально-політичні кризи можуть спровокувати національно-визвольні змагання, що за стабільної обстановки, зазвичай, тліють у поневолених націях та етносах. По-друге, нелегітимна військова організація включає до свого складу угруповання озброєних людей, об'єднаних загальним керівництвом та завданням досягнення прагматичної (операціональної) мети (соціальне чи національне звільнення, створення автономного чи суверенного державного утворення, повалення корумпованого центрального уряду, який стоїть на заваді прогресивного розвитку суспільства тощо). Військова організація держави, на відміну від подібного нелегітимного утворення, несе в собі яскраво виражену політичну якість. Вона реалізує, передусім, політичну мету держави, спрямовану на забезпечення внутрішньої та зовнішньої військової безпеки. По-третє, військова організація як об'єкт діяльності держави набагато складніша, ніж нелегітимна військова організація. Її функціонування та забезпечення чіткої взаємодії всіх її елементів *передбачає*:

теоретичне обґрунтування та оформлення військової політики держави – створення умов для її практичної реалізації, взаємодії всіх її суб'єктів на користь забезпечення військової безпеки;

практичні заходи з корекції військової політики, виходячи з першочергових завдань нейтралізації та блокування довгострокових і короткострокових загроз військовій безпеці держави.

Таким чином, коло проблем, безпосередньо пов'язаних із теоретичною й практичною діяльністю всіх суб'єктів військової політики зі створення військової організації держави, підтримання її в стані бойової готовності та застосування в мирний і військовий час, безперечно, набагато ширше, ніж те, що стосується нелегітимної військової організації.

Як зазначалося вище, у сучасній філософській та науковій літературі склалися різні підходи стосовно визначення сутності військової організації держави. Приміром, Д. Клепиков із філософської позиції пропонує визначати військову організацію як соціотехнічну систему військового призначення, що характеризується доцільною структурною та функціональною впорядкованістю елементів і спрямованістю на досягнення мети засобами військового насильства, а також на підтримання стійкості та адаптацію¹. Не заперечуючи загалом наукову цінність запропонованої дефініції, відзначимо, що вона не повною мірою відповідає сутності поняття легітимна “військова організація”, а саме це є об'єктом нашого дослідження. Узагальнення та синтез існуючої наукової літератури дають змогу зробити висновок, що військова організація держави – це специфічний елемент державного механізму, структурно оформлена та ієрархічно упорядкована спільнота особливих державних службовців – військовиків, наділених владними повноваженнями і відповідними матеріально-технічними засобами (озброєнням та військовою технікою)

¹ Клепиков Д.В. О теории военной организации // Военная мысль. – 2004. – № 11. – С. 50.

для виконання завдань і функцій держави в галузі військової безпеки. Військовій організації держави притаманна низка характерних ознак: по-перше, вона є найважливішим елементом державного механізму, особливим органом, який створюється та утримується безпосередньо державою; по-друге, це специфічний соціальний інститут суспільства, здатний виконувати свої завдання та функції збройними засобами, у якому домінують організаційні відносини (структурні, функціональні, координаційні, субординаційні тощо); по-третє, військова організація спроможна вести широкомасштабні військові дії і має у своєму розпорядженні для цього необхідну бойову могутність. Таким чином, ці головні взаємопов'язані характерні ознаки кардинально відрізняють військову організацію від інших елементів державного механізму та соціальних інститутів суспільства, зберігаючи при цьому низку спільних із ними рис.

З метою більш наочного виявлення сутності поняття “військова організація держави” та перетворення його з дефінієнса на дефінієндум необхідно провести ретроспективний аналіз його еволюції у теоретичній та практичній площині. Витоки активного застосування зазначеного поняття сягають початку минулого століття і пов'язані з боротьбою більшовиків за владу в Російській імперії, до складу якої входила й Україна. Тоді військові організації створювалися в партійних осередках з метою військової підготовки членів більшовицької партії щодо нелегітимних військових формувань Червоної гвардії, а також для політичної роботи серед військовиків армії та флоту для залучення на свій бік. Для керівництва низовими військовими організаціями була створена Військова організація при ЦК РСДРП (б) на чолі зі Всеросійським центральним бюро військових організацій (припинила своє існування у 1918 р.)¹. Разом з тим поняття “військова організація” використовувалося в той час як еквівалентне поняттю “армія”, а згодом “збройні сили”. Про це зокрема свідчать висловлювання лідера більшовиків і першого керівника радянської Росії В. Леніна, який вважав, що “новий суспільний клас, піднімаючись до панування, не міг ніколи і не може тепер досягти цього панування і зміцнити його інакше, як ... продукуючи нову армію, нову дисципліну, нову військову організацію нового класу”².

Практика використання поняття „військова організація” в політичному контексті характерна також і для України. Так, зокрема, після поразки українських військ і остаточної втрати незалежності у 1920 р. була створена нелегальна військово-революційно-політична структура – Українська військова організація (УВО), куди ввійшли ветерани військових формувань УНР та ЗУНР. Головна мета, яку ставила перед собою організація – боротьба за незалежність України збройними методами. Умови для створення УВО були сприятливими: у Наддніпрянщині тривала активна партизанська боротьба; статус Східної Галичини, окупованої

¹ Военно-боевая работа партии большевиков. 1903-1917 / Под общ. ред. Н.Р. Панкратова. – М.: Воениздат, 1973. – 383 с.

² Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 38. – С. 133.

Польщею, ще не був вирішений на міжнародному рівні. До УВО влилися також різні конспіративні гуртки, створені на українських землях, а також за кордоном. Керівним органом УВО стала Начальна колегія, перейменована в липні 1921 р. у Начальну команду. Структурно УВО складалася з організаційно-кадрової, розвідувальної, бойової та пропагандистсько-політичної реферантури. Галичину було поділено на 13 військових округів, створено 58 окружних та повітових команд, з якими Начальна команда підтримувала оперативний зв'язок. З метою підготовки до майбутніх військових дій проведено реєстрацію колишніх військовиків, при цьому ставка робилася на інтерновані до Чехословаччини українські військові частини та полонених в Італії. Діяльність УВО мала два періоди – революційно-військовий (1920-1922 рр.) та революційно-політичний (1922-1931 рр.). Організація українських націоналістів (ОУН), яка перебрала практичну діяльність УВО, стала фактично “підпільною армією”¹. Під час Другої світової війни після невдалої співпраці з німецькою окупаційною владою, за допомогою якої оунівці планували відновити Українську державу під протекторатом Німеччини, розпочалося створення військової організації ОУН – Української повстанської армії (УПА).

Після утворення Радянського Союзу, куди ввійшла більша частина сучасної України, поняття “військова організація” в галузі військової безпеки не знайшло широкого вжитку. Воно, зазвичай, використовувалося для позначення спочатку РСЧА і РСЧФ², а згодом збройних сил, про що свідчать нормативно-правові акти та науково-практичні видання. Для керівництва військовою системою радянської Росії в 1917 р. був сформований Комітет з військових та морських справ, згодом перетворений у Народний комісаріат (Наркомат) з військових справ. На початку 1918 р. він був поділений на два наркомати – з військових та морських справ. У 1923 р. ці наркомати об'єдналися в загальносоюзний Наркомат з військових та морських справ, який у 1934 р. був перетворений у Народний комісаріат оборони. Після утворення Наркомату ВМФ СРСР (1937 р.) зі складу Наркомату оборони були виведені Управління ВМС РСЧА та підлеглі йому флоти і флотилії. З того часу Народний комісаріат оборони керував тільки військовими округами та окремими арміями. У лютому 1946 р. на базі Наркомату оборони та Наркомату ВМФ був створений Народний комісаріат Збройних сил, який у березні 1946 р. отримав нову назву – Міністерство Збройних сил СРСР. У 1950 р. це міністерство було розділене на Військове міністерство СРСР та Військово-морське міністерство СРСР. У 1953 р. на базі цих міністерств створене єдине Міністерство оборони СРСР, яке в такому складі проіснувало до березня 1992 р., після чого на його підвалинах було створене Міністерство оборони Російської Федерації³.

¹ Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів: Просвіта, 1996. – С. 163-165.

² РСЧА і РСЧФ – робітничо-селянська Червона армія і робітничо-селянський Червоний флот.

³ Военный энциклопедический словарь: В 2 т. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – Т. 1 / Редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золоторев, В.М. Кареев и др. – С. 69.

Таким чином, у середині ХХ ст. у Радянському Союзі було закладене підґрунтя нової військової системи та організації управління нею, яка передбачала єдиний керівний орган – Міністерство оборони та підпорядковані йому Збройні сили, що поєднували в собі два головних види військ – Червону армію та Військово-Морський флот. У подальшому відбулося легальне та доктринальне уточнення та закріплення змісту цього поняття.

На початку 60-х рр. ХХ ст. у річці загальнодержавних процесів модернізації в Радянському Союзі була проведена широкомасштабна військова реформа, яка торкнулася всіх аспектів життєдіяльності військ. Відповідно до нових політичних реалій, Збройні сили СРСР визначалися як “найважливіший орган Радянської держави, призначений пильно охороняти мирну творчу працю радянського народу та забезпечувати безпеку ... соціалістичної держави від агресії імперіалістичних держав”¹. У цьому ж десятилітті на законодавчому рівні була закріплена й структура Збройних сил СРСР. Відповідно до ст. 4 Закону “Про загальний військовий обов’язок” від 12 жовтня 1967 р. Збройні сили СРСР склалися з “Радянської армії, Військово-Морського флоту, прикордонних та внутрішніх військ”². У 70–80-х рр. ХХ ст. остаточно сформувалася дефініція поняття Збройні сили СРСР, доктринальні підходи щодо їх структури та система керівництва ними, які проіснували до початку 90-х рр. ХХ ст. Відтепер Збройні сили СРСР визначалися як “військова організація Радянської держави, призначена для захисту соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету та територіальної цілісності держави”³. До їх структури де-факто належали такі елементи:

види Збройних сил (Ракетні війська стратегічного призначення, Сухопутні війська, Війська ППО, ВПС, ВМФ), які поділялися на роди військ (рід авіації у ВПС, рід сил у ВМФ) та спеціальні війська;

тил Збройних сил;

штаби та війська Цивільної оборони;

прикордонні війська;

внутрішні війська.

Зазначені елементи Збройних сил склалися з підрозділів, частин, з’єднань та об’єднань. Підкреслимо, що наведена структура була одним із доктринальних підходів щодо обороноздатності Радянського Союзу, оскільки на законодавчому рівні не передбачалося включення штабів та військ Цивільної оборони до складу Збройних сил СРСР. Про це, зокрема, свідчить зміст цитованого Закону “Про загальний військовий обов’язок” (ст. 4), який зберігав чинність аж до розпаду Радянського Союзу.

¹ Скуйбеда П.Н. Толковый словарь военных терминов. – М.: Воениздат, 1966. – С. 103.

² Закон СССР О всеобщей воинской обязанности. Принят третьей сессией Верховного Совета СССР седьмого созыва 12 октября 1967 г. – М.: Воениздат, 1981. – С. 4.

³ Военный энциклопедический словарь / Пред. Гл. ред. Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1986. – С. 158.

Вище керівництво обороною країни і Збройними силами СРСР здійснювали ЦК КПРС та найвищі органи державної влади – Верховна Рада СРСР і Рада Міністрів СРСР. Безпосереднє керівництво Збройними силами СРСР (крім військ цивільної оборони, прикордонних та внутрішніх військ, які перебували в оперативному підпорядкуванні військового органу) здійснювало Міністерство оборони СРСР. До складу Міністерства оборони СРСР входили Генеральний штаб Збройних сил, головні штаби видів Збройних сил, штаб тилу Збройних сил, головні і центральні управління та інші органи. Види Збройних сил підпорядковувалися відповідним головнокомандувачам, які були одночасно й заступниками міністра оборони СРСР. Безпосереднє керівництво прикордонними і внутрішніми військами здійснювали відповідно КДБ СРСР та МВС СРСР¹. Таким чином, під кінець 80-х рр. XX ст. у Радянському Союзі склалася класична, хоча дещо громіздка військова система держави, організація керівництва нею та термінологія, пов'язана з оборонною галуззю.

Безперечно, була своя специфіка, яка ґрунтувалася на національних традиціях та ідеологічних нашаруваннях, проте загалом, незважаючи на окремі особливості, вона відповідала світовим стандартам. Про це свідчить суспільно-історична практика. По-перше, радянська Росія у період із січня до травня 1918 р. комплектувала РСЧА та РСЧФ на добровільно-контрактних засадах. По-друге, існування міністерств видів збройних сил, як-то: Військове міністерство СРСР та Військово-морське міністерство СРСР має місце у світовій практиці. Приміром, у США на сьогодні кожен вид збройних сил очолює міністр (секретар). По-третє, структура Збройних сил СРСР загалом відповідала тогочасним уявленням щодо побудови військової системи держави, які панували у світовій військовій думці. Зокрема, у переважній більшості країн світу збройні сили, зазвичай, склалися з двох-трьох елементів – сухопутні війська, військово-повітряні сили та військово-морські сили (Збройні сили СРСР склалися з Радянської Армії (СВ, ВПС, ППО, РВСН) та ВМФ). Крім того, у багатьох країнах світу до єдиної структури, охопленої військовим керівництвом як тоді, так і тепер належать військові формування подвійного підпорядкування, одним із завдань яких є забезпечення громадської безпеки (наприклад, національна гвардія у США, Греції, КНР та Португалії, карабінери в Італії та Молдові, жандармерія у Франції, Бельгії, Голландії, Туреччині тощо). У СРСР таку функцію виконували внутрішні війська. Те ж саме стосується й прикордонних військ, які в СРСР мали подвійне підпорядкування. У деяких країнах світу прикордонна охорона також належить до складу збройних сил, хоча у більшості випадків є правоохоронною структурою (приміром, у Грузії та Румунії існує прикордонна поліція)².

¹ Военный энциклопедический словарь / Пред. Гл. ред. Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1986. – С. 158.

² Актуальні проблеми реформування сфери безпеки і оборони України: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 11-12 травня 2005 р.) / За заг. ред. О.С. Бодрука. – К.: НІПМБ, DCAF, 2006. – С. 74-75.

Що ж стосується військових термінів та понять, то, як зазначалося вище, у СРСР вони мали певний відтінок ідеологічних нашарувань та російських національних традицій, хоча загалом не виходили за межі узагальнених у світовій практиці та військово-філософській думці. Так, у всіх радянських наукових довідниках підкреслювалося, що поняття “збройні сили” (маловживане навіть у сучасній зарубіжній військовій термінології, проте надзвичайно поширене у колишньому СРСР та його країнах-сателітах) “вперше запроваджене Ф. Енгельсом як загальне для армії та флоту”¹, хоча відомо, що в Конституції Франції від 22 серпня 1795 р. цей термін застосовувався саме в такому значенні. Крім того, у самій Російській імперії поняття “збройні сили” використовувалося ще з 1858 р.² Подібна історія пов’язана з внутрішніми військами, витоки яких сягають 1811 р. З’явившись на світ як дітище військового міністерства, зберігаючи відповідну структуру та ознаки збройного формування, внутрішня варта відрізнялася від військових частин і з’єднала своїми специфічними особливостями, а головне, покладеними на неї завданнями, сутність яких полягала в забезпеченні внутрішньої безпеки Російської імперії³.

Зміст поняття “військова організація” за радянської доби теж не виходив за межі значень, прийнятих світовим науковим співтовариством та напрямів практичного застосування. Як зазначалося вище, на початку ХХ ст. воно використовувалося у значенні військової складової політичної партії (РСДРП), створеної російськими соціал-демократами для боротьби за владу з царатом. Згодом це поняття радянська наука поширила на всі національно-визвольні змагання та соціальну боротьбу і через нього почали визначати армію як військову організацію класів та народів, що “створюється ними для збройної боротьби за своє класове і національне визволення чи панування”⁴. З легітимацією поняття “збройні сили” виникла необхідність його обґрунтування та офіційного тлумачення. Так, якщо у середині ХХ ст. збройні сили визначали як “найважливіший орган держави”⁵, то вже на початку 80-х рр. того ж таки століття – як “військова організація” держави⁶.

Таким чином, поняття “військова організація” у теорії та практиці Радянського Союзу отримало статус дефінієнсу (поняття, за допомогою якого щось визначають) щодо дефінієндуму (поняття, якому дають визначення) збройні сили, замінивши собою дефінієнс державний орган (грец. *organon* – знаряддя, інструмент), що в логічному сенсі означає

¹ Военный энциклопедический словарь / Пред. Гл. ред. Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1986. – С. 158 с.

² Военный энциклопедический словарь: В 2 т. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – Т. 1 / Редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золоторев, В.М. Кареев и др. – С. 355.

³ *Хантіль М.Ф.* Внутрішні війська МВС України: історія і сучасність (історичний нарис). – К.: ВВ МВС України, 2003. – С. 4.

⁴ Советская военная энциклопедия: В 8 томах / Пред. Гл. ред. М.А. Моисеев. – 2-е изд. – М.: Воениздат, 1990. – Т. 1: “А” – Бюлов. – С. 202.

⁵ *Скуйбеда П.Н.* Толковый словарь военных терминов. – М.: Воениздат, 1966. – С. 103.

⁶ Военный энциклопедический словарь / Пред. Гл. ред. Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1986. – С. 158.

установу, організацію в галузі державного управління та контролю¹, а в юриспруденції – структурно-організовану соціальну групу службовців (або одного окремого службовця, приміром, президента), наділених владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави².

Після досягнення незалежності українська політична та військова еліта, безпідставно відмовившись від таких загально визнаних понять як “армія”, “збройні сили”, а також характерного для України узвичаєного поняття “військо”, що традиційно означали військову організацію, почали нав’язувати суспільству збірне поняття “військова організація” як дефінієндум, яке за змістом фактично еквівалентне поняттю “військова сфера суспільства”.

На нашу думку, цей процес відбувався під впливом як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників. Серед *об’єктивних чинників* відзначимо такі:

наявність в Україні низки суспільних тенденцій щодо створення власної військової організації;

особливості створення військових формувань та правоохоронних органів, що фактично виривалися в імперії, яка перебувала у фазі занепаду і розкладу, тому цей процес відбувався нерівномірно, залежно від інтегрованості того чи іншого силового блоку до соціально-політичної структури українського суспільства, зокрема Збройні сили України утворилися фактично останніми;

протидія та перешкоди, які постійно чинила колишня метрополія щодо створення силового блоку України, приміром, події навколо Чорноморського флоту, а також навколо т.зв. стратегічних ядерних сил³;

відсутність підготовлених компетентних військових кадрів як практиків, так і теоретиків;

відсутність в українському суспільстві та серед його політичної еліти досвіду в поводженні з таким складним соціальним явищем як військова організація;

відсутність матеріальних засобів і організаційне безладдя, характерне для епохи розпаду імперій та утворення нових незалежних держав.

Серед *суб’єктивних чинників* можна виділити такі:

відмова українських політиків від окремих розповсюджених понять, які, на їхню думку, асоціювалися з колоніальним минулим або були занадто застарілі; приміром, після досягнення незалежності з обігу було вилучене найбільш вживане у світі поняття “армія” для позначення військової сили держави, вочевидь, для того, щоб воно не викликало асоціацій з Радянською Армією; з невідомих причин, можливо, тому, що застаріле, не знайшло застосування й таке узвичаєне для України поняття як “військо”;

¹ Коломієць М.П., Молодова Л.В. Словник іншомовних слів. – К.: Освіта, 1998. – С. 111.

² Правознавство: Навч. посіб. / За заг. ред. П.Д. Пилипенка. – Львів: Новий світ-2000, 2003. – С. 15.

³ Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Під ред. В.М. Литвина. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 533-536, 553-558.

орієнтація значної частини української як політичної, так і військової еліти на колишній союзний центр, внаслідок чого відбувається запозичення понять, термінів, підходів, змісту нормативно-правових актів тощо; на це зокрема звертають увагу О. Бодрук, О. Іжак, А. Шевцов тощо.

поширення в нових незалежних державах такого явища, як високий ступінь персоніфікації соціальних інститутів, у тому числі й військових, при якому створення, реорганізація, ліквідація або перепрофілювання військових формувань залежить від “організаторських здібностей” окремих “сильних особистостей”, які, зазвичай, детерміновані сімейно-клановими зв’язками;

наявність у владних структурах, у тому числі й у військових, опозиції стосовно розбудови державного механізму молодій країні, що створює певні перешкоди на цьому шляху.

Таким чином, як зазначають українські дослідники, проблема військової організації держави як одного з головних елементів системи забезпечення військової безпеки України є надзвичайно актуальною і разом з тим малодослідженою. Така ситуація, на думку А. Єрмоленка¹, призводить до того, що військово-політичне керівництво України, не спираючись на належну наукову базу, зводить політику військового будівництва до взаємозалежних процесів розвитку військових формувань держави, намагаючись при цьому “штучно” скомпонувати з них т.зв. військову організацію “мозаїчного” типу. Тому з метою надійного забезпечення військової безпеки України необхідно чітко визначити стратегічні орієнтири військової реформи, врахувавши при цьому зовнішні умови та внутрішні потреби суспільного розвитку².

¹ Єрмоленко А.Б. Збройні сили України як елемент воєнної організації держави: Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2006. – С. 25.

² Чорний В.С. Методологічні засади концепції реформування Збройних сил України в контексті світового досвіду // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – С. 340-350.

УКРАЇНА – МЕНТАЛЬНІСТЬ, ДОЛЯ, ІСТОРИЧНА МІСІЯ

Андрушко В.Т., Огірко О.В. (Львів)

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ РИСИ УКРАЇНЦІВ

Стаття присвячується блаженній пам'яті письменника, педагога, вченого, місіонера о. Василя Зінька, ЧСВВ, який багато зробив для поширення українознавчих ідей в Україні та для української діаспори в Бразилії, Аргентині, Литві, Латвії, Естонії. Розглянуто позитивні та негативні риси українців. Вказано на природну релігійність українського народу.

У державотворчих процесах нинішньої України надзвичайно актуальними є проблеми, пов'язані з етнічними й психологічними засадами, на яких формується нація. Вони визначають відповідне ставлення українців до самих себе, до національної держави, допомагають знайти вихід із складної ситуації в етнопсихологічній сфері, стимулюють етнонаціональний розвій України, є визначальними регуляторами життєдіяльності та соціальної поваги окремої особистості, а, отже, і суспільства загалом, національної ідентифікації, тобто усвідомлення людиною своєї належності до конкретного етносу, нації, знання їх типових особливостей, до яких людина себе відносить; усвідомлення спільності історичного минулого, сучасного та майбутнього. Без рішучого зламу в цьому напрямі, повноцінного утвердження української нації й держави досягнути неможливо.

Отже, психологічний мотив або внутрішнє бажання розвинути й закріпити державність, національну свідомість, щоб вона стала рушійною силою державотворення – є найбільш суттєвим і лежить в основі суспільно-культурної еволюції суспільства. До речі, вже в давні часи філософи, наприклад, Арістотель спостерігав, що людина не може діяти до досконалості, якщо не має відносин з іншими людьми, тобто спільнотою. Вони вважали людину суспільною істотою – “зоон політиком”. Арістотель

представив ширше поняття про організацію спільноти у формі полісу (звідси походить слово “політика”), тобто в сучасному розумінні розглянув питання про організацію держави. Сучасний психолог Сарасон запропонував дефініцію, що людина – це фізичний організм, який діє у психологічний спосіб у спільному середовищі. Історія доводить, що національна свідомість і бажання її плекати, передати прийдешнім поколінням, та психологічна динаміка мотивів завжди були рушійною силою або мотивацією державотворення. Зауважмо також те, що існує співвідношення між психологічними мотивами й основним світоглядом людини, тобто який – ідеалістичний чи матеріалістичний підхід до розуміння життєвих проблем домінує у свідомості людини. Слід наголосити, що для вітчизняних вчених сама дискусія з етнопсихологічних проблем стала можливою лише з початком демократичних змін в Україні, становлення суверенної, незалежної держави. До того ж далеко не всі представники української нації однаково активно беруть участь у проголошенні, відшкодуванні й розумінні своїх національних прав. Не забуваймо, що Україна впродовж усієї своєї історії через її географічне розташування є своєрідною ареною зазіхань між Заходом і Сходом, що протягом кількох століть гальмувало інтенсивний розвиток економічного й політичного життя України й не сприяло вияву високої національної свідомості більшості громадян, формуванню національного характеру, плеканню українського духу, повазі національної пам’яті, визначенню свого ставлення до головних політичних, соціальних, економічних та культурних проблем життя України, духовного світу людини, національної ідентичності, незалежно від релігійної, етичної і політичної належності. Не забезпечувало також єдності нашого суспільства, нації, держави, ідейної та духовної єдності всіх сфер життя – політичної, державної, економічної, етнопсихологічної, освітньо-виховної тощо. Як наслідок, у свідомості значної кількості українських людей панує поняття “ця країна” замість розуміння держави як “моя країна”. Таким чином, внаслідок перебування тривалого періоду часу під тиском влади інших держав, зокрема Росії, Україна зазнала величезних моральних і матеріальних втрат: мільйони замордованих, знищення і зневажання храмів, заборона обрядів та свят, культура і мова стали дозованими. У свідомості переважної більшості представників української нації сформувалося індивідуальне, відмінне від інших націй Європи власницьке розуміння. Зазначимо також, що за радянських часів теоретичні дослідження даної проблеми не виходили за рамки певних ідеологічно допустимих настанов, здійснення курсу на “злиття” націй і народностей у єдину історичну спільноту під назвою радянський народ, вивчення й сутнісне обґрунтування питання та проблем національної ментальності українців, у конкретному їх прояві не відбувалося. Вочевидь, виникає гостра потреба в осмисленні місця та ролі етнопсихологічних рис у вирішенні завдань з формування громадянина сучасної Української держави, оскільки значна частина українців, особливо молоді, й досі залишається безідейною, з розмитими національними поглядами й психологічною пасивністю.

Так, соціологічні дослідження свідчать, що понад 30% сучасної української молоді не можуть визначити власні політичні погляди¹. Як ми будемо далі розбудовувати Українську державу, якщо серед молоді – основної опори її майбутнього, є такі тривожні симптоми. Слід задуматися над цим. Вкрай необхідно це тому, що націоналістичні політичні сили не завоювали належного місця в українській дійсності на парламентських виборах у вересні 2007 р.

Крім цього, комуністичний світогляд був абсолютно несумісний з національним світоглядом українців: їхній індивідуалізм і релігійність протилежні марксистському колективізму, комуністичні метастази якого проникли в українську націю і протидіють утвердженню національного ідеалу, суперечив також патріотизмові, підкреслюючи його інтернаціоналізм – різновид російського імперіалізму, а замість повноцінної людини виховував своєрідну людину – “гвинтика”, щоб беззаперечно підпорядкувати її постановам ЦК КПРС і вказівкам вождів. Метою радянського виховання було виплекати людину, для якої поняття “вітчизни” було б сполучене на підсвідомому рівні з поняттям Радянський Союз.

Становище ускладнюється ще й тим, що значна частина населення України не знає її правдивої історії. Головною ж небезпекою для будь-якої нації є нав'язування їй абстрактних і чужих, стереотипних форм. Протистояти цьому може тільки той народ, який живе своїми цінностями. Наш же народ зіткнувся з найнебезпечнішою загрозою за всю свою історію: демографічний крах, колонізація внаслідок захоплення багатств нації, “культурна війна”.

Отже, ми не можемо не бачити, що наша колись багата країна перетворена на руїну. Ось чому сьогодні дати вичерпний аналіз етнопсихологічних рис українського народу надто складно тому, що радянська держава зруйнувала не тільки його матеріальні цінності, а й душу, яка оживляє тіло людини і керує ним, та становить нашу особистість, неповторність, унікальність, а також надає людині її характер.

Таким чином, розкривати етнопсихологічні риси нашого народу досить проблематично, тому що він пережив часи радянщини, а ця руйнівна сила, передусім, змала до зруйнування не тільки видимих і матеріальних статків нашого народу, а і його душі. Хотіли створити т.зв. “homo sovieticus – радянську людину”, точніше – російськомовного раба. Зауважмо також, що і нині, стараючись переконати світ про голодомори в Україні, ми не звертаємо увагу на душомор. Так, голодомор в Україні був злочинно організований у 1921-1922 рр., 1932-1933 і 1946-1947 рр., а душомор українців розпочався 1917 року і триває понині. Аналоги подібного

¹ *Гаврилюк Н.* Ідеологія українського націоналізму як чинник формування національної свідомості студентської молоді // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 57.

масового нищівного наступу на душу народу важко вказати у світовій історії¹.

Аналіз нашої історії свідчить про те, що українському народу притаманний свій вияв людського мислення, поведінки, релігійного характеру, форм християнської організації, за якими живе до сьогодні. Християнство не заперечувало всього того, чим жив він до його прийняття. Але воно принесло східнослов'янському народові вищу мораль, ідеали і культуру, осередками яких стали церкви. Хрещення Русі-України, 1020-ліття якого відзначали у 2008 р., призвело до глибокої християнізації українців, їхньої великої побожності та моральності, цих основних підвалів християнської культури, формуванню в них самосвідомості, національної єдності, зміцненню основ національної культури, вихованню добрих послідовників Христової науки й одночасно патріотів своєї землі. Християнством були просякнуті всі сторони їх суспільного, родинного та особистого життя.

Отже, особливою прикметою нашого народу є релігійність. Християнство прийшло до нас без жодного переслідування чи спротиву ще з апостольських часів. Ще до Св. Володимира частина суспільства визнавала Христа. Християнами були вже київські князі Аскольд і Дір, княгиня Ольга. У нас збереглися дохристиянські звичаї – фольклор, гагілки, колядки тощо. Вже в генах нашої хліборобської цивілізації маємо почуття релігійності. Хлібороб сіє та косить, але при цьому чекає від Вищої Сили дощу й тепла до росту посаженого чи посіяного.

Ще грецькі письменники стверджували, що анти, які створили першу Українську державу, визнавали лише одного Бога, тобто були монотеїсти. А їхні жінки були надзвичайно вірні. Численні храми, монастирі та прощі до них свідчать про наше первісне християнство. Коли українці покидали рідну землю, то не залишали віри і нашого східного обряду. Наш народ зберіг віру навіть ціною переслідувань і життя. Вже козаки, коли покидали Січ, взяли із собою лише ікону Покрови.

Серед позитивних рис нашого народу слід виділити також і його щирість. Ця прикмета душі належить до моральної чесноти – справедливості, злучена з правдомовністю та людяністю. Розрізняють у загальному щирість на словах і щирість у всій своїй внутрішній наставленості та зовнішній поведінці.

Крім цього, наголошуючи на чесноту справедливості, ми маємо сказати, що вона є складовою чотирьох кардинальних моральних чеснот.

Щирість українців підкреслюють навіть їхні пісні. Зокрема, у пісні “Ой звідси гора, звідти другая”, козак просить дівчину напоїти його коня: “Дівчино моя, напій ми коня”. А вона козакові у відповідь:

*“Не напою, бо ся бою, бо щем не твоя.
Як буду твоя, напою і два
З глибокої криниченьки, з нового ведра ...”*

¹ Курців Р. Проблеми національної духовності і енцикліка “Сотий рік” // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”. – Львів, 1993. – С. 390.

Який тонкий прояв ширості. Будучи вільною, дівчина не може поводитися на займенник “твоя”.

Справжня ширість найперше проявляється у ставленні людини до Господа Бога. Той, хто не має чистого сумління (духовний голос Бога в його душі), не може претендувати на те, щоб його вважали за щирого. На жаль, щирістю українців часто надуживають їхні вороги. Ось чому вона має бути пов'язана з повагою до себе й до інших та розсудливістю. Занадто довірлива щирість може нанести шкоду і кривду.

Позитивною рисою українців є їхня талановитість, що є даром Божим. Український народ має рідкісні фізичні та духовні дари Божі. До прикладу, українці ведуть перед у досягненнях з ракетознавства та багатьох інших ділянках науки, про які мало знаємо, бо тривалий час у нас не було своєї держави, а їхні успіхи присвоювали собі чужинці.

Згадаймо талановитість Івана Пулюя, як ученого, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. Серед духовних осіб України фантастичною пам'яттю відзначався св. Йосафат Кунцевич.

Вродженою рисою українців є їхня господарність. Вони історично належали до хліборобської цивілізації, яка заснована на приватній власності, що вимагає індивідуальності та одного господаря, який має відповідальність за цілість свого майна й тим сам зобов'язаний мати чесноти, властиві господареві. Підтвердженням цього є освоєння українцями навіть Зеленого, Сірого і Вишневого Клинів у Азії, канадських прерій, степів Аргентини та пущ Південної Бразилії (Паранщина).

Знаком української господарності є вибори наших земляків мерами канадських міст Вінніпега й Едмонтона протягом багатьох років.

Радянська влада, бачачи господарність нашого народу, жорстоко й немилосердно розправлялися з ним, особливо з селянами.

Отже, коли хочемо відродити позитивні риси українського народу й здобути справжню державність, маємо відродити село.

Це добре розумів В'ячеслав Липинський, який писав у “Листах до братів-хліборобів”: “і немає іншої дороги до нашого земського та духовного добра, як повернути почуття господарності в нашій країні”¹.

Чи не тому багато українців на старості літ повертаються жити в село, де почувуються найкраще, їхня душа відпочиває, як писав наш Кобзар: “Село на нашій Україні неначе писанка село. І тут серце одпочине”.

Наступною позитивною рисою нашого народу є витривалість. Важко знайти в світі народ, який переніс стільки лиха. Він пережив напади половців, печенігів, монголів, турків і татар. Усі вони зникли на нашому полі, як роса на сонці, а ми за Божою благодаттю й опікою святої Покрови, живемо.

Свідченням стійкої витривалості українців-хліборобів є, наприклад, їхня праця в кінці XIX ст. у важких кліматичних умовах Аргентини, чого не витримали ані французькі, ані німецькі поселенці. Українці ж і нині там живуть, освоїли вони і землі Бразилії.

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Львів, 1920. – С. 16.

У 30–40-х роках ХХ ст. радянська влада виселила цілими селами жителів наддніпрянських земель у пустелі Сибіру, Казахстану та Далекого Сходу, не забезпечивши їх елементарними життєвими засобами, надіючись на їхнє вимирання. Та не дочекалася. Через декілька років там виникли квітучі українські села. То ж люди вміли боротися з холодом, пустирем, безхліб'ям, вірили, надіялися на Бога і вистояли. Це яскраве свідчення витривалості українського народу. До речі, нині лише в Сибіру та на Далекому Сході проживає понад 7 млн українців.

Співпраця, згода, єдність є теж позитивними прикметами українців. Хоча недруги, які хочуть знищити наші душі, вже роками втовмачують нам протилежне. Проте історія жодного народу не знає і не мала такого стану як козацтво. Щоб створити таке елітарне військо, треба було великої мудрості. Козацтво громило ворогів у їхніх же столицях. Тільки українська історія має блискучу перемогу над московським військом під Конотопом, де 30 тисяч найкращої московської кінноти полягло за один день. Козацтво під проводом полковника Гуляйницького розбило московське військо і створило реальну загрозу для Москви.

Не забуваймо, що коли 1681 р. турецька армія наступала на Європу, то її розгромили наші лицарі-козаки, а не Ян Собеський. Папа Інокентій ХІ відслужив навіть подячну службу Божу за перемогу козаків.

Свіжі в нашій пам'яті факти з боротьби Української повстанської армії, яка боролася з окупантами на два фронти. Наші вороги і донині мають страх перед бандерівцями. В цих бойових операціях брали участь близько трьох мільйонів українського населення. То як можна стверджувати, що ми, українці, не можемо спільно працювати й боротися з ворогами.

Знову ж такі референдум 1 грудня 1991 р. показав, що за самостійність України проголосувало понад 90% її населення. До речі, “Помаранчева революція”, що здивувала світ, також стверджує, що ми вміємо, якщо хочемо, триматися разом.

Позитивною прикметою нашого народу є також примирливість. Ісус Христос навчав: “Блаженні тихі (лагідні), бо вони успадкують землю” (Мт. 5.4). До них слід зарахувати вже наших нащадків трипільців та антів.

Навіть чужинці, пишучи про наш народ, підкреслювали, що ми ніколи не використовували війни як своє ремесло. Навпаки, ми не дуже схильні до боїв і воєн. У нашому минулому не можемо знайти доказів, що українці завойовували чужі землі й чужі народи. На сторінках нашої історії не знайдемо таких явищ як пацифікація, яку проти нас чинили поляки. Чи була в нас хоча б одна Береза Каргузька – концентраційний табір у Польщі, а хоча навіть якщо були не раз спорадичні прояви терору, то його відразу осуджувала не лише церковна ієрархія, а й громадськість.

Не вчинили українці жодного голодомору для інших народів. До речі, значним перекученням фактів є т.зв. “волинські події”. З часу Другої світової війни статистика стверджує, що поляки знищили українців набагато більше, ніж українці їх. До того ж архівні матеріали свідчать, що органи НКВС – МДБ зорганізували понад сотню т.зв. “упістів”, щоб зумисно провокувати і поширювати ненависть між народами. Чому не було

цих “волинських подій”, наприклад, на Поділлі? Бо там не було “Армії Крайової” і “злочинних батальйонів хлопських”.

Зауважмо, що приписування українцям антисемітизму – це явна неправда та несправедливість, бо саме українці, власне, й рятували євреїв. Про це знали й малі діти, але ніхто не зрадив їх. Коли б переховуваних викрили, то гестапо вбило б на місці євреїв і тих, що їх переховував, навіть малу дитину в колісці. Блаженний о. Омелян Ковч заплатив за порятунок євреїв власним життям. Між іншим, митрополит Андрей Шептицький у час війни переховував у підземеллях собору Святого Юра сотні єврейських дітей та головного равина Львова. В 1942 р. він єдиний із єпископів християнських церков наважився написати листа Адольфу Гітлеру за назвою “Не убий”.

І, нарешті, запитаймо: чи хоча б один росіянин, німець, поляк, словак, угорець чи румун перебував в українських концентраційних таборах? Ні! Бо ні наш народ, ні УПА не мали їх і навіть не думали про таке. Навпаки, вони проявляли милосердя й рятували своїх ворогів.

Ще багато інших добрих прикмет притаманні нашому народу, зокрема гостинність та вміння знайти себе серед інших. Українці відразу намагаються навчитися мови й пристосуватися до довкілля. Це прояв шляхетної душі українця. Цього ніде не знайдемо, бо воно дуже рідко проявляється в інших народів. Наприклад, поляки казали, що “по хінську не розуміють”, а частина росіян роками живе між нашими земляками, але вперто не хоче розмовляти “мужицьким наречієм”.

Для об’єктивності слід розглянути й негативні риси нашого народу. Серед них насамперед лінивість розуму (мислення). Воно часто проявляється словами: “Хіба я знаю?”, “Навіщо це мені здалося?” Це велика помилка, що мститься на нас усіх здавна. Тоді як для того, щоб знати й володіти інформацією, потрібно прикласти певних розумових зусиль. Отже, маємо обов’язок самостійно мислити, аналізувати і приймати тільки обдумані рішення. Через те у нас проявляється така безпорадність і злочинна покірливість долі.

Який, наприклад, великий ентузіазм був на початку 90-х років минулого століття серед українців, а тепер панує зневіра, нехоть, злочинна байдужість. Ми здобули державну незалежність, яку не розвиваємо. Так не може бути! Тому маємо, передусім, позбутися лінивства розуму.

Іншим недоліком українців є непошана власного авторитету. Перед чужими наші земляки часто впадають у ідолопоклонство, а своїх же за їх життя не шанують. Наприклад, Іван Франко так і не зміг викладати в рідному Львівському університеті, який тепер носить його ім’я. Ось чому слід належно шанувати духовних та інтелектуальних провідників свого народу – еліту нації.

Наступним недоліком українського народу є заздрість (смуток із чужого щастя) – один із головних гріхів. Заздрість у нашому народі проявляється не до чужих, а до своїх. З неї часто зароджувалися доноси. Чимала частина українців, що загинули в тюрмах, на засланні в Сибіру, Далекому Сході, Казахстані, врятувалися б, якби не доноси сусідів, близьких, знайомих “за шмат гнилої ковбаси”.

Дуже пагубним серед українців є такий вельми старий порок, як надмірність тютюнокуріння й алкоголізм. Ще літописці згадували, що “веселіє єсть Русі пити”. І ця негожість триває до сьогодні в набагато більших розмірах, ніж колись. За неофіційною статистикою в Україні нині нараховується до 4,5 млн алкоголіків. Україна займає перше місце в світі з дитячого алкоголізму. 60% інфекційних захворювань у дітей викликані алкогольними отруєннями. Понад 1 млн підлітків в Україні вживають трамадол. Понад 100 тис. жителів України щорічно вмирає від раку легенів, спричиненого курінням. 117 тис. українських дівчат та жінок щорічно поповнюють ряди повій у 33 країнах світу. У 2006 р. понад 9 тис. неповнолітніх дівчат в Україні народили дітей. За 2007 р. у нашій державі народилося 93,2 тис. безбаченків. Щорічно в Україні роблять 700 тис. абортів, а за роки незалежності – 30 млн. Щороку на дорогах України гине понад 10 тис. людей.

Війну проти алкоголізму можна виграти, бо наша власна історія нам подає факти: за митрополита Йосипа Сембратовича (1870–1882) постали братства тверезості, які врятували розпичену Галичину. Тут на 4 тис. храмів було 30 тис. корчм, які були відкриті цілодобово, до речі, як і сьогодні.

Українці мають більше позитивних прикмет, ніж негативних. Сьогодні в етнопсихологічних рисах українця, його ментальності, душі змінилося дуже багато. Насамперед чітко окреслюються державницькі ідеї, що підкреслює глибоке переживання українського народу за долю створених національних святинь і цінностей. Боротьба за формування і плекання духовності та культурно-національної totoжності стала психоповедінковою домінантою. Опіка Господа Бога, церкви в найважчі хвилини народного буття є могутньою опорою для збереження української ментальності. Ми витримали і здобули Українську державу, бо характер людини й народ проявляється якраз у хвилинах лихоліть і труднощів.

Перед нами мають, як приклад, стояти велетні духу народу й нашого християнського благочестя. Серед велетнів духу маємо: княгиню Ольгу й Володимира Великого, Антонія і Феодосія Печерських. З пізніших століть – Св. Йосафата та новітніх наших мучеників, святителів та сповідників віри. Особливе місце займають митрополити Андрей Шептицький та Іван Огієнко, Патріарх і кардинал Йосиф Сліпий. З-посеред мирян перед нами стоять могутні постаті Юрія Дрогобича, Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського, Івана Пулюя, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Григорія Ващенко та новіших героїв нашого часу.

Усі вони вмiли використати свої позитивні риси духовності й побороти негативні схильності та стати для нас джерелом і взірцем до наслідування.

Закликом до зростання українців у позитивних рисах є слова Тараса Шевченка: “Борітеся, поборете. Вам Бог помагає!”

Сніжко В.В., Федоренко О.А. (Київ)

ГЕОПОЛІТИЧНА ПАРАДИГМА УКРАЇНОЦЕНТРИЗМУ

У статті визначаються актуальні аспекти нового проблемного напрямку геополітичних досліджень в українознавстві, метою розробки якого є вивчення сутнісних особливостей процесу формування в українському суспільстві уявлень про соціоприморні умови геоцентричного положення України та перспективи його використання.

Збереження та зміцнення державного суверенітету згідно з Конституцією України є головним завданням її внутрішньополітичного та зовнішньополітичного курсу, заснованого на національних інтересах і пріоритетах, сутнісні засади яких обґрунтовуються на основі результатів фундаментальних та прикладних розробок сучасної української науки.

У ХХІ ст. реалізація національних інтересів держав залежить від стану військово-технічного потенціалу, модерного рівня розвитку економіки та наукомістких технологій, аналітично-патріотичного усвідомлення інтелектуальної цінності ідейної та культурної спадщини автохтонного населення. Соціально-культурні надбання, які з давніх часів накопичувалися автохтонами українського терену, сприяли творенню і збереженню етносу, а згодом були закладені в основі формування геополітичної стратегії української нації як оборонної, яка набувала в певні часові етапи нових трансформаційних особливостей.

Суть запропонованої дослідної роботи полягає в тому, щоб у планетарній інтелектуальній еволюції відстежити процес конкретної еволюції ідеї україноцентризму у співвідношенні з ідейно-теоретичними здобутками дослідників та науковців, погляди яких відповідають українознавчій науковій концепції та можуть слугувати історико-філософською основою вивчення України як унікального та цілісного природно-просторового явища.

З метою проведення ефективного наукового дослідження необхідно визначити сутність понять «об'єкт» та «суб'єкт» геополітики.

Суб'єктами геополітики є утворення, які здійснюють активну діяльність у межах певного територіального простору, спрямовану на об'єкт. Суб'єктами геополітики можуть бути окремі нації, держави, міжнародні організації, об'єднання держав, фінансово-промислові корпорації.

Об'єктами геополітики є окремі нації й держави, крім того, географічні фактори їх простору – територія, ресурси, гідрографічна сітка річок і узбережжя моря чи океану, а також і шельфової зони. Дослідження динаміки об'єктно-суб'єктного статусу України може бути здійснено через аналіз аспектів бачення України в геополітичних концепціях і теоріях українських та іноземних дослідників.

Статус України як суб'єкта чи об'єкта геополітики визначається не лише розміщенням її території на земній поверхні по відношенню до інших територій, а й системою її внутрішнього суспільного життя, політичних і культурних як традиційних, так і новітніх зв'язків із найближчими й більш віддаленими країнами. Разом із тим модерні міграційні процеси, екологічні

катаклізми й зміна економічних, промислових та фінансових акцентів вимагають вивчення українських перспектив у глобальному масштабі. Тому в науковому українознавстві проблемному аналізу підлягає не Українська держава як суб'єкт геополітики та міжнародних відносин, а насамперед український етнос як феноменальне явище, що поєднує на унікальному природному терені різні географічні, антропогенні, культурні, соціоприродні та суспільні особливості.

Сприйняття України і світу в часопросторовому вимірі через порівняльне українознавство здійснюється своїм оригінальним шляхом розкриття взаємозв'язків і взаємозалежності між основними універсальними категоріями: природа – культура – історична пам'ять – етнос – нація – держава. Домінантою в цьому розгляді є етнос, що визначає дослідження географічних факторів, які вплинули на його становлення, трансформацію його на унікальному біогеографічному ландшафті території в націю, а також внутрішніх та зовнішніх соціально-політичних обставин творення держави в різні часові періоди.

У сучасній українознавчій літературі вагомим є доробок Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України в систематизації наукових знань про Україну та український етнос. Саме в цій науковій інституції завдяки зусиллям відомих вітчизняних учених П. Кононенка, В. Барана, В. Крисаченка, Я. Калакури, Л. Токара, Т. Кононенка, Ю. Фігурного, М. Дробнохода та інших було розроблено концепційні засади українознавства як науки та навчальної дисципліни, дано його обґрунтування як системи наукових інтегративних знань про Україну, українську націю і світове українство, як цілісність і геополітичну реальність – наукове українознавство.

Для характеристики України як об'єкта геополітичних досліджень, як унікальної просторової системи, що саморозвивається в географічній оболонці й є її невід'ємною частиною, потрібно зазначити, що певна окресленість терену давньої України природними кордонами (окреслені на заході гирлом Дунаю та Гірськими схилами Карпат, на сході – Доном, на півдні – узбережжям Азовського та Чорного морів, на півночі – лісовою смугою пралісів та болотами Полісся), виявлялося визначальною психосемантичною обставиною для населення, яке заселяло цей терен, у тяжінні до консолідації, згуртування в сучасному розумінні у протодержавні структури. У давні часи головними елементами природного довкілля, які впливали на процеси формування та тривалого розвитку автохтонного населення, були відносно рівнинний характер рельєфу, поєднання лісу та степу (Полісся, лісостеп, степ), наявність морів, мережі великих рік, зокрема – Дніпра, Дністра, Бугу, Прип'яті тощо, загалом – помірний клімат з перемінним зволоженням, наявність родючих ґрунтів насамперед чорнозему, гарне для здоров'я повітря, щедро наповнене легкими фітогенними речовинами листяних лісів та чагарників, різнотрав'яних луків, а також морськими аероіонами.

Простежуючи в історичній ретроспективі перетворення цих елементів у другорядні порівняно з викопними із землі природними ресурсами, досягненнями індустріального виробництва, науки і техніки, потрібно виділити два основні початкові періоди закладення світоглядних основ україноцентричного бачення вітчизняного простору.

Дивовижним символом першого періоду, символом єдності на давньукраїнському терені природи і мистецького світобачення є Кам'яна Могила – напевне, це найдавніший, що зберігся на нашому терені, тогочасний сакральний центр. Нині ми можемо висловлювати свої припущення стосовно належності цієї визначної пам'ятки – центру із найдавнішою землеробською протонеолітичною кримською археологічною культурою або культурою Кукрек (за назвою кримського села, де було знайдено перші рештки цієї культури, основні рештки – під водами Азовського моря). Кам'яна Могила – культовий центр, петрогліфи (символічні, настінні написи-малюнки) якого символізують осмислення людиною навколишнього простору та реальне усвідомлення власного життя. Слід зважити на те, що Кам'яна Могила, як і Троя, належали до Навколочорноморської геопсихічної зони, зокрема те, що нині є Чорним морем із солоною водою ще не так давно було прісним озером із значно меншим за нинішній об'ємом і наповнюваним повноводними річками, що існують і зараз. Тож людність, яка існувала навколо того давнього озера, мала свою оригінальну психотиповість, яка спиралася на унікальні особливості світогляду та геопсихічної дії.

Домінування Трої над менш розвинутою інтелектуально людністю регіону майбутнього Егейського моря, тобто племенами терену т.зв. Егеїди, спричинило до об'єднання цих племен у війні проти геніальної Трої. Переможці згодом скористалися із досягнень людності Надчорноморської геопсихічної зони.

Протонеолітична землеробська культура Кукрек існувала на Палеазовській рівнині (дно сучасного Азовського моря) й охоплювала територію навколо сучасного Чорного моря (у давні часи у північній його частині невеликого озера). Формування цієї культури почалося у VII тисячолітті до н.е. внаслідок переходу певної спільноти людей від рибальства і збиральництва до вирощування зернової культури – пшениці-однозернянки.

Після трагічного занепаду культури Кукрек внаслідок природного катаклізму і міграції рештків її людності в інші терени, світоглядні елементи цієї культури простежуються у поселеннях Трипільської цивілізації – частина кукрекської людності мігрувала північніше, вглиб суходолу від моря, інші т.зв. пелазгічні племена – річкою Істр (Дунай), яка на той час витікала з Чорноморського озера.

Отже, другий період, тобто утвердження Трипільської землеробської цивілізації можна характеризувати як втілення двох феноменальних явищ містично-психічного бачення природного простору. Перше явище – це «пам'ять про ландшафт», тобто знаходження людьми в процесі міграції умов географічного середовища, подібних до попередніх, внаслідок чого відбувається не деградація людської спільноти, а немов би перенесення і подальше продовження її господарської діяльності. Друге явище – це «духовість терену», що є відображенням геопсихічної адаптації людей до унікального природного довкілля, яке сприяє утвердженню творчого землеробського психотипу людства.

Першою класичною серед писемних джерел, що збереглися, для давнього часу доктриною геополітичного бачення України був твір. Нестора-Літописця (XI ст.) «Літопис Руський». В основу цього твердження покладено дві важливі думки Нестора: усвідомлення історичної спадкоємності «руського племені» з попередниками, з одного боку, та причетності його до найглибших верств тогочасного цивілізованого світу – з другого.

Аналізуючи праці сучасних українських науковців, у реконструкції геополітичних обширів України такими, якими їх бачив літописець майже тисячу літ тому, важливо виокремити дві окреслені ним масштабні для того часу геополітичні реалії: орієнтуючись на європейсько-християнські цінності Нестор утверджував право Київської держави на всесвітню спадщину й на органічність побутування в ній християнства, виводить руські племена від коліна Яфетового,

куди належать і «варяги, свеї, нормани, готи, англї, римляни, німці, фряги» та інші європейські народи¹.

У часи середньовіччя популярною в суспільній думці стосовно автохтонного населення стала концепція сарматизму, згідно з якою: сармати мислилися нащадками етенів (венедів), були троянці, які мігрували з Малої Азії.² «Сарматська» концепція простежується у Білоцерківському універсалі великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, у Густинському літописі, у діяльності наступного українського гетьмана Івана Виговського, а тому вона була однією зі складових частин світоглядних переконань людності на українській території в процесі становлення України як конкретної геополітичної та антропогенної природної реальності.

У XIX ст. сформовані з часів козацько-гетьманської державності ідеали україноцентризму виявили себе в геніальних творах Т. Шевченка, М. Максимовича, П. Чубинського, М. Драгоманова, М. Костомарова тощо. Найбільш глибинно цілісність сприйняття України й українського світу відтворено в геніальному поетично-філософському й історичному збірнику Т. Шевченка «Кобзар», що є символом збереження, плескання й утвердження культурного багатства нашої нації.

Окреслений Тарасом Шевченком образ України – феномена світової цивілізації, став орієнтиром у науковій й поетичній діяльності географа та етнографа П. Чубинського. У вірші «Ще не вмерла Україна», що став згодом національним і державним гімном, він зазначав важливі для становлення та розвитку українства природні символи: Чорне море, Карпати, Степ, Дніпро, Сян, Дон, які складають унікальний психообраз «Україна».

Михайло Драгоманов у книзі «Историческая Польша и великорусская демократия» відзначав, що історія кожного народу залежить від географічного положення і характеру ґрунту території, де він проживає.

У цій книзі М. Драгоманов кваліфіковано розкривав сутність політичних систем влади Речі Посполитої і Російської імперії, стосовно використання в своїх імперських інтересах населення України, її природних ресурсів і комунікаційних можливостей.

Виходячи з концептуального погляду на слов'янство як цілісну спільноту, він розглядав загальні для всіх слов'янських народів особливості географічного положення їх території. Великий досвід знавця давньої історії, слов'янознавця найвищого рівня, він зібрав факти для розкриття процесу творення слов'янської цивілізаційної спільноти на просторі між Балтійським і Чорним морями. Цей процес, з його погляду, відбувався під впливом двох географічно-історичних умов: захоплення тевтонськими рицарями Балтійського узбережжя; опанування кочовими племенами степового простору над Чорним морем³.

До переліку важливих фактів з історії загальної генези українського терену, він вводить аспекти, які характеризують слов'янське, зокрема українське обживання природного простору в межах держави литовських князів Гедиміновичів, природними межами якої були ріки Німан, Двіна, Дніпро. Він виокремлює три негативні для територіальної консолідації українського народу події: Люблінська унія 1569 р. між Польщею і Литвою; церковна унія 1596 р.; унія Богдана Хмельницького з Московським царством 1654 р.⁴

¹ Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – С. 156-158.

² Там само. – С. 161.

³ Драгоманов М.П. Україна і Москва в історичних взаєминах // Вільна Україна. – 1967. – Ч. 55-56. – С. 62.

⁴ Там само. – С. 63.

Слід зазначити, що всі наведені погляди є варіаціями інтегративної українознавчої позиції стосовно змісту системи взаємозалежних понять: «природа – люди – Україна».

У цьому контексті йдеться, передусім, про те, що у просторовому і часовому вимірах були сформовані концептуальні основи наступного – розуміння Природи як сукупності всезагальних речей, які обумовлюють виникнення й розвиток життя; виокремлення України з природного довкілля як об'єкта дослідження в його просторових образах; неперервність процесу взаємовпливу соціоприродного довкілля та автохтонної етнічної спільноти; багатоаспектна візія минулого всіх типів держав і спільнот, що існували на теперішньому українському терені у минулому, їх носіїв та створених ними суспільних структур; сприйняття України як політичного та духового центру впливу в найближчому просторовому регіоні внаслідок антропогенної, світоглядної й ментальної близькості її людності з населенням інших країн, передусім, країн Східної і Південної Європи.

В українській політичній думці інтерес до геополітичної проблематики зростав тоді, коли виникали умови для національно-визвольної боротьби або коли аналізувалися підсумки певного її етапу.

У XX ст. українська геополітична й геостратегічна наукова література стала складовою частиною суспільного життя українців, що забезпечувала їхнє утвердження як етнічної й політичної нації. Важливими напрямками у розвитку геополітичної думки як у теорії, так і на практиці національно-визвольної боротьби та державотворення були українознавчі напрями наукових досліджень.

Науково-дослідна робота представників цих напрямів була зорієнтована на вивчення безперервного творчого процесу інтегрованого синтезного поєднання на терені України культурних цінностей та суспільних традицій, спільнот, які представляли природно-просторові комплекси «Сходу» і «Заходу», «Півдня» і «Півночі».

Сутність історичної місії українства визначалася українознавчими дослідниками в територіальному й державницькому згуртуванні українців навколо спільного священного символу – «Україна», який є синтезним поєднанням особливостей природного терену і його споконвічних мешканців. Зокрема, в ідейно-теоретичній статті відомого правника Миколи Міхновського «Самостійна Україна», яка була написана в 1900 р., було визначено Україну як природно-просторову реальність, межі якої збігаються з природними кордонами української території.

Природні і політичні кордони від Карпатських гір до Кавказьких, окреслені автором як історичні межі творення української нації та держави. На цій підставі основним завданням українства в XX ст., на його думку, мало бути відновлення української держави, знищеної внаслідок військово-політичного тиску Російської імперії та об'єднання в ній усіх етнічних теренів. Саме в цих межах і була визнана Українська держава європейськими країнами в 1918 р. і затверджена Берестейським договором.

У цій праці визначені такі програмові положення українців стосовно реалізації власних державницьких інтересів: трактування української нації у становищі загарбаної в Російській імперії; визнання державної незалежності України національним ідеалом міжнародних і міжнаціональних відносин у відновленій державі та громадянської злагоди в суспільстві; засудження політичних і культурних репресій російської імперської влади проти української нації¹.

¹ Всеукраїнське та професійне товариство ім. М. Міхновського. Микола Міхновський та його «Самостійна Україна». – К., 1996. – С. 14.

Геоцентричні передумови утвердження Української держави на початку ХХ ст. були ґрунтовно проаналізовані в дослідженнях філософа й публіциста Дмитра Донцова.

У праці «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.) Д. Донцов зазначав, що українська державна ідея може бути реалізована завдяки зовнішнім умовам природного простору (величина території, кордони, чорноземні ґрунти, корисні копалини, гідрографічні і сухопутні комунікаційні шляхи) та особливостям народу (чисельність населення, спільна мова, історія, культура, державна традиція)¹.

Д. Донцов вважав, що українська державна ідея перетворилася в ХХ ст. на міжнародне питання, від вирішення якого залежить доля не тільки Східної, а й усєї Європи. На початку ХХ ст. питання про можливість існування України як незалежної країни, з його погляду, обґрунтовується об'єктивними факторами, такими як географічне положення території, опорним просторовим центром якої є Дніпро, так і традиціями політичних відносин державних формацій автохтонного населення з іноземними державами.

Д. Донцов стверджував, що формування Російської колоніальної імперії відбулося внаслідок поразки в різні часові періоди її головних імперських супротивників – Польщі, Швеції, Туреччини. На початку ХХ ст. він у зв'язку з розпадом Росії після Першої світової війни розглядав як можливий оптимальний варіант здійснення віковичної мрії українського народу – відновити власну державу, налагодити контактні зв'язки українських державницьких сил з країнами Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, зацікавлених в остаточному розпаді Російської імперії і створенні на противагу новій російській країні союзних держав.

Ґрунтовним історичним і культурологічним дослідником, який напередодні Другої світової війни у контексті світового цивілізаційного розвитку проаналізував особливості геоцентричного положення терену України, був учений-енциклопедист Юрій Липа. Головне завдання його дослідно-аналітичної роботи полягало в розробці концепції відновлення Української держави та її домінування на природних просторах регіонів навколо Чорного і Середземноморського морів².

Здобутки наукової геополітичної спадщини Юрія Липи систематизовано у працях його послідовника Лева Биковського «Апостол новітнього українства» (Женева, 1946) і «Україна над океаном» (Франкфурт, 1946). Наукова розвідка Л. Биковського «Апостол новітнього українства» присвячена пам'яті Ю. Липи як найавторитетнішого українського фахівця в галузі геополітики, розробника професійного історико-географічної методики вивчення взаємозв'язку якості та взаємозалежності природних явищ і компонентів культури та соціальної структури суспільства. Інша стаття Л. Биковського «Україна над океаном» – це системний довідник наукової спадщини геополітичних інститутів заснованих учнями й послідовниками Ю. Липи.

Л. Биковський виділяє у I пол. ХХ ст. три геополітичні періоди формування сучасного державницького світогляду українців: перший – період між 1905 і 1917 рр., який характеризується як початковий у виокремленні із уявлень про визвольну боротьбу переконання про необхідність відновлення Української держави, традицію якої започатковано протягом кількох тисячоліть; другий – період між 1917 і 1939 рр., який характеризується як основний у формуванні

¹ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Тов-во «Знання» України, 1991. – С. 34.

² Липа Ю. Панування, труд і лад. – К., 1999. – С. 12.

державницького світогляду українців, основу якого складають уявлення про ворожі державні системи і втілення цінностей українського світу в майбутній державі; третій – період від 1939 р. і після Другої світової війни, який характеризується як час становлення «Всеукраїнського Великодержавницького світогляду», який знаходить своє втілення у працях Ю. Липи та його учнів, а також у концепціях наукових геополітичних інститутів, зніційованих Ю. Липою та його послідовниками¹.

Л. Биковський виділяє три компонентні просторові системи української великодержавності: суходолова великодержавність (становлення Української держави на просторі від Карпат і Дунаю по Кавказ, Каспійське море і Волгу); морська великодержавність (політична й торгово-економічна експансія Української держави на просторі між Егейським, Мармуровим, Чорним, Азовським, Каспійським і Аральським морями та озером Балхаш); океанічна великодержавність (розгортання активної міжнародної діяльності української держави на світовому просторі після розпаду Росії насамперед у напрямі Передньої Азії та Індії)².

Виходячи із змістовних аспектів цих етапних просторових систем мислення і дій українства, український геополітик виокремлює предмет, мету і завдання роботи Українського суходолового інституту, Українського морського інституту, Українського океанічного інституту, але ґрунтовно він окреслює сутнісні аспекти проблеми океанічної великодержавності, вважаючи її кінцевою метою реалізації інтересів Української держави на підставі її історико-географічного значення для світу.

Концептуальними у розробці європейського напрямку української геополітики є праці політолога І. Лисяка-Рудницького: «Україна між Сходом і Заходом»; «Роля України в новітній історії»; «Переяслав: історія і міфи»; «Польсько-українські стосунки: тягар історії»; «Радянська Україна з історичної перспективи».

Проблему становлення України як просторової реальності вчений досліджував через аналіз двох протилежних геополітичних понять: «Захід і Схід». Застосовуючи методикку порівняльного дослідження, він з'ясовує сутність цих понять, стверджуючи, що поняття «Захід» стосується Європи загалом у зв'язку з фактом географічного розташування, а поняття «Схід» застосовується до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу християнства й візантійської культурної традиції, а з другого боку – до світу євразійських кочових спільнот.

І. Лисяк-Рудницький відзначав позитивні для творення українського народу аспекти синтезу від часів Київської держави, явищ грецько-візантійської культурної й релігійної традиції (церква, література, будівництво) і західної суспільної й політичної структури (князь, віче, військова дружина). Україна з огляду на географічне розташування території та контакти її населення з країнами європейського світу визначається як органічна складова частина європейської спільноти, гальмуючим чинником поступу якої були впливи євразійських кочових структур.

Розглядаючи особливості довготривалої боротьби Росії і Польщі на терені України І. Лисяк-Рудницький зазначав, що з 1654 р. гегемонія у Східній Європі перейшла від Речі Посполитої до Московського царства, яке трансформувалося на початку XVIII ст. у Російську імперію³.

І. Лисяк-Рудницький ототожнював Росію з цивілізаційним терміном «Схід», а Польщу – з терміном «Захід». Росія характеризувалася як державна формація, яка з

¹ Биковський Л. Україна над океаном. – Франкфурт, 1946. – С. 5.

² Там само. – С. 7.

³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. I. – С. 73.

середини XVII ст. до кінця XX ст. здійснює пригноблення української етнічної спільноти. Польща, незалежно від негативних фактів в історії взаємного існування двох народів і держав, оцінювалася як ключовий партнер у боротьбі українців за відновлення державності.

І. Лисяк-Рудницький на підставі найсучасніших для XX ст. наукових фактів, стверджував, що у міжнародній діяльності українського гетьмана Богдана Хмельницького найголовнішою концептуальною лінією був союз України з блоком протестантських держав, до якого входили Швеція, Бранденбург-Пруссія, Трансільванія, кальвіністська партія у Литві, що виступала проти унії з Польщею, а також індивідуальні союзи з Молдовою і Волощиною.

Окресливши спірні питання цього історичного періоду, які стосувалися вибору орієнтації гетьманом Богданом Хмельницьким, дає йому наукову характеристику як політику, який, по-перше, утвердив Українську державу, започаткувавши у середні віки її трансформовану від князівських часів традицію, а, по-друге, започаткував орієнтаційні тенденції козацької держави на Швецію, що виявилось в угодах гетьманів Івана Мазепи і Пилипа Орлика з шведським королем Карлом XII у 1708-1710 рр., і на османську Туреччину, що виявилось в угоді гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною в 1669 р. і співпраці з Туреччиною Пилипа Орлика. Особливість цих кроків лежить у пошуку партнерських стосунків із психоідеологією не католицького і не православного штибу, тобто вихід за межі т.зв. «братерського» релігійного єднання¹.

І. Лисяк-Рудницький є представником української політичної думки 60–80-х років XX ст., яка значною мірою бере початок у 40-х роках і базувалася на ідеях еволюції поглядів українців стосовно відокремлення України від СРСР та відновлення незалежної держави. Він розглядав проблему перспективи еволюції УРСР у межах СРСР у багатьох наукових статтях, а в статті «Радянська Україна з історичної перспективи» він розглядав особливості впливу статусу України як союзної республіки на геополітичну структуру СРСР і всього соціалістичного блоку, а також на геополітичне становище Радянського Союзу як світового центру впливу². Вихід із цієї проблемної ситуації він вбачав у тому, що згідно з офіційною доктриною більшовицько-комуністичної влади УРСР є суверенною державою, яка на засадах рівноправності об'єднана у федерацію з Росією та іншими республіками. Така позиція знаходить вияв у членстві УРСР як окремого суб'єкта в ООН і згідно з Конституцією СРСР має право виходу із Радянського Союзу. Саме поєднання цих політичних обставин, з погляду вченого, є основою для відновлення незалежності Української держави внаслідок розпаду Радянського Союзу.

Аналізуючи погляди українських дослідників XX ст. стосовно можливостей і перспектив геоцентричного положення України, потрібно зазначити, що вони, концентруючи свою увагу навколо подій, явищ і фактів минулого й сучасного періодів, узагальнили і проаналізували величезний історико-документальний матеріал.

Вихідні ідейні положення, які були в основі поглядів українських вчених, були широко використані у діяльності національно-визвольних організацій в Україні і в еміграційних колах, які перебували в межах різних іноземних держав. Ці положення після відновлення Української держави у 1991р. стали міцною базою для розвитку наукових досліджень вітчизняної науки насамперед у галузях історії, наукового українознавства, філософії, політології, літератури, культурології, правознавства.

¹ Там само. – С. 74.

² Там само. – Т. II. – С. 460.

Дослідження соціокультурної спадщини мешканців українського терену та ідейно-теоретичної спадщини вітчизняних мислителів обумовлено актуальністю проблеми комплексного аналізу ролі українознавства, як фундаментальної основи пізнання дійсності, виховання молодого покоління людей, формування їхніх практичних навичок і життєвого досвіду. Зокрема критеріями, які дають змогу з'ясувати рівень науково-практичної розробленості різних проблем є, безперечно, принципи доступності, системності, концентричності та цілісності інтегративного знання.

Головним завданням дослідження особливостей становлення геополітичної парадигми україноцентризму є формування науково-теоретичного змісту українознавства як науки, а в царині освіти навчального предмета про минуле і сучасне життя українства, Україну й український світ як феноменальне явище, а також як цілісну систему знань про комплекс проблем українського соціуму.

Окреслюючи ці проблемні питання, потрібно вказати, що їх розробка є необхідною для формування в українському суспільстві інтегративних знань про найунікальніші явища, основні процеси й події державотворчого поступу українства, зокрема такі, як:

Українознавство – наука про Україну як геополітичну реальність, світове українство та український світ;

Українська мова і культура – феномени світової цивілізації;

Національно-визвольна боротьба українців у XX ст. проти колоніальних імперій;

Україна – засновник Організації Об'єднаних Націй;

Голодомор 1932-1933 рр. – найжорстокіший акт трагедії українства у 30-х рр. XX ст.;

Чорнобильська катастрофа – загрозна проблема для збереження генетичного фонду українців та всього людства;

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року;

Національні та державні символи світового українства.

УКРАЇНЦІ У СВІТІ

Кравченко О.В. (Київ)

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА У ПОЛЬЩІ

У статті проаналізовано особливості розвитку освітньої системи української меншини в Польщі; розкрито роль громадських організацій українців у польсько-українському освітньому процесі.

Українознавчі освітні заклади відіграють значну роль у житті українських переселенців та їхніх нащадків: надають різнобічну підтримку українській діаспорній спільноті, сприяють збереженню рідної мови і культури, традицій та звичаїв, стають ресурсними інструментами підтримки україністики в світі. Важливого значення у цьому аспекті набуває вивчення особливостей розвитку українського шкільництва у демократичних державах, які межують з Україною, мають етнічну спорідненість, близькість культур, геополітичних і геостратегічних завдань. До таких держав належить Польща.

Проблеми розвитку українознавства, української освіти, історії, культури в Республіці Польща **досліджують** українські й зарубіжні вчені: професори Степан Козак, Михайло Лесів, Владислав Серчак, Август-Станіслав Фенчак, Станіслав Стемпень, Василь Назарук, Валентина Соболев, Мирослав Трухан, представник українців у Сеймі Володимир Мокрий, Людмила Чикаленко, Іван Пасемко тощо. Питанням українського шкільництва, навчанню мови нацменшин, зокрема стану вивчення української мови в Польщі присвячено праці Марка Сирника, Ярослава Сирника, Оксани Баранівської, Анни Богуш. Проте як засвідчує аналіз праць, що висвітлюють розвиток української освіти в Польщі, ця проблема й на сьогодні не втрачає **актуальності**, потребує всебічного дослідження.

У Республіці Польща, за даними загальнопольського перепису населення, проживає 36 тис. українців. За даними ОУП (Об'єднання українців Польщі), ця цифра перевищує півмільйона осіб. Історія розселення українців на польських землях бере початок від часів Київської

Русі. Сучасні ж українці компактно проживають переважно у східних воєводствах країни. Найбільші поселення українців розташовані у Вармінсько-Мазурському, Західнопоморському, Поморському, Любуському воєводствах. У деяких місцевостях українське населення складає до 90 відсотків. Говорячи про українців у Польщі, варто розрізнити українців-емігрантів та представників української національної меншини – корінних мешканців південно-східної частини сучасної Республіки Польща.

Українська еміграція в Польщі з'явилася в 1919 р., особливо збільшилася її чисельність після переходу військових частин і урядових установ Української Народної Республіки в 1920 р. Значну частину емігрантів становили військовики, які були інтегровані в таборах, а також цивільні громадяни. Для українських емігрантів одним із пріоритетів на чужині був розвиток шкільництва, що засвідчує виникнення та функціонування різноманітних освітніх закладів, курсів, шкіл, гімназій і навіть університетів. Саме в цей час було закладено міцні підвалини української освіти в Польщі на багато десятиліть уперед. Проте з плином часу український освітній процес за кордоном зазнав значних впливів та змін, зумовлених політичними, економічними, культурними чинниками, зокрема асиміляцією в середовищі українських громад. Навіть у країнах із давньою традицією українського шкільництва, до яких належить і Польща, спостерігається спад інтересу до української школи, що призводить до скорочення кількості учнів, навчальних програм, а іноді – до закриття цілих шкіл і пунктів вивчення української мови.

Українську мову в Польщі вивчають, передусім, діти українського походження, проте на сучасному етапі інтерес до української мови зростає й у поляків.

Від 2004 р. Польща – член Європейського Союзу. У країні триває активна політично-економічна, а також соціальна трансформація. Зміцнюються міждержавні відносини, зокрема на польсько-українському рівні. Польща потребує спеціалістів, які могли б працювати у фірмах, що співпрацюють з Україною. З'являються представництва українських фірм у Польщі, яким потрібні україномовні працівники – поляки. Відповідно зростає попит на професійних перекладачів з української мови. На часі активізація і реформування українсько-польських освітніх процесів.

На підставі аналізу наукових джерел в історії становлення українського шкільництва в Польщі визначаємо таку періодизацію: часи II Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.); роки німецької окупації (1939 – 1944 рр.); повоєнний період (1947 – 1952 рр. – наслідки операції «Вісла»); 1989 р. – до сьогодні.

Освітня політика міжвоєнної Польщі розвивалася в напрямі створення т.зв. утравістичних (двомовних) шкіл – українсько-польських або польсько-українських (у перших більшість предметів мала викладатися українською мовою, в других – польською). Формально школи могли стати двомовними, якщо певна кількість батьків (не більше 20 польських дітей і не менше 40 українських) подавала відповідні прохання-декларації в місцеві органи освіти. На практиці ж утравістичні школи ставали суто

польськими, якщо вчителі не знали обох мов, а польський уряд зумисне закривав українські семінарії, перешкоджаючи таким чином фаховій підготовці вчителів української мови. Утраквістичних шкіл з українською мовою навчання до 1939 р. було створено майже 3200. У них вивчали українську мову як предмет. Українські національні товариства були проти створення двомовних шкіл, проте такої системи створення освітніх закладів вимагав прийнятий Польщею у 1924 р. шкільний закон («lex Grabski»). Спонтанна акція створення українських шкіл почалася після того, як у вересні 1939 р. Польщу окупували німці. Вже в березні 1940 р. лише на Ряшівщині існувало 575 українських шкіл, які відвідувало 68039 учнів і в яких працювало 878 українських учителів¹. Створенням українських шкіл займалися відповідні Українські допомогові комітети з центром у Кракові. При школах проводилися різноманітні позашкільні виховні заходи, діяли гуртки малювання, співу, євхаристійні дружини, курені соколів тощо. До 1940 р. зусиллями Українського допомогового комітету було створено 66 народних 5 – 6-класових школи, відкрито дві Українські вчительські семінарії (Груберів, Криниця).

Упродовж 1944 – 1945 рр., у новій вже дійсності, українські школи було розпущено. Виселення українців у радянську Україну 1944 – 1946 рр., а згодом – депортація тих, хто залишився, в рамках операції «Вісла» 1947 р. призвело до повного розвалу організованої форми навчання української мови у Польщі. Цілих п'ять років (аж до 1952 р.) у Польщі не було жодної української школи або навіть осередку її вивчення².

Політика польської комуністичної влади щодо українців здійснювалася відповідно до загальної концепції творення в Польщі однонаціональної держави. Планувалося досягти цього насамперед переселенням українців в УРСР, а пізніше, в ході акції «Вісла» – на західні і північні землі Польщі, де вони мали швидко колонізуватися. Основна мета акції – денаціоналізація українського населення. Польський уряд прагнув знищити національно настроєне українське підпілля й ліквідувати українську меншину. Польські адміністративні органи застосовували найрізноманітніші засоби для зростання масштабів переселення – позбавлення прав українців на землю, ліквідацію рідного шкільництва, культурно-освітніх установ, греко-католицької церкви тощо. «Переселену людність намагалися розселити в такий спосіб, щоб вона не становила більше, ніж 10% усього населення. Інтелігенція мала бути поселена окремо, подалі від своєї громади, а локальній владі пораджено до переселенців не користатися окресленням «українець», а лише «переселенець»³. Переселенцям забороняли жити в містах або великих селищах, не надавали можливості навчатися рідною мовою, вступати до вищих навчальних закладів, не діяли культурно-освітні установи, здійснювався жорстокий поліційно-адміністративний нагляд.

¹ *Сирник М.* Українське шкільництво Польщі в роки німецької окупації // Український журнал. – 2007. – № 10. – С. 32.

² Там само. – С. 33.

³ *Ліпкан А. Г.* Операція «Вісла»: переселення чи депортація? // *Воєнна історія.* – 2003. – № 1. http://warhistory.ukrlife.org/1_03_9.htm.

Зрозуміло, що за таких умов не могла функціонувати українська школа. Тільки у 50-х роках почали створюватися пункти навчання української мови та українські школи. На перших етапах у Польщі існувало декілька неповних середніх шкіл та два ліцеї для українців. Така мала кількість українських шкіл пояснюється тією обставиною, що для відкриття школи або класу для національних меншин необхідна була певна кількість заяв від батьків. Внаслідок операції «Вісла» українське населення було розселене на значних відстанях Східної та Західної Польщі. В одному населеному пункті проживало тільки декілька українських родин, тому їхніх заяв для відкриття української школи (класу) було недостатньо. Через це батьки змушені були віддавати дітей до польських шкіл. Міністерство освіти Польщі у двох постановках (від 4 липня 1952 р. – Нр П I 5232/52 та від 15 вересня 1952 – Нр SO 5 7630/52) подало перші директиви відносно організації навчання української мови у Польщі. У них зазначалося, що таке навчання можна організувати лише за згодою та бажанням батьків, а вчителями могли бути лише особи, які добре володіли українською мовою. Навчання мало починатися з 2-го класу початкової школи, по 3 год на день, підручники рекомендувалося використовувати з радянської України.

У цьому контексті слухним є зауваження дослідника українського шкільництва Марка Сирника: «Попри те, що перші школи, в яких розпочато навчання української мови у Польщі опісля депортації 1947 року виникли – в нових умовах діаспори – вже у 1952 році, то шойно з 1956 року можемо почати говорити про творення основ цього, що сьогодні розуміємо під назвою «українське шкільництво». Цей термін свідомо беру в лапки, і свідомо треба було б нам вживати термін «навчання української мови у Польщі». Ці два поняття аж ніяк з собою не збігаються. Вживаючи першого терміна, силоміць відносимося до довоєнного і воєнного контексту, коли в умовах польської і німецької держав, все ж таки існували українські школи – українські як за викладацькою мовою, так і програмою навчання. Того типу заклади існували і після II світової війни до часу переселення українців в роках 1944 – 1946 в Радянську Україну, і поступово владою замикалися. Зокрема ті, що виникли в час німецької окупації. Отже – ставлячи питання про шкільництво, мусимо на ці умовини зважувати»².

Основний розвиток навчання української мови у Польщі почався після 1956 р. Саме тоді було засновано Українське суспільно-культурне товариство (нині Об'єднання українців Польщі), якому було доручено піклуватися про освітні й культурні потреби українців. Вже в грудні 1956 р. Міністерство освіти видало перший документ – обіжник № 30, що вказував Відділам освіти Народних Рад і керівникам шкіл, яких заходів необхідно вживати для забезпечення навчання українською мовою. У ньому зазначалося, що коли 7 дітей за згодою батьків заявлять про бажання

¹ *Заброварний С.* Відродження українського шкільництва (1952 – 1958) // Український альманах. – 1997. – С. 258.

² *Сирник М.* Українське шкільництво у Польщі після 1947 року – штрихи до історії // <http://www.ridnamowa.prv.pl/>.

вивчати українську мову, може бути виданий дозвіл на створення пункту навчання¹. У 1955/1956 н.р. української мови навчалось вже 1625 дітей, а 1956 – 1957 н. р. – 649 учнів. Для підвищення кваліфікації вчителів шороку організовували місячні вакаційні курси української мови, на які приїздили до 40 вчителів. Проходили вони в Сулеювку, Медзешині, Слупську, Лігницю, а згодом у Києві. У перші роки використовували підручники з радянської України. Починаючи з 1959 р. почали виходити свої посібники. Першими авторами цих книжок були: Йосип Курочко, Тетяна Голинська, Кость Кузик, Микола Сивіцький, Яків Гудемчук та Іван Брук.

У 1956/1957 н.р. відкрито початкову школу з українською мовою навчання в Банях Мазурських, Ярошівці, Білому Борі; у місцевості Чахув (Щецін) була створена перша після 1947 р. українська школа з гуртожитком, запрацювали українські ліцеї: ліцей у місцевості Лігниця (зараз – як комплекс: гімназія та загальноосвітній ліцей), Гурові Ілавецькому (школа була організована як українські класи при польському ліцеї. Зараз це окремий заклад.), Педагогічний ліцей для вчителів української мови у Бартошицях, а в Щеціні 1957 р. – українське відділення Вчительської студії, з 1957 до 1964 р. існували українські класи при польському загальноосвітньому ліцеї у Перемишлі (на сьогодні – комплекс із додатковим навчанням української мови: садок, початкова школа, гімназія, ліцей).

За висновками М. Сирника, кількісний склад шкіл, де проводиться навчання української мови у Польщі, був різний упродовж існування шкіл. Перший і найбільш бурхливий період розвитку – кінець 50-х – початок 60-х років ХХ ст., а 80-ті роки – майже повний розвал².

Ліквідація в Польщі 1989 р. тоталітарної системи зробила можливим відновлення активного культурно-освітнього життя українських громад. У червні цього року відбулися напіввільні вибори до Сейму. Представниками польського уряду стали українці Володимир Мокрий та Мирослав Чех. Відчуваючи дієву підтримку з боку державних структур Польщі, активізувала свою діяльність, зокрема і в розвитку освітньої сфери, уся українська громада.

Функціонування українських шкіл і пунктів навчання української мови зумовлене законами Польщі, які регулюють освітню сферу в цій країні. Вони належать до загальної мережі державних закладів, які здійснюють політику Польщі відносно зберігання тотожності серед осіб непольського походження, оскільки в державі не існує приватних освітніх закладів, організованих ОУП чи іншими громадськими структурами.

Перші директиви відносно організації навчання української мови Міністерство освіти Польщі подало у двох уже згадуваних постановках

¹ *Богуш А.* Досвід організації навчання і виховання дітей на українських етнічних землях та в діаспорі (типи шкіл, зміст навчання і виховання) // *Освіта в українському зарубіжжі: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (1 – 4 листопада 2000 р.)*. – К., 2001. – С. 113.

² *Сирник М.* Стан навчання української мови у Польщі після виселення 1947 року // *Українознавство*. – 2005. – № 4. – С. 122.

1952 р. На сучасному етапі розвиток українського шкільництва регулюють Розпорядження Міністерства освіти в Польщі від 7 березня 1991 р. та від 24 березня 1992 р. Ці документи були чинними до 2002 р. і визначали стандарти у сфері освіти національних меншин. Вони були прийнятними й корисними і для Польщі, яка в цей час розбудовувала демократичне суспільство, і для національних меншин у цій державі. У цих документах про освіту перш за все було визначено поняття й терміни, що стосуються шкільництва: *школи з рідною мовою навчання* – установи, у яких усі предмети викладаються мовою певної нацменшини (окрім польської мови та історії), *двомовні школи* – такі, у яких навчання ведеться двома мовами (нацменшинною та польською), *школи з додатковим навчанням рідної мови* – навчання ведеться польською мовою, однак додатково вивчається рідна мова певної національної меншини, а також *міжкласові, міжшкільні і міжвідділові групи навчання рідної мови* (залежно від місцевих умов та особливостей навчання)¹.

У цей час стало можливим навчання рідної мови вже у садочках. Мову нацменшин зараховано до обов'язкових предметів при збереженні добровільності навчання.

3 1 січня 2003 р. набув чинності новий закон – розпорядження Міністерства освіти Польщі від 3 грудня 2002 р., за яким скасовано записи, в яких йшлося про обов'язковість навчання рідною мовою, про навчання української мови в садочку, також відхилено всі пропозиції, складені ОУП. Нова реформа спричинила реорганізацію шкільництва, внаслідок якої українська освіта в Польщі зазнала найбільших втрат.

У 2005 р. Сейм прийняв «Закон про національні й етнічні меншини та регіональні мови». Закон, над яким працювали понад 10 років, визначив національні й етнічні меншини, встановив принципи географічної номенклатури та статус єдиної в Польщі регіональної мови – кашубської. Статус національних меншин у Польщі також визначає Конституція 1997 р., зокрема в ст. 27 визначено мовні права нацменшин, що впливають з міжнародних правових угод, підписаних Польщею. Ці положення та зміст міжнародних правових актів не містять конкретних зобов'язань влади щодо вживання мови національних меншин у діяльності адміністрації та під час навчання у школах. Відповідальний за організацію навчання у школах (відвідання уроків учнями, робота вчителя тощо) безпосередньо директор. Навчання української мови здійснюється згідно з чинними законами і відповідно до заяв батьків навіть тоді, коли воно відбувається поза школою, наприклад, у світлицях ОУП чи в церковних приміщеннях.

У 2004 р. Найвища контрольна палата (НК – Najwyższa Izba Kontroli) провела перевірку функціонування в Польщі шкіл національних меншин, а також закладів, у яких вивчається мова нацменшин (зокрема й українська мова). Основною метою контролю була оцінка виконання освітніми закладами завдань щодо навчання мови національних меншин, зокрема

¹ Сирник М. Стан навчання української мови у Польщі після виселення 1947 року // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 127.

організації навчального процесу; добирання програм та підручників; якості педагогічного контролю директорами окремих шкіл; рівня підготовки і кваліфікації вчителів. У підсумкових документах було схвалено кваліфікаційну підготовку вчителів української мови, постійне підвищення ними професійного рівня, співпрацю з нацменшинними організаціями. Негативно оцінено рівень організації навчання школами, спосіб ведення документації, вказано на брак відповідних записів у статутах шкіл, недостатню інформованість батьків про їхні права. Реакцією Міністра освіти Польщі на виявлені недоліки стало визначення на 2005/2006 шкільний рік пріоритетного завдання Міністерства освіти Польщі у формі посиленого контролю шкільних кураторів над процесом навчання дітей та молоді національних і етнічних меншин. До цього часу інформація про організацію навчання рідною мовою та вивчення рідної мови була одним зі складових елементів загальної оцінки дійсного стану шкільництва у Польщі.

У Міністерстві освіти Польщі у березні 2008 р. відбулася зустріч віце-міністра освіти Кшиштофа Становського з представниками української громади в Польщі. Приводом для зустрічі були майбутні зміни в законі про освіту, які матимуть вплив і на ситуацію шкільництва національних меншин. У цьому контексті було проаналізовано основні проблеми і потреби, наявні в системі освіти української меншини, визначено перспективи розвитку українських шкіл. На думку представників української громади, з огляду на різне ставлення до потреб української меншини з боку органів самоврядування, найкращим розв'язанням освітніх проблем було б підпорядкування (а також фінансування) українських шкіл безпосередньо Міністерству. К. Становський зазначив, що розуміє специфіку української меншини, основною складовою якої є розпорошення, але водночас не поділяє думки, що лише підпорядкування Міністерству зможе забезпечити належне функціонування українських шкіл¹. Нині в державі переважає протилежна тенденція – передавання якнайбільшої кількості компетенцій органам самоврядування. Представник ОУП М. Сирник, виступаючи на вищезазначеній зустрічі, серед найголовніших освітніх проблем визначив потребу вдосконалення звітності щодо кількості дітей, які вивчають українську мову; активнішої підтримки з боку т.зв. провідних органів, а також підвищення рівня навчання, зокрема за допомогою залучення в найбільші регіони методистів, які б реально підтримували учителів з пунктів навчання. Українська громада заручилася підтримкою Міністерства в реалізації проектів літнього відпочинку українських дітей, у фінансуванні видання двох чисел «Рідної мови» у 2008 р., а також посібника (допоміжного видання) з історії².

Загалом на сьогодні в Польщі функціонують п'ять українських шкільних осередків, зокрема: а) Комплекс загальноосвітніх шкіл ім. М. Шашкевича у Перемишлі, в якому навчається 205 учнів (школа

¹ Дмитрів І. Зустріч, яка може бути історичною // Українське слово. – 2008. – № 36. – 4 вересня.

² Там само.

співпрацює з навчальними закладами Західної Європи в рамках програми «Сократ» і налагоджує співпрацю з українськими школами Львова і Мостиськ; б) Комплекс загальноосвітніх шкіл у Лігниці, де навчається 105 учнів. Тут створено всі умови для навчання і розвитку: класи, житло, їдальня, бібліотека, учнівська світлиця й учнівський клуб, діє гурток художньої самодіяльності. Окрім вивчення української мови, українською проводяться заняття з українознавчих предметів: історії та географії України; в) Українські школи ім. Т. Шевченка в Білому Борі згуртували 111 учнів; г) Комплекс шкіл з українською мовою навчання в Гурові Ілавецькому (245 учнів); ґ) У початковій школі й гімназії ім. Лесі Українки в Бартошицях навчається 139 учнів. Тут також є всі умови для навчання.

У переважній більшості українських шкіл українською мовою викладають усі предмети (окрім польської мови й історії), як обов'язковий предмет вивчають рідну (українську) мову, також вводять українознавчі предмети: українську літературу, історію України, географію України.

Вивчення рідної мови в Польщі може здійснюватися у дошкільних (садочках) та шкільних закладах з рідною мовою навчання, у міжшкільних пунктах вивчення рідної мови та двомовних школах. У школах з українською мовою навчання загальна кількість годин української мови дорівнює кількості годин, відведених на польську мову.

Навчання української мови на рівні початкової школи проводиться у 4 освітніх закладах (класи з українською мовою навчання): Білий Яр – 30 учнів; Перемишль – 91 учень, Бартошице – 76 учнів. Навчання української мови на рівні гімназій та ліцеїв: Білий Яр – 81 учень; Лігниця – 105 учнів; Перемишль – 102 учні; Гурово Ілавецьке – 245 учнів; Бартошице – 42 учні.

Українські школи функціонують в основному як комплекси (початкова школа, гімназія, ліцей). В усіх українських школах Польщі зараз навчається 777 учнів. Окрім шкіл, функціонують також т.зв. пункти навчання української мови та недільні школи, у яких діти мають змогу вивчати рідну мову. На сьогодні кількість пунктів становить 190, у них навчаються 2158 дітей¹.

Найпоширеніша форма вивчення української мови в Польщі – пункти навчання української мови. Їх організують при школах, де є відповідна (передбачена законодавством) кількість дітей. Ця кількість-мінімум у різні роки змінювалася: у 50-х – 7 дітей, у наш час – 3 учні. Навчання в пунктах проводять здебільшого після всіх шкільних занять, оскільки в одному пункті можуть навчатися діти з різних шкіл чи навіть місцевостей. Заняття однієї групи призначається в різний час протягом 2 – 3 год. Пункти можуть бути як міжкласові, так і міжшкільні.

Друга форма вивчення української мови – школи з українською мовою навчання або школи з додатковим навчанням української мови.

Аналізуючи стан вивчення української мови у Польщі, М. Сирник наголошує на існуванні на сучасному етапі багатьох проблем: упродовж

¹ Дані подано за анкетною статистичних даних «Школи з українською мовою навчання у Польщі 2006/2007 шкільному році» // http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/.

останніх років кількість учнів, які вивчають українську мову, зменшилася приблизно на 21 % (серед головних причин – неузгодженість взаємовідносин між місцевими громадами й окремими вчителями; між організаційними структурами й вчителями, з одного боку, та громадами – з другого; фахові вимоги окремих учителів та готовність батьків до навчання своїх дітей української мови). Основна проблема шкіл з українською мовою навчання та шкіл з додатковим предметом «українська мова» – мала кількість дітей, як наслідок – недостатнє фінансування (кошти нараховуються окремо на кожного учня, тобто чим більша школа (за кількістю учнів), тим більше нараховується коштів), а об'єднувати початкову школу з понадгмназійною законодавчо заборонено. Ще однією важливою проблемою, що стосується пунктів навчання і яка вимагає нагального вирішення, є співвідношення кількості дітей, які тут навчаються, до кількості тих, які продовжують навчатися в українських школах. Головні причини, через які значна кількість учнів не продовжує навчання в українських школах, – фінансові проблеми батьків, відсутність гуртожитку¹.

Актуальною є проблема забезпечення освітньо-виховного процесу підручниками, навчальною та методичною літературою. Протягом певного часу така література надходила з України, згодом стало зрозуміло, що для українських дітей у Польщі мають бути створені підручники, які відповідають вимогам загальноосвітніх польських шкіл (зважаючи на методику, рівень навчання, ступінь оволодіння мовою). Власне, проблема з підручниками поступово вирішується завдяки підручникотворчій роботі д-ра Ярослава Грицьковяна, який створив для учнів такі підручники, як «Журавлики», «Виноградник», «Перегук віків», а для вчителів – «Jak uczyć się języka ukraińskiego. Poradnik metodyczny do nauczania języka ukraińskiego w szkołach polskich» (1968) і «Методику навчання української мови і літератури» (1998). Як зазначає сам автор, «перед учителем цього предмета назбиралося чимало труднощів, і не тільки дидактичного характеру... У школі бракує підручників, допоміжної літератури, вчительських журналів чи будь-яких посібників для вчителів»². Активно долучаються до створення підручників і посібників учителі українських шкіл у Польщі. Значну роботу з підготовки підручників для українських шкіл проводять вищі навчальні заклади (кафедри української філології Варшавського і Ягеллонського університетів).

Освітніми надбаннями української спільноти в Польщі, окрім українських шкіл і пунктів навчання, є кафедра україністики Варшавського університету, Інститут східнослов'янської філології Ягеллонського університету (м. Краків), Інститут слов'янської філології Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін); Інститут українознавства в

¹ *Сирник М.* Навчання мови національних меншин у Польщі – оцінка державних структур // Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Українська освіта в світовому часопросторі. – К., 2007. – С. 199.

² *Грицьковян Я.* Методика навчання української мови і літератури. – Варшава, 1998. – С. 232.

Перемишлі, кафедра україністики Університету ім. А. Міцкевича (м. Познань), Інститут слов'янської філології Вроцлавського університету, кафедра слов'янських мов Люблінського католицького університету, Інститут східнослов'янської філології Вищої педагогічної школи (м. Ольштин), Інститут східнослов'янської філології Вищої педагогічної школи (м. Зелена Гура), Центр преси та книжки слов'янських народів (м. Варшава).

Учасники Міжнародного конгресу «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті» (Львів, 2008 р.), які прибули з Республіки Польща, констатували, що значно зріс інтерес до вивчення українознавства й української мови саме у польських вищих навчальних закладах.

Випускники українських шкіл Польщі можуть і далі поглиблювати свої знання рідної мови й літератури. В Університеті ім. Марії Кюрі-Склодовської в Любліні з 1992 р. на гуманітарному факультеті існує відділення української філології, яке функціонує в рамках Інституту слов'янської філології. У цьому відділенні працюють 13 наукових співробітників, з них 4 – із вченим званням професора. На сьогодні українську філологію вивчають 80 студентів. Навчання за денною формою триває протягом п'яти років і закінчується захистом диплома магістра мовознавства або літератури. Студенти здобувають педагогічну та перекладацьку спеціалізацію, пізнають українську історію, культуру і літературу, вивчають українську мову та діалектологію. Більшість студентів після другого курсу доповнює знання з україністики вивченням політології, права, соціології тощо. На третьому курсі існує можливість навчатися протягом одного семестру в Львівському університеті імені Івана Франка. У рамках діючого студентського наукового гуртка організовуються наукові та діалектологічні експедиції до Волині, Підляшшя та білоруського Полісся. Відділення вже підготувало понад 100 українців, більшість з яких працює в різних освітянських, культурних організаціях, а також перекладачами на східному кордоні. Частина випускників залишається й продовжує свої дослідження мови та літератури в аспірантурі.

Провідну роль у розвитку українського шкільництва відіграють громадські організації українців у Польщі. Зокрема, важливу роботу в плані допомоги вчителям української мови й ознайомлення дітей з сучасною Україною проводить Українське вчительське товариство (УВТ), яке діє в Польщі від 1992 р. Основне завдання УВТ – інтеграція та активізація українських учителів і вихователів та освітньо-виховна діяльність серед української громади. Своєї освітньої мети товариство досягає, організовуючи школи з українською мовою навчання та пункти навчання української мови, співпрацюючи з освітніми органами влади під час їхнього створення, опрацьовуючи навчальні програми та видаючи підручники, поширюючи знання про Україну, її культуру, географію, історію тощо. Крім того УВТ організує конференції, наукові сесії та курси для вчителів української мови, а також розважальні заходи, табори як для молоді, так і для вихователів. Зараз організація нараховує близько 200

учасників, а відділення існують у Білому Борі, Лігніці, Гурові Ілавецькому та Перемишлі, тобто там, де знаходяться ліцеї й гімназії з українською мовою навчання.

Українське вчительське товариство в Польщі є видавцем часопису «Слово педагога» та кварталника «Рідна мова». Головний редактор цього кварталника – М. Сирник, а редакція складається з українських діячів з різних польських осередків. Журнал «Рідна мова» – фаховий часопис, професійне періодичне видання, яке надає допомогу вчителям української мови в Польщі, є базою для обміну думками та ідеями щодо освітніх проблем. Варто зазначити, що консолідація вчителів в одну організацію та публікація освітніх часописів особливо необхідні у розпорошеному середовищі, яким є українська громада в Польщі. Вагомим досягненням Вчительського товариства також є постійна співпраця з CODN (Центральним осередком підвищення кваліфікації вчителів). За сприяння цієї громадської організації з 1999 р. обдаровані діти з різних регіонів Польщі беруть участь у Міжнародному фестивалі «Наша Земля – Україна» в Артеку (Крим). Інші форми роботи з дітьми – українознавчі табори у Щеціні, українознавчий табір в Україні біля Львова, поїздки в Україну, організовані відділенням у Ельблонзі та гуртками в Битові й Члухові. Активним місцем роботи з молоддю стали художні аматорські колективи, зокрема: «Думка» з Гурова Ілавецького, «Черемош» з Венгожева, «Вітрогон» із Білого Бору.

Активно допомагає українському шкільництву Об'єднання українців у Польщі (ОУП) під керівництвом Петра Тими. Діячі цього об'єднання переконані, що збереженню і плеканню національних традицій, піднесенню національної свідомості українців у Польщі, зміцненню національно-культурних зв'язків із Україною сприяють саме українські школи з українською мовою навчання. ОУП сприяє вирішенню шкільною владою низки проблем: збільшення ефективності дидактичного процесу; підвищення рівня навчання української мови, збагачення її елементами української історії та культури. Першочергового вирішення потребують такі проблеми: потреба встановлення центрального фінансування українського шкільництва; підготовка вчительських кадрів для навчання в україномовних школах; розробка і видання нових підручників; збільшення уваги до проблеми навчання української мови в гімназіях; координація співпраці з науковими установами в Україні тощо¹.

На сьогодні в Польщі також створено багато галузевих і регіональних організацій, які активно допомагають вирішувати освітні проблеми української спільноти у цій державі: Союз української незалежної молоді, Об'єднання українців Підляшшя, Об'єднання лемків, Українське лікарське товариство, Спілка українців-політ'язнів сталінського періоду, Фонд ім. Св. Володимира-Хрестителя Русі.

Для українців у Польщі видаються такі газети і журнали: «Наше слово», «Над Бугом і Нарвою», «Ватра», «Благовіст», щорічник «Український

¹ Програма „Об'єднання українців Польщі” // <http://www.oup.ukraina.com.pl/>.

альманах», церковні календарі, згадуваний вище кварталник «Рідна мова», які допомагають одночасно зберігати і пропагувати українську мову й культуру.

Незважаючи на вагому роль громадських організацій у розвитку українського освітнього процесу в Польщі, такі організації є неурядовими, тому на практиці не мають реальних можливостей впливати на шкільну систему загалом і на школу чи директора зокрема, оскільки українські школи і пункти навчання української мови належать до мережі державних закладів. Як зазначає М. Сирник, «втручання з боку ОУП можливе тільки згідно зі статтею з розпорядження Міністерства освіти (MEN) про навчання мови громадян непольської національності, де пишеться про можливість консультацій та співпрацю з відповідними меншинними представництвами. Як до такої консультації поставиться директор – це вже зовсім інша проблема»¹. Вплив ОУП на організацію навчального процесу рідною мовою обмежений. Натомість у батьків така можливість є, оскільки основний закон – Закон про шкільну систему – велику роль у процесі навчання надає тріаді: вчитель-учень-батьки. Батьки можуть вимагати відповідної кількості навчальних годин, додаткових годин для позашкільного навчання, належного підходу до роботи з боку самого вчителя.

Отже, справжня причина недостатнього вирішення головними структурами ОУП чи Українського вчительського товариства проблем пунктів навчання полягає у відсутності юридичного механізму, який дозволяв би активне втручання в їх роботу. Створення такого механізму – першочергове завдання на сьогодні, однак за обов'язкової домовленості з освітньою владою, яка має віддати частину повноважень у цій сфері. Виходом із цього становища може бути також призначення візитатора (візитаторів) для справ українського шкільництва.

За висновками М. Сирника, освітні справи вирішуються на місцях і вимагають мудрої поведінки з боку локальних структур, зокрема рішучості та послідовності. Місцеві громади, а також ОУП чи УВТ зобов'язані розробити механізми активної співпраці в освітній галузі, створити добре підґрунтя й умови для належного рівня навчання в українських школах і пунктах вивчення рідної мови. Також громадські організації мають створити програму співпраці з батьками, мета якої – їх освітнє, національне і культурне виховання². Такі дії сприятимуть залученню до рідномовного навчання більшої кількості українських дітей.

Отже, можемо констатувати, що Польща – країна з давньою традицією розвитку українського шкільництва, традицією, яка існує й до сьогодні. Проте цей розвиток супроводжувався як періодами розквіту, так і спаду (навіть до повного закриття всіх українських шкіл).

¹ Сирник М. Навчання мови національних меншин у Польщі – оцінка державних структур // Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Українська освіта в світовому часопросторі. – К., 2007. – С. 197.

² Сирник М. Українська освіта у Польщі, 2005 – 2006 роки // <http://www.vox.com.ua/data/2006/03/30/ukrainska-osvita-u-polschi-2005-2006-roky.html>.

Українські навчальні заклади на території Польщі функціонують як державні, тому освітній процес зумовлений законами, які регулюють освітню сферу загалом у цій державі й навчання нацменшин зокрема.

Окрім Міністерства освіти Польщі, проблемами навчання українців опікуються ОУП та інші організації; певне сприяння надають парафії, наукові інституції, університети. Однак складним є питання участі України в підтримці культурних і освітніх потреб закордонних українців. На сьогодні ще не створено чіткої політики у цій сфері. Представники українських громад вважають зацікавленість та допомогу українському шкільництву з боку України недостатньою. Адже контакти і співпраця з Українською державою – пріоритетний напрям розвитку і належного функціонування українських шкіл та української методичної науки в Польщі. Зокрема в перспективі: стажування учителів в Україні; залучення Ради національних меншин до справ шкільництва при Міністерстві освіти; підвищення кваліфікації вчителів на курсах української мови, літератури, історії, географії в Польщі та Україні згідно з вимогами статуту вчителя; продовження співпраці над програмами та підручниками; сприяння з боку України в забезпеченні наочним обладнанням для навчання тощо.

На сьогодні в Польщі існує мережа національних шкіл – комплекси українських шкіл, навчання в яких здійснюється організовано й послідовно: від початкової школи до гімназії і ліцею. Учні вивчають рідну мову, українською опановують знання з українознавчих предметів (українська література, історія та географія України). Активно вивчається українознавство й українська мова у польських ВНЗ. Проте нова реформа освіти, яка зараз проводиться в Польщі, а також демографічні й асиміляційні явища спричиняють зменшення кількості учнів в українських навчальних закладах. До найважливіших проблем українського шкільництва, які необхідно вирішити в першу чергу, також належать: потреба встановлення центрального фінансування; підготовка вчительських кадрів для навчання в україномовних школах, підготовка і видання нових підручників, покликання на рівні регіонів (воєводств) візитаторів українського шкільництва, збільшення уваги до проблеми навчання української мови в гімназіях, координація співпраці з науковими установами в Україні.

Однак, незважаючи на наявні проблеми, майбутнє української меншини в Польщі загалом і розвиток українського шкільництва зокрема буде залежати саме від того, як себе ідентифікують українці на польській землі, як представники українських громад, як батьки і педагоги прищеплюють любов до української мови, культурних традицій і всього українського.

Боднар В.В. (Бендери)

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТРИМОВНОЇ ОСВІТИ В ПРИДНІСТРОВ'І

У статті розкриваються основні фактори формування тримовної освіти в Придністров'ї. Аналізуються заходи, проведені Міністерством освіти, владою. Детально аналізує діяльність шкіл з українською мовою навчання.

Система освіти – один із тих напрямів життєдіяльності, чії проблеми постійно знаходяться в полі зору, представляють інтерес різних категорій населення у будь-якій державі. Загалом освіта хвилює людей, незалежно від їх національної та соціальної належності, незалежно від віку та статі. Особливий стан української освіти на початку 90-х років не міг не хвилювати українських лідерів Придністров'я, українську спільноту загалом.

«Тільки освічені вільні, – так сказав у свій час Епіктет». Зрозуміло, що досягти найвищого блага людства – свободи і щастя – може лише мудрий. Як відомо, до 60-х років освіта українською мовою була розвинута в більшості населених пунктів Лівобережжя Молдавії, де компактно проживали українці, але поступово вона була повністю витіснена. З початку 90-х років навчання українською мовою фактично довелося відроджувати заново. Прийняття законів «Про мови», «Про освіту» заклало основу державної освітньої політики розвитку освіти на офіційних мовах Придністров'я – молдавській, російській і українській. Проводячи дослідження процесів, що відбуваються в освітній області протягом останніх 17 років, та виявляючи соціально-педагогічні аспекти розвитку освіти українською мовою в Придністров'ї, ми розуміємо, що розвиток освіти українською мовою нерозривно пов'язаний цілісною системою освіти, що склалася в полікультурному середовищі Придністровського регіону. Тому розуміння цього фактора дасть змогу виявити позитивний досвід, проблеми, перспективи в освітній сфері, з якими зіткнулися в останні десятиріччя українці, які проживають на цій території.

Становлення системи освіти Придністров'я проходило в процесі краху СРСР і створення Придністровської Молдавської Республіки, невизнаною й нині міжнародною спільнотою. Правда, науково-методична і навчальна бази тільки розпочинали зароджуватися. У той же час саме ці складові відбивають соціальну, національно-культурну та історичну особливість будь-якої держави, об'єднують навчальні заклади в систему освіти.

Одним із перших державних рішень, що лягли в основу формування системи освіти, було рішення щодо вільного вибору громадянами навчання на одній з трьох мов – російській, молдавській чи українській, а також про вивчення другої з цих мов як офіційної мови за вибором учнів і батьків. Розвиток цих рішень міг піти по одному з двох *варіантів*, а саме:

- 1) створення національних шкіл, кожна з яких використовує науково-методичну і навчальну бази держав Росії, Молдови, України;
- 2) створення єдиної освітньої системи Придністров'я, у якій освітній процес відбувається на трьох офіційних мовах – російській, молдавській, українській.

Вибір зроблено на користь другого варіанту. Одночасно був зроблений інший вибір: входження та нерозривний зв'язок освітньої системи Придністров'я з освітньою системою Росії.

З іншого боку, для формування шкіл з українською й молдавською мовами навчання, виникла необхідність вивчення та адаптації необхідних науково-методичних і навчальних матеріалів України й Молдови. Як відомо, науково-методичне і навчальне забезпечення освітнього процесу в Росії визначають розвитком багатоваріантного змісту і методів навчання. Розроблено й видано до двох-трьох десятків варіантів навчальних програм, підручників, навчальних і методичних посібників з різних освітніх галузей. Навчальні заклади й педагоги отримали право вибору одного з навчально-методичних комплексів. Однак реалізувати це право не вдається й до сьогодні.

Бракуюло повної інформації щодо всіх розроблених комплексів, а також відсутнє повне забезпечення всією навчальною і методичною літературою. Освітні лінії переривались і не завершувались, при цьому подальше навчання тривало за застарілими підручниками або й без підручників. Низька якість управління щодо формування змісту освіти й методичної роботи, професійного вдосконалення педагогів і керівників призвели до зниження якості освіти. З кінця 90-х років і до сьогодні Міністерство освіти, Придністровський державний інститут розвитку освіти, управління освітою регіонів і міст, організації початкової, середньої, професійної, дошкільної загальної і додаткової освіти формують нову якість системи освіти в Придністров'ї.

Міністр освіти О.В. Бомешко у свій час неодноразово зазначала, що «придністровська система базується на російській, але вона не є російською. Можливо, що вона більше нагадує одну з регіональних систем освіти Росії, в той же час має свої відмінні риси. Система освіти Придністров'я включає в себе значні елементи освіти України, але тепер повністю розробляється напрямок молдавської мови і літератури»¹.

Соціально-культурна ситуація 90-х років ХХ ст. виявила головні болючі проблеми сучасної освіти, характерні для Придністровського регіону: розрив зв'язків між поколіннями, відчуження і протистояння в сім'ї, у школі, соціумі; відсутність соціальних, культурних, національних, освітянських цінностей. Виникли проблеми, які вимагали невідкладного рішення, оскільки розмитість ідей, моральних орієнтирів, ідеалів і цінностей, нечіткість світоглядних та виховних позицій значною мірою гальмують становлення особистості сучасної людини, розвиток і

¹ Педагогічний вісник Придністров'я. – 2005. – № 4. – С. 4.

актуалізацію його особистісного потенціалу. Це особливо відчувалося в полікультурному соціумі Придністров'я.

В умовах полікультурного простору, у структурі орієнтацій сучасної особистості значну роль набувають національні цінності.

Будь-який консолідований етнос має притаманну йому, історично обумовлену егоцентричну систему цінностей, які визначають особливості змістовного та емоційного наповнення структурних ланок самосвідомості. Ця обставина об'єднує всіх представників одного етносу (механізм ідентифікації) та формує готовність до відстоювання своєї етнічної унікальності по відношенню до іншого етносу, перш за все тих, що проживають в одному геоісторичному просторі. В умовах полікультурного простору цього не можна було не враховувати, тому що зіткнення унікальності представників різних етносів може призвести до серйозного конфлікту та стати дестабілізуючим фактором розвитку суспільства загалом. Виходячи з тих реалій, що в Придністров'ї основними етносами, що проживають з давніх-давен на цій території, є українці, молдавани і росіяни, тому й були зроблені конкретні практичні кроки по відродженню та розвитку освіти рідною мовою.

Важливою цінністю представника будь-якого етносу є рідна мова, тому можна відзначити унікальність невизнаної Придністровської держави, у якій не тільки декларувалися, а й реалізовувалися конституційні права громадян на отримання освіти рідною мовою. Спробуємо проаналізувати процес становлення тримовної освіти в Придністров'ї як одне з важливих досягнень системи освіти. В контексті саме такого підходу відзначаємо, що системоформуючими *принципами* освіти Придністров'я стали, по-перше:

культуровідповідність освітнього процесу, яка має забезпечувати розвиток особистості на основі вивчення рідної мови, засвоєння виховного потенціалу рідної культури та формування громадянсько-патріотичних якостей.

Для прикладу наведено дані, які характеризують стан освіти українською мовою станом на 2005 рік.

Таблиця 1

**Кількість організацій загальної освіти
та учнів за мовами навчання**

№ п/п	Мова навчання	Кількість шкіл	Кількість учнів
1	Російська мова	126	53 328
2	Російсько-молдавська	15	3 682 (р) 1 579 (м)
3	Молдавська	33	8318
4	Українська	3	804
5	Російсько-українська	4	1 565 (р) 112 (у)
		181	9897 (м) 916 (у) 69389 (р)

По-друге: доступність, спадкоємність та оптимальність, що передбачає наявність усіх рівнів освіти українською, російською, молдавською мовами від дошкільного до професійного.

Таблиця 2

Освіта офіційними мовами за рівнями

	Освіта українською мовою	Освіта молдавською мовою	Освіта російською мовою
	% від загального числа учнів, студентів		
Дошкільні навчальні заклади	0,5	7,6	91,9
Загальна освіта	1,3	14,3	84,4
Професійна освіта	0,4	3,9	95,7

По-третє: системність та цілісність впливу на дітей, що передбачає використання рідної мови не тільки в процесі навчання, а й у процесі виховання, розвитку творчих здібностей учнів та молоді. У цьому плані можна відзначити тенденцію до збільшення числа учасників республіканських олімпіад з рідної мови і літератури; дослідницького товариства, що виконують завдання рідною мовою.

Процент учасників учнів з українських шкіл складає близько 4 %. Традиційними для всіх школярів, незалежно від мови, є участь у святкуванні таких свят як «Мерцішор», «Днів слов'янської культури, писемності та мови», «Шевченківські дні», що проводяться на республіканському рівні, організаторами яких виступають представники владних структур.

По-четверте: відкритість освітнього простору Придністров'я для співробітництва з системами освіти сусідніх держав. Так, щорічно учні Рибницького району беруть участь у Всеукраїнському чемпіонаті «КРОКС» і Міжнародній грі «Друг», неодноразово стають дипломантами та призерами. Учні Кам'янського, Рибницького районів, м. Бендери, м. Тирасполь неодноразово запрошувалися на президентську ялинку до м. Києва для участі в різноманітних конкурсах, фестивалях.

Завдяки відкритості системи освіти Придністров'я, наполегливій роботі національних культурних товариств, українських громадських організацій з'явилася можливість отримання вищої освіти у вищих навчальних закладах України, Росії. Даний фактор є значним для розвитку освіти українською мовою в Придністров'ї, оскільки до цих пір у цьому регіоні не створена система безперервної освіти українською мовою. А діяльність кафедри української філології, яка була створена в 1992 р. та діє у складі Придністровського державного університету ім. Т. Шевченка не може задовольнити всіх освітніх потреб молодих українців Придністров'я.

Незважаючи на те, що, починаючи з 1998 року, щорічно виділяються бюджетні місця для навчання в Україні випускниками шкіл Придністров'я українського походження, щорічно виникають нові й нові перешкоди з боку владних структур України, що принижує українців Придністров'я та викликає зневіру в необхідності та бажанні отримувати освіту рідною мовою.

Створюються умови для підвищення кваліфікації вчителів-предметників, зокрема проходження курсів підвищення кваліфікації в Україні, значно зріс рівень розуміння проблем освіти рідною мовою та глибина їх рішення, про що можуть свідчити організація та проведення на базі ПДУ ім. Т.Г. Шевченка міжнародних наукових конференцій на тему «Актуальні проблеми української філології», у якій беруть участь учені та педагоги-практики з Придністров'я та України. Широке розповсюдження отримали такі форми взаємодії педагогів, що ведуть навчання рідною мовою, як школа молодого вчителя, семінари-практикуми, робота методичних об'єднань учителів-україністів як на міських, так і на республіканських рівнях, стажування педагогів Григоріопольського, Рибницького районів, м. Бендери, у м. Київ, участь у семінарах Києва та інших міст України. Такі та інші форми співробітництва дали змогу підвищити кадровий потенціал педагогів, що проводять навчання українською мовою.

Українська мова почала впроваджуватись у навчально-виховний процес російських і молдавських шкіл як офіційна. Це було відзначено в доповіді першого заступника міністра освіти Придністров'я на конференції працівників народної освіти в 2005 р.: «Сьогодні здається природним право кожної дитини та батьків, крім рідної, обирати ще й офіційну мову для вивчення. А як складно все починалось – відсутня повністю ресурсна база, підручники, посібники, кадри. Для прикладу наведемо тільки один факт: у 1998/1999 навчальному році в Григоріопольському районі українську мову як офіційну вивчали 39 учнів, сьогодні (2005 р.) – це 454 учні шкіл і 47 вихованців дитячих садочків»¹.

Таблиця 3

Вивчення офіційних мов на вибір в організаціях освіти ПМР з російською мовою навчання

Мова	Кількість (%)
Українська	15,9
Російська	8,5
Молдавська	75,6

Проблеми організаційного, змістового й методичного характеру вимагають конкретних рішень з метою підвищення викладання офіційних мов. Саме цьому мають слугувати Концепція і Програма викладання офіційних мов, включаючи й українську в системі освіти Придністров'я. В межах Концепції модернізації освіти в Придністров'ї були розроблені та реалізуються програми «Розвиток освіти на українській мові на 2001-

¹ Педагогічний вісник Придністров'я. – 2005. – № 4. – С. 45.

2003 рр. та на 2005-2009 рр.». Аналізуючи розвиток освіти рідною мовою, як реалізації однієї із основних гарантій прав людини в Придністров'ї, хотілось би відзначити, що вся діяльність у цій сфері була спрямована на забезпечення єдності освітнього простору шляхом уніфікації змісту освіти. Великий і складний шлях пройшли за ці роки педагоги та вчені Придністров'я – автори програм і підручників – від видання посібників до розробки Концепцій, галузевих програм, підручників.

У Придністров'ї щорічно видається близько 8 000 примірників підручників молдавською мовою і 3 260 примірників російською мовою, 4 200 примірників навчальних посібників молдавською мовою і 24 500 примірників російською мовою, а також перекладається на російську і молдавську мови 22 400 примірників підручників.

Таблиця 4

Видання та переклад підручників

Видання підручників	2000 рік	2005 рік
Для російських шкіл	26 000 прим.	56 100 прим.
Для молдавських шкіл	6 400 прим.	10 800 прим.
Перекладені	4 000 прим.	22 400 прим.

Як видно з таблиці, жодного підручника, посібника українською мовою в Придністров'ї не видано, і на українську мову не перекладено, тому без системної, цілеспрямованої підтримки з боку України, без забезпечення підручниками, посібниками, сучасними ТЗН високоякісний розвиток освіти українською мовою був би неможливий.

Формуючи придністровську систему освіти, визначаючи стандарти, зміст освіти, взявши за основу освітні стандарти Росії, у Придністров'ї розробили республіканський компонент, який ввели в навчально-виховний процес. Реалізація республіканського компоненту знайшла своє відбиття в прийнятих республіканських концепціях і програмах:

1. Концепція географічної освіти.
2. Концепція історичної освіти.
3. Концепція вивчення офіційних мов (2004 рік).
4. Концепція літератури Придністров'я (2005 рік).

Відзначаючи позитивні тенденції в розвитку системи освіти в Придністров'ї, незвичність і складність політичної, соціально-економічної, культурної ситуації, що склалася в цьому регіоні на початку 90-х років, вона не могла не впливати суттєво на стан та формування системи освіти в цьому регіоні.

Тенденції міжнародного масштабу й реальне життя ставлять нові серйозні завдання перед освітньою системою, серед яких насамперед такі: підвищення якості освіти всіх рівнів і всіма мовами. Рішення такого завдання безпосередньо пов'язане з оновленням програмно-навчально-

методичного забезпечення, посиленням кадрового потенціалу, розширення спектра освітянських послуг.

У січні 2004 р. було опубліковано доповідь Міжнародного дитячого фонду ННІСЕ (структура ООН) «Стан дітей в світі 2004 р.» Цей документ сформулював нову стратегію розвитку освіти під назвою «Сім кроків вперед». Один з цих кроків звучить так: «Школи, інші навчальні заклади мають стати більш значними, чим просто місцем проведення уроків та набуття умінь і навичок, вони мають стати центром участі громадян в громадських справах і розвитку громад». Наступна цитата: «Школи мають придбати достатню гнучкість, щоб задовольняти потреби всіх дітей».

Крім цього, у вищезазначеній доповіді прямо говориться про те, що в сучасних умовах основним засобом досягнення всебічного поширення освітою має бути не будівництво нових приміщень (закладів), а законотворчі реформи, що забезпечують залучення до розвитку освіти всі зацікавлені структури, перш за все, місцеві громади.

Уважно розглянувши наведені вище таблиці, ми не можемо не відзначити ті позитивні зрушення, які відбулися за останні десятиріччя в українській освіті Придністров'я й основними серед них є функціонування трьох повних середніх загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання у Придністров'ї та українських класів у різних районах та селищах, а також вивчення української мови в більшості російських та молдавських шкіл цього краю. У той же час виникає запитання, а чи достатньо цього для третини населення, що складають українці цього краю, і що, крім складної соціально-економічної політичної ситуації, гальмує вирішення нагальних потреб українців цього краю в розвитку рідної освіти, культури? Не так багато українських вчених, громадських, політичних діячів бувають на цій землі, зустрічаються з українською спільнотою. Їх можна перерахувати на пальцях, а ще менше відкрито пишуть про проблеми та біль українців Придністров'я. Тому доречним є завершити висвітлення питання про основні підходи до формування тримовної освіти в Придністровському регіоні цитуванням статті Георгія Філіпчука, громадського та державного діяча України, який неодноразово бував у Придністров'ї на запрошення української громади, робив спроби розібратися та допомогти у вирішенні насущних проблем української спільноти. Після однієї такої поїздки в Придністров'я разом з відомим громадсько-політичним діячем, народним депутатом України Левком Лук'яненком, він написав: «Відчувається нагальна потреба якісно змінити ситуацію в Придністров'ї щодо статусу українства, розвитку його національно-культурного, освітньо-наукового, духовного життя. Це є можливим лише за умов активних спільних зусиль зацікавлених сторін – України, придністровської влади і громадськості. Зрозуміло, що Молдова (і не лише вона) дуже ревниво реагує на розширення контактів з Придністров'ям поза Кишиневом. Але Україна має виходити з головних пріоритетів – стабільність у регіоні і підтримка своїх співвітчизників. Доречно нагадати, що за останнє десятиріччя біля 80 тисяч придністровців отримали українське громадянство (російське більше 100 тисяч). Звичайно, ми не є тією державою, яка посилає авіаносці чи військові контингенти для

захисту своїх співвітчизників, але зобов'язані зважати на обов'язковість цивілізованої підтримки прав людини – у конкретному випадку – українця Придністров'я. І там, де це важко робити владним інституціям України, в силу політичної ситуації мають діяти громадсько-політичні, навчально-наукові, культурно-просвітницькі організації.

Необхідна спільна, скоординована і високопрофесійна діяльність влади, політиків, дипломатів щодо підвищення ролі українського фактора в Придністров'ї. Слід визнати, що в силу різних причин українці, у порівнянні з молдованами чи росіянами, мають найменше можливостей для задоволення культурно-освітніх, духовних потреб.

Тому щоразу, відвідуючи Придністров'я, чуємо одні і ті самі *запитання*:

– Чому для росіян функціонують школи і ВНЗ з російською мовою навчання, для молдован з молдавською, а для українців навіть у населених пунктах, де повністю українське населення, школа працює не на рідній мові, не говорячи вже про повну відсутність системи безперервної освіти?

Логіка подібних запитань з боку українців є дуже переконливою, адже в Придністров'ї конституційно закріплено офіційність трьох мов, активно впроваджується принцип полікультурності, діалогу культур. Відродження українського шкільництва, розвитку української мови, підготовки педагогічних кадрів, навчання у ВНЗ України, формування наукового потенціалу, творчих обдарувань мають стати в Придністров'ї основою для відтворення української інтелігенції, що відіграє значну роль в підвищенні соціального культурного статусу українців»...

¹ Український форум. – 2004. – С. 14.

Рудницька-Юрійчук І.Р. (Чернівці)

**СВІТОВА РАДА ДОШКІЛЛЯ –
КООРДИНАЦІЙНИЙ ОРГАН
УКРАЇНСЬКОГО ДОШКІЛЛЯ
В США І КАНАДІ**

У статті досліджується діяльність Світової ради дошкілля в США і Канаді, її роль у розбудові національної системи освіти й виховання зарубіжних українців.

Найбільша відповідальність за виховання дітей, як відомо, належить родині. Ця місія стає надзвичайно важливою, якщо людина з дитячого віку проживає за межами рідної землі. За таких обставин, у діаспорі українська розмовна мова вдома, національна свідомість батьків, почуття гордості за належність до української нації, віддана праця для української громади – засоби, якими прищеплюється дітям любов до рідного. В таких умовах дитина вчиться не на словах, а на конкретних прикладах.

Усвідомлення того, що в країнах поселення великий відсоток молодого покоління втрачає свою ідентичність і відмежовується від української спільноти, спонукало прогресивну громадськість до створення підгрунтя, на якому можна спільно говорити про проблеми дошкілля як першого й основного етапу зовнішньої допомоги родинам у вихованні національно свідомого молодого покоління. Цим підгрунтям стала Світова рада дошкілля, створена для надання допомоги українським жіночим організаціям у такій важливій справі.

Зародження системи українських дошкільних закладів у США і Канаді та еволюцію даного процесу розглядали в своїх **дослідженнях** І. Баєр, М. Грабко, О. Грабовенська, М. Долішна, О. Климишин, І. Пеленська, І. Руснак, Р. Чумак та інші вітчизняні й зарубіжні україністи. Але жоден із зазначених науковців не ставив за мету дослідити діяльність Світової ради дошкілля, її роль у розбудові національної системи освіти й виховання зарубіжних українців.

Мета статті – проаналізувати роботу Світової ради дошкілля як координаційного органу українських дошкільних установ у західній діаспорі.

Надаючи важливого значення вихованню дітей дошкільного віку, громадські організації українців на Сесії дошкільного виховання в Торонто (Канада), з ініціативи Комісії для створення проекту Української виховної системи в діаспорі, 15-16 травня 1965 р. заснували Світову раду дошкілля (СРД) як координаційний центральний орган українських дошкільних установ у країнах поселення українців у вільному світі. До 1971 р. керівний центр СРД перебував у Торонто, його очолювала Кекилія Паліїв, пізніше – Богдана Гнатиків; згодом центральний орган СРД переведено, згідно з статутом, до США. До складу Президії СРД увійшли члени Осередку дошкілля США: голова – Ірина Пеленська, перша заступниця голови і

представниця до СФУЖО – Олена Климишин, друга заступниця голови і представниця до СКВОР – Оксана Генгало, третя заступниця – Мотря Богатюк, секретарка – Осипа Грабовенська; члени Управи: представники осередків дошкілля і крайових організацій, які вели дошкільну працю.

Завдання і структура СРД була представлена у Правильнику, який підготувала діюча Президія СРД і затвердила Президія СКВОР (Світової координаційної виховно-освітньої ради) при СКВУ (Світовому конгресі вільних українців) та Управа СФУЖО (Світової федерації українських жіночих організацій). У Правильнику СРД наголошується, що осередком управи Світової ради дошкілля можуть бути Сполучені Штати Америки, Канада, Австралія або одна з європейських країн, де проживає значна частина зарубіжних українців. Тут же визначено такі *завдання* СРД:

підтримувати установи й організації, які працюють на ниві дошкільного виховання;

координувати дію українських дошкільних установ у світі;

ширити розуміння для справи дошкілля серед українського громадянства;

інформувати українську спільноту про дію дошкільного виховання;

узгоднювати, апробувати й поручати матеріали, виготовлені крайовими дошкільними чинниками для практичної роботи організацій і установ, які ведуть практичну дошкільну працю¹.

У Правильнику вказано, що Рада має надавати ініціативу й професійну методичну допомогу, адже її головні завдання координаційні, об'єднувальні, особливо, якщо йдеться про підготовку матеріалів².

Вищезазначені завдання СРД виконує через діяльність управи, з'їзди й конференції СРД, сесії дошкільного виховання, комісії спеціального призначення. Зазначено, що програмові, організаційні та адміністративні функції українського дошкілля залишаються за тими організаціями, які керують дошкільною працею.

Світова рада дошкілля – координаційна організація, що складається з представників крайових осередків дошкілля, а в тих місцевостях, де їх немає – із представників українських крайових організацій, які мають сектори дошкільного виховання. СРД разом із крайовими осередками дошкілля має підвищувати педагогічний, методичний та загальнопрофесійний рівень українського дошкілля в діаспорі, використовуючи для цього підручники, виховні матеріали і дитячу літературу³.

Згідно з статутом, крайові управи жіночих організацій мають отримувати від відділів точні відомості про садки, якими вони опікуються (а також від усіх садочків, які знаходяться у їх місцевості). На основі отриманих даних виховні референтки крайових управ, які безпосередньо

¹ Правильник Світової Ради Дошкілля // Рідна школа (США). – 1971. – Ч. 2. – С. 17.

² Долишні М. Можливості координації дії дошкілля у вільному світі // Українка в світі (Канада). – 1974. – Ч. 2 (42). – С. 4-5.

³ Програмові Резолюції 3-го Конгресу Українського Жіноцтва // Українка в світі (Канада). – 1977. – Ч. 2 (54). – С. 32.

співпрацюють із Світовою радою дошкілля, своєчасно інформують і повідомляють про всі побажання та проблеми, пов'язані з роботою садочків та крайові осередки дошкілля (Див. рис. 1).

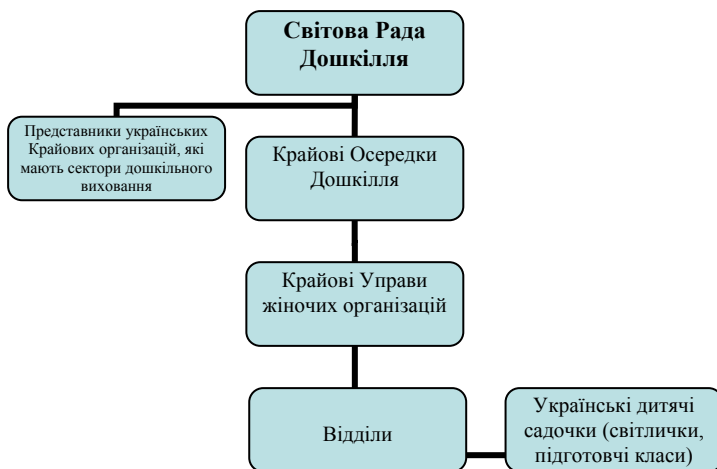

Рис. 1. Структура СРД.

Складовими Управи СРД є президія, до якої входять голова, три заступники, два секретарі, фінансовий референт, скарбник, референт преси і члени СРД. В окремих засіданнях управи і президії можуть брати участь голови комісії СРД. Повноправними членами Управи СРД є представники крайових осередків дошкілля, а там, де їх немає, представники організацій із секторами дошкільного виховання.

Голова СРД є її представником у СКВОР і є членом її виконавчої ради. У випадку, коли голова не має змоги бути присутнім на засіданнях СКВОР, його заступає делегована президією особа. У разі потреби президія СРД має право надсилати референтів до окремих ділянок праці та створювати комісії для виконання спеціальних завдань або ведення окремих акцій у країнах проживання українців.

СФУЖО має свого представника у Світовій раді дошкілля з правом дорадчого голосу. Найвищим законодавчим і організаційним чинником Світової ради дошкілля є з'їзд, який відбувається кожні три роки з участю членів управи, СРД, представників СКВОР і СФУЖО, запрошених представників українських виховних і громадських організацій та гостей.

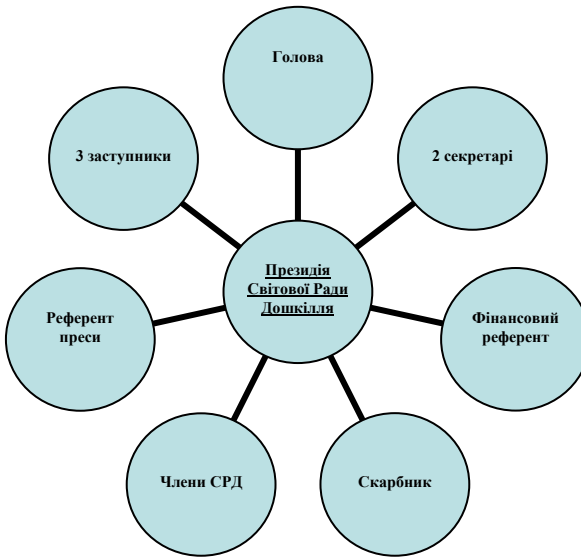

Рис. 2. Склад президії СРД.

Заслугує належної уваги й підтримки експериментальна спроба Світової ради дошкілля – Українські дошкільні дні, які виявилися дуже добрим чинником не лише координаційним, а й для піднесення рівня діяльності світличок та об'єднання педагогів, а також для залучення батьків і громади, принаймні деякої її частини, до вирішення проблем українського дошкілля.

Перші дводенні Українські дошкільні дні під керівництвом крайового осередку Дошкілля США з участю учителів і працівників дошкілля проходили в жовтні 1971 р. у Домі СУА (Союзу українок Америки) у Філадельфії. До її програми входили:

- практичні лекції учительства місцевого дошкілля;
- дошкільна конференція;
- зустріч учительок і діячок дошкілля різних місцевостей Америки;
- загальні збори Осередку дошкілля ЗСА (США – авт.);
- доповіді визначних виховників-спеціалістів з дискусією¹.

У рамках цієї події, крім виставок української книжки, дошкільних занять і конференцій, відбулися загальні збори Осередку дошкілля США і

¹ Світова Рада Дошкілля. Діяльність організаційна // Рідна школа (США). – 1973. – Ч. 2. – С. 2.

перший в Америці з'їзд працівників українського дошкілля, який ставив за мету заснувати Об'єднання учителів і діячів українського дошкільного виховання¹.

Другою акцією цього Осередку була організація окремої цілоденної сесії дошкілля на виховній комісії XI Конгресу УККА (Українського конгресового комітету Америки) в Нью-Йорку в жовтні 1972 р. з доповідями, дискусіями і внесенням пропозицій для розбудови українського дошкілля у США на пленумі Конгресу УККА.

Третьою акцією стали Українські дошкільні дні в Рочестері (Нью-Йорк), зразково проведені окружною радою СУА з окремою Комісією. Перший дошкільний день відбувся 11 листопада 1972 р.

Значимо, що така увага до цих заходів не була випадковою, оскільки від успіху Українських дошкільних днів великою мірою залежав подальший розвиток українського дошкілля. Цьому сприяли також такі акції, як організація інспекторату світличок, розбудова їх організаційної мережі та піднесення навчального й адміністративного рівня.

При осередку Дошкілля США (і при СРД) активно діяли дві комісії:

1. Програмова Комісія (виготовила низку програмових матеріалів таких, як: програма праці у світличці, лекції для світличок, інструкції для поодиноких ділянок праці та ін. Вони були розмножені «циклостилево» і почастинно друковані в бюлетені Шкільної Ради УККА «Рідна школа», де Світова рада дошкілля мала свою сторінку).

2. Комісія посібників (відповідала за створення фахової літератури, посібників, складанок, дидактичного матеріалу, виховних іграшок та ін.)².

З метою розширення мережі рідномовних світличок і садків у державах поселення українців Президія СРД поставила за мету ознайомитися зі станом українського дошкільного виховання у вільному світі. Для цього на сторінках журналу «Рідна школа» (США) була розміщена така *анкета*:

1. Чи є у Вашій країні (на терені Вашої організації) українські світлички або садки, скільки і в яких місцевостях?

2. Яка кількість дітей у поодиноких світличках (садках) і яка в цілій країні?

3. До кого світлички (садки) належні адміністраційно, а хто їх провадить?

4. Якщо немає світличок, то яка є цьому причина?

5. Які заходи Ви пропонуєте для постановня мережі світличок у Вашій країні (окрузі, штаті, організації) і хто повинен зайнятися організацією світличок?

6. Чи існує у Вашій країні Крайова координаційна виховно-освітня рада (КВОР) і хто заступає в ній сектор дошкільного виховання?

7. Якщо у Вашій країні немає КВОР, то які є можливості для її створення?³

Аналіз результатів опитування свідчить, що в США в 1974 р. діяли:

світлички СУА (Союз українок Америки) – 26;

світлички при Рідних школах – 1;

світлички при Українському Золотому Хресті – 1;

¹ Українські дошкільні дні // Рідна школа (США). – 1971. – Ч. 2. – С. 18.

² Світова Рада Дошкілля. Діяльність організаційна // Рідна школа (США). – 1973. – Ч. 2. – С. 3.

³ Українські дошкільні дні // Рідна школа (США). – 1971. – Ч. 2. – С. 18.

світлички Спілки української молоді – 1;
 музичні садочки при УМІ – 2;
 світлички Об'єднання жінок ОЧСУ – 2.

Отже, всього діяло 33 світлички.

Крім того, при Школах українознавства працювало десять підготовчих класів. Таким чином, у всіх цих дошкільних закладах на звітний період виховувалося понад **500 дітей**.

Новим почином на той час стало заснування українських світличок СУА для дітей, які не знали української мови. Крім цих українознавчих світличок, працювало ще 10 цілоденних садочків при католицьких парафіях і 17 підготовчих класів. Заняття у них проходили переважно англійською мовою, деякі з них були двомовними. Однак варто зазначити, що в усіх дошкільних закладах навчали української молитви та українських пісень і в такий спосіб хоч частково прилучали дітей до духовної культури української нації.

Разом ці освітньо-виховні заклади охоплювали майже **700 дітей** дошкільного віку.

У Канаді, де також досить численною була українська спільнота, у 1974 р. працювали такі світлички:

Союзу українок Канади – 3;
 Організації українок Канади – 7;
 Об'єднання жінок ЛВУ (Ліги Визволення України) – 3;
 Ліги українських католицьких жінок (ЛУКЖ) – 14;

Пласту – 1. Всього діяло 28 світличок, де українську освіту й національне виховання отримували **550 дітей** дошкільного віку.

У Торонто в досліджуваній період працювали ще три садочки без передшкілля і 2 цілоденні садки при парафії Св. Йосафата і при УНО (Українському національному об'єднанні). На той час були створені всі передумови для відкриття цілоденного садочка і в Гамільтоні.

Наведені вище цифри у поєднанні з результатами цього ж опитування в Європі (кількість дошкільних установ 33, залучених дітей 308) та Австралії (дошкільних установ 9, дітей 142), свідчать, що всіх світличок і садків у західній українській діаспорі в 1974 р. було 81, підготовчих класів – 31, разом – 112 інституцій, у яких виховувалося 1500 дітей українського походження віком від 3 до 6 років¹.

Отже, аналіз діяльності Світової ради дошкілля засвідчує, що вона була спрямована, передусім, на збереження етнокультурної ідентичності молоді генерации українців у країнах їх поселення через відкриття та організацію роботи мережі українських дитячих садків, програма навчання й виховання яких передбачала формування основ національної свідомості та ознайомлення з духовними надбаннями українського народу.

Подальшого дослідження заслуговує дидактичне забезпечення освітньо-виховного процесу в українських дошкільних закладах США й Канади та педагогічні умови його використання.

¹ Долишина М. Можливості координації дії дошкілля у вільному світі // Українка у світі (Канада). – 1974. – Ч. 2 (42). – С. 3-4.

УКРАЇНОЗНАВЧІ ЦЕНТРИ

Дякова О.В. (Київ)

РОЛЬ ОСВІТНЬО- НАУКОВИХ ЗАКЛАДІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

У статті висвітлюється діяльність українських освітньо-наукових закладів у Західній Європі та їх роль у збереженні ідентичності української діаспори.

Одним із найважливіших чинників збереження ідентичності української діаспори в Західній Європі стали освітньо-наукові заклади. Утворення й існування яких стало можливим насамперед завдяки українській інтелігенції, що, опинившись за кордоном і втративши змогу працювати для України на її території, почала трудитися на благо рідної держави поза її межами. Науковці, вчителі, політики, письменники, журналісти, громадські діячі – усі вони чітко розуміли важливість знань про історію своєї Батьківщини, її літературу, мову, культуру тощо й ділилися цими знаннями як з українськими іммігрантами (серед яких в I пол. XX ст. було багато неписьменних), так і з іноземцями.

Після закінчення Першої світової війни десятки тисяч молодих українців, колишніх солдат російської армії, опинилися в багатонаціональних німецьких та австрійських таборах військовополонених. Проте невдовзі, завдяки Союзу визволення України, що на той час діяв на території Австрії й Німеччини, українців відділили від полонених інших національностей і розмістили в окремих таборах, у яких насамперед заснували народні школи, де навчали читати й писати. У

таборі, поблизу міста Залцвелд, вечорами діяв народний університет для військовополонених, які мали початкову освіту й цікавилися українською історією та літературою¹. У 1920-х рр. опікуватися українськими студентами почало Берлінське посольство. Так 1921 р. почали діяти перші курси з українознавства в Берліні, дещо пізніше, з ініціативи студентів-емігрантів, розпочалися технічні та сільськогосподарські курси у Вінсдорфському таборі, які влітку 1922 р. перетворилися в Технічно-господарську школу з дворічним терміном навчання, що проіснувала до 15 жовтня 1925 р.²

Отже, навіть у таборах, де українці перебували тимчасово, вони використовували вільний час для самовдосконалення – навчалися грамоти; освіченіші здобували більш ґрунтовні знання, вдосконалювали знання про свою країну, що, безумовно, допомагало збереженню національної ідентичності.

Однак історія нашої вищої школи за кордоном розпочалася у Відні – одному з найбільших осередків української еміграції початку ХХ ст. Саме там у 1920 р. відбулися наукові лекції під керівництвом М. Грушевського, які згодом перетворилися на систематичні високошкільні курси. При активній підтримці Союзу українських журналістів і письменників, співучасті Товариства прихильників освіти та Українського соціологічного інституту 17 січня 1921 р. відбулося відкриття Українського вільного університету (УВУ), ректором обрали М. Грушевського, на зміну якому невдовзі прийшов О. Колесса. В УВУ діяло 2 факультети – філософський та правовий³. Восени того ж року новим місцем розташування Українського вільного університету, у зв'язку з фінансовими труднощами, стала Прага. Матеріальна підтримка з боку уряду Чехословаччини та Карлового університету⁴ дали можливість відразу розпочати навчання в УВУ. Таке людяне ставлення чехословацької влади до емігрантів особисто заохочував президент цієї країни Т. Масарик – сам колишній політичний емігрант⁵. На той час у Празі та країнах Центральної й Західної Європи проживала значна кількість українських професорів та студентів, що сприяло розвитку УВУ. Професорська колегія складалася з визначних учених, яких окупаційні режими позбавили права викладати в українських ВНЗ. Серед них: Д. Антонович, Л. Білецький, І. Горбачевський,

¹ *Яриш В., Сулима М.* Українці в Берліні, 1918-1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди з'їзду 5 вересня 1981 р. у Торонто, Канада / В. Верига (ред.). – Торонто: НТШ, 1996. – С. 52-53.

² *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції. 1919-1939: Матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої / Л. Яковлева (упоряд.) – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 98-99.

³ *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 14-15.

⁴ *Калакура Я., Краснодарська І.* Осередок українознавства в Мюнхені // *Українознавство*. – 2004. – № 1-2. – С. 425.

⁵ *Троциньський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 212.

С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, С. Рудницький, В. Старосольський, С. Смаль-Стоцький, О. Яковлев тощо¹.

У 1945 р., внаслідок воєнних подій, Український вільний університет перенесено на захід, у Німеччину. Проте на баварській території УВУ опинився в значно гіршому стані ніж під час свого перебування в Чехословаччині. Фінансова база університету, який спочатку існував за рахунок значної кількості студентів та підтримки міжнародних організацій, швидко ослабла. Одна з причин – валютна реформа в Німеччині, інша – бажаних навчатися ставало дедалі менше². Після Другої світової війни розпочався масовий виїзд українців до США й Канади, що в свою чергу викликало низку проблем в УВУ – якщо викладачів було неважко знайти, оскільки на території Німеччини опинилися десятки радянських професорів та доцентів, то зі студентами все було значно складніше, оскільки з появою українознавчих кафедр за океаном відпала потреба їхати на навчання до Мюнхена³. У зв'язку з цими подіями, УВУ став діяти за зразком докторантури та аспірантури, регулярно організовував курси для випускників ВНЗ, які бажали спеціалізуватися в галузі українознавства. Для цього щорічно надавалося 100-150 стипендій⁴. Велике значення в роботі Українського вільного університету мали щорічні літні курси, розраховані поглибити знання молодого покоління, народженого й вихованого в еміграції, про Україну, зокрема з літератури, історії, географії тощо, розглядаючи їх під кутом культурного й політичного відродження українського народу⁵.

Незважаючи на підтримку держав, на території яких у різний час знаходився Український вільний університет, все ж таки основну суму на його утримання надавали самі українці. Так у празкий період створено Українсько-чеське товариство, мета якого – збір коштів для української науки. У 1950-ті рр., після масового виїзду біженців з Німеччини до різних країн, з'явилися прихильники Університету в українських громадах США та Канади. Група патріотів, очолювана В. Левом, перетворилася у Товариство прихильників УВУ, що поширило свої філії на всю територію Америки й Канади (згодом перейменоване у Фундацію УВУ в США). Український вільний університет став основним об'єктом піклування Фундації, яка, крім безпосереднього фінансування його роботи, надавала стипендії слухачам та студентам, фінансувала підготовку вчителів у межах Педагогічного інституту при УВУ та проведення наукових конференцій на українознавчу тематику тощо. Український вільний університет має високу наукову репутацію, 1950 р. офіційно визнаний баварським урядом, його

¹ Програма викладів Українського вільного університету. – Мюнхен, 1998. – С. 9.

² Науковий збірник Українського вільного університету. Ювілейне видання. – Мюнхен, 1956. – Т. VI. – С. X.

³ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – Т. II: Роки 1952–1975. – С. 33.

⁴ Троцинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 168.

⁵ Васькович Г. Українознавчі студії в Мюнхені // Авангард – журнал української молоді на еміграції (Мюнхен). – 1977. – Ч. 3-4. – С. 222.

дипломи мають таку ж силу як і баварські заклади. 1992 р. дипломи УВУ визнано в Україні¹.

Другим українським вищим навчальним закладом у Західній Європі стала Українська господарська академія, відкрита 16 травня 1922 р. у Подебрадах завдяки Українському громадському комітету, щоб надати можливість військовим, інтернованим у польських і чеських таборах, здобути освіту. Діяло 3 факультети: економічно-кооперативний, агрономічно-лісовий та інженерний. Невдовзі до Чехословаччини почала нелегально прибувати молодь з сусідніх країн, які бажали навчатися в УГА².

Як і у випадку з УВУ, уряд Чехословаччини підтримував академію та її студентів субсидіями. До 1928 р. Українська господарська академія була підпорядкована Міністерству закордонних справ ЧСР, згодом перейшла до Міністерства хліборобства, що призвело до значних фінансових обмежень. Ситуація склалася настільки критична, що в 1931 р. постало питання про ліквідацію УГА, тоді ж було створене Товариство прихильників Української господарської академії, яке фінансувало її діяльність, проте виявилось неспроможним забезпечити належним чином³. Крім того, у 1932 р. закінчилася чехословацька державна допомога, надана на 10 років. Залишився єдиний вихід – заснувати новий ВНЗ на базі УГА, у якому студенти мали б змогу навчатися заочно⁴. Так 12 грудня 1932 р. виник Український технічно-господарський інститут при Українській господарській академії, однак самостійно він почав діяти лише через 4 роки (1 січня 1936 р.), після офіційної ліквідації УГА, й перебрав усі архіви, бібліотеку та майно академії. УТПГ діяв у Подебрадах до квітня 1945 р. Наступним місцем розташування Інституту стала Німеччина, де 28 червня 1945 р. американська військова влада дозволила відновити його діяльність. Студенти отримали змогу навчатися на 5 факультетах: лісовому, інженерному, економічному, ветеринарному та фармацевтичному⁵.

Масова еміграція за океан мала негативний вплив на діяльність УТПГ – професори та студенти закінчували навчання вже в інших університетах⁶. Внаслідок чого з 1949 р. Інститут звузив свою діяльність до науково-дослідної та видавничої праці⁷. Національним досягненням УГА-УТПГ

¹ Карпенко В. Українські студії під небом Баварії: Мюнхенські враження. – К.: Вечірній Київ, 1998. – С. 130-135.

² Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 14-15.

³ Там само. – С. 21-26.

⁴ Мазурок О. 60-річчя Української господарської академії та 50-річчя Українського технічно-господарського інституту // Бюлетень Українського технічно-господарського інституту. – 1983. – № 1. – С. 5.

⁵ Костів К. Золотий ювілей відновленої діяльності Українського технічно-господарського інституту в Німеччині: 1945 – 1995 // Наукові записки Українського вільного університету. – Мюнхен, 1998. – Т. XXX. – С. 3.

⁶ Комаринський Г. 50 років Українського технічно-господарського інституту // Наукові записки Українського вільного університету. – Мюнхен, 1998. – Т. XXX. – С. 17.

⁷ Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 26.

стала українська наукова література. Окремо слід відзначити створену науковцями Інституту українську технічну термінологію. Тепер УГА знаходиться в Мюнхені, при Домі української науки й одержує часткову допомогу від німецького уряду¹.

Незважаючи на те, що загалом навчальні програми УВУ та УГТІ мали багато недоліків, у зв'язку з постійною зміною професорського складу та фінансовими труднощами, з якими постійно боролися університети, їх роль у збереженні національної ідентичності закордонних українців – колосальна.

Ще одним здобутком українських емігрантів у Західній Європі на освітньо-науковій ниві став Український науковий інститут, офіційно відкритий 10 листопада 1926 р. у Берліні з ініціативи гетьмана П. Скоропадського, який спонукав німецький уряд фінансувати цей заклад. Крім того, інститут дістав субвенції на відкриття Українського студентського дому для 25 українських студентів, що навчалися в берлінських ВНЗ, а в УНІ слухали лекції з історії України, літератури, філософії, історії мистецтв тощо². Фундатором Інституту виступило Українське товариство допомоги біженцям, очолюване дружиною гетьмана – О. Скоропадською. Першим директором став Д. Дорошенко.

Більшість українських науково-освітніх закладів в еміграції мали подібні завдання – плекати українську науку й культуру, інформувати Захід про історію України, співпрацювати з іноземними науковцями, а також з науковими установами й товариствами в інших країнах³. Варто наголосити, що поставлені завдання УНІ виконував бездоганно – західний науковий світ ставився до нього як до поважної, репрезентативної й незалежної української наукової інституції поза межами України. Зокрема, вчені з Берлінського університету Ф. Вільгельма виявили неабияке зацікавлення українською літературою й культурою, почали досліджувати українознавство. Згодом, оволодівши мовою, перекладали на німецьку українські літературні й поетичні твори, таким чином популяризуючи українську справу в німецьких наукових колах⁴.

До 1931 р. УНІ, крім науково-дослідної праці, займався також науково-інформаційною та педагогічною діяльністю⁵. Далі його утримувало німецьке Міністерство освіти й з 1934 р. вважався в Берліні державною

¹ http://uk.wikipedia.org/wiki/Український_Технічно-Господарський_Інститут.

² Романишин П. Студії до історії Української католицької церкви в Німеччині: Петро Вергун – перший апостольський візитатор і адміністратор. – Вінніпег, 1988. – С. 35.

³ Сулима М. Український науковий інститут // Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні, 1918-1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди з'їзду 5 вересня 1981 р. у Торонто, Канада / В. Верига (ред.). – Торонто: НТШ, 1996. – С. 81-82.

⁴ Там само. – С. 123.

⁵ Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 43.

науковою інституцією, яка зберігала свій внутрішній український характер. Інститут припинив свою діяльність у травні 1945 р.¹

На відміну від Німеччини, у Франції українські емігранти не створили власної вищої школи, проте на території цієї держави наші громадяни теж мали змогу навчатися. Так, з метою державної пропаганди, французький уряд проводив лекції, на яких іноземні учні навчалися на рівних правах з дітьми французів і могли отримати початкову та середню освіту. Іноземці також могли отримати вищу освіту в усіх ВНЗ Франції, за винятком тих, де готували майбутніх державних урядовців або армійських старшин, оскільки там навчалися виключно громадяни Франції. Таким чином, у 1930-х рр. у Франції діяло 17 університетів, у яких навчалися іноземці – у Парижі, Тулузі, Бордо, Лілі, Ліоні, Монпельє, Нансі, Страсбурзі, Альже, Марселі, Каені, Діжоні, Греноблі, Пуатьє, Рені, Безансоні і Клермоні. Крім того, для чужоземців, у т.ч. і для українців були доступні фактично всі технічні й професійні школи, щоправда не скрізь вони навчалися на рівних правах з французами, подекуди іноземців приймали як вільних слухачів на підставі спеціального дозволу, і без права займати урядову посаду після здобуття освіти².

Важливе місце в українознавчому науково-освітньому житті Франції займає Державна школа східних мов (нині – Паризький національний інститут східних мов і цивілізацій), заснована ще в 1795 р., проте до питання про вивчення української мови в ній вперше звернулись аж у 1903 р., коли М. Грушевський мав читати лекції з історії української мови. Однак тоді з цього нічого не вийшло, можливо, завадили політичні причини, тому що на той час Франція була союзницею царського уряду. Українська мова вперше з'явилася на т.зв. „вільних викладах” 9 січня 1939 р., а українська кафедра створена в 1952 р., де викладачами працювали І. Борщак, А. Жуковський³, тоді як російська діяла з 1876 р. Перші дипломовані українці у Франції з'явилися 1945 р., а починаючи з 1946/1947 навч. р. були запроваджені стипендії для українських студентів⁴. Так, О. Бойків, І. Книш, М. Волянський, Я. Мусіянович, В. Закусило, Л. Гузар тощо створили студентський фонд „Учіться, брати мої”, а з зібраних грошей виділяли студентам невеликі стипендії⁵.

Періодично відбувалися курси українознавства, які влаштовували молодіжні організації – Асоціація української молоді (з 1949 р.),

¹ Сулима М. Український науковий інститут // Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні. 1918-1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди з'їзду 5 вересня 1981 р. у Торонто, Канада / В. Верига (ред.). – Торонто: НТШ, 1996. – С. 81.

² Українець у Франції: українсько-французький порадник / Ф. Петренко (упор.). – Париж: Українська визвольна бібліотека, 1934. – С. 55.

³ Кириченко Р.С. Українознавчі студії науковців української діаспори у Франції // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 63.

⁴ Державна школа східних мов (1795-1945) // Соборна Україна: Незалежний український збірник. Література, мистецтво, суспільство, наука. – Париж, 1947. – Січень. – Ч. 1. – С. 22-23.

⁵ Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. – Париж, 1996. – С. 122.

Організація української молоді у Франції (з 1956 р.) та Союз української молоді (з 1965 р.)¹; громадські організації; товариства при церквах тощо². Крім прямого призначення – навчання, курси використовували для спілкування – на них знайомилися, що призводило до дружніх стосунків у майбутньому, а подекуди й до шлюбів³. Аналогічні курси організовували й у Великобританії⁴.

Щодо власних освітньо-наукових закладів у Великобританії, то їх українці створити не спромоглися. Взагалі серед повоєнних поселенців відносно мало було українців із середньою та вищою освітою, оскільки британська влада не допускала в країну таких осіб. Вже у Великобританії частина іммігрантів отримала середню та вищу освіту. У середині 1950-х рр. лише близько 2% українців мали середню освіту і 0,5% – вищу. Значно вищий рівень освіти має друге покоління українців у цій країні. Особлива увага приділяється вивченню молодим поколінням українців рідної мови, культури та історії й формуванню на цій базі національної української свідомості. Ці навчальні та виховні функції реалізуються насамперед у рамках суботніх українських шкіл, які доповнюють навчання в англійських школах⁵.

Отже, найактивніше освітньо-наукове життя українців розвивалося в Німеччині, де після Другої світової війни почали з'являтися українські спеціалізовані навчальні заклади. Так, у листопаді 1945 р. розпочалося навчання в Українській економічній високій школі, яка постала з дозволу американської окупаційної влади, враховуючи досвід Українського кооперативного інституту ім. М. Тугана-Барановського в Києві й кооперативного відділу Української господарської академії в Подебрадах⁶. Крім спеціалізованих практичних предметів, – бухгалтерії, комерційної арифметики, фінансів тощо, до обов'язкових належали й гуманітарні дисципліни – українознавство, соціологія, іноземні мови тощо. Першим ректором був Б. Мартос. УЕВШ спрямовувала всі свої зусилля на навчання студентів, не займаючись видавничо-науковою діяльністю (за винятком випуску навчальних посібників для студентів)⁷. При Українській економічній високій школі діяли Студентська громада й Українське наукове товариство економістів, яке 1947 р. перетворилося на секцію

¹ *Наумович С.* Перші курси українознавства СУМ у Парижі // *Авангард*. – 1965. – Ч. 2-3. – С. 63.

² *Кириченко Р.С.* Українознавчі студії науковців української діаспори у Франції // *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. – К., 2004. – Т. II. – С. 64.

³ *Бойків О.* Початки «Українського слова» // *Календар-альманах «Українського слова»*. – Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1961. – С. 157.

⁴ *Рафалюк П.* Спогади з діяльності братніх установ у Ноттінгеамі: СУБ, ОУЖ, ОБВУ, УХР, УКПО. – Ноттінгеам: Союз українців у Великобританії, 1996. – Т. II. – С. 87.

⁵ *Троциньський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 150-151.

⁶ *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. – Мюнхен, 1985. – Т. I: Роки 1945–1951. – С. 172.

⁷ *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 66-67.

УВАН. УЕВШ 1951 р. визнана баварським Міністерством освіти, але того ж року ліквідована внаслідок масового переселення українців за океан¹.

Крім економічного, на території Німеччини діяли українські ВНЗ, які займалися підготовкою духовенства – Українська католицька духовна семінарія в Гіршбергу, що існувала з березня 1946 р., а в квітні 1948 р. була перенесена до Кулемборга в Голландії² та Українська православна богословсько-педагогічна академія в Мюнхені, яка постала в серпні 1946 р. і мала два факультети: богословський і педагогічний³, проте вже в 1951 р. самоліквідувалася.

Дещо пізніше розгорнули свою діяльність українські наукові установи. Так 30 червня 1947 р., з ініціативи свого останнього довоєнного голови І. Раковського, у Мюнхені відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Шевченка, що припинило своє існування у Львові 14 січня 1940 р. У 1951 р. НТШ реорганізували, внаслідок чого утворилося 4 відділи – у США, Канаді, Австралії, Європі. У зв'язку з тим, що президію Європейського відділу НТШ перенесли до Франції – Товариство в ФРН обмежило свою діяльність до видавництва та періодичного проведення конференцій⁴.

У Франції ж навпаки – з 1951 р. наукове й культурне життя українців завирувало з новою силою, зосередившись навколо НТШ у м. Марсель, поблизу Парижа. Його членами стали українські науковці – громадяни Франції, Німеччини, Іспанії, Англії, Бельгії, Швейцарії, Голландії, Норвегії та Марокко. Секції товариства – історико-філософська, філологічна, математично-природнича, медична тощо – видають свої праці під загальною назвою „Записки НТШ”. Цей заклад має ще одне періодичне видання – „Вісті з Марселя”, яке висвітлює історію України, творчу спадщину Шевченка⁵. Головним здобутком діяльності НТШ є видана протягом 1954-1989 рр. „Енциклопедія українознавства”. Наукове товариство ім. Шевченка має великий архів і бібліотеку, яка налічує 25 тис. томів. У 1998 р. голова НТШ професор А. Жуковський передав в Україну особистий архів та бібліотеку (20 тис. томів)⁶.

Президія Європейського відділу НТШ не була першою українською науковою інституцією на території Франції. Значний внесок у висвітлення історії України та української еміграції вносить інший науковий заклад – Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, заснована Паризьким комітетом для вшанування пам'яті Головного отамана 13 червня 1926 р., проте, у зв'язку з відсутністю матеріальних засобів, фактично відкрита 25 травня 1929 р.

¹ http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Економічна_Висока_Школа.

² Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. – Мюнхен, 1985. – Т. I: Роки 1945–1951. – С. 166.

³ М.М. Сучасна українська еміграція в Німеччині // Календар-альманах на 1948 рік. – Авсбург; Мюнхен, 1948. – С. 186-187.

⁴ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – Т. II: Роки 1952–1975. – С. 30-35.

⁵ Лазебник С., Орленко П. Розсіяні по світах // <http://ukrlife.org/main/evshan/diaspora8.htm>.

⁶ Винниченко І. Українці у Франції // Заграница. – 2003. – № 7 (164).

Новостворена бібліотека спочатку не мала ні бібліотекаря, ні помешкання, ні книг¹. З дня свого заснування вона зберігає пам'яття про життя й діяльність С. Петлюри, збирає друковані, рукописні та музичні матеріали про українську визвольну боротьбу². Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі проводить дослідницьку роботу, здійснює видавничу діяльність, організовує наукові конференції, видає щорічний бюлетень. Нещодавно відкрила своє представництво у Києві³. Крім цього, у післявоєнній Франції діяла ще одна наукова установа – Українська академічна асоціація, створена 1946 р. Засновник і голова – О. Шульгин⁴.

Щодо Німеччини, то другою науковою установою у цій країні стала Українська вільна академія наук, заснована 16 листопада 1945 р. в Авгсбурзі⁵, де згуртувалися насамперед вихідці з Наддніпрянщини. За короткий час УВАН розгорнула досить жваву наукову діяльність – видала монографії з мовознавства, літератури та історії⁶.

Крім УВАН і НТШ, у 1940 – 1950-х рр. у Німеччині діяли й інші наукові інституції – Українське наукове товариство при УЕВШ, що згодом об'єдналося з УВАН; Науковий сектор УТПГ; Українське історично-філологічне товариство в Мюнхені, яке намагалось продовжувати діяльність одногоменного Товариства з Праги; Українське наукове товариство в Мюнхені; Українське наукове товариство в Ашафенбурзі тощо. Однак масове переселення українців за кордон позначилося на існуванні й праці названих установ. Більшість із них перенесли центр своєї діяльності на нові місця поселення, інші – ліквідувалися⁷.

Відродження української науки в Західній Європі розпочалося у 1960-х рр. Першим у серпні 1960 р. у Мюнхені постало Українське богословське наукове товариство, яке об'єднало науковців та дослідників богословських і допоміжних наук. У товаристві, центр якого з 1963 р. знаходиться у Римі, діяло 3 секції: біблійна і богословсько-філософська (з центром у Канаді), правова і практично-богословська (з центром у США) та історична і дослідів християнського Сходу (з центром у Європі). У травні 1961 р. створено Фундацію ім. Є. Коновальця, мета – дослідити життя і діяльність полк. Є. Коновальця. Після видання збірника „Євген Коновалець і його доба” у 1974 р. фундація припинила своє існування. У травні 1963 р.

¹ *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції. 1919-1939: Матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої / Л. Яковлева (упоряд.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 35.

² Інформаційний бюлетень Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. – 1969. – Січень. – Ч. 21.

³ *Троцинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 172.

⁴ *Кириченко Р.С.* Українознавчі студії науковців української діаспори у Франції // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 64.

⁵ *М.М.* Сучасна українська еміграція в Німеччині // Календар-альманах на 1948 рік. – Авсбург; Мюнхен, 1948. – С. 186.

⁶ *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 66.

⁷ *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. – Мюнхен, 1985. – Т. I: Роки 1945–1951. – С. 181.

засновано Товариство допомоги українській науці, яке, завдяки дотаціям німецьких урядів у Бонні та Мюнхені, почало фінансувати діяльність УВУ, УТПГ та НТШ. Завдяки цьому товариству у Мюнхені створено Дім української науки, в якому розмістилися названі інституції, а українська громада отримала новий центр¹.

Після Другої світової війни як європейські країни, так Америка й Канада, дедалі більше почали цікавитися проблемами Східної Європи і Радянського Союзу, що призвело до створення низки інститутів історії, економіки, права, мови і літератури народів Східної Європи при університетах Західної Німеччини й поза ними. Більшість цих інститутів постала у 1950-х рр. переважно з ініціативи німецьких професорів, які або походили з країн Східної Європи, або були там під час війни. Для них ці країни стали головним об'єктом наукового зацікавлення. Тому в німецьких бібліотеках і донині знаходиться багато українознавчих книг, журналів, газет тощо².

У Мюнхені 8 липня 1950 р. за підтримки Американського комітету для визволення від більшовизму, з метою наукового вивчення Радянського Союзу науковцями-емігрантами, колишніми громадянами СРСР був створений Інститут вивчення СРСР. До 1954 р. у роботі Інституту брали участь переважно російські наукові та громадські діячі, згодом були запрошені представники інших національностей в еміграції, у т.ч. й українці, після чого зросло зацікавлення національною політикою та становищем неросійських народів у СРСР. Інститут вивчення СРСР активно займався науково-видавничою діяльністю, проте через скорочення матеріальної допомоги з боку Америки та виїзду багатьох співробітників інституту за кордон³, припинив своє існування у 1960 р. На противагу американському Інституту вивчення СРСР у серпні 1954 р. створено Українську незалежну асоціацію радянознавців, яка не знайшла фінансової підтримки громадськості й припинила своє існування у 1956 р., залишивши по собі лише декілька невеликих брошур⁴.

Крім цього, вивченням СРСР займалися: у Федеральному інституті східноєвропейських і міжнародних студій у Кельні, заснованому 1961 р.; Інституті Східної Європи у Мюнхені; Східноєвропейському дослідницькому інституті при Університеті Бремена, заснованому 1978 р.⁵; Східноєвропейському інституті у Кенігсберзі; Берлінському університеті; в Кілі, Геттінгені тощо⁶.

¹ Там само. – С. 31.

² *Мардак В.С.* Україніка в бібліотеках та архівах Західної Німеччини (станом на 1990 р.) // Українська діаспора. – 1993. – № 4. – С. 30.

³ *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 72.

⁴ *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги. – Т. II: Роки 1952–1975. – С. 30-35.

⁵ *Мардак В.С.* Україніка в бібліотеках та архівах Західної Німеччини (станом на 1990 р.) // Українська діаспора. – 1993. – № 4. – С. 29-37.

⁶ *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 48.

Значну увагу вивченню Радянського Союзу приділяли й у Великобританії – цим займалися фактично всі університети країни. Окремо слід відзначити Славистичну школу та Східноєвропейські студії Лондонського університету, Інститут вивчення СРСР та Східноєвропейські студії Глазгокго університету, окремі кафедри історичних та соціально-економічних наук в Оксфордському університеті. Проте загалом, незважаючи на кількісне збільшення української еміграції у Великобританії після Другої світової війни, українознавчі праці належали до рідкісних явищ¹. Насамперед це пов'язано з майже цілковитою відсутністю інтелігенції серед української еміграції у Великобританії.

На сьогодні ситуація з науково-освітніми закладами української діаспори у Західній Європі, як це не парадоксально, значно складніша, ніж до проголошення Україною незалежності. Показовою є ситуація, що склалася з Українським вільним університетом. Німецький уряд, який надавав йому значну матеріальну допомогу, порушив питання про необхідність переорієнтації діяльності УВУ з переважно педагогічного напрямку на дослідницький – розробку проблем українсько-німецьких відносин. У зв'язку з тим, що сенат Українського вільного університету фактично відхилив пропозицію німецької сторони, з грудня 1996 р. Німеччина припинила фінансувати УВУ². Ще один вагомий аргумент з боку німецького уряду – Україна має сама дбати про свій науковий центр. Проте українські можновладці не зацікавилися Українським вільним університетом, аргументуючи це тим, що немає коштів навіть на фінансування власних ВНЗ, а тим більше – закордонних. Фондація УВУ, як і раніше, надає університету значну матеріальну підтримку, проте зібраних коштів ніколи не вистачало для його повного фінансування.

У свій час засновники університету сподівалися перенести його на батьківщину, щойно Україна здобуде незалежність. Сьогодні більшість учених схиляється до думки, що не варто здійснювати цей задум. Вони вважають, що Український вільний університет міг би стати центром для підготовки германістів для України та українців для Німеччини за фінансової підтримки обох держав³.

У 2000-х рр. розпочалося реформування УВУ: реформа має дати змогу університету на основі рівноправ'я діяти в науковому та культурному житті Німеччини, сприяти інтеграції українців у німецьке суспільство, зберігаючи їхню національну ідентичність, а також відігравати роль посередника в науково-освітньому співробітництві України та Німеччини. З цією метою в 2001 р. були введені курси підвищення кваліфікації міждисциплінарного характеру, тематичним осередком яких стало

¹ Там само. – С. 84.

² Троцинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 168.

³ Карпенко В. Українські студії під небом Баварії: Мюнхенські враження. – К.: Вечірній Київ, 1998. – С. 137-139.

вивчення взаємовідносин між двома країнами, історії Німеччини, мови, права¹.

Таким чином, Український вільний університет поки що тримається насамперед завдяки діаспорі, яка через Фундацію продовжує надавати йому матеріальну допомогу; урядовцям Баварії та Німеччини, які все ж таки не зовсім відмовилися від його фінансування; ентузіазму та патріотизму вчених, які працюють в УВУ, незважаючи на труднощі. Нині, поряд з існуючими факультетами: філософських, державних і економічних наук створено факультет україністики з українською мовою та літературою і журналістикою². При УВУ є два інститути: Дослідний інститут німецько-українських інформаційних відносин (з 1993 р.), який вивчає німецько-українські зв'язки, та Педагогічний інститут – переважно займається підвищенням кваліфікації вчителів українознавчих предметів³. Щороку виходить збірник наукових праць УВУ, регулярно видається «Сторінка УВУ» в тижневику українського католицького екзархату Німеччини «Християнський голос»⁴.

З байдужим ставленням українського уряду зіштовхнулася й Французька асоціація українознавчих студій, яка почала працювати 14 листопада 1992 р. з метою об'єднати зусилля науковців, об'єктом наукових досліджень яких була Україна. На думку І. Ключковської, підтримка функціонування такої структури має бути предметом зацікавлення посольства України у Франції, оскільки вона є не лише потужним інструментом поширення знань про Україну, а й засобом утвердження позитивного образу нашої держави⁵.

Україніка у французьких публікаціях довгий час була представлена незадовільно, незважаючи на те, що в післявоєнні роки у Франції значно зросло зацікавлення радянською проблематикою⁶. Інтерес франкомовних спільнот до української мови і культури зріс у роки незалежності, що зумовило появу низки навчальних видань. Проте до цього часу багато українців у Франції асимілювалося насамперед через відсутність власних освітньо-наукових закладів на території цієї країни. На поч. 1990-х рр. у Франції нараховувалося дуже мало родин, які постійно спілкувалися українською мовою. Її та історію своєї прабатьківщини діти вивчали у т.зв. четвергових школах (французька державна школа не працює в четвер),

¹ Косован Е. Особенности формирования и перспективы развития украинской диаспоры в Германии в 1990-е – начале 2000-х гг.: Экспертная оценка // <http://www.ia-centr.ru/expert/1530/>.

² Калакура Я., Краснодемська І. Осередок українознавства в Мюнхені // Українознавство. – 2004. – № 1-2. – С. 430.

³ Карпенко В. Українські студії під небом Баварії: Мюнхенські враження. – К.: Вечірній Київ, 1998. – С. 10.

⁴ Троцинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 168.

⁵ Ключковська І. Фактори збереження національної ідентичності українців Франції // <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=955>.

⁶ Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1965. – С. 82.

створених при українських католицьких церквах. Влітку діяли мовні курси для молоді¹.

Останнім часом у Франції стала помітною тенденція до поширення української мови. Вже згадуваний Паризький національний інститут східних мов і цивілізацій, який спочатку діяв при Новій Сорбонні, тепер – вищий навчальний заклад при Міністерстві освіти Франції. В університеті викладають граматику, фонетику, переклади з української та французької, українську літературу та мову, географію, історію, етнографію, мистецтво, відомості про українську діаспору, сучасну українську пресу тощо.

Крім того, українську мову викладають в університеті Париж-І, Париж-ІІ, у відділі Славістики Сорбонського університету Париж ІV є дворічні курси української мови, у відділі Славістичних студій університету Париж VIII з 1973 р. діють курси української мови, літератури і цивілізації, а також в університеті м. Бордо². Українська громада виступила з ініціативою щодо включення української мови у перелік факультативних мов на складання іспитів на одержання ступеня бакалавра³. Проте, як вже зазначалося, у Франції так і не було створено жодного українського науково-освітнього закладу. Кількість студентів у Франції також завжди була незначною.

Щодо ситуації у сучасній Великобританії, то присутність українців у цій країні стає дедалі відчутнішою. У найпрестижніших британських університетах Кембриджа, Оксфорда і Лондона зростає кількість українських студентів⁴. Вже налагоджена співпраця між деякими британськими та українськими університетами, завдяки Британській раді, через яку уряд Великобританії надає стипендії українським студентам, що є свого роду „путівкою” на навчання до університетів цієї країни. В Україні навіть створено Асоціацію колишніх стипендіатів⁵.

Крім того, наприкінці 1980-х рр. була створена Українська європейська культурно-освітня фундація. Її мета – заснування кафедри української мови й літератури при Лондонському університеті⁶. На сьогодні одним із осередків української духовності та культури у Великобританії є заснована в 1979 р. у Лондоні філія римського Українського католицького університету. Цей науковий центр діє як автономна науково-навчальна інституція. Крім богослов'я, тут вивчають філософію, мову й літературу, історію й культуру тощо. Головне призначення УКУ – дати додаткові

¹ Лазебник С., Орленко П. Розсіяні по світах // <http://ukrlife.org/main/evshan/ diaspora8.htm>.

² Кириченко Р.С. Українознавчі студії науковців української діаспори у Франції // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 63-64.

³ Винниченко І. Українці у Франції // Заграница. – 2003. – № 7 (164).

⁴ Томас Р. Українці в Лондоні // Дзеркало тижня. – 2006. – № 33.

⁵ Інтерв'ю Роланда Сміта, Посла Великобританії та Північної Ірландії в Україні // Науково-аналітичний журнал «Economic Annals – XXI». – 2000. – № 6 // <http://www.soskin.info/e-ea.php?pokazold=20000698&n=6&y=2000>.

⁶ Лазебник С., Орленко П. Розсіяні по світах // <http://ukrlife.org/main/evshan/ diaspora8.htm>.

знання з українознавчих предметів студентам-українцям, які навчаються в англійських університетах¹.

Отже, передумовами створення власних освітньо-наукових закладів на території Західної Європи стали: по-перше – велика кількість емігрантів, які силою обставин опинилися за кордоном, серед них було багато неписьменних, що спричинило потребу створити умови для їхнього навчання; по-друге – наявність серед емігрантів великої кількості інтелігенції, яка зуміла зініціювати й налагодити освітньо-науковий процес; по-третє – підтримка та державні дотації іноземних країн, на території яких знаходилися українські освітньо-наукові заклади.

Переломним моментом у розвитку українських освітньо-наукових закладів у Західній Європі став період після Другої світової війни, під час якого більшість наших громадян, що на той час проживали на її території, почали переїжджати за океан. Так у зв'язку з масовими переселеннями одні освітньо-наукові заклади за кордоном самоліквідувалися, інші ж реорганізували свою діяльність – перейшли від стаціонарної форми навчання до заочної та акцентували свою діяльність на науково-дослідній формі роботи.

Українські навчально-освітні заклади за кордоном завжди ставили собі за мету поширювати правдиву інформацію про Україну, зберігаючи тим самим національну ідентичність українських емігрантів.

¹ Троциньський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – С. 151.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Андрушко Володимир Тимофійович** – доктор філософії, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології та культурології Національного лісотехнічного університету України. **448**
- Баран Лілія Олександрівна** – аспірантка кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка. **229**
- Баран Оксана Ярославівна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та археології Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. **311**
- Барташук Олеся Юрївна** – викладач кафедри української мови та літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, здобувач відділу „Український етнологічний центр” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. **272**
- Бевз Тетяна Анатоліївна** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ. **368**
- Боднар Валентина Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, директор Бендерської гімназії № 3 ім. І.П. Котляревського (м. Бендери, Придністров'я). **478**
- Бондарець Олена Віталіївна** – доцент кафедри української, російської мов і прикладної лінгвістики Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». **143**
- Боян Світлана Петрівна** – аспірантка кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. **296**
- Бублейник Людмила Василівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри теорії і практики перекладу Волинського інституту економіки та менеджменту. **237**
- Воропасва Тетяна Сергіївна** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. **43**
- Гай-Нижник Павло Павлович** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. **326**
- Горбань Тетяна Юрївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. **303**

Дацків Ігор Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.	349
Демчук Леся Романівна – вчитель української мови та літератури Бродівської спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 з вивченням англійської мови з 1 класу, вчитель вищої категорії.	216
Довбня Віктор Миколайович – кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.	419
Дуда Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології та культурології Національного лісотехнічного університету України.	150
Дух Людмила Іванівна – старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти Харківського обласного науково-методичного інституту безперервної освіти, здобувач Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.	92
Дякова Олена Валеріївна – аспірантка, молодший науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	492
Зеленько Галина Іванівна – доктор політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.	83
Зуляк Іван Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.	178
Кизименко Ірина Олексіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.	100
Кожолянюк Георгій Костянтинович – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, провідний науковий співробітник НДІУ.	110
Кононенко Петро Петрович – доктор філологічних наук, професор, академік Української академії наук, Академії наук Вищої школи України, Української Вільної Академії наук у США, Міжнародної Слов'янської академії, Української академії політичних наук, Президент Міжнародної асоціації "Україна і світове українство", директор НДІУ.	6
Кононенко Тарас Петрович – кандидат філософських наук, доцент, заступник директора НДІУ з наукової роботи, завідувач відділу філософсько-психологічних проблем українознавства НДІУ.	6
Котюк Віктор Олександрович – аспірант Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка.	321
Кравченко Оксана Василівна – науковий співробітник відділу «Мова як українознавство» НДІУ.	465
Кухаренко Володимир Миколайович – кандидат технічних наук, професор кафедри технічної кріофізики Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут", провідний науковий співробітник відділу інноваційних технологій НДІУ.	155

Левітас Фелікс Львович – доктор історичних наук, професор Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка.	321
Лук'яненко Ольга Миколаївна – викладач кафедри філософії Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана.	67
Магазинщикова Ірина Петрівна – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та культурології Національного лісотехнічного університету України.	150
Мостяєв Олександр Іванович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	43
Обушний Микола Іванович – доктор політологічних наук, професор, завідувач Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	43
Огірко Олег Васильович – доктор філософії, кандидат фізико-математичних наук, ад'юнкт-професор, доцент кафедри філософії та політології Львівського національного університету ветеринарної медицини і біотехнології імені С.З. Гжицького.	448
Осипчук Олена Юріївна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	288
Пилипенко Валентина Юхимівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та українознавства Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова.	249
Пононаренко Ангеліна Юріївна – кандидат філологічних наук, завідувач відділу “Мова як українознавство” НДІУ.	224
Радевич-Винницький Ярослав Костянтинович – кандидат філологічних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, старший науковий співробітник філії «Гуцульщина» НДІУ.	189
Рудницька-Юрійчук Ірина Романівна – асистент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти, аспірантка факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.	486
Сидоренко Микола Миколайович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.	135
Скакальська Ірина Богданівна – кандидат історичних наук, доцент, проректор з виховної роботи, завідувач кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка.	165
Скакун Ігор Опанасович – здобувач кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.	412
Смоляк Павло Олегович – старший викладач кафедри філософії та економічної теорії Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка.	263

Сніжко Валерій Володимирович – кандидат біологічних наук, завідувач відділу природи та психології етносу НДІУ.	456
Собко Інна Оттівна – викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.	208
Сова Маргарита Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної роботи і психології Національного університету ДПС України.	120
Стьо́пін Анато́лій Опа́насович – доктор історичних наук, професор кафедри філософії і гуманітарних наук Одеської державної музичної академії ім. А.В. Нежданової.	249
Терес Ната́лія Володи́мирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	400
Терещенко Любов Яківна – доцент кафедри української, російської мов і прикладної лінгвістики Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».	143
Терлецька Ірина Владиславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.	386
Токар Леонід Кирилович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ.	33
Троянський Володимир Андрійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.	135
Федоренко Олександр Анатолійович – науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	456
Федотова Оксана Олегівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української літератури НДІУ.	128
Чорний Віталій Сергійович – кандидат філософських наук, доцент, полковник, докторант кафедри суспільних наук Національної академії оборони України.	437
Шевченко Микола Миколайович – кандидат філософських наук, доцент кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Київського університету туризму, економіки і права.	75
Шутак Лариса Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.	208
Ярошинський Олег Богданович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	55
Яцина Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського „ХАГ”.	256